The Culture of Polis

КУЛТУРА ПОЛИСА

Часопис за неговање демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XIII Број 31 2016. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XIII (2016), бр. 31
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА
The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Зоран Аврамовић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Жељко Бјелајац,
др Веселин Конатар, мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић
помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић
секретар уредништва: др Марија Ђорић
чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)
прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гаћиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Вељко Делибашић, др Срђан Милашиновић.

штампа: НС Мала књига +
тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3
КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад : Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду; Stylos, 2004-.- 21 cm

Повремено
ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ГЕОПОЛИТИКА И МИГРАЦИЈЕ

Љубиша Деспотовић, *Геополитички и демографски аспекти актуелне мигрантске кризе* 11-28

Зоран Б. Јевтовић / Предраг Ђ. Бајић, *Мигрантска криза у огледалу српске дневне штампе* 29-43

Зоран Арацки, *Медијски дискурс избеглиштва* 45-55

Предраг Драгослав Павлићевић, *Мигранска криза: европско јавно мњење и процес интеграције имиграционе популације* 57-70

Дарко Гавриловић / Милош Савин, *Антисемитизам у Србији у време доласка Јевреја избеглица у Краљевину Југославију* . . 71-82

Небојша Петровић, *Положај Немаца у Војводини након расформирања радних логора* 83-94

Александар Саша Гајић, *Да ли се мења спољнополитичка орјентација Турске?* . . . 95-110

Небојша Вуковић / Жељко Будимир, *Пројекти евроазијске интеграције у савременој руској геополитичкој мисли* 111-126

Милорад Ђурић, *Глобализација и(ли) демократија: космополитска перспектива* 127-139

Слободан Пенезић, *Облици демократије и оправданост тезе о културолошком рату у САД* 141-167

II ИСТРОРИЈА И ПОЛИТИКА

Александар Раковић, *Српски идентитет муслимана словенског порекла на постјугословенском простору у 21. веку (са освртом на повесни идентитет Срба муслимана)* 171-183

Филип Шкиљан, *Вјерски пријелази с православне на римокатоличку вјероисповијест у НДХ (1941. - 1945.) на подручју архиђаконата Светачје (Новска, Нова Градишка, Ориовац)* 185-202

Драгољуб М. Радушки, *Историјски приказ развоја менаџмента у позоришту од античког периода до половине 19. века* 203-215

Милојица Шутовић, *Потискивање националног или/ самоодређење нације* 217-232

Владимир Баровић, *Немачка медијска пропаганда током априлског рата 1941. године* 233-243

Горан Иванчевић, *Друштвени расцепи као платформа за формирање партијског система Србије и партијског подсистема Војводине 1990-2012* 245-256

Душко Кузовић, *Утицај законске регулативе на развој механа у Западној Србији током 19. века* 257-273

Драгана С. Пешић, *Градови кроз време* 275-287

Слободан Продић, *Неколико фрагмената из политичког живота свештеника Георгија Аполоновича Гапона* 289-300

III КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ

Жељко Бјелајац, *Секторски приступ безбедности - аналитички оквир комплексне безбедносне динамике* 303-315

Вељко Благојевић, *Компаративна анализа одбрамбене дипломатије неутралних европских држава* 317-329

Марко Крстић, *Шпијунажа са аспекта међународног права* 331-344

Мартин И. Матијашевић / Жељко В. Лазић, *Кривично дело тероризма у српском законодавству* 345-356

Марко Ј. Пановић, *Однос обавештајне службе и дипломатије* 357-370

Томо В. Одаловић, *Улога управе царина у борби против кријумчарења наркотика* 371-379

Милена М. Николић, *Улога и значај почасних конзула* 381-392

Владимир М. Цветковић, *Утицај демографских, социо-економских и психолошких фактора на предузимање превентивних мера* . 393-404

IV ПРАВО И ДРУШТВО

Ненад Бингулац / Милован Јовановић, *Споразум о признању прекршаја у прекршајном праву у Републици Србији* 407-417

Борислав Бојић / Светислав Влајнић, *Значај и примена алтернативних санкција према малолетницима* 419-430

Сима Кнежевић, *Индивидуалне и деривативне тужбе у компанијском праву* . . 431-442

Предраг Р. Мирковић / Горан Селак, *Правни основ задуживања јединица локалне самоуправе путем издавања муниципалних обвезница у Р. Србији* 443-455

Сања Шкорић, *Право на рад у теорији и у пракси* 457-465

Марко Станковић / Марија Станковић, *Грађење – кривичноправна заштита у Републици Србији и земљама у окружењу* 467-474

Емир Суџука / Маријана Дукић Мијатовић, *Правни оквир модерних привредних уговора у законодавтсву Босне и Херцеговине и Републике Србије: стање и перспективе* 475-487

Добрица Весић, *Заштита инвеститора банкарском гаранцијом* 489-500

Недељко Прдић, *Квалитет услуге као конкурентска предност* 501-510

Јоко Драгојловић, *Однос условне осуде и казне* 511-519

V МЕДИЈИ, ДРУШТВО, КУЛТУРА

Ирина Р. Милутиновић,
Да ли је етички кодекс потребан медијима у Србији? 523-533

Бобан Г. Томић,
Модели и пракса медијских удружења Србије 535-546

Добривоје Станојевић / Самир Љајић,
Односи са јавношћу и криза 547-557

Татјана Вулић / Марта Митровић, *Виртуелне заједнице: означавање значења у онлајн простору* 559-573

Јасна Ђорђевић, *Филм на списатељском гробљу (Наратолошка анализа романа и филма „Велики Гетсби“)* . . 575-593

Александар М. Дамњановић / Јелица Стаменковић,
Примена маркетинг микса у функцији развоја високообразовних институција 595-615

Снежана Бесермењи / Ивана Блешић, *Музика војвођанских Хрвата у функцији очувања националног идентитета* . . . 617-624

VI ОГЛЕДИ, ПРИКАЗИ, ЕСЕЈИ

Александар М. Петровић,
Доследно промишљање нововековне парадигме постојања . . 627-637

CONTENT:

I GEOPOLITICS AND MIGRATION

Ljubiša Despotović, *Geopolitical and demographic aspects of the current migrant crisis* 11-28

Zoran B. Jevtović / Predrag Đ. Bajić, *The migrant crisis in the mirror of Serbian daily press*. 29-43

Zoran Aracki, *Refuge media discourse* 45-55

Predrag Dragoslav Pavlićević, *Migration crisis: European public opinion and the process of the integration of immigrant population*. 57-70

Darko Gavrilović / Miloš Savin, *Antisemitism in Serbia in the time of arrival of Jewish refugees in The KIngdom of Yugoslavia* . . . 71-82

Nebojša Petrović, *Position of the Germans in Vojvodina after dismantling the labor camps*. 83-94

Aleksandar Saša Gajić, *Is Turkey changing its foreign policy orientation?* 95-110

Nebojša Vuković / Željko Budimir, *The projects of Eurasian integrations in the contemporary Russian geopolitical thought* . . 111-126

Milorad Đurić, *Globalization and/or Democracy: cosmopolitan perspective* . . . 127-139

Slobodan Penezić, *The forms of democracy and validity of the United States cultural war thesis* 141-167

II HISTORY AND POLITICS

Aleksandar Raković, *The Serb identity of Muslims of Slavic origin on post-Yugoslav space in the 21st century* 171-183

Filip Škiljan, *Religious conversions from the Orthodox to the Roman Catholic religion at the time of the NDH in the area of the Svetačje Deanery*. 185-202

Dragoljub M. Raduški, *HIstorical overview of management development in theatre from the ancient era to the half of XIX century* 203-215

Milojica Šutović, *Deprivation of the national or a selfdefinition of nation* 217-232

Vladimir Barović, *German media propaganda during the April war of 1941.* . . . 233-243

Goran Ivančević, *Social cleavages as a platform for the formation of the party system and party subsystem Serbian Vojvodina after the introduction of pluralism in 1990 in Serbia* 245-256

Duško Kuzović, *Impact of legislation on the development of road inns in western serbia during the 19th century* 257-273

Dragana S. Pešić, *Cities through time* 275-287

Slobodan Prodić, *A few fragments from the political life of priest Georgy Apolonovich Gapon* 289-300

III SAFETY CULTURE

Željko Bjelajac, *The sectoral approach to security - the analytical framework of complex security dynamics* 303-315

Veljko Blagojević, *Comparative analysis of defense diplomacy neutral European countries* 317-329

Marko Krstić, *Espionage from the view of international law* 331-344

Martin I. Matijašević / Željko V. Lazić, *The crime of terrorism in the Serbian legislation* 345-356

Marko J. Panović, *Relationship intelligence service and diplomacy* 357-370

Tomo V. Odalović, *The role of the customs administration in the fight against drug-trafficking* 371-379

Milena M. Nikolić, *The role and the significance of the honorary consuls* 381-392

Vladimir M. Cvetković, *The impact of demographic, socio-economic and psychological factors on preventative measures* 393-404

IV LAW AND SOCIETY

Nenad Bingulac / Milovan Jovanović, *Plea bargaining of minor offence in the misdemeanor law in Serbia* 407-417

Borislav Bojić / Svetislav Vlajnić, *Significance and application of alternative sanctions against minors* 419-430

Sima Knežević, *Personal and derivative actions in company law* 431-442

Predrag R. Mirković / Goran Selak, *The legal basis of local government borrowing through the issuance of municipal bonds in the Republic of Serbia* 443-455

Sanja Škorić, *The right to labor in theory and in practice* 457-465

Marko Stanković / Marija Stanković, *Construction - legal protection in Serbia and neighboring countries* 467-474

Emir Sudžuka / Marijana Dukić Mijatović, *Legal framework of modern commercial contracts in legislation of Bosnia and Herzegovina and Republic of Serbia: current position and perspectiveS* 475-487

Dobrica Vesić, *Protection of investitors through bank guarantees* 489-500

Nedeljko Prdić, *Quality of service as a competitive advantage* 501-510

Joko Dragojlović, *The relation between the suspended sentence and penalty*. . . . 511-519

V MEDIA, SOCIETY, CULTURE
Irina R. Milutinović,
Is the ethical code for media in Serbia necessary? 523-533
Boban G. Tomić,
Models and practice of media associations Serbia 535-546
Dobrivoje Stanojević / Samir Ljajić,
Public relations and crisis 547-557
Tatjana Vulić / Marta Mitrović, *Virtual communities: Denotation of significance in the online space* 559-573
Jasna Đorđević, *The movie on the novelists cemetery (Narratological analysis of the novel and movie „The Great Gatsby")* 575-593
Aleksandar M. Damnjanović / Jelica Stamenković,
The role of marketing mix in branding of higher education institutions 595-615
Snežana Besermenji / Ivana Blešić, *Music of Vojvodina Croats in the function of preserving the national identity* 617-624
VI VIEWS, REVIEWS, ESSAYS
Aleksandar M. Petrović,
Consistent New Age thinking paradigm of existence 627-637

I

ГЕОПОЛИТИКА И МИГРАЦИЈЕ

ЉУБИША ДЕСПОТОВИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

УДК 327(4):314.15
Монографска студија
Примљен: 12.08.2016
Одобрен: 17.09.2016
Страна: 11-28

ГЕОПОЛИТИЧКИ И ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ АКТУЕЛНЕ МИГРАНТСКЕ КРИЗЕ**

Сажетак: Без јасно назначене анализе геополитичког контекста мигрантске кризе која се одвија пред нашим очима у последњих неколико година није могуће разумети њене размере, суштину али и димензије проблема и последице које ствара. У раду ћемо стога основни акценат анализе фокусирати на корене и узроке настанка мигрантске кризе, њене креаторе и генераторе као и могуће последице у случају њене даље радикализације. Такође један део рада посветићемо и демографским аспектима ове кризе али и проблемима земаља Европе у којима су биле пре њеног избијања. Особито је значајно у раду истаћи и деловање структура радикалног ислама које у садејству са глобалним геополитичким интересима америкализма прете да изазову нове регионалне или чак и шире сукобе са несагледивим политичким, економским, демографским и верским последицама.

Кључне речи: Геополитика, демографија, мигрантска криза, радикални ислам, америкализам, тероризам

Актуелна мигрантска криза уздрмала је више него било који други геополитички процес европски континент са претњом да разори и из темеља поништи вредности на којима је вековима у назад Европа градила свој политичко-економски поредак. Овом колосалном изазову до сада нису пронађени адекватни одговори а с обзиром на природу, позадину и сложеност претњи тешко и да ће бити. Излаза нема без решености европских нација да учине одлучне кораке у својој еманципацији од *америкализма* чијим себичним интересима служе од своје „окупације" након Другог светског рата. *Атлантистичка хегемонија* наметнула је Западној Европи позицију „окупационе зоне" која је стављена у службу њених интереса, без обзира на којој страни ратних

* despotlj@stcable.net

** Овај рад саопштен је на међународном научном скупу "Европске миграционе кризе 1945-2015"; узроци и последице, ЦЕПТОР Центар, Андревље, Србија. 31.3.-2.4. 2016.год.

ровова су „новопечени савезници" Вашингтона били у Другом светском рату (Немачка или Француска нпр.) Привиди досадашњег савезништва и партнерства су се врло лако дали разазнати чим би се у постојећу слику „пријатељских односа" укључила сериознија геополитичка анализа[1]. Вазална позиција европских нација скривана је иза геополитичког пројекта Европске уније, а војно старатељство и надзор иза наводног партнерства у оквирима НАТО пакта и америчких војних база.[2]

Највећи интезитет експлоатације европских нација од стране вашингтонске империје одвијао се у пољу економске размене, у периоду који смо до сада кодирали као мирнодопски. Но, као да и том времену полако долази крај, јер радикалитет промена прети да Европу уведе у раздобље дестабилизације и сукоба. Стога И. Рамоне тврди да се ту не ради о апстрактном страху европског грађанина, он је већ свестан стања озбиљне кризе у којој се налази, и која појачава осећање безнађа и бриге од будућности која долази. „У Европи у друштвеној и моралној кризи, мученој привредним ужасом, и у којој је политичка класа изгубила везу с јавним мњењем, зебња се лако увлачи у срца. Оправдани страх од сутрашњице, док се шири масовна незапосленост, поспешује пораст ксенофобије и расизма." (Рамоне И,1998; 92)

Поврх таквог стања озбиљне економско-политичке дестабилизације Европе, додатно се приступило генерисању големе мигрантске кризе која се медијски не случајно спиновала као избегличка, чиме је радикализован злоћудни процес растакања националних држава Европе.[3] На делу су интезивни процеси њене *дехристијанизације, демографског слома и радикалне исламизације*. Због тога што се ови процеси нису могли реализовати потпуно мирним путем без одговарајуће реакције европских грађана, приступило се као помоћном средству - покретању великих мигрантских таласа. Не чуди стога што је један број западних аутора сковао синтагму „оружје за масовно мигрирање" и самим тим јасно конотирао сав његов разорни потенцијал. *Тако је генерисан нови, шири геополитички контекст разарања Европе.* Уз већ присутне бројне економске[4],

---

[1] „Историјски гледано, на настанак и развој пројекта ЕУ несумњиво доминантнији је био утицај атлантиста. Они су евроинтеграције користили пре свега као средство геостратегије опкољавања Хартланда али и за контролу западног дела Римланда те за постепено ширење у дубину континенталне масе." Гајић А. (2016) Геополитика сиријских миграција и ЕУ, Култура полиса бр.30. Нови Сад, стр.82.

[2] О томе уверљиво сведочи француски геополитичар Анри де Гросувр :„Циљ Американаца није дакле био да окончају рат, већ да дефинишу послератни светски поредак. Израз New World Order појавио се сваки пут када су Сједињене Државе сматрале да су близу потпуне доминације над светом: после Другог светског рата, после хладног рата и сада." Деспотовић Љ. (2015) Геополитка деструкције, Каирос, Сремски Карловци, стр.68.

[3] „Почеци сваремене мигрантске кризе сежу још у период између 2007. и 2011. када су прве веће групе миграната из Африке и Блиског истока кренуле пут ЕУ." Гајић А. (2016) Геополитика сиријских миграција и ЕУ, Култура полиса бр.30. Нови Сад, стр.81.

[4] „Само краткорочни, ниски економски интереси, апатридске, газдинске и феудалне класе, могу да објасне тако пунокрвну политику имиграције и поготово, тако неселективну, чија је једина последица смањење и онако малих плата, увећање и онако великог кашњења у процесу модернизације индустријског производног система, и разводњавање националног и европског идентитета." (Дел Вал А. (1998) Исламизам и Сједињене државе, Службени лист, Београд, стр.174.

социјалне и демографске проблеме[5], мигрантска криза само је додатно акцелирала њену будућу агонију, док се таласом бруталних терористичких напада, сејао страх, паника и хаос по улицама европских градова не би ли се тако на лакши начин остварили деструктивни циљеви *американизма и радикалног ислама* на нашем континенту. „У свом делу „Европа-ислам, акције и реакције" Бернард Луис подсећа да је исламску цивилизацију готово увек обележавало непријатељство према Европи и да се њено територијално ширење највећим делом одвијало на штету Европе" (...) У свом подухвату освајања света исламисти захваљујући свевишњем што је милионима муслимана неевропљана, омогућио да се сместе у развијене европске земље. Оно што је у њиховим очима у почетку изгледало као застрашујуће пресађивање верника у „неверничке земље", коначно ће постати највећа шанса икада пружена муслиманима, да освоје ону Европу која их је толико пута одбила када су „Алахови ратници" покушавали силом да је покоре." (Дел Вал А, 1998: 174)

Обимна и сложена геополитичка припрема сцене, извођача и режије актуелних догађаја почела је много деценија пре неголи смо били у прилици да видимо прве примере њене реализације на терену. Да би могао да постане инструмент у рукама *американизма*, арапски и остали део исламског света морао је пре тога да буде фрагментиран, подељен, и радикализован. Само такав могао се трансформисати у ударну песницу у борби против оспоравателя америчких интереса у свету: Русије, Кине, Ирана, Сирије, Индије, итд, или контролу и дестабилизацију својих партнера, као на примеру земаља чланица ЕУ. У периоду пресудног избора савезника Вашингтон је прилично лако донео одлуку ко ће му бити стратешки партнер на глобалној сцени, а посебно у дефинисаном панпростору. Није стога лоше подсетити се који су то разлози били пресудни за тај и такав избор.

Као први стратешки разлог избора *исламизма* истичемо *геополитичку позицију*[6] коју су заузимале важне исламске земље: Север Африке, и Блиски Исток,чиме се може контролисати стратешки важан простор Медитерана, Средњи Исток, и Централна Азија, све до Пацифика итд. Други важан чинилац био је *енергетски фактор*, ради се о простору екстремно богатом нафтом и гасом, па његова ефикасна контрола значи постизање повлашћене позиције на тржишту енергената, диктирање цена и инструментализацију „енергије угљоводоника" у геополитичке сврхе („*Исте оне нафтне компаније које су зарађивале од Трећег рајха и никада нису биле оптужене, сада обезбеђују витална средства за арапски тероризам. Како ми је рекао један бивши директор ЦИА, арапски тероризам ће трајати док год будемо увозили арапску на-*

[5] „Американци су свесни проблема који мучи Европу, попут **демографског** због **инвазије исламских имиграната**. **Вашингтон управо тако пројектује своју исламистичку стратегију, којом жели да озбиљно ојача претњу исламистичког и антизападног блока**, који чини милијарда верника." Нишић С. (2002) Глобална сила и безбедност Балкана, ВИЗ, Београд, стр.150.

[6] „Располажући богатим енергетским изворима (70% светских резерви нафте) и чинећи стратешку зону између Европе, Југоисточне Азије, Индијског океана и Пацифика, исламски свет је један од кључева XXI века." Бодсон Ж. (1996) Нови светски поредак и Југославија, Инг-про, Београд, стр.39.

фту." Лофтус Џ., 2013: 299). Трећи разлог, био је *демографски*, исламском свету данас припада незванично две милијарде становника планете, са тенденцијом даље демографске и територијалне експанзије. Четврти разлог, био је *верског карактера*. Природа саме исламске вере[7] (због своје фанатичне привржености традицији и шеријату) омогућавала је лаку радикализацију све до најекстремнијих облика[8], терористичких аката или примера бруталне одмазде према свему што није у складу са прокламованим тумачењем аутентичног ислама.[9] („У Курану је послушност политичком (уједно и верском) ауторитету подигнута на степен светог, чиме и политика ислама поприма свети - верски карактер.") Политички мотивисан (антизападњаштво и антихришћанство) био је склон лакој инструментализацији за америчке циљеве, и врло брзо је постао оруђе у рукама америкализма. „Америчка подршка исламским покретима у суштини је потрага за савезником који је природни и географски непријатељ и Европске уније и Русије и Кине, као главних америчких конкурената у светској економици и политици." (Нишић С., 2002: 145)

Фрагментација и дестабилизација држава и региона као геополитичка средства контроле и владања светом

Прецизан план фрагментације исламског света од Пакистана до Марока, у географској екстензији дужој од две хиљаде километара, осмислио је по налогу Пентагона „ционистички историчар- завереник" Бернард Луис[10]. Човек који је први креирао појмове „исламски фундаментализам" и пре С. Хантингтона писао о предстојећем „сукобу цивилизација". Под његовом контролом израђене су прецизне мапе свих држава које у том простору подлежу планови-

---

[7] „Ислам, у ствари, представља идеолошко -политички систем заснован на императиву покоравања планете његовим теократским законима, тако да немуслиманске нације својим одбијањем да прихвате „праву религију" чине „непријатељске нације" исламу." Нишић С. (2002) Глобална сила и безбедност Балкана, ВИЗ, Београд, стр.147.

[8] „Исламска доктрина јасно дефинише две међусобно непријатељске геополитичке области: „пребивалиште ислама" (дар- ел- ислам), тј.земље у којима је ислам државна религија и „пребивалиште рата" (дар.ел Харб), тј. свет немуслимана, „неверника". (...) Очито је да у држави Алије Изетбеговића никада неће бити мултиетничке власти, без обзира на његову и америчку пропаганду о мултикултурализму и равноправности народа у Босни и Херцеговини". Нишић С., исто, стр.147.

[9] „Амерички мултикултурализам и исламски империјализам иду под руку у гајењу идеологије униформисаности насупрот табору земаља чија је филозофија култура различитости, националне самобитности, толеранције и слободе. Исламизам је са идеологијом групне индоктринације само друго лице индивиалистичког фундаментализма, који пропагира амерички мондијализам. И један и други тоталитаризам претендују да се прошире на цео свет." Нишић С. (2002) Глобална сила и безбедност Балкана, ВИЗ, Београд, стр.145.

[10] „Исламски медији тврде да је „по наређењу Пентагона историчар Бернард Луис први почео да формулише план рушења данашњих исламских држава, државу по државу: Ирак, Сирију, Либан, Египат, Судан, Турску, Авганистан, Пакистан, Саудијску Арабију и државе Северне Африке. Све државе се деле на мање целине уважавајући критеријуме националности, религије, припадности филозофским школама и сектама. Према том плану, а уз надзор Луиса, припремљен је картографски предлог нових држава и њихових граница." цит. прем. Милошевић З. (2012) Идентитет Европе-будућност муслимана у европској унији, ИПС, Београд, стр.97.

ма фрагментације. Тај план урађен је почетком осамдесетих година прошлог века а одобрен на тајној седници америчког конгреса 1983. године. „Овај план постао је основа америчке спољне политике у наредним деценијама." (Милошевић З., 2012: 100)[11]

Планом је поред осталог предвиђена и подела Саудијске Арабије на два дела (од територијалне и државне деструкције неће је спасити позиција стратешког партнера САД-а у региону), од којих би један део постао држава слична Ватикану (предвиђено да у њој буду сконцентрисане све исламске светиње) док би други део био раздељен Јемену и Јордану. Север Африке био би пре свега сконцентрисан на фрагментацију Либије, Алжира, Марока и Египта. Док исти план предвиђа потпуни нестанак: Кувајта, Омана и Уједињених арапских емирата. Ирак расцепкан на три дела, Сирија такође на више територијалних целина, а предвиђена је и кантонизација Либана.[12]

Својеврсно „освежење" и редизајн означеног плана Бернарда Луиса извршио је амерички пуковник Ралф Питерс који је у свом тексту објављеном у америчком војном часопису „Aremed Forces Journal" под насловом „Крваве границе" у јуну 2006. године изнео своје виђење преуређења граница на Блиском Истоку. Сам наслов чланка најбоље говори каквим би средствима то преуређење могло бити извршено.

Дакле, оно што посматрамо последњих година и што се у нашој али и светској јавности маскира појмовима „арапског пролећа", и што сугерише конотацију демократских народних револуција (побуна) против несумњиво ауторитарних режима у њима, *није нимало спонтан а још мање демократски протест народа против тираније.* „Стратегија савременог империјализма у региону Великог Блиског Истока није усмерена на успостављање никаквих облика „демократије" већ на рушење земаља и друштава кроз подршку такозваним исламским режимима, који гарантују наставак „лумпен развоја", тј. процес непрекидног разарања." (Савин В.Л., 2013: 188) Наиме, ради се о наставку планираног процеса *фрагментације и дестабилизације* поменутих држава, другим средствима. За разлику од фазе када је план „крвавих граница" реализован директним војним интервенцијама као у случају Ирака, или покретањем грађанског рата у Сирији са јасном намером рушења режима који опонира интересима Империје или увођењем системских и радикалних санкција Ирану, који се доживљава као главни опонент и изазивач америчких интереса у региону, сада се на Северу Африке, прибегло мерама рушења актуелних режима, и стварања хаоса у коме се приступало обнови старих, антагонизованих и нестабилних трибалних творевина. Тако је лакше управљати разваљеним и подељеним заједницама и остварити зацртане циљеве прекомпозиције геополитичког

[11] „Државе које се морају одрећи дела територија су Турска, Ирак, Саудијска Арабија, Пакистан, Сирија и Уједињени арапски емирати, а државе које ће добити територије су: Јемен, Јордан, и Авганистан. Главни добитник биће Курди, који ће добити своју државу Курдистан (у који ће ући ирачки Курдистан тј. Мосул и Киркук, али и територије узете од Ирана, Сирије, Јерменије, Азербејџана и Турске)." исто, стр.100.

[12] види: Милошевић З. (2012) Идентитет Европе-будућност муслимана у европској унији, ИПС, Београд, стр.101-102.

поретка у региону. „„Арапско пролеће” у геополитичком смислу представља драстичну дестабилизацију широког простора средњег дела Римланда на његовом северноафричком, медитеранском ободу, као на Блиском и Средњем истоку све до периферије индијског подконтинента као јужног дела појаса додира светског копна и светског мора.” (Гајић А., 2016: 80)

Да се није радило о спонтаним протестима може се видети и из следећих навода: „Историја активности ЦИА и политика САД према Блиском Истоку ни најмање не дају повода да се верује да је „арапско пролеће” резултат неконтролисаног хаоса.” (...) „Ово се може тумачити као „зелено светло” за почетак преструктурирања Блиског Истока. (...) Овакав развој догађаја не представља никакво изненађење ако се има у виду да су бројне исламистичке партије и терористичке организације на Блиском Истоку, почевши од „Муслиманске браће”[13], одавно део програма за „узгајање локалних политичара, како опозиционих тако и владајућих странака који се одвијају у оквиру сваке станице ЦИА.”” (Конатар В., 2014: 262-265)

За неупућену јавност, потпуно неочекивано у једној од главних улога дестабилизујућег фактора Блиског Истока и Европе појавио се Катар. Одиграо је важну ролу и још је игра по налогу свог прекоокеанског ментора из Вашингтона. Иако скромна по свим релевантним критеријумима за једну озбиљну државу (1,9 милиона становника од којих је свега 250.000 локалног живља, а остало су досељеници, са војском која броји 12,500 припадника), Катар је због својих екстремно добрих односа са САД (два велике војне базе на његовој територији, помоћ приликом интервенције у Ираку, сарадња са Израелом и сл.) постао главна полуга и покретач процеса дестабилизације у региону. „У малени Катар слио се велики шпекулантски новац и доста „политичког капитала”, који је успео да умањи значај таквих држава као што су Египат, Сирија, и Либија...” Катар је финансијер главних организација екстремног ислама и има велики идеолошки утицај на њих. Заједно са Саудијском Арабијом финансира покрет вахабизма на Кавказу, „Катар се још више ангажовао у подизању „револуције” у Египту, јер је добио од Вашингтона задатак „да ослаби најважнијег играча на Блиском Истоку.” (...) Улога Катара у агресији Запада на Либију и збацивање Гадафија дуго је скривана од јавности. (...) Катар се данас меша у збивања у Сирији”... (Милошевић З., 2012: 91)

Особито је занимљива његова улога на дестабилизацији Европе, и помагању *инфилтрације* организација и структура радикалног ислама на нашем континенту, наравно опет по налогу главног ментора и по његовим детаљним плановима.[14] Поред великих улагања у инфраструктурне пројекте, нарочито у

[13] „Њихова нацистичка прошлост,терористичке активности, антизападна и антиизраелска реторика америчким обавештајним структурама нису сметале да са филијалама „Муслиманске браће” у Египту и Сирији успоставе партнерске односе.” Конатар В. (2012) Наличје арапског пролећа, Култура полиса, бр25. Нови Сад, стр.267.

[14] „На тај начин исламски покрет врло мудро користи „америчку везу” да се уклини у Европи и повеже у Азији, што тренутно може да користи Америци која тиме слаби своје озбиљне конкуренте - Европу и Русију. Међутим на дуже стазе, како прецизира Ив Лакасте, „**исламистичка стратегија припрема геополитички пројекат који је веома опсежних планетарних размера: јединство свих муслиманских држава против Запада**.”” Нишић С., 152.

Паризу и куповине спортских клубова (ПСЖ на пример) катарски трговци продају и оружје произведено у Европи (Пољска). Реч је наиме о тзв. „идеологизованим инвестицијама" и „финансијском џихаду" јер улажу новац и запошљавају у највећем броју муслимане-суните. Главна инфилтрација Катара у ткиво европског друштва иде преко пројекта *„Европски ислам",* (чији је сарадник и учесник са ових простора велики муфтија БиХ Мустафа Церић), чији је главни задатак да кроз пропаганду, „ангажовање лобиста, углавном европских политичара стварају представу о различитости и **прихватљивости „европског ислама"**. Из оваквих субверзивних делатности европске власти су извеле закључак „да су катарски инвеститори претња по безбедност, мада од како је почела криза у Европској унији има све више гласова да су све инвестиције добродошле, па и ове из Катара. Све то говори да је Унија у кризи коју можда неће преживети, јер, да подсетимо, у Индији реч „Катар" означава „**мач бога смрти**"". (Милошевић З., 2012: 93)

„Нажалост, још цела Европа није схватила стварност слагања интереса цивилизације „џихада" и „Mc Worlda" упркос евидентном слагању и америчке и исламске идеологије против европске доктрине суверених држава-нација, чије се демократске институције минирају у решавању свих конфликата у Европи." (Нишић С., 146) Европа скупо плаћа данак и на плану урушавања својих демократских институција, релативизације политичких стандарда, обарања критеријума демократског живота, толерантног односа грађана и сл. **Исламисти, демократски систем доживљавају као слабост европског човека[15], који треба искористити за долазак на власт, када се демографском експлозијом и интезивним имиграцијама (механичким приливом) достигне критична маса којом је могуће злоупотребити демократију против цивилизације, друштава и грађана који су је створили и упражњавају**. Јер између демократије и исламизма нема и не може бити сношљивости. И то не зато што то европска демократска друштва не би желела, већ зато што је то супротно духу ислама и његовим интересима освајања и исламизације. „Интеграцију муслимана у друштво држава Европске уније отежавају две опасности: прво, оријентација на верско разумевање старог института - Дар ел ислам (простор који живи по законима ислама), а друго, особености законодавства држава Европске уније, које је либерално и неспремно да се сукоби са муслиманима, те стално попушта захтевима ове верске групације." (Милошевић З, 2013: 106) Да је то сасвим тачна констатација потврђују ставови у „Исламској декларацији" Алије Изетбеговића у којој се експлицитно поручује: „У средишту Исламске декларације стоји „принцип исламског уређења, а то значи јединство религије и политике". Ова интегрисаност значи с једне стране нетолеран-

[15] „Поједностављено, ислам за многе вернике представља лек за многе болести од којих пати човек западне цивилизације - морално изопачен, сексуално фрустриран, декадентан, хедонистички обликован, зависан од наркотика, безосећајан, препуштен улици и бројним психичким поремећајима. Ислам баш ту нуди алтернативу - стварање равноправног и праведнијег друштва, утемељеног на традицији, ауторитету родитеља и породице, система који почива на верској хијерархији која једина животу даје пуни смисао." Јевтовић З., Арацки З. (2015) Пожар исламског фундаментализма и ћутање Запада, Витешка култура бр.4., Београд, стр.239

тност у оквиру исламске верске заједнице: „Исцрпљујућа дефиниција исламског уређења гласи: јединство религије и закона, васпитања и управе, идеала и интереса, спиритуалног друштва и државе... Муслиман уопште не егзистира као независна индивидуа.” **С друге стране то је позив на борбу према другим заједницама: „Не може бити никаквог мира нити коегзистенције између исламске вере и неисламских заједница и политичких институција.”** (Елзесер J., 2006: 34) Ево можда још конкретнијих ставова из поменуте Исламске декларације: „Човек не може имати исламску веру са једне стране, а са друге начин рада, стварања, забаве или владања који није исламски”. „Пошто има право да сам влада својим светом, ислам јасно одбацује сваку могућност да се на територији под његовом контролом успостави нека страна идеологија. Нема, дакле, лаичких принципа владања и држава треба да буде израз и подршка моралним концептима религије.” (Бодсон Ж., 43)

Мигрантска криза и реисламизација Балкана као међуфаза радикалне исламизације Европе

Исламски фактор на Балкану постао је значајан чинилац у остваривању геополитичких интереса САД-а и атлантизма у опште. Методологија њиховог деловања била је разноврсна, радикална и безкомпромисна. Она се кретала у распону од прихватања идеја и метода деловања *радикалног ислама*, стварања *синтетичких нација* и њихових новокомпонованих идентитета, па све до класичних облика *територијалног сакаћења* и промене *национално - верског кода* појединих делова територија балканских држава а нарочито простора који су вековима насељавали Срби.

Поред класичних метода које спадају у домен процеса *балканизације* (коришћење територијалне и националне расцепканости и верско-културних разноликости, као основе за подстицање сукоба и размирица) спољни фактори на жалост веома успешно инструментализују модернизацијске дефиците и економску маргинализацију балканских друштава као базу за континуирано подгрејавање нестабилности и сукоба.” Отворена америчка подршка муслиманима у Босни, на Космету, Албанији, Кипру говори о исламској стратегији САД, чији је циљ да што дуже одржи сукобе између православног и католичко-протестантског света и тако Балкан одржи у хаотичном стању, чиме се сигурно дестабилизује читав европски континент.На тај начин оправдава се војно и политичко присуство САД у Европи.Та доминација иде преко очувања и ширења НАТО-а на исток и југо исток Европе и преузимања на себе одбране суверенитета држава бившег источног блока и балканских земаља.” (Нишић С., 152)

Исламистички стратези су на подручје Балкана одувек гледали као на зону својих посебних интереса, ревносно се трудећи да међу ’’потурченим’’ православцима нађу поуздане следбенике стварања јединственог муслиманског *Калифата* на планетарном нивоу. Идеје о панисламском јединству су, налазиле следбенике међу локалним мухамеданцима. Балкан пружа добре пре-

дуслове за изградњу џихадског фронта према Европи, која је нелогичним и самодеструктивним поступцима, заједно са Америком, у највећој мери заслужна што су се '90-тих година XX века на Балкану нашли џихад-ратници.[16] Чак се и у Резолуцији америчког Конгреса из јануара 1997. године јасно каже да је Клинтон допринео да се ''Босна претвори у милитантну исламску базу''.Подржавање муслимана, према Хенрију Кисинџеру, била је стратегија која се базирала на претпоставци да је ислам ближи капиталистичкој етици и антикомунизму него што су то католичанство и православље, тако да су за Запад у грађанском рату муслимани и албанци важили за ''добру страну'', што ни у једном тренутку није пружало могућност преиспитивања такве политике. (Деспотовић Љ., 2015: 84.)

За долазак муџахедина у религијску мисију на Балкан деведесетих година прошлог века, била су обезбеђена два нужна предуслова. Први је био, постојање оружаног конфликта у коме муслимани учествују, и други - постојање локалног покрета ''исламског буђења''. Оба ова услова била су испуњена још током ратова који су потресали простор бивше СФРЈ, у процесима њеног разбијања уз значајан коауторски допринос страног фактора од којих је поред главног Евроатланског, затим Континеталног (Немачка), и верско - конфесионалног интереса Ватикана, и исламски био особито снажан и радикалан. „Изетбеговић није тајио ништа од својих намера. Године 1991. рекао је : „Ако сада не постоји фундаментализам, онда то не значи да га неће бити. У слободној и сувереној Босни њега неће бити али ако некоме падне на памет да земљу покори, тада неће бити само фундаментализма већ и тероризма који неће имати крај.”” (Елзесер Ј., 42)

Једном започет процес *реисламизације* није значио само вишедимензионалну (верска, културна и политичка димензија) обнову идентитета муслимана на Балкану - као што је то у осталом требао бити и на ширем исламском простору. - Он је недвосмислено послужио и као основа за радикализацију *политичког ислама* који се као идеологија али и програм исламизације имао остваривати у неисламским зонама које је перцепција исламских вођа препознала као потенцијално исламске. Стога се нимало случајно „Србија, српски фактор у целини, укључујући и читав Балкан, географски налазе на удару копненог пута миграционог таласа углавном са Блиског исток и у мањој мери и из Африке. ” (Петровић Д., Петровић Н., 2016: 105) Зато се међународна позиција Србије може справом сматрати сложеном, безбедносно рањивом, и територијално угроженом. „Идентификовани субјекти који угрожавају безбедност Републике Србије су: мигранти и избеглице из Сирије, Авганистана, Ирака, Ери-

[16] Француски генерал „Галоа поручује: Ви Срби који се борите да би најзад имали право као и остали народи, да живите уједињени, под истим законом, немате много тежине на једном тасу геополитичке ваге, чији други тас заузима ислам, са својом масом и богатством. Између приближно 200 милона православаца и ускоро 1,5 милијарди верника ислама, који, уз то поседују и енергетске изворе и чине стратешку област између Европе, југоисточне Азије, Индијског океана и Пацифика, Вашингтон је одабрао свет ислама. Стварање муслиманске државе који природно нагиње интегрализму - на Балкану, морало је да се свиди Вашингтону,” Нишић С.ав. дело. стр.154.

треје, Пакистана, Нигерије, Сомалије, Судана, Гамбије и Малија оријентисани у смислу Исламског тероризма." (Бериша Х., Ракић М., 2016: 40)

Базна инфраструктура исламског радикализма на Балкану служи као одскочна даска и логистика за исламске центре у Европи какав је рецимо Беч. Делатност радикалног ислама није претња само безбедности Балкана, већ и самој Европи, с обзиром на чињеницу да исламски радикализам делује најмање на два нивоа реализације својих циљева, на Балкану он је једним делом *инструмент* и сарадник атлантистичких структура, а на другом нивоу, *претња*, с обзиром на планове исламизације саме Европе.„Створена је обавеза за све вернике да воде непрекидан рат до краја вечности, са апсолутном забраном да зауставе ширење доминације.То је управо Џихад, рат Дар ал Ислама против Дар ал Харба. Успети проширити Дар ал Ислам, то значи испунити у потпуности вољу Алахову. Када цео свет буде освојен од стране армија ислама, када се Дар ал Ислам буде проширио по целом свету, постојаће само Дар ал Салам, Кућа мира. Ислам дакле хоће мир, али у веома прецизном исламском смислу."(Бодсон Ж., 1996: 42) И познати исламски интелектуалац Алам Фуад Халед није могао а да не констатује ту чињеницу мада се са њом наравно суштински не слаже. Он своје рецепције ислама у том погледу заснива на инхеретним тумачењима тражећи и налазећи аргументе за могући мирни и толернатнији односа са немуслиманима. Ипак, ево његове почетне констатације која сама за себе довољно говори. „Тврдња да у исламу постоји знак једнакости између религије и политике већ је постала опште место: то поткрепљују како исламски фундаменталисти, тако и западни аутори, који су уверени да је компромис с исламом тежак или чак немогућ." (Халед Ф.А., 2012: 19) Ево још једног карактеристичног става по овом питању: „Истраживачи ислама наводе бројне ајете којима Коран наводно налаже континуирани агресивни џихад са саможртвовањем и такву борбу изузетно вреднује. Амерички аналитичар Ли Херис види у својој студији „Самоубиство разума" претњу радикалног ислама Западу. Код њега, због самог карактера ислама, у случају даље фанатизације муслимана - која је, он се боји, извесна, не може бити ни коегзистенције нити толеранције са њим, неможе бити никаквог прожимања и размене, а о способности ислама да се бар делимично демократизује на евроамерички начин не само да нема ни говора, већ је то пусти сан хуманиста и слепих следбедика културе ренесансног разума." (Веселинов Д., 2009: 106) Бројни примери радикаланог тероризма, бруталних егзекуција и уништавања споменика културе немуслиманским народима који се готово свакодневно дешавају ту пред нашим очима, ваљда довољно говоре у прилог развејавања свеке сумње западног човека о каквој се опасности заправо ради.

Актуелна мигрантска криза стога се с правом може декодирати у овом балканско - европском геополитичком контексту. „Они који би из геополитичких разлога могли да „помогну" овој сеоби народа ка старом континенту су свакако одређене глобалистичке структуре, пре свега у САД, а донекле и геополитика англосаксонских сила у целини јер јој не одговара развијена и снажна Европа, посебно не Русија. У том правцу се могу посматрати и неки елементи пројекта „Пан Европа", чији је идејни творац Калерги који је и сам из

мешаног брака.” (Петровић Д., Петровић Н., 2016: 103) Поред заинтересованости појединих држава да организују мигрантску кризу (Турска напр.), свакако да постоје и тзв. недржавни актери који долазе из сфере глобалних НВО-а или крупног финансијског капитала којима је такође у интересу дестабилизација Балкана и Европе. О томе сведочи и истраживач Јелена Ларнова која сматра да „„операцију избеглице” организује, финансира и подстиче група, односно савез разних невладиних и других организација повезаних са шпијунским, финансијским, крупним медијским и другим круговима. (...) Сличним речником, мађарски премијер Орбан је за организовање и финансирање масовним миграција преко територије његове земље оптужио Џорџа Сороша.” (Гајић А., 89) Отрежњујуће делују ставови мађарског примијера Виктора Орбана, који јасно види опасности коју са собом доноси мигрантска криза и сасвим отворено каже да Мађарска има право да одлучује кога ће примити у своју кућу, као и да су Мађари хиљаду година хришћани и да желе да то и остану. Такође, он види опасну кризу у коју је ЕУ ушла због мигрантског проблема а поготово после британског референдума о изласку из ње, где се ствари додатно усложњавају и убрзавају. „Оба највећа европска достигнућа, заједничка валута и јединствено тржиште које је заштићено Шенген зоном, налазе се у опасности, упозорава Орбан и додаје да је лично помогао у спасавању Европе и начина живота свог народа тако што је затворио границе Мађарске за мигранте. Мађарски премијер у уводнику истиче да би равнотежа моћи унутар ЕУ требало да се промени у корист националних држава над европским институцијама.”

Добра илустрација али и потврда ове стратегије долази из саме Немачка где немачки лист „Дојче веле” наводи како се око 400. џихадиста из Немачке, бори на страни тзв. Исламске државе, а да је незванично тај број преко 1800. милитаната. У том контексту актуелна су дешавања и у нашем региону, који је постао база за регрутовање тзв. *белих џихадиста*, за ратове у Сирији и Ираку, а који истовремено представљају претњу за безбедност и стабилност Европе, сходно њиховим намерама да својим повратком радикализам пренесу не само у земље из којих потичу, већ и шире у земље чланице ЕУ, особито у Аустрији, Немачкој, Француској, Шпанији, и Италији, Белгији и др. „Осим тога мигрантске колоне у стању су да дестабилизују читав низ економских и организационо слабијих транзиционих држава на путу ка „срцу ЕУ”, како оних које су пуноправне чланице тако још више оних које су у номиналном процесу придруживања.” (Гајић А., 90)

Када је писао о „крвавим границама ислама” у зонама са којима ислам долази у додир, и трагао за узроцима агресивног понашања исламских политика С. Хантигтон није прескочио објашњење које иде ка самој суштини и унутрашњој конституцији ислама, алудирајући на чињеницу да је реч о *„религији мача*” и да „*учења ислама налажу рат против неверника*”, стога он изводи закључак да: „милитаризам, несварљивост и близина немуслиманским групама сталне су каратеристике ислама и оне могу да објасне муслиманску склоност ка сукобу кроз историју.” (Хантингтон С., 1998: 293) Отуда је историја балканских народа тако бројна примерима бруталних сукоба и крвавих освајања, у којима је исламизација покорених народа била тако честа појава. Сам Хантиг-

тон као доказе за изречене ставове између осталих примера наводи и рат деведесетих година који се дешавао на простору бивше Југославије. Сукоб хришћана и муслимана, а нарочито Срба и Албанаца са једне стране или Срба и муслимана у БиХ са друге на најбољи начин поткрпљују хомогени став муслимана у рату са „неверницима"и подршку коју су на терену давали својој верској сабрањи. Ти примери јасно указују шта ће се десити и са осталим европским нацијама и државама када наступи планирана фаза отворених сукоба са радикалним исламом на тлу Европе. (види Каплан Д.Р., 2012: 3 - 133)

Демографски аспекти мигранстке кризе или о великом значају демогеополитике

Питање бројности становника једне земље никада није имао такав значај као што га има последњих неколико деценија на европском континенту. Због слабог природног прираштаја становништва (наталитета) и веће стопе морталитета, европска друштва су се нашла у веома забрињавајућој демографској ситуацији. Ниске стопе обнове становништва европских нација, које су последица тзв. *антинаталитетног конформизма* довеле су их до гомиле тешко решивих проблема као што су: старење становништва,високи трошкови лечења и социјалних давања, преоптерећени пензиони фондови, хронични недостатак радно способне снаге поготово одређених профила, нарушена економска структура, све мањи број опорезивог становништва као базе пензионих фондова, све мањи регрутни потенцијал земље и сл. Дакле, демографски фактор показао се као један од кључних чинилаца будућег економског, социјалног и популационог дефицита Европе.[17] „ Али, како је још почетком 2000. године наведено у једном тајном извештају француске владе, у ЕУ непостоји алтернатива за позивање 75 милиона миграната. То је цена очувања Европске уније. Француски експерти су признавали да ће то створити врло озбиљне проблеме у будућности, у расном друштву- хибриду. (...) Овај егзодус за професора београдског Факултета политичких наука, Мрирољуба Јевтића, у ствари није егзодус него реализација уговора женидбедо-удадбених агенција, које доводе мужеве, и завода за запошљавање који доводе гробаре и неговатељице." (Милошевић З., 2016: 157)

У пољу државе и политике демографски фактор, такође заузима све важнији простор. „Позивањем на број припадника неког народа доказује се основаност или неоснованост његових политичких права.Бројем и структуром становништва исказује се потенцијална снага државе. Од хомогености народа зависи респектовање или игнорисање његових политичких аспирација. Најзад, без становништва нема државе као облика политичко-територијалног органи-

[17] „ Европа је већ изашла из оквира просте репродукције и постала становништво „у опадању". Ако се настави тренд негативног природног раста, број становника Немачке ће се са 82 милиона (колико их је било 2001 год) до 2030. године смањити на 70 милиона. При томе ће број радно способних опасти за око 25 одсто (с 40 милиона на 30 милиона), док ће број људи старијих од 65 година повећати на скоро половину одраслог становништва." Кегли Ч. Викоф Ј. (2006) Светска политика, тренд и трансформација, ФПН, Београд, стр. 525.

зовања.” (Килибарда З., Младеновић М., Ајзенхамер В., 2014: 89) У том контексту све значајније постају теме које проблематизују стопе раста становништва и питања миграцијских таласа. Због изразито ниске *стопе фертилитета* европских нација може се говорити о великој *демографској инфериорности Европе* поготово у односу на Африку и Азију. Поразни су статистички показатељи који говоре о предстојећем демографском растројству европских нација и Русије: „Западна Европа и Русија више не обнављају своје становништво. Немачка на пример, већ сада има дефицит од 100.000 особа годишње. Процес растакања и преокретања пирамида животних доба је увелико почео на европском континенту и водиће у велике економске и друштвене кризе ако енергична политика опоравка наталитета не буде брзо предузета.” (Деспотовић Љ., 70)

Уочене су и извесне правилности у овим популационим трендовима раста становништва, на пример: што је виши степен неразвијености неке земље или региона, то је израженија стопа раста становништва, или, све већи утицај религије на демографски раст, где су исламске земље неприкосновени лидери у свету.[18]

На европском континенту, имали смо потпуно обрнуте трендове. „При томе, у земљама глобалног севера, због негативне стопе прираштаја хришћанског становништва, и знатног прилива нехришћанског живља са знатно већом стопом природног прираштаја, удео хришћана константно ће се смањивати.” (Килибарда З., Младеновић М., Ајзенхамер В., 2014: 91) Са врло јасном чињеницом да нема никаквих изгледа да се уклони „глобални демографски дебаланс - демографска раселина” између севера и југа. А притом на већ тешку и готово нерешиву загонетку демографског дефицита Европе, брутално се калеме бројни проблеми механичког прилива исламског живља генерисаних актуелном мигрантском кризом. Притисак исламски миграната на развијене европске земље је све већи и разорнији по њихов социо-економски и демократско-политички поредак и устројство. „То се посебно односи на земље у којима већину досељеника чине припадници народа и религија које се спорије интегришу у ново друштво. У Европи је то случај са имигрантима муслиманске вероисповести.” (исто, 92)

Ево неколико занимљивих статистичких показатеља који указују на погубне тенденције демографског дефицита и исламизације Европе. Гледано кроз историју, ниједна култура се није спасла након што јој је стопа наталитета пала на 1,9. Тридесет једна земља у Европи има стопу наталитета у просеку 1,38. Од укупног популационог раста Европе од 1990 године 90% чини исламска имиграција. Чак 30 % становника испод двадесет година у Француској су муслимани. У последњих тридесет година број муслимана у В. Британији се повећао преко тридесет пута. У Холандији преко 50% новорођенчади су муслимани. У Русији има двадесет и три милиона муслимана, а сваки пети становник Русије је муслиман. У Белгији двадесет и пет посто новорођених су муслимани... (Деспотовић Љ., 73)

[18] види: Кицошев С, Голубовић П. (2004) Геодемографија, ПМФ, Ниш, стр.109.

Посебно је важно истаћи као доказ овом приликом, да наведени процеси нису спонтани, нити устаљени обичаји повременог миграционог кретања становништва из неразвијених крајева у развијене, којих је било мање више константно током новије историје. То је у великој мери било и разумљиво с обзиром на економске мотиве миграција, што један број истраживача глобалистичког проседеа, стално наводи у покушају да замаскира њене стварне узроке. Потпуно са разлогом колега А. Гајић, проблематизује такве ставове и указује на релевантне податке УН-а који много говоре сами за себе. „Наиме, бројност у кратком року на мигрирање покренутих маса је крајње необична: процене УН, базиране на дугодеценијском проучавању избегличке проблематике, стоје на закључцима као са више од 80% а некад и близу 90% избеглица[19] (а данас их у свету има око 59 милиона) широм света остају да пребивају у регијама из којих потичу, те да се, по обустављању сукоба велика већина враћа у своју постојбину." (Гајић А., 88) Колега А. Гајић, такође истиче следеће чињенице који доказују организовану природу овог феномена као масовне појаве. „Такође мигрантске масе показују велики степен упућености у кретање постојећим правцима и реагују готово моментално на њихове измене; добро су међусобно координисане и прилично добро познају прилике у земљама кроз које се крећу; имају довољно новчаних средстава (и то не само готовинских, већ подижу донирани новац уз помоћ кредитних картица), упорни су да досегну циљане дестинације - неке од најразвијенијих земаља ЕУ, а не оне земље које имају нешто нижи стандард." (исто, 88)

Веома је занимљива и индикативна реакција САД-а на покушаје супротстављања миграционим таласима који долази са простора Европе и Балкана, како оне из поља медијског комуницирања тако и на терену реалних реакција појединих европских држава, а особито нашег суседа Мађарске." Јавно супротстављање емиграцији на просторе Европе најснажније осуђују Американци, јер даљим слабљењем Европе успевају у намери да је претворе у геополитички објекат, немоћан да озбиљније учествује у креирању позиција моћи." (Јевтовић З., Арацки З., 248)

Да се овде не ради само о радикалној исламизацији Европе, што је у овој фази развоја процеса свакако случај, већ о добро планираној *глобалној тенденцији исламизације планете* сурово сведоче и наредни показатељи. „Пажљивим читањем демографских пројекција запазићемо да ће се муслимани већ до 2050. изједначити са бројем хришћана, а до 2070 постати водећа светска религија. Прогнозе такође показују, да ће се половином века број муслимана повећати за 73 одсто, и чинити скоро трећину популације планете, односно 2,8 милијарди људи. Муслимани тренутно чине 34 одсто укупне светске популације

[19] „ Статус избеглице се прилично компликованом формулацијом признаје и сваком лицу које се због догађаја од пре 1.1.1951 и услед основаног страха од прогањања на основу његове расе, вероисповести, народности, припадности извесној друштвеној групи или политичког уверења, налази ван државе чији је држављанин и не може или услед таквог страха, не жели да ужива заштиту те државе; или који немајући држављанство и налази се ван пребивалишта, због таквих догађаја не може или услед страха, не жели да се врати у њу." Штајнер Х (1979) Избеглице трагедија овог века, НИП Политика, Београд, стр.34.

млађих од 15 година, у односу на хришћане, којих је око 27 одсто, па су трендови врло поуздани. **Дифузија војних способности битан је елеменат геополитике безбедности, при чему клатно равнотеже клизи ка премоћи муслиманских заједница.**" При том је особито важно напоменути још једну важну чињеницу која иде у прилог исламизацији планете, а то је „да ће број атеиста, агностика и осталих који не припадају никаквој религији, бити у порасту у САД и Европи - они ће до 2050 године чинити четвртину становништва." (исто, 231)

Назначени демографски трендови могу се тумачити у једном ширем а у исто време и продубљенијем геополитичком контексту који има за циљ да истакне и објасни потребу исламског света да се конституише као *нови аутономни геополитички пол глобалне моћи* и да уз то, уместо садашњег положаја геополитичког инструмента глобалне моћи Империје, постане субјект и глобални актер нове геополитичке прекомпозиције света. „Формулу" The West and the Rest замениће The Islam and the Rest или конфликтнија варијанта The Islam versus the Rest, што у Хантингтоновом неувиђеном тумачењу добија катастрофичну димензију крвавих граница Ислама." (Степић М., 2016: 29)

Закључак

Не треба стога да нас чуде поједине реакције, поготово десничарске провенијенције и конзервативнијег дела европских друштава. Ти политички кругови у својим готово успаниченим протестима иду ка решењима која наговештавају могући религијски сукоб унутар Европе. „Баук ислама" кружи Европом, констатује колега З. Милошевић, а исламофобија (као очекивана реакција) прети да европска друштва претвори у поприште крвавог грађанско-верског рата. Све је чешће у европским интелектуалним али и политичким круговима у употреби појам „*евроарабија*" којим желе да искажу достигнути степен малигнитета исламизације Западне Европе. „Брисел је постао највећи муслимански град у Европи, где живи 300.000 верујућих муслимана који активно исповедају ислам. То значи да у Брислу Исламска заједница контролише више људи од Римокатоличке цркве, политичких партија и професионалних удружења заједно. На почетку 2012 године у Бриселу је активно радило 200 муслимански организација и 77 џамија." (Милошевић З., 2012: 119)

Суморна антиципација будућих догађаја, је још један од тврдоглавих показатеља суровости геополитичких интереса „великих играча" у међународној арени моћи. Бездушност и бруталност наметања сопствених интереса по цену страдања огромног броја грађана и нација које се *лицемерно кодирају као савезници и партнери,* само на још суровији начин потврђује стару истину да је - **бити непријатељ великих тешко бреме, а њихов пријатељ још теже**. Описано поступање Империје према својим наводним савезницима у Европи евидентна је потврда претходно изречене истине. Стога треба да на отрежњујући начин прихватимо признање британског политичара Џона Вилијамса, када је изјавио да постоји својеврсна *антлантистичка теологија*, и да као и свака

теологија и „атлантистичка се темељи на миту да су геополитички и геостратегијски интереси Европе и САД у ствари нераздељиви".

Актуелна миграtска криза, и досадашње страдање европских грађана као жртава бруталног терористичког насиља то најбоље потврђују. Истине ради, такође, неопходно је истаћи да постоји велики степен коауторског доприноса који деструкцији властитих политичких заједница дају корумпиране, вазалне и неспособне европске елите, спремне да на олтар левијатана као жртву принесу своју *вишевековну хришћанску традицију, националне идентитете и државност, достигнути економски развој и незамењиви демократски систем општења слободног европског човека.*[20]

Брисање хришћанског кода културног идентитета Европе које је учињено још од мастрихтског уговора јасан је доказ саучесништва европске политичке и културне елите у разарању сопствених нација али и Европе у целини. Да ту постоје још неке друге арканске намере и патолошки интереси сведоче и следећи наводи: „наиме, постоји хипотеза да је од самог почетка од стваraоца Европске уније замишљено да се униште европске нације и створи нова, мешана раса, са знатно нижим интелектуалним потенцијалом од данашњих Европљана. Та раса била би лишена своје културе. У свему томе учествују владе европских држава. Другим речима, избеглице са Блиског истока, севера Африке и централне Азије су намерно доведене да „убију" европске народе." (Милошевић З., 2016: 154) Не уклапа ли се то у радикалан концепт стварања нове „европске нације" идејног инспиратора концепта Пан - Европе аустријског грофа Куденхоф-Калергија са почетка двесестог века, која треба да буде одвојена од државе, брисањем постојећих граница националних држава и испуњена некаквим новим садржајима који націју своде на искључиво лични доживљај, без икаквог додира са колективним бићем националне заједнице коју треба разградити. (Степанов Р., Деспотовић Љ., 2002: 13) Стога нам се нужно намеће закључак да време које долази доноси Европи обиље насиља, тероризма и сукоба, чије се малигне последице још увек не могу до краја сагледати.

[20] Дубину, интезитет и бруталност разарања свега позитивног најбоље илуструју следећи наводи који се приписују оснивачу и директору ЦИА Алену Фостер Далсу који је одмах на почетку хладног рата дефинисао програм и садржај геополитике дестукције Империје против својих означених непријатеља." Све што имамо, сво злато сву метријалну моћ уложићемо за отупљивање и заглупљивање људи... Људски мозак и свест могу се изменити. посејаћемо хаос, неприметно ћемо их упутити да верују у погрешне ствари. натераћемо их да се приклоне лажним вредностима... Литература, позориште, биоскопи - све ће то приказивати и величати најнижа људска осећања...На све начине ћемо подржавати и уздизати такозване уметнике, који ће се наметати и продубљивати у људској свести култ секса, насиља, садизма и издајства - једном речју, сваку неприродност. У руковођењу државом створићемо несналажење и хаос. Неприметно, али активно и стално, доприносићемо заглупљивању чиновника и ставрању непринципијелности. част и државни поредак представљаће нешто прошло и непотребно, што ће се исмејавати. Вешто и неприметно, као вредности наметаћемо људске пороке: лаћ, превару, пијанство и наркоманију, неповерење међу људима, издајство и национализам. Биће појединаца који ће увидети шта се догађа. Њих ћемо учинити беспомоћним, изложићемо их подсмеху. Тако ћемо стварати поколења, једно за другим. Људе ћемо придобијати још од детињства и младости. Главну пажњу усмерићемо на омладину коју ћемо изопачавати, кварити и учити рђазврату. Од њих ћемо правити цинике, простаке и космополите..." (Saunders S.F. 2013: 11.)

Литература:

1. Bodson Ž. (1996) Novi svetski poredak i Jugoslavija, Ing-pro, Beograd
2. Beriša H. Rakić M. (2016) Migrantska kriza - studija slučaja Republike Srbije, Kultura polisa br.30. Novi Sad
3. Veselinov D. (2009) Muhamed na isusovom krstu, Čigoja, Beograd
4. Gajić A. (2016) Geopolitika sirijskih migracija i EU, Kultura polisa br.29. Novi Sad
5. Despotović Lj. (2015) Geopolitika destrukcije, Kairos, Sremski Karlovci
6. Del Val A. (1998) Islamizam i Sjedinjene države, alijansa protiv Evrope, Službeni list, Beograd
7. Elzeser J. (2006) Kako je džihad stigao na Balkan, Jasen, Beograd
8. Milošević Z. (2012) Identitet Evrope: budućnost muslimana u Evropskoj uniji, IPS, Beograd
9. Milošević Z. (2013) Religija i identitet, NUB Republike Srpske, Banja Luka
10. Milošević Z. (2016) Ko je isplanirao preseljavanje izbeglica sa Bliskog istoka u evropsku uniju, Nacionalni interes br.1. IPS, Beograd
10. Nišić S. (2002) Globalna sila i bezbednost Balkana, VIZ, Beograd
11. Jevtić Z. Aracki Z. (2015) Požar islamskog fundamentalizma i ćutanje Zapada, Viteška kultura br.4, Beograd
12. Konatar V. (2014) Naličje „arapskog proleća", Kultura polisa br.25. Novi Sad
13. Kilibarda Z. Mladenović M. Ajzenhamer V. (2014) Geopolitičke perspektive savremenog sveta, FB, Beograd
14. Kegli Č. Vikof J. (2006) Svetska politika, trend i transformacija, FPN, Beograd
15. Kicošev S, Golubović P. (2004) Geodemografija, PMF, Niš
16. Kaplan D. R. (2012) The Revenge of Geography, Random Hous, New York
17. Petrović D.; Petrović N. (2016) Evropa i migracije sa vanevropskih područja - istorija i sadašnji procesi, Kultura polisa br.29., Novi Sad
18. Savin V. L. (2013) Od šerifa do teroriste, ogledi o geopolitici SAD, MIR, Beograd
19. Saunders S. F. (2013) Hladni rat u kulturi, Dosije, Beograd
20. Stepić M. (2016) Geopolitički aspekti emigracione erupcije iz bliskoistočne „velike pukotine", Nacionalni interes br.1. Institut za političke studije, Beograd
21. Stepanov R. Despotović LJ. (2002) Evropska unija, - nastanak, institucije, pravo, Stilos, Novi Sad
22. Ramone I. (1998) Geopolitika haosa, Institut za geopolitičke studije, Beograd
23. Hantington S. (1998) Sukob civilizacija, CID, Podgorica
24. Haled F. A. (2012) Globalni islam, S Glasnik, Beograd
25. Loftus DŽ. (2013) Nacistička tajna Amerike, Admiral buks, Beograd
26. Štajner H. (1979) Izbeglice tragedija ovog veka, NIP Politika, Beograd

GEOPOLITICAL AND DEMOGRAPHIC ASPECTS OF THE CURRENT MIGRANT CRISIS

Summary: Without clear analysis which indicates geopolitical context of the migrant crisis that is unfolding before our eyes in the last few years, it is not possible to understand its situation, the essence or the dimensions of the problem and the consequences it generates. In this work the main emphasis will therefore focus on the analysis of the roots and causes of the migrant crisis, its creators and generators, as well as the possible consequences in case of its further radicalization. Part of the work will also be dedicated and demographic aspects of this crisis or the problems of European countries in which they were before its outbreak. It is particularly important to emphasize the work and functioning of the structures of radical Islam, which in conjunction with the global geopolitical interests Americanism threatens to create new regional or even wider conflicts with unforeseeable political, economic, demographic and religious consequences.

Key words: geopolitics, demography, migrant crisis, radical Islam, Americanism, terrorism

ЗОРАН Б. ЈЕВТОВИЋ*
Филозофски факултет
Ниш
ПРЕДРАГ Ђ. БАЈИЋ**
Факултет политичких наука
Београд

УДК 314.15:316.774(497.11)
Оригиналан научни рад
Примљен: 15.09.2016
Одобрен: 29.09.2016
Страна: 29-43

МИГРАНТСКА КРИЗА У ОГЛЕДАЛУ СРПСКЕ ДНЕВНЕ ШТАМПЕ***

Сажетак: Квантитативноми квалитативноманализом садржаја насловних страна дневних новина у Србији које су излазиле у континуитету током 2015. Године (Политика, Данас, Вечерње новости, Блиц, Курир, Информер и Ало), аутори трагају за карактe¬ристичнимна ративима и обрасцима који се користе у приказивању мигрантске кризе, превасходно везане за тзв. Балканску руту. Истраживање указује на комуникацијски манихеизам у којем таблоиди форсирају сензационалистички и ксенофобични дискурс заснован на страху од придошлица, док се на другој страниа акценат ставља на хуманост, најчешће у односу према мигрантима у Србији, као и кроз њихове приче. Резултати наводе на закључак о недостатку значајније улоге истраживачког новинарства, односно дубље анализе једног од актуелних проблема са којим се Србија суочава, као и да извори доминантних ставова најчешће стижу од владајућих политичких елита. Пракса показује и да површно, форматирано, сензационалистичко и спиновано представљање мигрантске кризе у дневној штампи Србије помаже ширењу стереотипа о месту миграната у друштву, али и отежава њихову стварну интеграцију у концепт грађанске заједнице који се полако назире.

Кључне речи: мигранти, дневне новине, наративи, јавни простор, религија, стереотипи, хуманост

Посматрајући савремено друштво кроз развој цивилизација лако ћемо уочити да су миграције увек представљале могућ конфликтолошки ризик, али и да су са стварањем глобалног поретка и ширењем комуникацијских мрежа постале трансрегионалне, информацијски организоване, социолошки динамичне и масовне, претећи сеобама читавих народа, култура и религија. За разлику од економских мотива карактеристичних за прошли век, последњих го-

* zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs
** predrag.bajic@sbb.rs
*** Овај рад саопштен је на међународном научном скупу "Европске миграционе кризе 1945-2015; узроци и последице, ЦЕПТОР Центар, Андревље, Србија. 31.3.-2.4. 2016.год

дина разлоге сељења становништва можемо тражити и у наметнутим конфликтима од стране водећих држава запада, пре свих САД и Велике Британије, јер је мноштво људи бежећи од псеудо „револуција“ и ратних страхота безбедност почело тражити на удаљеним просторима. Криза се размахала са „арапским пролећем“ (2011.), када је права река избеглица са ширег простора Блиског истока (Сирија, Ирак, Јемен), Северне и централне Африке (Либија, Еритреја, Сомалија, Судан, Нигерија) и централне и јужне Азије (Авганистан, Пакистан, Бангландеш) кренула ка Европи у осам праваца, од којих је један од стратешки важнијих ишао преко Балкана.[1] „Демократске државе“ су се правиле да не уочавају све израженији проблем, иако је током 2013. године број избеглих лица у свету достигао 214 милиона, већ наредне године 244 милиона, а крајем 2015. премашио четврт милијарде!?

Статистика се може интерпретирати на различите начине, па податак да у укупној популацији мигранти чине само 3,3% становништва на први поглед не забрињава. Међутим, ако се зна да је у Европи њихов број преко 10 одсто разлога за размишљање има све више? На пример, посматрајући податак да ће током 2017. укупна цифра порасти за још најмање два милиона можемо ли говорити о трајнијој промени етничке и религијске структуре становништва? Тим пре што Немачка има скоро 10 милиона нових житеља исламског порекла, Француска близу осам, Шпанија преко шест милиона... Треба ли занемарити чињеницу да неконтролисани прилив економских миграната у комбинацији са све већим бројем избеглица које беже од сукоба води порасту ксенофобије у земљама у које се усељавају, али и међу другим етничким заједницама које сматрају да због тога остају без посла? У којој мери је раст тероризма у Европи последица увећавања исламског становништва и увећава ли се нетрпељивост са домаћим становништвом? Да ли исламски фундаментализам утемељењем на Старом континенту добија нову перспективу, распростирањем међу атеистичким и разочараним масама некада хришћанског становништва? На крају, да ли Немачка прихватањем првог таласа углавном, млађих, квалификованијих и финансијски обезбеђенијих миграната неопходних за очување сопственог пензијског фонда, „врућ кромпир“ сада препушта сиромашнијим чланицама Европске уније? [2] На то указује и податак да сиромашнији више помажу мигрантима од богатих, иако је у јавности слика другачија: шест најбогатијих држава које чине више од половине светске економије примају мање од девет одсто

[1] Према Фронтексу то су: западно-афричка рута; западно-медитеранска рута (која иде из земаља Магреба до Шпаније и Француске); централно - медитеранска рута (од либијских и тунижанских обала до Апенинског полуострва); рута кроз Апулију и Калабрију; западно-балканска рута (од Грчке, преко Македоније и Србије до Мађарске и Хрватске), источно-медитеранска рута (преко-морским путевима са Леванта до грчких острва, а, потом, на Балкан), и (најређе коришћена) рута преко источних граница (са постсовјетског простора) ка централним земаљама ЕУ.

[2] Немачки институт за економска истраживања већ је израчунао да ће миграторна јавна потрошња додатно повећати економски раст Немачке за 0,25 процената, што значи још већи приход државе. Осим ове добити, од пријема избеглица Немачка ће дугорочно имати финансијске користи, јер ако успе да их интегрише они могу да пресудно допринесу одржању животног стандарда и обезбеђивању сигурних пензија и социјалних принадлежности све старијег становништва.

светских избеглица, док они који и сами немају довољно преузимају терет и одговорност![3]

Масовно сељење становништва Сирије, Авганистана, Ирака и других држава Блиског истока производи дубоке промене у демографској структури држава у које се усељавају, чиме се повећава шанса за ескалирањем нових сукоба. Исламска култура и религија показале су се у прошлости као чврста препрека процесу интегрисања у домицилно хришћанско окружење, али се под плаштом мултикултуралности као легитимације демократске зрелости о томе нерадо говори. Шта са државама које се налазе на рути пресељења у случају да Европа учврсти зидове и ограде већ подигнуте у Мађарској, Аустрији и неким другим земљама? Прети ли опасност да депортоване избеглице и мигранти из Немачке, Француске или скандинавских држава избегавајући повратак у земље порекла остану у земљама на граници Европске уније, ишчекујући тренутак промене мигрантске политике? Реконфигише ли се тиме и безбедносни оквир држава западног Балкана, односно да ли је јавно мњење упознато са могућим косенквенцама ако на пример, Турска незадовољна нереализованим обећањима Европске уније пропусти више од три милиона миграната смештених на њеним просторима? Постоје ли сценарији за заустављање избегличке кризе и да ли решење државе треба да траже појединачно или Европа на колективном нивоу? Питања је много, а рад који следи трага за одговором на питање о медијској слици миграната у дневној штампи Србије, са циљем да истражи постоје ли доминантни наративи и контранаративи којима се усмерава јавно мњење и колико је развијена свест цивилног друштва о овом проблему?

Простор Србије је вековима раскрсница главних и најкраћих путева који повезују Северно и Црно море, али и западну и централну Европу с европским југоистоком и Блиским истоком, чиме геополитички добија на важности. Антрополог Јоаким Бургер (Joachim Burger), са Гутенбергов универзитета у Мајнцу недавно је у часопису „Proceedings of the National Academy of Science“ доказао да су се мигранти из подручја око Егејског мора још у каменом добу према средњој и јужној Европи кретали овом рутом, доносећи пољопривреду као нови облик производње.[4] Савременици не оспоравају стратешки значај овог пута, али све више трагају за могућим решењима којима би се траса мигрантских кретања зауставила! Отуда истраживачи уочавају „да неке суседне државе (Мађарска, Хрватска, Македонија) и земље које су у непосредном окружењу а нису суседи (Словенија, Аустрија, Грчка) државну територију и

[3] САД, Кина, Јапан, Немачка, Француска и Велика Британија домаћини су 2.1 милиона избеглица и тражилаца азила – што је 8,88 одсто од укупног светског броја. Јордан, Турска, Пакистан, Либан и Јужна Африка, као и окупиране палестинске територије дом су за више од 50 одсто светских избеглица, иако заједно чине мање од два одсто светске економије, објавила је хуманитарна организација *Oxfam*.

[4] У раду „**Early farmers from across Europe directly descended from Neolithic Aegeans**“ од 6. јуна ове године немачки антрополог са својим тимом презентује важне доказе утемељене на генетским узорцима пољопривредних заједница у Немачкој, Мађарској и Шпанији. Упоређујући древне геноме с онима пронађенима на налазиштима у Грчкој и северозападној Турској, они доказују да су се још у времену сакупљачко-ловачке културе велика сељења егејског становништва одвијала у два одвојена таласа - северним путем у унутрашњост континента (*Балканска рута*) и западним путем, дуж шпанске обале.

границе стављају испред безбедности људи, у овом случају избеглица, и поштовања њихових људских права“ (Бериша, Ракић, 2016, 41), што указује на могућност затварања и ригорозније контроле граница.

Иако је Балканска рута званично затворена статистика показује да је у Србији свакодневно око 4.000 миграната, већином из Авганистана и Пакистана, док је значајно мањи број из Сирије, Марока, Алжира или непосредно конфликтних подручја. [5] Међутим, стручњаци који се баве овом темом верују да је цифра значајно већа, јер један део избеглица не жели да буде евидентиран како би свој захтев за азилом предао у некој од богатијих европских земаља, док расте број миграната који скривени по кућама и склоништима кријумчара вребају тренутак непажње како би илегалним каналима стигли до жељене дестинације. Масовно затварање граница у Европи само је подигло висину цена кријумчарења, па тако појединци за илегални прелазак границе плаћају између хиљаду и девет хиљада евра. У Србију их највише долази из правца Македоније, али није занемарљив ни број нелегалних улазака са територије Бугарске, која је чланица Европске уније, [6] па тако ова држава има географски незахвалну позицију. При томе, са интензивирањем миграција расте број путника који Републику Србију користе као транзитну земљу, у којој се са све дужим задржавањем миграната повећавају појаве организованог криминала; међуетничких тензија и појединачних инцидената са десничарским групама и локалним становништвом! У фокусу нашег рада је комуникациони аспект извештавања српске штампе о мигрантској кризи, јер проблем који тренутно погађа Европу, секундарним дејствима лако може променити безбедносно окружење читавог региона.

Методологија

Квантитативном и квалитативном анализом садржаја седам дневних новина у Србији (*Политика*, *Данас*, *Вечерње новости*, *Блиц*, *Курир, Информер* и *Ало*) током 2015. године истраживане су карактеристике представљачких модела и насловних композиција коришћених у приказивању мигрантске кризе на тзв. Балканској рути (*под којом подразумевамо географску путању која повезује Грчку, Македонију, Бугарску, Србију и Хрватску, а даље Мађарску и чланице Европске уније и која је због јефтиноће, безбедности и близине најпопуларнија за мигранте из Азије и Африке)*.[7] Полазећи од схватања да медији

[5] Државни секретар Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања *Ненад Иванишевић* изјавио је 1. септембра 2016. да „балканска рута није затворена“ и да у Србији тренутно борави 4.000 миграната.

[6] Заједничке патроле војске и полиције према Македонији и Бугарској за само десетак дана јула 2016. године, регистровале су 81 покушај нелегалног преласка граница, у шта је било укључено 706 лица. Динамика кретања интезивнија је у вечерњим и јутарњим сатима, јер кријумчари и мигранти претпостављају да је пажња чувара граница тада слабија, при чему се користе тешко приступачни терени.

[7] Одласци Албанаца са Косова и Метохије у западну Европу из фебруара 2015. и сличне спорадичне појаве нису део нашег интересовања, јер су то „домаће“ миграције, уобичајене за простор Европе.

већ насловним странама усмеравају информативну агенду једног друштва, приступили смо анализи дневне штампе како би понудили валидан одговор на питање њихове укључености у актуелне европске геополитичке, религијске и социјалне токове. Према стручним проценама наведене новине су најтиражнији принтани медији са важним утицајем на јавно мнење, па се може констатовати како се слика о мигрантима у Србији у великој мери обликује и као резултат њиховог извештавања.[8] У оквиру сваког броја анализиран је укупан садржај, без недељних додатака и рекламних материјала као посебних додатака. Јединицу анализе чинио је насловни блок (текст) који на било који начин, укључујући и изворе информација, обрађује теме миграција и избеглица. Између осталог, директно везане су све приче око подизања зидова, па су увек тако и третиране, док затварање границе са Хрватском може и не мора бити део изабраних наслова у зависности од тога да ли блок са насловне стране има било какве везе са избеглицама или је претворен у регионални вербални сукоб, односно у причу о односима две државе. Са друге стране, текстови о рестрикцијама према странцима у Немачкој из јануара су сврстани као релевантни, јер се ту рачунају и мигранти са Блиског истока и Африке.

Приликом анализе свака насловна страна на којој су у било ком контексту поменути појмови *мигрантска криза*, *мигранти*, *азиланти* или *избеглице* са Блиског истока и Африке (које углавном, гравитирају ка Европи) рачуната је као релевантна (битно је да се та тема налази на насловној страни, а не и у колико текстова је заступљена у једном дану). Нисмо разматрали ни да ли су ове кључне речи централна или периферна тема, односно само елемент неке друге теме. Критеријум је да су споменуте или, чак, иако нису директно, да постоји наговештај да је то текст о нама битним темама и кључним речима. У узорак су укључени наднаслови, наслови, поднаслови, делови текста, фотографије и карикатуре у којима је споменута или наговештена тема миграната. Тако смо издвојили укупно 2.402 насловне стране на којима се помињу *мигрантска криза*, *мигранти, азиланти* или *избеглице* из Азије и Африке, а налазе се на Балканској рути. Први текст изашао је у *Вечерњим новостима* 6. јануара, под насловом: „СУДБИНЕ - Ирачки избеглички пар оставио бебу у Србији - Ако Ајмен преживи, чувајте га“, а последњи у *Информеру* 23. децембра: „ДРАМА - Већ у марту 2016. 1,2 милиона избеглица преко Србије креће у Европу!“ На 376 насловних страница током 2015. године (16 посто од укупног броја) су споменуте или наговештене мигрантска криза, мигранти, азиланти и(ли) избеглице. У оквиру тог броја налази се и девет карикатура везаних за тему истраживања (осам у *Политици* и једна у *Вечерњим новостима*).

[8] Тираж дневне штампе у Србији је данас тешко утврдити јер издавачи не саопштавају праве податке. У овом раду користили смо резултате агенције *Research Solutions Partner* из августа 2014. Највећи број редовних читалаца имали су *Блиц* (147 хиљада), *Вечерње новости* (119 хиљада) и *Курир* (122 хиљаде), а најмање *Данас* (око 8 хиљада). Када је у питању старосна структура читалаца, млађа публика (18-24 године) највише чита најтиражнија издања, док популација старија од 55 година највише чита *Новости* и *Политику*.

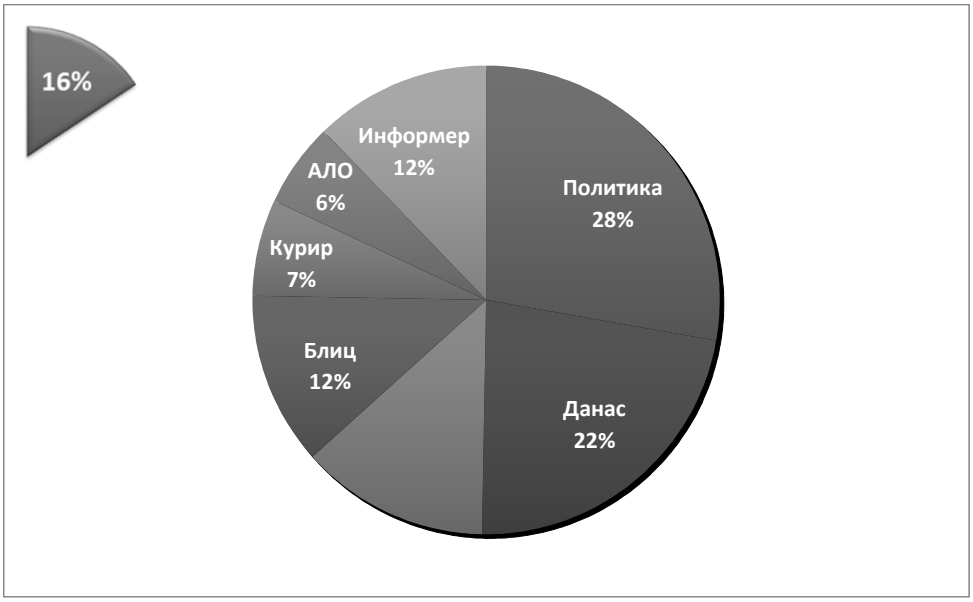

График 1: *Појединачни удео дневних новина у Србији у укупно 16 процената насловних страна на којима су се нашле теме везане за мигрантску кризу, мигранте, азиланте и избеглице из Азије и Африке у 2015. години*

Медијска слика о мигрантима

Друштвено-безбедносна парадигма о мигрантима и променама које уносе у свакодневно окружење заснива се медијским наративима као скуповима појава и догађаја који као циљ имају приказ одређене теме у коју мање или више желимо да верујемо.[9] При томе, креирање насловних блокова, избор чињеница и аргумената, углова интерпретирања, интензитет објављивања и сличне технике усмеравања пажње зависе од уредничких тимова који стварност пакују у медијску истину користећи је као пропагандно оруђе. Отуда медијски садржаји нису обично пресликавање стварности, већ идеолошке интерпретације реалних збивања, прилагођене захтевима владајућег естаблишмента.

Већ површном анализом српске штампе уочавамо широк дијапазон околности и тема у којима се на насловним странама спомињу *мигрантска криза*, *мигранти*, *азиланти* и *избеглице*. Теорија и пракса светског новинарства сагласни су у оцени важности насловне струкуре текста, посебно у времену када разноврсне и све бројније информације преплављују редакције. Пажњу читалаца привлачи политика Европске уније и ставови политичара и грађана;

[9] Стивен Корман (Steven R. Corman) разликује *причу* и *наратив*, у којем причу одређује као „низ догађаја, који укључују учеснике и деловање, и који су засновани на жељи (која често потиче из конфликта) и која води до стварног или пројектованог разрешења те жеље“, док је сам наратив „систем прича које деле теме, форме и архетипове“ (Corman, 2011: 41).

кризе у региону (посебне теме су мађарски зид, хрватска блокада, али и дешавања на границама у Македонији, Бугарској и Грчкој), ставови УНХЦР-а и Црвеног крста и пригодне сервисне информације (проходност путева, недостатак хране и воде). Међу читаним насловима су и животне приче и трагедије миграната, „експертске“ анализе (има ли „спавача“ међу њима?), трговина мигрантима, криминалне радње попут шверца и издавања лажних докумената, блокаде граница или повезивања са судбином избеглица из некадашње СФРЈ. Податак да 70 одсто читалаца у новинама прочита искључиво наслове[10] уверљиво говори колико је насловни блок битан за даље опредељење аудиторијума. Моћ опажања у савременом друштву све је развијенија, тако да информативан, занимљив, актуелан и вредносно нов садржај представља мамац за доброг читаоца. У језгру сваког наратива крије се саопштавање различитости, па се даљим радом може проверити друштвена потреба да се мигрантска заједница процесима обликовања, селекције, презентовања и дистрибуције порука суочи са одређењем сопственог места унутар домицилне заједнице, у овом случају Србије.

Моћ наметања тема у медијима индиректно открива и центре политичке моћи, јер идеолошким филтрирањем стварности штампа пружа слику коју ће већина грађана понети у својим главама. Теоретичари су већ констатовали како „м*асовни медији нису више само средство помоћу којега други подсуставе, попут политичких странака шире своје поруке, него су у модерним полиархијама самостална средишта моћи у реципрочном надметању с другим средиштима моћи*“ (Mancini и Swanson, према Street, 2003, 195). При томе, су превидели да новине процесима комерцијализације и приватизације губе на самосталности, заступајући интересе оних који их плаћају и од којих зависе! У посматраном периоду уочава се често негативан однос према Европској унији, посебно Хрватској и Мађарској као првим суседима и чуварима европских капија! Њихов однос ка мигрантима преовлађујуће је критички, при чему скоро да нема изузетака. На пример, *Политика* 7. априла пише: *Бугари жицом бране Европу од избеглица*, а две седмице касније још је оштрија: *Медитеран гута имигранте и савест Европе.* Оштар тон карактеристичан је и за јун, па двадесетог дана овог месеца *Политика* великим насловом тврди како *Европа неће мигранте* (Мигрантима се приступ блокира карантинским центрима на јужним прилазима ЕУ, ограђивањем прилаза возу испод Ламанша, ангажовањем подморница и хеликоптера код Либије), да би у недељном броју карикатуром *Непрекинута нит цивилизације* Душана Петричића исмејала зидове који се након Кине, Варшаве, Берлина и Израела дижу у Мађарској, усред Европе!

Утицај модерне штампе није у отвореном говорењу људима *шта да мисле*, већ у софистицираном наметању тема, идеја и ставова *о којима треба* да размишљају. Усмеравање, обраћање или задржавање пажње ка одређеном проблему, догађају или личности обезбеђује подршку јавности. Када *Блиц* 22 авуста пише: *Талас миграната се претвара у хуманитарну кризу - Други их туку, Србија помаже* јасно је да циља на невероватну способност штампе у

[10] Јевтовић, З., Петровић, Р. и Арацки, З.: *Жанрови у савременом новинарству*, 2014, 56.

брзом узбуђивању масовне публике. Иако текст објашњава проблем македонске војске која је блокирала границе са Грчком, а мигранте потискивала сузавцем и шок-бомбама не дозвољавајући им пролаз ка Србији и другим државама, новинари у складу са логиком владајућих елита осуђују право државе да брани своје границе. Таблоиди брзо прихватају наметнути дискурс, па брзом промоцијом *теорије завере* циљају на повећање тиража. Тако *Курир* 24. августа великим насловним блоком: *Паклени план - Грчка и Македонија: Увалити све мигранте Србији!* подиже темпаратуру аудиторијума, да би се логиком чопора и остали медији придружили хорском осуђивању других. На пример, *Блиц* 12. септембра пише о Злом комшији - *Орбан послао војску на границу са Србијом* – опремајући текст фотографијом на којој мађарски премијер асоцира на Хитлера!

Конфузији која је евидентна доприноси и непрецизно коришћење појмова „мигранти“ и „избеглице“. Израз мигрант је шири јер подразумева тражиоце азила и избеглице, а међу људима о којима се говори у нашем ради има и једних и других. Међутим, у пропагандном сенчењу намерно се производи друштвена дезорјентација као феномен видљив у поремећајима у друштвеном комуницирању. Аутори теорије *друштвене дезорганизације* А. Елиот и Ф. Мерил[11] указују да јављање формализма у јавном комуницирању представља први степен дезорганизације, на који се, потом, надовезују сукобљавања, која воде до потпуног губитка друштвеног консензуса. Конфузија и страх од мигрантских колона развејавају моралну панику, тако да јавно мнење не види излаз из кризе. *Политика* 29. августа преноси поруку Европе: *Не долазите, тражите азил од куће,* а само неколико дана касније (7. септембра) великим насловом закључује*: Збуњена и подељена Европа*. У тексту се контрадикторност европских лидера доказује конкретним поступцима, па док „папа позива европске католике да отворе врата избеглицама, а у Минхену возове из Аустрије дочекују аплаузима“, пољски хејтери предлажу да Сиријце „сместе у Аушвиц“, док Никола Саркози изјављује да би требало да се „отворе прихватни центри за избеглице у северном делу Африке, Србији или у Бугарској, где би азил био одобрен или не, пре него што мигранти уђу у шенген зону“. Наведени теоритичари кризних комуникација много раније су констатовали да нејасна појмовна категорија лако може бити политизована, па тако радикалније оријентисани медији могу форсирати појам „економски мигранти“, са пропагандним тежиштема да таласи људи стижу у Европу због посла или економских бенефиција, индиректно оснажујући ксенофобију и ризик од нових сукобљавања. Представници цивилног друштва јасно истичу како означавање избеглица мигрантима није само питање лексике, већ начин „преименовања њиховог проблема и обавезе коју политичари, кроз чије земље пролазе и у њима остају, морају да реше.“[12]

[11] Elliott, A., Merrill, F.: *Social disorganization*. New York: Harper and Brothers, Publishers, 1961.

[12] Служба за правну заштиту Београдске канцеларије UNHCR. Зашто медији избеглице претварају у мигранте? *Цензоловка,* 13.8.2015. Доступно на: https://www.cenzolovka.rs/iz-prve-ruke/zasto-mediji-izbeglice-pretvaraju-u-migrante/. Посећено 14.9.2016.

Овде уочавамо нову појаву: *трансферисани поглед на свет*, подразумевајући под њим скривену интенцију произвођача вести и информативних садржаја засновану на неумереној продукцији стереотипа и предрасуда које се укорењују дубоко у ментално ткиво аудиторијума. У томе предњаче таблоиди, па тако *Информер* 16. септембра громогласно тврди да је на помолу: *Хуманитарна катастрофа* – а да је „Србија жртва ЕУ фашизма“, при чему нам “Мађари враћају мигранте, Хрвати прете минским пољима“! Новина блиска званичној политици Владе тврди и како „Брисел ћутке подржава политику која од Србије треба да направи логор за стотине хиљада избеглица са Блиског истока,“ чиме подстиче бојазан јавног мнења. Већ сутрадан брифовање се наставља, па ударни наслов: *Не назире се крај велике мигрантске кризе - Стиди се, Европо,* уз информацију како су *„Мађари заробили и бебу стару пет дана“ док „Хрвати хапсе све мигранте“* већ наелектрисану атмосферу додатно усложњава.

Уопштавање и генерализација су опасан детонатор кризних ситуација, јер се стварност интерпретира другачије од непосредних дешавања. Теоретичари истичу да је човек увек користио медије „како би означио групе или категорије предмета, истичући њихова својства као образац уопштавања“ (Милашиновић и др., 2012, 237). У савременом политичком маркетингу јавну комуникацију условљавају политички, економски, културолошки, безбедносни и други актери који из сенке утичу на медије, како би постављањем информацијске агенде (*agenda setting*), уоквиравањем (*framing*) и прајмингом (*priming*) испровоцирали одређене менталне реакције. „Управо све већа зависност штампе од оглашивача и других центара моћи, због смањења тиража у дигиталном добу и све већих трошкова израде, доводи до јачања таблоидизације и слабљења могућности продирања у срж проблема“ (Бајић, 164, 2012).

Политика 31. августа привидно „спушта лопту“, насловом: *Избеглице су људи а не врућ кромпир,* подсећајући како у региону различито реагују на придошлице – „Хрватска пала на првом испиту, враћајући Ирачане с дубровачког аеродрома, Словенија припрема 72 објекта за прихват, БиХ се нада да ће је талас мимоићи, Мађарима мало ограда, него доводе и војску на границу...“ Конструшући парадигму по којој је Србија хуманим односом ка избеглицама једина земља у окружењу која има доследно такав приступ креира се теза о регионалној доминацији, са новим парадоксом: што је њена улога у пропагирању хуманих интереса и вредности већа то је мања потреба за прибегавањем критици?[13] Уместо да обавештавају о различитим и супротстављеним ставовима појединих држава новинари наводе само оне који потврђују слику која је у складу са политиком владајућег естаблишмента. Као последицу добијамо лаичку јавност, која је у пракси регресивна јер обесхрабрује појединца да се критички супротстави доминантном мишљењу. Стереотипизацијом се осуђују читави народи, па је тако схватљиво извештавања таблоида *АЛО* од 21. октобра, у којем се тврди како се: *Хрватски полицајци смеју док деца јаучу* или *Ку-*

[13] Мануел Кастелс (Manuel Castells) уочава како „институционализација прибегавању насиља у држави и њеним институцијама ствара контекст доминације у којем *културна производња значења* може да покаже своју ефикасност” (2014: 32).

рира који истог дана открива: „Од Србије праве логор за избеглице“. Према теорији стереотипи су облик категоријалног мишљења „које бескрајно сложени свет чини толико једноставним да је могуће у њему се оријентисати и практично деловати“ (Стојковић, 2002, 171), али у политичком маркетингу они су средство којим се вредносно означавају читаве друштвене групе као мете пропагандног деловања. Европска тумачења мигрантске кризе нису јединствена, чак би се пре могло рећи да су хетерогена, тако да је бескрајну сложеност требало максимално поједноставити. Отуда се кроз штампу и друге медије шире предрасуде којима се пристрасно расуђује о једној страни као претњи систему.

Реторика таблоидних медија на специфичан начин хиперболизује укупну ситуацију, па појмови као што су „драма“, „надирање“, „претња“, „инвазија“, „катастрофа“, „хаос“ и слични подижу тензије и атмосферу конфликтности, иако је у стварности ситуација под контролом. Извештаји и насловни блокови одишу најавом катастрофа, карактеристично снажним речима, сензационализмом, уз осврте на пролазак сумњивих лица означених као терористи, чиме се појачава неповерење према мигрантима. Тако *Информер* 22. јуна пише о *Инвазији миграната*, *Блиц* од 11. августа упозорава: *Цела Сирија протутњаће кроз Србију,* да би *Курир* 26. августа најавио*: Крвави сценарио у Србији - Десничари спремају линч миграната.* Наравно, реторика таблоидних медија је промашена, али честом употребом запаљивих и семантички двосмислених речи укупна слика постаје знатно комликованија од стварне! Чак се и потписи за фотографију злоупотребљавају, па у синтагми *Незаустављиво: Колоне миграната хрле ка Београду* (*Информер*) уочавамо опасност од сукоба који „само што нису почели“. Таблоиди у Србији не маре за одговорност, па тако наслов из *Информера*, у двоброју од 22-23. августа нуди „драматично откриће“: *Џихадиста се сакрио међу избеглицама*. Треба поверовати како су новинари обавештенији од безбедносних служби којима је то посао, али пошто је кодекс професије давно склоњен на страну одговорност за узнемирење јавности изостаје!

Истражујући темпо извештавања запажамо како интензитет расте у септембру, октобру и у новембру, али и да су у два случаја: 17. септембра (када се догодио сукоб мађарских граничара и миграната на Хоргошу) и 19. септембра (блокада хрватске границе) све насловне стране имале ову тему. Најдужи низ извештавања у континуитету имала је *Политика*, која је 29 дана непрекидно говорила о мигрантима (од 2. до 30. септембра). Озбиљна штампа давала је тон приступу, па *Данас* у истом месецу од укупно 26 насловних страна чак, 24 има са мигрантима (тема је изостављена само деветог и 28. септембра). Ова новина у јавни простор предимензионирано уводи религијски фактор, па наслови *Хришћанин Виктор Орбан опет „брани Европу“*(4. септембар) или *Орбан испратио „крсташе“ на границу* (5. септембар) подстичу и друге медије да верско питање истакну у први план. *Политика* 9. септембра у насловном блоку издваја *Хришћани добродошли, за муслимане нема места,* скрећући пажњу да „свештена лица не слушају врховног поглавара нити читају Библију, већ бране Европу од ислама“. Претња новим крсташким ратом део је масовне панике којом се застрашује аудиторијум, па не чуди што се у наслову: *Хоће ли Исламска држава окренути Европу против избеглица* (16. новембра) констатује како би „исламистима добродошао сукоб између хришћана и муслимана у Европи“.

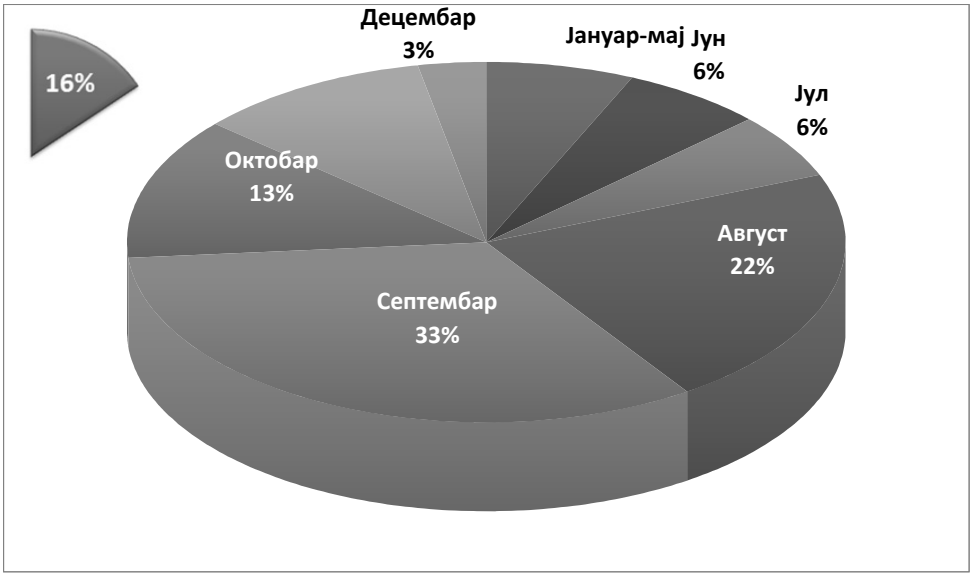

График 2: *Заступљеност по месецима тема везаних за мигрантску кризу, мигранте, азиланте и избеглице из Азије и Африке у укупно 16 процената насловних страна које су имале тај садржај*

Оса друштвене идентификације полако израња из садржаја српске штампе, при чему уочавамо неколико значењских конфигурација: хуманизам (Србија видљиво предњачи у поређењу са другима), космополитизам (идеолошки, политички и религијски), мултикултурализам и умрежени колективизам. Јавност се окупља и хомогенизује представама које су понекад на граници могућег, при чему се пропагандно дејство појачава манипулисањем цифрама. Тако *Информер* 23 јуна објављује *Драматично упозорење из врха државе - Милион избеглица надире ка Србији*! Узнемирење аудиторијума се оснажује тврдњом о извору информације, а пошто демантија од званичних извора нема наставак кампање следи. АЛО 25. августа одржава тензије најавом *Стиже нам још 150.000 азиланата!,* да би *Информер* 7. септембра пренео наводну информацију немачке обавештајне службе: *У Европу ће, преко Србије, ући чак 1.500.000 избеглица.* Лицитирању нема краја, при чему предњаче таблоиди! *Информер* крајем истог месеца тврди - *Није крај, криза тек почиње,* саопштавајући у поднаслову како: *Јоханес Хан упозорава - Из Либана стиже 1.100.000 избеглица!* Развијајући страх и сумњу, тиражне и врло јефтине новине подстичу емоције, потребе, навике и мисли читалаца, који у паници већ разматрају могуће сценарије даљих дешавања. У теорији је познато да „када пропагандиста упозорава јавност да ће доћи до катастрофе уколико се не предузме одређена акција, он користи технику застрашивања. Играјући на карту дубоко укорењених страхова, онај који упражњава ову технику нада се да ће преусмерити пажњу са вредности одређеног предлога на кораке који ће довести до смањења страха“ (Барбуловић и др. 2004, 47). Етичке и професионалне норме

се заборављају, циљ је постићи што више продатих примерака, па се у истом духу 23. децембра најављују очекивања: *Драма - Већ у марту 2016. 1,2 милиона избеглица преко Србије креће ка Европи?*

Медији кроз агенду одређених садржаје промовишу друштвено пожељне обрасце, при чему је ум појединаца окренут ка темама које су у њиховом фокусу. Медијска присутност данас је важнија но икада, јер се према све прихваћенијем схватању догађај није ни десио ако га медији нису регистровали (забележили). "Перцепција и улога човека у медијски фетишизованом и поствареном свету постала је другчија и битно измењена, тако да и сама његова појава у медијским садржајима постаје ознака или чак бренд".[14] За овај рад веома је важна и категорију *одсутност* (оног што је невидљиво, чега нема или је спорадично заступљено), јер се кроз њу индиректно може тумачити однос моћи унутар друштвене заједнице. На пример, у периоду када се највише писало о мигрантима одвијали су се преговори у Бриселу и потписана четири споразума са представницима самозване државе Косово, покренуто је и питање нових избора, док је у јавност процурио снимак састанака актуелног министра спољних послова и компромитованог лица са криминалним досијеом. Комбинацијом *присутности* и *одсутности* лако се стварају стереотипи као доминантне неосноване представе о некој друштвеној групи. Унапред тематизујући појаве, догађаје и процесе медији директно утичу на понашање јавности, ширећи димензије пропагандног утицања и на друге области. Отуда у транзиционим друштвима посебна брига за променом претходне свести, по цену бруталног раскида са традицијом и етаблираним естетско-етичким вредностима! Информација постаје роба, а на суровом медијском тржишту царују интереси. Уосталом, истакнути амерички теоретичари, Шујмекер и Рис давно су уочили: „контрола се врши преко финансирања. Тамо где је држава власник, контрола је директна. Тамо где су медији, углавном, у приватном власништву, контрола се врши путем закона, уредби, дозвола, пореза и другим индиректним методама идеолошког усмерења" (1991, 146).

У овом истраживању одређену пажњу посветили смо гласовима и изворима информација, односно ауторитетима који саопштавају податке, ставове, идеје, вредности, поруке. То је код штампе посебно важно јер је код слабије образоване публике врло важно КО говори, односно да ли иза особе стоји ауторитет функције, власти или других центара моћи. Маса се увек лакше предаје ауторитетима које им намећу медији, тако да компетентност гласова има велику улогу у стварању матрице вредности. У анализираној штампи издвојиле су се две личности: немачка канцеларка Ангела Меркел и српски премијер Александар Вучић. Високо позиционирана политичарка Европске уније у среду 4. новембра појавила се на насловним странама шест од седам новина: АЛО је објавио - *Црна прогноза Ангеле Меркел - Могућ је нови рат на Балкану*; Блиц: *Драматично упозорење Ангеле Меркел - Рат на Балкану ако затворимо границе;* Информер*: Ангела Меркел упозорава - Биће рата на Балкану ако Немачка затвори границе за избеглице*!; Курир: *Последице мигрантске кризе -*

[14] Вуксановић Дивна, (2007): *Филозофија медија*, Чигоја штампа, Београд, стр.79.

Меркелова: Балкану прети рат; Политика: *Меркелова: Ако Немачка затвори границе - избиће рат на Балкану*, и Вечерње новости: *Шокантно упозорење Ангеле Меркел - Уколико затворимо границе, ето рата на Балкану*! У другом случају, шест од седам дневних новина дало је публицитет сусрету Александра Вучића са мигрантима, при чему је интересантна комбинација визуелно-наративног приступа. На пример, тог 20. августа таблоиди су се опредељивали да говором фотографија укажу на присност премијера са избеглицама, па *АЛО*, *Блиц, Вечерње новости* и *Информер* објављују дирљив тренутак у којем премијер грли малишане избегле из страхота сиријског рата. Добро одабрана фотографија разоткрива мисаону структуру поруке коју нуди редакција, желећи да читаоцу дâ више од обичног текста. Она информише, али и сугерише ставове политички најмоћнијег човека Србије, као и опредељење владе око мигрантске кризе! Озбиљна штампа има шири приступ: *Данас*: „Председник Владе обишао мигранте на Аутобуској страници у Београду - Вучић: Правићемо прихватни центар (уз фотографију како разговара са децом), а *Политика*: „Премијер Србије са мигрантима у Београду - Ако Европа помогне, хвала. Ако не, опет хвала“. Овде уочавамо опредељење владе, односно њеног премијера да стратешком комуникацијом обавештава грађане о акцијама које предузима у вези са великим приливом миграната, али и подизања спремности и свести о опасностима ако би се они трајно задржали на овим просторима. Циљ је да се спрече и уклоне дезинформације, па јавним обиласком премијер кроз ефикасан контранаратив ставља акценат на емоционални учинак код циљних група. У пракси, „потребно је и да се смањи јаз између онога што влада ради и онога што говори да ће радити“. (Brigs, Feve, 2013:7)

Привлачење публике најлакше се постиже топлим и људским причама о необичним судбинама и личностима, заплетима и срећним исходима. Пажња се брзо осваја када се штампа обраћа срцу, а не разуму, при чему је комбинација са фотографијом гарантовани утицај у аудиторијуму! Дирљива фотографија српског полицајца који у наручју мази сиријског дечака дирнула је читав свет, шаљући поруку о једној другачијој и бољој Србији. Таблоиди су први уочили овај догађај, па *АЛО* 10. и 11. септембра под насловом „Ово је Србија!“ објављује слику полицајца Рецепа Арифија који каже „„Овако бих мазио и свог сина да га имам“. Емоционална агитација је омиљена техника сваког пропагандисте, па није чудно што и остале новине значајан простор уступају овој теми, при чему неки и овај догађај користе да другима очитају лекцију. На пример, *Блиц* 11. септембра констатујући како „читав свет хвали Србију“ у гро-плану истиче „Дирљиве слике односа државе и грађана Србије према избеглицама“ које „разбијају негативне предрасуде о нама стваране од деведесетих“, али истовремено објављује и фотографију са потписом: *Срамота: Мађари са маскама дочекују мигранте.* У сенци великих прича са много мање пажње провукао се податак да је фотографију направила новинарка *Би-Би-Сија*, видећи полицајца ангажованог на прихвату избеглица како носи дечака Амира (*Политика*,11 септембра).

Закључна разматрања

Резултати истраживања показују да су штампани медији који извештавају о дубини промена које мигрантска криза доноси Србији међусобно подељени. О овој теми је континуирано свих 12 месеци извештавала *Политика*, док су *Вечерње новости* уступиле нешто мање простора (писале током 11 месеци, мај био изузетак). Међутим, количина текстова и насловних блокова којима се привлачила пажња читалаца није и мерило квалитета информисања. Тако *Данас* има више насловних страна од *Вечерњих новости*, иако о мигрантима није писао у јануару, марту и мају. И *Информер* је имао бар по једном ову тему на насловној страни током девет месеци (без јануара, марта и априла). Занимљиво је и да су *Ало* и *Блиц* први пут на насловним странама ове теме почели да објављују у јуну. Дихотомија међу таблоидном и озбиљном штампом је веома присутна, па највећи део користи сензационалистички и ксенофобични дискурс заснован на страху од придошлица и тези о планској исламизацији Европе, док контранаратив форсира хуманитарну димензију катастрофе, бригу о другом и поштовање људских права.

Иако је штампа у кризи можемо констатовати да је њена улога у форсирању одређених слика и даље значајна. Допадљива порука о хуманости и напорима које улаже српска влада са својим руководством како би некако смирила тензије и помогла избеглицама на Балканској рути све лакше налази пут ка циљу, тако да кампања интензивирана крајем прошле године представља резултат прецизно усмерене и каналисане медијске енергије. Стварање стереотипа о опасностима од миграната није опасно само по себи, али потпомогнуто негативним предрасудама (прикривени терористи или економски мигранти) води реалној дискриминацији, са опасним поделама у јавном мнењу и растом десничарских оријентација. Отуда можемо констатовати како је мигрантска заједница у Србији добро прихваћена, више као страдалник на пропутовању ка замишљеном циљу, а мање као група која би требала да се трајно интегрише на овим просторима!

Литература:

1. Bajić, P.: Život ili smrt štampanih medija - izazovi digitalnog doba, *CM,* časopis za upravljanje komuniciranjem, Centar za usmeravanje komunikacija, Novi Sad i Fakultet političkih nauka, Beograd, br. 24, god. VII, 2012.
2. Barbulović, S., Jevtović, Z., Popović, M. i Lakićević, R. (2004): *Amnezija javnosti – od propagande do terorizma,* monografija, koautor), Samizdat i "Grafokomerc", Beograd.
3. Beriša, H. i Rakić, M.: Migrantska kriza – studija slučaja Republike Srbije, *Kultura polisa*, časopis za negovanje demokratske političke kulture, Institu za evropske studije, Beograd i Kultura – Polis, Novi Sad, br. 28, god. XII, 2015.
4. Briggs, R,. Feve, S. (2013): *Review of Programs to Counter Narratives of Violent Extremism: What Works and What Are the Implications for Government?*, Institute for Strategic Dialogue, commissioned by Public Safety Canada.

5. Vuksanović D. (2007): *Filozofija medija*, Čigoja štampa, Beograd.
6. Jevtović, Z., Petrović, R. i Aracki, Z. (2014): *Žanrovi u savremenom novinarstvu*, Jasen, Beograd.
7. Kastels, M. (2014): *Moć komunikacija*, Klio, Beograd.
8. Street, J. (2003): *Masovni mediji, politika i demokracija*, Alinea, Zagreb.
9. Elliott, A., Merrill, F. (1961): *Social disorganizatio,* Harper and Brothers, Publishers, New York.
10. Stojković, B.(2002): *Identitet i komunikacija*, Čigoja, Beograd.
11. Milašinović, S., Jevtović, Z., Despotović, Lj. (2012): *Politika, mediji, bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
12. Halverson, J., Goodall, H. L.,Jr., & Corman, S. C., (2011): *Master Narratives of Islamist Extremism*. Palgrave/Macmillan. Expected publication date 12/2010.
13. Shoemaker, P. J. and Reese, S. D. (1991): *Mediating the message: Theories of influences on mass media content*, Logman, New York

THE MIGRANT CRISIS IN THE MIRROR OF SERBIAN DAILY PRESS

Summary: By using quantitative and qualitative content analysis, authors have done research of typical narratives and forms that were used in representation of the migrant crisis, primarily related to the Balkan route, on the covers of Serbian daily newspapers (Politika, Danas, Večernje novosti, Blic, Kurir, Alo and Informer) in year 2015. The research indicates prevailing com¬municative manichanism characterised, on the one hand, with prevailing of sensationalist and xenophobic discourses based on the fear of newcomers; on the other hand, discourses emphasize the humanity, mostly in treatment of migrants in Serbia, as well as through their individual lifestories. As the main results, research points at the absence of wider role of investigative jour¬nalism, deeper analysis of the current problems that Serbia is facing, combined with the fact that sources of dominant attitudes usually come from the ruling political elite. Practice shows that superficial, formatted, sensationalist and spinned presentation of migrant crisis in the Serbian daily news¬papers provide the soil to spread the stereotypes about the place of migrants in so¬ciety, so it thus makes significant obstacles to their integration into the concept of civic com¬munity.

Key words: migrants, daily newspapers, narratives, public space, religion, stereotypes, humanity

ЗОРАН АРАЦКИ
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.77:314.15
Монографска студија
Примљен: 11.09.2016
Одобрен: 23.10.2016
Страна: 45-55

МЕДИЈСКИ ДИСКУРС ИЗБЕГЛИШТВА*

Сажетак: Од кад је кренула највећа река људи из Азије и Африке ка Европи у њеним медијима још нема сагласности да ли те несрећнике треба називати азилантима, мигрантима или избеглицама. Терминолошке разлике су значајне, јер се иза тога крије и однос који појединци, уредници, новинари и читаоци, односно гледаоци заузимају према њима. У бити свега крије се политика, али и етика сваког од нас појединачно.

Овај рад бави се управо односом медија, пре свега штампаних, према људима са такозване Балканске руте. Аутор, између осталог, закључује да је тај однос, упркос позитивиним тоновима, у већини медија, често површан, па и сензационалистички. Текстови су оптерећени незнањем, стереотипима, предрасудама, а понекад и ксенофобијом. Отуда препорука да страх од радикализма људи који се налазе на Балканској рути, од могуће исламизације европских простора, од судара цивилизација мора бити замењен аналитичким текстовима који ће бити у целости засновани на етичким нормама и стандардима журналистичке професије.

Кључне речи: медији, мигранти, азиланти, избеглице, етика, сукоб религија

Увод**

Велика сеоба народа са Истока и Југа ка Европи, започета различитим „пролећима” која су земљама Азије и Африке требала да донесу моделе демократије у којима би они срећно живели још увек траје, а крај јој се и не наслућује. Како је све кулминирало половином 2015. године, потпуно је јасно, да због кратког периода још нема потпуних научно заснованих анализа онога што се догодило, јер је за тако нешто потребна временска дистанца. Нема, срећом, ни сличних примера који би могли послужити за упоредна истраживања.

Највећи број информација добија се из медија, као и различитих међународних организација које се активно баве овим догађањима. Целокупну

---

* Овај рад саопштен је на међународном научном скупу "Европске миграционе кризе 1945-2015 ; узроци и последице, ЦЕПТОР Центар, Андревље, Србија. 31.3.-2.4. 2016.год.

** Рад је настао у оквиру пројекта број 179074, који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

слику и даље диктирају највећи играчи на медијској сцени, поново амерички CNN, али од недавно и руски PT. Међутим, своју улогу у формирању слике о ономе што се на терену дешава дају и национални и локални медији. У Србији, већ дуже од годину и по дана штампани и електронски медији препуни су текстова о мигрантској, избегличкој или азилантској кризи.

Циљ овог нашег рада заправо је покушај одсликавања односа медија према људима са такозване Балканске руте и указивање на поступке које том приликом имају новинари, уредници и редакције према њима. Реч је, заправо, о квалитативној анализи у оквиру које је, само делимично, пажња била посвећена квантитативним индикаторима извештавања. Зато ћемо овде навести само неке од кључних статистичких показатеља.

Дилеме и позитивни тонови

Анализом садржаја српских листова Политике, Новости, Блица, Данаса, Курира и Информера у периоду од септембра 2015. до фебруара 2016. године, коју смо урадили за потребе овог текста уочили смо да је већина објављених прилога урађена уз коришћење стереотипа и предрасуда[1], да су једним делом текстови били препуни незнања, веома често сензационалистички[2]. Са сензационалистичким извештавањем је настављено и после нашег истраживања, а као један од тих новијих примера наводимо текст из Курира од 22. априла ове године под насловома „Нови талас избеглица у Србији: Нестало најмање 10.000 деца миграната". На први поглед рекло би се да се у Србији одвија права драма, „нестају деца", али се тек из последње реченице тог текста сазнаје да је 10.000 деце нестало не у Србији, већ након уласка у Европу. Намера је потпуно јасна изазвати сензацију код читалаца. Часне изузетке чинили су текстови објављени у Политици и Данасу.

Ипак, мора се признати да су објављени текстови о људима који долазе и пролазе овим просторима били у доброј мери обојени позитивним тоновима[3], да је било бриге за њихову судбину и да је позивано да им се помогне.

Медији су донели низ потресних прича о судбинама људи са Балканске руте, али је било и другачијих случајева, о чему сведочи наслов из Информера који гласи „Мигранти надиру" или онај из Блица „Цела Сирија протутњаће кроз Србију". Рекло би се да су то примери неодмерености, неоправданог страха, па донекле и себичности, немогућности да се разуме трагедија која је задесила те људе.

Оно што се посебно могло запазити током анализе јесте да у домаћим медијима није било терминолошке сагласности о томе како треба називати људе са малом децом у наручју, са завежљајима гардеробе, са извесном сумом

[1] Корпус анализе обухватио је укупно 1308 текстова, од тога су стереотипи, међу којима је најважнији био онај да међу људима који стижу у Европу има терориста, били уткани у 622 текста.
[2] Сензационалистичким смо оценили чак 361 текст.
[3] Позитивно интонирано 1118 текстова, негативно 190.

европских или америчких пара у џеповима: да ли је реч о мигрантима, азилантима, ирегуларним мигрантима, избеглицама, имигрантима, нелегалним мигрантима, емигрантима, илегалним мигрантима. У пракси наших медија, а то је и наше истраживање показало, најчешће је коришћен један „безлични термин – мигранти”[4]. Готово двоструко мање употребљавана је реч избеглице.

Уредници листова углавном су тврдили да до тога долази, јер тако раде и светске агенције и познати листови са Запада чије информације наша штампа преноси. У разговору за портал Цензоловка председница Удружења новинара Србије Љиљана Смајловић, у то време главни и одговорни уредник Политике, која је на ту тему разговарала са својим уредницима рубрика овако је објаснила такву медијску праксу: „Кажу да су ту праксу пренели са агенције Рojтерс, на коју је Политика претплаћена, као и из Гардијана и Њујорк тајмса, листова које најчешће консултујемо када трагамо за позадином вести из света. Каткад користимо и изразе азиланти и избеглице, али то ређе чинимо из бојазни да не изазовемо забуну, јер мигранти који пролазе кроз нашу земљу не траже ни азил, ни избеглички статус.”[5] Смајловићка је касније имала нешто другачије објашњење овакве праксе[6], али то у овом тренутку за наш текст није од битног значаја.

Терминолошке неусклађености основних појмова који се користе за означавање људи на тзв. Балканској рути, има и у домаћој, али и у јавностима западних држава. Тиме се директно утиче на стварање безбедносне конфузије, што је у кризним ситуацијама опасно по стабилност укупног система. Већина утицајних медија углавном мигрантима назива стотине хиљада људи који долазе у Европу бежећи од сукоба у својим земљама. Међутим, УНХЦР је, у складу са међународним правом, јасно истакао да се у највећем броју ради о — избеглицама, иако се овај појам у јавности веома мало користи. Тако је обичан свет збуњен, јер не разуме како тумачити толику разноликост у дефинисању одређених група људи који масовно напуштају своје домове. Терминологија је, међутим, јако важна, јер се ради о различитим правима која се обезбеђују, једним или другим термином, пре свега терминима избеглице и мигранти. Ако се ово има у виду онда је сасвим јасно да се различитом употребом термина у медијима, за невољнике са Балканске руте, заправо диктира део односа какав као друштво у целини имамо према њима. Несумњиво је да је појам мигрант безличан, да је неодређен, па се тако прикрива чињеница да имамо проблем са великим приливом избеглица.

Посматрано из угла међународног права огромна већина ових људи морала би бити означена као избеглице, јер, то је и УНХЦР потврдио, чак 95 одсто њих долази са ратом захваћених подручја.[7] *Конвенција о статусу избегли-*

---

[4] Риха, А. (2015): Зашто медији избеглице претварају у мигранте, www.cenzolovka. rs, посећено 20. октобра 2016.

[5] Исто.

[6] Више о томе: Смајловић, Љ. (2015): Плодови гнева, Београд:Политика, 30.август.2015.г.

[7] Бабар Балох, портпарол УНХЦР-а, за Радио Слободна Европа изнео је података да је "у Мађарској током ове (2015.пр.а.) године 90.000 људи аплицирало за азил, од којих је 60.000 долазило из Сирије, Ирака, Авганистана и Пакистана”

ца из 1951. године и додатни *Протокол* из 1967. јасно одређују критеријуме и разлоге давања одређеног статуса. Према овим документима избеглица је „сваки онај ко напусти земљу порекла и у њу не жели или не може да се врати због основаног страха од прогона заснованог на вери, раси, националности, припадности одређеној друштвеној групи или због политичког мишљења". Мигранти, с друге стране, своје домове најчешће напуштају из економских разлога и ипак, имају неку врсту избора.

Несумњиво је да на нашем подручју имамо и једне и друге: и избеглице и мигранте. Инсистирање на диференцирању ових појмова није безазлено, јер за обе категорије постоје различите обавезе држава које их примају. Државе према међународном праву имају обавезу да прихвате избеглице које беже од прогона, док је у случају да се ради о мигрантима процедура знатно другачија.

Употреба различитих појмова за људе са Балканске руте објашњава се различитим разлозима, али се при том не сме заборавити да таква недоследност, односно паралелизам у кризним ситуацијама у каквима се данашњи свет налази не може бити само производ професионалног незнања (новинари) или друштвеног непознавања ситуације (јавност). Реч је пре свега о разливању безбедносног проблема који се налази у позадини оваквих понашања.

У пропагандном нијансирању губе се друштвена дезорганизација и дезинтеграција читавих земаља и народа, што може допринети и ескалацији криза на друге територије. Водећи представници теорије друштвене дезорганизације, А. Елиот (A.Elliott) и Ф. Мерил (F. Merrill),[8] ову појаву одређују као феномен видљив у поремећајима у друштвеном комуницирању. Они указују и на степене њеног испољавања, утврђујући да „јављање формализма у јавном комуницирању представља први степен дезорганизације, на који се, потом, надовезују сукобљавања, која воде до потпуног губитка друштвеног консензуса". Проблем је што у кризним ситуацијама нејасна појмовна катагорија лако може бити политизована, па тако део екстремније оријентисаних медија, може користити појам „економски мигранти", са акцентом на то да таласи људи стижу у Европу због посла или економских бенефиција, чиме расту ксенофобија и ризик од нових сучељавања. Пример тога је сензационалистичко извештавање дела медија како се у Србији прави исламска држава, а од Београда нови Техеран, што је одмах узроковало појаву негативних последица према избеглицама. Такође, ту је и више репортажа о судбинама избеглица који се окупљају код Железничке станице, као и велики број текстова и телевизијских прилога у којима су новинари прерачунавали колико избеглице троше, а колико коштају и јесу ли заразни?

Исламофобија и ксенофобија

У садржајима текстова који су објављени у листовима које смо анализирали лако су се могла запазити два доминантна дискурса. Први је ксенофобични, у чијем центру се налази, рекли би смо, теорија завере о планској ми-

[8] Elliott, A., Merrill, F. (1961): *Social disorganization*. New York : Harper and Brothers, Publishers.

грацији исламског стновништва на европско тло, а други је дискурс хуманитарне катастрофе, људске солидарности и поштовања људских права.

Теза ксенофобичног дискурса углавном се базира на идеји о намерном разарању културног идентитета планским насељавањем исламског становништва ради даље исламизације Европе. Други аспект ксенофобичног дискурса везан је за повећање ризика и претњи од терористичких напада у Европи, јер је у том великом броју миграната и одређени број терориста са намером да врше терористичке акте. Да ли су ова страховања оправдана?

Исламофобија није нова феномен. Она постоји уназад више векова. Међутим, у прави друштвени проблем прерасла је после терористичких напада 11. септембра 2001.г., који се „следом догађаја и посебно посредовањем медија из локалног претворио у глобални феномен" (Allen, 2010). Одговор Запада, пре свега Америке, био је веома директан: почео је „рат против тероризма", који надилази националне границе. Неколико година касније догодило се и бурно „Арапско пролеће" у оквиру кога је покушано да се становништву овог дела света наметне демократско уређење држава, а исход је био катастрофалан. Све је завршило у крви, дошло је и до оснивања тзв. Исламске државе, као и до покретања великог избегличког таласа.

У сенци страха од терора[9] који изазивају муслимански фундаменталисти често се занемарује чињеница да критика њиховог екстремизма и позивања на ислам долази и из исламског света. Општој популацији на Западу није превише позната тзв. „Порука из Амана", која представља одговор исламског света на једнобразност с којом и исламски фундаменталисти и многи њихови западни критичари приказују ислам. Порука је упућена пре свега „хришћанском западу" (Al Shalabi i Alrajehi, 2011) с намером да се ислам прикаже објективно, у складу са својим изворним учењима и разноликошћу, као и да припомогне искорењивању предрасуда према исламу.[10]

---

[9] У најновијем истраживању америчког „Пју"центра, спроведеном јула 2015. на узорку од 21.235 људи у 21 држави, страх од радикалних исламиста расте у целом свету, па је у поређењу са 2011. проценат оних који су се изјаснили да се плаше терориста порастао за 21 проценат. Страх је најуочљивији у Француској (порастао са 29% на 67%), у Шпанији (са 32% на 61%), у Немачкој (са 26% на 46%), а у Сједињеним Државама са 36% на 53%. Истраживање је показало и да страх не расте само у западним земљама, већ и у оним са већински муслиманским становништвом, а највише у Нигерији, Либану, Пакистану, Палестини и Турској. Извор: *Blic online*, Ove zemlje se najviše plaše islamista, 22.7.2015. Доступно на: http://www.blic.rs/Vesti/Svet/577337/STRAH-Ove-zemlje-se-najvise-plase-islamista.

[10] Ради се о изјави јорданског краља Абдулаха II из децембра 2004. (http://ammanmessage.com/index.php?lang=ens) коју је између 2005 и 2006. потписало више од 500 научника из 84 земље. Након састанка на врху 2005. године сложили су се око три темељне тачке. Првом се тачком дефинишу заједничка начела свих осам традиционалних исламских правних школа, другом неопходна обележја и услови за доношење легитимног правног мишљења, легитимне фетве (и при том упозорава на нелигитимност фетви којима екстремисти оправдавају тероризам), а под трећом се осуђује пракса анатемисања и проглашавања других неверницима (чиме екстремисти оправдавају терор над неистомишљеницима). Реч је, кажу Ал Шалаби и Алрајехи (2011), о глобалној изјави о умереном и толерантном исламу, након које је дошао низ, широм света, прихваћених иницијатива за успостављање међукултурног и међурелегијског дијалога (в. нпр. *A Common World between Us and You*, 2009).

Такође треба имати на уму да страх од исламских фундаменталиста није присутан само на Западу. Многа су истраживања показала да „већина муслимана широм света, а посебно они на Блиском истоку зазиру од фундаменталистичких исламских организација и насилних владара у државама с већинским муслиманским становништвом" (Esposito & Mogahed, 2007).

Страх од стварног тероризма исламских фундаменталиста додатно је подстакнут, како у свету, тако и у Србији медијским сензационализмом. Учестало демонизовање ислама и реакције западних, углавном десничарских политичара и медија прелило се са фундаменталиста на обичне људе, избеглице. Ствари су се поједносатављивале и генерализовале у односу на целу муслиманску популацију, што је допринело ширењу ксенофобије и исламофобије међу становништвом на Западу[11]. Управо због таквог односа све смо ближи оживљавању не тако давно оспораване тезе, с почетка деведесетих година прошлог века, која се приписује америчком политикологу Самјуелу Хантингтону о сукобу цивилизација.

Хантигтон наводи податак да је деветнаест од двадесет осам сукоба средином деведесетих година прошлог века било између муслимана и хришћана, али и да је само један био дуж неодговарајуће границе између Запада и ислама.[12] Привидним окончањем хладног рата обе стране су се вратиле у дубоко укопане рововске позиције, тежећи да прикривеном пропагандном матрицом уједињују своје следбенике. Отуда не чуди податак што је у једном Галуповом истраживању (2006) у Египту, Мароку, Индонезији и Пакистану, две трећине испитаних одговорило да подржава идеју „уједињавања свих исламских земаља" у нов калифат.[13] Антизападно усмерење оснажује разликовање од хришћанске цивилизације, при чему муслимани инсистирају на учењима о надмоћи сопствене културе и религије. Западна моћ распростире страх ка другим цивилизацијама, па чак, и либерални муслимански проучаваоци Запад виде као „милитаристички" и „империјалистички", јер је остале народе „трауматизовао" коришћењем „колонијалног терора".[14]

---

[11] Један од примера организовања грађана на основу исламофобских ставова јесте ПЕГИДА (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes* /Патриотски Европљани против исламизације Запада/), чије су се присталице крајем октобра 2014. године почеле окупљати сваког понедељка у Дрездену. Док је на првим протестима било свега неколико стотина људи, средином децембра 2014. било их је петнаест хиљада, а након напада на Шарли Ебдо (*Charlie Hebdo*) у јануару 2015.г. број је нарастао на 25.000. Слични протести пронели су се из Немачке и у остале земље Европе, а данас имамо све жешће сукобе демонстраната и миграната/избеглица.

[12] Завршетак територијалног империјализма Запада и досадашње одсуство територијалне екпанзије муслимана, довели су до географског одвајања, тако да се само на неколико места на Балкану западне и муслиманске границе директно граниче једне са другима. Више у: Хантингтон, С. (1998): *Сукоб цивилизацијаи преобликовање светског поретка*, Подгорица : ЦИД.

[13] Калифат као симбол муслиманског јединства пре скоро једног века покушао је да обнови Египћанин Хасан ел Бана, оснивач *Муслиманске браће*, организације која је била пратиља свих криза арапског света, од панарабизма, социјализма и секуларизма до деспотија. Према његовим речима суштина ислама су џихад, рад, религија и држава.

[14] Mernissi, F. (1992): *Islam and Democracy: Fear of the Modern World*, Reading, MA: Addison – Wesley.

Скоро век након серије договора између европских колонијалних сила и англо-француског споразума којим је подељено Османско царство, као последњи велики калифат,[15] вођа Исламске државе, самопрокламовани калиф Абу Бакр ел Багдади, обнародовао је пројекат наднационалне исламске државе. Исламско ускрснуће створено је по етно-конфесионалним линијама које су географски и политички поделиле Ирак и Сирију, али су конфликти проширени и на просторе Либије, Јемена и суседних арапских држава. Иза настанка новог калифата назиру се тектонске последице, које ће прекомпоновати политичку архитектуру Блиског истока, али и евроазијског региона са далекосежним последицама по међународни поредак. Податак да су екстремисти Исламске државе на својој црно обојеној мапи – укључили Србију и цео Балкан, није пропагандни мамац, већ само најава далеког похода чији је коначни циљ Европа, односно Рим.

Економија и култура

У ксенофобични дискур уклапа се и теза о могућности „да ће странци одузети радна места домаћем становништву". Тога, додуше, има много више у иностраној штампи, него у домаћој, али и та теза захтева да јој се посвети додатна пажња.[16] Очигледно је да медији много више пажње посвећују могућим негативним последицама прихватања избеглица, него ли позитивним искуствима, иако у прошлости Европе постоје такви примери. На један од њих указује и недавно објављена студија о утицају југословенских избеглица на данске раднике током деведесетих година. „Већина избеглица била је неквалификована. Неки нису имали чак ни средњу школу и како се могло очекивати, већина је прихватала послове за неквалификоване раднике. И онда се догодило нешто „чудно". Уместо да се покрене „трка према доле", како су се многи прибојавали, тај талас имиграната омогућио је данској економији да постане комплекснија. Адам Смитова подела рада се интензивирала, послови су постали специјализиранији, а због тога и продуктивнији. Као резултат тога, Данци, који би иначе морали прихватати послове ниске стручне спреме, оне које су сада прихватале избеглице, јурнули су у сложеније, продуктивније и боље плаћене послове".[17]

Хоће ли и у осталим земљама Европе доћи до спонтаног прилагођавања тржишта рада, као што је то био случај у Данској деведесетих година прошлог века није могуће прогнозирати. Извесно је да неке од тих земаља попут Не-

[15] Муслимански теолози последњи калифат везују за Османску империју и за султана Сулејмана Величанственог, чији је калифат у XVI веку стигао до капија Беча. Калифат се распао гашњем царства 1924., а последњег калифа, султана Абдулмеџида протерао је турски реформатор Кемал паша Ататурк.

[16] Код нас углавном доминира схватање да се несрећници са Балканске руте налазе, заиста, у пролазу и да њихов циљ није да остану у Србији.

[17] Више о томе: Полшек, Дарко (2015): Економија масовних миграција, Загреб:Форбс, октобар 2015. стр. 8.

мачке и Шведске, које се, у односу на мигранте/избеглице/азиланте, залажу за политику „отворених врата", рачунају да ће им прилив нових људи донети економске ефекте и утицати на демографску ситуацију.[18] Међутим, проблем је у томе што су „позитивни ефекти неспорни посматрано на дуги рок, док краткорочно посматрано обично превладавају негативне перцепције. Због тога су отпори пријему миграната изнад сваког очекивања у већини земаља Европске уније".[19]

Ксенофобичном погледу на ово питање сасвим сигурно доприносе медији који се само површно баве озбиљним економским темама које су отворене приливом реке избеглица.

Други дискурс који је веома присутан у штампи када се пише о људима са Балканске руте јесте дискурс хуманитарне катастрофе изазване ратним разарањима. Већински је став медија, а то је и наше истраживање показало, да се у српским медијима, таквим причама даје више простора, од оних ксенофобичних. Вероватни разлог лежи и у чињеници да је Влада Србије од почетка кризе имала благонаклон став према реци прогнаника и да се трудила на све начине да тим људима помогне. Овакво понашање је сасвим разумљиво, јер је Србија земља са веома богатим искуством у прихватању избеглица (најчешће својих сународника).

Међутим, већини текстова недостаје дубља анализа онога што се дешава и онога што ће се тек дешавати са том избегличком реком кад буде стигла да свог циља, до своје „срећне луке" у некој од западноевропских земаља. Хоће ли и како она бити прихваћена, какав ће повратни утицај имати на домаће становништво, пре свега у културолошком погледу. Неспорно је да мигранти доное нову енергију, идеје и културу, али при мешању веома различитих културних миљеа и модела могу се јавити и тензије између мањинских и већинских заједница и проузроковати расни, национални и верски конфликт. Сведоци смо да је таквих сукоба било широм Европе, а у последњу време и у Србији. Само мали број домаћих медија упушта се у такву врсту анализе. Изузетак су и у овом случају листови Политика и Данас на чијим страницама је било и потпунијег анализирања новонастале ситуације.

Уклапање у нову средину и адаптација свакако представљају један од озбиљнијих проблема којима се у медијима мора посветити знато већа пажња, но што се то данас чини, јер се ти проблеми преносе с генерације на генерацију. Млади људи живећи у досељеничким гетима, похађају јефитније школе, друже се међусобно, често одвојени од шире заједнице, па остају неприхваћени и дезоријентисани. То је и један од разлога због кога потврду свог идентитета траже у прикључењу групама екстремиста, пре свега исламских, који снажном медијском пропагандом заправо вребају овакве особе. Последице се

[18] О томе види: Радичевић, Н. (2015): Да ли Немци губе или зарађују на избеглицама. Београд: *Политика*, 27.9.2015.

[19] Шуковић, Данило (2016): Миграције моралне и корисне, у: зборник радова "Сеобе и развој", ур: Вукотић, В. и ост., Београд: Центар за економска истраживања Института друштвених наука, стр. 47.

манифестују на различите начине: од изазивања нереда на улицама и бацања бомби у метроима, преко отвореног финансирања или показивања симпатија према терористичким групама, до раста антагонизама према домаћем, углавном, хришћанском становништву. Истовремено, код европских домаћина имамо пораст сумњичавости према муслиманима уопште, страх од верског радикализма, све до отворених облика мржње и дискриминације.

Социолог Ентони Гиденс с правом тврди да „припадници етничких група виде себе културно другачијим од других група у једном друштву које их, са своје стране, такође види као различите. Различите карактеристике могу послужити у одвајању једне етничке групе од других; најчешће је то језик, историја или порекло (стварно или замишљено), религија и стилови облачења или украшавања, односно, ношња".[20]

Проблем је свакако у томе што се муслиманска култура, под утицајем доминантних религијских образаца, тешко сналази у хришћанско-европском окружењу. Немачка је била прва европска држава чија се шефица владе Ангела Меркел сагласила с оценом да је мултикултурализам у Европи – „мртав", али је овај став под притиском проповедника политичке коректности повучен са јавне сцене.[21] Немачка канцеларка је у говору активистима Младе уније (демохришћанска омладина) истакла: „Покушај стварања мултикултуралног друштва је пропао, апсолутно пропао." Четири године пре него што је постала канцеларка, Меркелова је, у функцији шефице Демохришћанске странке, издејствовала да се у позициони папир ЦДУ из 2001. године унесе: „Немачка није досељеничко одредиште... Боравак би требало одобрити само мигрантима који прихватају *вредносни систем хришћанске културе западног поднебља*."[22] Данашња ситуација је ништо другачија. Медији сведоче да је немачка канцеларка заправо највећи присталица пријема избеглица, без обзира на став о умрлом мултикултурализму.

Закључна разматрања

Наше полазно становиште према коме медији о мигрантској, азилантској или избегличкој кризи извештавају на површан и често сензационалистички начин, уз често коришћење стереотипа и предрасуда потврђено је анализом садржаја домаће штампе у периоду септембар 2015. до фебруара 2016. године. Из медија су углавном изостајали дубљи аналитички текстови којима би се продирало у срж проблема које је са собом донела река људи са простора Азије и Африке, која је углавном формирана, углавном, због ратних дејстава на

[20] Више у: Гиденс, Ентони (2003) : *Социологија,* Београд : Економски факултет.

[21] Две деценије после уједињења две Немачке, Хорст Зехофер, данашњи премијер покрајине Баварске и шеф Хришћанско-социјалне уније (ЦСУ), сестринске странке демохришћана Ангеле Меркел, изјавио је у јавном наступу 2010. године: „Мулти-култи је мртав".

[22] Казимировић, М. : Велики неспоразум цивилизација. Меркелова и смрт „мултикултурализма". *Политика*, 12.1.2015. Доступно на: http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Veliki-nesporazum-civilizacija/Merkelova-i-smrt-multikulturalizma.sr.html

тим подручјима. Примери из иностраних медија допринели су да теза о два доминантна дискурса којима се сликају судбине људи у избегличким колонама, о ксенофобији и хумнитарној катастрофи, људској солидарности и (не)поштовању људских права буде, такође, потврђена.

Прави изазов за представнике медија у наредном периоду биће што аутентичније формирање става, засновано на критичком сагледавању одлука Европске уније и земаља који је чине у односу на људе који напуштају своје домове у потрази за голим или бољим животом – све једно је. Европска унија се налази пред раскрсницом, јер је неопходно да веома брзо усклади неколико различитих вишедимензионалних платформи по питању миграција: попут кохерентне миграцијске политике прихватљиве свим земљама Уније; апсорпције могућности прихвата миграната и одрживост друштвене кохезије унутар европских држава; концепта мултикултурализма; поштовања и заштите људских права и тд.

Посебан изазов представља интеграција миграната/избеглица/ азиланата и њихово прихватање вредности које постоје у срединама у које они долазе. Медији у том случају могу имати посебну улогу, јер морају бити отворени како домаћем становништву, тако и новопридошлом. При том се не сме заборавити да смо, гледајући дубље у историју, заправо сви ми од некуд дошли на просторе на којима се данас налазимо. Због тога и немамо право на површност, себичност,затвореност. Разумевање за различитости је неопходно.

Оно што представници медија не смеју никако заборавити јесу основна етичка начела журналистичке професије, записана у бројним кодексима који су опште прихваћени. Придржавање њихових одредби пут је за афирмацију професије, али и за безбеднији и угоднији живот свих којима је помоћ преко потребна.

Литература:

1. Allen, C. (2010). *Islamophobia*. Farnham: Ashgate.
2. Al Shalabi, J. i Alrajehi, M. B. (2011). The Amman Message: Arab Diplomacy in the Dialogue of Civilizations, *Journal of US-China Public Administration*, 8 (12): 1375–1392.
3. Gidens, E. (2003) : *Sociologija,* Beograd : Ekonomski fakultet.
4. Elliott, A., Merrill, F. (1961): *Social disorganization*. New York : Harper and Brothers, Publishers.
5. Esposito, J. L. i Mogahed, D. (2007). *Who Speaks for Islam? What a Billion Muslims Really Think*. New York: Gallup Press.
6. Kazimirović, M. (2015): Veliki nesporazum civilizacija. Merkelova i smrt „multikulturalizma“. Beograd:*Politika.*
7. Mernissi, F. (1992): *Islam and Democracy: Fear of the Modern World*, Reading, MA: Addison – Wesley.
8. Polšek, D. (2015): *Ekonomija masovnih migracija*, Zagreb:Forbs.
9. Radičević, N. (2015): Da li Nemci gube ili zarađuju na izbeglicama. Beograd:*Politika.*

10. Riha, A. (2015): Zašto mediji izbeglice pretvaraju u migrante, www.cenzolovka. rs, posećeno 20. oktobra 2016.
11. Smajlović, Lj. (2015): Plodovi gneva, Beograd:Politika.
12. Hantington, S. (1998): *Sukob civilizacijai preoblikovanje svetskog poretka*, Podgorica : CID.
13. Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations?, *Foreign Affairs*, 72 (3): 22–49, doi: 10.2307/20045621.
14. Šuković, D. (2016): *Migracije moralne i korisne*, u: zbornik radova "Seobe i razvoj", ur: Vukotić, V. i ost., Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.

REFUGE MEDIA DISCOURSE

Summary: Ever since the great flow of people from Asia and Africa moved towards Europe in its media there still has not come to an agreement whether this unfortunate people should be called asylum seekers, migrants or refugees. The term differences are significant, because behind is the attitude that individuals, editors, journalists and readers, in fact spectators have towards them. In the gist of everything is the politics, and also the ethics of each of us individually.

This article deals with relations of media, first of all press, to people from so called Balkan rout. Among other things, the author concludes that this attitude, despite positive tones, in most of media, is often superficial and sensationalistic. The texts are burdened by ignorance, stereotypes, prejudices and sometimes xenophobia. Hence there is the recommendation that the fear of radicalism from people on the Balkan route, of possible European area islamization, of civilization clashes has to be replaced by analytic texts based on ethic norms and standards of journalist profession.

Key words: media, migrants, asylum seekers, refugees, ethics, religions clashes

ПРЕДРАГ ДРАГОСЛАВ ПАВЛИЋЕВИЋ*
Академија за националну безбедност
Београд

УДК 327(4):314.15
Монографска студија
Примљен: 15.09.2016
Одобрен: 24.10.2016
Страна: 57-70

МИГРАНСКА КРИЗА: ЕВРОПСКО ЈАВНО МЊЕЊЕ И ПРОЦЕС ИНТЕГРАЦИЈЕ ИМИГРАЦИОНЕ ПОПУЛАЦИЈЕ

Сажетак: При постављању теоријских основа за анализу разноврсних, посебно политичких и безбедносних аспеката савремене мигранске кризе у ЕУ, аутор је посебну пажњу поклонио истицању значаја ставова европског јавног мњења према имигрантима. Аутор је закључио да је од суштинског значаја културна стигматизација имиграната и константна исламофобија у Европи, али уз чињеницу да су на обе стране присутни поједностављени наративи, неповерење и негативна осећања понегде доведена до отворене мржње. Поменути проблемски оквири захватају индицирање већег броја релевантних питања: дискриминацију миграната у друштвеном животу, изазове екстремних опција, девијантно и криминогено понашање, механизме изградње имиграната као жртвеног јарца итд. Уочава се да су имиграционе политике првенствено вођене безбедносним разлозима – процес секуритизације је оквир решавања имиграционог питања – те културну интеграцију миграната замењује политичка интеграција. Аутор истиче да се питање интеграције имиграционе популације исказује као једно од централних питања у свим проблемским оквирима јавне дебате о њеном карактеру, њеном статусу, као и о мерама које треба применити, модификовати или осмислити, те о целокупном односу према њој. Питање формулације и (начина и обима) имплементације мера је најшире уоквирено односом имиграционе популације према јавно исказаним ставовима поводом могућности и степена њене интеграције. Решења ће бити све компликованија у мери у којој имиграциони корпус буде исказивао мање жеље да прихвати правила и вредности друштва у које долази, као и мером у којој домицилно становништво не схвата посебности имиграционе популације са којом већ живи, и разлоге због којих појединци и веома велике и шаролике етничке групе настоје да емигрирају у ЕУ.

Кључне речи: имиграциона политика, безбедносне мере, јавно мњење, интеграција, секуритизација имиграције, тероризам, исламофобија.

* predrag_pavlicevic@yahoo.com

Увод

Мигранска криза која је погодила ЕУ заиста има мноштво димензија. Истраживачки фокус је на политичким аспектима, уз све израженије перспективу, односно анализирање безбедносних димензије ове кризе.

Гајић истиче да се проучавање феномена миграција углавном своди на нормативистичко теоријско вредновање поменутих процеса, демографско - културолошку анализу или на економске аспекте интеграције имигрантског становништва, а најређе на посматрање његове геополитичке димензије – коју управо разматра у свом раду. Констатација коју издвајамо биће прихваћен геополитички теоријски оквир разматрања која следе[1]: „Савремена мигрантска криза која потреса ЕУ не тиче се само повећања броја избеглица и имираната који приспевају на њено тле различитим путевима са југа и југоистока, преко Медитерана и југоисточне Европе, већ и геополитичких димензија две велике кризе – северноафричко-блискоисточне кризе коју је донело „арапско пролеће“ (2011.) и унутрашње, системске кризе саме ЕУ, чије логике јасно кореспондирају са светском кризом започетом 2008. године, глобалним геополитичким токовима везаним за урушавање униполарног света те геостратегијама које се са различитих страна разигравају овим поводима“ (Гајић, 2016: 79).

Предмет и циљ овог рада је постављање теоријских основа за анализа разноврсних, посебно политичких и безбедносних аспеката савремене мигранске кризе у ЕУ, при чему је аутор посебну пажњу поклонио истицању значаја ставова европског јавног мњења према имигрантима и питању интеграције имиграционе популације у нови друштвени и политички миље држава-чланица Европске уније (ЕУ). Специфичан циљ рада је анализа међузависности поменута два концепта: јавног мњења и интеграције. Разматрања која се тичу интеграције су нужно подразумевала индицирање већег броја релевантних питања која покрива тако комплексан процес.

Ставови европског јавног мњења: имиграција као нешто непожељно

Закључци до којих се може доћи на основу података које пружају релевантна истраживања европског јавног мњења (*Eurobarometer* и *European Social Surveys*), који се односе на негативне ставове према имигрантима и етничким мањинама, забрињавајући су. Издвајамо следеће закључке / показатеље актуелне европске „етничке искључивости“[2]:

- јавно мњење доследно „изражава јака анти-имигрантска осећања... осећања су у порасту, али су сада заједно са јаким ксенофобичним ставовима“;

[1] Ово стога што овај рад нема претензију да анализира геополитичке аспекте кризе, али их сматра врло значајним.

[2] Види ближе: Chebel d'Appollonia Ariane, у Chebel d'Appollonia Ariane and Reich Simon, 2008: 220-222.

- „отпор на нови прилив имиграната је повезан са растућом нетолеранцијом према тражиоцима азила ... обим ксенофобије је сада и много шири (у смислу циљне популације) и упадљивији (у односу на друге димензије „етничке искључивости“) ...“;
- „Данас је разлика између легалних и илегалних популација миграната постала замагљена ... ксенофобични осећаји сада циљају све категорије „странаца“ без разлике“;
- „појам „грађанске интеграције“ која подржава успешну друштвено-економску интеграцију губи тло“;
- „отпор ка различитости се појављује повезано са ширим утицајем ксенофобичних осећања и ставова, са растућим преференцијама за хомогену друштво... Отпорност на мултикултурно друштво подразумева да се људи противе идеји да је културна, етничка и верска разноликост обогаћује друштво у целини“[3];
- „отпор ка мултикултурализму је допуњен растућим осећања, која дели велика већина Европљана, да је њихова земља достигла границу културне или етничке разноликости... Овај резултат је у складу са налазима ЕСС по којима је 58 процената испитаника изразило уверење да имигранти представљају „колективну етничку претњу”...“[4].

Како се наука не бави нагађањем већ предвиђањем, које мора имати своје (бар у датом тренутку) чврсте темеље, заиста би било интересантно прочитати налазе истраживања које би укључило поменута питања, али би генерална хипотеза засигурно могла садржати став о наставку негативног тренда у ставовима према имиграционој популацији међу грађанима ЕУ.

Оно што се назива поједностављени наративи „другости“ (simplistic narratives of ‘otherness’) региструјемо и у подацима на које указује Викторoф, односно резултата анкете спроведене 2006. године међу муслиманима у четири европске земље у којој су одговорили на питање „Како себе првенствено сматрате? Држављанином ваше земље или Муслиманом?“. Закључује се да је, са изузетком Француске[5], огромна већина европских муслимана преферира верски идентитет испред свог националног идентитета. Тачније, резултати су следећи:

---

[3] Ibidem: „У 2003. години, 48 процената европских испитаника је изразило отпорност на различитости, изазивајући утисак јаке склоности за монокултурно друштво у којем већина људи дели исте вредности и традиције. Осим тога, 21 процената је сугерисало да желе да избегну друштвене интеракције са припадницима мањинских група“.

[4] Закључци са пратећим назнакама за примарне изворе, уз мања скраћења текста и нужне техничке измене, преузети су из Pavlićević, 2016: 67-68.

[5] Да овде цитирамо један други извор управо везано за Француску: „Да сумирамо, транснационални, верски, или етнички идентитети нису у супротности са националним осећањем припадности... Осим тога, комунитаризам укључује јак осећај припадности националној мањини (који је јачи од осећања бити близак Французима) и захтева посебан третман... Француска је ухваћена у правом парадоксу. С једне стране, политичари, интелектуалци и велики део бирачког тела верују да је процес интеграције пропао, и нада за већом асимилацијом, и захтева мање мултикултуралног од Француза имигрантског порекла. С друге стране, нови Французи показују висок ниво верског прилагођавања, када припадају једној вероисповести још увек сматрају себе делом француске заједнице. Ова разлика је проблематична, јер би могла угрозити Републику Француску са комунитаризмом и етничком сепарацијом“ (Brouard and Vincent, in Chebel d’Appollonia and Reich, 2008: 299).

„У ствари, ова верска идентификација је већа него регистрована код муслимана у Египту, Турској, или Индонезији. Ови подаци нам говоре да европски муслимани имају тенденцију да држе упадљиво различите ставове у погледу националне лојалности у односу на Европљане не-муслимане. Типична млади муслиман који живи у западној Европи се идентификује као припадајући широке уммете која није везана географски. Према *Pew surveys* у 2006. години, већина Евро-Европљана (77% Британаца, 76% Француза, 82% Немаца, а 66% Шпанаца) су веома или донекле забринути због пораста исламског екстремизма у својим земљама. Многи су склони да сматрају да су муслимани фанатични, насилни, и не поштују жене... У складу са утиском самоизолације и подацима о верском радије но националним идентитетима, углавном Европљани не-муслимани (64% Британаца, 53% Француза, 76% Немаца, и 76% Шпанаца) опажају муслиманске имигранте како желе да остану одвојени од свог друштва домаћина. И веома велики број Еуро-Европљана (43% у Уједињеном Краљевству, 33% у Француској, 34% у Немачкој и 71% у Грчкој) верују да је одговор на оживљавање социјалних тензија да се заустави имиграција. ... *Pew surveys* показују да огроман део муслимана сматра Еуро-Европљане себичним, арогантним, похлепним, неморалним и насилним. На пример, 30% муслимана у Француској и 57% у Великој Британији сматрају Еуро-Европљане као „неморалне“. Можда је најважније за мерење опасности од унутрашњег тероризма да изненађујуће висок проценат муслимана у Европи сматра терористичке нападе на недужне цивиле да су „понекад“ или „ретко“ оправдани“ (Victoroff , in Finklestein and Dent-Brown, 2008: 183-184).

Поливалентност проблема имиграције

У већ поменутој, врло садржајној анализи (Chebel d'Appollonia Ariane and Reich Simon, 2008: 321-340), региструјемо мноштво аспеката које покривају и подстичу, односно индукују и проблематизују имиграциони токови. Ови аспекти су готово по правилу у некој димензији или из неке перспективе везани за ставове (углавном европског и САД) јавног мњења према имигрантима и етничким мањинама, политичке концепте и/или политике (и административне мере) које траже решења за вишевалентне проблеме који израњају. Издвајамо следеће:

- У Европи је разматрање о усвајању минималних стандарда за "квалификацију, статус и услове прихвата азиланата" почело још 2001. године. Уз позивање на јачу асимилацију постојећих имиграната исказују се даље страхови услед разводњавања идентитета Европе, често праћени строжијим формалним захтевима ка имигратима и азилантима, и у том правцу усмереним правним алатима (обука језика и тестови као услови за стицање држављанства, услови око нивоа прихода и стабилности њиховог запошљавања, и неодређен појам *бити опасност по национални безбедност*). У појединим земљама усвојени „безбедносни пакети“ (приступи банковним рачунима, подацима о авио-саобраћају, поштанским подацима, правни захтеви Интернет провајдерима и телефонским компанијама око вођења евиденција остварене комуникације, биометријске технологије) олакшавају појаву

'друштва надзора', при чему „не постоје докази да ће 'секуритизација изнутра' спречити опасност од 'унутрашњег непријатеља'";

- Демографски и економски значај имиграната за Европу (мање за САД) услед ниских европских стопа наталитета је евидентан, јер ће имиграција имати јак утицај на одржавање популацију у Европи и њену економску, али и социјалну стабилност (потребан број радно способног становништва, стога и солвентност система социјалне заштите, све важнију улогу у стварању пореске основице на основу којих ће се у будућности осигурати социјална давања)[6]. Са друге стране се констатује: „Упркос потенцијалним позитивним ефектима имиграције, међутим, све већи број Европљана изражавају ксенофобична осећања према мањинским групама већ насељеним у Европи. Ова осећања посебно циљају на припаднике такозване друге генерације имиграната... Осим тога, рестриктивне мере осмишљене да ограниче број 'придошлица' добијају на значају. Европско истраживање из 2003. је показало да је 50 одсто испитаника изразило 'отпор приливу и пријему имиграната који припадају другим расама или етничким групама у односу на већинско становништво'. Око 60 процената испитаника у ЕУ верује да 'постоји лимит колико људи других раса, религија или култура друштво може да прихватити"[7];
- У јавности се региструју ставови и оцене (проблематичне основаности), често популистичке тврдње, имигранти су окарактерисани као социјални стратум који одбија да се интегришу у доминантну националну културу, сумњиче се да помажу циљеве и методе џихадиста. Са друге стране, сиромашни образовни програми и (неформална) дискриминација стварају зачарани круг у којем имигранти граде јаке заједнице као одговор на сиромаштво и отуђење. Посебно је значајно да „наводна корелација између имиграције и већих стопа незапослености међу домаћим становништвом добија на популарности у Европи" и „негативне перцепције економског утицаја имиграције ипак повећавају" (имигранти су, истакнимо, несразмерно заступљени у сектору услуга и „сиве" економије). Интересантно је да су „европске земље где је анти-имигрантски сентимент често најјачи оне које највише требају своје мигранте због старења становништва... У недостатку имиграције, Немачка, Грчка, Италија, Шведска, Чешка и Словенија би се суочиле са губитком становништва у последњих петнаест година". Напомиње се да подаци указују да „висока стопа незапослености није у корелацији са великим бројем имиграната у многим земљама". Ипак, присталице рестриктивних мера према имиграцији тврде да би оштрија контрола граница заштитила домаће раднике, консолидовала национални идентитет, и ојачала унутрашњу безбедност;
- Једно озбиљно истраживање муслимана широм Европе утврдило је да су муслимани првенствено забринути поводом незапослености и да фаворизују верску и политичку умереност, а не екстремизам. Ипак, налази исте анкете међу Европљанима указују да већина брине о исламском идентитету и екстремизму („значајна

[6] Chebel d'Appollonia Ariane and Reich Simon, 2008: 324: „Недавно Извештај објављен од стране Савета Европе очекује да ће број становника опасти са 808 милиона у 2005. на 763 милиона у 2050. години (то јест, укупно 6 одсто) у четрдесет две истражене европске земље... просечна старост исте европске популације значајно ће се повећати... Проценат становништва старијих од осамдесет година пројектован је да се повећа од 5 процената у 2005. години на 15 процената у 2050. Најзначајнији старост-кохорта пад (27 процената) ће се одржати међу онима између дванаест и четрдесет и четири године старости... 'Комисија ЕУ је нагласио да "иако имиграција сам по себи није решење за демографско старење, продужени имиграциони токови могу све више да нужно задовоље потребе тржишта рада у ЕУ и осигурају просперитет Европе'... ".

[7] Ibidem, 2008: 326.

већина у Немачкој (76%), Великој Британији (64%), Шпанији (67%) и Русији (69%) каже да муслимани у њиховим земљама желе да остану различити од ширег друштва“). Стога секуритизација имиграције чврсто напредује у Европи (комбинацијом интерног надзора, полиције, (неефикасне) граничне контроле), уз ограничене покушаје социо-економске интеграције. Региструје се „такође растуће непријатељство према мултикултуралности, а постоји растући осећај да имигранти представљају претњу националном идентитету“;

- Питање интеграције имиграције (напомињу Chebel d'Appollonia и Simon) се исказује као веома значајно јер је јасно да је мало вероватно да ће западне земље бити у стању да драматично обуздају имиграцију – осим у „одређеној“ мери да утичу на факторе који покрећу имиграцију: сиромаштво, рат, прогон, и жељу за спајање породице. Упркос спровођењу рестриктивних нових мера, западне земље увек суочавају се са „глобалном кризом контроле имиграције“ (приметимо да ову синтагму више није потребно стављати под наводнике – што су 2008. године учинили Chebel d'Appollonia и Simon);
- Chebel d'Appollonia и Reich се враћају на већ поменути концепт секуритизације имиграције, и констатују да он може да подржи радикализацију мањинских група који се осећају отуђено и пате од дискриминације – пошто је унутрашња безбедност уско повезана са немогућношћу да се обезбеде једнаке могућности за све. Уз то, проблеми секуритизације имиграције могу да доведу до кризе легитимитета – те се констатује неповерење у Европи због ниске ефикасност контроле граница, и сумње у могућност било какве делотворне имиграционе политике на националном нивоу (приметимо у којој мери су поменути налази из 2008. године актуелни, као и даљи који следе);
- Истиче се да велика већина становништва ЕУ желе активнију политику дизајнирану за контролу спољних граница (72 одсто), као и чвршћу политику азила и миграција (65 одсто), а да настаје зачарани круг: забринутост због владине неспособности храни лажне узбуне против миграната – док перцепције владиних слабости чине друштва домаћина више осетљива на страхове о „упаду“ аутсајдера, и тиме изазивају забринутост у вези етничке равнотеже – потом миграциона фобија, заузврат, даје гориво дискриминација и чини интеграцију теже достиживом, па на тај начин опет храни осећај неефикасност влада.

Chebel d'Appollonia и Reich разматрају и аспекте „гастарбајтер“ политике („guest worker" policy) – констатујући да ако су имигранти гостујући радници, они вероватно не би требало да се интегришу, као и идеју „кружне миграције“ („circular migration) коју је у једном тренутку промовисала Комисија ЕУ – без права за имигранте да доведу своје породице или да траже социјалну помоћ. Изводе заиста врло значајна питања (секуларизација насупрот формулисања друштвено-економске платформе интеграције) и основано закључују да „тренутна атмосфера непријатељства неће обезбедити социјалну сигурност, нити спречити спољне претње на дуге стазе“.

Кампани (Campani, in Finklestein and Dent-Brown, 2008: 87-89), из конструктивистичке перспективе, разматра анимозитет према имигрантима, растући тренд у Европи, да се њима придода одговорност за све друштвено-економске проблеме – а као оних лишених „наших моралних и културних вредности, једноставно због чињенице да су међу нама“ (указујући на опаске које даје Stolcke, 2000). Кампани истиче да је непријатељство према имигрантима у

великој мери „конструисан феномен“, и да не зависи од објективне „претње“ како су представљени имигранти. Указује да се положај имиграната може разумети преко концепта жртвеног јарца[8], и пише да и теорија моралне панике објашњава механизме изградње имиграната као жртвеног јарца[9], а да је „једначина муслимани-терористи дискурс који тежи да створи моралну панику коришћен од неких политичара за своје политичке сврхе“. Кампани између осталог закључује да „дискриминација имиграната у друштвеном животу и на тржишту рада представља главни извор „друштвеног стреса“, који може да подстакне девијантно понашање и радикализацију“ (Campani, in Finklestein and Dent-Brown 2008: 92).

Радикална и екстремна десница и питање имиграције

Гречић и Кораћ пишу да најшире прихваћено објашњење за успех партија екстремне деснице „сугерише да је то одговор на растући мултикултурализам западноевропских друштава. У том смислу, успон екстремне деснице је одговор на претње по национални идентитет изазване растућим бројем имиграната“ (Grečić i Korać, 2012: 209).

Став јавњог мњења несумљиво може, и јесте увек у већем или мањем степену, испреплетан са утицајем десних групација, који може имати и изненађујуће јаке и дуготрајне ефекте у одређеним околностима: „После 9/11 француски однос према медитеранским земљама доживео је одређену промену. Расизам против муслимана и насилни расистички инциденти су повећани, а исламофобија се шири међу Французима, укључујући и интелектуалну елиту. Упркос томе што Национални фронт није био нарочито јак, његова антиисламистичка идеологија се шири, чинећи да људи виде ислам као претњу француској *modus vivendi*. Идеја о “сукобу цивилизација” који види све исламске вернике као терористе и фундаменталисте, као и нови трендови сарадње са Ис-

[8] Кампани мисли на следеће: појединци нису у стању да се супротставе дубоким узроцима неизвесности и несигурности у времену глобализације; западна друштва пролазе кроз фазу транзиције где су путање друштвене покретљивости и традиционални системи репрезентације у кризи, индивидуални и колективни идентитет доведен у питање; са обзиром да владе не могу да обећају грађанима и извесну будућност, они могу бити груби према претњи које су близу и видљиве – као имигранти на границама или у градовима; имигранти постају жртвени јарац.

[9] Кампани подсећа: „... Коен користи термин „морална паника“ да укаже на нападну реакцију медија, јавности, агенција друштвене контроле у случају криминала младих. Моралну панику аутор дефинише: „Стање, догађај, када ће особа или група лица почети да се дефинише као претња неким вредностима или интересима друштва: њихова природа је представљена на поједностављен начин и стереотипно од стране медија; моралне барикаде су подигли уредници, политичари, религиозни људи и други мислиоци/ интелектуалци; признати стручњаци изричу своје дијагнозе и указују на могућа решења... Понекад је паника заборављена и само нешто је остало у колективном памћењу; у другим случајевима, може да траје дуже и производе промене чак у начину како друштво себе опажа“ (1972, стр. 9). Коначно, реакција друштва на неке догађаје зависи од перцепције тих чињеница као претњи за неке „позиције, статус, интересе, идеологије и вредности“ (Cohen, 1972, стр. 191). Занимљив аспект у ситуацији моралне панике је да смо суочени са реалношћу која је делимично циљ, али делимично друштвено конструисана...“.

точном Европом, су угрозили историјске везе између Француске и медитеранских земаља... Да закључим, моја перцепција је да се Медитеран, од стране значајног дела француског становништва, види као област сукоба која угрожава безбедност Француске, али и културну баштину француског народа и вредности секуларизма које су централне републиканске традиције земље. Разлог је несумњиво страх од тероризма, ислама и верског фундаментализма, страх који је постао отворено изражен управо у време (од председничких избора 2002. године) када је Национални фронт почео да опада, и који је подстакнут више прихватљивим појединцима и групама“ (Camus, in Castro and Khachani, 2006: 97, 100).

Констатује се: „У екстремној десничарској идеологији у Европи може се уочити неправилна идентификација европских мултикултуралних политика са марксистичким курсом. У „програмском документу“ терористе Андерса Брејвика, у првом плану је приказан не само анти-марксистичка, већ и антимуслиманска компонента десничарског екстремизма и тероризма“ Базаркина (Bazarkina, 2015: 86)[10]. Наиме: „Ултра-десничарски покрети су, у дужем периду, покретали тезу о “исламизацији Европе“, против чега се боре свим својим ресурсима. Ислам је представљен као непријатељ, а истовремено је муслиманска религија идентификована са исламским тероризмом. Ислам је оптужен за појављивање друштвених проблема и нестабилност у Европи, јер муслимани “не желе или нису у стању да се интегришу“...“ (Bazarkina, 2015: 98)[11].

Кампани сматра да негативан став европског јавног мњења према муслимана није последица 11. септембра (мада је постао јачи након тога), а да су преовлађујуће реакције на захтеве муслимана (признавање верским обреда, што постаје политичко питање) од сумње прерасле у чисто непријатељство које је политички легитимисано углавном од стране деснице или екстремне деснице – као Национални фронт у Француској, Британска национална партија (БНП), Северна лига у Италији – која муслимане сматра претњом европској култури. Кампани основе за (растућу) исламофобију у Европи, на супрот службеног дискурса који наглашава толеранцију, налази у оцени да су имигранти и странци (не само они муслиманске вероисповести), „конструисани“ као „девијантни“, „криминалци“, „непријатељи“, и као претња „безбедности“ –

[10] Такође Базаркина, 2015: 91: „Идеја о “чишћењу Европе” од отворених непријатеља, односно имиграната, постаје главна теза манифеста А. Брејвика: “Морамо се одморити од масовне имиграције, чак и од оне не-муслиманске, у екстремним случајевима, током животног века једне генерације, тако да људи већ присутни у нашим земљама имају шансу прихватања... у будућности, процесима имиграције треба чврсто управљати, и не само када је реч о муслиманима”... Симптоматично је да се формирање новог културног идентитета Европљана на основу хришћанства третира као тероризам појединца у контексту оправданости и наставка крсташких ратова“.

[11] Интересантно је приметити: „Према мишљењу немачке владе, током последњих година, нека врста савеза између десничарских екстремиста и “ултра-десничарских популиста” све је јача. Савез “Градови против исламизације” (Städte gegen Islamisierung), формиран је 2008. године и комбинује читав низ организација ултра-десничарског спектра, као што су, на пример, “Фламански интерес” (“Vlaams Belang” – VB), “Аустријска слободарска партија” (Freiheits partei Österreichs), француски “Национални републикански покрет” (“Mouvement National Républicain – MNR) и шпанска “Платформа за Каталонију” (“PlataformaperCatalunya”)“ (Bazarkina, 2015: 99).

док је уочљива друштвена конструкција муслимана у Европи као „терориста“ изузетно опасна у погледу социјалне кохезије и отежава борбу против тероризма. Истиче да „Медији и поједностављени политички дискурси успостављају као „очигледне чињенице“ аутоматске везе између узрока (нпр исламска култура) и последица (учешће у терористичким покретима). Ова врста дискурса игнорише могућност да су друштвене реалности производ сложених интеракција и процеса дефинисања и значења“ (Campani, in Finklestein and Dent-Brown 2008: 78-80).

Стога већ помињани Chebel d'Appollonia и Reich наглашавају да су примарни изборни корисници растуће нетолеранције (и често отвореног непријатељства) према имигрантима често екстремне десничарске партије, али се дискусија о темељних принципа интеграције (мултикултурализма и асимилације) преселила и у центар политичке дебате, у политички и научни мејнстрим. Примера ради, поводом политичког дискурса о исламу и муслиманима у Италији Алвано констатује: „Упркос снажним либералним и демократским основама италијанског друштва, политичке снаге су расправљале у политичкој арени у вези са питањем ислама као нове верске реалности по Италију. Пре свега, забрана изградње нових џамија је предложила продесна коалиција и уопште Европске комисије против расизма и нетолеранције (ECRI) је више пута изразила своју забринутост због реторике Северне лиге, која би се од неких могла окарактерисати као исламофобична“ (Alvanou, у Finklestein and Dent-Brown, 2008: 123)[12].

Утицај радикалне деснице расте и на институционалним нивоима Европске уније[13].

Претпоставке и ограничења решавања проблема: европско јавно мњење и процес интеграције имиграционе популације

Разматрање проблема имиграцији се не сме, како упозоравају истраживачи, фокусирати само на њен економски и друштвени утицај, или на безбедносне аспекте који обухватају само релације граничне контроле и државног суверенитета. Истражени проблемски оквири (ставови европског јавног мње-

[12] Такође: „Нарочито после 11. септембра, ангажмана Италије у Ираку, бомбардовања у Лондону и Мадриду, плус текуће претеће изјаве Ал-Каиде, питања као што су изградња џамија и ношење бурки од стране жена су јавно повезана са проблемима у вези тероризма. Бивши премијер Силвио Берлускони је дао изјаву да је западна цивилизација „супериорна“ у односу на исламску, иако је покушао да исправи своју политичку грешку, рекавши касније да је ислам „велика религија“, и не мора бити „криминализована“... Исто тако, кардинал Бифи је предложио закон којим се ограничавају имиграционе дозволе за улазак у Италију само хришћанима“ (Alvanou, у Finklestein and Dent-Brown, 2008: 123).

[13] Односи се на чињеницу да је Марин ле Пен, председница француске десничарске партије Национални фронт, 15. јуна 2015. године формирала у Европском парламенту нову десну политичку групацију под називом Europe of Nations and Freedom (француски: *Europe des nations et des libertés*, ENL). Види:
https://en.wikipedia.org/wiki/Europe_of_Nations_and_Freedom (20.09.2016.).

ња према имигрантима и питање интеграције имиграционе популације) захватају индицирање већег броја релевантних питања: дискриминацију миграната у друштвеном животу, подстицаје и изазове екстремних опција, девијантно и криминогено понашање, узроке несигурности и неизвесности у времену глобализације, механизме изградње имиграната као жртвеног јарца.

Чине се основани и закључци да ће политичке активности држава-чланица ЕУ по питању актуелних миграционих кретања – и поред притисака и захтева који појединим државама могу бити упућени – бити одређене њиховим тренутним дефинисањем националних интереса, да притисак јавног мњења и десних политичких, радикалних и екстремистичких група има јасну специфичну тежину, као и да је нужна опција настојање ЕУ да се имиграциона политика усмери ка интеграцији имиграционе популације, са напоменом: „Уз поставке пољуљаног европског мултикултурализма, ова интеграција подразумевала би у неким аспектима и пређутно паралелно постојање два цивилна ентитета у оквиру једног административног или наднационалног“ (Pavlićević, 2016).

На основу анализираних научних извора можемо закључити да је од суштинског значаја културна стигматизација имиграната (уз исказивање супрематије западних вредности и стила живота)[14] и константна исламофобија у Европи (не само, нити чак првенствено, због утицаја екстремне десничарске идеологије), али уз чињеницу да су на обе стране присутни крајње дивергентни ставови и поједностављени наративи, неповерење и негативна осећања понегде доведена до отворене мржње. Рецимо: „... чувени писац Мишел Велбек (Michel Houellebecq) је водио парницу са Великом џамијом у Паризу и ослобођен је свих оптужби октобра 2002. године, зато што је рекао у интервјуу да је: “ислам најглупља религија. Када неко чита Куран, стварно је разорен”...“ (Camus, in Castro and Khachani, 2006: 99). О терористичким одговорима „друге стране“ у овом контексту није потребно детаљније говорити.

Уочава се да су имиграционе политике првенствено вођене безбедносним разлозима – процес секуритизације је оквир решавања имиграционог питања – те културну интеграцију миграната замењује политичка интеграција. Али овде да цитирамо оштре опаске: „Овај процес секуритизације, односно изградње или уоквиравања питања миграције као претње по безбедност, ојачан је на трагу 11. септембра. ‘Рат против тероризма’ није само везао миграцију за тероризам, такође је консолидовао место миграције као претње културном

[14] У вези италијанског медијског и интелектуалног дискурса о исламу Алвано констатује: „Штампа и свет медија су одиграли своју улогу у томе како се перципирају муслимани у италијанском друштву. Чувени позна новинарка Ориана Фалачи (Oriana Fallaci) је са својом књигом “La Rabbia e l'Orgoglio” (*Бес и понос*), као плод страшног напада на наш свет претрпљен 11. септембра, подржала ја идеју да је Запад супериоран у односу на ислам, муслимани „се множе као пацови“ у западним земљама, они су „одвратне креатуре, које уринирају у крстионице“. Њена је књига изазвала турбуленције у италијанском друштву и доста полемичких разговора, али њени аргументи су прихваћени као озбиљни и уважени за део друштва... Феномен Фалачи мора бити повезан са општом медијском покривеношћу ислама који се испоставила више негативна од 11. септембра и повезује ислам са екстремизмом и насиљем“ (Alvanou, у Finklestein and Dent-Brown, 2008: 123).

идентитету. Нарочито, постварене су ‘културне разлике’ у одређену групу миграната (углавном муслиманима и Арапима) као упечатљив дестабилизирајући фактор, безбедносна претња националним идентитетима, такозваној културној хомогености држава чланица и европским ‘вредностима’. У том смислу, ова секуритизација миграције преко позивања на културу носи обележја такозваног ‘новог расизма’, или, како Ибрахим елоквентно тврди, она се појавила као‘најсавременији облик расизма’ (Ibrahim, 2005); расизам који искоришћава 'културне разлике’, радије но биолошке, да дискриминише и подреди одређене групе људи. То је ново у смислу да надмашује класичне дефиниције и више не оперише позивајући се на дихотомију супериорност/инфериорности или кроз физичку елиминацију популација. Данашњи расизам је много скривенији, ‘пристојан’, он је изграђен на више ‘невиним’ конфигурацијама, као што су очување нечијег идентитета, сопственог начина живота и вредности суочен са ‘дестабилизирајућим’ и ‘штетним’ ефектима других култура“ (Burcu, in Lazaridis, 2010: 219-220).

Не сме се заборавити да изостанак интеграције мањинских група подразумева осећај искључености из друштвеног окружења и отвара врата терористичкој регрутацији.

Региструје се и указивање на потребу изградње политика (уз инстуционалну подршку) које смањују утицај предрасуда. Викторoф у врло сарджајном тексту пише: „ Једно је документовати да муслимански имигранти и немуслимани у Европи живе паралелне животе у одвојеним енклавама, подељени дискриминацијом, предрасудама, бесом, непријатељством, сумњом и међусобним одбијањем. Друго је поставити претпоставку да су предрасуде фактор ризика за тероризам. *Pew surveys*, на пример, извештавају о стопама подршке за самоубилачки бомбашки напад, али не повезују те одговоре на упите о искуству расизма или злостављања. Међутим, постоји неколико разумних теоријских основа за закључак да непријатељски међугрупни ставови промовишу политичко насиље“ (Victoroff , in Finklestein and Dent-Brown, 2008: 184). Подржавајући хипотезу да предрасуде два народа усмерене једне против других, генеришу радикализацију и милитантно насиље (посебно ако субдоминантна група види себе као предмет неправедном третмана, подгрупе те групе биће склоније да изврше агресивне радње против доминантне групе) Викторoф прихвата став да комбинација предрасуда и друштвеног идентитета фаворизује радикализацију у групама џихадиста у западним друштвима, те закључује да су предрасуде само део комплексне једначине конфликта; да могу бити кључни фактор у проблему радикализације младих муслиманских имиграната у Европи 21. века; да је смањење предрасуда део успешне интеграције – те да је потребно учинити озбиљан напор да се утврде најбољи начини за смањење предрасуда између муслиманских имиграната и не-муслиманских европских грађана већ код адолесцената (када је то лакше постићи и добити трајније социјалне бенефиције), спровођењем превентивних политике засноване на образовним процесима (Victoroff , in Finklestein and Dent-Brown, 2008: 188-189).

Аутор овог рада истиче да се питање интеграције имиграционе популације (како оне домицилне, тако и имиграционих скупина које чекају на грани-

цама ЕУ) исказује као једно од централних питања у свим проблемским оквирима јавне дебате о њеном карактеру (посебно о претпостављеним опасностима које носи), њеном статусу, као и о мерама које треба применити, модификовати или осмислити, те о целокупном односу према њој. Питање формулације и (начина и обима) имплементације мера је најшире уоквирено односом имиграционе популације према јавно исказаним ставовима поводом могућности и степена њене интеграције (укључујући и радикално деловање, конфликтна догађања, инцидентне ситуације, посебно криминогене акте појединаца који јој припадају). Другачије исказано, формулација мера према имиграционој популацији узрокована је и односом имиграције према (не само официјелним) захтевима везаним за процес интеграције који пред њу поставља друштво у које доспева.

Позивање на право да се емигрира или затражи азил, а уз неспремност да се прихвате основни културолошки обрасци новог социјалног окружења није део решења. Интеграција има своје лимите који се исказују на обе стране континуума који у многим аспектима просторно, политички, верски и културолошки раздвајају друштва из којих се долази и у која се долази. Дужи временски период, уз друге позитивне предуслове (посебно културолошке), потребан је да се интеграција оствари у обострано прихватљивом модусу.

Са правом се истиче и да: „... коју год дефиницију или модел интеграције можемо да изаберемо, интеграција је колективни процес, са улогом целе популације, староседеоца и имиграната: она мора бити повезана са општим моделом заједног живота“ (Campani, in Finklestein and Dent-Brown, 2008: 82)[15]. Решења ће зато бити све компликованија у мери у којој имиграциони корпус буде исказивао мање жеље да прихвати правила и вредности друштва у које долази, као и мером у којој домицилно становништво не схвата посебности имиграционе популације са којом већ живи, као и разлоге због којих појединци и веома велике и шаролике етничке групе настоје да емигрирају у ЕУ.

[15] Campani, in Finklestein and Dent-Brown, 2008: 81: „Франческо Алберони и Роберто Баглиони, дефинисали су концепт интеграције овако: „Интеграција мора бити реципрочна размена људских искустава на психолошком нивоу, то мора бити културна размена из које се веће и зрелији искуство може појавити и мора да представља убацивање имиграната у нове друштвене структуре као витални и функционални део који чини целину богатијом“ (Alberoni and Baglioni: 1965, 26). Ова два социолога разликују 'интеграцију' од 'културне асимилације': у процесу интеграције реципрочно размена одвија се на нивоу појединаца, док је социјална структура обогаћена присуством имиграната. Ове идеје фокусирају се на размену, али ова размена се одвија унутар институционалног оквира дефинисаног од стране државе домаћина... Политике интеграције одражавају интеграциони 'модел' – оне имају нормативни аспект, предлажу да се имплементира нека врста интеракције између две популације... интеграција је дуготрајан, динамичан процес који се простире на различитим сферама друштвеног живота и има више димензија: културне, социјалне и економске. Имигрантске групе које су добро интегрисане са економске тачке гледишта могу сачувати кључне културне посебности...“.

Литература:

1. Bazarkina Darya, Right-wing extremism and terrorism in the territory of the EU: from "street fighters" to "national-socialist underground", *Nauka i društvo*, Issue 2, 2015 (winter), pp. 85-102.
2. Camus Jean-Yves, Racism and Anti-Racist Measures Conditioning Migrations in the Mediterranean, in: Security and Migrations in the Mediterranean: Playing with Fire, By: Henriques Mendo Castro and Khachani Mohamed. Series: NATO Science Series. Series V, Science and Technology Policy, v. 50. Amsterdam: IOS Press. 2006. eBook., Database: eBook Academic Collection (EBSCOhost), pp. 97-100
3. Gajić Aleksandar Saša, Geopolitika sirijskih migracija i EU, *Kultura polisa*, god. XIII (2016), br. 29, str. 77-93
4. Grečić V. i Korać S., Politički diskurs ekstremne desnice u Zapadnoj Evropi: pitanje imigracije, *Međunarodni Prolemi* 2, (str. 202–232), 2012.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Europe_of_Nations_and_Freedom (20.09.2016.)
6. *Immigration, Integration, and Security: America and Europe in comparative perspective*, edited by Ariane Chebel d'Appollonia and Simon Reich, University of Pittsburgh Press, 2008.
7. Pavlićević Predrag, Analysis Of The Political And Security Aspects Of Contemporary Migration And Crisis In The Eu, *Nauka i društvo*, 1/ 2016 (leto), str. 57-79
8. *Psychosocial Stress in Immigrants and in Members of Minority Groups As a Factor of Terrorist Behavior*, edited by Michal Finklestein and Kim Dent-Brown, NATO Science for Peace and Security Series, E, Human and Societal Dynamics, v. 40. Amsterdam, Netherlands: IOS Press. 2008, Database: eBook Academic Collection (EBSCOhost)
9. Toğral Burcu, Convergence of Securitization of Migration and 'New Racism' in Europe: Rise of Culturalism and Disappearance of Politics, in *Security, Insecurity and Migration in Europe*, Edited by Gariella Lazaridis, eBook Academic Collection, Routledge, 2010, eBook., Database: eBook Academic Collection (EBSCOhost), pp. 219-237.

MIGRATION CRISIS: EUROPEAN PUBLIC OPINION AND THE PROCESS OF THE INTEGRATION OF IMMIGRANT POPULATION

Summary: Analyzing various, especially political and security aspects of the present migration crisis in the EU, the author has paid special attention to emphasizing the importance of European public attitude towards the immigrants. According to the analyzed scientific sources the author has concluded that the cultural stigmatization of the immigrants (together with the supremacy of western values and lifestyle) and the constant Islamophobia in Europe (not only, not even primarily, due to the influence of extreme right-wing ideology), are of crucial importance, but along with the fact that on both sides there are utmost divergent attitudes and simplified narratives, distrust and negative feelings somewhere leading to open hatred. The mentioned problems ask for indicating a large number of relevant questions: the discrimination of the immigrants in social life, provoking and triggering off extreme options, deviant and criminal behavior, the causes of uncertainty and insecurity in the time of globalization, the mechanisms of making the immigrants scapegoats. It can be noticed that the immigrant policies have been primarily led by security reasons – the process of securitization is the framework for solving the immigration issue – so, the cultural integration is replaced by

political integration. It has also been pointed out that establishing the policies (with institutional support) which decrease the influence of prejudices is needed. The author asserts that the issue of the immigrant population integration (of both domicile and immigrants' groups waiting on the EU borders) is shown as one of the central issues in all problem frames of the public debate on its character (particularly on the assumed dangers), its status, as well as on the measures that should be applied, modified or devised, and finally, on the general attitude to it. The matter of formulation and implementation (the way and range) of the measures is widely determined by the immigrant population attitude towards the publicly expressed attitudes regarding the possibility and the degree of its integration (also including radical acting, conflict events, incident situation, and especially criminal acts of its members). In other words, the formulation of the measures to the immigrant population is also caused by the immigrants' attitude to (and not only officially) the requirements related to the integration process, which are set by the society they enter. Claiming the right to emigrate or to seek asylum, without being willing to accept the basic cultural patterns of the new social environment is not a part of the solution. The integration has its limits, which are expressed on both sides of the continuum, dividing the societies that are come from and the ones that are come into in many aspects – spacious, political, religious and cultural. A longer period, along with other positive prerequisites (especially cultural ones) is needed for the integration to take place in mutual acceptable modus. The solutions will be more and more complicated given the extent in which the immigration corpus expresses its wish to accept the rules and values of the society it is coming to, and the extent in which the domicile citizens don't understand the particularities of the immigrant population which they already live with, as well as the reasons why individuals and very large and varied ethnic groups endeavor to emigrate to the EU.

Key words: immigration policy, security measures, public opinion, integration, securitization of immigration, terrorism, islamophobia

ДАРКО ГАВРИЛОВИЋ*
Природно-математички факултет
Нови сад
МИЛОШ САВИН
Центар за демократију и развој
Нови сад

УДК 351.78(4):314.15(497.1)
Оригиналан научни рад
Примљен: 04.09.2016
Одобрен: 28.09.2016
Страна: 71-82

АНТИСЕМИТИЗАМ У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ДОЛАСКА ЈЕВРЕЈА ИЗБЕГЛИЦА У КРАЉЕВИНУ ЈУГОСЛАВИЈУ**

Сажетак: Аутор ће у раду да пружи преглед антисемитских иступа у Србији у време доласка јеврејских избеглица из Немачке, Аустрије, Пољске и Чешке током тридесетих година 20.века. Рад ће пружити слику како политичке пресије над домаћим Јевејима тако и јеврејским избеглицама, али и приказати неке од постојећих начина путем којих су се вршили медијски прогони Јевреја.

Кључне речи: Антисемитизам, Јевреји, избеглице, масони, насиље

Увод

Мржња према Јевејима појавила се на хришћанском простору још у време дејудеизације хришћанства у 1.веку. Како су векови протицали, не само да се хришћанство удаљавало од јудаизма, и не само да је од 313.године, „Миланским едиктом“ правни положај хришћанства изједначен са државном религијом, већ је однос нових хришћанских генерација према Јевејима постајао све више непријатељски. Јеванђељ су читана и тумачена на све неповољнији начин по Јевреје. Постепено је утиран пут вишевековној мржњи и потирању тог народа. Јудаизам је сматран за јерес и изједначен са „синагогом Сатане“. У средњем веку, строги прописи хришћанских држава нису давали могућност Јевејима да приступе многим занимањима, а остављан им је простор за напредак тамо где хришћанима се чинило да им морал не дозвољава да се одређеним пословима баве, попут, зеленаштва. Почетак масовних напада и прогона Јевреја забележен је још у 11.веку. Након позног средњег века, Јевреји су у Европи, а нарочито у Немачкој која је била захваћена реформацијом, били радикално демонизовани и криминализовани. Врхунац антисемитизма био је достигнут у доба пред реформацију док су се потом напетости у друштву лак-

* chdr.novisad@gmail.com

** Овај рад саопштен је на међународном научном скупу „Европске миграционе кризе 1945-2015; узроци и последице”, ЦЕПТОР Центар, Андревље, Србија. 31.3.-2.4. 2016.год.

ше могле да искале на установи старе цркве. Мартин Лутер је свој антисемитизам јасно исказивао. Занимљиво је да су многе његове тезе и реторичке формулације непосредно ушле у антијеврејско мишљење националсоцијалиста (Гавриловић, 2015:174)

Мржња против Јевреја у новом веку била је повезана и са нарастајућом силом модерног расизма. Успон модерног расизма представља сплет различитих околности у којима није била пресудна само тамна страна просветитељства (Mos, 2005:27-29), него и покрети као што су романтизам и модерни национализам, који су почели да бујају у периоду од Америчке револуције па до краја Француске револуције и Наполеонових освајања. Расизам је подржавао друштвене норме понашања покушавајући да учини легитимним разлику између нормалног и абнормалног. Јевејима и „црнцима“, као главним жртвама расизма, касније су се придружили и други чије се „абнормално“ понашање налазило са оне стране друштвено изнуђених норми. Сви они који се нису уклапали у признати образац грађанског друштва етикетирани су као „уклета раса“ у коју су сврставани у 20.веку највише Јевреји, Роми и хомосексуалци (Recanati, 1979:141).

Модерни антисемитизам и његова политичка мобилизација

У последњим деценијама 19. и у првој половини 20.века поново су у хришћанској Европи оживљене традиционалне легенде, које су кружиле о Јевејима (на пример, ритуално испијање крви хришћанске деце). Легенде о Јевејима трансформисале су се у 20.веку у један од механизама помоћу којих су десничарски покрети покушавали да промене друштво. У том смислу добро су им дошли и стереотипи о Јевејима. Док је у средњем веку постојао стереотип о Јевејину – зеленашу, у доба развијеног капитализма он је промењен у Јевејина – немилосрдног капиталисту. Јевреји су широм Европе довођени у везу са финансијским капитализмом, као што је уистину и био случај са банкарским пословима породице Ротшилд. Антијеврејским аргументима служиле су се десничарске партије и конзервативци у нападима на либерале и социјалисте. Римокатолички и протестантски покрети позивали су се на легенде о Јевејима да би водили ефикаснију борбу против атеизма. Потреба десничара за мобилизацијом маса покренула је политичке митове међу којима и мит о непријатељу. У таквој ситуацији, Јевреји су добили место националног и државног непријатеља, а оптужбе на рачун Јевреја да врше ритуална убиства хришћанске деце и да за време Пасхе пију њихову крв раширила су се Источном Европом постајући оружје расног мистицизма злоупотребљеног у политичкој борби. У Русија је влада лукаво користила овакве митове да би извршила погроме над Јевејима. Ситуацију је додатно погоршало појављивање “Протокола сионских мудраца”, књиге у којој су изнесени подаци о наводној јеврејској завери која има за циљ да Јевреји завладају светом.

Антијеврејске предрасуде у српском друштву пре Другог светског рата углавном су се сводиле на оптужбе о светској финансијској и политичкој моћи

и на верске предрасуде које су водиле ка оптуживању Јевреја за ритуална убиства хришћана. На простору Краљевине СХС (Југославија) оваква веровања су имала за последицу уличне протесте и потенцијална насиља. Тако на пример у Пироту су колале гласине да Јевреји за празник у свој хлеб обавезно додају крв хришћанске деце. Окривљавање Јевреја за ритуално убиство десило се и у Војводини, међу Мађарима у Бачком Петровом Селу. Наиме, крајем августа 1928, после нестанка мађарске девојке, сељаци су оптужили Јевреје да су је убили да би њену крв искористили за градњу синагоге у Сенти.[1]

Поготово током тридесетих година 20.века, под утицајем нацистичке Немачке и фашистичке Италије, у време југословенских влада почевши од Стојадиновићеве (1935-1939) а потом и Цветковић – Мачекове (1939-1940) све је чешћа била антијеврејска и антимасонска харанга. Подстицани су антијеврејски испади у масама. Јевреји су истицани као вође светске масонске завере јер „масонерија је само слушкиња и моћни извршилац свестране јеврејско-капиталистичке доминације“, а Јевреји масони су идентификовани као „главни агенти ... страног, већином јеврејског капитала“ те се даље препоручивало „... све док се српски народ не буде ослободио интернационалног масонског братског ланца са јеврејштином као главним беочугом ... да би се то постигло треба одбацити сваку сентименталност, сваки обзир, свако милосрђе...“ Овакве претње подгревали су „Протоколи сионских мудраца“ као и раширена књижица о „Жидовској масонерији“. Било је и оних који су говорили да није реч о гоњењу Јевреја већ о спашавању од јудеомасонерије. Када су 1940, уследиле прве законске мере владе Цветковић – Мачек усмерене против Јевреја био је немали број новина које су се надметале у хвалоспевима влади. Забележено је да је био поприличан број оних у Војводини који су се одушевили Уредбом о забрани Јеврејима да се баве куповином и продајом животних намирница. Тако је у Сомбору забележено да „њиховом ликвидацијом наступиће несумњиво потпуни преокрет у привредном и трговачком животу Сомбора, јер ће сасвим нестати спекулативне и бескрупулозне политике...коју су водили Јевреји.“ (Кољанин, 2008) У Краљевини Југославији су постојале странке које су биле антисемитске, попут Југословенске акције и Збора. Оне су играле минорну улогу у југословенском друштву. Ипак, истраживањем тадашњег антисемитизма могу се схватити како корени холокауста на простору Србије где је око 10.000 Јевреја изгубило своје животе тако и појава савремене завереничке културе у Србији.

Местимични вербални и физички напади на Јевреје задржали су се до 1940, када је влада Драгише Цветковића увела антијеврејске мере. Од тог тренутка положај Јевреја постао је тежак. Министарски савет је донео „Уредбу о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа“ којом је у школама уведен *numerus clausus*. Циљ ове мере био је да се у српском друш-

[1] Више о примерима антисемитског насиља над Јеврејима у Југославији у међуратном период као и о развоју антисемитизма види код Милан Кољанин, Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941, Београд 2008.

тву број студената и ђака јеврејске националности пропорционално сведе на укупан број јеврејског становништва. Друга истовремено уведена мера, „Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране“ забрањивала је Јеврејима да на било који начин учествују у пословима трговине прехрамбеним производима. Тиме је требало смањити економску моћ јеврејске заједнице у земљи, а у исто време ојачати националну, српску економску компоненту. Мада је јеврејска заједница у Србији до нацистичке окупације 1941, била релативно поштеђена вандализама, она је трпела други вид антисемитског терора. Он се огледао како кроз споменуте мере, тако и кроз наступе појединих политичара, али и медијску хајку коју је према Јеврејима водио један део штампе.

Антисемитизам у време доласка избеглица у Краљевину Југославију

Питање јеврејских избеглица у Југославији постало је акутно са доласком нациста на власт у Немачкој 1933.године. Притисак на Јевреје у Немачкој доводио је до њиховог масовног исељавања, односно протеривања, што је и био један од циљева званичне нацистичке политике. За протеране немачке Јевреје проблем није био сам то што су остајали без имовине у Немачкој и нашли се у некој непознатој земљи, већ је проблем био и у томе што многе земље су правиле проблем када би протерани Јевреји хтели да се уселе у њих. Ово се посебно односило на Сједињене Америчке Државе. Наиме, рестриктивна имиграциона политика прекоморских земаља у вези са примањем избеглих Јевреја била је једним делом одраз економског протекционизма помешаног са ксенофобијом и антисемитизмом, који је, попут заразе, већ дуго ширио са Старог континента. Оваква ситуација је и довела до тога да међународна конференција у Евиану у Француској 1.јула 1938, посвећена питању решавања проблема избеглих Јевреја доживи фијаско. Тада су од 32 земље учеснице, Британија, САД и Аустралија само понудиле извињење за немогућност да прихвате већи број јеврејских избеглица (Morse, 1968:214). Када је Немачка заузела Пољску 1939, политика протеривања Јевреја је донела још већи талас избеглица широм Европе (Wasserstein, 1979:42). Тада је преко југословенске границе почео да улази све већи број Јевреја без докумената и њих је влада Краљевине Југославије невољно прихватала остављајући да се о њима углавном брину јеврејске организације у Југославији (Бауер, 1981:62). Ситуацију су додатно погоршале антијеврејске мере које је завела влада Драгише Цветковића. Његова Влада је водила овакву политику према Јеврејима делом и због тога што је моћна нацистичка држава постала њен сусед те се бојала да не погорша односе због прихвата јеврејских избеглица као и због толерантног става према домаћим Јеврејима. С друге стране, власт је настојала да примањем већег броја избеглица још више не подстакне антисемитизам у земљи те да ту појаву искористе на следећим изборима њени противници. Како било, влада Краљевине није дала предност хуманости и људскости већ искључиво политичким интересима.

И поред тога, број избеглица у Југославији је растао. Од када су нацисти дошли на власт Југославија је, најчешће као успутна станица, постала једно од најважнијих места пролаза Јевреја који су тражили спас од нацистичких прогона. У периоду од присаједињења Аустрије до окупације Чешке број избеглица се знатно повећао. Међутим, влада Милана Стојадиновића није била пријатељска према њима. Стојадиновић је по питању настањивања јеврејских избеглица заузео негативан став. Због тога је препоручивао Посланству да не издаје визе јеврејским емигрантима из Немачке за долазак у Југославију.[2] Највећим делом, избегличке колоне су чинили немачки, аустријски и чешки Јевреји. Избеглице су углавном настојале да дођу до Палестине која се налазила под британском контролом или до Сједињених Америчких Држава. Међутим, и ове две земље водиле су рестриктивну политику по питању имиграната тако да је велики део Јевреја избеглица остајао у земљама у којима би се нашао бежећи од нациста. Избеглим Јевејима у Краљевини Југославији највећу помоћ пружали су управо домаћи Јевреји који су успели да збрину нешто око 55.000 избеглих Јевреја (Friedenreich, 1979:180), што је значило да скоро сваки Јеврејин у Југославији[3] је пружио помоћ по једном јеврејском избеглици. У сагласности са Савезом јеврејских вероисповедних у Југославији као центар активности око збрињавања избеглица одређена је Загребачка ашкенаска јеврејска општина. Она је била економски најснажнија, са 10.0000 чланова, а такође, била је и географски најподеснија за прихват избеглица. У збрињавању јеврејске деце избеглица помагале су јеврејске масонске ложе „Србија“ и „Bene Berith“. Они су се активно укључили у акцију пружања помоћи избеглицама, али и у јачање јеврејских веза у свету у циљу заштите јеврејског народа од започетих, али и будућих погрома.[4]

Део Јевреја успео је да добије боравак у Југославији. Неким уметницама је полазило за руком да се задрже дуже у држави тако што су држали концерте или изложбе. Било је и случајева запошљавања када је реч о научницима као што је на пример био случај са чувеним филозофом и педагогом са Берлинског универзитета Артуром Либертом, а на Универзитету у Београду посао је добио и увени византолог Георгиј Острогорски.

Јевреји који су били присиљени да беже пред нацистичким прогонима и да спас траже у Краљевини Југославији, било као месту трајнијег настањивања или само као пролазној држави на путу ка некој другој држави, често су тражили туристичке визе. Њих су тражили под изговором да иду у бање и летова-

[2] Више о Стојадиновићевој спољној политици као и односу према Немачкој и Италији види код Живко Аврамовски, Балкнска антанта (1934-1940), Београд 1986, стр.227-294.

[3] Подаци о броју Јевреја у Југославији 1939/1940 варирају. Док Алберт вајс тврди да их је било око 71.000, Јаша Романо је тврдио да их је било око 82.000. За време рата око 80% јеврејске предратне популације побијено је у концентрационим логорима и логорима смрти или је нестало у ратном вихору. За време рата у Југославији је остало око 5000 јеврејских избеглица и готово сви су побијени. Више о томе код Алберт Вајс, 1905-1964, Споменица, Београд 1965, стр.127.

[4] Известан број јеврејских избеглица, а посебно јеврејске сирочади, требао је да буде пресељен у Палестину. И у том смислу, ове две јеврејске ложе су финансијски помагале. АЈ, фонд Масонске ложе у Југославији 100-24-77, Извештај Ложе Србија No.676, Великој ложи XVIII дистрикт за Краљевину Југославију, Београд 18.6.1938, стр.1.

лишта, а у ствари намера је била да пронађу уточиште пред нацистичким прогонима. Издавање виза Јевејима превазишло је оквире административних послова 1939, јер су у неколико махова били сазивани састанци различитих министарстава у вези са питањем виза (министарство спољних послова, Министарство унутрашњих послова и Одсек за туризам Министарства трговине и индустрије). На једној од конференција остало је забележено да је за даље издавање виза Јевејима био је представник Одсека за туризам који је тврдио да „у сваком Јевејину странцу не треба гледати непријатеља ове земље.“[5] Његов став су, у ширим јавним круговима, подржавали угоститељи и хотелијери са Јадран који су захтевали либерализацију визног режима, јер су тврдили да им је повећани број туриста Јевреја омогућио бољу туристичку сезону. Међутим, против издавања туристичких виза Јевејима био је начелних министарства унутрашњих послова Кершован који је свој став аргументовао тиме да „најопаснији туристи“ долазе под изговором да посећују родбину на кратко, а у ствари остају трајно у Југославији.[6]

Други Јевреји избеглице, попут трговаца из источне и централне Европе, улазили су са својим породицама у Југославију и том приликом добијали одобрен боравак заиста на кратко време, на свега две, три недеље или највише месец дана. И тај став, да се Јевејима трговцима не дозволи дужи боравак у држави, Кершован је бранио тиме да ће се у случају њиховог останка у Југославији раширити антисемитизам у Југославији као што се раширио у другим земљама. У ствари, управо оваквим ставом Кершован је испољио сопствени антисемитизам. По његовим речима, Министарство унутрашњих послова је свакодневно добијало више писама из целе земље где су се људи жалили на нелојалну јеврејску трговачку конкуренцију или да Јевреји заузимају места „наших људи“ који остају без посла, да би своје излагање уоквирио типичним антисемитским разлогом за мржњу према Јевејима „скоро сви Јевреји баве се кријумчарењем девиза и валуте.“[7] Управо због оваквог Кершовановог става није дошло до либерализације издавања виза. Јевреји избеглице из Мађарске, Пољске, Чешке и нордијских земаља су добијале југословенску визу само ако су имали пасоше са повратном визом, потврду о поседовању довољне суме готовог новца или кредитна писма. Туристички боравак могао је да се продужи само у случају теже болести, уз лекарско уверење.[8]

У таквој ситуацији сигурно је да се избегли Јевреји у Југославији нису могли осећати сасвим сигурно. Ипак, и такав погоршан и дискриминаторан однос према њима, био је много бољи од онога кроз шта су прошли у матичним државама. И поред тога што су отворени антисемитизам показивале минорне политичке странке, неопходно је споменути неке од оптужби на рачун Јевреја које је износио Димитрије Љотић, иначе, председник „Збора“. У том смислу можда би најинтересантније, међу његовом повећом антијевреј-

[5] Архив Југославије, Министарство унутрашњих послова, 14-33-101/910, Досије туристичке и друге визе, Интерминистарска конференција од 21.фебруара 1939.
[6] Исто.
[7] Исто.
[8] Ова мера није важила за Јевреје из земаља које нису увеле антисемитске мере.

ском пропагандном активности, било интересантно споменути брошуру „Драма савременог човечанства“ из 1938.године. У њој он је тврдио да су Јевреји „редитељ“ светске ратне драме коју су наводно припремили да би завладали светом и да се управо они лукаво користе немачким државним и националним интересима који би Немачку требали да претворе у „мотор рата“. Због тога, он је у брошури тражио да се Јеврејима у животу Југославије не сме дозволити да имају било какву улогу. У складу с тим, тврдио је „Јеврејство је највеће зло садашњице. Оно је најподмуклији и најопаснији противник свих хришћанских народа. Јеврејство се због тога мора брзо и енергично ликвидирати, јер у противном неминовна је пропаст хришћанске цивилизације и хришћанског света.“ (Љотић, 1938:12,13). Његови политички конструкти о Јеврејима који би да завладају светом и позиви на насиље према том народу заврђују пажњу у овом раду утолико што су припадници његове странке имали истакнута места у колаборационистичкој влади Милана Недића за време Другог светског рата у окупираној Србији и што је и сам Љотић, мада није био члан Недићеве владе, имао велики утицај на владину политику како као председник Збора тако и као близак Недићев рођак.

Слично Љотићу поступали су и његови истомишљеници. Тако је на пример, бивши уредник зборашког листа „Отаџбина“ Ранко М. Вујић писао у мају 1940, министру војске Краљевине Југославије, нападајући политику државе која је примала хиљаде јеврејских избеглица одобравајући им боравак тако што су им издаване туристичке визе, да треба забранити „дозволе за туризам странаца. А да подмукли странци не би генијално измислили који други наслов под којим би се вуцарали по нашој земљи, потребно је одлучно и начелно јавно нагласити: да се уопште неће трпети боравак већег броја странаца у нашој земљи, све дотле док траје ово страшно ратно стање у Европи. Очистите земљу од странца! Очистите што пре, а то се може само војничком резолутношћу постићи.“[9]

Положај избеглица, али и домаћих Јевреја, био је отежан и медијском хајком коју су на њих водили неки дневни листови.

У Србији је забележено да је лист „Време“ од тренутка када је на његово чело дошао антисемита Станислав Краков, иначе један од чланова „Збора“, почео са отвореним нападима на домаће Јевреје и Јевреје избеглице. Овај новинар је као директор листа „Време“ објављивао текстове у којима су величане нацистичке вође. Готово од доласка нациста на власт, Краков им је давао подршку када су у питању били напади на Јевреје. Тако је, на пример, у тексту из 1935, истакао за Јевреје да „ако се неко огреши о државу ми ћемо бити присиљени да га у интересу народне будућности уништимо“.[10]

[9] АЈ, збирка Димитрије Љотић 115, Архива ЦК КПЈ, бр.8680/10, писмо Ранка Вујића министру војном, 11.мај 1940, стр.2.

[10] Лист „Време“ пренео је велики број говора немачких високих државних функционера, а посебно немачког канцелара, када је било речи о ширењу мржње према Јеврејима. „Велики говор немачког министра за пропаганду – Јеврејски проблем у Немачкој решаваће само држава“, Време, бр.4928, 1.10.1935, стр.4.

Ширени су конструкти о Јевејима као непријатељима Срба оптужујући их за светску заверу и упропаштавање привреде и трговине која је била у рукама Срба. Ова матрица конструисаних напада на домаће Јевреје и Јевреје избеглице била је преузета од нациста.

Тако је, на пример, Борислав Месаровић, одушевљевајући се антисемитским текстовима у листу „Време“ нудио директору овог листа у октобру 1940, да пише текстове који би имали следеће наслове „Јевреји у трговини, Рушиоци српске националне привреде – јеврејски информативни заводи, Јеврејски адвокати, Светски непријатељ – стваралац рата, Срби у заблуди, Јеврејски заступници, Осовина валутних шверцера: Leon Koen – Josif Anaf-Hajim Alcalay“ при томе тврдећи да само онај који је лично „прошао кроз шибе Јевреја може да демаскира Јевреје у правој боји. А ТО САМ ЈА и гарантујем вам да нисам ј једини већ да представљам 1 од 99% Срба страдалника, којима је кроз цео свој рад висио јеврејски мач над главом. Демаскирање Јевреја пред јавношћу хитно је... НАЈОПАСНИЈИ УНУТАРЊИ НЕПРИЈАТЕЉ И РУШИЛАЦ СВЕГА ДОБРОГА А СТВАРАЛАЦ КОРУПЦИЈЕ ЈЕСТЕ ЈЕВРЕЈИН... МИ СЕ МОРАМО НАЈПРЕ ОСЛОБОДИТИ НАШЕГ НАЈВЕЋЕГ И СВЕТСКОГ НЕПРИЈАТЕЉА ЈЕВРЕЈА. Нашем народу Православном, католичком и муслиманском треба разделити сва богатства која су зеленашким путем приграбили Јевреји.“[11]

Ипак, најжешћу кампању против Јевреја водио је лист „Нови Балкан“. Сви његови текстови били су усмерени на ширење мржње према Јевејима. Овај лист није био великог формата, свега 4 стране, али и те четири странице, препуне неоснованих напада, оптужби, позива на освету и протеривање, биле су довољне да покажу како је антисемитска кампања узела маха у земљи и како се власт са доста толеранције односила према антисемитама. Што се тиче концепције листа, он је готово по свему сличио „Дер Штурмеру“. Оба листа су били пропагатори нацизма и ширили су антисемитизам. Оба листа су били антикомунистички и антимасонски. Оба су била намењена читалачкој публици која припада ниже образованом кругу људи. Теме које су обрађиване и начин на који је писано нису захтевале мисаони процес читаоца. Попут Штрахера, главног уредника „Дер Штурмера“, и Радосав Пешић, уредник „Новог Балкана“ је обрађивао неке кључне стереотипе путем којих се обрачунавао са Јевејима. Међу њима најчешћи су били о Јевреју бизнисмену који је спреман на све да би се домогао богатства па тако постаје „лихвар, издајник и убица“ и о Јевреју сексуално изопаченом и неморалном бићу које настоји да поквари морално исправну, али веома угрожену већинску националну заједницу.[12]

Креирајући мит о светској јеврејској завери, која иде за тим да удруженим снагама Јевреја капиталиста и комуниста, доведе једну светску јеврејску

[11] АЈ, збирка Димитрије Љотић 115, Архив ЦК КПЈ, бр.8684/14, чланак Бранислава Месаровића „Спасавајмо наше српско име“ упућен директору београдског дневника „Време“, дана 11.10.1940, стр.1-5.

[12] Више о листу „Дер Штурмеру“, о његовим нападима на Јевреје и начинима на које је ширио антисемитску пропаганду види код Dennis Showalter, A Little Man What Now? Der Sturmer in the Weimer Republic, Hamden Connecticut 1992.

владу на власт света, писци из „Новог Балкана“ посезали су за полуистинама и лажима слободно и неодговорно креирајући свест читаоца. У таквим нападима, следећи нацистичку матрицу Дер Штурмера, најчешће су биле оптужбе да Јевреји креирају медијску слику у свету а најчешћи напади на Јевреје – капиталисте, али Јевреје - носиоце масонске завере против српског народа и хришћанског света, који удружени завером уништавају сваку националну привреду при томе се понашајући нелојално према сопственој држави, а непријатељски према већинском народу. Све ово, према антисемитама који су подржавали овакву теорију завере, Јевреји су радили да би завладали светом и поробили остале, а посебно, хришћанске народе, чија вера је, били су убеђени, одавно у оштрој супротности са јеврејском.

Наступајући у том смислу, у листу „Нови Балкан“ често се оглашавао Светолик Савић, који је нападајући Јевреје да „држе светску штампу у својим рукама“ оптуживао их и да су „унели корупцију...да имају најстраховитије оружје – штампу, извештајне агенције, Радио, биоскопе...Није ли ужас предати судбину једног народа јеврејској штампи?...Све што ваља то се у јеврејској штампи изоставља, или изопачава, док оно што не ваља, врши се у највећој мери, и на начин морално погрешан.“[13] Да би своје читаоце што боље убедили да сваки лист који не подржава њихове антисемитске текстове је у рукама јеврејског капитала и да је према томе непријатељски према хришћанским наводима, писци текстова из „Новог Балкана“ су се обрачунавали са листовима који су показивали разумевање према Јеврејима избеглицама, попут „Политике“. Тако је на пример, слично зборашима Димитрија Љотића, „Нови Балкан“ упоредо нападајући Гецу Кона као „сопственика јудео-масонског капитала“ оптуживао и поменути лист због тога што не обавештава јавност о томе како „масонске хијене трују націју и сишу јој крв на памук“ а да томе сигурно доприноси и Геца Кон, Јевреј, „који је велики акционар политике. Ако се „Политика“после овога нашега написа не корегира и не изађе са фарбом на чистину, ми ћемо позвати јавно націју да бојкотује Политику као масонског помагача.“[14]

Најчешће текстове у „Новом Балкану“, у којима су аутори оптуживали како домаће тако и избегле Јевреје за заверу против југословенске државе али и за светску заверу, писали су Борислав Месаровић, Раја Радосав Пешић, иначе власник и главни уредник листа „Нови Балкан“ и Живота Р. Дамјановић чија теорија о јеврејско – масонској завери сеже до старог века када је колевка „масонства био стари Израиљ...током времена масонство код Јевреја губи свој професионално-мистички карактер и претвара се у моћни фактор за борбу са страним завојевачима -Римљанима – касније-са целим хришћанским светом...данас, игра је изгубила свој затворено-тајни карактер...Државе једна за другом, као да су пробуђене из мртвог сна, се буде, забрањују ложе, стављају

[13] АЈ, 100-15-51, фонд Масонске ложе у Југославији, Светолик Савић, Јевреји као фактор светске штампе, Нови Балкан, бр.26, 27.10.1940, стр.2.

[14] АЈ фонд Масонске ложе у Југославији 100-15-51, Др.С. Ивановић, Тражимо да „Политика“ славних јунака браће Рибникара изађе са „фарбом“ на чистину, Нови Балкан, бр.16, 31.8.1940, стр.3.

забране на даљу делатност, али треба запамтити: ложе су затворене, али браћа су остала... Највећа пажња мора се посветити тој браћи: принуда рад у местима где је и Бог рекао лаку ноћ, затвор, прогонства, стављање ван закона...Стога опрезност и пажња и никаква попустљивост.“[15] Овај аутор се искрено радовао немачким победама и гашењу масонских ложа по читавој Европи, тврдећи да „жидо-масонерија је празновала нове победе на лешинама најчистијих људи, а маса заслепљена златним сјајем и слаткоречивим обећањима, урлала славопојке својим најнемилосрднијим непријатељима...Код нас наредбом власти забрањено је свако даљ постојање масонских ложа...Не смемо њима нипошто веровати. Са утрострученом пажњом мора се мотрити на сваку акцију, јавну или тајну ове мрачне жгадије...Sic transit gloria mundi, господо жидо-масони!“[16]

Ипак, најжешће оптужбе на рачун домаћих Јевреја и Јевреја избеглица изнео је Борислав Месаровић. Овај антисемита, иначе власник фирме „Зенит“, суочен са конкуренцијом на тржишту, оптуживао је Јевреје за сопствену несрећу тврдњама да „онога кога јеврејски мач погоди зна и да је преживљавао исте страхоте као и онај над чијом су главом прштале бомбе из авиона са одређеним циљем... ко је прошао кроз шибу Јевреја може најтачније и најбоље да илуструје начин рада и циљ јеврејства уопште. Један од тих сам и ја, а гарантујем Вам да исте те страхоте 95% нашег народа и данас преживљује и трпи ударце Јевреја и њиховог циља.“[17]

Било је и примера у листу „Нови Балкан“ када су се аутори текстова хтели да разрачунају са левичарима. И тада су оптуживани Јевреји. Тако је у једном чланку писало да левичарски поздрав стиснутом песницом у ствари је „јеврејски поздрав...и заиста, израиљци прослављају сваке године, страховити празник освете Пурима, који опомиње на покољ 170.000 не-Јевреја. Том приликом они поздрављају своје рабине стиснутим песницама. Овај симболички, религиозан и расни знак је пре свега изазивање... он је сушта противност олимписког знака: узигнуте и отворене десне руке, који вам каже: Онај који је пред вама, ваш је пријатељ: он у својој руци не скрива никакво оружје.“[18]

Очито да у оваквој атмосфери нетрпељивости која је у по неким случајевима прелазила и у насиље, велики број Јевреја избеглица није могао да очекује да ће у Краљевини Југославији моћи да пронађе трајније склониште о нацистичких прогона. Примери заустављања јеврејских избеглица на границама Краљевине и њихово непропуштање у земљу, увођење антисемитских уредби, постојање странака које су шириле антисемитизам, издавање антисемитских листова као и повремено антисемитско насиље сигурно су уносили немир и међу домаће Јевреје који су и поред сопственог све тежег положаја у држави

[15] Један од најтежих и најбруталнијих напда на Јевреје написао је Живота Р. Дамјановић у свом чланку Сумрак Јудо-масонства, Нови Балкан, бр.1, 29.12.1940, стр.2.

[16] Више о сатанизацији Јевреја може да се види код Ж.Р. Дамјановић, Те, сатано, орамус, жидомасонерија и њен деструктивни рад, Нови Балкан, бр.28, 7.11.1940, стр.4.

[17] АЈ 100-15-51 Масонске ложе у Југославији, Борислав Месаровић, Ко су и какви су Јевреји, Нови Балкан, Београд, бр.36, 29.12.1940, стр.1.

[18] Један од примера прављења констукта о Јеврејину ко светском непријатељу види код Ф.Ж.Сот, Стиснута песница, јеврејски поздрав, Нови Балкан, бр.35, 22.12.1940, стр.4.

улагали велике напоре да помогну својим избеглим сународницима. У атмосфери све већег насиља, у свету којег је Хаим Ваисман с правом назвао „светом који се за европске Јевреје делио на места из којих нису могли отићи и на места у које не могу отићи“ Југославији се приближавао Други светски рат. А када је и он својим пламеном прогутао ту земљу, у окупираној Србији почео је геноцид над Јеврејима који је завршио тако да је убијено или отерано у концентрационе логоре око 10.000 припадника овог народа.

Закључак

Од тренутка доласка нациста на власт у Немачку 1933, на простору Европе антисемитизам је почео све снажније да се испољава. Како је нацистичка Немачка била све више политички утицајна тако су и суседне земље у све већем броју постепено уводиле рестриктивне мере према домаћим Јеврејима. У том смислу, за прогоњене Јевреје из Немачке, Аустрије и Чешке, све је мање било избора куда би могли да побегну, јер су их околне земље редуцирано примале, а онда и тај број који би успео да уђе, био је изложен антисемитизму. На сличан начин Јевреји су дочекивани и у Краљевини Југославији. И поред тога што држава није водила много рачуна о прихвату избеглица већ их је препустила бризи различитих јеврејских организација она је, из политичких разлога, водила рестриктивну политику против избеглица, а завела је и репресивне мере према домаћим Јеврејима. Тежак положај избеглицама и домаћим Јеврејима додатно су погоршавали политичари и штампа који су ширили антисемитизам и тиме распаљивали мржњу према Јеврејима која кулминирала на простору Југославије за време Другог светског рата.

Литература:

Архивска грађа

1. Arhiv Jugoslavije, fond Dimitrije Ljotić.
2. Arhiv Jugoslavije, fond Masonske lože u Jugoslaviji.
3. Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Штампа

1. Vreme 1935, 1940.
2. Novi Balkan 1940.

Монографије и чланци

1. Avramovski Živko, Balknska antanta (1934-1940), Beograd 1986.
2. Bauer Yehuda, American Jewry and the Holocaust, American Jewish Joint Distribution Committee, 1939-1945, Jerusalem – Detroit, 1981.

3. Friedenreich Herriet Pass, The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community, Philadelphia 1979.
4. Gavrilović Darko, Mržnja prema Jevrejima – zajednička srž negiranja Holokausta, ekonomskog antisemitizma i antisemitskog nasilja, Kultura Polisa, Novi Sad, br.26, 2015.
5. Koljanin Milan, Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941, Beograd 2008.
6. Ljotić Dimitrije, Drama savremenog čovečanstva, Beograd 1938.
7. Morse D. Arthur, While Six Million Died: A Chronicle of American Apaty, New York 1968.
8. Mos L. Džordž, Istorija rasizma u Evropi, Beograd 2005.
9. Recanati Jean, Profils Juifs de Marcel Proust, Paris 1979.
10. Showalter Dennis, A Little Man What Now? Der Sturmer in the Weimer Republic, Hamden Connecticut 1992.
11. Wasserstein Bernard, Britain and the Jews of Europe 1939-1945, London Oxford, 1979.

ANTISEMITISM IN SERBIA IN THE TIME OF ARRIVAL OF JEWISH REFUGEES IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary: From the moment of Nazis arrival to the power in Germany in 1933, on the territory of Europe, the manifestation of anti-Semitism began increasingly stronger than during the twenties. As Nazi Germany become more politically influential on the international political scene, the manifestation of anti-Semitism in the neighboring countries start to growing and the number of restrictive measures against local Jews become more visible in Europe. In this respect, for the persecuted Jews from Germany, Austria and the Czech Republic, almost, there was no choice, where they would be able to escape, because, the neighboring countries reduced the number of acceptable Jewish refugees. In a similar way the Jews were feted and in the Kingdom of Yugoslavia. The Kingdom has not cared much about the acceptance of refugees and they were left to the care of various Jewish organizations. Also, the state policy toward the Jewish refugees was guided by political reasons which were the part of idea that Yugoslavia has to be in friendly relations with its neighbors (Germany, Italy, Hungary). So, Kingdom followed restrictive policy against Jewish refugees and it was tailed with repressive measures against the local Jews. The difficult situation of refugees and the local Jews were further worsened by politicians and the local press who spread anti-Semitism and thus inflamed hatred toward Jews, which culminated in Yugoslavia during World War II.

Key words: Anti-Semitism, Jews, refugees, masons, violence

НЕБОЈША ПЕТРОВИЋ*
Студентски центар Нови Сад
Нови Сад

УДК 94(497.113):314.1(430)
Оригиналан научни рад
Примљен: 07.09.2016
Одобрен: 12.10.2016
Страна: 83-94

ПОЛОЖАЈ НЕМАЦА У ВОЈВОДИНИ НАКОН РАСФОРМИРАЊА РАДНИХ ЛОГОРА**

Сажетак: Аутор је настојао да поред оскудне литературе и малобројних историјских извора реконструише историју војвођанских Немаца у периоду након распуштања радних логора. Значајан део рада посвећен је односу власти према овој националној мањини за период који је претходио распуштању логора, односно страдању немачког становништва после рата. Утврђивање њиховог приближног броја, градова и места у којима су живели, послова којим су се бавили, облика организовања и новог положаја у друштву до коначне емиграције, су питања којима је посвећена највећа пажња у раду.

Кључне речи: Немци, логори, КПЈ, власт, религија, непријатељ

Наша историографија је тек однедавно на објективан и једино методолошки исправан начин јасно дефинисала ставове о судбини Немаца у Војводини и Југославији после Другог светског рата. Ћутањем о овим догађајима, односно задовољавање са увреженим сликама и представама о овој мањини, изневерена је не само јавност која је деценијама била ускраћена за елементарне информације, већ и сама наука, која је фаворизујући наслеђе комунистичког покрета, бранећи интерес револуције и државе, занемарила критичко мишљење. Историчари нису могли одступити од оцена и анализа највиших партијских функционера. Дуго је владало мишљење, како у домаћој тако и страној историографији, да се Немци морају третирати само као починиоци злочина, без могућности прихватања и жртава из њихових редова.

Избегавали су се или се чак и данас ретко користе изрази попут прогнаници, изгнаници, избеглице и сл. Пласирана је „истина" о наводно добровољном одласку немачког становништва са немачком војском приликом њеног повлачења са ових простора. Овакав однос према овој проблематици каракте-

---

* nebojsa,petrovic@scns.rs

** Овај рад саопштен је на међународном научном скупу „Европске миграционе кризе 1945-2015; узроци и последице", ЦЕПТОР Центар, Андревље, Србија. 31.3.-2.4. 2016.год.

ристичан је и за друге народе у чијим је државама дошло до страдања цивилног немачког становништва после рата. Илустративан је пример споразум о пријатељству између Немачке и Чешке 1992. године у којем је поменуто протеривање Немаца из Судета, што су Чеси сматрали као неку врсту извињења за почињену неправду. Међутим, ово признање прерасло је у предмет дугогодишње политичке и академске расправе. Неколико година после 1992. године, многи су захтевали да се одбаци термин протеривање.[1]

Није претерано рећи како је и у западној Европи, не пуно мање него у источној, огорченост и мржња према Немцима попримила незабележене размере. Осветољубиво расположење источних Европљана, које се манифестовало масакрима и протеривањем милиона Немаца са својих вековних огњишта, наишло је на конференцији у Потсдаму на одобравање западних демократија. Тако да је приликом „премештања око дванаест милиона људи убијено или умрло од последица нељудског третмана око два милиона.[2]

У Југославији су још пре потпуног ослобођења земље, одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године, којом је конфискована имовина држављана немачког Рајха и лица немачке народности, практично запечаћене њихове наде у даљи опстанак на овим просторима.[3] Четири године нацистичке окупације и стравични злочини почињени над, пре свега српским становништвом, покидале су скоро све етичке норме и акумулирале огромну количину беса. Ако овим очекиваним изменама личности појединаца додамо намеру власти да се овај бес усмери и каналише само према једној етничкој групи, онда је и разумљиво како је дошло до тога да Немци у Војводини доживе судбину какву су имали и Срби за време рата у Бачкој и Срему. Чињеница да је немачка војска крајем 1944. године пружала и даље огорчен отпор и да су се борбе водиле на простору Војводине, донекле оправдава поједине одлуке партизанских ослободилаца. Дубоко неповерење према немачком становништву, мржња која је тражила свој „одисај", као и куповина преко потребне политичке популарности, гурали су комунистичке вође у доношење одлуке о „коначном решењу". Јосип Броз је још 16. октобра 1944. године послао Пеку Дапчевићу наређење да обезбеди једну бригаду како би „очистио Вршац од швапских становника".[4]

Иначе је у новонасталим европским државама после Првог светског рата брзо преовладало неповерење према мањинским народима, које је искуство из Другог светског рата додатно потврдило. Тако је ради ојачања политичких граница, одмах по повлачењу немачке војске, широм источне Европе долазило до добровољног и у већој мери насилног премештања цивилног становништва. Да је међу југословенским комунистима владало неповерење према мањинским народима потврђује и Иса Јовановић који у својим сећањима овако образлаже разлоге за успостављање војне управе: „Одлука о успостављању војне

[1] Елазар Баркан, Кривица нација, Нови Сад 2007, 216

[2] Марк Мазовер, Мрачни континент, Београд 2011, 240

[3] Немачки поседи од 676 368 к.ј укупне површине или 617 613 к.ј ораница и башта ушли су у земљишни фонд за аграрну реформу и колонизацију, Никола Гаћеша, Аграрна реформа и колонизација у Југославији, 1945-1948, Нови Сад 1948, 207.

[44] Владимир Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, III том, Београд 1984, 145.

управе, како ја то процењујем донесена је у Вршцу на основу мишљења Никоме Петровића, које је прво прихватио Иван Милутиновић, па затим и Тито. Радило се о бојазни да нам се у власт не увуку непријатељски елементи, а таквих је било –Румуна под утицајем Антонескуа, а међу Мађарима поприлично хортијеваца.[5]

Дакле, војна управа је уведена због слабости нове власти и страха од великог броја националних мањина. Тако је Титовом Наредбом од 17. октобра 1944. године у Војводини са Барањом заведена војна управа ради нормализације прилика, односно у циљу отклањања „недаћа које су југословенским народима нанели окупатори и овде насељени туђински елементи."[6] Опасним туђинским елементом сматрани су и Мађари, којима је првобитно како наводи Кардељ, такође било намењено протеривање.[7] Међутим, брзо се због комунистичке солидарности одустало од овакве намере. Да је однос према Мађарима промењен видимо из једног документа од 14. новембра 1944. године, у којем Главни народноослободилачки одбор извештава све народноослободилачке одборе Војводине да је потребно да се „темељито обрачунамо са свим Швабама , а и с оним Мађарима" који су вршили злочине.[8] Док су Мађари и поред страдања невиног становништва чији је број и данас непознат, брзо враћени у ред равноправних грађана Југославије, над Немцима је ОЗНА примењивала овлаштења које је добила од војне управе да „по свом нахођењу" могу вршити одмазду, хапшења и конфискације имовине.[9] Тако је Команда војне области за Банат донела 18. октобра 1944. године мере које су у појединим сегментима неодољиво подсећале на методе које су нацисти спроводили према Јеврејима и словенским народима. Поред тога што им је ограничена контрола кретања, наведена одлука је строго забрањивала употребу немачког језика на јавним местима, забрањено им је ношење југословенских и совјетских националних ознака, а под претњом стрељања морали су у року од 12 часова уклонити све натписе на немачком језику.[10] Они су и у Југославији колективно платили за национална понижења које су наменили и спроводили над многим народима за време рата.

На жалост, осим понижења Немци су били суочени са неконтролисаним емотивним набојем и изливима беса осветника у партизанским униформама. Према једном извештају ОЗН-е, само у првим месецима у Војводини је стрељано 6.763 људи немачке националности.[11] Прво забележено масовно стреља-

---

[5] Иса Јовановић, У служби револуције, Нови Сад 1987, 198

[6] Коста Николић, Србија у Титовој Југославији 1941-1980, Београд 2011, 191

[7] Владимир Дедијер, Нови прилози за биографију..133

[8] Коста Николић, Мач револуције, Београд 2014, 80.

[9] Исто, 81

[10] Осим тога Наредба је омогућила излазак Немцима из својих места само уколико иду на рад, а они који су напустили своје куће нису се могли вратити. Такве Немце требало је одмах стављати у логоре а касније предавати војном суду. Такође Немцима је била забрањена употреба матерњег језика и у приватној преписци. Затим им је забрањен било какав рад у јавним установама, изузев неопходних стручњака. Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југословенски федерализам, II том, Београд 1987, 145, 146, 147

[11] Срђан Цветковић, Између српа и чекића, Београд 2006 234

ње било је у Панчеву између 22 и 23. октобра 1944. године, када је стрељано 80 људи. [12]Пошто се већи део Немаца већ био повукао са немачком војском, током Војне управе, преостали део је, чији се број ни данас не може поуздано утврдити,(у литератури се број логорисаних креће између 70 и 105 000 људи) спроведен у логоре, односно насеља са специјалним режимом. Услед лоше хигијене и хране, тешког рада и неодговарајуће медицинске неге, смртност у логорима је била изузетно велика.[13]

КПЈ је веома брзо после оштрих предузетих мера према немачкој заједници, настојала да ове активности оправда пред домаћом и страном јавношћу. Изражавање сумњи у легалност и моралну исправност донетих одлука постојале су код многих грађана, који су обилазили НОО, скупљали потписе и доказивали да су појединци и њихове породице невине. Међутим, штампа је „раскринкавала" овакве покушаје оптужујући „швапске заштитнике" да су плаћеници и чак сарадници нацистичких окупатора.[14] Али сумње и недоумице постојале су и код највиших партијских и државних руководилаца. Тако Милован Ђилас каже:„ Можда бисмо се ми и предомислили да Руси, Пољаци и Чеси већ нису закључили а делимично и извршили истеривање Немаца. Ми смо став прихватили без заседања, без дискусије као нешто што су немачка злочинства учинила схватљивим и оправданим."[15]

Стога, требало је доказати колективну одговорност домаћих Немаца, не само за злочине које су сами починили, већ и за злочине немачке окупационе војске и њихових савезника. Смернице, методе рада, као и циљеви ове пропаганде, које је у великој мери користила и југословенска штампа, може се видети из документа који је израдила Анкетна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини. Кроз педесет страна аутори документа су доказивали, са честим извртањем чињеница, латентни непријатељски однос немачког, према југословенском , нарочито српском становништву на тлу Војводине, од њихове колонизације до самог краја Другог светског рата.[16] На тај начин поколебани су враћали поверење у исправну политику нових власти, а становништво додатно подстицано за мржњу према немачком народу, што ће бити итекако приметно и наредних година. Мржња према Немцима и свим њиховим савезницима у које су улазиле поражене грађанске снаге, давало је властима додатни подстицај и снагу за револуционарну акцију. Било је лакше богатима одузети имовину, извршити чистку у државној администраци-

---

[12] Слободан Маричић, Суседи, џелати, жртве фолксдојчери у Југославији, Београд 1995, 101

[13] Видети више:Зоран Јањетовић, Немци у Војводини, Београд, 2009,

[14] „Има и таквих који за неколико безвредних свежања банкнота продају своју част; пристају да за разне Милере или Шмите тврде да су најлојалнији грађани ове земље и да се најлепше односе према народној власти, да су се за време окупације пријатељски односили према нашем животу..По буџацима и у тајности ту и тамо шапућу како је неправедан овакав поступак. Говоре да ми нисмо фашисти и да не треба да се служимо методом насиља." Слободна Војводина, 22. фебруар 1945.

[15] Милован Ђилас, Револуционарни рат, Београд 1990, 140

[16] Небојша Петровић, Кривица домаћих Немаца и злочини над немачким становништвом у Војводини –анализа једног документа, Избеглице и расељена лица на простору бивше Југославије, Филозофски факултет, Нови Сад 2009, 40.

ји или умањити углед старим грађанским политичарима, ако се прогласе сарадницима или симпатизерима окупатора. Тако је власт оправдавала или чак, повећавала јавну подршку свом револуционарном насиљу. Према томе, морбидна мржња према Немцима није била резултат само осветољубивог расположења због злодела које су починили њихови војници, већ се та мржња вешто претакала на све комунистичке непријатеље и постала темељ за изградњу новог друштва.

Можемо закључити да је крајње негативан однос према немачком становништву после Другог светског рата представљао феномен карактеристичан за већину европских држава. Заједничко за Европу било је и потпуно потискивање сећања на ове догађаје, било из идеолошко политичких разлога, државних и националних интереса или избегавања били какве моралне одговорности. Распадом Југославије и комунизма дошло је до „ослобођења" историографије од стереотипа, разних идеолошких и политичких окова, што је створило услове за трезвеније расуђивање и рационално сазнавање прошлости. У нашој науци појавили су се историчари који су се поново вратили већ познатим и обрађеним питањима и историјским феноменима. Тако је истраживање судбине Немаца у Војводини наишло на одзив домаћих и страних истраживача. Међутим, док је истина о злочинима и нехуманом односу према цивилном немачком становништву до 1948. године на задовољавајући начин обрађена, о положају ове мањине после распуштања радних логора и до њиховог коначног одласка из Југославије и даље владају многобројне непознанице. Као да је тежак положај неколико десетина хиљада преосталих Немаца, постао, у односу на трагедију из прве три године после рата, минoран, безначајан и самим тим, недовољно интересантан. Недовољно се зна о пословима којим су се бавили, местима где су живели, односу власти према њима, њиховом односу према комунистичкој идеологији и коначно о њиховом броју.

После великог страдања у радним логорима и илегалног напуштања Југославије, по мишљењу Зорана Јањетовића на простору Војводине живело је знатно више Немаца него што наводи званична статистика. По попису из 1948. године у Војводини је евидентирано 31. 882 Немаца, 1953. године 46. 000, а 1963. године чак 47. 800. Имајући у виду њихов веома низак наталитет, Јањетовић сматра да се радило о етничкој мимикрији –људи су се изјашњавали као припадници других нација желећи да остану непримећени. Касније, услед нешто повољнијих услова, део скривених се поново изјашњавао као Немци.[17]

Међутим, разни партијски извештаји наводе другачије цифре. Тако се 1951. године у једном обимном извештају о Немцима наводи број од 26. 294[18], а само две година касније у другом извештају који представља преглед националних мањина по срезовима и градовима Војводине њихов број је за чак, десет хиљада већи.[19] Ова цифра се у партијским документима понавља све до 1957. године. Ако се има у виду да је 1954. године склопљен протокол између

[17] Зоран Јањетовић, наведено дело, 359
[18] АВ.Ф.334.кут.1980
[19]АВ.Ф.334. ај.12232

влада ФНРЈ и СР Немачке о узајамном обавештавању о натурализацији држављана две земље[20], онда се горе наведени подаци о њиховом броју могу сматрати потпуно непоузданим. Пошто су и после распуштања радних логора у многим сегментима били грађани другог реда, број оних који су желели да напусте Југославију био је огроман. Ова намера је нарочито била карактеристична за Банат, где је власт 1951. године преко својих сарадника утврдила да је преко 80% фолксдојчера заинтересовано за одлазак у Немачку и Аустрију. [21] Према томе, просто је немогуће да и поред овако велике заинтересованости за одлазак и када им је то практично омогућено протоколом између Југославије и Немачке, њихов број у Војводини 1957. у односу на 1951. годину буде за десет хиљада већи. Дакле, можемо констатовати да су немачки извештаји које наводи Јањетовић много поузданији од званичних и да је њихов број у Војводини и после распуштања логора није био занемарљив. На основу и овако противуречних информација можемо претпоставити да је Немаца на простору Војводине после 1948. године било око 50 000, односно да су представљали између 3 и 4 % процента укупног становништва покрајине.

Овај проблем нам указује не само на страх и неповерење немачке мањине према југословенским властима, већ и говори о њиховом занемаривању и ниподаштавању од стране државе. Као један од најзначајнијих успеха КПЈ сматра се решавање или бар ублажавање нагомиланих националних проблема. После Резолуције ИБ, рад са националним мањинама био је од посебног значаја, пре свега зато што су њихове матичне државе постале главне полуге притиска СССР на Југославију. Посвећивана је велика пажња образовању на матерњем језику, оснивању културно-уметничких удружења, националних позоришта и њиховом већем учешћу у партијским организацијама и државним органима. Незаобилазне теме на партијским састанцима у Војводини биле су питања и успеси везани за поправљање положаја мањина. Међутим, у мору извештаја и реферата о овом питању, Немци се и поред тога што су радни логори били распуштени нигде не спомињу. Очигледно, они су и даље сматрани непоправљивим непријатељима државе и нове власти, тако да прокламована начела комунистичког покрета о националној и расној равноправности за њих нису важила. Управо ово занемаривање представља велики проблем за осветљавање њиховог живота на овим просторима после 1948. године.

Могуће објашњење оваквог односа можда лежи у чињеници да су они изгубили југословенско држављанство и самим тим, држава их није третирала као остале југословенске грађане. Ипак, најбољи познавалац ове проблематиоке Зоран Јањетовић сматра да се питање њиховог држављанста после распуштања логора није ни постављало; они су били и остали југословенски држављани. Наиме, по отпуштању из логора Немци су били приморани да прихвате трогодишњу радну обавезу, са платама какве су имали и остали грађани. Њихова једина обавеза је била да се упишу у регистар држављана у месту у коме

[20] Зоран Јањетовић, О држављанству југословенских Немаца, Токови историје 1-2, Београд 2002, 34.
[21] АВ.Ф.334. кут. 1980

су живели, а после истека радне обавезе добијали су сва права као и други југословенски грађани. Као аргумент да су почетком педесетих година имали југословенско држављанство, сведочи чињеница да су власти онемогућавајући им одлазак за Немачку због неопходне стручне радне снаге, цинично наводили, да ће тиме остати без икаквог држављанства [22] Међутим, сумњу на ову тврдњу баца документ који је издало Повереништво за пољопривреду у којем се налази објашњење Министарства унутрашњих послова НР Србије од 12. марта 1948. године „По питању давања држављанског статуса Немаца - ослобођених нашег ратног заробљеништва и Немаца- цивила отпуштених из радних логора."Документ има само две тачке и намењен је покрајинским установама везаних за пољопривреду. Због значаја за ову тему наводимо га у целини:

„1. Сва лица која су као припадници формација бивше немачке војске, била у нашем заробљеништву па су као таква ослобођена ратног заробљеништва решењем Министарства унутрашњих послова ФНРЈ сматрају се као страни држављани, без обзира што су таква лица у бившој Југославији можда сматрана као југословенски држављани, па следствено томе и сведоџба о држављанству ФНРЈ не може им се издати.

2. Држављански статус лица немачке народности која су била у радним насељима Немаца- цивила је потпуно исти као и лица назначених у тач.1 овог објашњења."[23]

И поред тога што нас ово објашњење Министарства унутрашњих послова информише да Немци- цивили по изласку из логора нису имали југословенско држављанство, то ипак не значи да Јањетовићева тврдња о њиховом држављанству потпуно није тачна. Заправо овај документ само опонира његовој тврдњи да се по распуштању логора није постављало питање њихове државности. Такође, може се оспорити његово мишљење да они по одласку у логоре нису изгубили југословенско држављанство. Наиме, власт укидање држављанства Немцима није формално –правно спровела али је то сматрала чињеницом и тако се према овој мањини и односила. Како се наводи у извештају припремљеног за седницу Бироа ПК КПС за Војводину одржане августа 1951 године, сви Немци који су били логорисани изгубили су југословенско држављанство али после распуштања из логора 1948. године њима је омогућено да поднесу молбе за пријем у држављанство. Тако да је до тог периода добило југословенско држављанство 24. 491 лице немачке националности. Док је држављана на територији АП Војводине са немачким држављанством било укупно 273.[24] Немачко држављанство у овом периоду могли су имати само заробљеници остали у Југославији и они који су као стручњаци дошли из Источне Немачке пре резолуције ИБ. Један други извештај из исте године обавештава нас да је без држављанства остало 331 лице немачке националности[25].На жалост у извештају се не наводе разлози због којих 331 лице није имало југословенско или немачко држављанство. Можемо само претпоставити да се ради о оним Немцима којима власт из неких разлога није усвојила молбу за поновно прихвата-

[22] Зоран Јањетовић, О држављанству..,34
[23] АВ.Ф.185.Пов.22/48
[24] АВ.Ф. 334. Записник са седнице Бироа ПККПС за Војводину одржане 24 августа 1951. године
[25] АВ.Ф.334. кут. 1980

ње нашег држављанства. Управо ове молбе су подразумевале упис у како наводи Јањетовић, регистар држављана у месту у којем су живели. Нема сумње да известан број људи није ни тражио држављанство, већ су се, како смо већ истакли, притајили као припадници неке друге националне заједнице.

Највиши партијски функционери су се тек после истека трогодишње радне обавезе, када су се права ове мањине у потпуности изједначила са осталим грађанима, почели интересовати за положај Немаца у Војводини. И ово интересовање детерминисано је безбедоносним разлозима, сматрајући их непријатељским и реакционарним елементом у држави, наложили су нижим партијским и државним органима да „означе где су, од чега живе, какве организације имају, шта раде итд."[26]

На територији АП Војводине Немци су у овом периоду били настањени по свим срезовима али су нешто сконцентрисанији били у местима где су раније живели. Пре свега у градовима Панчеву, Вршцу, Апатину и Сомбору.[27] Такође, живели су у близини или на пољопривредним добрима на којима су радили. Пре свега на пољопривредном добру „Слобода" у Книћанину. Традиционално мишљење о њима као вредним и марљивим радницима оправдали су и на пословима која су радили по изласку из логора. То потврђује податак да је само на територији сомборског, вршачког и тамишког среза и поред опструкције руководства предузећа, проглашено за ударнике 838 а 258 их је награђено.[28]

Имајући у виду овакве успехе у раду и њихову бројност, чињеница да је на целој територији Војводине било свега три члана комунистичке партије и три кандидата од којих су двоје искључени због деловања на линији ИБ[29], сведочи о улози и месту које је ова мањина имала у југословенском друштву. Као што смо већ рекли, док се осталим мањинама поклањала максимална пажња, према Немцима партијски и државни органи, осим УДБ-е, односили су се са крајњим ниподаштавањем. Оваквом стању у одређеној мери кумовали су и Немци, који су због односа који је држава после рата имала према њима, морали осећати незадовољство и непријатељство према комунистичкој власти. „Нашу власт и поредак гледају са презиром. Не желе да се у политичком погледу ангажују нигде ни најмање, тако да у раду НФ и других масовних организација најмање узимају учешћа."[30]

С друге стране, представници власти под непријатељском делатношћу су подразумевали и наклоност према западним државама, несимпатисање југословенског режима и жељу за исељавањем за Немачку или Аустрију. Нарочито им је сметао утицај религије и чињеница да су скоро сви Немци редовно посе-

[26] АВ.Ф.334. Записник са састанка политичких, организационих секретара среских и градских комитета КПС и опуномоћеника УДБ-е свих срезова и градова у Војводини, одржаног 14. маја 1951 у Новом Саду.

[27] Највише их је било по извештају из 1953. године у сомборском срезу (5.778), панчевачком (4.188), вршачком (3.090), кулском (2.317), оџачком (2046), тамишком (2035). АВ.Ф.334. ај.12232

[28] АВ. Записник са седнице Бироа ПККПС за Војводину одржане 24. августа 1951. године

[29] АВ.Ф334. кут. 1980

[30] Исто

ћивали цркву. Истина, међу Немцима, нарочито младићима који су прошли разне тортуре било је и оживљавања фашистичке идеологије, а познат је случај у Апатину када је група од десетак омладинаца формирала организацију „Нови Културбунд" и вршила извесне саботажне акције у предузећима у којима су радили. Жељни освете појединци су прилазили и антикомунистичким организацијама које су формирали припадници других народа. Тако су се у Петроварадину двојица омладинаца немачке националности придружила групи крижара састављеној од Хрвата и добровољно се прихватили задатка да изврше атентат на функционера сељачке радне задруге. Такође било је извесних активности и на линији ИБ, нарочито у Банату. Познат је случај хапшења једне групе Немаца у Вршцу међу којима је био и Конти Петар члан КП.[31]

Овакве примере режим је користио као доказ да су Немци, чим им се укаже прилика склони непријатељској делатности. Међутим, када погледамо списак ухапшених Немаца у току 1949 и 1950. године, због непријатељског рада према држави и Партији на основу Резолуције ИБ, (12 ухапшених Немаца, махом ратних заробљеника и стручњака који су дошли у Југославију пре Резолуције ИБ) видимо да је број ухапшених из њихових редова знатно мањи у односу на остале народе Војводине.[32]

Као што смо рекли, док је код осталих мањина држава улагала велики труд у образовање на матерњем језику и неговање културних и националних специфичности, КПЈ са Немцима не само да није имала никакав организовани политички и културни рад, већ и када су постојали индивидуални покушаји културног анимирања депримираних и убогих људи, локални функционери су то вешто спречавали.[33]

Слично је било и са другим малобројним организацијама која су настајала и деловала без икакве помоћи државе. На целом простору Војводине била су формирана два „клуба трудбеника", један у Новом Саду и други у Вршцу. Клуб у Новом Саду организовали су Немци који су као заробљеници остали у Југославији и од оних који су као стручњаци дошли пре Резолуције ИБ. Мали број домаћих Немаца су били чланови клуба, али су масовно присуствовали запаженим културним приредбама и нарочито спортским манифестацијама. Међутим, под оптужбом да су непријатељски деловали јер су „ширили ратну психозу", управа клуба је смењена. Нова управа је уместо програма културно забавног карактера фаворизовала политичка предавања користећи материјал из листа „Трудбеник",који је излазио у Београду. Чињеница да су се политичка

[31] Исто

[32] Слободан Бјелица, Комунисти Војводине и сукоб са ИБ, Истраживања бр.20, Нови Сад 2009, 42

[33] Тако је у Книћанину на пољопривредном добру „Слобода", где се налазило 2000 људи, немачки учитељ покушао да организује одређене културне манифестације, али је управник пољопривредног добра све активности спречио.Илустративан је пример када је исти учитељ организовао ватрогасно друштво у Книћанину, које је имало задатак да интервенише у случају пожара. Како се наводи у извештају, покупили су све старе справе, поправили их и почели са радом. „Међутим, једног дана дошао је управник и све ватрогасне справе избацио напоље... Касније је на интервенцију Повереништва Унутрашњих послова зграда била враћена, али је управник поново избацио напоље и сада се ништа више не ради." АВ.Ф.334. кут. 1980

предавања у режији Партије вршила на немачком језику, представљало је напредак у опхођењу власти према Немцима, али пошто немамо даљих информација о активностима овог клуба, изгледа да је он новом концепцијом изгубио утицај и улогу какву је имао са претходним руководством.[34]

Занимљивију историју имао је клуб трудбеника у Вршцу, који је основан још 1947. године. Самим тим што је формиран у јеку логорисања Немаца, указује нам да је његова управа била састављена од људи у које је власт имала апсолутно поверење. Изгледа да председник клуба Конти Петар, један од двојице Немаца на читавој територији АП Војводине који су били чланови Партије, није имао организационих способности као представници клуба у Новом Саду. Можда је због чланства у Партији изгубио поверење својих саплеменика или му то чланство ништа није помогло да колико толико ублажи неповерење локалних представника власти и добије минималну помоћ од државе. Док је клуб у Новом Саду, као што смо видели имао мноштво манифестација, за овај у Вршцу не постоје никакве информације о културној, политичкој или некој другој активности. За клуб се вероватно и не би чуло да његов председник није откривен као ИБ-овац, који је покушао да пребаци преко границе у Румунију неколико људи међу којима је био и Сењи Андрија, народни посланик НР Србије.[35]

Као што видимо Немци си и до почетка педесетих година практично били препуштени самима себи, што комунистичка власт без обзира на наглашени анимозитет према овој мањини није могла дуго толерисати. Тако су крајем августа 1951. године војвођански Немци били главна тема Бироа Покрајинског комитета, што је само по себи била најава другачијег курса покрајинских власти. Међутим, да стара убеђења и предрасуде према фолксдојчерима тешко бледе, показао је детаљан извештај о раду и држању Немаца у Војводини које је оцењено као изразито непријатељско. Пошто ова оцена није одударала од схватања које је власт имала и 1944. године, онда је и логично да се и шест година после окончања Другог светског рата начин решавања овог питања у Војводини враћа на почетак. Тако је на овом састанку закључено да се државном врху предложи да изађе у сусрет жељи већине војвођанских Немаца да се иселе у Западну Немачку или Аустрију.[36]Изгледа да је ова препорука утицала на промену федералних власти да олакшају исељавања фолксдојчера, тако што су 1952. године отпочели преговоре око споменутог Протокола са СР Немачком.

За разумевање ставова покрајинских руководилаца о овој проблематици подједнако су важни и други делови закључка са седнице. Наиме, наведене су смернице рада према Немцима уколико државни врх у Београду не усвоји предлог о њиховом исељавању. Планирано је да се осим појачане контроле Парти-

[34] Исто

[35] После хапшења Петра Контија на чело клуба постављена је једна Немица која је такође била члан Партије. Из неког разлога она се брзо поколебала и повукла из клуба. Због тога је одмах била и искључена из КП. Исто

[36] Слободан Бјелица, Међунационални односи у Војводини педесетих година двадесетог века и политика комунистичке партије, Истраживања бр. 1, Нови Сад 2010, 419

је и УДБ-е, предузму мере „преко власти, масовних и других организација да се уврсте у ред равноправних грађана."[37]

Као што видимо, највиши покрајински функционери једне социјалистичке земље, признају да су Немци до краја 1951. године представљали грађане другог реда. Ова седница је изузетно важна и стога што први пут југословенски функционери најављују промену дугогодишње срамне политике према једној мањини. Под наведеним мерама подразумевало се поновно оживљавање клубова, и оно што је за Немце било од виталног значаја, остављена је „могућност отварања школа на њиховом језику, обезбеђење уџбеника и учитеља,"[38]

Управо је спреченост школовања на матерњем језику био најупечатљивији израз њихове наравноправности са осталим народима Војводине. Њихова деца су ишла у српске или најчешће мађарске школе и то само у основну школу после које се њихово школовање углавном окончавало. Примера ради школске 1938-1939. године на територији Војводине било је укупно 293 школе са укупно 39.208 ђака. Тек после 1951. године покрајинске власти су почеле размишљати о поновном отварању основних школа за децу преосталих Немаца. Тај процес је текао веома споро, јер представници нижих власти и даље нису имали разумевања нити воље да решавају овај проблем. Тако да је 1954. године констатовано да је апсурдно обезбеђивати уџбенике на немачком језику за око 500 ђака и да су немачки учитељи извор великих проблема.[39] Ипак, школске 1955-1956. године у Војводини било пет одељења са немачким наставним језиком, са 111 ђака и само 4 наставника.[40]

Наравно, овај број школа ни издалека није био довољан за сву децу немачке националности. И поред свега, можемо констатовати да је средином педесетих година у Војводини дошло до драстично бољег односа државе према преосталом немачком становништву. Међутим, та промена је стигла прекасно, а чак и таква, није била довољна да би зауставила или ублажила процес њиховог исељавања.

Литература:

1. AV.F.185.Pov.22/48,
2. AV.F.334. aj.12232,
3. AV.F.334. kut. 1980. Zavod za unapređenje nastave APV,
4. AV.F.334. Plenum PK SKS za Vojvodinu održan 16. aprila 1954. godine,
5. AV.F.334. Zapisnik sa sednice Biroa PKKPS za Vojvodinu održane 24 avgusta 1951. godine,

[37] Исто, 419

[38] А.В.Ф.334. Записник са седнице Бироа ПККПС за Војводину одржане 24. августа 1951. године.

[39] АВ.Ф.334. Пленум ПК СКС за Војводину одржан 16. априла 1954. године

[40] АВ.Ф.334. кут. 1980. Завод за унапређење наставе АПВ

6. AV.F.334. Zapisnik sa sastanka političkih, organizacionih sekretara sreskih i gradskih komiteta KPS i opunomoćenika UDB-e svih srezova i gradova u Vojvodini, održanog 14. maja 1951 u Novom Sadu,
7. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II tom, Beograd 1987,
8. Elazar Barkan, *Krivica nacija*, Novi Sad 2007,
9. Isa Jovanović, *U službi revolucije*, Novi Sad 1987,
10. Mark Mazover, *Mračni kontinent*, Beograd 2011,
11. Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990,
12. Nebojša Petrović, Krivica domaćih Nemaca i zločini nad nemačkim stanovništvom u Nikola Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji*, *1945-1948*, Novi Sad 1948,
13. Kosta Nikolić, *Mač revolucije*, Beograd 2014,
14. Kosta Nikolić, *Srbija u Titovoj Jugoslaviji 1941-1980*, Beograd 2011,
15. Slobodan Bjelica, *Komunisti Vojvodine i sukob sa IB*, Istraživanja br. 20, Novi Sad 2009,
16. Slobodan Bjelica, *Međunacionalni odnosi u Vojvodini pedesetih godina dvadesetog veka i politika komunističke partije*, Istraživanja br. 1, Niovi Sad 2010,
17. Slobodan Maričić, *Susedi, dželati, žrtve folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd 1995,
18. Slobodna Vojvodina, 22. februar 1945,
19. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića*, Beograd, 2006,
20. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III tom, Beograd 1984,
21. Vojvodini –analiza jednog dokumenta, *Izbeglice i raseljena lica na prostoru bivše Jugoslavije*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2009,
22. Zoran Janjetović, *O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca*, Tokovi istorije 1-2, Beograd 2002,
23. Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009.

POSITION OF THE GERMANS IN VOJVODINA AFTER DISMANTLING THE LABOR CAMPS

Summary: The author was trying to, besides the lack of literature and a very few historic sources, reconstruct the history of Germans in Vojvodina in period after dismantling the labor camps. The significant part of this paper is dedicated to the relation of the Government towards this national minority for period which proceeded dismantle of the camps, regarding the suffering of the German citizens after the War. Determination of their approximate number, cities and places in which they lived, jobs that they doing, forms of organizing and new position in the society until the final emigration, are the questions to which the main attention is given in this paper.

Key words: Germans, camps, KPJ, authority, religion, enemy

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 327(5):355.02
Монографска студија
Примљен: 03.09.2016
Одобрен: 11.10.2016
Страна: 95-110

ДА ЛИ СЕ МЕЊА СПОЉНОПОЛИТИЧКА ОРИЈЕНТАЦИЈА ТУРСКЕ?*

Сажетак: Неуспели војни пуч у Турској од 15. јула отворио је мноштво шпекулација у вези са мотивима његовог извођења. Једна од најраспрострањенијих је она везана за наводни почетак турске геополитичке и спољнополитичке преоријентације. Покушавајући да одговори на питање „да ли се мења спољнополитичка оријентација Турске?“, у раду се проучава веза између класичне геополитичке позиције Турске и њеног утицаја на еволуцију турске спољне политике. Уочава се знатна промена турске спољне политике у постхладноратовском периоду гледајући је у односу на ону хладноратовску, док је „неоосманска“ спољна политика само доктринарно, систематично обличена нова спољна политика прилагођена приликама у међународним односима. Анализирајући савремене турске спољнополитичке потезе који су у потпуности у складу са њеном спољнополитичком доктрином, у раду се закључује да они у склопу са унутрашњим политичким тензијама јесу фактор који је могао убрзати покушај пуча, али да они никако не могу бити његов главни и једини разлог.

Кључне речи: војни пуч, Турска, геополитика, АКП, спољнополитичка преоријентација

Када се у ноћи између 15. и 16. јула 2016. године започет војни пуч са циљем свргавања председника Турске Рећепа Тајипа Еродгана и владајуће АКП, веће је изненађење представљао његов неуспех, него сам покушај извођења. Наиме, историја савремене кемалистичке Турске обележена је периодичним војним пучевима. Подстакнути сукобима унутар турског парламентарног живота, државни удари су били пословично спровођени од стране војске, чувара секуларног наслеђа а прижељкивани од стране кључних турских геополитичких и војних савезника..

Први војни удар извршен је 27. маја 1960. године против тадашњег турског премијера Аднана Мендереса након његових намера да посети Москву у

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије

потрази за финансијским средствима. „Мендерес и кључни чланови његове владе су ухапшени и одведени у изолацију, да би, након пресуда војног суда наредне године, били обешени због наводног кршења Устава.“[1] Наредни пуч, познат као „преврат меморандумом“ био је изведен 1971. године. У њему је војска свргнула премијера Сулејмана Демирела, вођу тадашње «Партије Правде». Начелник генералштаба је, уместо да изведе тенкове на улице, испоставио ултиматум Демирелу да се овај повуче и повери вођење државе технократској власти Нихата Ерима.[2] Девет година касније, уследила је трећа интервенција војске у турски политички живот. Те 1980. године разбуктали су се оружани сукоби између левих и десних политичких група, па је, након крваве војне интервенције, војска на челу са генералом Кенаном Евреном преко Савета за националну безбедност преузела управљање Турском током наредне три године.[3] У овом периоду је, упркос заклињању у секуларно уређење Турске, започета релативизација Ататурковог наслеђа, а ислам је виђен као лек за опоравак друштва од комунистичке претње. Године 1997. извршен је четврти, такође успешни војни преврат (познат и као „постмодерни пуч“). У њему је, извођењем тенкова на улице, са власти срушен происламистички премијер Нецметин Ербакан и његова партија «Рефах».[4]

Још од времена изборног тријумфа АКП 2002. године, Рецеп Тајип Ердоган (некадашњи «Рефахов» градоначелник Истанбула, касније премијер и председник Турске) се прибојавао могућности војног пуча. АКП и Ердоган су због тога систематски почели да слабе позиције војске у политичком систему Турске. Иронија судбине је да су им у томе највећу подршку пружале ткз. „фетулахије“ - припадници исламског ревивалистичког покрета „Хизмет“ којима из свог дома у Пенсилванији руководи Фетулах Гулен, пензионисани имам. Савезништво идеолошки блиског АКП и „Хизмета“ здушно је радило на чишћењу секуларни војних кадрова (пре и након избијања афера Балијоз“ („мацола“) из 2003. и „Ергенекон“ из 2011. године) који су били сумњичени за планирање извођења војног пуча. Њихова места попуниле су Гуленове присталице у војци. Они су, како се показало, били и главни руководиоци неуспелог пуча од 15. јула 2016. године.

Пуч су покушали да изведу официри турске војске са деловима јединица Трећег корпуса Прве армије која је смештена у ширем подручју Истанбула и деловима јединица Четвртог корпуса Друге армије са простора око Анкаре.[5] Завереници су били организовали у тело под називом „Савет за мир у кући“. За разлоге извођења војног удара они су наводили ерозију секуларизма, напуштање демократског уређења државе, кршење људских права и губитак креди-

[1] Ђурковић Миша, „Односи Турске и САД“, у Турска – регионална сила (ур. М. Ђурковић, А. Раковић), Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 125.
[2] Исто.
[3] Ilke Toygür, „From a failed coup to state of emergency: democracy in Turkey today“, Expert Opinion - Elcano Royal Institute, Madrid, 22.07.2016, стр. 1.
[4] Исто.
[5] Bodansky Yossef, The Military Coup in Turkey – Initial Observations,ISPSW Strategy Series: Focus on Defense and International Security,Issue No. 436, July 2016, стр. 2.

билитета Турске у међународној арени, за шта је одговорним сматран председник Ердоган и влада под руководством његове АКП.[6]

Јединице под командом пучиста покушале су да заузму кључна места у Истанбулу, Анкари и неколицини других турских градова, али су биле поражене од војске лојалне влади и цивила-присталица АКП. У сукобима је погинуло преко 300 а рањено више од 2.100 људи. Оштећено је много владиних објеката, укључујући и турски парламент и председничку палату које су пучисти бомбардовали. Завереници су притворили начелника генералштаба Хулуси Акара, док су команданти морнарице и специјалних јединица одмах иступили у јавности против пуча. Исто су поступиле и две водеће опозиционе странке – «Републиканска партија» и «Партија националистичког покрета». У Турској је 20. јула уведено тромесечно ванредно стање. Након пропасти пуча, уследила су масовна хапшења и чистке државног апрата: притворено је 8860 лица, од тога 2839 војника, а 2745 судија је изгубило посао. Турски «Одбор за високо образовање» је поднео захтев за смену преко 1577 декана факултета; преко 15 хиљада наставника је суспендовано, док је 21 хиљада наставника лишена лиценци за рад у приватним образовним установама.[7]

Влада је као организаторе пуча означила официре који су припадници покрета „Хизмет“ а за његовог вођу и инспиратора оптужила самог Фетулаха Гулена. Од САД је званично затражено Гуленово изручење зарад вођења судског поступка против њега. Председник Ердоган је оптужио врх америчке војске да је био на страни завереника у турској армији током припрема и извођења пуча, као и да САД штите Гулена од судског прогона. У свом обраћању јавности 2. августа Ердоган је под знак питања довео будућност савезничких односа Турске и САД због наводне америчке тајне подршке терористима и пучистима.[8]

О покушају пуча и његовим узроцима изнето је много спекулација. Једна од најраспрострањенијих међу њима јесте да је главни разлог за његово исхитрено извођење заправо покушај спречавања турског крупног спољнополитичког заокрета. Овај заокрет је, наводно, био започет у месецима пре 15. јула када је Бинали Јилдирим преузео место председника владе од Ахмета Давутоглуа. Заговорници овог становишта сматрају за споредне турске унутрашње политичке размирице, нарочито сукоб између Ердогана и Гулена (односно АКП и „Хизмета“) у односу на спољнополитичке разлоге, и заступају мишљење како ће неуспех пуча и репресалије само још више убрзати овај спољнополитички заокрет. Аргументе за овакво становиште они проналазе како у ставовима пучиста, тако и у недоказаној, магловитој подршци коју су пучисти, пре-

[6] Pearson Robert, “What Caused the Turkish Coup Attempt, Polico. July 16, 2016, http://www.politico.com/magazine/story/2016/07/what-caused-the-turkish-coup-attempt-214057 приступљено 19. 08.2016.

[7] Ilke Toygür, „From a failed coup to state of emergency: democracy in Turkey today“, Expert Opinion - Elcano Royal Institute, Madrid, 22.07.2016, стр. 2.

[8] “Erdogan accuses West of 'writing the script' for Turkey coup“, The Telegraph, 02.08.2016. http://www.telegraph.co.uk/news/2016/08/02/erdogan-accuses-west-of-writing-the-script-for-turkey-coup/ приступљено 19.08,2016.

ма наводима провладних медија, имали од стране страног фактора. Поставља се питање: да ли је покушај пуча заиста изведен да би се осујетила спољнополитичка преоријентација Турске, то јест да ли се она заиста дешава или ће се тек десити?

Спољна политика Турске и њено геополитичко одређење

Турска је држава чија је спољна политика у великој мери условљена њеним геополитичким положајем. То се одлично може уочити у турској спољнополитичкој оријентацији у хладноратовској и послехладноратовској епохи. Тада је од стране Запада уочен њен важан стратешко-безбедносни положај, а Турска била укључена у западне војне савезе (НАТО, ЦЕНТО) као кључни регионални савезник на источномедитеранском споју (између западног, европског и централног, блискоистичног дела) Римланда у «политици обуздавања» глобалног геополитичког ривала, смештеног у језгру (Хартланду) континента у кога се угнездио комунизам са претензијама ширења светске револуције.[9]

Геополитичка позиција Турске је таква да она представља везу, раскршће и мост између континената - Европе и Азије и, даље, Африке. Турска је окружена нестабилним регионима у којима се преплићу утицаји различитих цивилизација, религија и деловања других великих сила. Ови утицаји лако могу да се пренесу и на њено унутрашње подручје, све до турског државног језгра. Језго турске државне територије смештено је око Мраморног мора на европској, тракијској и малоазијској страни.[10] Овом простору су током турске историјске експанзије биле придодаване околне територије. На тај начин је Турска, односно држава Османлија, у позном средњем веку прерасла у светску империјалну силу, да би после свог историјског врхунца доживела постепено опадање. Осипање турских територија се завршило тако што су јој у другој деценији 20. века преостале само Мала Азија и део европске Тракије. Још од времена свог настанка, 1923. године, Турска република је наставила да игра улогу «браниоца мореуза» који, забринут за очување ширег простора око свог језгра државе, тражи савезнике који ће спречити да се изврши њена даља дестабилизација из правца три околне регије («кавкаске преграде», Балкана и Леванта). Иако, дакле, територијално сведена на малоазијски простор чији највећи део представља анадолијско залеђе језгру турске државе, док само малим делом партиципира у на Балкану, Кавказу и Леванту - у ширем геополитичком смислу кемалистичка Турска је наставила да игра исту безбедносну улогу коју је, под покровитељством Велике Британије, у 19. веку имало Османско царство.[11] После 1945. године улогу Велике Британије само су преузеле САД, њен наследник на месту глобалне поморске велесиле.

---

[9] О томе детаљније у : Гајић Александар, „Неоосманизам на каспијском простору“, Турска – регионална сила (ур. М. Ђурковић, А. Раковић), Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 159- 191.

[10] „Geopolitics of Turkey: Searching for More”, Stratfor, Analysis, 2.08.2010, https://www.stratfor.com/analysis/geopolitics-turkey-searching-more приступљено 21.08.2016.

[11] Видети: Ковић Милош, «Две империје – Британци и Османлије», Турска – регионална сила (ур. М. Ђурковић, А. Раковић), Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 191-204.

Геостратешке и безбедносне бриге - будући да због њеног положаја на Турску не утичу само регионални већ и глобални геополитички трендови - не само да пружају различите спољнополитичке алтернативе, већ се оне једнако користе и као легитимишуће оруђе од стране креатора турске политике Такође, геостратешки положај пружа творцима турске политике значајан маневарски простор да створе додатне проблеме у спољном окружењу како би постигли жељене добитке на унутрашњем пољу – нпр. да добију потребну војну, економску или другу помоћ погађајући се са својим савезницима. „Баскин Оран је излагао како је Турска смештена на месту на којем светске осовине моћи полове свет на два дела. На пример, током Хладног рата Турска је била смештена тачно на западној граници Совјетског Савеза. У актуелном времену, осовина север-југ – другачија, заснована на економским разликама – преузима улогу преходне осовине која је произлазила из идеолошких разлика.“[12] То је довело да важних промена у турској спољној политици. Геополитички положај доноси Турској подједнаке предности и недостатке. Аједин истиче како је „Турска, захваљујући њеној геостратешкој локацији била у стању да у светској политици игра већу улогу него што јој то њена снага, становиништво или економска снага допуштају.“[13] Због свог положаја Турска има могућност да заузме вишестрану преговарачку позицију са другим великим силама; она може да искористи предности свог положаја и послужи једнако као мост и препрека и у војно-политичком, економском и енертеском смислу. Но, све ове повољности имају и своје наличје, своје недостатке. Овакав положај чини Турску изузетно рањивом на бројне претње: упливе међународног тероризма, организованог криминала или миграторних кретања. Важност и сложеност њеног положаја ставља Турску пред избор да или тежи очувању *status quo*-а или да води активнију политику, односно да тежи конвергенцији између ова два приступа.

Геополитички положај и државне границе држава могу представљати изворе снаге и стабилности, једнако као што могу бити и извор слабости и несигурности, већ у зависности од намера околних држава, односа њихових релативних моћи и утицаја спољних великих сила на одржавање стабилности у ширем окружењу.[14] Из турске територијалне и цивилизацијске анксиозности која произлази из њеног геополитичког положаја, у хладноратовској епохи је била дефинисана и турска спољнополитичка оријентација. Њу су, пре свега, одликовали протекционизам и ексепционализам („утисак изузетности“).[15]Док је протекционистичко одређење условљавало дефанзивне спољнополитичке праксе, савршено уклопљене у западну стратегију „обуздавања“ кроз препречавање турске територије за утицаје из комунистичког „срца копна“ током хладноратовске епохе, „осећај изузетности“ могао је да се развије и у дефанзивном и у офанзивном спољнополитичком правцу. Овај утисак је био једнако

[12] Bağcı Hüseyin, “Changing Geopolitics and Turkey Foreign Policy”, Sozialwissenschaftliche Schriftenreihe, Reihe Studien, Internationales Institut Liberale Politik,Wien, Juni 2009, стр. 4
[13] Aydın Mustafa, Turkish Foreign Policy Framework and Analysis, Sam Papers, Ankara, 2004, стр. 23.
[14] Исто.
[15] Yesiltas Murat, “Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy”, Turkish Studies, Vol. 14, No. 4, Sakarya University, Sakarya, 2013, стр. 661.

последица страха од окружења, али и наличје подвојеног односа према сопственом наслеђу које је, такође, представљало и изворе некадашњег османског успона, али и пада. Одрећи га се – представало је изузетак у односу на своје регионално окружење. Поново га прихватити и реафирмисати – такође је отварало различите спољнополитичке перспективе и водило ка преузимању нове улоге у међународним односима. Спољне околности и реал-политички односи снага у турском окружењу били су ти који су условљавали у ком ће се спољнополитичком правцу и турски „осећај изузетности“ исказати. Управо је постхладноратовска еволуција турске спољне полититке показала како су промене ширих прилика погодовале да се овај „осећај изузетности“ изрази на различите начине.

Еволуција постхладноратовске турске спољне политике

Током хладноратовске епохе геополитичка позиција Турске била је у потпуности коришћена од стране Запада у спровођењу „политике обуздавања“ Совјетског Савеза. Овом глобалном стратегијом је спречаван утицај Совјета на ободе евроазијске (и даље, афричке) континталне масе и светска мора са прекоокеанским земљама. Заузврат, Турска је под кишобраном НАТО-а добила загарантовану заштиту од Совјетског Савеза, као и значајну војну и економску помоћ. То је, уједно, значило и да је Турска постала близак савезник и - изузев у неколико ситуација када су се догодиле несугласице и одступања - верни следбеник Вашингтона по готово свим важним спољнополитичким питањима. Иако је по својим циљевима била идентична политици коју је - у њеном изворном виду залагања за „политику неутралности“ - водио Кемал Ататурк, у измењеном хладноратовском контексту турска спољна политика је добила и нови смисао. Она се руководила начелима која су се залагала за стварање и одржавање мира у свету, као и начелима везаним за модернизацију западњачког типа. Циљ ове спољне политике је био да артикулише модерну националну државу као израз турског геополитичког јединства.[16] У свом средишту, то је била политика стварања јединственог турског националног идентитета, где је турска геополитичка позиција била тумачена из перспективе секуларног националистичког дискурса.

У погледу свог геополитичког положаја, Турска је током Хладног рата видела себе као «централну државу» (у периоду до пуча 1980. године), а потом и као «државу мост» (у периоду након пуча 1980. године) у регионалном и глобалном поретку.[17] Кемалистичка геополитичка визија је, дакле, директно спајала територијалност и сувереност и усмеравала их ка државоцентричном

[16] Canar Cegngis, Fuller Graham, „Grand Geopolitics for New Turkey“, Meditteranean Quarterly, Duke University Press, Durham, Winter 2001, стр. 22-23.

[17] Детаљније код: Dosemeci. “How Turkey Became a Bridge Between ‘East,’ and ‘West’: The EEC and Turkey’s Great Westernization Debate 1960–1980.” у The East-West Discourse: Symbolic Geography and Its Consequences, edited by Alexander Maxwell, 169–191. Oxford: Peter Lang, 2010, стр. 169–191.

процесу «изградње нације» који је био одређен дискурсом «територијалних бојазни» државе и друштва од спољних и унутрашњих претњи. «Зато је значајна компонента дефанзивне геополитике био постимперијални страх од остављености, као и страх од територијалног губитка који је био упадљиво увећан у турској верзији дефанзивног геополитичког дискурса.»[18]

Турска спољна политика се због свега тога јасно залагала за одбрану турског националног једиства, територијалног интегритета и секуларног политичког поретка. Како је за стварање националног идентитета потребан и „Други“, онај који се разликује и у односу на кога се кроз ову разлику одређујемо, хладноратовске прилике су пружиле геополитички сврстаној Турској савршеног „Другог“: експанзионистичку и непријатељску, револуционарну претећу велику силу, Совјетски Савез. Његове су главне одлике – географски положај, политичко уређење и идеологија – биле виђене као антиподи турском идентитету, турској држави и турској политици. На другој страни се налазила представа Запада. Она је била конструисана као модел и референтна тачка за мерење турског друштвеног напретка и његовог прозападног идентитета. «За стваралоце спољне политике, Запад је више био стање душе и процес развоја, него географска локација. У погледу геополитичке представе, од свог почетка, у турској дефанзивној геополитичкој имагинацији свет је био подељен на две различите цивилизације, где је Турска била портретисана унутар имагинације цивилизованог, развијеног и супериорног модерног Запада, а насупрот његовој источној антитези.»[19]

Распад биполарног светског поретка и урушавање социјалистичког геополитичког блока који је уследио крајем осме деценије 20. века снажно се одразио на турску спољну политику. У постхладноратовским приликама, Турска је постепено окренула леђа дефанзивном приступу вођења спољне политике како би повела проактивнију улогу и доказала се као важан регионални и светски играч. „Турска спољна политика је дефинитивно напустила Кемалово умерено, неекспанзионистичко и неинтервенционистичко начело садржано у његовој познатој девизи: «Мир у земљи, мир у свету» (Yurtta Suhl Cihanda Sulh), и кренула неоосманистичким путем обнављања утицаја у региону који су некада били у саставу Османског царства.“[20] Турски успех у преусмеравању њене спољне политике лежао је пре свега у способности да уочи и искористи јединствене прилике које су пружале нове околности у међународним односима. Нове околности су деловале подстицајно и на турске амбиције и на њене страхове од новонасталих претњи, које су се, обзиром на стратешки положај Турске између Евопе, Азије и Африке, као и историјске и културне веза са околним нестабилним регионима попут Балкана, Кавказа и Блиског истока, умножавале. Уместо виђења себе као државе смештене на простору додира

[18] Yesiltas Murat, “Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy”, Turkish Studies, Vol. 14, No. 4, Sakarya University, Sakarya, 2013,,стр. 664.
[19] Yesiltas Murat, “Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy”, Turkish Studies, Vol. 14, No. 4, Sakarya University, Sakarya, 2013,,стр. 665.
[20] Танасковић Дарко, Неоосманизам-повратак Турске на Балкан, Службени гласник; Београд, 2010, стр. 26.

између Запада и Истока, Турска је почела да се доживљава као државу смештену на осовини која дели свет по другом, више не више идеолошком, већ пре свега геоекономском критеријуму - оном који дели свет на развијени Север и неразвијени Југ. Оваква позиција је давала Турској већи маневарски простор за деловање, али ју је и и излагала далеко већим претњама. То је давало нове димензије осећају несигурности и протекционистичким жељама, као и осећају своје посебности. Оваква аутоперцепција се више није равнала само у односу на Запад и димензије западњачке модернизације, већ се, обзиром на заједничко историјско, културно и верско наслеђе које дели са својим окружењем, окренула ка занемареним слојевима сопственог историјског идентитета. На тај начин је културно и историјско наслеђе све више почело да се доживљава као доказ сопствене изузетности и као елемент стратешке предности за деловање у нестабилном окружењу.

Из ових разлога је и стратешко савезништво са Американцима почело да бива стављано под знак питања и од стране Турске и од стране САД , тим пре што је његова ранија сврха – обуздавање Совјета, исчезла, а пред Турском се указао другачији међународни пејзаж. Измењени значај Турске био је примећен и код бројних страних експерата. „Исил Казан је истицао позицију Турске као геополитичког изолатора у вези са проблемима са оружјем за масовно уништавање. Ченгиз Кандар и Грејем Фулер су истицали да је, при решавању ирачког проблема, блискоисточног мировног процеса, утицаја на Сирију, Иран и арапско-муслимански свет, како би се ублажили исламистички покрети и спречила пролиферација оружја за масовно уништење Ирану и Ираку, као и за ширење демократије, Сједињеним државама потребна Турска. Турска поседује способност да утиче на Средњу Азију и Кавказ, да манипулише Турцима у источном Туркестану унутар кинеског Ксинџијанга. САД могу да подстакну Турску да допринесе балансу између руске и кинеске моћи у Средњој Азији. У новије време, Турска може бити и капија Сједињеним Државама ка црноморској регији.“[21]

Период деведесетих година 20. века био период измене перцепције геополитичке позиције Турске и реформулације њене спољне политике. Она се одвијала кроз надметање различитих гоеполитичких дискурса унутар турског естаблишмента: политички естаблишмент, више окренут новим приликама и амбицијама, потенцирао је не више државноцентрични, националнотериторијални приступ, већ шири, културно- цивилизацијски концепт (нпр. турски председник Тургут Озал). Насупрот њему, војска и цивилна бирократија наставили су да баштине дефанзивни, државоцентрични приступ. Додатни удар који је утицао на појачану анксиозност и јако се одразио на турски идентитетски избор одиграо се због турског неуспешног покушаја да постане члан Европске уније. Проблематизација турског модерног идентитета и положаја Турске у односу на Запад (укључујући и њен геостратешки значај) дубоко су погодили и поделили турске елите. Оне су постепено почеле да мењају своја

[21] Bağcı Hüseyin, “Changing Geopolitics and Turkey Foreign Policy”, Sozialwissenschaftliche Schriftenreihe, Reihe Studien, Internationales Institut Liberale Politik,Wien, Juni 2009, стр. 5.

вредносна усмерења и начине доживљавања свог места у свету. «Касних деведесетих, циљ дефанзивног геополичког дискурса био је да створи нову «турску геополитичку зону» како би се избавило од захтева ЕУ за демократизацијом као и од безбедносних претњи из суседних, кризама склоним регионима...Њен резултат, нови «евроазијски геополитички дискурс», појавио се као решење за турску геополитичку осетљивост и био уобличен као интегрални део дефанзивне геополитике. Још значајније је да евроазијски геополитички дискурс био виђен више као стратегија да се премости турско-европска подела, него за поход да се стварно институционализује «турски свет».»[22]

Кључни помак ка преобликовању спољнополитичког дискурса одиграо се за време када је место министра спољних послова заузимао Исмаил Цем (1999-2002). Цем је инсистирао на томе да целокупно историјско-културно наслеђе Турске буде смештено у средиште њене модификоване спољне политике. «Према Цему, „нација чија је спољна политика била отуђена од сопствених културалних корена и историјске прошлости (као што је у Турској дуго био случај) не може да буде озбиљни играч на светској сцени». Он је доказивао како је као министар спољних послова покушавао да превлада традиционалну спољну политику која је занемаривала географију и, посебно, историју, и која је превиђала векове нагомилавања цивилизацијских фактора, односа и живих искуства. Као друго, Цем је покушао да концептуализује геополитички дискурс који се позивао на турски културални и цивилизацијски идентитет. Са намером да оствари спољнополитичке циљеве Турске «све цивилизације које су биле део наше (турске) историје и наше географије морају да буду међусобно усклађене и усклађене са модерном Турском». Један од најважнијих геополитичких концепата које је Цем придодао турској спољној политици био је онај везан за ткз. «светску државу» под којом је он подразумевао државу смештену између главних светских центара, а која представља јединствену мешавину цивилизацијских вредности, историјских искустава и стратешких особина.»[23] Таквом рекоцептуализацијом, турска спољна политка се у потпуности уклопила у унутрашње турске друштвене процесе у којима се одвијала постепена „реисламизације одоздо“ у виду „турско-исламске синтезе“ као „идеолошког амалгама исламизма, туркизма и османског империјализма.“[24] Из ове синтезе се постепено уобличила нова, прагматична државна политика. Она је имала веће претензије од стварања неке врсте економске, политичке и војне уније састављене од земаља које су некада припадале Османском царству, а чији би центар била савремена Турска.

АКП-ов спољнополитички „неоосманизам“ који се развио после 2002. године, представља само доктринарно уобличену нову спољну политику Турске. «Ранији неуобличени „неоосмански“ и „пантурски“ приступ, који је био спровођен у реал-политичкој пракси уз велике жеље и тешко достижне, мак-

[22] Yesiltas Murat, “Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy”, Turkish Studies, Vol. 14, No. 4, Sakarya University, Sakarya, 2013, стр. 667.
[23] Исто, стр. 669.
[24] Танасковић Дарко, Неоосманизам-повратак Турске на Балкан, Службени гласник; Београд, 2010, стр. 19.

сималистичке циљеве, сада постаје доктринарно уобличен тако да, истовремено, остави довољно простора за реал-политичка, прагматична маневрисања и одступања, али и за достизање умеренијих, и самим тиме остварљивијих дугорочних циљева.“[25] АКП још од времена доласка на власт 2002. године користио цивилизацијски и геополитички дикурс како би дефинисао Турску улогу у постхладноратовском регионалном и глобалном поретку: Ипак, главни креатор «неоосманске» спољне политике био је Ахмет Давутоглу, универзитетски професор који је постао прво министар спољних послова, а потом и премијер Турске. У Давутоглуовој концепцији, ранији дефанзивни геополитички диксурс је потпуно напуштен.[26] Уместо дискурса везаног за националну државу, преовладало је виђење међуцивилизацијских друштвених интеракција који су истицали турску цивилизацијску изузетност у међународном поретку. Вође АКП су у овом светском поретку видели три међусобно условљене групе проблема: проблема који се односе сам политичку поредак, проблема који се тиче економских питања и проблема везаних за питања културе. «Председник Гул, на пример, назива «савремени међународни систем стањем тридимензионалног «несавршеног еквилибријума». Према Гулу, захваљујући одсуству међународног поретка у пост-хладноратовској ери, дошло је до дефицита у политичком, економском и друштвено-хуманитарном домену међународног система. Давутоглу и Ердоган су истицали исти проблем. Главно питање за вође АКП биле су реформе Уједињених нација.«[27] У том правцу ишло је и дефинисање крупних спољнополитичких приоритета. Њих је Ахмет Давутолгу изнео 2011. године у Лондону у говору «Визија 2023: Циљеви спољне турске политике», а у које спадају: 1) улазак Турске међу први десет привреда света 2) учешће у реформи УН и светског културног («дијалог цивилизација»), економског и политичког поретка, а који би довели до јачања улоге Турске, то јест до поретка у коме Турска постаје регионална, европска и глобална сила 3) реинтеграција околних региона са Турском («Један интегрисани регион заснован на политичком дијалогу, заједничком разумевању безбедности, мултикултурализму, мулти-конфесионалној особености друштва. То је наша визија за Блиски Исток, Кавказ и Балкан. Желимо то да постигнемо за наредних 10-12 година).»[28]

Користећи конзервативни демократски дискурс као идеолошку форму у коју треба «огрнути» свој умерени исламизам, АКП и Давутоглу су се из ове перспективе усмерили ка сагледавању трансформација у међународним одно-

---

[25] Гајић Александар, „Неоосманизам на каспијском простору“, Турска – регионална сила (ур. М. Ђурковић, А. Раковић), Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 170.

[26] Давутоглу Ахмет, Стратегијска дубина- међународни положај Турске;Службени гласник, Београд, 2014.

[27] Yesiltas Murat, “Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy”, Turkish Studies, Vol. 14, No. 4, Sakarya University, Sakarya, 2013, стр. 674.

[28] Speech entitled "Vision 2023: Turkey’s Foreign Policy Objectives" delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the Turkey Investor Conference: The road to 2023 organized by Goldman Sachs (London, 22.11.2011), http://www.mfa.gov.tr/speech-entitled-_vision-2023_-turkey_s-foreign-policy-objectives__-delivered-by-h_e_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-af.en.mfa приступљено 23.08.2016.

сима и приликама које оне пружају. Давутолгуови радови врве од квалификација Турске као „централне земље“. Њој гравитирају регије на истоку и западу Евроазије које су појачане компонентама „историјске“ и „географске“ „дубине“ које заједно творе „стратешку дубину“ у Давутоглуовој геополитичкој визији. „Управо је Османско царство, чији је савремена Турска баштиник, та велика „историјска“ и „географска“ „дубина“ на чијем се наслеђу, као „подесном материјалу“, може уобличити нова „сфера утицаја“ са својим интегративним епицентром настанка нове регионалне и глобалне моћи. Спољна политика се на тај начин са једне стране десекуларизује, а са друге постаје постаје још више проактивна и прагматнчна, извлачећи се испод „призме безбедности“, односно колективних војно-безбедносних аранжмана.»[29] За своје главне циљеве ова спољна политика је декларативно имала: а) пуно чланство Турске у ЕУ и б) унапређење безбедности, благостања и сарадње са суседима у околним регијама кроз развијање стратешких односа на билатералној и мултилатералној бази, што укључује и тежње ка регионалним интеграцијама на пољу економије, политике, друштва, енергетике и културе.[30] Међу методолошким принципима уз помоћ којих турска спољна политика тежи да оствари ове циљеве видљиви су: конструктивни приступ догађајима а не рективно реаговање на кризе; систематски и глобални приступ; фаворизовање цивилне и економске моћи, односно „меке моћ“ у односу на ону „тврду“. Ту су и пет операционалних приципа (баланс између безбедности и демократије, „нулти проблеми“ са суседима; проактивна и превентивна мировна дипломатија; мултидимензионална спољна политика и ритмичка, односно периодичне дипломатија).

Давутоглуова «неоосманска» спољна политика дефинише и своје нивое приоритета, то јест регионалне просторе на које се пројектује утицај. Они су означени као залеђа (hinterland) који концентрично окружују турско копно, већ у складу са степеном стратешког значаја кога имају за Турску: први је „блиски простор окружења“ (кога чине Балкан, Кавказ и Блиски исток); други је „блиски морски простор“ (црноморски басен и Каспијско море) а трећи, најудаљенији „блиски континентални простор“ (који се односи на Средњу Азију).

Учинци турске спољне политике и разлози за разлози тактичког заокрета

Практично спровођење измењене турске спољне политике показало је, временом, њену све већу самосталност као и спремност да се прибегне ризичним потезима зарад остварења сопствених интереса. Овим поступцима Турска се све више удаљавала од деценијских савезника и њихових стратешких замисли. Први знак у овом правцу је било је одбијање Турске да подржи инвазију на Ирак 2003. године и дозволи америчким авионима да користе тур-

[29] Гајић Александар, „Неоосманизам на каспијском простору“, Турска – регионална сила (ур. М. Ђурковић, А. Раковић), Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 171.

[30] Ertan Efegil, Turkish AKParty`s Central Asia and Caucasuss policies:Critiques and Suggestions, Caucasian Review of International Affairs, CAUCASIA VOL. 2 (3) – SUMMER 2008, стр. 168.

ски ваздушни простор у овој операцији. То је било ускраћено услед (показало се тачне) процене да ће са падом Садама у северном Ираку бити створен простор за курдску политичку аутономију која може да буде један основа за дестабилизацију унутрашњости турске територије. Потом су се појавиле и друге несугласице са савезницима које су довеле до одбијања Турске да гласа за увођење нових санкција Ирану, а затим и до кварења савезничких односа са Израелом (након инцидента око брода «Мави Мармарис» кога су Израелци напали током покушаја достављања хуманитарне помоћи у појасу Газа) и све отвореније подршке Палестинцима...

Промене турске спољне политике у односу на регионално окружење нису биле случајне нити стихијске, већ део стратешких замисли која су биле доктринарно утврђене и плански осмишљене. У погледу стратешки дефинисаног «блиског простора окружења» да се уочити како је приоритет био стављен на Блиски исток, обзиром на тамошње турбуленте прилике, док су европски Балкан и Кавказ, иако Турској веома битни, ипак остали у другом плану. На Балкану је настављено са пружањем политичке подршке муслиманском фактору, пре свега Албанцима (у Албанији, Македонији и на сецесионистичком Косову и Метохији) и Бошњацима (у федерацији БиХ), као и турској економској регионалној експанзији на целом полуострву. На Кавказу је турска спољна политика доживела видне неуспехе у ношењу са руском регионалном геополитичком премоћи. Турска је након тога увидела да не може да разреши тамошње замрзнуте конфликте у складу са својим интересима, те се ограничила да сачува свој утицај у економском и културном погледу, посебно у односу на Азербејџан по питању геоенергетских веза (експлотаација енергетског коридора Баку-Тбилиси-Чејхан). „На Кавказу, турски стратешки интерес представља одржавање мира на својој граници са Грузијом и Јерменијом. Растерећеност кавкаске границе омогућава концентрацију расположивих снага на неуралгичне просторе које насељавају Курди и помаже бољем обезбеђењу ирачке и иранске границе, иза којих такође живе Курди. Сукоби са Курдима преманентно исцрпљују буџет и турску државу, која није спремна да се озбиљније укључи у кавкаска дешавања све док опасност од курдске гериле не буде смањена. Осим у дипломатским залагањима и војном опремом којима помаже Азербејџан и Грузију, Турска није у могућности да се супростави руско-иранској коалицији која успешно спречава њен значајнији економски и политички продор на Кавказ.“[31] Дефанзивна позиција је заузета и на црноморском простору: овде се Турска супроставила проширењу НАТО операције «Активно настојање « из Средоземља на Црно море, како се не би беспотребно конфронтила са Русијом.

Целокупно тежиште спољнополитичке активности Турске је, дакле, било бачено на немирни Блиски исток. Официјелно и реторички, Турска је тамо наставила да води опрезну и конзевативну политику која тежи не само да не буде увучена у конфликте, већ и да не дозволи да се ови конфликти прелију на њену територију. Но, суштински, Турска је почела да спроводи активну мере коришћења нестабилних прилика услед дисбаланса моћи у регији, све циљају-

[31] Гајић Александар, Нова велика игра, НСПМ; Београд, 2009, стр. 157.

ћи да прошири сферу свог утицаја. У том смислу Турска је још 2009. године основала истраживачки центар «ОРСАМ» који прати догађаје на Блиском истоку и северној Африци.[32] Далеко пре отпочињања «Арапског пролећа» био је веома видан не само повећани активизам, већ и читав низ заокрета у турској спољној политици. Турска, једина чланица НАТО-а и савезник Израела у региону, почела је да води све самосталнију политику у блискоисточном мировном процесу. Она је почела да нагиње у палестинску корист нескривено циљајући да прибави што веће симпатије међу арапским сунитима, што се завршило озбиљним погоршавањем односа са Израелом. Турска је прво одбила да продржи пооштравање санкција Ирану због његовог нуклеарног програма, а затим и дала отворену подршку «Муслиманској браћи» у Египут и њиховом исламистичком председнику Морсију. Потом је почела и да се противи Маликијевој влади у Багдаду, настављајући при томе да квари односе са Изреалом и пружа подршку Хамасу. Турска је прво (у периоду 2008-2011) знатно проправила односе са Сиријом и њеним председником Асадом, да би потом отворено подржала побуну сиријских сунита и формирање «Слободне сиријске Армије». Ове оружане формације користе турску државну територију и турску материјалну помоћ у борбама против званичног Дамаска и других, њима непријатељских исламистичких фракција. Главни противници, мимо Асада, ипак нису најекстремније исламистичке војске попут оне Исламске државе, већ Курди на северу Сирије, најважнији амерички савезници у сиријском ратном хаосу.

Оваквим вођењем спољне политике, Турска је у року од само неколико година успела да поквари односе са готово свим својим суседима и претвори их у земље које гаје бојазан према званичној Анкари. Уместо остварења принципа „нула проблема са суседима“ створени су нови проблеми са готово свима њима. Званична Анкара, при томе, није остварила ни један иоле значајнији спољнополитички успех. Раније савезнике је Турска или изгубила или се удаљила од њих, или (попут балканских и кавкаских муслимана) није ништа учинила да их приближи себи и да им значајније помогне. На Кавказу је турска спољна доведена у пат позицију. Она безуспешно подупире азербејџанско упуштање у ратне чарке око Карабаха, док Москва и даље успева да чврсто контролише овај замрзнути конфликт. То је, дугорочно гледајући, више у интересу Турске него и једне суседне земље.[33] На Балкану, њена неоосманска политика само уноси смутње и неповерење од које Турској пријатељски настројени муслимани немају опипљиве добробити већ се само конфронтирају са својим суседима. ЕУ непријатељски гледа на турске потезе на Балкану, а Американци једва успевају да их држе под својом контролом. У Северној Африци, Турци су потпомогли успон радикалних исламистичких режима који су се убрзано или показали неспособним да контролишу територију земље којом су овладали (Либија) или су били свргнути од сопствене војске (Египат). У Сирији је турска подршка опозицији представљала значајан подстрекач грађанског

[32] Јанковић Слободан, „Турска на Блиском истоку“, у Турска – регионална сила (ур. М. Ђурковић, А. Раковић), Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 154.

[33] Гајић Александар, „Неоосманизам на каспијском простору“, Турска – регионална сила (ур. М. Ђурковић, А. Раковић), Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 175-177.

рата са секташко-етничким елементима из кога су изникле бројне радикалне исламистичке групе. Са многима од њих Анкара је испрва тајно коктетирала, све док се нису отеле контроли и почеле да изазивају насиље и нестабилност и унутар територије саме Турске (избегличка криза, терористички напади). Не само да се забијањем ножа у леђа Башар Ал Асаду Турска показала као крајње непоуздан сусед, већ је, помажући своје фаворите у класичном „рату преко посредника“ а обзиром на ток ратних операција, она дошла у ситуацију да (уз Саудијску Арабију) буде највећи губитник у рату. При свему томе, Турска је довела себе у позицију да се у Сирији конфронтира са Русијом (обарање руског СУ 24), поквари годинама мукотрпно поправљане односе са овом великом силом и буде кажњена економским санкцијама који су десетковале турски извоз прехрамбених производа, туризам и које су угрозиле реализацију за Турску виталних енергетских пројеката. Са друге стране, удаљавање од САД, својих формалних стратешких савезника, само се наставило а разлике у интересима и плановима су се још више продубиле.

Суоченој са оваквим крајње поразним исходима спровођења своје политике, Турској није преостало ништа друго него да заустави овакве активности и покуша да поправи оно што се поправити може. Приоритетни циљеви овог тактичког заокрета виђени су у покушајима побољшања односа са великим силама са којима није била планирана значајнија конфронтација, као и са оним регионалним играчима са којима се, како се показало, није могло изаћи на крај а због чега се трпело више штете него што се имало користи. Одатле и покушаји поправљања односа пре свега са Русијом, Ираном и Израелом, затим активности везане за заједничко војно и политичко наступање са Американцима на Блиском истоку, као и посредно признавање легитимних власти у Дамаску.

Спољнополитичких потези турске владе након смене Ахмета Давутоглуа и доласка Бинали Јилдирма на премијерско место указују само на тактичка и парцијална одступања, али не и на драстични турски геополитички заокрет. Суштински, лавирање између различитих геополитичких опција коришћењем сопствене «централне» и «везивне» геополитичке позиције за добијање конкретних уступака са разних страна којим се реализују пре свега сопствени стратешки циљеви - само представља наставак спољне политике АКП после 2002. године, са истим дугорочним стратешким циљевима који су у овој спољнополитичкој доктрини дефинисани. Таква статегија не подразумева потпуну реоријентацију Турске гледану у класичном геополитичком кључу, већ перманенто «вишесмислено» балансирање и сталне спољнополитичке лупннге. Све то се чини како би се од различитих великих сила добило што више, трајно се више ни за кога не везујући и опредељујући. Односе са Русијом треба поравити због економије, енергетске сарадње и постизања прихватљивог решења конфликата у Сирији, али уз избегавање да се због тога трајно наруше односи са Американцима. Напротив, сарадња са Русијом не треба да оде предалеко, већ да служи и да се на другој (америчкој) страни добије низ уступака. Исто то се чини и са Ираном и Израелом. Едроганов састанак са Путином почетком августа 2016. године, када су делимично поправљени економски односи а да се Турска чак ни на речима није одрекла својих стратешких претензија на Блис-

ком истоку,[34] као и вешто прибављање подршке свих релевантих страна за турска ограничену војну интевенцију у северној Сирији (Операција «Штит Еуфата»)[35] у околини Џарбалуса, очигледни су примери вештог вођења овакве спољне политике. Дакако, политика зазезања савезничких и партнерских односа, пуна ризичних потеза и условљања (уз претње да ће се нешто слично добити од других крупних геополичких играча ако им се не удовољи), јесте (посебно на дужи рок) веома опасна. У склопу са унутрашњим политичким тензијама, она јесте фактор који је могао убрзати покушај пуча, али никако не може бити његов главни и једини разлог.

Литература:

1. Aydın Mustafa, *Turkish Foreign Policy Framework and Analysis*, Sam Papers, Ankara, 2004,
2. Bağcı Hüseyin, "Changing Geopolitics and Turkey Foreign Policy", Sozialwissenschaftliche Schriftenreihe, Reihe Studien, Internationales Institut Liberale Politik,Wien, Juni 2009
3. Bodansky Yossef, The Military Coup in Turkey – Initial Observations,ISPSW Strategy Series: Focus on Defense and International Security,Issue No. 436, July 2016
4. Gajić Aleksandar, „Neoosmanizam na kaspijskom prostoru", Turska – regionalna sila (ur. M. Đurković, A. Raković), Institut za evropske studije, Beograd, 2013
5. Gajić Aleksandar, *Nova velika igra*, NSPM; Beograd, 2009
6. „Geopolitics of Turkey: Searching for More", Stratfor, Analysis, 2.08.2010, https://www.stratfor.com/analysis/geopolitics-turkey-searching-more
7. Davutoglu Ahmet, *Strategijska dubina- međunarodni položaj Turske*;Službeni glasnik, Beograd, 2014
8. Dosemeci. "How Turkey Became a Bridge Between 'East,' and 'West': The EEC and Turkey's Great Westernization Debate 1960–1980" *The East-West Discourse: Symbolic Geography and Its Consequences*, edited by Alexander Maxwell, 169–191. Oxford: Peter Lang, 2010
9. Đurković Miša, „Odnosi Turske i SAD", u Turska – regionalna sila (ur. M. Đurković, A. Raković), Institut za evropske studije, Beograd, 2013
10. Ertan Efegil, *Turkish AKParty`s Central Asia and Caucasuss policies:Critiques and Suggestions*, Caucasian Review of International Affairs, CAUCASIA VOL. 2 (3) – SUMMER 2008
11. Euphrates Shield: Turkish Operation to Reshape Balance of Power in Syria", Sputnik News, 27.08. 2016. http://sputniknews.com/politics/20160827/1044677519/turkey-syria-war-change.html
12. Ilke Toygür, „From a failed coup to state of emergency: democracy in Turkey today", Expert Opinion - Elcano Royal Institute, Madrid, 22.07.2016
13. Janković Slobodan, „Turska na Bliskom istoku", u Turska – regionalna sila (ur. M. Đurković, A. Raković), Institut za evropske studije, Beograd, 2013

[34] Хелмер Џон, „Другачији поглед на састанак Путин- Ергодан", Нови Стандард, 12. 08.2016, http://www.standard.rs/svet/35403 приступљено 28.08.2016.

[35] „Euphrates Shield: Turkish Operation to Reshape Balance of Power in Syria", Sputnik News, 27.08. 2016. http://sputniknews.com/politics/20160827/1044677519/turkey-syria-war-change.html приступљено 30. 08.2016.

14. Ković Miloš, Dve imperije – Britanci i Osmanlije, Turska – regionalna sila (ur. M. Đurković, A. Raković), Institut za evropske studije, Beograd, 2013
15. Pearson Robert, "*What Caused the Turkish Coup Attempt, Polico. July 16, 2016*, http://www.politico.com/magazine/story/2016/07/what-caused-the-turkish-coup-attempt-214057
16. Tanasković Darko, *Neoosmanizam-povratak Turske na Balkan*, Službeni glasnik; Beograd, 2010
17. Helmer Džon, „Drugačiji pogled na sastanak Putin- Ergodan", Novi Standard, 12. 08.2016, http://www.standard.rs/svet/35403
18. Canar Cegngis, Fuller Graham, „Grand Geopolitics for New Turkey", Meditteranean Quarterly, Duke University Press, Durham, Winter 2001
19. Yesiltas Murat, "Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy", Turkish Studies, Vol. 14, No. 4, Sakarya University, Sakarya,

IS TURKEY CHANGING ITS FOREIGN POLICY ORIENTATION?

Summary: Failed military coup in Turkey on 15th of July has provoked many speculations about motives of its realization. Among the most dominant speculations is one that links coup attempt with the beginning of Turkish geopolitical and foreign policy reorientation. This Paper is trying to provide answer to the question "is Turkey changing its foreign policy orientation?" by observing connections between classical geopolitical position of Turkey and its influence on evolution of Turkey`s foreign policy. Comparing with the Cold War period, changes in Turkey`s post Cold War foreign policy have been cognized, while "Neo-otoman" foreign policy is recognized just as doctrinal, systematical new foreign policy adapted to new circumstances in international relations. By analyzing contemporary Turkish foreign policy actions that are in complete accordance with its foreign policy doctrine, this Paper concludes that they, seen in relations with inner political tensions, are factor that can accelerate coup attempt, but that they alone can`t be its main and only cause.

Key words: military coup, Turkey, geopolitics, AKP, foreign policy reorientation

НЕБОЈША ВУКОВИЋ*
Институт за међународну политику и привреду
Београд
ЖЕЉКО БУДИМИР**
Факултет политичких наука
Бања Лука

УДК 32(479+571):32(5)
Монографска студија
Примљен: 29.08.2016
Одобрен: 19.09.2016
Страна: 111-126

ПРОЈЕКТИ ЕВРОАЗИЈСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ ГЕОПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ***

Сажетак: Рад је посвећен дескрипцији и експликацији неколико пројеката (идеја) евроазијске интеграције у делима двојице савремених руских геополитичара. Уз помоћ метода анализе, синтезе и компарације, у раду се приказују и тумаче размишљања и аргументи познатих руских аутора – Александра Дугина и Леонида Ивашова – који се односе на моделе, опсеге и начине реализације евроазијских интеграција у политичком, војном и економском аспекту. Поред тога, у раду се прати еволуција њихових концепција у дужем временском периоду. Такође, пажња је посвећена њиховом избору потенцијалних партнера, видова сарадње и аргументацији која се тиче оправданости евроазијских интеграција.

Кључне речи: Евроазија, геополитика, интеграције, Русија, геостратегија

Увод

Након окончања Хладног рата, и распада СССР-а, политичко вођство Русије, али и њена интелектуална елита, суочили су се са питањем будуће руске спољнополитичке оријентације. Већ 1992. године, дакле у првој години њене самосталности, прозападно оријентисани експерти и аналитичари, окупљени у Савету за спољну и одбрамбену политику (СВОП – Совет по внешней и оборонной политике), у документу под називом „Стратегија за Русију", уобличавају концептуално-доктринарну платформу за руску спољну политику. У унутрашњем развоју, тврде експерти СВОП-а, за Русију је најприкладнији сценарио који подразумева брзи прелаз ка економији западноевропског модела

* nebojsa@diplomacy.bg.ac.rs
** zbudimir78@yahoo.co.uk
*** Рад је реализован у оквиру пројекта „Србија у савременим међународним односима– стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти" Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 179029.

(током једне деценије), стварање развијене и ефикасне демократије, и „тесну савезничку сарадњу са Западом“ (С. Караганов, 2002: 9). У поглављу под називом „Препоруке“, руском политичком врху сугерише се, да је због погоршавајућег геостратегијског положаја, Русији неопходан „дугорочан курс ка стратешком савезу са Западом (укључујући Јапан и Јужну Кореју)“. Између осталог, то значи, „максимално зближавање са ЕУ, улазак, на крају крајева, у јединствен европски економски и политички простор, чији је центар ЕУ“ (С. Караганов, 2002: 17-18). И наредних година су стручњаци СВОП-а, међу којима ваља посебно издвојити Сергеја Караганова, Алексеја Арбатова, Вјечеслава Никонова, Игора Јургенса и Дмитрија Трењина (неки од њих су додуше током две деценије делимично променили своја схватања), учествовали у писању сличних програмских докумената, мање више истог карактера и усмерења.

Тих година,сличне ставове делио је и руски државни врх, и посебно тадашњи министар спољних послова Андреј Козирјев, који је у својој књизи „Преображај“ између осталог написао, да не треба искључити могућност да једног дана и Русија ступи у НАТО, с обзиром да она не види у НАТО-у претњу својој безбедности (А. Козырев, 1994 :199). Временом, како се унутрашња политичка и економска криза заоштравала, и задобијала невиђене размере и интензитет, жеља Русије да се интегрише у војно-политичке структуре Запада, све је више јењавала. Вероватно да је агресија НАТО-а на СРЈ 1999. године, у том смислу, представљала моменат и повод за коначно геополитичко отрежњење руске јавности, изузимајући наравно невелике политичке и интелектуалне групе које су непоколебљиво и даље заступале прозападну оријентацију. Истовремено, на јавној сцени су постајале све уочљивије и присутније алтернативне идеолошке концепције, политички покрети и геополитичке платформе. Врло брзо, прво у политичко-културном undergroundu-у, а потом и на великој сцени етаблираних медија, запажено место и време осваја (нео)евроазијско учење. Уместо евроатлантских интеграција, такође у првој половини 1990-тих година, у руској јавности се све више и гласније почело говорити о евроазијским партнерствима и савезништвима.

Савремено евроазијство (неоевроазијство) концепцијски се ослања на класично евроазијство чији су оснивачи били Николај Трубецкој (1890-1938) и Петар Савицки (1895-1968). Евроазијство се може описати као оригиналан идејно-политички покрет који је настао током 1920-тих година, у окриљу руске „беле“ емиграције у Европи. Евроазијци-класичари су 1926. године, властите погледе и концепције систематизовали у програмско штиво покрета или својеврсни „евроазијски катехизис“ под називом „Евроазијство“. Евроазијци свој поглед на свет утемељују у религији, а од свих конфесија само се на православљу, по њиховом мишљењу, може заснивати евроазијска идеологија. Евроазију посматрају као средишњи континент, окружен са два периферна света – азијским (Кина, Индија, Иран), и европским, а њене границе поистовећују са границама руске империје. У цивилизацијском смислу, Евроазију-Русију доживљавају као посебан културно-географски ентитет, а прву конкретнију манифестацију евроазијског културног јединства виде у империји Џингис-кана (Л. Новикова, И. Сиземская, 1995: 245-261).

После распада СССР-а, и компромитације званичне идеологије, савремени руски мислиоци који нису гајили фасцинцију Западом, филозофско и концепцијско прибежиште су проналазили или у православном духовном наслеђу и руској религиозној филозофији с почетка XX века, или у учењу евроазијаца из периода између два светска рата. Један од најпознатијих савремених руских мислилаца, који је инспирацију потражио и у мисаоној баштини Трубецкоја и Савицког, јесте свакако геополитиколог средње генерације Александар Дугин (1962). Он је и први руски савремени геополитичар који је целовито и образложено формулисао идеју (концепт) евроазијских војних, политичких и економских интеграција.

Идеје континенталне интеграције у делу Александра Дугина

У овом раду, фокус анализе биће усмерен, пре свега, на две Дугинове капиталне књиге – „Основи геополитике“ и „Геополитику“– односно на платформе евроазијских интеграција које су у њима изложене. Дело „Основи геополитике“ први пут је публиковано 1997. године, да би доцније било поново издато 2000. године. Коментатори Дугинових теза често наводе да је то његово најзначајније дело.

Дугин сматра, да је темељна карактеристика светске историје, антагонизам (дуализам) два типа цивилизације – телурократије (копнене моћи), и талакократије (поморске моћи). По његовом схватању, у главним историјским епохама, могу јасно да се препознају обрасци ове глобалне дихотомије (најкласичнији примери су супарништва Спарте и Атине, Рима и Картагине, и у новије доба, СССР-а и САД). Након краха биполаризма и распада СССР-а, светску политику обележава несумњива и мултидимензионална доминација Сједињених Држава – главног репрезента поморске моћи или маритимне цивилизације. За Дугина, као теоретичара крајње телурократског опредељења, глобална превласт САД потпуно је неприхватљива, и његово целокупно научно и публицистичко прегнуће усмерено је ка осмишљавању стратегије обарања америчке надмоћи у свету. Полазећи, дакле, од учења о вечитом дуализму поморских и копнених сила, Дугин сматра, да је зарад супротстављања америчкој хегемонији, односно превласти поморске моћи (Sea Power), неопходно креирање сувоземне, континенталне или „Нове Империје“, која би објединила просторе Евроазије у кохерентан геостратегијски простор.

У том смислу, он предлаже стварање евроазијске (кон)федерације од бивших република СССР-а, а потом, и формирање великог континенталног стратегијског савеза, чије би тачке ослонца или главни промотери били Берлин (Немачка), Москва (Русија), Техеран (Иран) и Токио (Јапан). Овако геополитички дизајнирана Евроазија, због својих популационих, материјалних, технолошких и интелектуалних капацитета, али и због значајног духовног наслеђа, била би достојан такмац Сједињеним Државама за глобални примат.

Конкретно, Дугин замишља, да стратегијско обједињавање континента „обезбеди контролу над морским границама Евроазије", потом „економску, индустријску и ресурсну аутаркију", и коначно, „централизовано управљање евроазијским оружаним снагама" (А. Дугин, 2000: 219). Сви остали аспекти уређења евроазијског континента – политички, административни, социоекономски, културни и духовни – могу се обликовати на еластичним принципима, *ad hoc*, од случаја до случаја.

У Европи, главни руски партнер у стварању континенталног блока, према његовом мишљењу, требала би да буде Немачка, која је стожер ширег геополитичког простора, који се најчешће именује као „Средња Европа". Иако је Средња Европа етнички и културно разнородна, Дугин сматра, да „Немачка и Немци поседују све неопходне квалитете за ефикасну интеграцију тог геополитичког региона – историјску вољу, веома развијену економију, привилегован географски положај, етничку једнородност, свест о својој цивилизацијској мисији" (А. Дугин, 2000: 220). Са интеграцијом тог региона и елиминацијом америчког утицаја у њему, стварају се неопходни предуслови за немачко-руско партнерство у пројекту формирања континенталног (евроазијског) геостратегијског савеза. Гледано из геополитичког и геоекономског „ракурса", његово инсистирањена савезништву Немачке и Русије делује сасвим рационално и утемељено. У привредном погледу, синергија немачког капитала и технологије са руским ресурсима и научним капацитетима у појединим сферама, делује као најоптималније решење за економски развој обе државе. Координација геополитичких интереса и креирање јединствене политике наспрам земаља које се географски простиру између њих, такође је најплаузибилнији пут за стварање савезничких односа. Да је идеја о савезништву Немачке и Русије (гео)политички веродостојна, на посредан начин потврђује, и један од најпознатијих стручњака за међународне односе и важан тумач америчких националних интереса Хенри Кисинџер. Како тврди у свом капиталном делу „Дипломатија", „ни у чијем интересу не би било да се Немачка и Русија усредсреде једна на другу – било као главни партнери, било као главни противници" (Х. Кисинџер, 1999: 729). Није случајно што Кисинџер изриче овакав став – јасно је да би Русија и Немачка у некој врсти савезничког (партнерског) аранжмана представљале значајног геополитичког такмаца САД.

На истоку Евроазије, Дугин за савезника Русије и партнера у стварању „евроазијске империје", предлаже Јапан. Полазећи од принципа „заједничког непријатеља", он тврди, да Русија треба да стреми, ка „стратешкој алијанси управо са оним државама које више од других осећају терет политичког и економског притиска атлантистичке суперсиле, које имају историјску традицију геополитичких пројеката који су супротстављени атлантизму, и поседују довољну технолошку и економску моћ, да би постале кључна геополитичка реалност новог блока" (А. Дугин, 2000: 229). На први поглед, с обзиром на величину површине, географску позицију, демографски и економски потенцијал, чини се, да би било логичније, да Кина буде та „азијска карика" у Дугиновој геополитичкој конструкцији, него ли острвски Јапан. Међутим, пре двадесетак година, Дугин је Кину више доживљавао као потенцијалног геостратегијског

ривала Русије, него као могућег партнера или савезника. Осим наведених разлога за савезништво, Дугин посматра Русију и Јапан као економски комплементарне државе. Јапан је економски гигант, са високо развијеном технологијом и знатним финансијским потенцијалом. С друге стране, ова држава „нема политичку независност, војно-стратегијски систем, непосредан приступ ресурсима. Свега што Јапану недостаје, Русија има у изобиљу, а свега што Русија нема, Јапанци имају и превише"(А. Дугин, 2000: 234). Заједничким напорима, сматра Дугин, две државе би у кратком року, могле да створе „невиђено моћан геополитички центар, који би обухватао Сибир, Монголију, сам Јапан, и у перспективи цео тихоокеански регион" (А. Дугин, 2000: 234).

Следећи руски партнер у процесу евроазијске стратегијске интеграције, био би Иран. Према Дугиновој процени, Иран поседује више одлика које га чине пожељним кандидатом за главног руског (евроазијског) савезника на „јужном правцу" – „то је крупна континентална држава, тесно повезана са Средњом Азијом, радикално антиамеричка, традиционалистичка […]"(А. Дугин, 2000: 241). У географском смислу, његов положај је таквог квалитета, да би оса Москва – Техеран, омогућила Русији, да тренутно достигне тај стратешки циљ ка којем је она тежила вековима – изласку на топла мора (А. Дугин, 2000: 241). Поред тога, савезништво са Ираном, помогло би Русији да стабилизује политичке прилике у Средњој Азији, у којој се, међу муслиманским живљем, за његову наклоност боре три геополитичке тенденције и идеолошка програма – пантуркизам, вахабизам и ирански фундаментализам. По Дугину, најбоље решење за руске, и укупне евроазијске интересе, би било то да у овој зони превлада утицај Ирана, „који би тај регион извукао из непосредне или посредне контроле атлантиста"(А. Дугин, 2000: 242).

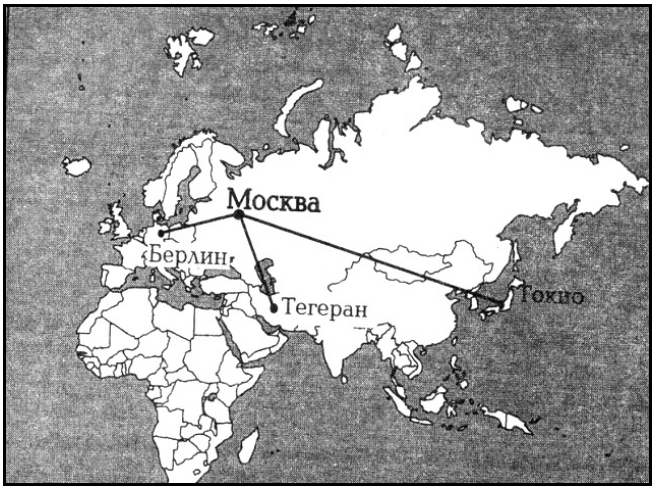

Извор: *(А. Дугин, 2000: 225)*

Са дистанце од скоро двадесет година (подсетимо се – прво издање „Основа геополитике" објављено је 1997. године), може да се констатује, како Дугинова идеја евроазијских стратегијских интеграција није заживела, и како, осим Ирана, ни Немачка ни Јапан нису постали кључни руски савезници, нити

учесници у стварању континенталног блока – „Нове Империје". Несумњиво је, да је Дугин тада потценио опсег и интензитет америчког присуства у Немачкој и Јапану – не само војног, већ и политичког, обавештајно-безбедносног, економског и културног. Поред тога, очигледно је да у тим земљама није било (и нема још увек) довољно политичке воље, како међу елитама, тако и у широким народним слојевима, да се реализује радикална геополитичка преоријентација, и да се чврста усидреност у савезништво са Сједињеним Државама мења за партиципацију у изградњи евроазијске стратегијске алијансе. Другим речима, ни Немачка ни Јапан још увек, а пре две деценије поготово, не желе(и нису желели) да уместо САД имају Русију за најважнијег савезника (партнера). Како је пролазило време, а ни једна од ове две земље није показивала спремност и жељу да коренито модификује свој геополитички и геостратегијски статус, Александар Дугин је значајно редефинисао пројекат евроазијских стратегијских повезивања и стварања континенталног блока.

Одређене назнаке тог редефинисања могу се приметити у књизи „Геополитика постмодерне"из 2007. године, у којој је Дугин сабрао више својих радова из претходних година. У овом делу, он наставља да спомиње геополитичке савезе из „Основа геополитике", попут осовине Москва – Техеран, међутим, на једном месту у његовој књизи, када је у питању пројекат евроазијског савеза, он наводи, да је реч о „обнови јединственог стратегијског простора у оквирима бившег Совјетског Савеза, са одређеним допунама (Монголија) и одбицима (прибалтичке државе)" (А. Дугин, 2007: 165). Такав савез би имао јединствен центар војног командовања, јединствен економски простор, са заједничким системом царинских баријера и транспортних тарифа, заједничку валуту и извесни минимум правних норми које би сви признавали. Тек би таква творевина доцније ступала у савезе са другим регионалним (субконтиненталним) центрима моћи. Другим речима, у овој књизи, Дугин се мисаоно фокусирао на процесе удруживања у оквиру постсовјетског простора, док су теме великих континенталних интеграција остале у другом плану. Ипак, значајније модификације Дугинових теза из 1990-тих година, појавиће се касније – у другој деценији овог века.

Пре пет година, светло дана је угледала његова друга кључна геополитичка студија-уџбеник „Геополитика", коју је писао већ као професор на познатом универзитету Ломоносов. У овом делу, једна од основних Дугинових преокупација тиче се стварања стабилног и одрживог мултиполарног поретка у свету – такве планетарне конфигурације моћи у којој више актера глобалног значаја активно суделује у креирању основних токова светске политике. Дугин сматра, да је у борби за мултиполаран поредак, улога Русије кључна. За њега, теза да се „*судбина светског поретка одлучује у садашње време само у Русији, помоћу Русије, и кроз Русију*" има статус аксиома (А. Дугин, 2011: 471). У категоријама геополитике, по његовом мишљењу, Русија није ништа друго до *Heartland* (средишња земља) – термин који је британски географ и геополитичар Мекиндер употребио како би описао простор који понајвише заузима Русија и који је, стратегијски посматрано, тешко освојив. Ова централна улога Русије, према Дугиновом схватању, условљена је „структуром политичке географије", а тој централној улози још доприносе и следећи фактори: нуклеарно

оружје, гигантске залихе природних ресурса, огромна територија, вишевековна традиција одбране своје независности и свест о сопственој историјској мисији (А. Дугин, 2011: 472). Дакле, као и 1997. године, у „Основама геополитике", Дугин у Русији и Русима види покретачку снагу евроазијских интеграција и савезништава. Ипак, овај пут, координате тог пројекта и сам тон његовог излагања, нешто су другачији.

Уместо спомињања „Нове Империје" и централизованог управљања оружаним снагама (sic!), Дугин сада говори о принципу „стратегијске реорганизације простора" који окружује Русију. То значи, између осталог, директан приступ Русије животно важним географским објектима (као што су луке и топла мора), затим одсуство америчких војних база на великом континенту, као и даље интеграције на евроазијској основи (А. Дугин, 2011: 473). Сада, Немачка се спомиње тек успут – Дугин говори о стратегијском партнерству са тзв. језгром Европе (Немчка, Француска и још неке државе ЕУ). Акценат је више стављен на интеграционе процесе унутар простора некадашњег СССР-а, и посебно на две словенске републике бившег СССР-а. За Дугина, и Украјина и Белорусија у целости припадају баш зони *Heartland*-а, и према томе, „интеграција три источно-словенска друштва и државе у јединствену монолитну стратегијску структуру јесте најважнији историјски задатак" (А. Дугин, 2011: 480). Дугин примећује, како је са стратегијске тачке посматрања, та интеграција апсолутно неопходна да би *Heartland* постао самостална геополитичка снага у регионалном, а потом и у светском опсегу (А. Дугин, 2011: 480). За разлику од пре две деценије, Дугин сада у својству веома важног партнера Русије, перципира Турску. Према његовом мишљењу, „Турска је током последње деценије нагло променила начин геополитичког понашања, претварајући се из стабилног бедема атлантизма у самосталну регионалну државу, која је кадра да спроводи независну политику, чак и тада када се она разилази са интересима САД и НАТО-а, и када им противречи. Зато са данас може говорити о стварању осовине Москва – Анкара о којој пре петнаест-двадесет година није могло бити речи"(А. Дугин, 2011: 484).

Поред Турске, на „јужном правцу" Дугин и даље посматра Иран, као кључног руског савезника. Када је реч о Ирану, Дугин инсистира да се партнерство са њим заснива на прагматизму, рационалној рачуници и подударању интереса. Осовина Москва – Техеран, примећује Дугин, Русији омогућава излаз на топла мора, док Иран стиче гаранта нуклеарне безбедности. С друге стране, Дугин упозорава, да глобалистичке структуре руском јавном мнењу сервирају митове о агресивном исламском фундаментализму којег спонзорише Иран, као и то да Иран може у одређеном тренутку да зада ударац Русији, чак и војни, иако такве тезе, сматра он, немају никакво оправдање. У сваком случају, Дугин се залаже да се између Русије и Ирана створи моћна стратегијска конструкција по осовини Москва – Техеран, која би се развијала све до тачке војно-политичке интеграције и успостављања обостраних војних објеката на територијама обе земље (А. Дугин, 2011: 490).

Као и пре двадесет година, Дугин износи став, да и Индија треба да буде руски парнер, особито због њених демографских, ресурсних, и културно-цивилизацијских потенцијала. За њега, Индија је самостални „велики простор"

који се органски уклапа у мултиполарну структуру. С друге стране, он примећује, како постоји и низ околности које отежавају креацију евроазијског блока који би имао и Индију у свом саставу. Пре свега, реч је о још увек чврстим везама које Индија, захваљујући колонијалној потчињености Британији, одржава са англосаксонским светом. Ипак, Дугин сматра, да је Индији место у евроазијском простору, у којем би могла да игра стратешку улогу, упоредиву са Ираном (А. Дугин, 2011: 491-492).

Коначно, на Истоку, Дугин разматра могуће улоге два азијска дива – Кине и Јапана – у процесима евроазијских повезивања. У књизи „Основи геополитике", он је Кину перципирао као руског супарника, потенцијалног геостратегијског непријатеља, који се складно уклопио у неолиберални глобални економски поредак који су успоставиле САД. Дугин је тада тврдио, како је „Кина најопаснији геополитички сусед Русије на Југу" (А. Дугин, 2000: 359), посебно услед њених популационих параметара, због којих би она могла да угрози, путем тихе колонизације, Сибир и руски Далеки исток. Две деценије доцније, Дугин заузима знатно уравнотеженији став, примећујући инсистирање Кине на мултиполарном поретку, и у таквој кинеској позицији види основу за руско-кинеску сарадњу. Као основни задатак *Heartland*-а у односу према Кини, Дугин сугерише, да се на сваки могућ начин стимулише јачање кинеске поморске моћи и њена пројекција ка југу, што би било једнако њеном одвраћању од експанзије ка Сибиру или Централној Азији. Говорећи о Јапану, Дугин запажа, као и пре двадесет година, да би Јапан био оптималан партнер Русије на Далеком истоку, посебно због његове економске моћи и високих технологија, које би омогућиле преображај Сибира и које су важне за руску економију у целини. Ипак, он такође констатује, како Јапан није самосталан у својој спољној политици (на његовој територији су још присутне америчке војне базе), и како је партнерство са Русијом могуће само уколико би Јапан „учинио одлучни корак ослобађања од америчког утицаја" (А. Дугин, 2011: 496). Иначе, у одељку о Јапану, Дугин најчешће властите тезе изражава у форми хипотетичких судова, што је и разумљиво с обзиром да се у догледној будућности не назире могућност стратешке преоријентације Јапана.

Извор: *(А. Дугин, 2011: 497)*

Ова мапа можда најбоље илуструје промене у Дугиновој платформи евроазијских интеграција. Главне савезничке осовине су предочене пуном линијом. Реч је о осовинама Москва – Техеран и Москва – Делхи. Помоћне (другостепене) осовине јесу: Москва – Анкара, Москва – Исламабад (Пакистан као партнер у решавању нестабилних прилика у Авганистану) и Москва – Пекинг. Иако Дугин у својој књизи испод ове мапе наглашава, да је реч о интеграцијама у правцу југа, ипак је индикативно одсуство Немачке и Јапана са ње.

У закључку, могло би се констатовати, да су се током две деценије у Дугиновој концепцији променили и поједини потенцијални савезници Русије, али и њен тон, који је суздржанији и обазривији. У сваком случају, оба његова дела – „Основи геополитике“ и „Геополитика“ – без обзира на одређене недоречености, представљају квалитетно геополитичко штиво у којем је кључна пажња посвећена управо феномену евроазијских интеграција.

Евроазијске интеграције у схватањима Леонида Ивашова

Генерал-пуковник оружаних снага Руске Федерације Леонид Ивашов (1943) такође спада у познатије савремене руске ауторе из области геополитике и геостратегије. Иначе доктор историјских наука, Ивашов је објавио више књига у којима разматра геополитички положај Русије, анализира евентуалне безбедносне изазове и ризике за њу, и промишља могуће (гео)стратегијске одговоре и решења. Прва његова књига са таквим садржајем, издата је још 2002. године, под насловом „Русија или Московија? Геополитичка димензија националне безбедности Русије“.

За Ивашова, главни геополитички такмац Русије јесте „Запад“ (западна цивилизација), којег у војно-стратегијском аспекту, оличавају пре свега САД и НАТО. Док се у делима Александра Дугина, посебно у студији „Основи геополитике“, поједине европске државе перципирају и као потенцијални руски савезници, и међу њима нарочито Немачка, у Ивашовљевим књигама сличних рефлексија скоро да и нема. По њему, Сједињене Државе стреме као „најмоћнија светска држава, ка стварању своје хегемоније на планети“, ради чега су спремне да примењују војну силу и тамо где не могу на друге начине да реализују своје националне интересе (Л. Ивашов, 2002: 195). Као човека који је целокупну каријеру градио у оружаним снагама, Ивашова занимају понајвише стратегијски аспекти америчке позиције према Русији (конкретно, ширење НАТО-а на Исток), мада су у фокусу његове пажње и друге димензије америчко-руског ривалитета – политичка, духовна (културна), идеолошка, економска. Поред САД, Ивашов је перципирао и неке друге земље као изворе безбедносних ризика по Русију, пре свега Турску, чије је ангажовање током ратова у Чеченији, и нападно позиционирање у Централној Азији и на Закавказју, било веома штетно по руске интересе. Ивашов је у својој студији из 2002. године, чак говорио о постојању турско-муслиманског геополитичког вектора по линији: Анкара – Баку – Ашхабад – Ташкент – Алма Ата (Л. Ивашов, 2002: 286). Турско надирање у Централној Азији и на Закавказју, он је једначио са

слабљењем и потискивањем руског утицаја и престижа у тим регионима. Стављајући нагласак на ово својеврсно опкољавање Русије – притисак САД и НАТО-а са запада, а Турске и радикалног ислама са југа – Ивашов се, не без извесне црте забринутости и песимизма, у својим књигама фокусирао и на осмишљавање одговора на презентоване изазове. Увиђајући одређене слабости Руске Федерације, он је решење, између осталог, потражио и у интеграционим процесима – стварању савеза и наднационалних структура већег капацитета и јачих потенцијала зарад супротстављања споменутим изазивачима и изазовима.

Када анализира политичку ситуацију у савременом свету, Ивашов покушава да примени властити истраживачки приступ, који полази од тезе да осим националних држава, са својим дивергентним или компатибилним интересима, на глобалној сцени постоје и актери већег радијуса акције, који иначе нису сасвим препознати у науци као субјекти међународних односа. Реч је о цивилизацијама. Ивашов сматра, да у свету егзистира неколико главних цивилизација – западна (понегде он говори о западноевропској и северноамеричкој цивилизацији), православно-словенска, исламска, конфучијанска, хиндуистичка – и још неколико мањих. У Ивашовљевој перцепцији, Русија је стожер православно-словенске цивилизације, чију идеолошку основу чине православне вредности. Ивашов констатује да, иако је по бројности популације у поређењу са осталим цивилизацијама релативно малобројна (по његовој процени око 200 милиона људи), њени припадници, „живе на територији која је једнака једној шестини копна, настављају да контролишу основне геостратегијске комуникације у Евроазији, око половину природних резерви и енергетских ресурса света“ (Л. Ивашов, 2002: 286). Он у ову цивилизацију убраја већину становништва Белорусије, Бугарске, Грчке, Молдавије, Русије, Румуније, Републике Српске, Украјине и СРЈ.

Груписање и класификовање различитих народа по тзв. цивилизацијском принципу, у делу Леонида Ивашова има и једну важну практичну последицу. Припадност једној те истој цивилизацији, што претпоставља јединство различитих народа у религији, одређеним моралним нормама и животним навикама, представља, барем у Ивашовљевом размишљању, значајан основ за политичко, економско и војно повезивање, односно мултидимензионалне интеграције више држава. У том смислу, Ивашов је у својој књизи из 2002. године, знатан простор посветио интеграцији Белорусије и Руске Федерације, сматрајући да је јачање савеза ове две бивше совјетске републике први корак на путу уједињења словенских и других народа некадашњег СССР-а. Ивашов је, пре свега, мислио на Украјину, Јерменију и Казахстан, али је у том смислу споменуо чак и тадашњу СР Југославију (Србију и Црну Гору) (Л. Ивашов, 2002: 313).

Ипак, Ивашов је пропустио да детаљније елаборира ову идеју интеграције, да би следеће 2003. године, у књизи под називом „Не журите да сахраните Русију“, он већ говорио о стварању савезништава у другачијем формату и са другим актерима. У тој студији, он оцртава у још тамнијим нијансама глобалну политику САД, коју препознаје као главну опасност по виталне руске инте-

ресе. Планетарној америчкој хегемонији, може да се супротстави само коалиција држава, а никако једна држава, ма колико била моћна. Ивашов сматра, да је потребно да се формира алтернативни глобални пројекат уз подршку оних земаља, које у цивилизацијском смислу заступају колективистичке вредности, и које духовност претпостављају потрошачком менталитету. У такве земље, Ивашов сврстава Русију, бивше републике СССР-а, традиционалне руске савезнике у арапском свету и на Балкану, затим Кубу, Индију, Кину, Иран, а такође и Грчку, која је, иако члан НАТО-а, ипак православна земља, која се дистанцирала од политике Запада током рата 1999. године против СРЈ (Л. Ивашов, 2003: 124).

Може да се уочи, да је реч о врло хетерогеној коалицији, чији је једини заједнички именитељ супротстављање „глобалном Западу". Иако је Ивашов у праву када тврди, да такав „геополитички савез превазилази по свом потенцијалу атлантистички блок", он је цивилизацијски и политички исувише разнородан да би се ефикасно надметао са Сједињеним Државама и „Западом" у целини. Свестан да је његово формирање ствар неизвесне и даље будућности, Ивашов предлаже, да се за почетак формира „нуклеус" тог блока, односно савез којег би чиниле само четири државе – Русија, Индија, Кина и Иран (РИКИ) (Л. Ивашов, 2003: 124). Он наводи чињеницу, да овај геополитички блок обухвата све „водеће идејно-религиозне системе колективистичке оријентације – православље, ислам, хиндуизам, конфучијанство и комунизам" (Л. Ивашов, 2003: 125).

Овакав савез, по суду Ивашова, представљао би довољно чврсту структуру – „геополитички ромб, који обухвата језгро Евроазије, и има отворен излаз на Тихи и Индијски океан [...]" (Л. Ивашов, 2003: 125). Након његовог конституисања, он би могао да врши притисак на југоисточну Азију и Африку, што би принудило западни блок, да пређе од „тоталне геополитичке офанзиве на одбрамбену стратегију, барем на засебним геополитичким правцима". У даљој будућности, овај савез би могао да реализује „геополитички пробој на југозападном (балканском) правцу, са излазом, кроз Медитеран и Африку, на Атлантски океан" (Л. Ивашов, 2003: 125). Ивашов предвиђа, да ће се формирањем блока РИКИ, у свету створити нова „глобална биполарност". С једне стране, фигурирао би атлантистички блок, а насупрот њему, континентални савез РИКИ. По његовом мишљењу, ако би се замишљени савез заиста оваплотио, он би био у знатно повољнијем геостратегијском положају од атлантистичког ривала, јер би био сабран првенствено на једном, централном континенту, док би комуникације његових чланица биле у далеко мањој мери рањиве него ли код атлантистичких сила (Л. Ивашов, 2003: 128). Коначно, Ивашов сугерише, да би овом блоку у будућности могле да се прикључе и земље, које су по свом положају и националној традицији континенталистичке, а које силом историјских околности улазе у атлантистички блок или су његови савезници, попут Немачке, Јапана, Кореје и балканских држава (Л. Ивашов, 2003: 126).

Уочљиво је да креирање и функционисање овог савеза, Ивашов поглавито перципира из угла геостратегије. Међутим, у савременом свету, једну ди-

мензију повезивања између више држава, на пример војну, обично прате и допуњују и други аспекти сарадње – политички, економски, дипломатски и информативни – које Ивашов није детаљније образложио. Вероватно наслућујући недостатке овако скициране интеграције, он је у најновијем делу „Геополитика руске цивилизације“ из 2015. године, пружио целовитију концепцију евроазијских интеграција.

Током друге деценије XXI века, на простору бившег СССР-а, евроазијски интеграциони процеси, додуше омеђени границама бившег СССР-а, већ су узели маха и оваплотили се у више форми, попут Евроазијске економске уније (ЕАЕУ) или Организације уговора о колективној безбедности (ОДКБ). И поред тих позитивних трендова, Ивашов трезвено скреће пажњу на то, да потенцијал овог савеза, чак и када би већина чланица Заједнице независних држава ступила у њега, не би био довољан да би успешно конкурисао Кини, Европи или САД. Ивашов сугерише, да Евроазијски савез треба да буде јединствена целина са самосталним геополитичким центром, економским простором, са заједничком (или блиском) спољнополитичком позицијом, праксом тимске одбране економских интереса и системом колективне безбедности (Л. Ивашов, 2015: 773). Када је реч о квалитативним аспектима овог савеза, Ивашов у економској области предлаже стварање вертикално интегрисаних транснационалних структура у водећим гранама производње, као и јединственог произвођачког и царинског простора. Поред тога, он се залаже и за обнављење заједничког простора културе, науке, образовања, проналазаштва и спорта, док би се на темељу ОДКБ-а развио јединствен простор одбране и безбедности (Ивашов, 2015: 774).

Видљиво је да у најновијој књизи, Ивашов много детаљније промишља опсег и садржај евроазијских интеграција. У његовој концепцији, Евроазијски савез има компетенције и НАТО-а (војно-политичка димензија) и ЕУ (економско-политичка димензија). Ивашов се чак осврће и на духовну компоненту пројекта интеграције, тврдећи како његову основу треба да чини обнова традиционалне „цивилизације вредности“ као противтеже западној „цивилизацији интереса, користи, профита“ (Ивашов, 2015: 774).

Паралелно са овим процесом, Ивашов обраћа пажњу и на даљу еволуцију ШОС-а (Шангајске организације за сарадњу) и партиципацију у њему држава попут Индије, Ирана, Пакистана, Авганистана, Монголије и других. По њему, овај блок држава би требало да се преобрази у Евро-азијатски савез (Ивашов, 2015: 774). Овај, како каже Ивашов, „савез континенталних цивилизација и земаља“ разликује се од Запада по економском моделу, духовно-моралним вредностима и систему безбедности (Евро-азијатски савез као алтернатива НАТО-у). Коначно, Ивашов прижељкује и даљи развој БРИКС-а, као коалиције незападних цивилизација и алтернативе светској доминацији Англосаксонаца. Када говори о БРИКС-у, Ивашов наглашава, пре свега, економски аспект ове групације, видећи у њој контратежу привредно-финансијској превласти САД и Запада.

Три наведена блока – Евроазијски савез, ШОС и БРИКС – Ивашов перципира аналогно познатој руској дрвеној лутки – Матрјошки, што се може видети и на овде презентованом графичком приказу. Евроазијски савез је дакле „савез постсовјетских држава, који се претвара у савез народа са циљем обнове евроазијског културно-цивилизацијског простора“. Као најмањи по величини и капацитетима, улази у састав веће геополитичке конструкције – ШОС-а. У ШОС-у (Евро-азијатском савезу), Ивашов препознаје „коалицију антизападних држава која се претвара у савез континенталних цивилизација са источном скалом вредности, властитим финансијама и системом колективне безбедности“. ШОС је у Ивашовљевој концепцији део још ширег савеза – БРИКС-а. За БРИКС, Ивашов на овом графику наводи, да је то „савез незападних цивилизација као одговор на системску кризу западноцентричног поретка света, као излаз из историјске слепе улице и као основа развоја човечанства у XXI веку“ (Ивашов, 2015: 773).

Извор: *(Ивашов, 2015: 773)*

Разлози због којих је Леонид Ивашов поборник евроазијских интеграција, нису само идејног и теоријског, већ и прагматичног карактера. По њему, свега три геополитичка центра – САД, Европа и Кина – дефинишу векторе светског историјског процеса. Ти центри формирају властите геополитичке просторе са популацијом не мањом од 400 милиона житеља, оружаним снагама које могу да пројектују силу у све регионе планете, океан и космос, и фи-

нансијским системом на бази сопствене валуте (Ивашов, 2015: 778). У Ивашовљевој слици савременог света, Русија је светски центар другог ешалона, упоредив са Индијом и Јапаном. Уколико би се утврдио униполарни светски поредак, Русија би могла, сматра он, да доживи распад и нестанак са политичке карте света, на само као самобитна цивилизација, већ и као држава. У случају реализације кинеског модела светског поретка који би подразумевао „мултиполарни свет и униполарну Азију“, Русија би имала шансу да се очува као регионална (евроазијска држава) (Ивашов, 2015: 783). Другим речима, да би избегла евентуалну фрагментацију (у случају коначног тријумфа САД) или периферизацију (у случају доминације Кине), за Русију је најповољнија стратешка опција активно учествовање у евроазијским интеграцијама. Тиме она, с једне стране, јача своју позицију наспрам експанзије САД, а са друге, превентивно се повезује са Кином и спречава међусобни ривалитет. Иако Ивашов, попут Дугина, Русији резервише врло важну позицију у глобалним политичким, економским и војним процесима „дугог трајања“, у његовој најновијој књизи уочавају се опрез и блага забринутост када је реч о будућности, потенцијалима и могућностима његове отаџбине. Стога је сасвим разумљиво Ивашовљево инсистирање на мултивекторским повезивањима, како на самом евроазијском континенту, тако и шире (пре свега кроз организацију БРИКС).

Закључак

На основу анализе садржаја књигâ двојице еминентних руских аутора из области геополитике и геостратегије, може да се примети, да је концепт евроазијских интеграција слојевит, динамичан, вишезначан и отворен за модификације и иновације. Тај концепт је пратио одређене политичке догађаје и кретања у свету, попут јачања међусобне сарадње бивших република СССР-а, стратешког повезивања Русије и Кине, успостављања приснијих односа између великих незападних сила (у оквиру БРИКС-а), а његови творци су помно регистровали та дешавања и сходно њима преиначавали и допуњавали своје првобитне замисли. Само узимајући у обзир ове чињенице, могу да се разумеју одређене концепцијске еволуције у идејама Александра Дугина, посебно када је реч о кључним руским партнерима у процесу стварања евроазијског континенталног блока или различити формати повезивања Русије и других држава, које је сугерисао Леонид Ивашов. Иако оба аутора не одступају од антиамеричког (антиглобалистичког) дискурса и евроазијске (континенталистичке) нарације, њихови теоријски погледи нису херметички затворени за нове идеје, промишљања и погледе на светску политику.

С друге стране, из садашње перспективе, јасно је да су нека од њихових стајалишта била више плод прижељкивања и надања (дакле емотивних фактора), а мање рационалног и трезвеног сагледавања реалних политичких прилика у свету. Ова оцена, чини се, посебно важи за Дугинову идеју континенталне осовине Берлин – Москва – Токио, која без обзира на своју привлачност, није могла да се оваплоти у конкретан савез услед више објективних фактора, које

је у својевремено Дугин сасвим потценио. Скоро на исти начин би се могло проблематизовати његово садашње инсистирање на, иначе пожељном и драгоценом, чвршћем стратешком повезивању Русије са Турском, с обзиром да две земље имају различите геополитичке позиције на Блиском истоку, Централној Азији, Балкану...

И поједине замисли генерала Ивашова, првих година текућег века, више су припадале спекулацији, а мање пажљивој анализи и утемељеној предикцији. Сврставање у један стратегијски блок (РИКИ) Индије и Кине, говори да је Ивашов понекад занемаривао чињенице – историјско наслеђе односа две најмногољудније светске нације – које су се током Хладног рата чак и оружано надметале за властиту перцепцију граница и примат у области Хималаја. Иако су се две земље у међувремену приближиле један другој, велико је питање да ли је некадашњи ривалитет сасвим ишчезнуо из њихових односа.

Идеје о потреби евроазијских интеграција такође су израз свести обојице руских аутора да је Русија још увек недовољно снажна да би могла самостално да се суочи са Сједињеним Државама, односно преузме вођство испред држава које се опиру америчкој доминацији. Дакле, у предложеним пројектима евроазијских интеграција присутан је и прагматичан моменат, што никако не би требало да се занемарује када се анализира њихов садржај и побуде. Иако понегде недоречени и слабије операционализовани, пројекти евроазијских интеграција (повезивања), који су у овом раду анализирани, ипак представљају перспективну платформу, на којој може да се заснива спољнополитичка стратегија Руске Федерације, чије руководство последњих година несумњиво реализује у свом деловању поједине идеје и сугестије из мисаоног опуса Александра Дугина и Леонида Ивашова.

Литература:

1. Дугин, Александр (2000): *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*, Арктогея, Москва
2. Дугин, Александр (2007): *Геополитика постмодерна: Времена новых империй. Очерки геополитики XXIвека*, Амфора, Санкт-Пербург
3. Дугин, Александр (2011): *Геополитика*, Гаудеамус, Академический проект, Москва
4. Ивашов, Леонид (2002): *Россия или Московия?: Геополитическое измерение национальной безопасности России*, Эксмо, Москва
5. Ивашов, Леонид (2003): *Хоронить не спешите Россию*, Яуза, Эксмо, Москва
6. Ивашов, Леонид (2015): *Геополитика русской цивилизации*, Институт русской цивилизации, Москва
7. Караганов, Сергей (ур.) (2002), „Стратегия для России”, у: Караганов Сергей (ур.), *Стратегия для России (10 лет СВОП)*, Вагриус, Москва
8. Кисинџер, Хенри (1999): *Дипломатија I-II*, Верзалпрес, Београд
9. Козырев, Андрей (1994): *Преображение*, Международные отношения, Москва
10. „Евразийство”, у: Новикова, Лидия, Сиземская, Ирина (ур.) (1995), *Мир России – Евразия*, Высшая школа, Москва

THE PROJECTS OF EURASIAN INTEGRATIONS IN THE CONTEMPORARY RUSSIAN GEOPOLITICAL THOUGHT

Summary: The paper is dedicated to the description and explication of a few projects (ideas) of Eurasian integration in the papers by two contemporary Russian geopoliticians. By means of the methods of analysis, synthesis and comparison, the deliberations and arguments of the renowned Russian authors Alexander Dugin and Leonid Ivashov, which are related to the models, ranges and manners of the realization of Eurasian integrations in the political, military and economic aspects, are shown and interpreted in the paper. Apart from that, the evolution of their concepts in a longer time period is also observed in the paper. Attention is also paid to their choice of potential partners, the forms of cooperation and the argumentation that concerns the justifiability of Eurasian integrations.

Key Words: Eurasia, geopolitics, integrations, Russia, geostrategy

МИЛОРАД ЂУРИЋ*
Универзитет EDUCONS
Сремска Каменица

УДК 316.334.3:321.7
Монографска студија
Примљен: 02.09.2016
Одобрен: 12.10.2016
Страна: 127-139

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И(ЛИ) ДЕМОКРАТИЈА: КОСМОПОЛИТСКА ПЕРСПЕКТИВА

Сажетак: Транснационални актери у сфери политике, права, безбедности и економије убедљиви су доказ постојања ситуације у којој националне државе све мање бивају субјекти, а све више објекти унутар глобализацијских процеса. Такође, транснационални актери су индикатор чињенице да светско друштво нема сопствени политички поредак, тако да сви ови актери лебде у једном специфичном, необичном простору, лишеном конзистентне нормативне утемељености. Другим речима, поменути тип делања није смештен у унапред познате нормативне оквире, већ искључиво почива на одређеним вредностима за које се актери залажу. У таквом контексту, једно од основних питања је – ко, у ствари, одлучује? Односно, питање где је сублимирана политичка димензија различитих акција на глобалном нивоу? Суспензија институционалне димензије догађања у глобалном простору нужно производи структурне напетости које не могу бити прикривене некаквим полу-спонтаним еквилибријем између националних држава и глобалних актера. Због тога би фрустрације грађана требало разумети као својеврсни индикатор стања демократије на почетку двадесет и првог века. Фрустрације које сведоче о узнемирујућем осећају да је опала моћ гласачих листића, о осећају да су искључени из важних политичких процеса, односно, о осећају да не постоји јасна веза између политика за које гласају на националном нивоу и политика које се дешавају на наднационалној равни. Коначно, фрустрације грађана су јасан индикатор да су затечени у системима који, објективно, више нису функционални, будући да је њихова суштинска политичка димензија добрим делом измештена у простор недржавне суверености. У том смислу, један од могућих одговора на деловање из овог глобалног аморфног простора свакако мора укључити и космополитску перспективу.

Кључне речи: демократија, национална држава, глобализација, транснационални актери, космополитска демократија

Увод

„Лако је“, каже Славој Жижек (Slavoj Žižek), „ругати се Фукујамином појму краја историје, али данас људи већином јесу фукујамисти. Либерално-

* miloraddjuric1@gmail.com

демократски капитализам прихваћен је као коначна формула најбољег могућег друштва и све што може да се јесте да се он учини праведнијим, толерантнијим, итд.“ (Žižek, 2011: 335). И заиста, почетак двадесет и првог века пружа управо такву слику: либерална демократија је очигледно победила своје највеће ривале, који су исцрпели сопствене потенцијале. Чињеница да је либерална демократија, кроз константно самотематизовање и самокориговање, којим је успевала да апсорбује сваку кризу и сваки негативитет, просто дискфалификовала своје политичке конкуренте. И више од тога – либерална демократија је престала да буде једна од политичких позиција, она се универзализовала и претворила у глобални контекст. Тренутак рушења Берлинског зида, изгледао је као почетак остваривања Фукујаминог сна о „крају историје“ и коначној победи индивидуалистичког либерализма. Последња препрека је срушена, потрага је завршена, „ултрахоливудски хепиенд“ (Žižek, 2011: 339) се догодио.

Несумњиво да је „читава игра историје и моћи преокренута, али и услови анализе“ (Bodrirjar, 2007: 7). Због тога је нужно, уважавајући ту новонасталу асиметрију моћи, пажњу усмерити на оно што се догађа у самом срцу савремене демократије, на заплет настао из њене сопствене логике. У својој смоувереној експанзији либерална демократија је, наиме, пробила сопствене границе. Криза је произашла из победе. Ситуација је радикализована у мери у којој је демократија на путу да се реализује у потпуно инверзном облику. Зигмунд Бауман (Zygmunt Bauman) сматра да: „Моћ и политика живе одвојене једна од друге и њихов развод чека иза угла. С једне стране моћ скита као вагабунд по глобалним пространствима, по ничијој земљи, без икакве политичке контроле и с пуном слободом да селекционира властити таргет; с друге стране је политика ријешена и разријешена све или скоро све своје моћи, својих мишица и својих зубију“ (Bauman, 2012: 9). Или, како је један антиглобалистички демонстрант то сажето дефинисао на свом транспаренту – „Они које смо изабрали немају моћ, а оне који имају моћ нисмо изабрали“. За Баумана, основна криза нашег доба је криза ефикасних инструмената акције. Отуда интензиван осећај да смо остали сами пред заједничким опасностима. Пошто је изгубљено поверење у парламенте и остале владине установе, у потрази за алтернативама, фрустрирани грађани излазе на улице или се окрећу старим решењима у виду „харизматских“ националних лидера.

Дакле, основно питање је – како смо уопште дошли довде, односно, на који начин је могуће превазићи овакво стање? Модерна демократија је неодвојива од националне државе, тако да су изазови са којима се, у контексту глобализације, суочава национална држава истовремено и изазовии модерној демократији. Другим речима, решавање глобалних проблема нужно намеће и питање шта је, у ствари, „релевантна заједница“ (Held, 1997: 34)? Који грађани, из којих држава, би требало да буду укључени у доношење одлука у вези са, на пример, глобалним загревањем, киселим кишама, уништавањем необновљивих природних ресурса или транснационалним финансијским токовима? Какве су процедуре доношења одлука у оваквим случајевима и коме би доносиоци ових одлука требало да одговарају? Због тога, наша основна хипотеза гласи да је, будући да националне државе нису у стању да успешно одговоре на вишеструк-

ке глобализацијске изазове (чији раст је практично незаустављив), неопходно размотрити модел космополитске демократије као могућег и адекватнијег облика демократског одлучивања.

Демократија и глобализација

Средишње место у нашем разумевању демократије има идеја да добровољна сагласност већине грађана даје неопходну валидност и легитимност процесу управљања политичким животом. Добровољна сагласност манифестује се путем избора, са унапред познатом процедуром, који се периодично одржавају на дефинисаној територији, са унапред познатим бирачким телом. Дефинисана територија и унапред позната величина бирачког тела представља релевантну заједницу у чијем оквиру се спроводе демократске процедуре. Релевантна заједница је, у овом случају, ништа друго до национална држава, са којом се и у којој се конституише модерна демократија. Национална држава представља својеврсни услов могућности функционисања демократских процедура.

Импресивни ход демократије кроз другу половину двадесетог века укрстио се, међутим, са све већим степеном глобализације, односно, са све већом повезаношћу на планетарном нивоу. На то указује Ентони Гиденс (Anthony Giddens) када глобализацију дефинише као „интензивирање друштвених релација на светском плану, које повезује удаљена места на такавначин дана локална збивања утичу догађаји који су се одиграли километрима далеко – и *vice versa*“ (Gidens, 1988: 69). Интензивирање друштвених односа је, заправо, интензивирање комуникације. Маршал Маклуан (Marshall Macluhan) сматра да смо „продужили и сами свој централни живчани систем у једном обухвату светских размера, укидајући време и простор у односу на нашу планету“ (Makluan, 1971: 37). Комуникација је детериторијализована, физички одвојена од тла, па самим тим националне државе нису више у могућности да буду искључиви контролори система друштвеног произвођења комуникације. Док су у претходним технолошко-комуникационим епохама комуникацијска поља била смештена унутар држава, сада се државе, *de facto*, налазе унутар комуникацијских поља. Јер, технолошки напредак није произвео промене само у комуникацији – експоненцијални раст индустријске производње, мултинационалне компаније, транснационалне финансије, арсенали нуклеарног оружја, нуклеарне електране, ефекат стаклене баште, тероризам – сви ови ризици добијају глобални карактер и на њих се више не може реаговати локално. Глобални изазови захтевају глобалне одговоре, или барем глобалну координацију у њиховом решавању.

Немоћ националних држава да решавају глобалне проблеме неминовно је довела до стварања нанднационалних организација. Пораст њиховог значаја је очигледан: владе се кажњавају због неиспуњених обавеза према Међународном монетарном фонду или Светској банци, НАТО и различите верзије међународних „коалиционих снага“ интервенишу широм планете, по-

једине државе мењају своје законе како би се усагласиле са међународним стандардима и сл. „Ако су некада међународне организације биле креиране од стране држава (чланица) оне данас креирају и саме државе“ (Orlović, 2010: 268). Ауторитет националне државе је у несумњивом опадању. Дејвид Хелд (David Held) тврди да су „националне владе у великој мери немоћне да контролишу оно што се дешава унутар њихових граница и да реализују очекивања својих грађана. Штавише, пошто институције глобалне и регионалне власти стичу све важнију улогу суверенитет и аутономија државе све више еродирају“ (Held, 2003: 58).

Истовремено, императив сталне наддржавне координације у циљу решавања проблема који надилазе границе националне државе (финансије, екологија,безбедност) нужно производе структурне дефиците у пољу легитимности. Јирген Хабермас (Jürgen Habermas) указује на чињеницу да легитимност одлука опада када су они који одлуке доносе одвојени од оних на које се те одлуке – односе (Хабермас, 2003: 142). Важност и број тема које се смештају у поље наддржавног преговарања постаје обрнуто пропорционалан степену легитимацијског утемељења у оквиру националне државе. Демократска легитимација бива угрожена када се, због несумњиве потребе за координацијом, али без пажљиво разрађених процедура, одлучивање препушта уском кругу људи, чак и ако су они демократски изабрани у својим државама. „Институционално смештање националне државе у мрежу транснационалних споразума и режима ствара, додуше, на неким политичким пољима еквиваленте за компетенције које су изгубљене на националној равни. Али, што су бројније и важније материје које се уређују међудржавним преговорима, утолико више политичке одлуке измичу демократском образовању мишљења и воље, које је везано само за националне арене“ (Habermas, 2002: 142). Упечатљив пример свакако пружа потпуно бирократизован процес одлучивања бриселских експерата у Европској Унији. Према Хабермасовом мишљењу, премештање одлучивања са националног нивоа на ниво наддржавних комисија у Бриселу свакако садржи дефицит легитимности.

Транснационални актери у сфери политике, права, безбедности и економије убедљиви су доказ постојања ситуације у којој националне државе све мање бивају субјекти, а све више објекти унутар глобализацијских процеса. Такође, транснационални актери су индикатор чињенице да светско друштво нема сопствени политички поредак, тако да сви ови актери лебде у једном специфичном, необичном простору, лишеном конзистентне нормативне утемељености. Одсуство нормативне утемељености нужно производи ситуацију у којој деловање транснационалних организација (као највидљивијег дела глобалне сцене) мање изгледа као изражавање и репродуковање било каквог поретка, а више као спровођење акционих програма. Другим речима, поменути тип делања није смештен у унапред познате нормативне оквире, већ готово искључиво почива на одређеним вредностима за које се актери залажу. Због тога и не чуди што се овакав тип репрезентовања различитих интереса од опонената интерпретира као идеолошки. Али, то нас и даље не лишава питања – ко одлучује? Односно, не лишава нас питања где је сублимирана политичка ди-

мензија различитих акција на глобалном нивоу. Суспензија институционалне димензије догађања у глобалном простору нужно производи структурне напетости које не могу бити прикривене некаквим полу-спонтаним еквилибријем између националних држава и глобалних актера.

Трансформација политике, која је постала више него очигледна, доводи у питање све оно што је идеју савремене државе чинило тако привлачном – а то је, пре свега, обећање заједнице која почива на легитимном поретку. Доводи у питање однос државе и демократије. Једнакост пред законом и заштита грађана од самовоље политичке власти чине суштину модерне државе. С друге стране, идеја модерне демократије је идеја самоодређења, аутономије, идеја да грађани слободно бирају услове у којима ће живети. При томе, аутономију грађана можемо дефинисати као „...низ права које људи уживају као резултат свог статуса слободних и равноправних припадника заједнице“ (Held, 1997: 178). Лична и колективна аутономија су, за Хелда, саставни делови либерално демократске културе: „Начело аутономије је у средишту модерног либералног демократског пројекта који је заокупљен могућношћу појединаца да одреде и оправдају властито делање, њиховом способношћу да бирају између алтернативних политичких програма и нужношћу увођења правила на основу којих ће се ограничити демократски процес“ (Held, 1997: 178). Уосталом, темељ либерализма, почевши од Лока, је становиште да су грађани у стању да одреде своје делање и да прузму одговорност у односу на обавезе које су прихватили. С друге стране, приврженост принципу аутономије у либералној демократији резултирала је и повећаном осетљивошћу јавности на ситуације у којима се чини да постоји озбљан јаз између друштва и државе, на ситуације у којима су доведени у питање контрола и домашај демократске владавине.

Због тога би фрустрације грађана требало разумети као својеврсни индикатор стања демократије на почетку двадесет и првог века. Фрустрације које сведоче о узнемирујућем осећају да је опала моћ гласачких листића, осећају да су искључени из важних политичких процеса, односно, осећају да не постоји јасна веза између политика за које гласају на националном нивоу и политика које се дешавају на наднационалној равни. Коначно, фрустрације грађана су јасан индикатор да су затечени у системима који, објективно, више нису функционални, будући да је њихова суштинска политичка димензија добрим делом измештена у простор не-државне суверености. У том смислу, један од могућих одговора на деловање из овог глобалног аморфног простора свакако мора укључити и космополитску перспективу.

Космополитска демократија

По Кантовом (Kant) уверењу, „проблем устројства савршеног грађанског поретка зависан је од проблема законитог спољашњег односа међу државама, и без њега се не може решити“ (Кант, 1974: 34). Међутим, Кант се такође и пита да ли вреди изграђивати један грађански поредак, тј. устројство једне политичке заједнице ако ће иста она недруштвеност која је људе натерала на удруживање опет бити узрок неограничене слободе коју има једна политичка

заједница у односу на друге, па, у складу са тим, свака мора од оне друге да очекује исте оне проблеме који су притискали појединце, натеравши их да ступе у законит поредак. „Природа је“, наставља Кант, „дакле, нетрпељивост људи, па чак и великих друштава и држава те врсте створења, опет употребила као средство да у неизбежном антагонизму између себе пронађе стање мира и безбедности; односно ратовима, претераним припремама за њих које никада не попуштају, недаћама које на крају свака држава мора осећати у себи чак и у стању потпуног мира, природа тера људе да у почетку чине несавршене покушаје, да би на крају, после много пустошења, падова, па чак и општег унутрашњег исцрпљивања својих снага, учинили оно што им је ум и без тако жалосних искустава могао рећи: да изиђу из стања безакоња и да ступе у савез народа“ (Kant, 1974: 34). У том савезу народа би, по Кантовом мишљењу, све, па и најмање државе биле сигурне захваљујући уједињеној моћи базираној на заједничким законима.

Кант је, дакле, у свом есеју *Идеја опште историје усмерене ка остварењу светског грађанског друштва*[1] у девет теза („ставова“) образложио претварање просветитељске чежње за миром у теорију универзалног (светског) грађанског друштва. По његовом мишљењу: „Највећи проблем за људску врсту, на чије решење је природа нагони, јесте да оствари грађанско друштво којим ће се управљати по општем праву“ (Kant, 1974: 34). У том настојању, принципе грађанства нужно је применити и на међусобне односе појединачних држава. Кант сматра да би „савез народа“ у почетку морао бити комбинација федералног и конфедералног система, имајући у виду да државе жестоко бране свој суверенитет. Али, то би се временом претворило у јединствено грађанско друштво, светску државну структуру.

Јер, не заборавимо, основна особеност Кантове историјске сврховитости и јесте њена независност од воље и намера самих актера. Да би се историјска сврховитост реализовала није неопходно да субјекти (у овом случају државе) то препознају као сопствени циљ. Напротив, антагонизам актера се показује као основно средство напретка човечанства. У том смислу, сврховитост је једина реална снага у историји, а не идеја или конструкт било ког појединачног актера о томе у ком правцу би историја требало да се развија.

Кант је, дакле, у три своја есеја[2], поставио идеју космополитске перспективе човечанства, као начина како да се превазиђе напетост између партикуларних и универзалних погледа на свет. Историјска динамика којом човечанство напредује према довршеном грађанском друштву неумољива је и противречна. Лукавство ума, путем антагонизације индивидуа, комбиновањем различитих парцијалних интереса, управља напретком људског рода.

Нема сумње да је Кантова пројекција напретка човечанства према светском грађанском друштву утицала и на Дејвида Хелда (David Held) у настоја-

[1] Улрих Бек (Ulrich Beck) овај есеј сматра „тајним утемељивачким текстом данашњице“.

[2] Ради се о већ поменутом есеју *Идеја опште историје усмерене ка остварењу светског грађанског друштва*, затим *Одговор на питање: шта је просвећеност* и *Вечни мир: филозофски нацрт*.

њу да промисли карактер и смисао демократије у контексту глобализацијских процеса, у настојању да сагледа важност демократског наслеђа и одреди његове вредности и границе. Сматрајући да је легитимацијски дефицит савремене демократије више него очигледан, Хелд закључује како су: „У модерним временима права свугде успешно уграђена у институције нација-држава. У зависности од тога колико су такве државе демократске, оне један низ ових права, пре свега грађанских и политичких, дају својим грађанима“ (Held, 1997: 259). Ипак, ако је тачно да су многи облици грађанских права постајали све универзалнији, тачно је и то да национална држава није више способна да низ тих права гарантује. Штавише, у уговорима, регионалним споразумима и међународном праву, ова права се одређују на начин који директно превазилази оквире националне државе. Стога Хелд поставља темељно питање: да ли права која се отелотворују у грађанским правима могу уопште да се одрже у оквирима у којима су настала? Другим речима, намеће се питање на који начин грађанска права могу да се трансформишу у универзална права? Хелд предлаже да се „права која се налазе у средишту демократског процеса схвате као различита од грађанских и универзалних права. Она могу да се бране независно од концепције грађанства унутар националне државе јер су непосредно повезана са демократијом (...) Историјска и културна релативност демократије може се признати, а да се на жртвује захтев да, уколико се прихвати демократија као најсупериорнији облик владавине, аутоматски морају да се прихвате и специфични, сложени услови који је прате“ (Held, 1997: 260). Партикуларни национални, етнички, културни и социјални идентитети јесу основа из које се рађа припадност одређеној заједници, али они су, данас, само неки од могућих идентитета. А управо је демократија основни гарант плурализма идентитета.

У самом средишту либерално демократске теорије налазила се претпоставка о симетричном и реципрочном односу грађана и власти. Симетрија и реципроцитет се манифестују у два правца: између грађана, као субјекта, који бирају и твораца одлука, који су одговорни бирачима; и твораца одлука и грађана, као објеката тих политичких одлука, а све у оквиру ограничене територије националне државе. Из тог односа је произилазило да је национална држава затворен систем, који суверено доноси одлуке о самом себи и у том смислу нема битних додирних тачака са окружењем. Али, националне државе, поготово данас, не живе изоловано, као издвојене целине довољне саме себи. Државе су смештене унутар сложене мреже укрштених комуникација и интеракција. Чворишта ових мрежа се не поклапају са границама територија националних држава. Територијални оквир националне државе не представља озбиљну препреку за друге мреже комуникација и моћи које су локалне, регионалне и глобалне. Због тога није тешко закључити да националне државе ни у ком случају не доносе одлуке изоловано од тих мрежа. Тиме се отвара питање утврђивања правог места, релевантне заједнице у којој се артикулише демократска процедура.

Јер, ако је слобода угрожена понашањем других нација и држава, како је то тврдио Кант, право у једној политичкој заједнице не може да превлада. Ослањајући се на Канта, Хелд сматра да демократија може у пуном капацитету

да се оствари у оквиру једне политичке заједнице само ако није угрожена другим политичким заједницама или интеракцијама које прелазе границе те заједнице. По његовом мишљењу, демократски закон може да превлада само ако се успоставља, како над средиштима моћи унутар посебних политичких заједница, тако и у односима између њих. Будући да центри моћи могу да буду национални, транснационални и међународни, утемељење демократског јавног права у оквиру једне политичке заједнице захтева утемељење демократског права и у међународној сфери. Због тога: „Демократско јавно право треба да буде подупрто и подржано међународном структуром таквог права, или, да то једноставније назовемо, космополитским демократским правом. Под демократским космополитским правом подразумевамо у првом реду демократско јавно право утемељено унутар земаља и између њих“ (Held, 1997: 260).

Космополитско право би било различито од закона појединачних држава, од правних норми које се закључују између држава, као и од међународног права. Космополитско право превазилази партикуларни оквир држава и односи се на све чланове универзалне заједнице, односно, све оне који су повезани мрежама комуникацијских, економских, политичких, еколошких и других интеракција. Такође, примена космополитског права би подразумевала добровољан пристанак националних држава, које би донеле одлуку да учествују у изградњи космополитског поретка. „Да би инаугурација демократског међународног поретка била легитимна“, каже Хелд, „она мора да буде утемељена на консензусу. Међутим, у каснијим фазама када људи непосредно не учествују у процесу управљања, сагласност треба да извире из већинских одлука њихових представника, све дотле док се они придржавају космополитског демократског права и одговарајућих уговора“ (Held, 1997: 268). Саме регулативне процедуре би, наравно, биле обавезујуће за се, јер да би демократско право било ефикасно оно мора да буде интернационализовано.

Примена космополитског права и успостављање космополитске заједнице претпоставља различите облике грађанства. Људи би припадали различитим политичким заједницама – локалним, државним, регионалним, глобалним: „Стога се суверенитет може одвојити од идеје фиксираних граница и територија и замислити, у начелу, као еластичан временско-просторни центар моћи. Суверенитет је атрибут основног демократског права, али се може утемељити и у различитим саморегулативним удружењима, од државе до градова и корпорација“ (Held, 1997: 272). Космополитски модел демократије подразумевао би систем различитих и укрштених центара моћи, у оквиру нових организационих механизама.

Хелд је космополитски модел систематизовао у осам тачака:

1. *Ограничавање моћи.* Глобални поредак састоји се од вишеструких и међусобно испреплетаних система моћи који укључују: тело, културу, циилна удружења, економију, односе принуде и организовано насиље, правне односе, и сл. Разлог за успостављање космополитске демократије произилази из потребе за ограничавањем ових система моћи, који иначе стварају међуповезаност различитих народа и нација.

2. *Начело аутономије.* Космополитски модел подразумева да све групе и удружења имају право на самоодређење, које може да се дефинише као приврженост начелу аутономије, тј. скупу права и обавеза које је конституишу. Ове групе права и обавеза, по Хелдово, мишљењу, прожимају све системе моћи и могу да се сврстају у следеће категорије: здравстена, социјална, културна, грађанска, економска, миротворна и политичка. Заједно, ове категорије формирају основу поретка – космополитског демократског права.
3. *Обавезујући стандарди.* Усвајање принципа који ограничавају облик и домашај индивидуалног и колективног делања у организацијама и удружењима државе, економије и цивилног друштва. Усвајање одређених стандарда који важе за све грађане – које ни један режим или удружење не може легитимно да крши.
4. *Међународни закони.* Стварање и примена закона, у том оквиру, може да се врши на низу различитих места и нивоа, упоредо са ширењем утицаја регионалних и међународних судова који врше надзор и контролу власти.
5. *Образовање демократског добра.* Одбрана права на самоодређење, стварање заједничке структуре политичког делања и очување „демократског добра“ – представљају најопштије колективне циљеве. Приврженост демократској аутономији подразумева и програм дугорочних промена, али и програм остваривања најважнијих циљева, посебно промена социјалних услова свих оних који живе у приликама које им радикално онемогућавају учешће учешће у јавном животу.
6. *Социјална правда.* Јасни принципи социјалне правде подразумевају *modus operandi* производње , расподеле и експлоатације природних извора мора да доприноси и да буде у складу са демократским процесом и заједничком структуром политичког делања.
7. *Избегавање употребе силе.* Принцип непринудних, ненасилних односа основно је начело у решавању спорова; употреба силе мора да остане колективна опција која се примењује само у крајњем случају када се суочава са нападима који поништавају космополитско право. Космополитска демократија може да оправда употребу силе, тек пошто су све друге форме преговарања и санкција исцрпљене – и то у случајевима претње међународној демократији и одбацивања демократских права и обавеза од стране тиранских режима, као и када су догађаји изван контроле одређених актера.
8. *Универзално право грађанства.* Људи могу да припадају различитим заједницама које снажно утичу на њихов живот и, истовремено, да имају приступ различитим облицима политичке партиципације. Право грађанства се, у принципу, проширује тако да обухвата припаднике свих међусобно испреплетаних политичких заједница, од локалних до глобалних (Held, 1997: 314).

Наравно, прво питање које се неизбежно намеће у вези овако пројектованог модела је - како би ови принципи могли да се реално примене? Хелд предлаже минималне институционалне компоненте система које би укључивале, поред обавезе свих националних парламената да космополитско демократско право уграде у сопствене уставе, и стварање ефикасних транснационалних законодавних тела на регионалном и глобалном нивоу. По узору на Европски парламент, таква тела би требало успоставити и у Латинској Америци, Азији и Африци. Такође, Генералну скупштину Уједињених нација би требало озбиљно реформисати како би постала скупштина свих демократских

земаља. Да би се, у одређеној мери, приближили оваквом систему неопходан је низ краткорочних и дугорочних реформи:

Табела 1: *Предлог краткорочних и дугорочних реформи*

Краткорочне реформе	Дугорочне реформе
Реформа Савета безбедности Уједињених нација (укидање права вета)	Утемељење космополитског демократског права: нови Пакт о правима и обавезама уграђен у различите сфере моћи
Стварање Другог дома Уједињених нација на међународној оснивачкој конвенцији	Глобални парламент, повезан са регионима, државама и локалним друштвима; оснивање Суда за разграничење надлежности
Снажење политичке регионализације (ЕУ и други облици)	Одвајање политичке и економске сфере, финансирање Скупштина и изборних делатности из јавног буџета
Обавезна надлежност Међународног суда, стварање новог Међународног суда за људска права	Повезивање глобалних правних система (елемената кривичног и грађанског права)
Стварање нове агенције за економску координацију на регионалном и глобалном нивоу	Успостављање одговорности међународних и транснационалних економских установа парламентима на регионалном и глобалном нивоу
Успостављање ефикасне и одговорне међународне војне силе	Стално повећање дела војне моћи нација-држава који се преноси на регионалне и глобалне установе, са крајњим циљем демилитаризације и превазилажења ратова

Извор: *(Held, 1997: 325)*

Наравно, низ питања која се отварају анализирањем Хелдовог модела суочавају овакав пројекат са озбиљним искушењима. Шта са оним државама које не би прихватиле космополитско право? На који начин би се спроводиле одлуке реформисане Генералне скупштине? Да ли би постојала централизована полиција и јединствена војска? Како би се искључила могућност појаве неких нових тиранских режима? Нема сумње да у овом тренутку не постоје јасни одговори на ова питања. С друге стране, нема сумње у то да постоји потреба да се изнађу решења за проблеме на које наилази либерална демократија у савременом свету. Постојећи модели координације нису се показали ефикасним. Вестфалски модел, базиран на суверенитету националних држава, које су своје међусобне односе градиле на принципу делотворне силе, више није адекватан оквир за савремене политичке процесе. У свету глобалних ризика и решења морају бити глобална. Инспирисан Кантом, Дејвид Хелд је понудио свој одговор на глобализацијске изазове демократији. Свестан донекле утопијског карактер свог пројекта, Хелд анализира постојећих тип политичких процеса и, истовремено, пројектује пожељне политичке принципе и форме, пружајући могућност новог политичког разумевања света.

Закључак

Националне државе са својим обрасцима демократског одлучивања не могу више да одговоре на глобалну друштвену комплексност, већ све више заостају у решавању проблема који су за њих или сувише велики, или сувише мали. Демократија је, као идеал практичног делања, настајала као резултат различитих теоријских и практичних искустава. Овај тип политичког обрасца увек је подразумевао одређену територију и одређено друштво. У том смислу, демократија је практично неодвојива од националне државе, која је постала услов њене могућности. Међутим, више је него очигледно да су се ти услови променили. Национална држава је територијална држава и њена моће почива на контроли територије. Комуникација социјалних актера, захваљујући информатичко-комуникацијској револуцији, није више уоквирена територијом. Комуникација је постала глобална, што значи да је и производња друштвене комплексности постала – глобална. Глобално друшто поткопава значај и моћ националне државе зато што се њеној дефинисаној територијалности сада супротставља мноштво друштвених кругова и комуникацијских мрежа којима није својствен било какав локалитет. Глобално друштво представља тоталност друштвених односа који нису у потпуности интегрисани у политику националне државе. Нити ће то више бити могуће.

Имајући у виду ту врсту проблема, наша основна претпоставка, да се подсетимо, била је да се у функционисању демократских система у оквиру националних држава јавља проблем легитимацијског дефицита и то због тога што решавања глобалних проблема надилази капацитете националних држава, чиме се мењају услови функционисања демократских поредака а кругови оних који одлуке доносе се више не поклапају са круговима оних на које се те одлуке односе. Тиме је озбиљно доведено у питање јединство националне државе и демократије. Тиме је доведена у питање и идеја либералне демократије да грађани слободно и непосредно бирају услове у којима ће живети. Принцип аутономије се налази у срцу либерално демократског концепта – могућност избора између алтернативних програма. Истовремено, примена принципа аутономије резултирала је и повећаном сензибилношћу политичке јавности на ситуације у којима се ти принципи угрожавају. У том смислу, један од проблема је, свакако, осећај грађана да су искључени из важних политичких процедура, осећај губитка контроле, осећај губитка поверења у демократску праксу, односно, осећај да не постоји веза између одлука које се доносе на националној равни и онога што се дешава на наднационалном нивоу. Други проблем везан језа објективну чињеницу да је свет промењен, да више не функционише на нивоу суверених држава, да је та промена иреверзибилна и да је неопходно размотрити моделе демократског одлучивања из космополитске перспективе.

Дејвид Хелд је, развијајући Кантове ставове, настојао да промисли карактер и смисао демократије у контексту глобализације. Предложио је да се права која се налазе у средишту демократског процеса схвате као различита у односу на грађанска права, тј. да прихватање демократског система не значи

истовремено одбацивање сопственог националног,културног и етничког идентитета. Управо супротно – демократија мора бити гарант плурализма идентитета. На тај начин ће се ефикасније имплементирати модел космополитског права, који би касније резултирао космополитском заједницом. Примена космополитског права и успостављање космополитске заједнице претпостављала би различите грађанства – људи би припадало различитим политичким заједницама (локалним, државним, регионалним, глобалним), а најважније би било одвајање суверенитета од идеје територије и фиксираних граница. Хелд је, такође, предложио и основне институционалне елементе такве космополитске заједнице који би обухватали реформисане УН, оснаживање постојећих и оснивање нових регионалних институција, успостављање међународне војне силе, итд.

У сваком случају, питања демократије неодвојива су, данас, од глобализацијских процеса. С друге стане, либерална демократија и национална држава налазе се на својвеврсној раскрсници. Некада чврста легура, сада бива превазиђена. Свеукупна повезаност савременог света производи нове, глобалне изазове, који нису постојали у ранијим епохама, и који, нужно, захтевају глобалне одговоре. Да би ти глобални одговори били демократски мораћемо да изградимо другачију политичку инфраструктуру. Повратак у прошлост, упркос повременом оживљавању националистичких перспектива, није могућ. То, просто, није ствар избора већ императив будућности. А, по свему судећи, једини начин да глобализација у будућности буде демократска јесте да будућа демократија буде – глобализована.

Литература:

1. Bauman, Zigmund (2012), *Bauk pobune*, razgovor sa Đulijanom Batistonom, Novi plamen, http://noviplamen.net/2012/04/12/intervju-sa-zygmundom-baumanom-bauk-pobune/ (datum posete: 21.08.2016.)
2. Bodrijar, Žan (2007): *Duh terorizma*, Arhipelag, Beograd
3. Gidens, Entoni (1998): *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd
4. Habermas, Jirgen (2003): *Evropska nacionalna država pod pritiskom globalizacije*, u: *Nova srpska politička misao*, Vol. VII, no. 3-4, Beograd
5. Held, Dejvid (2003): *Debate o globalizaciji, u: Globalizacija – Mit ili stvarnost*, Sociološka Hrestomatija (priredio Vuletić Vladimir), Zavod za udžbenike i nastavna Sredstva, Beograd
6. Held, Dejvid (1997): *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd
7. Kant, Immanuel (1974): *Um i sloboda*, Ideje, Beograd
8. Luman, Niklas (2001): *Društveni sistemi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
9. Makluan, Maršal (1971): *Poznavanje opštila – čovekovih produžetaka*, Prosveta, Beograd
10. Orlović, Slaviša (2010): *Politikološki ogledi*, Službeni glasnik, Beograd
11. Sartori, Đovani (2001): *Demokratija – šta je to?* CID, Podgorica
12. Žižek, Slavoj (2011): *U odbranu izgubljenih stvari*, Akademska knjiga, Novi Sad

GLOBALIZATION AND/OR DEMOCRACY: COSMOPOLITAN PERSPECTIVE

Summary: Transnational actors in the sphere of politics, law, security and economics are compelling evidence of the existence of a situation in which the nation-state are becoming less actors and more objects within the globalization process. Also, transnational actors are an indicator of the fact that the world society does its own political system, so that all these actors are floating in one specific, unusual space, devoid of consistent normative justification. In other words, the aforementioned type of action is not set in advance know the normative framework, but almost exclusively relies on certain values for which the actors stand. In such a context, one of the basic questions - who, in fact, decides? That is, where is sublimated the political dimension of different actions at the global level? The suspension institutional dimensions of events in the global area inevitably produces structural tensions that can not be concealed some sort of semi-spontaneous equilibrium between nation states and global actors. Therefore, the frustration of citizens should be understood as a kind of indicator of the state of democracy at the beginning of the twenty-first century. Frustration testifying about the disturbing feeling that has declined power of ballot, the feeling that they are excluded from important political process, that is, the feeling that there is not a clear link between policy for voting at the national level and policy that occur on a transnational level. Finally, the frustration of citizens are a clear indicator that they are caught in systems that, objectively, they are no longer functional, since their essential political dimension largely removed in the space of non-state sovereignty. In this sense, one of the possible answers to the functioning of the global amorphous space must include the cosmopolitan perspective.

Key words: democracy, nation-state, globalization, transnational actors, cosmopolitan democracy

СЛОБОДАН ПЕНЕЗИЋ*
ЈП Службени гласник Републике Србије
Београд

УДК 321.7(73):315.7
Монографска студија
Примљен: 11.09.2016
Одобрен: 20.10.2016
Страна: 141-167

ОБЛИЦИ ДЕМОКРАТИЈЕ И ОПРАВДАНОСТ ТЕЗЕ О КУЛТУРОЛОШКОМ РАТУ У САД

Сажетак: С намером да испита да ли постоје аргументи за то да Сједињене Америчке Државе назовемо представничком демократијом, аутор анализира неколико аспеката који помажу да се објективно сагледа стање у тамошњем друштву у последњих неколико деценија. Узимајући у фокус државу која се углавном доживљава као пример развијеног демократског уређења, поставља се питање остваривости основних претпоставки демократије и тако испитује и сама природа представничке демократије. С тим циљем тумаче се појединачни проблеми и однос власти према плурализму интереса и мишљења у друштву, односно питањима од виталног значаја за живот грађана.

То води анализи социокултуролошког контекста у оквиру којег постоје разлике међу грађанима САД и испитивању оправданости тезе о постојању „културолошког рата“. Реч је о разматрању тога да ли је реч о америчкој стварности или разликама формулисаним према важним социокултуролошким питањима које пре свега постоје унутар интересно оријентисаних елита, а које их по потреби подстичу, посебно током политичких кампања. Унутар анализираних аспеката, као најважнији се тумачи однос утицаја економских и културолошких фактора, закључујући да културолошки ипак нису потиснули економске, већ да је реч о коегзистенцији. Закључак до којег се долази указује на нужност реформи, које морају бити спроведене упоредо с едукацијом грађана и изменом улоге других важних актера.

Кључне речи: представничка демократија, америчко друштво, политички систем, културолошки рат, људска права, избори, политичке кампање

Уводне напомене

Овај текст је тематски усмерен ка питању - да ли Сједињене Америчке Државе можемо аргументовано окарактерисати (и ако можемо, у којој је то мери) као истинску представничку демократију, која у складу са својим изворним претпоставкама подразумева систем утемељен пре свега на поштовању принципа једнакости свих грађана?

* penezicslobodan@gmail.com, +381-64-44-98-441

Представничка демократија, наиме, подразумева могућност да грађани кроз демократске изборе бирају своје репрезенте који у њихово име и заступајући њихове интересе, уколико дођу на власт, доносе одлуке и креирају одређену политику. Она стога у основи има механизме који утичу на то да се одлуке не доносе непосредно, већ да то чине изабрани представници, а самим тим као обавезне елементе подразумева и политички плурализам и једнако право гласа.

Наиме, у САД које према бројним мишљењима представљају модел развијеног и демократски уређеног друштва, у последње две деценије све је израженија дебата око тога да ли се на основу анализе појединих теоријских претпоставки с једне стране и рефлексија америчких искустава с друге, на то питање може понудити потврдан одговор - односно да ли је плурализам мишљења унутар друштва адекватно представљен кроз постојећи политички систем и деловање изабраних власти. То уједно отвара и питање остваривости основних претпоставки демократије кроз моделе репрезентације, односно меру њихове реализације у стварност, и води и темељном преиспитивању природе представничке демократије.

Амбиције овог текста далеко су од претензија да се понуди коначан одговор на то питање, већ су уоквирене жељом да се на овом, чини се и те како подесном примеру, покушају омеђити поједини, према мом суду, суштински аспекти кроз које се може размишљати на ту тему. Дакле, одговор на то питање налази се у основи потребе да се испита све што знамо о појединачним политичким проблемима и томе како власт реагује на плурализам интереса и мишљења у друштву, кад је реч о питањима која су у средишту интересовања и живота грађана.

Потрага за одговором стога мора водити ка анализи социокултуролошког контекста у оквиру којег долази до поларизације. То значи и испитавање (не)оправданости тезе о постојању „културолошког рата“ у САД, односно разматрање тога да ли се може констатовати да је реч о друштвеној стварности или су пак у питању разлике формулисане према важним социокултуролошким питањима које пре свега постоје унутар интересно оријентисаних политичких елита, које их по потреби (посебно током предизборних кампања) акцентују кроз агенде такмаца у предизборним тркама, зарад политичког профита.

Посебан фокус у тексту је стога на кампањи за председничке изборе у САД 2008, јер је из садашње позиције могуће доста лакше и веродостојније ретроспективно уоквирити тадашња збивања. С обзиром на лично присуство на појединим догађајима, текст је уједно и репортерски покушај да се укаже на расположење које је пратило тај, према мом суду, илустративан случај. Посебно из разлога што је у сусрет тим изборима расположење америчког јавног мњења било изразито подељено на оне који су изузетно негативно гледали на власт кабинета Џорџа Буша јуниора (*George W. Bush*) и оне који су с једнако негативним емоцијама видели долазак на место председника Барака Обаме (*Barack H. Obama*), односно промена које је његов долазак симболизовао и

агенде коју је он заговарао. Све то због тога што је у таквој атмосфери, у добром делу САД, а чини се и још више изван граница САД, Обамин каснији тријумф доживљен и као својеврсни месијански догађај који ће, како се сматрало, глобално набоље променити ствари. Део текста је стога посвећен и председничким дебатама, односно ономе шта су тадашњи председнички кандидати две најутицајније политичке партије - Барак Обама, демократа, и Џон Меккејн (*John S. McCain*), републиканац, најављивали, с жељом да на тај начин акцентујемо и неколико тема у кампањама, око који су се и гласачи опредељивали.

Последице таквих разлика, кроз својеврсна поларизована сочива, могли су се видети и у периоду након тих избора (али и данас), а кроз, примера ради, манифестације десно оријентисаног покрета „Бостонска чајанка“ или пак кроз левичарски оријентисане захтеве које истичу припадници покрета „Окупирајмо Волстрит“. Кроз питања која су доминирала у тадашњим кампањама, а која ће кроз сличне дискурсе вероватно уоквирити и већину предстојећих, настојаћемо указати на корпус тема и питања око којих се посебно у последње две деценије настоје привући гласачи, а која су очигледно и извориште разлика у друштву.

То је уједно и примарни фокус који би требало да креира контекст на основу којег се може анализирати наведено истраживачко питање. Наиме, тематски ћемо настојати да узмемо у обзир три конкретна аспекта или три изазова који се наслањају један на други, а који стоје пред актуелним моделом демократског уређења у САД. Реч је, најпре, о већ дуго времена актуелној дебати која постоји око питања - до које мере постоји сагласност или расцеп унутар америчког друштва по питању основних вредности које су изворно дефинисане и у правним оквирима (попут принципа равноправности), а чија се рефлексија може пратити кроз питања попут религије, морала или сексуалности – оних која су уједно и теме око којих политички кандидати формирају своје кампање и излажу своје агенде. Друга тема је питање природе политичког поља у САД (с нагласком на изборни систем), односно то да ли оно на прави начин репрезентује и омогућава равноправну заступљеност интереса свих грађана, с обзиром на све гласније примедбе да су неопходне корените промене. И коначно, тема ће бити и основна обележја система власти који би морала утицати на то да се обезбеди очување утемељених у тамошњем демократском уређењу и самом правно-политичком систему.

У циљу потпуног осветљавања контекста, нужним сматрам разматрати и однос важности утицаја културолошких тема спрам важности економских интереса, који прожима сва три наведена аспекта. То заправо јесте питање снаге утицаја или бар давања приоритета једној или другој теми (културолошки или економски фактори) у процесу доношења политичких одлука. Самим тим и у начину на који се опредељују бирачи. Указивање на наведене аспекте, кроз практичне примере и релевантне теоријске позиције, могло би, према мом суду, бар имплицитно понудити и одговор у вези с дефинисаним истраживачким питањем.

Културолошки рат: поводи, размере и последице

Позната парадигма америчког „мелтинг пота“ у најједноставнијем тумачењу представља сликовиту метафору креирану на основу искустава асимилације досељеника у америчко друштво и тамошњи систем у целини. Она подразумева својеврсни хомогенизацијски процес који у својој основи има норму по којој је сваки досељеник морао да се одвоји од свог традиционалног наслеђа и прихвати правила и оквире доминантне културе, док су њихове партикуларне културолошке специфичности истовремено интегрисане у систем. Данас су, међутим, све чешћи примери, а самим тим и оцене стручне јавности, који говоре у прилог тези о престанку функционисања тог модела.

Вил Кимлика (*Will Kymlicka*) констатује да је актуелна политика САД, које су наводно прототип неутралне државе, таква да подразумева сваколики примат енглеског језика. Он констатује да то потврђује и законска обавеза деце да уче енглески језик у школама, као и то што је знање језика и законски услов за имигранте преко 50 година старости за стицање америчког држављанства и услов за запошљавање, јер је доминација енглеског језика стратешки и била на уму власти током пријема појединих држава у оквире федерације, када се циљано тежило томе да се обезбеди доминација англофоних грађана у оквиру сваке државе (Kymlicka u Kymlicka & Opalski, 2002). Овако креиране норме и оквири су изузетно важни, подсећа Кимлика, наглашавајући да да су они чврсто међусобно повезани и заједно обликују саму структуру америчке државе, креирајући тако и механизам за развој и напредак или пак назадовање одређене групе и појединаца. Он сматра да су „америчке власти тако смишљено промовисале интеграцију појединаца и група у такве друштвено-културне оквире, охрабривши грађане да своје планове и живот вежу за учешће у заједничким институцијама које функционишу на енглеском језику“ (Kymlicka u Kymlicka & Opalski, 2002: 31). На овом месту би можда било упутно подсетити и на Антонија Грамшија (*Antonio Gramsci*) који је креирајући своје објашњење успостављања и одржања власти кроз културолошку хегемонију на уму, чини се, имао управо такав вид успостављања доминације над појединцима и групама.[1] Кимлика, пак, наводи и размишљања Мајкла Волзера (*Michael Walzer*), који при свом дефинисању две форме либерализма први модел „тврдог“ либерализма осликава примером САД, наглашавајући да либерализам укључује „јасан раскид између државе и националности“ и подсећа да је баш на примеру САД очигледно да либерална држава егзистира изнад свих посебних група, одбијајући да прихвати или подржи њихов засебан начин живота или да се активно заинтересује за њихове друштвене репродукције - Волзер, дакле, констатује да је држава неутрална у односу на специфичности тих група и запажа да је најјаснији пример такве неутралности либералне државе јесу САД (Prema Kymlicka u Kymlicka&Opalski 2002: 30 - 31).

[1] Грамши је писао о томе како класа у друштву остварује доминацију, уз помоћ тзв. културне хегемоније, односно тако што организује и спроводи моћ стечену кроз механизме потчињавања и вољно пристајање потчињених, у чему јој помажу формације у оквиру којих делују и медији, религија, образовни систем...

Бројни су, међутим, браниоци строгих либералистичких погледа по питању односа државе према правима посебних група. Слободан Дивјак (2006) тако сматра да баш таква културна неутралност америчког државно-политичког идентитета омогућава да једнакост буде гарантована свима и да ће само тако тамошње друштво и систем, држећи се познатих установљених принципа цивилне религије, моћи одолети појединачним разликама које егзистирају унутар друштва - све то из разлога што, како оцењује, баш те разлике могу довести у питање идентитет, поредак и функционисање државе. Он стога закључује да „амерички национални идентитет стоји или пада зависно од тога да ли стоји или пада тзв. амерички кредо (136). Дивјак, наиме, наглашава да је најбољи залог безбедне америчке будућности „одржавање система у којем ће државно-политички идентитет, издвојен од партикуларних идентитета група, бити основ за одржање равнотеже између тих различитих идентитета“ (168).

Да би неко данас могао постати грађанин САД, са свим припадајућим правима и обавезама, не мора имати неки посебну културолошку позадину (премда се на поједине ипак не гледа благонаклоно), већ се „мора обавезати на приврженост идејама слободе, једнакости и републиканизма, инкорпорираним у тзв. амерички кредо“, о чему такође пише Дивјак, који подсећа да то подразумева индиферентност политичког система у односу на културолошки контекст. Никола Бељинац, пак, корисно подсећа (2009) на Ејми Гатман (*Amy Gutmann*), која се пита - да ли грађани различитих идентитета могу да буду представљени као једнаки ако институције не признају њихове посебне идентитете, него само њихове опште интересе у оквиру грађанских и политичких слобода? Наиме, она истиче да је одговор на то питање увек исти и да је „уколико желимо да говоримо о истинској равноправности свих чланова политичке заједнице, неопходно јавно признање њихових партикуларних идентитета, јер културни контекст представља домен примарних добара свих људи“ (Према Бељинац, 2009: 38).

Након II светског рата, у америчком друштву се догодила очигледна класна ерозија, док је тешко побројати и само оне познатије примере утицаја расне сегрегације. Кимлика такође подсећа и на специфичност случаја Афроамериканаца у САД који нису добровољно дошли тамо, па их као такве и није могуће посматрати као имигранте, али и на то да се они, с друге стране, не могу посматрати ни као национална мањина, јер између њих не постоји довољно заједничких културолошких специфичности (Kymlicka u Kymlicka & Opalski, 2002: 64-66). Треба подсетити и да су својевремено америчке власти намеравале да се на југу креира држава Афроамериканаца, што се ипак није догодило, јер су их власти касније „стратешки“ раселиле по читавој земљи како ни у једној не би били у већини. Сличан пример, тачније пример мотивисан истим циљем, виђен је и код расељавања америчких Индијанаца у Оклахому, која је првобитно требало да буде искључиво њихова територија, али је и та држава потом ипак отворена за досељавање осталог становништва, а они су потиснути у резервате.

Јово Бакић (2010, став 1) наводи да је „афроамеричко становништво у САД у ропском статусу живело до 1865, а право гласа добило је 1960, док су

Азијати били без без права гласа до 1945, те да данас Афроамериканци чине око 13 одсто становништва, а 7,5 одсто чланова Конгреса; Хиспаноамериканаца има чак 15 одсто, а шест одсто је у саставу Конгреса. Индијанаца у Конгресу тренутно нема, а упркос системском истребљењу чине 1,2 одсто становништва; док белци којих је 66 одсто чине 84 одсто представника у Конгресу". Одлука о раздвајању деце у јавним школама, према њиховој боји коже, донета је 1896. противно важећим правним оквирима САД и тек 1954, након спора „Браун против Одбора за образовање", Врховни суд ју је прогласио неуставном, оборивши систем одвојених установа за образовање црначког и белачког становништва, а тај нови модел расне правде дефинисан је као „закон слеп за боју коже", заменивши дотадашњи „једнак третман".[2]

САД су се посебно након 60-их година XX века суочавале са захтевима различитих етничких (и других) група које су након периода сопствене еманципације тражиле одређена права. Домети њихових захтева су, чини се, ипак лимитираних амбиција, јер се већина задовољава тиме да остане у унутар друштвено-политичких оквира САД, уз гаранцију поштовања одређених права, покушавајући „у ходу" да прошири опсег тих својих права. Део објашњења лежи и у познатој типологији коју је Хоровиц (*Donald L. Horowitz*) креирао покушавши да укаже на околности под којима се одређене групе решавају да истакну своје захтеве за већом аутономијом или пак сецесијом. У тој типологији, амерички модел је, чини се, сличан оном који он описује примером Баска у Шпанији, по којем се развијене групе у развијеним регионима и поред осећања неправде, ретко одлучују да истакну такве захтеве, услед прорачуна губитака и добитака пре свега у економском смислу (1985: Поглавље VI).

Ајрис Мерион Јанг (*Iris Marion Young*) с правом ипак истиче да анализа демократије у мултикултуралним друштвима мора подразумевати и анализу постојања укључености и утицаја свих група и појединаца у политичке процесе, јер процеси избора и доношења политичких одлука често маргинализују индивидуалце и читаве групе, из разлога што су норме и оквири кроз које се ти процеси реализују наклоњенији одређеним групама. Анализирајући примере угњетавања одређених група у САД, она критикује и сам концепт грађанске јавности и наглашава да се морају у виду имати и остале групе са специфичним обележјима попут старијих и особа са хендикепом, али и хомосексуалаци или жене (2002: 32). Бројни су и други аутори који у том духу указују на кључне теоријске и практичне проблеме демократије данас, као што су природа држављанства и облици неједнакости, односно ексклузија појединих грађана на основу сиромаштва, пола или културних разлика, и наглашавају да је „неопходно оживети политичку дебату која би поново вратила у епицентар интересовања политичких елита гарантовање једнаких права свих грађана и квалитетнији систем репрезентације кроз облике вршења власти" (Carter & Stokes, 2002: Poglavlje I). Гудин (*Robert E. Goodin*) на темељу таквих размишљања такође истиче да је неопходна одређена допуну кроз концепт „унутраш-

[2] Погледати страницу:
http://americanhistory.about.com/od/supremecourtcases/p/brown_v_board.htm

ње рефлексије и емпатије унутар друштвених процеса, што подстиче рефлексивност појединачних мишљења и интереса у оквирима демократског уређења и система власти“ (2005: 224).

Питање оправданости тезе о постојању „културолошког рата“ унутар америчког друштва у оквирима тамошњег модела демократског уређења стога далеко надилази оквире познате дебате о потреби признавања партикуларних идентитета с једне, односно (не)оправданости захтева које истичу заговорници мултикултурализма с друге стране. Наиме, усеци различитости и подела унутар америчког друштва очигледно не прате строго поделе које постоје међу различитим етничким групацијама, националним мањинама или другим групама у друштву, већ њихова специфичност лежи у томе што су свепрожимајући и уједно у директној вези с делањем политичких и бизнис елита, које неретко свесно манипушлишу разликама које неспорно постоје међу њима. Дакле, ту су поред питања особености појединачних култура и група у игри и бројни други елементи попут обележја и степена развијености политичке културе у тамошњем друштву, социјалних разлика узрокованих економским фактором или саме историјске генезе развоја демократије и принципа заштите људских права у САД.

Међу бројним одређењима појма политичке културе за контекст у којем се покушава сагледати ова тема можда је најкорисније навести оно које дају Олмонд и Верба (*Gabriel A. Almond & Sidney Verba*), који тај појам одређују (1963: 11-18) у односу према одређеним политичким оријентацијама, односно у погледу ставова грађана према политичком систему и његовим целинама, али и њиховим ставовима по питању позиције и улоге у систему - политичка култура тако, у том тумачењу, представља суму политичких уверења и ставова према државним институцијама, укључујући и њих као актере.

Америчко друштво и поларизација

Мијат Дамјановић (2011) подсећа на Токвилову импресионираност „садржајем и квалитетима америчког цивилног друштва, богатим примерима грађанске асоцијативности и посвећености јавним стварима и јавним добрима, независно од познатих, пратећих и узнемиравајућих социјалних ексклузивности, у чему је видео залог за заштиту демократских тековина“ (330). Милан Подунавац (2010) у једном од својих радова, пак, напомиње да је борба за грађанство у САД борба не само за укључивање у јавно поље, већ пре свега настојање да се уклоне баријере јавног признања, пре него да се истакну аспирације на грађанску партиципацију. Пишући о традицији демократских принципа у америчком случају, Мајкл Мезеј (*Michael Mezey*) примећује да је у САД свакодневна појава позивање на демократско наслеђе и традицију, без обзира да ли је реч о политичким лидерима или учитељима у школама, што може говорити о дубини демократских корена у друштву, институцијама власти и политичкој култури уопште. Наиме, принцип да већина одлучује је присутан у свим облицима тамошњег друштвеног понашања, а снага тог принципа огра-

ничена је једино у погледу неопходне заштите права мањина, па Мезеј закључује да „треба имати на уму да данашња демократска већина не може учинити ништа да спречи данашњу мањину да већ сутра постане већина“ (2008: 1).

Данашње америчко друштво, пише међутим Дворкин (*Ronald M. Dworkin*) прожето је и неслагањем у погледу готово свих политичких питања - од тероризма, преко друштвене правде, религије и судства, па до саме природе демократије. Он суштински проблем ипак види у томе што „више није реч о једноставном грађанском неслагању, већ облицима својеврсног рата“ (2008: 1). Пратећи хронолошки развој повода за оправданост тезе о постојању „културолошког рата“, Морис Фјорина (*Morris P. Fiorina*) подсећа (2004) на део говора Патрика Бјукенена (*Patrick J. Buchanan*), некад истакнутог републиканца, а потом и независног председничког кандидата, који је 1992. говорио о томе да је након периода „хладног рата“ уследио период „културолошког рата“. Од тог тренутка су и дискусије о постојању „културолошког рата“ у САД посебно актуелизоване.

Сенатор Данијел Патрик Мојнихан (*Daniel P. Moynihan*) својевремено је изјављивао да сви имају право на своје виђење ствари и тако мотивисане изјаве, али не и на своје чињенице (Према Bartels, 2012). Ненад Кецмановић у том духу подсећа да Сартори зато поставља „јасан услов разграничења практиковања и злоупотребе демократије, истичући да демократија постоји када постоји отворено друштво у ком је однос између оних који владају и оних којима се влада, прелиминарно схваћен у смислу да је држава сервис грађана, а не грађани у служби државе, јер власт постоји због народа а не обрнуто“ (2011: 33). Мезеј (2008) такође закључује да ниво развијености репрезентативне демократије зависи од природе односа политичких представника и грађана. Наиме, он је мишљења да ако се истиче да представнички систем треба посматрати као изразито демократски, онда и решавање питања народног суверенитета мора бити приоритет. Он се стога пита – како се онда може рећи да су грађани ти који управљају, ако то заправо чине њихови политички представници? Као полазну тачку ка анализи, он види одређење тога у којој мери грађани могу да контролишу поступке својих представника, чији примарни задатак треба да буде заступање интереса грађана који су их изабрали.

Грађани очекују да власти штите њихове интересе и права и решавају проблеме, али они, утисак је, мало обраћају пажњу на саму суштину рада одређених институција и природу појединачних решења. То свакако није амерички ексклузивитет. Однос између власти и грађана често је тешко сагледати, а јавност је често неинформисана и незаинтересована за одлуке својих политичких представника, док се политичке елите тек у тренуцима када је у питању њихов реизбор значајније интересују за мишљење бираче, што онда није мотивисано жељом да се њихови интереси штите на адекватан начин, већ амбицијом усмереној ка томе да сачувају позиције у власти. Све наведено констатује и Мезеј, који напомиње да основна примедба јавности према својим представницима и институцијама јесте да су „спори и неефикасни, често некомпетентни и подложни корупцији, те да би зато требало мењати процедуре и систем по

којима функционишу најважније политичке институције као што је нпр. Сенат“ (2008: 192).

Све појединачне разлике које се рефлектују у друштвеном пољу и рађају конфликт и дају повод размишљању о оправданости тезе о постојању „културолошког рата“, па Ерик Фонер (*Eric Foner*) напомиње да питање постојања културолошких разлика, односно различитог третмана појединих група и појединица стога „није трансисторијска појава, већ производ одређених околности“ (1994: 67). Суштинско, према мом суду, стога није питање постојања разлика, већ њихове дубине и извориштa, односно тога да ли се услед неспорних разлика међу групама и појединцима рађа конфликт који се рефлектује и на власт која у складу с тим разликама формулише своју политику и оквире понашања или је окидач управо у рукама елита које разлике и жељу за остварењем интереса пројектују кроз друштвено-политичке процесе на друштво, инструментализујући их како би освојили што већи број присталица?

Деценија кулминације

Приказујући поларизацију током избора 2004, Дворкин подвојености у америчком друштву осликава поделом на плаву (демократску) и црвену (републиканску) културу. Поларизација коју скицира црвено-плавим односом на мапи између освојених држава од стране једне или друге партије, према њему јесте и линија друштвено-политичког расцепа. Он се с стога правом пита „да ли унутар америчког друштва постоји некакав заједнички именитељ и да ли је демократија уопште и у каквом облику могућа у таквим околностима?“ (2006: 10).

Џејмс Шефилд (*James Sheffield*) запажа (2009) да у свакој политичкој кампањи кандидати говоре против политичких институција како би на крају постали њихови чланови. Он подсећа на то да су у случају САД видљиви облици и ефекти независног понашања политичара, с обзиром на то да је једна од основних карактеристика америчке политике - компромис, односно прихватање најбољег могућег решења. Он, међутим, оцењује да су тамошње политичке елите под довољним утицајем својих партија, који се рефлектује и на административне одлуке, а то ојачава основаност тезе да баш они узрокују тзв. културолошки рат, с обзиром на идеолошке разлике и утицај у процесу доношења одлука. Наиме, он сматра да те елите ипак инсистирају на „нашем“ решењу као најбољем и следе оквире тзв. партијског пуританизма, па отуд и теза да културолошки рат долази због утицаја политичких елита.

У сусрет изборима 2008. у САД, атмосфера је доминатно била уоквирена питањима ангажованости војних трупа САД широм света и економије, док су се политичке елите делиле и око питања која нису толико била пред очима јавности. У председничким дебатама кандидатима су стога упућивана питања оријентисана ка економији и учешћу трупа у Ираку и Авганистану, док су агенда и медијски наступи кандидата били фокусирани на теме проблема здравственог осигурања, образовања или неопходности постизања енергетске

независности као предусловима за превазилажење економске кризе. Једна од тема коју су, пак, републиканци потенцирали била је и Обамина биографија, као покушај да се он дикредитује као недовољно добар Американац, па је довођено у питање чак и то које је вере.

Обама је прозиван и за велика новчана средства потрошена током кампање. Финансирање председничких кандидата у Америци је иначе дефинисано тако да се могу добити конкретна (истина лимитирана) новчана средства за ту сврху или се та могућност може одбацити, а кандидат се у том случају може окренути прикупљању средстава кроз донације. За разлику од Мекејна, Обама се определио за другу опцију. Према већини података, за његову кампању потрошено је чак око 800 милиона долара, а 88 одсто средстава прикупљено је од тзв. малих донација, што су поједини политиколози и социолози касније истициали као потврду тога да не побеђују увек најбогатији. На овом месту, поставља се међутим и питање да ли су у предности они који су већ на функцији? Наиме, демократе су срачунато истицале да су Буш јуниор и његов кабинет највећи кривци за економску кризу, док је Мекејн стога покушавао да се дистанцира од Буша јуниора и његове политике. Популарност Републиканске партије у конзервативнијим срединама, попут већег дела гласача у земљама које припадају тзв. *bible belt* појасу је, међутим, чак и у изборном поразу остала једнако висока.[3]

Председнички избори одржани су 4. новембра, а победа Обаме, према оценама стручне јавности, пре свега је била резултат економске кризе, односно кривице претходне власти за исту. Оно што је такође интересантно јесте и то да су и поједини утицајни републиканци након победе Обаме истицали да је разлог за његову победу његова харизматичност, односно нехаризматичност Џона Мекејна. „Добар дан за Америку“ био је ударни наслов у многим америчким медијима дан након победе Барака Обаме, док је као опис расположења у већем делу јавности навођена глад за променама које су од суштинске важности за будућност Америке. Стручна јавност је махом истицала да ће нови председник извесно утицати на већу равноправност и укљученост грађана у политичке процеса, али и да ће брзо успети да помогне опоравку америчке економије, развијајући алтернативне изворе енергије и отварајући нова радна места, што би допринело постизању тог првог циља. Суочавање с бројним економским проблемима и омогућавање веће гаранције једнаких права свим грађанима су стога били истакнути као једни од најважнијих задатака Барака Обаме на месту председника САД.

[3] *Bible belt* (Библијски појас) термин је којим се описује државе југоисточног дела САД у којима је религија доминантан део културе, па се посебна пажња посвећује традицији, укључујући и негативне ефекте тог односа, попут хомофобије, ксенофобије и других нетрпељивости према свима који су на било који начин другачији од већине. Ту је, пак, и највиша стопа убистава, полно преносивих болести, смрти новорођенчади, а најмање становника са завршеном средњом школом и са здравственом заштитом.

Људска права, тероризам и антитерористичка агенда

Тема америчког војног ангажмана изван граница САД очигледна је константа у глобалним политичким дискусијама Посебно је изражена током последњих деценија с обзиром на свеприсутну бојазан од тероризма и различите облике америчког војног присуства широм света или актуелна питања попут опасности од Исламске државе или стања у Сирији.

Разматрајући појединачна питања на којима се појављује расцеп и настаје поларизација у друштву, Дворкин стога најпре узима у разматрање баш ту тему која је данас у апсолутном фокусу јавности и политичких елита у САД. То је заправо питање превенције тероризма, односно америчке антитерористичке политике која је након 9. септембра 2001. резултирала бројним кршењима људских права. Џон Бринкмен (*John A. Brinkman*) описујући атмосферу и реакцију америчких власти након терористичког напада примећује да су се власт, а потом и јавност, олако уживели у улогу жртви, што је родило жељу за осветом, али послужило и као оправдање за акције које су потом уследиле, које су довеле до бројних кршења људских права (2007: 8-20). На тај начин, имплицитно упућује и на (не)одговорност политичких, али и цивилних институција, које често запостављају своју улогу у превенцији последица.

Дворкин уочава да један део јавности и политичког лидерства сматра да су се терористи својим поступцима одрекли права на поштовање њихових права и да се на њих не може односити „Конвенција о заштити људских права“, док други такав став ипак сматрају морално погрешним с обзиром на морално универзалистичку перспективу према којој се свако људско биће, без обзира на околности, мора третирати достојанствено (2006: Поглавље 2).

У том смислу је важно и питање улоге безбедоносних агенција, пре свега CIA, која је формирана након II светског рата. У периоду пре и након Обамином избора једна од доминантних тема било је и питање укидања тзв. Патриотског акта[4], који је 26. октобра 2011. потписао Џорџ Буш јуниор, а што је представљало реакцију на терористички напад 11. септембра. Обама и демократе су у току кампање за изборе 2008. гласно заговарале преиспитивање тог акта и могућност његовог укидања. Као аргумент за то навођењено је то да се тако нарушавају основне грађанске слободе и Уставом загарантована права (попут права на суђење или права на миран протест) и да се људи хапсе без икаквог основа. То је потврдило и око 200 америчких градова који су већ до краја 2009. гласали против тог акта, а ту одлуку образложили управо тиме да је реч о злоупотреби моћи и нарушавању важећих закона. Заговорници останка на снази су, међутим, истицали да они који немају везе са тероризмом немају никаквог разлога да се плаше и да тај акт само потврђује снагу Устава и штити основна грађанска права. Он, према њиховом мишљењу, помаже ефикаснију

[4] Патриотски акт је закон који је ступио на снагу након што га је октобра 2001. потписао тадашњи председник Џорџ В. Буш, а изгласан је као реакција на нападе 11. септембра. Он је, између осталог, драстично смањио ограничења за провођење закона приликом прислушкивања телефонске и електронске комуникације, као и приликом претраге медицинских, финансијских и других евиденција, али и она за прикупљање података који се тичу странаца.

истрагу и безбедносне механизме, па је тако свакако и у служби заштите грађана, што потврђује и то да од 11. септембра није било таквих терористичких акција. Након свега, Обама је маја 2011. ипак потписао четворогодишњи продужетак кључних одредби у „Патриотском акту“. То су оправданост прислушкивања у циљу превенције тероризма, оправданост претреса пословних књига и оправданост надзора лица за које се сумња да су повезани с терористичким групама. По истеку тог продужетка, јуна 2015, спорне одредбе Патриотског акта су званично престале да важе, након што им Сенат није изгласао поверење. Шпијунирање је, пак, настављено у другом облику, пошто је изгласана реформа тог Закона, позивајући се на Закон о слободи, чиме је дозвољено, уз одређене процедуралне измене, да се спроводи прикупљање информација које се односе на све стране обавештајне истраге започете пре истека рока.

Истраживања попут оних које су нешто касније реализовали „Рojтерс“ и „Ипсос“, показала су и то да би већина Американаца подржала и војну акцију САД против Ирана ако би постојали конкретни докази да Техеран ради на конструисању нуклеарног оружја, чак и у случају ако би такав напад довео до повећања цене горива. Наиме, ти подаци показивали су да би „56 одсто Американаца подржало војну акцију против Ирана, док се нападу противи 39 одсто испитаника – односно - у случају да напад значи и скок цене горива, тада би напад подржало њих 53 одсто, док се нападу у том случају противи 42 одсто испитаника“ (Reuters & Ipsos Research, 2012)[5]. У медијској „обради“ налаза констатовано је да су власти опрезне када је у питању могући напад на Иран, али се подсећало и на то да је и Обама понављао да опција војне интервенције није искључена, ако Иран не одустане од нуклеарног програма.

Културолошка питања као узрок поларизације

Важна појединачна питања која егзистирају у друштву и узрок су поларизације, а културолошке су природе, јесу питања улоге жена у друштву, права на абортус, бракова између хомосексуалаца, истраживања матичних ћелија или присуства религије у школама... Она су посебно лансирана у жижу интересовања јавности и политичких агенди након омладинских покрета и протеста с краја шездесетих година XX века. У новије време, Бил Клинтон је у јануару 1993, два дана по инаугурацији на место председника, поставио питање хомосексуалаца у америчкој војсци, док је након познатог случаја „Лоренс против државе Тексас“, Врховни суд донео одлуку да „сви појединачни акти који криминализују истополне односе крше основне одредбе о једнаком третману свих грађана пред Уставом САД“.[6]

[5] Погледати страницу: http://www.reuters.com/article/us-usa-iran-poll-idUSBRE82C19Y20120313

[6] За наведни случај, погледати странице:
http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/lawrencevtexas.html i
http://www.lawnix.com/cases/lawrence-texas.html

Анализирају разлике у ставовима грађана када је реч о њиховом односу према религији, Дворкин указује на то да је у америчкој политичкој култури и пракси позивање на религију константа која има велики утицај на опредељивање бирача - он говори о два модела које је могуће запазити кроз историју америчког друштва, у погледу његовог односа према цркви и религији, а то су тзв. *толерантно-религијски модел* у којем религија има отворену потпору државе с обзиром на то да држава, у таквом схватању друштва, сматра позитивним утицај религиозности на људе и друштво и тзв. *толерантно секуларно друштво* које је неутрално по питању религиозности и у њему религија нема изражену вредност (2006: 57-70). Он запажа да се америчко друштво у новијој историји померило ка другом моделу. На овом месту ваља напоменути и да је однос две доминантне политичке партије у САД могуће различито посматрати кад је реч о њиховом односу према религији, где су позитивно афирмисани ставови међу републиканцима данас углавном усмерени ка оном првом моделу.

У САД су политичка и друштвена поларизација деценијама уназад јасно уочљиви и по питању као што је право на абортус, које извор поларизације налази управо у ставовима цркава и религиознијих грађана. Расправа о тим темама је нарочито интензивирана након омладинских протеста шездесетих година прошлог века и тзв. сексуалне револуције, а то питање је посебно наглашено међу оним изразито хришћанским круговима након познатог случаја "Рое против Вејда" из 1973, када је одлуком Врховног суда признато право женама на абортус[7].

Фјорина (2004) сумирајући резултате релеватних истраживања, међутим, закључује да подељеност по питању абортуса, које назива „дефинишућом темом данашњег културолошког рата" која грађане дели на оне који су *pro-life* ili *pro-choice*, заправо не постоји, јер су мишљења већине бирача заправо негде у средини, с обзиром на то да већина абортус сматра оправданим, али само у одређеним околностима.

Питања еутаназије и хомосексуалних бракова су још нека од утицајнијих из овог корпуса, која су такође предмет идентичних друштвених поларизација. Узимајући у фокус питање хомосексуалности, које види као „темељно за већину будућих изборних кампања", Фјорина и по овом питању оцењује да јавност није поларизована, јер резултати које он наводи показују да „већина грађана на хомосексуалност гледа генерално негативно", али и да „они не мисле да је исправно ограничити живот појединца и његове изборе, без обзира на то да ли сматрају да је то погрешно". Он закључује да процес доношења одлука и опредељивања при гласању јесте уско повезан с тим колико су људи привржени религији. Закључак изводи из налаза својих истраживања који указују на то да људи истих верских заједница, а различити у погледу те привржености - гласају различито. Његов закључак је зато да су „грађани тесно, али не и дубоко

[7] За наведени случај, погледати странице: http://www.abort73.com/abortion_facts/us_abortion_law/, http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Roe+v.+Wade i http://www.pbs.org/wnet/supremecourt/rights/landmark_roe.html

подељени“ и да је поларизација резултат грешака у прикупљању информација, медијског претеривања и поларизоване политичке класе (2006: 187 – 197).

Фјорина очигледно није усамљен у таквим констатацијама, јер и други релевантни експерти закључују да се упркос политичарима и интересима странака, Американци ипак на крају договоре о најважнијим политичким питањима, али да забуну „узрокују политичари који не слушају мишљење јавности“ и оцењују да је резултат тога појава да „Американци не само да се не слажу по најзначајнијих изазова са којима се суочава земља, већ и око тога како одговорити на те изазове“ (Rosenthal, Loomis, Hibbingg&Kurtz, 2003: Поглавље 12).

Бруер и Стоункеш (*Brewer & Stonecash*) сматрају донекле оправданим уверење да су Американци подељени дубоко укорењим ставовима по питању неких од наведених културолошких питања, али и то да је то ипак само једна страна медаље, јер другу представљају економске разлике које такође узрокују поларизацију која настаје због класних различитости (2007: 123-132). Фјорина указује на то да политичари, медији и интересне групе стратешки прате преференције грађана – било да су засноване на културолошком или класном аспекту, што потом одређује и то да ли јавност добија оно што жели, јер сваки појединачни корпус питања ствара сукобе и производи различите политике и законе. Његова оцена је да су упркос ставовима и покушајима инструментализације који долазе из сфере политичких елита, а које медији обрађују и посредују, грађани САД и даље у суштини умерени у погледу својих ставова, који су углавном усмерени ка центру. Он стога идеју о „културолошком рату“ доживљава као мит, који је последица неразумевања чињеница и погрешног тумачења информација о изборним процесима, а узроке за то тражи у политичарима који ту матрицу користе зарад сопствене пропаганде, док медији у циљу постизања веће популарности подржавају такву, црно-белу слику. Он стога испитује у којој мери политички актери уз помоћ медија утичу на креирање тог мита и идентификује три основне полуге - погрешно тумачење изборних резултата, недостатак свеобухватног испитивања јавног мњења и систематско лажно представљање уз партикуларну медијску интерпретацију информација (2006: 187 – 197).

Културолошке наспрам економских разлика

Несумњиво оправдано након свега наведеног јесте поставити питање утицаја економских фактора на политичке одлуке и власт уопште, али и на одлуке грађана. Ненад Кецмановић (2011) подсећа да је Липсет (*Seymour Martin Lipset*) писао о томе да је „просечан доходак по становнику од 500 долара доња граница примењивости демократије“, док је Сартори (*Giovanni Sartori*) упозоравао да „што је већа повезаност појединих демократија с благостањем и расподелом материјалних средства, утолико су већи и захтеви за економским растом и увећањем профита који се дели“ (12).

Групни механизми удруживања на основу економског статуса доминанти су свуда у свету. У САД је на снази тзв. Презбетеријански кодекс који упу-

ћује на економски критеријум као основу социјалне стратификације. Ерик Фонер у томе види и један од темеља социјалног мира и елемент америчке грађанске религије устоличене митом о земљи у којој је све снове могуће остварити (1994: 65-69). Такав контекст је посебно лако уочити у периоду након успостављања фискалне политике коју је у САД устоличио Роналд Реган кроз *метафору надолазеће плиме*[8], а чији ефекти су утицали на то да се оправданим сматра увећање богатства већ богатих које ће се онда, према таквим размишљањима, постепено прелити и на остатак друштва. Таква доктрина утицала је на стварање климе у којој се сваки аспект живота, попут квалитета образовање или висине плате, сматра резултатом прећашњих заслуга.

Када је реч о опорезивању, такорећи вечитој теми из економског корпуса и свеприсутној у савременим политичким кампањама у САД, која такође изазива друштвену поларизацију, републиканци се у начелу традиционално залажу за мање порезе како би се на неки начин заштитили они који највише зарађују и плаћају највеће пореза, док демократе наглашавају (то је упорно и Обама понављао у својој првој председничкој кампањи) да је америчко друштво дубоко неправедно јер је јаз између богатих и сиромашних сваким даном све већи. Шефилд (2009) такође упозорава на конкретне податке о дистрибуцији богатства у САД који говоре о томе да само један одсто грађана поседује више од трећине националног богатства. То потврђује и Дворкин који подсећа и на то да 10 одсто популације располаже са 70 одсто тог богатства (2006: 91). У таквој ситуацији, као истиче Дворкин „темељи легитимности политичког друштва, а тако и идеја репрезентативне демократије, постају озбиљно угрожене“, па он стога пореској политици САД замера пре свега то што изневерава „основно либерално начело једнакости јер није једнако посвећено бризи за оне који су сиромашни“[9] (126).

Основна идеја у САД у погледу економије јесте свакако та да свако има могућност да се нађе у тих један одсто који имају богатство и моћ у својим рукама, док се све супротно томе често доживљава као лични неуспех. То је уједно и генератор идеје о могућности друштвеног напретка (и тзв. америчког сна), али то, међутим, отвара и простор за питање да ли баш сви имају шансе да се нађу у тих један одсто? Показатељи, примера ради, говоре да је међу сиромашнима већи и број саобраћајних несрећа, па је стога очигледно да материјално богатство условљава све аспекте живота - од здравственог система, преко могућност образовања и креирања стабилних друштвених веза, па до безбеднијег живљења. Оно утиче и на самопоуздање појединаца, али и на правосуд-

[8] Ова метафора је производ либертеријанске доктрине коју су устоличили и спроводили Тачер у В. Британији и Реган у САД. Изникла је из говора Берија Голдвотера 1964, поводом његове номинације за председничког кандидата Републиканске партије. Голдвотер није победио, али је тим говором и читавом кампањом направио заокрет у политици Републиканске партије, враћајући је идејама „Очева оснивача“. Централна мисао усмерена је ка веровању да ће економски фактор довести до равноправности, а отелотворена у речима: „видим дан када ће сви Американци, северни и јужни, бити повезани у један моћни поредак; систем у коме ће надолазећа плима напретка и међузависности потопити једну по једну сваку грешку и свако неразумеавање из прошлости“.

[9] Погледати страницу: http://www.nationmaster.com/graph/eco_gin_ind-economy-gini-index

ни систем, заступљеност идеја у друштвено-политичким круговима и процес доношења одлука, иако и овде постоје ипак и примери парадокса, о којима пише и Томас Френк (*Thomas Frank*) анализирајући пример Канзаса (2004), својевремено центра левичарских масовних покрета, који је последњих деценија постао срце конзервативне опције. Наиме, према Френку, то је резултат тога што се политички дискурс радикално померио од питања друштвене и економске равноправности ка експлозивним културолошким темама, попут права на абортус и хомосексуалних бракова, и тако незадовољство тамошњег становништва преусмерио ка тзв. либералним елитама.

Економски индикатори су чини се и најбоља могућност да се предвиде политичка припадност и ставови грађана. Намеће се стога питање да ли се онда може говорити о томе да су бразде тзв. културолошког рата у САД толико дубоке да би теме из културолошког корпуса потиснуле у други план економске разлике, односно да ли је америчко друштво истински и изворно подељено пре свега на основу културолошких разлика? Шефилд (2009) сматра да културолошка питања ипак остају на нивоу агенде, док се одлуке и даље доносе према доминантно економским интересима. Он стога закључује да нема дубоке сепарације на основу културолошке агенде, иако се та питања и те како постављају, па и политичари једнако препознају њихов значај и инкорпорирају их у своје политичке платформе.

Културолошка питања стога, утисак је, ипак нису потиснула економска и класна као што многи верују, а Бруер и Стоункеш оцењују да је заправо реч о „коегзистенције две врсте фактора“, јер су, примера ради, питања пореза и квалитета здравственог система подједнако важна као и питања абортуса и хомосексуалних бракова (2007: 162).

Власт и демократија у САД

Амерички Конгрес је својевремено усвојио, а председник Обама потом одборио предлог закона по којем ће бити кривично кажњиво протестовати у близини државних званичника без обзира да ли се то чини намерно или случајно. Наиме, тај предлог закона, познатији као „Federal Restricted Buildings and Grounds Improvement Act“ ili H.R. 347, Сенат је одобрио једногласно. Овај Закон значи да свако ометање неког догађаја којем присуствује особа коју чува америчка „Тајна служба“ може бити третирано као федерални прекршај, што значи да би свако ко дође на било какав скуп којем присуствује и нека таква личност и евентуално крене да негодује може бити ухапшен и процесуиран. Стручна јавност је мишљења да тај закон значи и конкретан пример кршења Првог амандмана америчког Устава који каже да „Конгрес неће донети закон који ограничава слободу говора, право људи на мирно окупљање или упућивање жалби властима и да је предлог овог закона баш због тога све време био скриван од јавности“ (Prema The U.S. Government Publishing Office, H. R. 347).[10]

[10] Погледати страницу:
https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-112hr347enr/pdf/BILLS-112hr347enr.pdf

У погледу односа између правосудног система и суштине репрезентативне демократије у САД, Шефилд (2009) поставља питање - колико су права мањинских друштвених група заступљена у судству? Републикаци су својевремено у Конгресу у једном тренутку иницирали и питање амандмана који се односи на заштиту једнака права свих и то да се не сме вршити дискриминација на основу пола (35 било за, а неопходно је 38 гласова), али су се потом повукли, а ту тему су прихватиле демократе и уградиле је у своју платформу. Шефилд акцентује и значај одлуке председника у погледу именовања судија јер њихов мандат траје дуже и оне остају и после промене председника, а исто констатује и Дворкин (2006) који сматра да се морају донети амандмани на Устав којима би се ограничио мандат судија америчког Врховног суда с обзиром на то да њихове пресуде и дужина мандата на тој функцији могу имају огроман утицај на друштвено-политичку климу, а тако и на развој демократије.

Бакић (2010, став 2) подсећа да је Уставни суд све до 1937. био пре свега „инструмент власника крупног капитала, а да је и након тога та чињеница била тек мало ублажена и да се уместо економских слобода радило све чешће о заштити грађанских права и слобода, док социјална права никада нису била на дневном реду суда“. Шефилд (2009) такође истиче ригидност система и чињеницу да се амерички Устав и Повеља слобода скоро 150 година нису појединачно примењивали, на нивоу појединачних држава, већ искључиво на националном.

Наиме, у погледу америчког правног система и утицаја власти генерално, очигледан је раскорак између националног и локалног нивоа. Један од познатијих случајева који показује такав однос унутар америчког правног система је случај „Грисволд против државе Конектикат“ из 1965.[11] којим је укинута забрана коришћења контрацептивних средстава у тој држави, али је истовремено и промовисано увођење основног права на приватност. То је, међутим, поново дало снагу најутицајнијим функцијама које има амерички Устав, попут правила да девети амандман даје грађанима и она права која нису изричито наведена у појединачним законима. Стефан Вејн (2004) се зато пита да ли је амерички систем контроле и равнотеже између три гране власти претрпео промене на добро или лоше, с обзиром на то да је Устав постављен као камен темељац? Он се пита и да ли су САД демократски модел државе којем теже да буду или се тај процес негде зауставио и установио срачунату дистанцу на путу ка остварењу тог идеала?

Након сумњивих радњи и оптужби за махинације на председничким изборима 2000. бројне су биле дискусије о природи и будућности избора у САД, а Вејн (2004) ту дебату уоквирује свеобухватном анализом савремених проблема и питања указујући на теоријске претпоставке и стварносна искуства и раскорак између те две равни (Поглавља V-VII). Бакић (2010, став 3) такође се оправдано пита и да ли један амерички конгресмен који просечно представља

[11] За наведени случај, погледати страницу:
http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/griswold.html

око 650.000 грађана „може истински заступати интересе толико великог броја људи, ако се има у виду да само четири одсто предлога закона заиста и постану закони, а да се њих 96 одсто одбије услед изузетно компликованог процеса доношења закона“, и закључује да тад „ни ефикасност недовољно репрезентативног тела није на нарочитом нивоу“ и подсећа на то да „челници одбора, који су увек из тренутно владајуће странке, у сарадњи с стручњацима преправљају предлоге конгресмена пред расправе у Конгресу, па је у том процесу можда и најутицајнија улога лобиста који индиректно утичу на изглед закона“.

Стога и не чуди да истраживања показују тренд опадања поверења у Конгрес и власт уопште. Током шездесетих година 20. века, око 75 одсто јавности имало је пуно поверење у власт, док је већ седамдесетих њих 42 одсто изјављивало да има врло мало поверења, да би почетком XXI века такав одговор дало само 26 одсто испитаних (Rosenthal, Loomis, Hibbing, & Kurtz, 2003: Поглавље 12).

Честа су зато питања о томе који је облик власти данас у САД најефикаснији по питању остваривања претпоставки демократије - да ли је то Конгрес, председник и његов кабинет, административне службе или судска власт? Примедбе грађана на рачун власти углавном су усмерене ка томе да се власт отуђила од грађана и да се на њу тешко може утицати на било ком нивоу власти. Поједине државе у САД дозвољавају механизме директне демократије, попут грађанских иницјатива или референдума, али ни један од таквих механизама није инкорпориран у оквире националног нивоа власти.

Бакић (2010, став 4) стога оцењује да „на локалном нивоу, а у неким случајевима и на нивоу федералних јединица, постоји више простора за изношење иницијатива и непосредну демократију“, али и да „иако су те демократске иницијативе веома важне за свакодневни живот појединаца и њихових породица, висока политика остаје област олигархије која се скрива иза назива представничка демократија“. Он, наиме, сматра да су и амерички Устав и Декларација о независности противречни ,јер док „Декларација обећава грађанску једнакост, Устав је скројен имајући у виду страх уставотвораца пред егалитарним захтевима демократије“. Бакић подсећа и да данас чак 44 одсто америчких конгресмена спада у милионере, а да се у политичким кампањама троше огромне суме новца и запажа да се и „демократска легитимација, тј. гласови бирача, добијају тако што се од капиталиста добијени новац улаже у кампање (за председничке и изборе за Конгрес 2008. утрошено је шест милијарди долара), медијске наступе (шест корпорација поседује готово сва америчка средства масовног општења) и плаћање стручњака за медијску манипулацију и зато упозорава да се под етикетом демократије често врше бројне манипулације и да се не хаје много на резерве тзв. очева оснивача према демократији“.

Подсећајући на Абрахама Линколна (*Abraham Lincoln*) једног од америчких Очева оснивача, Кецмановић такође наводи да је он говорио о томе „да је демократија владавина народа, од народа и за народ, а да то практично значи да народ само делимично непосредно учествује, и то на локалном нивоу, а да

део власти делегира на своје изабране представнике, да постоји и део који врши неко други, који то чини у интересу народа и не питајући га шта мисли“. Он, ипак, истиче да је уколико су социјалне разлике сувише дубоке и интереси оштро подељене популације непомирљиво конфронтирани, тешко успоставити и било какав дијалог, а камоли доћи до трајнијег и стабилнијег компромиса - отуда и питање истинске могућности објективне и адекватне рефлексије појединачних интереса у политичком пољу, односно питање постојања искрене жеље код политичких и бизнис елита да се тај циљ реализује (2011: 12).

Хоризонт могућих промена

У САД су у последње две деценије све гласније полемика и подела на оне који сматрају да мора доћи до суштинских промена које би обухватиле проширење политичког поља и промене самог изборног система, и они који иситчу да би ствари морале остати непромењене.

Прегледом историје америчких изборних процеса, може се истаћи неколико момената који се контекстуално уклапају у ову расправу. Ерик Фонер (1994) тако подсећа на пример „New Deal Coalition“, односно избора Ф.Д. Рузвелта (*Franklin Delano Roosevelt*) 1932, о чему пишу и Бруер и Стоункеш (2007) наводећи тај случај, односно догађај када је један од кандидата успео да мобилизује и привуче бираче из различитих група и слојева и практично удари темеље формиању гласачке базе нове Демократске партије. С друге стране, од 1964. и именовања Берија Голдвотера (*Barry Morris Goldwater*) за председничког кандидата, републиканци почињу да се доживљавају као конзервативни (Према Sheffield, 2009). Заговорници идеје о проширењу политичког поља сматрају да би евентуални трећи, релевантни актер допринео томе да се прошире могућности рефлексије мишљења и интереса грађана на власт и елите, док присталице одбране садашњег стања, с друге стране, наглашавају да би то само унело забуну у постојећи, већ уходани систем.

Они који су скептични према ефектима промена упозоравају да је интерес према њима мотивисан пре свега актуелним тренутком и као аргумент наводе (утисак је валидну оцену) да није тачно да се грађани оријентишу и опредељују искључиво на основу неког појединачног питања. Присталице постојећег система, уоквиреног принципом „Победник добија све“, наиме, сматрају да он и те како оличава идеју америчке репрезентативне демократије и симболизује дух „Очева оснивача“, чувајући принцип поделе власти и тако спречава концентрацију и манипулацију моћи. Њихова размишљања су, стога, усмерена ка томе да садашњи систем даје пропорцијално адекватна права свим грађанима и државама, што на површини можда изгледа непоштено, али је суштински фер, а да би веће промене водиле дубљој поларизацији и креирању трулих компромиса.

Роберт Дал (*Robert Alan Dahl*) наводи четири елемента који се налазе у есенцији демократског изборног система, а то су „опште активно право гласа, опште пасивно право гласа, слободни и поштени избори и изабрани представ-

ници“ (1989: 221), док Ендрју Хејвуд (*Andrew Heywood*) као кључну полугу контроле власти управо наводи демократске изборе, истичући да се „у стварности пристанак оних којима се влада испољава гласањем на изборима, а тако обезбеђује и одговорност оних који владају“ (2005: 40). Вејн (2004) стога акцентује везе између теоријских претпоставки изборних процеса, њихове повезаности с основним претпоставкама модерног демократског уређења и утицајем кључних актера у изборном процесу. Он се стога фокусира на практична питања у вези с изборним процесима, попут финансирања кампања, улоге медија и самих политичара, анализирајући како се систем развио у актуелну форму, који су проблеми у вези с њом, али и могућности за промене које га могу учинити бољим (Поглавља I-III).

Они који подржавају промене зато (чини се оправдано) сматрају да би се морала дати већа шанса независним кандидатима, а као пример наводе случај независног председничког кандидата Роса Пероа (*Henry Ross Perot*) који је на изборима 1992. освојио чак 19 милиона гласова у првом кругу, а да на крају није имао ниједан проценат. Поред Пероа, мали је број тзв. независних кандидата који су имали већи утицај, као што је то у XIX веку био случај са чувеним Теодором Рузвелтом (*Theodore Roosevelt*), а у новијој америчкој историји вредан помена је још и Хенри Валас (*Henry Agard Wallace*) који је на изборима 1948. био кандидат Напредне партије. Заговорници промена мишљења су да би оне онемогућиле дубљу поларизацију коју подстичу политичке елите. Као аргумент за то истичу и својеврсну „размаженост“ две доминантне партије које се у кампањама, свесне расположења јавности у одређеним државама, чак и не труде посебно да допру до свих бирача. Они тако у кампањама и не посећују средине које традиционално и доминантно припадају њиховом или ривалском табору, не желећи да троше новац без потребе, јер су свесни да немају потребе да се труде превише или да би, пак, њихов напор био узалудан. Средства и енергију стога усмеравају искључиво ка оним срединама у којима је ситуација неизвесна и у којим постоје назнаке да би расположење јавности могло да превагне на њихову страну.

У америчкој друштвеној стварности је стога све више очигледних и конкретних повода за прихватање размишљања оних који траже промене. Дејвид Битам (*David Beetham*) цивилно друштво одређује (1990) као постојање мноштва независних жаришта самоорганизације у друштву, преко којих људи могу да заједнички делају и решавају своје проблеме, а што може служити као мрежа канала јавног мњења и притиска на владу, али и као заштита од покушаја државе да прекорачи своје границе. Алексис де Токвил (*Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville*) је још 1835, пишући о Америци, истицао грађанску једнакост и њен утицај на друштво, мишљење и делање појединаца, која условљава и изглед закона и вршење власти уопште и која се, потом, кроз њихове активности рефлектује повратно на грађане, обичаје и саму свакодневицу - он је слободу удруживања и стварања друштвених веза зато доживљавао као гарант слободне заједнице, називајући их „школама демократије“ кроз које се грађани едукују за демократско мишљење и делање (2002: 470-475). У новије време, Роберт Патнам (*Robert Putnam*), међутим, анализирајући (1993) итали-

јански случај, закључује да његови налази имају вредност и за САД, пишући да се за узрок појединих тамошњих друштвено-политички проблема узима пад заинтересованости грађана да партиципирају у друштвено-политичким процесима, што заправо имплицитно представља и тренд који указује на разочараност и апатију јавности по питању могућности утицаја на функционисање тих процеса уопште.

Заговорници промена стога наглашавају да овакав систем не даје свима једнака права и није репрезентативан и као такав не оличава плурализам мишљења унутар друштва, јер је избор сужен на две опције. Они истичу да је он и против саме идеје о политичким партијама као елементима репрезентативне демократије. Фјорина тако сматра да се због поларизоване политичке класе и сама америчка стварност са само два избора чини дубоко подељеном. То свакако производи и све мању заинтересованост грађана за политичке процесе, а он закључује да је услед свесне производње ефеката неразумевања политичких процеса код шире јавности, директна последица опадање вере код грађана у могућност утицаја на исте, а крајњи резултат то да је политичким елитама у руке дата апсолутна моћ.

Закључна разматрања

Анализирајући актуелну слику у САД, Шефилд (2009) скицира и модел, односно оквире у којима се одвијају политички процеси и обликује демократија, а који има следеће контуре[12]:

<table>
<tr><td rowspan="2">I а) Грађани</td><td>II а) Медији</td><td rowspan="3">III Јавне политике</td></tr>
<tr><td>II б) Интересне групе, Политичке партије</td></tr>
<tr><td>I б) Јавно мњење</td><td>II ц) Избори</td></tr>
</table>

Табела 1: *Шефилдов модел*

Уколико покушамо да сумирамо побројане примере и теоријска разматрања релеватних експерата који су наведени у тексту, сматрам да би било оправдано сагласити се с оценама оних који констатују да културолошке разлике неспорно постоје, али и да доминантан утицај и даље пре свега имају економски фактори. Дакле, делим мишљење оних који говоре да је реч о коегзистенцији две врсте фактора, али и да културолошке разлике унутар америчког друштва међу групама с различитим културолошком позадином постоје, манифестујући се кроз периодичне таласе поларизације (најчешће у изборним годинама), али и да оне не воде нечем што би се могло назвати ратом. Теза о постојању истинског „културолошког рата“ стога је, чини се, производ тога

[12] Шефилд илуструје како се политички процеси формализују у стварности, полазећи од грађана (бирача) и јавности унутар које се креирају предизборни дискурси, а затим кроз улогу медија, интересних група (попут политичких партија) и резултате избора одређују начини на које ће се решавати одређена питања.

што се при извођењу таквих закључака демократија одређује на основу оног минималистичког, процедуралног схватања које у фокус узима пре свега изборне процедуре, а што онда може резултирати линеарношћу и поједностављеним закључцима.

Уколико стога одбацимо идеју о истинском „културолошком рату“ који, као такав, има доминантан утицај на опредељивање грађана, државну политику и функционисање друштва у целини, а с друге стране констатујемо доминацију економских фактора, у том случају бих се усудио рећи да можемо говорити и о покушају политичких и бизнис елита да конструкцијом једног мита, којем нису случајно придодате особине рата, заправо покушају да забашуре конкретне покушаје манипулације и утицаја на расположење и одлуке јавности, а који су управо економски и политички мотивисани и који ка остварењу тог циља за примарну стратегију имају освајање полуга власти.

С друге стране, у таквом случају, свакако се не може говорити о посебности америчких искустава, јер таквих примера има у готово сваком друштву. Славој Жижек (*Slavoj Zizek*), примера ради, често у својим текстовима и јавним наступима наглашава да примедбе мултикултуралиста њихови критичари углавном тумаче као намеру да се пребаци тежиште с политичке борбе на борбу у сфери културе - он то назива „културализацијом политике“. Наиме, с обзиром да се у стварности након избора мало тога мења по питању појединачних питања које су део културолошких агенди, а које се заговарају у току предизборних кампања, могли бисмо се сложити с Жижеком који пишући и говорећи о мултикултурализаму, констатује његов корпоративни карактер, наглашавајући да је углавном реч о покушају да се скрене пажња са суштинских питања, те да је „крупни Капитал (онај с великим К) тај који пропагира различите идентитете, како би се на послетку богате корпорације, које и те како имају утицај на политичке елите, наметнуле као једина спона између раздвојених група“ (2006: 195).

Амерички политички системи и друштво у целини ипак одликује низ специфичности, које су углавном препознате. Моћ и утицај који САД глобално поседују рефлектује се очигледно и у погледу неспорне лидерске улоге у процесу изградње и модернизације других друштава широм света. Та друштва, следећи америчка искуства теже реализацији сличних продуката у сопственом дворишту, с обзиром на то да се САД често идентификују с идеалима демократије и теже томе да као такве буду доживљене и у читавом свету. То је скупа заправо оно што „амерички случај“ чини специфичним и идеалним за анализу с аспекта остваривости демократских претпоставки и идеала кроз облике представничке демократије, генерално гледајући. Стога би се анализе морале усмерити ка покушају теоријско-практичних оцена питања америчког успеха у реализацији таквих циљева, па бисмо тако могли навести и низ конкретних закључака који би уједно могли послужити и као упутстава за реалиацију изворно прокламових идеала демократије.

Рос Херисон (*Ross Harrison*) покушавајући да одбрани демократију истиче да се она данас често универзалистички посматра као вредност по себи,

те да је стога нужно испитати да ли је то заиста оправдано, с обзиром на то да су примедбе демократији инициране животом „који је обележен плурализмом“ (2004: 287). Он, наиме, оцењује да доказ да је демократија нешто добро лежи у две димензије вредности које су, *а приори* прихваћене и у које се не сумња. С једне стране, то је корисност по људска бића, а с друге право које припада сваком човеку и које представља област потпуно заштићену од утицаја власти. Таква супротстављеност, међутим, за њега је само привид, а обе вредности се, како он сматра, могу посматрати као различите концепције једне фундаменталне вредности – непристрасности (166-180). Истовремено, он и при настојањима да покаже да друштвено-политичка пракса није теоријски у супротности са демократским вредностима и идеалима, упозорава на то да апсолутна власт већине која одлучује у име читавог друштва свакако може угрозити неке друге важне вредности, а с обзиром на то да сви који имају адекватне карактеристике треба да буду третирани једнако, што значи једнак однос према свим грађанима, односно то да се сваком човеку мора омогућити приступ правима, процесима и могућности учешћа у власти (230-235).

Покушајући да понуди одговор на проблеме које је констатовао у једном свом делу, а који представљају и конкретне поводе за дискусију о постојању „културолошког рата”, Дворкин наглашава разлику између тзв. *мајоритативног*, односно већинског облика демократије који представља изражену вољу највећег броја људи манифестовану на изборима на којима гласају скоро сви грађани и облика демократије који он назива *партнерским*. Већински облик демократије, према његовом суду, не гарантује да ће већина и одлучити поштено, јер њене одлуке могу бити непоштене према мањинама чије интересе већина често игнорише. Ако је тако, закључује он, таква демократија није поштена, али она није због тога мање демократија. У партнерској демократији, међутим, демократија значи да народ влада сам собом као партнер у колективном политичком деловању, па тако одлуке већине бивају демократске само онда кад су задовољени услови који штите интересе сваког грађанина. Дворкин стога истиче да је партнерска демократија једини облик демократије који је заиста могуће бранити с обзиром на културолошки рат супротстављених табора унутар америчког друштва (2006: 130-133). Он решење за реализацију те форме демократског уређења види у привржености двема димензијама: *првој* - према чијем принципу је сваки људски живот од есенцијалне вредности и *другој* - према којој свако има личну одговорност да ту вредност и реализује. Први принцип је идеал једнакости, а други слободе, а они су, према њему „темељ људског достојанства и као такви су свакако прихватљиви свима“ (10).

Актуелни моменат ипак не даје много покрића за оптимизама по питању остваривости замисли које је Дворкин имао на уму пишући о партнерској демократији, али његова размишљања могу имати карактер симболичког упутства за реформу постојећих модела. Пратећи актуелни тренутак у којем прилично лоше стоје потенцијали за реализацију демократских идеала, Дамјановић констатује да се „пред захтевима дубоких реформских захвата не налазе само транзициона већ и зрела демократска друштва, суочена с растућим незадовољствима, која су већ дуго присутна, а која су емпиријски верификована

кроз постепено губљење поверења у власт и јавне институције, повлачење грађана из јавног живота и све учесталије препознавање неодговорних понашања носилаца власти“. Он стога закључује да је у циљу заустављања „ерозије демократских вредности и праксе, неопходно континуирано преиспитивање кључних демократских претпоставки, основних демократски обележја везаних за конституисање и функционисање власти“ (2011: 252).

Многи стога с правом постављају питање осваривости демократских идеала и принципа кроз димензије представничке демократије. Нађа Урбинати (*Nadia Urbinati*) подсећа на то да многи сматрају да је репрезентативна демократија заправо оксиморон, што она ипак не прихвата наглашавајући да представничка демократија није ни оксиморон, нити прагматична алтернатива за нешто што данас очигледно није могуће, а то је директна демократија. Она, наиме, сматра да су негативна размишљања према представничкој демократији дубоко укорењена у савременој демократској мисли јер су као таква утемељена на давнашњој заблуди о суверенитету народа - отуда онда и симпатије ка непосредној демократије као прокламованом идеалу, односно антипатије према облицима представничке демократије која се због таквих давно установљених идеала доживљава као отуђење. Урбинати зато тврди да је демократска самоуправа није директна, већ индиректна самим тим што је реч о „својеврсном дискурзивној творевини, која укључује комуникацију и проблеме који настају у тој комуникацији, с обзиром на то да грађани суде о праведним и неправедним законима“ (2006: 5-28). Она стога критикује и предлоге да се политика препусти некаквој посебној врсти представника, попут организација у оквиру цивилног сектора, на које, како се сматра, политичке елите имају мањи утицај, а који би, у складу с таквим предлозима, могли посредовати између нивоа власти и нивоа грађана, јер сматра да се тако „још више од грађана удаљава могућност утицаја на креирање политике и уређење околности у којима живе“ (2010: 65-92). Бројни су и други аутори који такође сматрају да алтернативна решења постојећем моделу репрезентативне демократије нису ништа боља, јер „доминација извршне власти може водити концентрацији и злоупотреби моћи“ (Rosenthal, Loomis, Hibbing, & Kurtz 2003: Поглавље 12).

Можда би стога у функцији давања иоле конкретног упутства за случај о којем је било речи у тексту, најупутније било навести и Дворкинова (2006) размишљања по питању тога да ли је стога и на који начин могуће утицати на то да концепт истинске репрезентативне демократије буде приближен америчкој стварности. Он, наиме, закључује да би се зарад тога друштвено-политички систем мора радикално изменити, а реформе бити реализоване паралелно с променама унутар самог друштва, што укључује и едукацију грађана и измену улоге и повратак изворним функцијама и других актера, као што су медији.

У сусрет новим изборима и завршетку двомандатног председниковања Обаминог кабинета, описана друштвена атмосфера у САД, утисак је, није значајније измењена, упркос великим очекивањима која су постојала. Напротив, чини се још сложенијом, можда пре свега због једине ствари која данас изгледа другачије у односу на период непосредно пре доласка Обаме на место

председника. То заправо јесте расположење у друштву и разочарање које је управо изазвано изневереним надањима оних који су у његовом избору видели могућност за решење свих друштвених разлика и проблема који притискају тамошње друштво деценијама уназад. То уједно указује и на основаност наведених Дворкинових упутстава и потребу за реформама, чија реализација, пак, и даље изгледа сасвим неизвесно.

Литература:

енглески језик

1. Almond, A. Gabriel, V. S. (1963). *The Civic Culture – Political attitudes and democracy in Five Nations*. Princeton, N.J. : Princeton University Press.
2. Bartels, L. (2012). Our Own Facts. *YouGov*, Retrived from YouGov Omnibus.
3. Brenkman, J. (2007). *The Cultural Contradictions of Democracy: Political Thought Since September 11*, Princeton, N.J. : Princeton University Press.
4. Brewer, D. M., Stonecash, M. J. (2007). *Split: Class and Cultural Divides in American Politics*, Washington, D.C.: CQ Press.
5. Carter, A., Stokes, G. (2002). *Democratic Theory Today* (ed.). Cambridge, UK: Polity Press.
6. Dahl, R. (1989). *Democracy and Its Critics*, New Haven, CT: Yale University Press.
7. Dworkin, R. (2006). *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate*, Princeton, N.J. : Princeton University Press.
8. Fiorina, M. P., Samuel, J. A., Pope, J.C. (2004). *Culture War? The Myth of a Polarized America*. New York, N.Y. : Pearson Longman.
9. Foner, E. (1984). Why is there no Socialism in the United States?. *History Workshop Journal*, 17: 1 (Spring), 57-80.
10. Frank, T. (2004). *What's the Matter with Kansas? How Conservatives Won the Heart of America*, New York, N.Y. : Metropolitan Books.
11. Goodin, R. (2005). *Reflective Democracy*. Oxford, U.K. : Oxford University Press.
12. Horowitz, L. D. (1985). *Ehnic Groups in Conflict*, Berkley: University of California Press.
13. Kymlicka, W. & Opalski, M. (2001). *Can liberal pluralism be exported?: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe*. Oxford, U.K. : Oxford University Press.
14. Michael, L. M. (2008). *Representative Democracy: Legislators and their constituents*., Lanham, MD : Rowman & Littlefield Publishers.
15. Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, N.J. : Princeton University Press.
16. Rosenthal, A., Loomis, A. B., Hibbing, R. J. & Kurtz, T. K. (2003). *Republic on Trial: The Case for Representative Democracy*, Washington, D.C. :CQ Press.
17. Sheffield, J. (2009). Handbook for *Politics in America* Class, Norman, OK: University of
18. Oklahoma, Beleške nastale tokom kursa *Politics in America* na Univeritetu Oklahoma.
19. Urbinati, N. (2006). *Representative Democracy: Principles and Genealogy*. Chicago, IL: Chicago University Press.
20. Urbinati, N. (2010). Unpolitical Democracy. *Political Theory*, 38 (1), 65–92.

21. Wayne, J. S. (2004). *Is This Any Way to Run a Democratic Election?*, Washington, D.C. : Georgetown University Press.
22. Young, I. M. (2002). *Inclusion and Democracy*, Oxford, U.K. : Oxford University Press.

српско-хрватски језик

1. Bakić, J. (2010, 7. septembar). SAD – demokratija ili oligarhija?, *Politika*, Preuzeto s portala dnevnog lista *Politika*, http://www.politika.rs.
2. Beljinac, N. (2009). Politika priznanja partikularnih identiteta, *Sintezis*, I (1), 31-48.
3. Bu, Radić Dudić, Velat i Vesić (pr.), 2003. Priručnik *Javno zagovaranje i učešće javnosti u okviru promena društvenog razvoja*, Preuzeto sa portala Građanske inicijative.
4. Damjanović, M. (2011). *Demokratija – epizodna misterija*, Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
5. Divjak, S. (2006). *Problem identiteta - kulturno, etničko, nacionalno i indvidualno*, Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
6. Harison, R. (2004). *Demokratija*, Beograd, Srbija: Clio.
7. Hejvud, E. (2005). *Političke ideologije*, Beograd, Srbija: Zavod za udžbenike.
8. Kecmanović, N. (2011). *Demokratija i ljudska prava*, Beograd, Srbija: Filozofski fakultet.
9. Podunavac, M. (2010). Politika priznanja i demokratsko građanstvo. *Politička misao* 2.
10. Tokvil D.A. (2002). *O demokratiji u Americi*, Beograd, Srbija: IK Zorana Stojanovića.
11. Žižek, S. (2006). *Škakljivi subjekt - odustno središte političke ontologije*, Sarajevo, BiH: Šahinpašić.

интернет извори

1. www.reuters.com,
2. www.ipsos-na.com,
3. www.law2.umkc.edu,
4. www.legal-dictionary.thefreedictionary.com,
5. www.abort73.com,
6. www.pbs.org,
7. www.nationmaster.com,
8. www.gpo.gov,
9. www.pollingreport.com,
10. www.americanhistory.about.com,
11. www.nytimes.com,
12. www.washingtonpost.com,
13. www.b92.net

THE FORMS OF DEMOCRACY AND VALIDITY OF THE UNITED STATES CULTURAL WAR THESIS

Summary: With the intention to analyze if the United States can be called representative democracy, the author analyzes several aspects which can help us to look objectively at the situation in the American society in recent decades.Taking into focus the state mainly seen as an example of a developed democratic system, we emphasize the question of feasibility of the basic assumptions of democracy and thus examine the very nature of representative democracy at the same time.

In order to do so, we are interpreting individual issues and how government responds to the pluralism of interests and opinions in society, when it comes to the vital issues for the citizens. This leads us to the analysis of sociocultural context in which we can see numerous differences among the citizens, and also points the importance of the issue of the justification of the "Cultural war" existence thesis. The one that is about dilemma whether is that an American reality or we can conclude that differences about the important sociocultural issues are primarily fueled by the interest-oriented elites, which if necessary encourage that polarization, especially during political campaigns.

Within the analyzed aspects, as the most important we can observe the relationship between the impact of economic and cultural factors, concluding that cultural not suppressed economic, but that it is a co-existence of those two types of factors. The conclusion indicating the necessity of reforms, which must be implemented at the same time with the education of citizens and by changing roles of other important stakeholders.

Key words: representative democracy, american society, political system, cultural war, human rights, elections, political campaigns

II

ИСТРОРИЈА И ПОЛИТИКА

АЛЕКСАНДАР РАКОВИЋ*
Институт за новију историју Србије
Београд

УДК 28(497.1):323.1(=163.41)
Монографска студија
Примљен: 17.08.2016
Одобрен: 11.09.2016
Страна: 171-183

СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ МУСЛИМАНА СЛОВЕНСКОГ ПОРЕКЛА НА ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ У 21. ВЕКУ (СА ОСВРТОМ НА ПОВЕСНИ ИДЕНТИТЕТ СРБА МУСЛИМАНА)**

Сажетак: Рад се бави испитивањем постојећег вишеслојног али недовољно приметног српског идентитета муслиманског становништва словенског порекла на постјугословенском простору.

Кључне речи: Срби, Муслимани, Горанци, Бошњаци, ислам, српски језик

У самоодређивању муслимана словенског порекла на некад југословенском а сада на постјугословенском простору само, наравно, верски идентитет није био споран. Када је реч о националној припадности у Босни и Херцеговини, ови муслимани су је од друге половине 19. века до данас – у зависности од државног оквира у којем су живели – мењали неколико пута: од турског идентитета преко српског па у исто време „Калајевог босанског“ и хрватског до национално неопредељених муслимана, затим национално опредељених Муслимана и на крају до Бошњака (С. Селимовић; 2012, 65).

Пред крај турске владавине у Босни и Херцеговини муслимани који су себе сматрали Србима били су изузеци – на пример Хамзага Ризванбеговић и Рустан-бег Бишћевић – јер се словенски живаљ исламске вере увелико идентификовао са османском империјом. Српска национална идеја међу босанскохерцеговачким муслиманима бивала је јача када је аустроугарски окупатор 1878. ушао у Босну и Херцеговину. Окупација је приближила православне и муслимане који су исказивали страх од покатоличавања. Српство муслимана се најпре јавило код школоване омладине. Муслимани из Босне и Херцегови-

* rakovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници“ (47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

не, окупљени као политичка емиграција у Београду и Цариграду, изричитије су подвлачили да су Срби. Након анексије (1908) у иступима против Аустроугарске има примера да су се православни и муслимани заједнички сматрали Србима, али и да се радило о посебним идентитетима. Било је муслимана из Босне и Херцеговине који су ступали у српску војску током Балканских ратова и Првог светског рата. Потом се у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији повећао број Срба муслимана на простору Босне и Херцеговине. Муслимани су се могли изјашњавати као Срби, као Хрвати, а могли су да буду и неутрални. Било је чак примера да се међу тројицом браће у муслиманској породици, непосредно пред избијање Другог светског рата на југословенском простору, један брат изјашњава као Србин (инжењер Мустафа Спахо), други као Хрват (реис-ул-улема Фехим Спахо), а трећи за муслиманску аутономију (политичар Мехмед Спахо) (M. Hadžijahić; 1990, 156-193, 227, 239). Стога не чуди што су муслимани ратовали у партизанима, четницима, усташама и нацистичким SS дивизијама (М. Драшковић; 1974, 20) (Ž. Lebl; 2003, 182-193) (J. Tomasevich; 2010, 549-565).

Аустроугарски окупатор је крајем 19. века покушао да створи босанску націју у коју би били уклопљени Срби, муслимани и Хрвати. Када је реч о босанскохерцеговачким муслиманима, тај пројекат је био неуспешан поред осталог због тога што им је турска влада препоручила да прихвате српско име а да Срби заузврат прихвате аутономију Босне и Херцеговине са султаном као сувереном (М. Екмечић; 2008, 340). Омер-бег Сулејманпашић Деспотовић, када 1900. пише о српском листу *Цариградски гласник* који је излазио од 1895. до 1909, баш тако каже: „Тамо ти си разавио крила, под окриљем моћнога Султана, и витешким полетио летом – гдје год Српство очекује дана“ (О. Сулејманпашић Деспотовић; 2001, 110). Но, намере Аустро-Угарске су проширене и за простор Старе Рашке и Косова и Метохије које би требало интегрисати, када је реч о словенском живљу – укључујући ту свакако и Горанце – у простор босанске націје. Тиме су имали намеру да сломе српски национални покрет у Босни и Херцеговини, да географски трајно раздвоје Србију и Црну Гору, да им оспоре право да ослободе Стару Србију, да их осујете да споје своје границе и ударе темељ српском уједињењу. Иако су муслимани у Старој Рашкој били свесни српског етничког порекла и родбинских веза са православним породицама – са изузетком мањег броја оних који су имали албанско порекло (С. Терзић; *Стара Србија* 2012, 363-371) – исламски верски фактор и недостатак школа на српском језику до 1912. створили су такав оквир да идеје Срба муслимана из Босне и Херцеговине нису тада имале јак утицај на муслимане у Старој Рашкој (С. Терзић; *Рашка...* 2012, 40-44).

Када је реч о идентитету муслимана у Црној Гори, после проширења државних граница (1878) у *Земљопису Књажевине Црне Горе* (1899) стајало је: „У Црној Гори живе се сами чисти и прави Срби, који говоре српским језиком и има их око 300.000 становника. Већином су православне вјере, а има нешто мало римокатоличке и мухамеданске вјере, али треба знати, да смо сви српскога поријекла и српске народности“ (Ђ. Поповић, Ј. Рогановић; 1899, 34). Међу посланицима Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, која је

1918. донела одлуку о присаједињењу Црне Горе Србији, било је и муслимана на челу са муфтијом пљеваљским Дервишем Шећеркадићем (J. Bojović; 1989, 121).

Српски оријентисани муслимани у Јужној Србији и Црној Гори оштро су се противили договору председника југословенске владе Милана Стојадиновића и министра Мехмеда Спахе да се 1936. седиште реис-ул-улеме Југославије измести из Београда у Сарајево. Писали су, поред осталог, да то код њих изазива „негодовање и оправдан револт“ (Мурат Водопић)[1] и „ову неправду треба исправити што би јако задовољило муслимански свет у коме би се још више повећала благодарност и вера према својој Држави и Отаџбини“ (Неџиб Абдурахмановић).[2] Било је и примера упадања у немилост Мехмеда Спахе због тога што се служи „српској националној мисли, исламском свету и држави“ (Февзија Хамзић).[3] Такође, једном од четничких идеолога Мустафи Мулалићу неки православни свештеник из Београда рекао је током Другог светског рата да хоће да га крсти (*Nedeljnik*, 26. novembar 2015). Мулалић је ово назвао„шовинистичким испадом“, каквих је изгледа било према неким Србима муслиманима и у Првом светском рату (M. Hadžijahić; 185). Све то је код Срба муслимана стварало резерву, а могуће да је баш то делом водило и до њиховог каснијег отуђења од српске нације.

Мухамед Хаџијахић закључује да се у Краљевини Југославији један део муслиманске интелигенције сматрао Србима, да се други део муслиманске интелигенције сматрао Хрватима, а да је трећи део муслиманске интелигенције заједно са „муслиманским масама“ одбијао да се национално декларише. Хаџијахић подвлачи да су се „муслиманске масе“ осећале „трећом групацијом“ која се разликује од Срба и Хрвата исто колико се они разликују једни од других (Исто, 226, 237, 246). Истоветно пише Атиф Пуриватра који говори о „масовној неидентификацији Муслимана са Србима, односно Хрватима“ на три прва послератна пописа у социјалистичкој Југославији (A. Purivatra; 1970, 32). Дарко Танасковић се реторички пита да ли је реч о „Србима турског закона“ или о „Турцима српског језика“ и закључује да нити је реч о једном нити је реч о другом као и да је ипак увек било оних који су потпадали под те две категорије. И он подвлачи да је већина муслимана своју етноконфесионалну самосталност видела на простору између Срба и Хрвата (D. Tanasković; 2000, 46-47). Када је реч о Хаџијахићевим и Пуриватриним тврдњама да српство није ушло у „муслиманске масе“ и њихову „идентификацију“, пописни резултати из 1948. сведоче супротно.

---

[1] Архив Југославије, збирка Милан Стојадиновић, фасцикла 25 – Писмо Мурата Водопића председнику југословенске владе Милану Стојадиновићу с примедбама на Нацрт уредбе о измени и допуни Закона о Исламској верској заједници Краљевине Југославије, 24. новембар 1935.

[2] Архив Југославије, фонд Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење, фасцикла 136 – Писмо Неџиба Абдурахмановића министру правде Лазару Марковићу, 10. децембар 1940.

[3] Архив Југославије, збирка Милан Стојадиновић, фасцикла 25 – Писмо вакуфског директора у Скопљу Февзије Хамзића председнику југословенске владе Милану Стојадиновићу, 2. март 1938.

У социјалистичкој Југославији муслиманима је прво било омогућено да се изјасне као неопредељени или као неопредељени Југословени, затим од 1961. да буду опредељени као Муслимани (с великим М), од 1968. призната је и национална посебност Муслимана (опет с великим М) која је 1971. регистрована и на савезном попису. На попису 1948. у читавој ФНР Југославији међу муслиманима словенског порекла – који су се опредељивали као Срби, Хрвати или неопредељени – било је 161.036 оних који су се изјаснили као Срби, од тога се у Србији (очито највише у Старој Рашкој) чак 87.637 муслимана словенског порекла изјаснило као Срби, а у Босни и Херцеговини се 71.991 муслимана словенског порекла изјаснило као Срби. У Црној Гори је највећи број муслимана уписан у Црногорце и није статистички разврставан попут Срба муслимана, Хрвата муслимана, Македонаца муслимана и неопредељених муслимана. Број Срба муслимана је, дакле, свакако био масован у Југославији, док је масовнија била само група неопредељених муслимана. Срби муслимани су половином 20. века посебно били утврђени у Старој Рашкој и Босни и Херцеговини.

Национално опредељење муслимана југословенског порекла на попису 1948. у Федеративној Народној Републици Југославији[4]					
	Срби	Хрвати	Македонци	Неопредељени	Укупно
ФНРЈ	161.036 (15,54%)	29.071 (2,81%)	37.096 (3,58%)	808.921 (78,07%)	1.036.124 (100%)
НР Србија	87.637 (83,15%)	444 (0,42%)	-	17.315 (16,43%)	105.396 (100%)
НР Хрватска	274 (6,00%)	3.212 (70,39%)	-	1.077 (23,60%)	4.563 (100%)
НР Словенија	68 (21,18%)	74 (23,05%)	-	179 (55,76%)	321 (100%)
НР БиХ	71.991 (8,13%)	25.295 (2,86%)	-	788.403 (89,02%)	885.689 (100%)
НР Македонија	353 (0,90%)	22 (0,06%)	37.096 (95,04%)	1.560 (4,00%)	39.031 (100%)
НР Црна Гора	713 (63,43%)	24 (2,14%)	-	387 (34,43%)	1.124 (100%)

На попису 1953. муслимани су убројани у неопредељене Југословене и у ФНР Југославији их је било 935.081 који су припадници Исламске верске заједнице, а било је и 56.871 Срба муслимана и 19.986 Хрвата муслимана (Д. Новаковић; 2015, 383-384). Број Срба муслимана се, дакле, за само пет година смањио скоро три пута. Међутим, свакако је јасно да је српски идентитет био присутан у „муслиманским масама“ (и тада као и 1948) а не само у делу муслиманске интелигенције.

Када је реч о муслиманима члановима Савеза комуниста Босне и Херцеговине, према подацима из 1957. било их је 23.942 од којих се као Срби изјас-

[4] Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine: stanovništvo po narodnosti (1954), knjiga IX, Savezni zavod za statistiku, Beograd, str. XVII.

нило 18.328 (76,56%), као Хрвати 3.171 (13,25%), као неопредељени Југословени 2.000 (8,35%), као Југословени 49 (0,20%), а као остали 394 (1,65%). Према подацима с краја 1959, било је 34.510 муслимана чланова Савеза комуниста Босне и Херцеговине, од којих Срба 24.241 (70,24%), Хрвата 3.946 (11,43%), неопредељених Југословена 5.964 (17,28%), Црногораца 307 (0,89%) и Македонаца 52 (0,14%). Међутим, партијски органи су корак по корак ишли ка томе да се обликује националност Муслимана с верским идентитетом који би најпре био део културно-политичке доктрине. Стога су органи Савеза комуниста Босне и Херцеговине одлуку о установљењу муслиманске нације донели 1968 (Р. Радић; 2002, 617-619).

Хронолошки преглед националног изјашњавања на пописима у Босни и Херцеговини (социјалистичка Југославија)[5]					
	Срби	Муслимани	Хрвати	Југословени	укупно
1948 НР БиХ	44,29%	30,73% (неопредељени муслимани)	23,94%		2.565.277
1953 НР БиХ	44,40%		22,97%		2.847.790
1961 НР БиХ	42,89%	25,70%	21,71%	8,42%	3.278.053
1971 СР БиХ	37,20%	39,57%	20,62%	1,17%	3.746.111
1981 СР БиХ	32,02%	39,52%	18,38%	8,44%	4.124.256
1991 Р БиХ	31,39%	43,65%	17,32%	5,50%	4.364.649

Смањивањем броја Срба муслиманске вере на рачун Муслимана бавила се 1974. српска емиграција у Канади, и православне и муслиманске вере. Подвлачили су да је реч о државном пројекту социјалистичке Југославије којим је умањиван број Срба. У тој књизи, под насловом *Споменица „Братства“ 1954–1974* објављена су сећања српског родољуба Алије Коњхоџића (који је споменицу иначе и уредио) и његова посвета Србима муслиманима, посебно песнику Осману Ђикићу из Мостара (1879–1912): „Ову Споменицу, која је збир национално-историске грађе, објављене у ‘Братству’ за време двадесетогодишњег редовног излажења (1954–1974) посвећујем Србима муслиманске вере на челу са неумрлим Османом Ђикићем, који су радили, борили се и жртвовали се за вечне српске идеале и за неотуђивост древних српских покрајина Босне и Херцеговине од Српства, а њиховим следбеницима — познијим поколењима као пример и путоказ“ (А. Коњхоџић; 1974, 7, 27-36). У исто време, у СФР Југославији, књижевник Мехмед Меша Селимовић је у тестаментарном писму написао: „Потичем из муслиманске породице, по националности сам Србин“ (Д. Ћосић; 2005, 188). Дакле, макар мален део муслиманске елите,

[5] Попис 1991. (са освртом на резултате ранијих пописа 1921-1981) (1998), компакт диск, Савезни завод за статистику, Београд.

идеолошки супротстављен и на различитим континентима, борио се да и даље исказује своје српство у време када су те нити кидане.

*

Грађански рат у Босни и Херцеговини (1992–1995) и трагање за прецизнијим етничким дефинисањем, које би јасно раздвојило националну припадност од вероисповести, изнедрио је бошњачку националност за коју се определила већина муслимана на постјугословенском простору. Међутим, у једној мери је опстала муслиманска националност. Бошњаци и Муслимани су данас одељени и на односу према српском идентитету јер се за муслиманско национално изјашњавање везује углавном српски језик а за бошњачко национално одређење то је махом босански (бошњачки) језик.

Када је реч о Горанцима у Метохији и другим деловима Републике Србије и Торбешима у Републици Македонији, они деле истоветно порекло и призренско-тимочки (торлачки) дијалекат који једни данас називају српским, а други македонским језиком. Више од осам хиљада Горанаца се, упркос покушајима да на Косову и Метохији буду асимиловани у Бошњаке или Албанце, бори да задржи своју везаност за Србе и Србију (*Политика*, 4. април 2016). С друге стране, Торбеши у данашње време немају никакво одређење које их везује за Србе иако су га имали некада (Д. Новаковић; 382).

Данас на постјугословенском простору постоји макар пет група српског идентитета муслимана које се могу међусобно прожимати: 1. Они који су крштени односно који су прихватили православну веру, самим тим су престали да буду муслимани у верском смислу али ипак потичу из те традиције; 2. Они који су из православне вере у садашњем времену прешли у ислам а у националном смислу остали Срби; 3. Муслимани чије је порекло породица вековима у исламској вери а по националној припадности су Срби; 4. Муслимани који истичу своје српско порекло а у националном смислу се не изјашњавају као Срби; 5. Муслимани који су се определили да им српски језик буде матерњи.

1. Када је реч о првој групи, одмах имамо на уму Емира Кустурицу и Махмуда Бушатлију. Њихов однос према исламској вери открива да им изричити прелазак у православне Србе није био ни неочекиван ни трновит пут. Емир Кустурица (Сарајево, 1954), филмски редитељ, крштен је 2005. и од тада носи крштено име Немања. Кустурица, који подвлачи да је Србин, каже: „Моја породица делимично је преобраћена у ислам, али је и даље практиковала православље. Нико у мојој породици није исповедао ислам. Ја нисам преобраћен, ја сам само крштен“ (*B92.net*, 25. decembar 2015).

Готово истоветан утисак износи консултант за инострана улагања Махмуд Бушатлија (Сарајево, 1946), потомак гране породице Црнојевић из Зете која је крајем средњег века прешла у ислам. Бушатлија је крштен 2014. и добио је крштено име и презиме Станко Црнојевић. Он каже да му је деда говорио: „Знаш ли да је крсна слава наше породице Свети Никола? То је слава наших предака Црнојевића. Знам да те то сада много не занима, али некад ћеш се можда сетити.“ Махмуд Бушатлија потом додаје: „Никада се нисам осећао као муслиман, ми Бушатлије смо увек били Срби с муслиманском подлогом“ (*Blic.rs*, 25. februar 2014).

Њима се може придодати и Асим Сарван (Модрича, 1949), познати музичар и члан акустичарског рокенрол састава „С времена на време“ из Београда који је такође крштен и од самосталног албума „У потрази за добрим одговором“ (2003) дубље исказује своју православну духовност (*Asimsarvan.com*).[6]

2. Сасвим је другачији пример Абдулаха Нумана који је рођен у православној породици као Иван Трифуновић (Београд, 1950). Ислам је примио у Индији са 19 година у време док је као хипик путовао на Далеки исток. Прелазак у муслиманску веру коштао га је расцепа у породици јер мајка и бака нису могле да се помире с том животном одлуком сина и унука. Бака је пред Бајракли џамијом у Београду више пута тражила од муфтије београдског Хамдије Јусуфспахића „да јој врати отето дете“. Нуман о мајци и баки каже: „Мајка и бака су биле жестоки православни верници и нису могле да прихвате мој избор. Моја коначна одлука да се одселим у Аустралију уследила је након што су оне одбиле да се упознају са мојом будућом супругом“ Разијом. Абдулах Нуман је остао Србин упркос томе што је прешао у ислам, а 30. маја 2016. именован је за муфтију србијанског Исламске заједнице Србије (*Novosti.rs*, 30. децембар 2003; *Blic.rs*, 1. jun 2016). У јуну 2016. дао је изјаву: „Републику Српску би требало укинути“ (*Kurir.rs*, 9. jun 2016).

Певач рокенрол групе Макбет Игор Ражнатовић (Сарајево, 1972) из српско-муслиманског мешовитог брака, примио је ислам а пре тога није био религиозан. Постао је Хамза, али је задржао српску националност. Као редовни војник Југословенске народне армије ратовао је 1991. на српској страни против хрватских снага, а од 1992. био је војник Армије Босне и Херцеговине у рату против Војске Републике Српске (*Youtube kanal Avaz istine*, 14. jun 2014; *Novi.ba*, 21. jun 2015).

Даље, редитељ Ненад Ђурић (Сарајево, 1970) је такође прихватио исламску веру а износи став о „цијелој БХ нацији“ (*Avaz.ba*, 10. avgust 2015).

3. Постоји, наравно, и национални идентитет изричитих Срба муслимана чије су породице вековима у исламској вероисповести. На попису у Републици Србији (2002) 6.212.838 грађана се изјаснило да је српске националности од којих је 907 било муслиманске вероисповести. Чинили 0,01% грађана српске националности у Републици Србији (2002).[7] Даље, на попису у Републици Србији (2011) 5.988.150 грађана се изјаснило да је српске националности од којих је 2.686 било муслиманске вероисповести. Чинили су 0,04% грађана српске националности у Републици Србији (2011). Чак 1.550 њих је било из Београда, а 198 из региона у који спада Стара Рашка.[8] Поред тога, на попису у Републици Црној Гори (2003) 198.414 грађана се изјаснило да је српске националности од којих је 33 било муслиманске вероисповести. Чинили су 0,02%

[6] Приступљено 1. јуна 2016:
http://web.archive.org/web/20100911194612/http://asimsarvan.com/biografija.html.

[7] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002: основни скупови становништва (2005), књига 16, Републички завод за статистику, Београд, стр. 24.

[8] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2011: основни скупови становништва (2014), књига 18, Републички завод за статистику, Београд, стр. 62, 64, 68.

грађана српске националности у Републици Црној Гори (2003).[9] На попису у Црној Гори (2011) било је 178.110 грађана српске националности од тога је Срба муслиманске вере било 78 (највише у Подгорици 24 и Бару 21) односно 0,04% грађана српске националности у Црној Гори (2011).[10] Уочавамо, дакле, благи пораст Срба муслиманске вероисповести у српској популацији Републике Србије и Црне Горе.

Вероисповест национално декларисаних Срба на попису у Републици Србији 2011.[11]					
Укупно	Православна	Католичка	Протестантска	Исламска	Јудаистичка
5.988.150 (100%)	5.794.537 (96,77%)	10.434 (0,17%)	5.061 (0,08%)	2.686 (0,04%)	578 (0,01%)

Историчар Салих Селимовић (Тешањ, 1944) из Сјенице наглашава да су „велика већина наших Муслимана Срби исламске вероисповести“, да говоре српским, да су „пре исламизације били православци“ и да су се у манастиру Милешева кроз историју и као муслимани клањали моштима Светог Саве. Селимовић подвлачи: „Увек су Муслимани у Старој Рашкој знали да су српског порекла“, са изузетком једног дела Албанаца који су у југоисточну Стару Рашку стизали током 18. века (*Afera*, 2. decembar 2015).

Некадашњи народни посланик Српске радикалне странке Сулејман Спахо (Алексинац, 1949) је почетком 2016. основао *Удружење Срба муслиманске вероисповести*, а о идентитету каже: „Сви смо ми Срби“, „за мене не постоји ова измишљена нација Бошњаци“ (*Srbin.info*, 24. јануар 2016).

Још један изричити Србин је Мехмедалија Нухић, политиколог из Лукавца код Тузле, докторант на Правном факултету Универзитета у Београду. Нухић каже: „Откад знам за себе, знам да сам Србин“, а „босански муслимани су Срби којима је исламски идентитет силом наметнут у 16. веку“ (*Pecat.co.rs*, 6. јун 2013). Он додаје и ово: „Мој прадеда Алија је 1912. године погинуо као српски војник, и то, његово страдање, представљало је почетак мог трагања“ (*Novosti.rs*, 19. октобар 2015).

Истоветно говори Амир Чамџић, правник из Завидовића који у једној полемици на интернету вели: „Ја сам Србин“ а „моји нису атеисти, напротив у принципу хоџинска фамилија, али ја сам свјесно својевољно без ичије присиле Србин и нема се то ко коме нешто правдати“.[12]

4. Смајо Шаботић (Петњица, 1955) – лекар из Берана, такође наглашава да „и Муслимани припадају светосављу“. Шаботић додаје „да данас постоје и муслиманска и бошњачка нација, али сасвим је јасно да сви заједно припадамо српском народу“ (*Mojenovosti.com*, 15. мај 2013).

[9] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2003: основни скупови становништва (2006), књига 16, Монстат: Завод за статистику, Подгорица, стр. 14.

[10] Табела О2. Становништво према националној односно етничкој припадности и вјероисповијести по општинама, Попис становништва, домаћинстава и станова у Црној Гори 2011. године. (http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/PODACI%20OPSTINE/nove/Tabela%20O2.xls)

[11] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2011: основни скупови становништва (2014), књига 18, Републички завод за статистику, Београд, стр. 62-63.

[12] Коментар Амира Чамџића од 1. септембра 2015. на текст Тафиља Марковића „Emirova majka stalno pita - ‘Čiji si ti čovjek, sine’?“ који је на сајту Bosnkackooko.com објављен 26. августа 2015.

Џевад Галијашевић из Маглаја (1962), стручњак за тероризам и капетан Армије Босне и Херцеговине у ратно време, а данас заступа интересе Републике Српске, рекао је у емисији „Људовање“ да је Бошњак и муслиман али и да је 80% његових сународника „из српског етничког стабла“ (Радио-телевизија Републике Српске, 20. март 2015).

Дугогодишњи муфтија србијански Мухамед Јусуфспахић (Београд, 1968) себе сматра Бошњаком и Србијанцем који говори српским језиком. У више прилика му је приписивано да је рекао: „Ја сам српски патриота“. Или да је рекао како је „српски патриота који припада Алаху“ (*Nedeljnik*, 28. mart 2012; *Tanjug.rs*, 9. мај 2014).

Књижевник Мухарем Баздуљ (Травник, 1977) пише: „Уосталом, у више од стотину протеклих година хиљаде појединаца из муслиманског миљеа осјећали су се Србима без икакве потребе да пригрле православље“. Међутим, каже он још, да је ратни распад Југославије (1991–1995) „учинио готово немогућом ширу и масовнију идентификацију јужнословенских муслимана са српским националним осјећањем“ (*Nedeljnik*, 26. novembar 2015).

5. За све горе побројане људе се може рећи да говоре српским матерњим језиком. Управо је српски језик најчешћа спона муслимана са српским идентитетом. Ова група је најбројнија, а чини се и најкомотнија у испољавању двоструког идентитета: с једне стране муслиманског а с друге стране српског. Макар када је реч о Републици Србији. С тим у вези важно је поменути књигу реис-ул-улеме Исламске заједнице Србије Адема Зилкића *Рјечник оријенталних ријечи у српско-босанском језику* (*Vesti.online*, 30. maj 2016).

Удео муслимана који су 2002. говорили српским језиком (23.786) у односу на укупну популацију Републике Србије која говори српским језиком (6.620.699) износила је 0,36%.[13] Даље, удео муслимана који су 2011. говорили српским језиком (32.784) у односу на укупну популацију Републике Србије која говори српским језиком (6.330.919) износила је 0,52%. Посебно је важно да је укупно 18.690 њих потицало из региона у којем је Стара Рашка.[14] Када је реч о Републици Црној Гори, удео муслимана који су 2003. говорили српским језиком (11.419) у односу на укупну популацију Црне Горе која говори српским језиком (393.740) износила је 2,90%.[15] На попису у Црној Гори 2011. удео муслимана свих националности који су говорили српским матерњим језиком (2.385) у односу укупну популацију Црне Горе која је 2011. говорила српским језиком као матерњим (265.895) износио је 0,09%.[16]

Табеларни приказ пружа интересантну слику која потврђује да су национално декларисани Муслимани и Горанци у Републици Србији убедљивом

[13] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002: основни скупови становништва (2005), књига 16, Републички завод за статистику, Београд, стр. 30.

[14] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2011: основни скупови становништва (2014), књига 18, Републички завод за статистику, Београд, стр. 54, 58.

[15] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2003: основни скупови становништва (2006), књига 16, Монстат: Завод за статистику, Подгорица, стр. 15.

[16] Табела О3. Становништво према матерњем језику и вјероисповијести по општинама, Попис становништва, домаћинстава и станова у Црној Гори 2011. године. (http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/PODACI%20OPSTINE/nove/Tabela%20O3.xls)

већином везани за српски језик, док су национално декларисани Муслимани у Републици Црној Гори 2003. себе натполовичном већином везали за такозвани црногорски језик, а трећином за српски језик. И Муслимани и Бошњаци су на попису у Републици Црној Гори (2003) пристрасним изјашњавањем знатно повећали проценат грађана који су се определили за такозвани црногорски језик као матерњи само зато да би се нарушило преимућство српског језика у Црној Гори. Попис у Црној Гори 2011. је показао пад броја грађана исламске вере свих националности који говоре српским језиком као матерњим. Муслиманска националност у Црној Гори може делом имати карактер који га раздваја од муслиманске националности у Републици Србији и дела грађана муслиманске националности у Црној Гори који говоре српским језиком као матерњим.

Матерњи језик у муслиманској популацији која потиче углавном из словенског корена на попису 2002. у Републици Србији[17]			
	Бошњаци	Муслимани	Горанци
Српски	3.530 (2,59%)	16.165 (82,88%)	4.091 (89,30%)
Бошњачки	132.411 (97,30%)	2.037 (10,44%)	7 (0,15%)
Укупно	136.087 (100%)	19.503 (100%)	4.581 (100%)

Матерњи језик у муслиманској популацији која потиче углавном из словенског корена на попису 2011. у Републици Србији[18]			
	Бошњаци	Муслимани	Горанци
Српски	9.869 (6,79 %)	16.668 (74,74%)	6.247 (80,43%)
Бошњачки	134.657 (92,69%)	3.278 (14,70%)	65 (0,84%)
Укупно	145.278 (100%)	22.301 (100%)	7.767 (100%)

Матерњи језик у муслиманској популацији која потиче углавном из словенског корена на попису 2003. у Републици Црној Гори[19]		
	Бошњаци	Муслимани
Српски	2.723 (5,65%)	8.696 (35,31%)
Црногорски	12.549 (26,04%)	13.627 (55,34%)
Бошњачки/Босански	32.380 (67,20%)	1.376 (5,59%)
Укупно	48.184 (100%)	24.625 (100%)

Заступљеност српског као матерњег језика у муслиманској популацији која потиче углавном из словенског корена на попису 2011. у Црној Гори[20]	
Српски језик	2.385 (2,41%)
Укупно муслимана свих националности	99.038 (100%)

[17] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002: основни скупови становништва (2005), књига 16, Републички завод за статистику, Београд, стр. 30.

[18] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2011: основни скупови становништва (2014), књига 18, Републички завод за статистику, Београд, стр. 54.

[19] Попис становништва, домаћинстава и станова у 2003: основни скупови становништва (2006), књига 16, Монстат: Завод за статистику, Подгорица, стр. 15.

[20] Табела О3. Становништво према матерњем језику и вјероисповијести по општинама, Попис становништва, домаћинстава и станова у Црној Гори 2011. године. (http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/PODACI%20OPSTINE/nove/Tabela%20O3.xls)

Поменимо и то да председник Републике Српске Милорад Додик инсистира да бошњачка деца у Републици Српској могу да похађају наставу бошњачког језика, а никако наставу босанског језика (*Nezavisne.com*, 11. jun 2016). Наиме, Република Српска сматра да бошњачка страна тенденциозно присваја придев „босански“ како би за себе приграбила ексклузивно право на наслеђе у Босни и Херцеговини. И у Републици Србији има мишљења да језик Бошњака треба именовати као бошњачки језик.

*

Дакле, када је реч о нашем времену – о првих деценију и по 21. века – муслимани који или истичу српски идентитет, или га не негирају, или више нису исламске вере јер су прихватили православље, далеко су од хетерогене групе. Бројност ове хетерогене групе није велика али је у порасту. Спаја их свест о томе да у себи носе српски идентитет. Нема разлога да се српски идентитет грађана исламске вере не спозна као вид српства.

Изричити примери су обухватили само особе које припадају интелигенцији, али пописни подаци показују да српски идентитет муслимана (посебно Муслимана и Горанаца) преко језика иде и до дубине становништва Републике Србије и Црне Горе, а у Републици Српској и Босни и Херцеговини још нису обрађени пописни резултати за 2013. према основним скуповима становништва.

Уочава се да је данас најпогоднији начин за двоструко идентитетско изјашњавање: националност Муслиман, а матерњи језик српски. Погодан је и национални идентитет Горанаца који говоре српским. Следе Бошњаци којима је српски матерњи језик па Срби муслиманске вере. Пописни подаци не приказују оне који су променили вероисповест и на тај начин постали православни Срби, али је тај број сигурно најмањи у односу на остале групе у којима се прожимају српски и муслимански идентитет.

Идентитетска питања балканских народа, идеолошки инжењеринзи и ратни сукоби у 20. веку су утицали на то да опадне број декларисаних Срба муслимана. Но, чини се да се данас Срби муслиманске вере, Муслимани који говоре српским матерњим језиком и Горанци равноправно могу сматрати настављачима идентитета Срба муслимана с краја 19. века па до средине 20. века. Грађана Републике Србије, који потичу из више муслиманских идентитета а говоре српским језиком, било је 2011. скоро 33.000, то јест има их више него Румуна (29.332) чија матична држава Република Румунија – заједно са Румунском православном црквом – чини велике притиске на српске државне органе око идентитетских питања (А. Раковић; 2015, 302-318).

Муслимани који негују српски идентитет, и православни Срби који су то постали пошто су недавно прешли из исламске вере, очували су статус друштвене интелигенције и њихово деловање у Републици Србији, Републици Српској, Црној Гори и Босни и Херцеговини је приметно. То деловање, прожето и званичним пописним подацима у којима су видљиви српски идентитети муслиманског живља – можда је боље рећи то у множини – показује да процес балканске етничке хомогенизације, с религијом као вододелницом нације, није у потпуности завршен и да ће коначне речи о том питању бити писане у наредним деценијама па и дуже.

Литература:

1. Arhiv Jugoslavije, zbirka Milan Stojadinović.
2. Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje.
3. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine: stanovništvo po narodnosti* (1954), knjiga IX, Savezni zavod za statistiku, Beograd.
4. *Popis 1991. (sa osvrtom na rezultate ranijih popisa 1921-1981)* (1998), kompakt disk, Savezni zavod za statistiku, Beograd.
5. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002: osnovni skupovi stanovništva* (2005), knjiga 16, Republički zavod za statistiku, Beograd.
6. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003: osnovni skupovi stanovništva* (2006), knjiga 16, Monstat: Zavod za statistiku, Podgorica.
7. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011: osnovni skupovi stanovništva* (2014), knjiga 18, Republički zavod za statistiku, Beograd.
8. Tabela O2. Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti i vjeroispovijesti po opštinama, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine.
9. Tabela O3. Stanovništvo prema maternjem jeziku i vjeroispovijesti po opštinama, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine.
10. Dnevna i nedeljna štampa, elektronski mediji s prostora bivše Jugoslavije.
11. Bojović Jovan (1989), *Podgorička skupština 1918: dokumenta*, Dečje novine, Gornji Milanovac.
12. Drašković Milorad (1974) *Predgovor*, u *Spomenica „Bratstva“ 1954–1974*, Bratstvo, Toronto.
13. Ekmečić Milorad (2008) *Dugo kretanje između klanja i oranja: istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, Zavod za udžbenike, Beograd.
14. Konjhodžić Alija (urednik) (1974) *Spomenica „Bratstva“ 1954–1974*, Bratstvo, Toronto.
15. Konjhodžić Alija (1974) *Koreni*, u *Spomenica „Bratstva“ 1954–1974*, Bratstvo, Toronto.
16. Lebl Ženi (2003) *Hadž-Amin i Berlin*, Čigoja štampa, Beograd.
17. Novaković Dragan (2015) *Islamska verska zajednica na jugoslovenskom prostoru 1878–1991*, Junir, Niš.
18. Popović Đuro, Roganović Jovan (1899) *Zemljopis Knjaževine Crne Gore za učenike III razreda osnovne škole*, Državna štamparija, Cetinje.
19. Purivatra Atif (1970) *Nacionalni i politički razvitak Muslimana: rasprave i članci*, Svjetlost, Sarajevo.
20. Radić Radmila (2002) *Država i verske zajednice 1945–1970*, II, INIS, Beograd.
21. Raković Aleksandar (2015) *Srbi i religijski intervencionizam 1991–2015: Politički aspekti verskih izazova srpskoj državi i crkvi posle raspada Jugoslavije*, Hrišćanski kulturni centar, Beograd.
22. Selimović Salih (2012) *Tok i neke karakteristike islamizacije u Raškoj oblasti*, u *O Srbima muslimanske veroispovesti*, Institut za političke studije, Matica srpska u Dubrovniku, Beograd.
23. Subotić Momčilo (priređivač) (2012) *O Srbima muslimanske veroispovesti*, Institut za političke studije, Matica srpska u Dubrovniku, Beograd.

24. Sulejmanpašić Despotović Omer-beg (2001) *Srpstvu*, priredio i predgovor napisao Jovo Bajić, Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, Beograd.
25. Tanasković Darko (2000) *Islam i mi*, Partenon, Beograd.
26. Terzić Slavenko (2012) *Raška i osmansko nasleđe*, u *O Srbima muslimanske veroispovesti*, Institut za političke studije, Matica srpska u Dubrovniku, Beograd.
27. Terzić Slavenko (2012) *Stara Srbija (XIX - XX vek): drama jedne civilizacije*, Pravoslavna reč, Istorijski institut Beograd, Novi Sad-Beograd.
28. Tomasevich Jozo (2010) *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb.
29. Ćosić Dobrica (2005) *Prijatelji*, Politika, Beograd.
30. Hadžijahić Muhamed (1990) *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Muslimanska naklada Putokaz, Zagreb.

THE SERB IDENTITY OF MUSLIMS OF SLAVIC ORIGIN ON POST-YUGOSLAV SPACE IN THE 21ST CENTURY

Summary: The paper investigates currentexisting multilayered but insufficiently visible Serb identity of Muslim population of Slavic origin on post-Yugoslav space, especially in Serbia, Bosnia-Herzegovina and Montenegro.

Key words: Serbs, Muslims, Goranians, Bosniaks, Islam, post-Yugoslav space

ФИЛИП ШКИЉАН*
Институт за миграције и народности
Загреб, Хрватска

УДК 94(497.5)“1941/1945“:2-6
Монографска студија
Примљен: 13.07.2016
Одобрен: 28.08.2016
Страна: 185-202

VJERSKI PRIJELAZI S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST U NDH (1941. - 1945.) NA PODRUČJU ARHIĐAKONATA SVETAČJE (NOVSKA, NOVA GRADIŠKA, ORIOVAC)

Sažetak: Autor u radu donosi podatke o vjerskim prijelazima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest između 1941. i 1945. godine na području arhiđakonata Svetačje koji se prostire na području Novske, Nove Gradiške i Oriovca. Središnji dio teksta posvećen je statističkim podacima o vjerskim prijelazima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest između 1941 i 1945. prikupljenim u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu te primjerima takvih vjerskih prijelaza. Ne postoje točni podaci o tome koliko je bilo vjerskih prijelaza, ali broj od 11.163 podnesenih molbi u korelaciji s brojem stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti govori o brojnosti te pojave. Po brojnosti njih na području Zagrebačke nadbiskupije dostižu samo vjerski prijelazi na području Banije (osobito okolica Dvora), pojedine župe u okolici Požege te župe u okolici Voćina.

Ključne riječi: Srbi; pravoslavlje; NDH; vjerski prijelazi; Svetačje; Novska; Nova Gradiška; Rimokatolička crkva

Teritorijalni okvir

Područje arhiđakonata Svetačje Zagrebačke nadbiskupije podudaralo se djelomično s kotarevima Nova Gradiška i Novska te Slavonski Brod. Prije Drugog svjetskog rata četvrtinu stanovnika kotara činili su Srbi, uglavnom nastanjeni u zapadnom dijelu, oko Okučana.[1] Područje kotara Novska obuhvaćalo je teritorij Jasenovca, Lipovljana, Novske i Rajića (unutar kotara nalazile su se i općine Banova Jaruga, Međurić, Krapje i Lonja), a Svetački arhiđakonat nije obuhvaćao Jasenovac, Lonju, Krapje i Međurić. Srbi su na području kotara Novska činili otprilike četvrtinu

* filipskiljan@yahoo.co.uk

[1] Na području kotara Nova Gradiška, prema popisu iz 1931. godine (tada se unutar kotara nalazio i kasniji kotar Okučani), bilo je 39.012 rimokatolika i 12.700 pravoslavnih, a na području grada Nova Gradiška 2.905 rimokatolika i 1.020 pravoslavnih. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva* 1938: 89).

stanovništva.[2] S teritorija kotara Brod na Savi u okvir Svetačkog arhiđakonata ulazile su općina Bebrina, Kobaš, Lužani i Oriovac.[3]

Ustaški teror nad Srbima, organizirano iseljavanje u Srbiju te konverzija Srba na katoličanstvo s ciljem pohrvaćivanja

U okviru „konačnog rješenja srpskog pitanja“ u NDH (ekskluzivno nacionalnoj državi hrvatskog naroda), prva hapšenja Srba na području kotara Nova Gradiška poduzeta su već 11. travnja 1941., kad je privedeno oko trideset Srba iz samog grada, odreda bogatijih trgovaca, željezničara, advokata, bankara i činovnika (Mirković 2002: 116-119).

U srpnju 1941. prisilno su iseljeni u Srbiju preko iseljeničkog logora u Capragu pravoslavni svećenici i njihove obitelji s područja kotara Nova Gradiška, Novska i Slavonski Brod. Inače, s područja kotareva Novska i Slavonski Brod nije bilo većeg organiziranog prisilnog iseljavanja civilnog stanovništva u Srbiju, osim što je s područja kotara Nova Gradiška 13. kolovoza 1941. u logor Caprag dopremljeno 111 Srba,[4] koji su transportima 16. i 25. kolovoza 1941. organizirano iseljeni u Srbiju (Škiljan 2015: 196).

U atmosferi sistematskog terora, istovremeno s prisilnim iseljavanjima, uslijedili su – isprva pojedinačni, a kasnije i masovni – vjerski prijelazi (prekrštavanje) pravoslavnih Srba na katoličanstvo, s ciljem njihovog pohrvaćivanja. Da je to bio primarni cilj vidljivo je iz kasnijih odluka Vlade NDH kojima se određuje da se prijelaznici s pravoslavlja na katolicizam imaju izjašnjavati kao Hrvati.

Neposredno nakon proglašenja NDH (10. travnja), nadbiskup Stepinac posjećuje Slavka Kvaternika (12. travnja), a ubrzo potom i Antu Pavelića (16. travnja) (Krišto 2001: 37-39). Tim nadbiskupovim posjetima, kao i njegovom poslanicom svećenicima u NDH od 28. travnja 1941, u kojoj izražava zadovoljstvo osnivanjem NDH i poziva svećenstvo na »uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja hrvatske države« (isto su učinili i splitsko-dalmatinski, krčki i senjski biskup), katolički kler daje legitititmitet novoj državi, revolucionarno proglašenoj na teritoriju međunarodno priznate Kraljevine, daje legitimitet kako jednom deklariranom ideološkom konstruktu, tako i državno-pravnom okviru kao režimskom instrumentu. Legalitet se NDH pak „vukao“ iz formalne primopredaje banovinske uprave 10. travnja 1941. te produženjem mandata izabranog Sabora.

---

[2] Na području kotara Novska prema popisu iz 1931. bilo je 29.164 stanovnika, od čega 20.373 rimokatolika i 7.870 pravoslavnih. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva,* 1938: 90).

[3] Na području kotara Brod na Savi svega su četiri općine ulazile u okvir Svetačkog arhiđakonata. Na području Bebrina bilo je od 2.606 stanovnika 1.970 rimokatolika i 400 pravoslavnih, na području općine Lužani od 2.267 stanovnika bilo je 1.911 rimokatolika i 310 pravoslavnih, na području općine Oriovac bilo je od 2.585 stanovnika 2.252 rimokatolika i 316 pravoslavnih, a na području općine Slavonski Kobaš od 2.050 stanovnika bilo je 1.588 rimokatolika i 450 pravoslavnih (*Definitivni rezultati popisa stanovništva* 1938: 84).

[4] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, Popis iseljenih preko logora Caprag u Srbiju. O organiziranim prisilnim iseljavanjima u Srbiju preko iseljeničkih logora vidi u: Škiljan, 2015.

U okviru svoje ideologije „konačnog rješenja srpskog pitanja“ ustaše su Srpsku pravoslavnu crkvu smatrali nositeljem nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj pa su se pravoslavni svećenici našli prvi na udaru ustaških vlasti.[5] Pravoslavnim vjernicima je pak, s ciljem odnarođivanja i asimilacije, bila planirana konverzija – trebalo ih je prevesti na rimokatoličku, odnosno na grkokatoličku vjeroispovijest.

Zakonska odredba (uredba sa snagom zakona) o prijelazu s jedne vjere na drugu donesena je već 3. svibnja 1941. Tom se uredbom ustaška vlast „postavila“ iznad Rimokatoličke crkve, što je vidljivo iz članka uredbe u kojem stoji da je za valjanost prijelaza potrebno da stranka koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu „upravnoj vlasti prve molbe“ (kotarskoj oblasti, odnosno gradskom poglavarstvu, dakle svjetovnoj, režimskoj vlasti) o svojoj namjeri i da od „upravne vlasti prve molbe“ dobije potvrdu o toj svojoj prijavi (*Narodne novine*, 4. svibnja 1941). Rimokatolička crkva nije bila zadovoljna takvim miješanjem države u crkvene poslove, a u svojim radovima povjesničar Jure Krišto jasno pokazuje na koji su se način dopisi i okružnice između Crkve i države razmjenjivale i kako je na pojedine crkvene dopise reagirala država, a na koji je način na državne uredbe reagirala Crkva.[6] Posve jasno da Crkva pristaje da državne vlasti izdaju potvrde o čestitosti, čime zapravo prepuštaju državnim vlastima da odlučuju tko je podoban da dobije dozvolu za vjerski prijelaz, a tko nine (Krišto 2001: 182-183).

Iako su potencijalni prijelaznici morali proći i “pripremu” za prelazak na katoličanstvo – a tu “pripremu”, odnosno poučavanje o vjeri, vodili su ili lokalni svećenici ili tzv. misionari koji su pomagali svećenicima – ritam, odnosno intenzitet samog prekrštavanja određivao je ustaški režim, a ne crkvena hijerarhija. Tako zbog prilične kaotičnosti na terenu i promijenjenih okolnosti (narodni ustanak i kritički odnos Nijemaca i Talijana prema ustaškoj politici prekrštavanja), u rujnu 1941. Ministarstvo unutrašnjih poslova šalje državnim tijelima i biskupskim ordinarijatima okružnicu kojom se požuruju vjerski prijelazi, tj. traži se da se ne rade birokratski problem osobama koje žele prijeći s jedne vjeroispovijesti na drugu (Krišto 2001: 185-186). Početkom listopada 1941. osniva se i vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu, na koji država prenosi sve poslove vezane za vjerske prijelaze.

Svoj precizan službeni stav prema vjerskim prijelazima i miješanju države u taj posao Crkva, konačno, zauzima na biskupskoj konferenciji 17.–19. studenog 1941. zaključkom u deset točaka. Kao prvo, ističe se da se samo Crkva može i mora baviti prijelazima na rimokatoličku vjeroispovijest, kao drugo da samo crkvena hijerarhija može postavljati ljude koji će poučavati prijelaznike u vjeri, kao treće da takvi ljudi mogu biti ovisni samo o crkvenim institucijama, kao četvrto da Katolička crkva priznaje samo one prijelaze koji su obavljeni prema crkvenim propisima, kao peto da državne institucije ne smiju poništavati prijelaze koje Crkva provede, kao šesto da episkopat izabire odbor koji će se brinuti o pridržavanju pravila kod prijelaza, kao sedmo da u Crkvu mogu biti primljeni samo oni koji to slobodno traže, kao

[5] O stradanjima pravoslavnih svećenika vidi u: Đurić, 1989: 106-117 i *Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora*, 1960.

[6] Sve ove uredbe, okružnice, upute i dopise moguće je precizno pratiti u knjizi Krišto, 2001: 172–202 te u knjigama Đurić, 1991. i Simić, 1958.

osmo da obred u koji će prijelaznik prijeći ne može određivati država, kao deveto da će izabrani odbor organizirati tečajeve za one koji propovijedaju potencijalnim prijelaznicima i kao deseto da se prijelaznicima moraju zajamčiti sva građanska prava (Krišto 2001: 194-202). Na taj se način Rimokatolička crkva željela zaštititi od optužbi za katolički prozelitizam, za poticanje vjernika drugih konfesija na vjerski prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.

Masovno prelaženje s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest završilo je u proljeće 1942., kad je uspostavljena Hrvatska pravoslavna crkva.

Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Svetačkog arhiđakonata

Područje arhiđakonata Svetačje obuhvaća prostor 20 župa u nekadašnjim kotarevima Novska, Nova Gradiška i Slavonski Brod. Obuhvaća prostor od rijeke Ilove na sjeverozapadu preko granične zone s Požeškim arhiđakonatom koja se gotovo u potpunosti podudara s nekadašnjim granicama kotareva Novska, Nova Gradiška i Slavonski Brod s kotarevima Pakrac i Požega do granice s Đakovačkom biskupijom na istoku, odnosno s područjem Brodskog arhiđakonata. Jedina je iznimka župa Bučje koja se nalazi unutar Svetačkog arhiđakonata, a teritorijalno je pripadala kotaru Požega, odnosno neka naselja u župi Gornji Lipovac koja pripadaju kotaru Požega (Škrabutnik). Četiri župe nekadašnjeg brodskog kotara ulaze u Zagrebačku nadbiskupiju, odnosno u Svetački arhiđakonat: Bebrina, Oriovac, Slavonski Kobaš i Slavonski Dubočac. Na jugu je sve do istočno od Jasenovca (selo Košutarice) granica Svetačkog arhiđakonata granica između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, odnosno granica sa Banjolučkom biskupijom i Vrhbosanskom nadbiskupijom. Područje Jasenovca, koje je pripadalo kotaru Novska nije pripadalo Svetačkom arhiđakonatu, već Dubičkom arhiđakonatu.

Tabla I. *Broj vjerskih prijelaza prema poimeničnom popisu prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u vrijeme Drugog svjetskog rata na području Svetačkog arhiđakonata*

Župa	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Bebrina	9	355	0	0	0	364
Bučje	4	0	0	0	0	4
Cernik	7	892	0	0	0	899
Davor	0	1	0	0	0	1
Gornji Bogićevci	58	5.571	0	0	0	5.629
Gornji Lipovac	2	19	0	0	0	21
Gornji Rajić	65	851	0	0	0	916
Lipovljani	2	0	0	0	0	2
Mačkovac	1	0	0	0	0	1
Nova Gradiška	213	439	11	0	1	664
Nova Kapela	13	230	0	0	0	243
Novska	137	1061	0	1	0	1.199
Oriovac	152	588	0	0	0	740
Slavonski Dubočac	0	7	0	0	0	7

Slavonski Kobaš	2	13	0	0	0	15
Stara Gradiška	14	4	0	8	2	28
Staro Petrovo Selo	17	403	1	0	1	422
Štivica	0	5	0	0	1	6
Vrbje	1	1	0	0	0	2
Ukupno	697	10.440	12	9	5	11.163

Od sveukupno 20 župa na tome području u njih 19 bilo je podnošenja molbi za vjerski prijelaz. Samo u župi Orubica nije podnijeta nijedna molba. Treba primijetiti da se u većini župa radi o malom broju molbi. Tako je u deset od devetnaest župa evidentirano prema poimeničnom popisu tek nekoliko molbi za vjerski prijelaz (do trideset). U ostalih devet župa (Bebrina, Cernik, Gornji Bogićevci, Gornji Rajić, Nova Gradiška, Nova Kapela, Novska, Oriovac i Staro Petrovo Selo) broj vjerskih prijelaza iznosio je između 243 (Nova Kapela) i 5.629 (Gornji Bogićevci). U tih devet župa pravoslavno je stanovništvo posjedovalo svoje bogomolje, a u nekima od njih činili su i većinsko stanovništvo (npr. župa Gornji Bogićevci). Iz prikupljenih je podataka također vidljivo da je 1941. broj podnesenih molbi za vjerski prijelaz bio 697, da je u drugoj godini postojanja NDH broj podnesenih molbi iznosio čak 10.440 dok je u posljednje tri godine rata podneseno na području čitavog arhiđakonata sveukupno 26 molbi. Dakle, vrijeme najintenzivnijeg prelaženja s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Svetačkog arhiđakonata bila je 1942. godina, odnosno prva polovica te godine, do uspostave Hrvatske pravoslavne crkve. Treba također reći da su u popis uvršteni samo poimenični podaci, iako je iz dokumenata bilo vidljivo da su postojali i neki skupni prelazi (prijelazi čitavih sela) gdje je popisan samo broj prijelaznika, a ne i njihova imena i prezimena. Tako bi i ovaj broj od ukupno 11.163 osobe koje su podnijele molbe za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest bio realno nešto veći. Kao dobar izvor podataka o broju vjerskih prijelaza može poslužiti i izvještaj župnika Nadbiskupskom duhovnom stolu 1944. godine. Iz tih izvještaja koji su po primitku objedinjeni u jedan dokument vrlo se dobro može iščitati koliki je bio broj vjerskih prijelaza u pojedinim župama. Za jedan dio župa u tom dokumentu nema podataka, čak nisu ni spomenute, pa ovdje iznosim podatke do kojih sam uspio doći drugim putem. Kod nekih župa gotovo se u potpunosti slažu podaci o broju prijelaznika i podnositelja molbi. Takav je slučaj na primjer Bučje, gdje je župnik zabilježio četiri prijelaza, koliko ih je zabilježeno i u Urudžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola, kao i primjer župe Vrbje, gdje se dvije molbe podudaraju sa župnikovim izvještajem o dva prijelaza. Manji nesrazmjeri su kod župa Nova Gradiška i Oriovac gdje je broj prijelaza nešto niže od broja podnesenih molbi. Moguće je da je od 664 podnesene molbe njih 586 uzeto u obzir, odnosno da je njih 586 bilo uvaženo. Slično je i u župi Oriovac gdje je od 740 podnesenih molbi uvaženo njih 682. U župi Gornji Lipovac postoji veliki nesrazmjer koji je moguće jednostavno objasniti. Naime, u poimeničnom popisu je svega 21 molba za prijelaz, a u župnikom izviješću stoji da ih je prešlo 217. Iz dokumentacije koja je sačuvana vidljivo je da je 1942. godine prešlo čitavo selo Škrabutnik, oko 150 osoba koje nisu poimenično popisane u dokumentu sačuvanom u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu.[7] Međutim, postoji poimenični sačuvani popis

[7] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1110/1942.

180 prijelaznika iz Škrabutnika u fondu vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu. To znači da se brojci od 21 podnositelja molbi za prijelaz iz župe Gornji Lipovac može pridodati još 180 stanovnika Škrabutnika[8] pa na taj način dolazimo bliže brojci od 217 prijelaznika. Kod župe Gornji Bogićevci broj podnesenih molbi za prijelaz iznosio je 5.629. Župnik je tijekom 1942. spomenuo u nekoliko dokumenata i kolektivne prijelaze sela Gornji Bogićevci, Poljane, Žuberkovac i Šagovina, ali nije donio poimenični popis prijelaznika.[9] Slično je uradio i 1943., kad je najavio i prijelaz 150 ljudi iz sela Gorice, a da nije donio poimenični popis prijelaznika.[10] Ovaj je župnik tijekom 1942. imao osobito mnogo posla s popisivanjem čitavih sela koja su u okolici Gornjih Bogićevaca tražila prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest pa stoga nije ništa neobično da je u svojoj procjeni mogao i pogriješiti. Jedino je uistinu neshvatljiv nesrazmjer kod župe Bebrina, gdje je vidljivo da je župnik osobno podnio molbu 15. svibnja 1942. godine za 345 osoba pravoslavne vjeroispovijesti za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest te je Nadbiskupski duhovni stol odlučio četiri dana kasnije da podnositelji mogu prijeći,[11] a u svojem je izvještaju 1944. naveo da je prešlo tek 37 osoba. Treba također spomenuti da je Općinsko poglavarstvo u Bebrini 29. studenog 1941. izvijestilo kako je do toga dana prešlo 12 osoba na rimokatoličku vjeroispovijest te da ih je još 42 najavilo prijelaz. Poučavanje za prijelaz vršila su dva župnika – onaj u Bebrini i onaj u Dubočcu.[12] Iako sumarni rezultat za župu Slavonski Kobaš ne posjedujemo, treba napomenuti da je kobaški župnik u jednom dopisu koji je uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu naglasio kako je primio 70 pravoslavnih obitelji u rimokatoličku vjeroispovijest.[13] Njegov poimenični popis osoba koje su primljene ne posjedujemo, ali je evidentno da rezultat od svega 15 prijelaznika s područja župe Slavonski Kobaš nije točan.

Tabla II. *Sumarni rezultati broja prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest za pojedine župe na temelju izvještaja župnika Nadbiskupskom duhovnom stolu 1944.*[14]

Župa	Broj prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest do 1944.
Bebrina	37
Bučje	4
Gornji Bogićevci	Oko 4.000
Gornji Lipovac	217
Nova Gradiška	586
Oriovac	682
Vrbje	2

Osobito vrijedan izvor za broj vjerskih prijelaza, odnosno broj podnesenih molbi za vjerski prijelaz potječe iz fonda vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu, gdje postoji niz dokumenata o broju vjerskih prijelaza na području pojedi-

[8] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 180/1941.
[9] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3096/1942, 3503/1942.
[10] Ibid., 2655/1943.
[11] Ibid., 6109/1942.
[12] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 583/1941.
[13] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3094/1942.
[14] Ibid., 2658/1944.

nih općina i kotareva u NDH, ali samo za 1941. godinu. Tako saznajemo da je u općini Mašić do 7. studenog 1941. prijelaz najavilo tek 8 pravoslavnih, a 4 su prešla na rimokatoličku vjeroispovijest.[15] Već u prosincu 1941. vidljivo je povećanje broja najava prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest pa Općinsko poglavarstvo u Mašiću izvještava vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu kako se interes za prijelaz na rimokatoličku vjeru znatno povećao budući da su 54 obitelji najavile prijelaz.[16] Prijelazi na tome području uslijedit će tek 1942., a vodit će ih župnik iz Gornjih Bogićevaca. Slična je situacija i u općini Okučani. Tamo je do 19. studenog 1941. prešlo 11 osoba, a 171 je najavila prijelaz.[17] Nešto kasnije, u prosincu 1941., općina Okučani izvještava kako je još 245 osoba najavilo prijelaz, ali da nijedno selo do tada nije učinilo kolektivni prijelaz.[18] Do kraja 1941. prijelaz je još najavilo 3.126 osoba, kako izvještava Općinsko poglavarstvo u Okučanima.[19] U 1942. upravo će s tog područja, koje je potpadalo pod katoličku župu u Gornjim Bogićevcima, pravoslavni masovno prelaziti na rimokatoličku vjeroispovijest. U općini Oriovac je pravoslavnih žitelja bilo 314, a do 20. listopada 1941. tek je njih 26 prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest, a 288 ih ostalo u pravoslavne vjeroispovijesti, kako stoji u izvještaju Općinskog poglavarstva u Oriovcu.[20]

Kolektivne molbe za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest

Molbe čitavih pravoslavnih sela ili svih pravoslavnih u nacionalno mješovitih sela novogradiškog i novljanskog kao i oriovačkog kraja bile su nešto posve uobičajeno u prvoj polovici 1942. godine, odnosno do vremena uspostave Hrvatske pravoslavne crkve. Najveći broj tih molbi svakako je imala župa Gornji Bogićevci, na čijem se području nalazio najveći broj pravoslavnih sela. Iz dokumenata je vidljivo da su prevođenja s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest radili sami župnici, a u slučajevima gdje su se prijelazi brojili u tisućama ljudi i svećenici i vjeroučitelji koji su bili poslani od strane Nadbiskupskog duhovnog stola.

Pravoslavna sela su se kolektivno odlučivala za vjerski prijelaz jer su se bojali kolektivnog odvođenja u logore i prisilnog iseljavanja koje je prijetilo bez obzira što je kampanja organiziranih prisilnih iseljavanja Srba preko iseljeničkih logora bila okončana. Na području župe Cernik prijelaze su provodili franjevci iz samostana u Cerniku. Duhovni pomoćnik iz Franjevačkog samostana u Cerniku tražio je tako, sredinom prosinca 1941., 400 molitvenika za prijelaznike. [21] Razlog tome je sasvim sigurno bio kolektivan prijelaz sela Šumetlice nedaleko Cernika koji je opat franjevačkog samostana u Cerniku zatražio od Nadbiskupskog duhovnog stola 31. prosin-

[15] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 53/1941.
[16] Ibid., kutija 584, 589/1941.
[17] Ibid., kutija 584, 128/1941.
[18] Ibid., kutija 584, 538/1941.
[19] Ibid., kutija 584, 772/1941.
[20] Ibid., kutija 584, 613/1941.
[21] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 635/1941.

ca 1941., a koji je odobren 2. siječnja 1942. Tom je prilikom prešlo 395 osoba.[22] O tome prijelazu i okolnostima koje su mu prethodile postoje iskazi mještana Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Već u listopadu 1941. u selu je srušena pravoslavna crkva. »Poduzetnik ovoga rušenja bio je Čačić Antun«, trgovac iz Šumetlice, kako svjedoči Đuro Miličević.[23] Iz Šumetlice su nakon toga svi odlazili u samostan u Cernik kod »nekog Gvardijana, koji nas je učio rimokatolički vjeronauk, kojom prilikom nam je rekao, da se sada tako mora za spas života kršćanstva, ali da ovako ne može ostati«.[24] Kako svjedoči Miličević, ovaj »sveštenik nas je više puta uzimao u zaštitu, zbog čega je iz Cernika premješten u Kutjevo. On je otvoreno bio protiv njemačke okupacije i to je nama govorio više puta, da su nam njemci (sic!) doneli nečuveno zlo u zemlju«.[25] Nedugo nakon prijelaza sela Šumetlice, opat Fulgencije Pondeljak 30. siječnja 1942. traži od Nadbiskupskog duhovnog stola pomoć, na primjer »u mesu«, za odlazak u udaljena sela Sinlije, Opršinac i Golobrdci, za koja kaže da se čak ni ne zna da li pripadaju pod župu Požeški Brestovac ili pod župu u Cerniku, a koja su od Cernika udaljena i do 25 kilometara.[26] Očito je cernički opat preveo i spomenuta sela budući da u dokumentaciji Nadbiskupskog duhovnog stola nalazimo i popis od 478 prijelaznika iz ta tri sela.[27]

Kolektivni prijelazi bili su posebno česti na području župe Gornji Bogićevci. Ondje je, kao što je vidljivo iz sumarnog popisa, samo u 1942. godini prešlo s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest 5.571 osoba. Radi tako masovnog interesa pravoslavnih za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest župnik iz Gornjih Bogićevaca zatražio je dva misionara koji su trebali vršiti vjersku poduku u parohijama Trnava i Ratkovac. Vjerska poduka je trebala započeti 25. siječnja 1942. jer je u siječnju 1942. čak 11 sela s područja župe Gornji Bogićevci zatražilo kolektivni vjerski prijelaz. Općina Mašić je trebala pripremiti sve za misionare: stan, hranu, prostorije za svetu misu i pouku, obavijest pučanstvu i podvoz za filijale. Župnik Bucković bio je svjestan toga da su dva misionara jedva dostatna za izvršavanje toga posla.[28] Iz izvještaja misionara doznajemo mnogo podataka o tome kako su izgledali vjerski prijelazi. U izvještaju misionara koji je bio smješten u Trnavi saznajemo da je u zadatak dobio da poduči pravoslavno stanovništvo osnovama rimokatoličke vjere u mjestima Trnava, Dragalić, Poljani i Medari. Misionar spominje da Trnava ima oko 100 grčkoistočnih kuća, Medari oko 90, Dragalić 10, a Poljane oko 110 kuća. Pouku i svetu misu održavao je u školi u Trnavi, jer pravoslavna crkva nije bila podesna za poučavanje radi velike zime. Misionar je vršio dva puta dnevno poučavanja i to u 10 i 30 kada je držao svetu misu, a iza nje pouku, i oko 4 sata kada je bila samo pouka. Djeca su bila prisutna zajedno sa starijima na misi, a poslije podne držao je posebnu jednosatnu pouku za djecu. Osim pravoslavnih, dolazili su i

[22] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 545/1942.
[23] HDA, ZKRZ-Zh, kutija 373, 27553-27559.
[24] Ibid., kutija 373, 27553-27559.
[25] HDA, ZKRZ-Zh, kutija 373, 27553-27559.
[26] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 102-IVO-1942.
[27] Ibid., 1528/1942, 1529/1942, 1530/1942.
[28] Ibid., 58-IVO-1942.

rimokatolici na misu pa su, kako misionar kaže, pravoslavni »praktično vidjeli kako se treba ponašati kod svete mise i drugih obreda«. Misionar je pravoslavne žitelje naučio pjevati misne pjesme i odgovore u svetoj misi, a poučavanje je završio 22. veljače 1942. što znači da je pouka trajala nešto manje od mjesec dana. Na kraju su pravoslavni prijelaznici molili misionara da zamoli Nadbiskupski duhovni stol da što prije pošalje svećenika koji bi nastavio poduku u Medarima.[29] Prijelazi su nakon poduke izvršeni praktički odmah. Tako je prijelaz u mjestu Donji Bogićevci obavljen 25. veljače, a tom je prilikom prešlo 412 pravoslavnih. Prijelaz je od Nadbiskupskog duhovnog stola potvrđen 5. ožujka 1942. Molbu za prijelaz Žuberkovca, Šagovine i Poljana bogićevački župnik je poslao 4. ožujka. Duhovni stol je sve molbe afirmativno riješio u rekordnom roku od dva dana pa već 6. ožujka izdaje dozvolu za sve slučajeve (i one koji su od rođenja pravoslavni i koji su propisno vjenčani u pravoslavnoj crkvi, kao i za one koji žive u konkubinatu). Tom prilikom prelazi 737 pravoslavnih iz nabrojenih sela.[30] Slično je bilo i sa selima Vrbovljani[31] i Čovac gdje su pravoslavni, njih 1.415, prešli početkom ožujka, a prijelaze je duhovni stol potvrdio 14. ožujka 1942.[32] U istoj su župi u travnju 1942. prešli i mještani Trnakovca, Čapraginaca, Rogolja i Benkovca, njih 804.[33] Budući da je župa u Gornjim Bogićevcima iznimno brojnim prelaženjem pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest utrostručila broj vjernika rimokatoličke vjeroispovijesti, crkveni odbor u katoličkom selu Dragalić tražio je 9. veljače 1942. da se u Dragaliću osnuje posebna rimokatolička župa. »U skladu sa davnom željom sela Dragalić koje je historijska župa, a i kod osnutka župe Gor. Bogićevci ozbiljno se radilo na osnutku župe u Dragaliću, pa ovom prilikom mislimo da je došao čas da prečasni naslov ostvari davnu našu želju za vlastitom župom, zatim se osjeća stvarna potreba, jer sam Dragalić sa vlastitom kapelom, školom i hiljadu katolika je udaljen 8 klm od župe Gor. Bogićevci, dok bi sa okolnim selima Dol. Bogićevci, Gorice, Poljane, Medari, Trnava, Šagovina i Žuberkovac koja sela gravitiraju prema Dragaliću kao prirodnom centru...«[34] Uz 3.500 nekadašnjih pravoslavnih vjernika Dragalić bi mogao uzdržavati župnika, kako su smatrali mještani Dragalića. Predstavnici crkvenih odbora iz Donjih Bogićevaca, Poljana, Medara, Gorice, Trnave, Šagovine i Žuberkovca potpisali su također ovaj dokument, a potrebu za otvaranjem župe potvrdio je i dekan novogradiškog dekanata. Međutim, prijelaznici iz okolice Mašića tražili su da se osnuje župa u Medarima.

[29] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 146-IVO-1942.
[30] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol,3503/1942.
[31] Prema iskazu Dragana Borojevića, pravoslavni hram u Vrbovljanima navodno su rušili Romi rimokatoličke vjeroispovijesti, po naredbi ustaša. Iskaz autoru 2009. Dragan Borojević, r. 1931., Klenik. Prema iskazu Mile Vukomanovića iz Čovca, crkvu u Vrbovljanima rušili su zatočeni Židovi. Iskaz autoru 2009. Mile Vukomanović, r. 1925., Čovac.
[32] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3398/1942.
[33] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5017/1941. U Benkovcu i Cagama ustaše su naredili da lokalno stanovništvo ide rušiti svoje crkve. Tako je otac Momčila Dojića rušio crkvu u Cagama. Dojić se prisjeća kako su djeca iz Caga i Benkovca gledala rušenja obje crkve i kako ih je voditelj rušenja potjerao kao »vlašku paščad« kućama. Cage, Benkovac i Trnakovac su odlazili na prekrštavanje u školu u Benkovac, a seoski knez Mile Petković (Cage) bio je odgovoran da dovede sve mještane. Iskaz autoru 2009. Momčilo Dojić, r. 1928., Cage i iskaz autoru 2009. Dušanka Dojić (r. Majstorović), r. 1928, Cage.
[34] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 162-IVO-1942.

Ipak, do osnutka župe u Medarima nije došlo, budući da je protiv toga dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu napisao bogićevački župnik. Ovaj je dopis iznimno važan jer pokazuje stvarno stanje nakon što su pravoslavni žitelji Medara i okolice prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Župnik Bucković ističe, dakle u travnju 1942., kako se Medari nalaze u području »vojničkih operacija partizana«. Kao mnogo važniju informaciju navodi činjenicu da »prelaznici odbijaju od sebe svećenički pastoralni rad. (To je općenito stanje prelaznika.) Stoga ne mogu jamčiti za životnu sigurnost osobe župnika. Izgleda, da je prijelaz promašen, jer su se sada prelaznici pokazali u pravom svjetlu. Potajno sudjeluju u četničko-komunističkim akcijama. Prijete preko partizana Hrvatima koji moraju seliti. Hranom i svim ostalim pomažu partizane. Simpatije za Rusiju javne su. Ispitivanjem sam saznao od jedne stare prelaznice da su opsjenjivali vlč. g. Kovačića, izrugali sv. obrede, ispljunili sv. Pričest. Dotična tvrdi, da je kupila svete Hostije i spalila (pobožno) na vatri. Pokazuju mržnju prema katolicizmu. Svećenika gotovo i ne pozdravljaju. Posve su neiskreni. Djecu nakon prelaza ne nose na krštenje. Katolici i prelaznici stoje u dvije fronte. Prvi u fronti samoobrane. Ugrožen je i sam Gornji Bogićevac. Napadaj je u toku. Prema tome deplasirano je i smiješno predlagati za sada župu Medare. Jedino molim privremenu ispostavu za prelaznike Okučana. Dovoljan je i misijonar o. Matijaca. Teritorij Dragalić-Madari i tako pastoriziram sam, jer tamo je i otprije izmiješan naš živalj, a (g.ist.) prelaznici ne traže provizije, ne vjenčavaju se, ni djecu ne daju krstiti.« Posebno je zanimljiv završni odlomak koji pokazuje koliko je župnik Bucković bio u strahu pred mogućom osvetom. »Molim ovo držati službeno tajnom (i prema min. pravosuđa) da se ne bi indirektno saznalo u Medarima za moj izvještaj, što bih ja platio životom, koji je i onako još samo u 'Božjim rukama'. G. istočnjaci nisu kršćani, ni pogani, nego neljudi. Možda se poprave?!«[35] Dakle, izvještaj koji je pisan nepuna dva mjeseca nakon prijelaza pravoslavnih žitelja okučanskog kraja pokazuje kako prelaženje pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest zapravo uopće nije imalo rezultata. Prelaženje je bilo formalne naravi, a nakon odvođenja brojnih stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti novogradiškog kraja u logore Stara Gradiška i Jasenovac, nije imalo više ni funkciju zaštite od mogućeg odvođenja, tako da Srbi nisu osjećali da im je Rimokatolička crkva prijelazom pružila utočište, odnosno

[35] Bogićevički župnik je doslovno tužio svako nepoštivanje Rimokatoličke crkve. Tako je Nadbiskupskom duhovnom stolu 12. ožujka 1943. napisao izvještaj o tome što je doživjela Jelka Biondić stara 13 godina iz Gornjih Bogićevaca. »Tog dana oko 3 h po podne išla sam iz Okučana kući u pratnji jedne prelaznice iz Ratkovca koju poznam iz viđenja. Kad smo prolazile mimo naše crkve, ja sam se prekrstila. Nato mi je ta žena psovala krst i prietila mi da će me javiti partizanima. Malo dalje je psovala malog Stipu Krizmanića kad joj je ovaj nazvao Boga. Izjavila je nadalje da se ona krstila onda kada je vladao kralj Petar, a ne sada kada vlada kojekakva đubrad.« Poslije toga župnik piše: »Ovo je mali dokument mržnje pravoslavaca (i prelaznika) na katolike, zato što u kotaru Nova Gradiška nije ni vlas s glave pala unatoč 20 godišnjem nasilju nad Hrvatima. Kada surađuju s partizanima, ne radi samoobrane, nego radi historijske misli, da iztriebe Hrvata iz ovog kraja. Dala bi se napisati ciela Siva knjiga o zulumima pravoslavnog življa koje oni počinjaju zato, što Hrvati priznaju Poglavnika i Državu Hrvatsku. Lozinka im je: sudit ćemo po krsnom listu! (Kad pobijedi Rusija).« Na ovaj dopis odgovorio je Nadbiskupski duhovni stol ovako: »Budite razboriti te nastojte mirnim postupkom i mudrom opomenom ovakve slučajeve rješavati, a ne da si u župi stvarate možda još veće neprilike. Razboritost, strpljivost i ljubav treba da su uvijek pred očima duh. pastiru i da prema tome udešava svoj rad. Takav postupak otvorit će oči i partizanima, da uvide svoje zablude i pogrieške.« (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2655/1943).

osigurala da im se ništa neće dogoditi.[36] Osim toga, vidljiv je izniman strah i velika odbojnost koju gaji bogičevaćki župnik prema svojim novim župljanima, nekadašnjim pravoslavnima. Nakon četiri mjeseca, u kolovozu 1942., isti župnik iz Gornjih Bogićevaca ipak šalje molbu da se osnuje župa u Medarima, ali Nadbiskupski duhovni stol zbog »partizanske opasnosti« ne dozvoljava osnivanje ove župe u Medarima, već predlaže osnivanje župe u Dragaliću. Iz istog je dokumenata također vidljivo da je do tada broj rimokatolika na području župe koju je trebalo formirati u Medarima iznosio 581, a da se još 1.768 pravoslavnih prijavilo za vjerski prijelaz, odnosno da su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest.[37]Župnik Bucković je također tražio pomoć i za poučavanje potencijalnih prijelaznika u Okučanima gdje je misionar trebao doći 17. siječnja 1942., a započeti s radom 18. siječnja te pokrivati parohije Bodegraj i Okučani.[38] O prijelazu sela Bodegraj i Lađevac izvještava bogićevački župnik Nadbiskupski duhovni stol. Naime, u pomoć bogićevačkom župniku ovdje je pristigao kateheta iz Zagreba, velečasni Maržić, koji je izvršio tijekom veljače 1942. poduku pravoslavnih u ova dva sela. Bogićevački župnik je tražio 4. ožujka 1942. da se Maržić vrati da dovrši posao, odnosno da izvrši prijelaz pravoslavnih.[39] Maržić je o svojem poslu podučavanja u Lađevcu i Bodegraju dao izvještaj duhovnom stolu po povratku u Zagreb 20. veljače 1942. Iz izvještaja je vidljivo da je u Lađevcu boravio dva tjedna, a da je u mjesto došao upravo u trenutku kad se završavalo rušenje pravoslavne crkve. »Crkvu su pak rušili Židovi, a i samo nekoji grkoistočnjaci i to za nagradu od 50 kn dnevno. Narodu je bilo žao za crkvom i sad se pitaju kad će se druga graditi.«[40] Misionar Maržić ne spominje da je crkva rušena po naredbi ustaša. Maržić u izvještaju ističe da je odaziv na službu Božju i pouku bio

[36] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9442/1942. Činjenica je da je na ovom čitavom području Svetačkog arhiđakonata došlo do velikih odmazda nad srpskim stanovništvom zbog pomaganja i sudjelovanja u partizanskom pokretu. Tako su stradavala i sela koja su prešla na rimokatoličku vjeroispovijest kao i ona koja to nisu učinila. Nabrojimo samo neke odmazde ustaša tijekom Drugog svjetskog rata. Dana 20. svibnja 1942. pokupljeni su stanovnici srpske nacionalnosti sela Milisavci, Rađenovci, Rajčići i Alavuci s područja kotara Novska i Pakrac te transportirani u logor Stara Gradiška (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 369, 26909/1945). U svibnju 1942. »dignuti« su također i neki stanovnici sela Bodegraj i Lađevac, za koje smo vidjeli da su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest, i odvedeni u logor Stara Gradiška (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 369, 26909/1945. i Šever 1988: 34-35). U srpnju 1942. iz Dubovca je odvedeno 70 do 80 obitelji, iz Kosovca 15 obitelji, iz Okučana 90 obitelji, a iz Bodegraja 100 obitelji. 1971: 235-236. Nijemci su krajem kolovoza 1942. pohapsili sve muškarce između 16 i 60 godina iz sela Benkovac, Trnakovac i Čapraginci, a potom ih šalju na rad u Njemačku. Radilo se o 150 muškaraca., (Vranešević 1971: 242-243). Ustaše su preostale stanovnike Benkovca i Caga uhitili 1. rujna 1942. i, nakon što su neke strijeljali, ostale otpremili u koncentracioni logor u Staroj Gradišci. Istog dana otpremili su i 76 mještana Nove Gradiške u logor Stara Gradiška (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 297, 17472-17474.). I naselje Uskoci pokraj Stare Gradiške stradava početkom 1944. (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 309, 19247-19257.), a u siječnju 1944. uništeno je i selo Šumetlica, kao odgovor na suradnju lokalnog stanovništva s partizanima (Ugrešić, 1981:74-78.) Pri kraju rata, 25. veljače 1945. ustaše su uhitili stanovnike sela Smrtići i Ratkovac i njih 167 sproveli u logor Jasenovac gdje su i ubijeni (Jakovljević 1986: 48-61). U knjizi autor daje i popis svih odvedenih 25. veljače 1945. Iz ovih je primjera vidljivo koliko su malo značili vjerski prijelazi da zaštite stanovništvo od njemačkih i ustaških odmazda.

[37] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9442/1942.

[38] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 58-IVO-1942.

[39] Ibid., 172-IVO-1942.

[40] Crkvu su prema iskazu Dragana Nogića rušili Borovčani iz kotara Novska, a od njezine su građe napravili veliku kuću u Borovcu (iskaz autoru 2009. Dragan Nogić, r. 1928., Lađevac).

vrlo dobar zbog činjenice da su sredinom tjedna ljudi manje dolazili, ali »kad sam uveo prozivanje posjetilaca, onda su nastavili prvašnjim žarom«. Ističe da se popisivanje prelaznika obavljalo bez problema, ali da se oni koji su namjeravali otići u Njemačku na rad »namjerno nisu željeli upisati za prijelaz, štoviše sam doznao da su nekoji (iako im to ne treba zbog imućstva) poduzeli korake za rad u Njemačkoj samo da izbjegnu prijelaz«. Prijelaznike je učio Očenaš, Vjerovanje, Deset zapovjedi Božjih, Pet zapovjedi crkvenih, Sedam svetih sakramenata, Sedam glavnih grijeha i pet poglavitih istina kršćanskih. Podijelio je oko 100 komada Katekizama. Utisci Maržićevi su bili ovi: »Graeca fides, nulla fides je skoro legendarna poslovica, pa kako se ona obistinjuje i na prelaznicima koje sam ja poučavao onda bi bilo jedva gdje trajnijeg uspjeha među starijima, jedino bi se dalo mlađim i um i volju pokatoličiti.« Maržić je predložio da se prijelaznicima osigura kakav župnik Slovenac, jer nije moguće da župnik iz Gornjih Bogićevaca može voditi pastvu u 13 ovakvih sela.[41] Da je situacija u vezi s prijelazima postala iznimno komplicirana govori i dopis bogićevačkog župnika. On komentira prijelaz pravoslavnih stanovnika parohije Okučani i Bodegraj, cca 2.000 duša, izvršen krajem veljače. Kaže da je prijelaz organiziran svečano prema želji misionara Luje Matijana, ali da sasvim sigurno »mnogi tom prilikom nisu izrekli ispovijed vjere«, a pogotovo temeljito sumnja da su »oni koji su se tom prilikom našli izvan zgrada uopće znali što se unutra zbiva«. Da je stvar bila u priličnom rasulu govori i podatak da su kod bogićevačkog župnika, u nedostatku pravoslavnih svećenika, dolazili pojedini pravoslavni vjernici koji su se željeli ispovijediti, a koji do tada nisu bili na pouci, a nisu ni podnijeli molbu za primitak u rimokatoličku vjeroispovijest. Bogićevački župnik ne krivi misionara koji je redovnik, pa »ne poznaje bračna prava, a nema ni pastoralnog iskustva«, ali predlaže hitno imenovanje »dva ili više svećenika koji bi ispitali valjanost prijelaza te koji bi od Nadbiskupskog duhovnog stola dobili upute na koji će se način posvetiti individualnim prijelazima kroz dulje vrijeme jer se radi o 15 sela sa oko 7.000 ljudi«.[42] Očito je da je zbog količine posla, uz nabrojene misionare u župu Gornji Bogićevci poslan i gvardijan trećoredaca iz Zagreba Jerko Meštrović koji je od Interdijecezalnog vjerskog odbora dobio dozvolu da na teritoriji župe Gornji Bogićevci smije »poučavati i primati prelaznike g.ist. vjere i da služi sv. misu u školama i g.ist. kapelama i crkvama – obavivši prije blagoslov«.[43] Jedno od posljednjih masovnijih primanja pravoslavnih u rimokatoličku vjeroispovijest bilo je najavljeno 11. ožujka 1943. Tada je bogićevački župnik Bucković zatražio od Nadbiskupskog duhovnog stola da primi 150 pravoslavnih iz sela Gorice u Rimokatoličku crkvu. »Stanovnici Gorica su godinu dana prije podnijeli molbu za primitak u rimokatoličku vjeroispovijest, ali zbog udaljenosti nije se moglo pristupiti pouci.« Bogićevački župnik je istaknuo kako je zapravo »načelno protiv primanja pravoslavnih u rimokatoličku vjeroispovijest jer se pokazalo, da pravoslavci nemaju vjere, a o znanju vjerskih istina i nakani vjerski živjeti po načelima Crkve ni govora«. Ipak, za pravoslavne iz Gorica smatra da su »bolji od sviju prelaznika, konstruktivni, nisu obojeni partizanstvom i mržnjom«. Molio je Nadbiskupski duhovni stol da ih primi »pro foro

[41] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 180-IVO-1942.
[42] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 144-IVO-1942 i 8991/1942.
[43] Ibid., 173-IVO-1942.

externo«, bez ispovijedi i pričesti. Budući da popis prijelaznika nikada nije načinjen, vrlo je vjerojatno da ovaj prijelaz nikada nije ni proveden. [44]

I na području župe Nova Kapela, gdje je bilo vrlo malo pravoslavnih, također su gotovo svi prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. O tome svjedoči izvještaj župnika Jakova Marjanovića iz Nove Kapele pisan 5. veljače 1942. »Stavlja se Prečasnom naslovu da svi grčkoistočnjaci naše župe u Novoj Kapeli prelaze na vjeru rimokatoličku.« Nakon toga župnik navodi i činjenicu da »budući da su mnogi muževi otjerani u logore odmah na početku prevrata, ne može se ustanoviti da li su živi ili ne«. Zbog toga osobe koje se nalaze u logorima župnik nije u molbama ni navodio. Posebno se zalaže da prijelaz bude obavljen što je moguće prije, budući da se bliži Uskrs, a pravoslavno stanovništvo iz Ratkovice, sela odakle je najviše podnesenih molbi za vjerski prijelaz, željeli bi zajedno s rimokatolicima slaviti Uskrs.[45] Ljuban Stojnović se u svom iskazu Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945. godine prisjeća Jakova Marjanovića, župnika iz Nove Kapele koji je bio »vrlo dobar sveštenik, jer nam je ovom zgodom pričao, da mi ostajemo koji jesmo, ali da spasimo glave, pa sada u ovakovom stanju da se dobro moramo paziti i čuvati«.[46]

Na području župe Staro Petrovo Selo pravoslavni su podučavani od strane samog župnika. Početkom ožujka 1942. župnik ističe kako ima između 300 i 400 prijelaznika u njegovoj župi i kako će »s poukom biti gotov ovih dana« te da su »skoro svi dobili dozvolu od kotarske oblasti«.[47] Sredinom ožujka, njih 241 je prešao na rimokatoličku vjeroispovijest.[48]

Posebno su vrijedni dokumenti iz kojih je vidljivo da je kotarska oblast u Brodu na Savi odobrila kolektivne prijelaze pojedinim naseljima. Tako je 17. prosinca odobren prijelaz za 66 obitelji (246 osoba) pravoslavne vjeroispovijesti s područja općine Oriovac[49] od kojih su 222 prema dokumentaciji iz Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu podnijeli molbe Nadbiskupskom duhovnom stolu 20. siječnja 1942. za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.[50] Iz ovih je dokumenata vidljivo da su podnositelji molbi za prijelaz morali imati potvrdu državnih vlasti „o čestitosti“ radi odobrenje prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. Uz ovaj dokument nalazi se i dokument o prijelazu 40 obitelji (139 osoba) s područja općine Slavonski Kobaš.[51] Iz jednog dopisa kobaškog svećenika Interdijecezalnom vjerskom odsjeku

---

[44] Ibid., 2655/1943.

[45] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2529/1942. Početkom mjeseca prosinca 1941. ustaše su u selu Ratkovici do temelja srušili pravoslavnu crkvu. Ustaše su formirali »odbor za rušenje crkve« »Kada su pomenutu crkvu porušili tada su na javnoj dražbi sav gradjevinski materijal prodali i to: Djurić Djuri iz Komorice 4.000 komada crepa i 3.000 komada cigle, Ralašiću Miji iz Pavlovaca 7.000 komada cigle, Štajduhar Mili iz Ratkovice 10.000 komada cigle...«, kako svjedoči Ljuban Stojnović Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Na kraju spominje kako je Stjepan Jurišić, očito »glavni izaslanik za rušenje« odredio troja kola koja su odvezla crkveni namještaj kao zastave, litiju, slike, stolove i ormare u općinu Nova Kapela (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 371, 27334-27339).

[46] HDA, ZKRZ-Zh, kutija 371, 27334-27339.

[47] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3502/1942.

[48] Ibid., 3625/1942.

[49] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 659/1941.

[50] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1122/1941.

[51] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 658/1941.

vidljivo je da je postojalo pitanje oko prijelaza navedenih pravoslavnih vjernika na rimokatoličku vjeroispovijest. Naime, kobaški župnik u svojem dopisu, u vezi s prijelazom Save Umljenovića, spominje oko 160 pravoslavnih koji su se prijavili kotarskoj oblasti u Brodu na Savi u vezi s prijelazom na rimokatoličku vjeroispovijest. Iako je Kotarska oblast poslala dopis u kojem odobrava prijelaz, polovica pravoslavnih još se nije odlučila za prijelaz, a neki su internirani u logorima. Kobaški župnik se nadao da će se svi prijaviti za prijelaz i tražio je stoga »zgodnog misionara poslije Božića« 1941.[52] Također se događalo da u velikim popisima, kakvi su karakteristični za ovo područje, neke osobe zabunom budu ispuštene te za njih, dakako, ne stigne dozvola za vjerski prijelaz. Tako se kobaškom župniku, koji je odjednom primao sedamdeset obitelji, za koje nam popis nije sačuvan, dogodilo da je u popisu izostavio neke od članova pojedinih obitelji. Župnik je naknadno molio da mu se dozvoli da ih primi bez sastavljanja posebnih popisa.[53]

Masovnih prijelaza bilo je i na novljanskom području. Vidljivo je iz dokumentacije sačuvane u fondu Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja da su žitelji naselja Brezovac, Bair, Popovac, Subocki Grad i Novi Grabovac dobili 1. prosinca 1941. „potvrde o čestitosti“ koje im je izdala Kotarska oblast u Novskoj. U takvoj je odluci stajalo da taj i taj, po zanimanju to i to, rođen u određenom mjestu, grčkoistočne vjere, moli dozvolu da može »prieći sa grčkoistočne vjere na rimokatoličku, zajedno sa svojim članovima obitelji... Odlukom se potvrđuje da je (su) molitelj(i) i čestiti i ispravni građani i da im se u smislu okružnice Nezavisne Države Hrvatske od 30. srpnja 1941. broj 49468-1941 dozvoli zatraženi prielaz.« Odluka se dostavljala osobi koja je prijelaz tražila, rimokatoličkom župnom uredu u Novskoj, općinskom poglavarstvu u Novskoj i vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu. Nakon što je mnoštvo potvrda o čestitosti pristiglo rimokatoličkom župniku u Novskoj Mirku Šrimplu, on je napisao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu i zatražio misionare koji bi pripravili podnositelje molbi za prijelaz. Naime, župnik iz Novske bio je jedini svećenik u svojoj župi i koliko se čini nije imao nikakve pomoći. Sela koja su tražila prijelaz bila su od Novske udaljena između 6 i 10 kilometara u smjeru Pakraca i kako župnik ističe nije bilo dobrih putova do njih. Istaknuo je kako je među podnositeljima molbe između 1.200 i 1.500 ljudi i da ih je mnogo koji su nepismeni. Na kraju dopisa, koji je pisao 30. siječnja 1942., župnik je istaknuo kako su naselja iznimno daleko od svih većih katoličkih župa (Čaglić, Pakrac i Novska) i kako bi u Lovskoj, većem naselju i parohijalnom središtu nedaleko nabrojenih naselja trebalo osnovati rimokatoličku župu.[54] Mjesec dana kasnije, 25. veljače 1942., župnik izvje-

[52] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 42-IVO -1942.

[53] Ibid., 3094/1942. U Slavonskom Kobašu pravoslavni hram su srušili ustaše 1941. godine

[54] Ibid., 86-IVO-1942. U vrijeme Drugog svjetskog rata u Lovskoj se nalazila »župa« Hrvatske pravoslavne crkve. Vidi HDA, MPB NDH, kutija 98, 1555/44. Iz Lovske je zbog ratnih prilika krajem 1944. godine župa premještena u Kukunjevac (HDA, MPB NDH, kutija 117, 5155/44). Prema popisu isplate jednokratne pomoći svećenicima HPC vidljivo je da su na području Slavonske eparhije još jedino u Lipiku i Slatinskom Drenovcu bili predstavnici HPC (HDA, MPB NDH, kutija 89, 8845/43.). HPC je imala i svećenika na području Daruvara (HDA, MPB NDH, kutija 44, 6047/42). Službeno je bila ustrojena jedino župa Lovska i ona je po privremenom propisniku o razgraničenju državnog područja na župe HPC obuhvaćala područje Daruvara, Novske, Nove Gradiške, Pakraca i Požege (HDA, MPB NDH, kutija 119, 7708/44).

štava da je misionar, velečasni Nikola Buljan[55] posjetio ova sela i počeo stanovništvo podučavati rimokatoličkoj vjeroispovijesti, ali radi velikoga snijega koji je baš u to vrijeme napao nije mogao pouku dovršiti. Župnik je bio zabrinut i nadao se da će Buljan ili koji drugi misionar završiti pouku stanovništva da bi ih se moglo što je moguće prije prevesti, budući da je strahovao da se među njih ne uvuče protestantizam. Na popisu su se našle 1.042 osobe iz spomenutih naselja. Župnik je svoj popis podijelio u četiri dijela: žitelji naselja Novi Grabovac, žitelji naselja Subocki Grad (zajedno s Bairom, Brezovcem i Popovcem) žitelji koji žive u konkubinatu i mogu se vjenčati i žitelji koji svoj brak ne mogu konvalidirati u katoličkoj crkvi. Zbog ovih posljednjih, župnik se bojao da bi se među stanovništvo mogli uvući protestanti.[56] Naime, u neposrednoj blizini postojale su evangeličke župe u Antunovcu, Uljaniku i Hrastovcu te kalvinska župa u Brekinskoj pa se valjda iz tih razloga župnik bojao mogućnosti utjecaja protestantizma. U Nadbiskupijskom arhivu sačuvan nam je i izvještaj misionara Nikole Buljana o boravku u nabrojenim selima. Iz izvještaja je vidljivo da je Buljan isprva pozvao u Novsku, u župnu crkvu, prvi dan sve muškarce starije od 14 godina iz spomenutih sela, ali da se je odazvalo svega njih 70. Ostale su ispričali da imaju slabu odjeću i obuću pa da nisu mogli putovati po visokom snijegu. Sljedeći dan Buljan je otišao u sela i spominje kako se vozio do tih sela oko 4 sata. Pouku je održao u školama u Popovcu i Novom Grabovcu 8. i 9. veljače te je svuda podijelio veći broj katekizama. Planirano je da pravoslavno stanovništvo spomenutih naselja obavi prijelaz pred Uskrs kada dođe novi misionar. Buljan je procijenio da je narod »u duši vrlo dobro raspoložen da primi svu nauku katoličke crkve. U šumama dobro su sačuvani od moderne pokvarenosti pa osim psovke izgleda da neće biti većih kojih općenitih poroka. S poštovanjem primaju svećenika i željni su riječi Božje pa vrlo pozorno slušaju vjerske pouke. Općenito žele da bi dobili katoličkog svećenika u svoju parohijalnu crkvu u Lovskoj koja im je udaljena 1 sat. Zasada je to opasno, jer se okolo po šumama povlače čete komunista i seljaci i danju i noću čuvaju svoja sela. To je razlog da ni misionar nije mogao dulje među njima ostati«[57].

Na području župe Rajić masovno je prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest naselje Paklenica te po tri obitelji iz Starog Grabovca i Voćarice. Rajićki župnik je izvijestio da je pouka držana 12 puta u pakleničkoj školi, ali da on ne može za nakane svih podnositelja molbi, a radilo se o čitavom selu, jamčiti, odnosno tvrditi da su iskrene.[58]Tom prilikom je prešlo 673 stanovnika Paklenice, Voćarice i Starog Grabovca. Upravitelj kotara Novska 28. ožujka 1942. uputio je dopis vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu s ciljem da se što je moguće brže pošalje na područje općine Novska-vanjska i općine Rajić dva dušobrižnika koji bi pomogli župni-

[55] Buljan je bio raspoređen da ode u Čaglić, ali umjesto da je odmah otišao u Čaglić, zbog visokoga snijega nije došao dalje od Novske. Ondje se zaustavio pa je odlučio pomoći lokalnom župniku s prijelazima u selima oko Novske. Tako je dobio dozvolu od Nadbiskupskog duhovnog stola da izvrši podučavanja pravoslavnih vjernika u Subockom Gradu i Novom Grabovcu. Čini se da je ondje ostao vrlo kratko jer se uskoro javlja iz Čaglića, kamo je prvotno bio poslan (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 103-IVO-1942.).

[56] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3054/1942.

[57] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 139-IVO-1942.

[58] Ibid., 4012/1942.

cima u Novskoj i Gornjem Rajiću u selima gdje su pravoslavni prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Prema evidenciji koju je vodila kotarska oblast u Novskoj bilo je izdano čak 2.000 odluka o prijavi vjerozakonskog prijelaza.[59]

Zaključak

Iz molbi koje su Nadbiskupskom duhovnom stolu podnosili svećenici, moguće je iščitati i koliko su pojedini svećenici bili naklonjeni pravoslavnom stanovništvu, odnosno koliko su od njega zazirali. Iako su molbe u najvećoj mjeri uniformne, ipak se, od župnika do župnika, vidi razlika u načinu pisanja tih molbi, odnosno preporuka. Župnici u Svetačkom arhiđakonatu uglavnom imaju pozitivan stav prema podnositeljima molbi za prijelaz, osim bogićevačkog župnika koji se o prijelaznicima nakon konverzije izražava iznimno ružno i negativno. Iz cjelokupne dokumentacije koja nam je sačuvana vidljivo je da su kolektivni prijelazi čitavih sela s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest bili uglavnom na spomenutom području najintenzivniji u prvoj trećini 1942.godine kada su masovno prelazila srpska sela u okolici Gornjih Bogićevaca, Gornjeg Rajića i Novske. Treba reći da je broj prijelaza tijekom sve četiri godine bio iznimno visok s obzirom na broj stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti. Tako je na oriovačkom području (župe Slavonski Kobaš, Oriovac, Slavonski Dubočac i Bebrina) broj prijelaza koje smo poimenično uspjeli popisati iznosio 1.126 (76,2% ukupnog broja pravoslavnih) dok je ukupno pravoslavnih, prema popisu iz 1931., na tome području bilo 1.476. Na području dijela kotara Novska koji je potpadao pod Svetački arhiđakonat (župe Lipovljani, Gornji Rajić i Novska) vjerskih prijelaza u sve četiri godine rata bilo je 2.117 (40,8% ukupnog broja pravoslavnih), a pravoslavnih na tome području, prema popisu iz 1931., bilo je 5.180. Na području kotara Nova Gradiška (župe Gornji Bogićevci, Nova Gradiška, Nova Kapela, Staro Petrovo Selo, Vrbje, Vrbova, Štivica, Davor, Gornji Lipovac, Cernik, Bučje i Stara Gradiška) pravoslavnih koji su podnijeli molbu za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest bilo je 7.920 (57,7% od ukupnog broja pravoslavnih), a pravoslavnih je, prema popisu iz 1931., bilo 13.720. Treba uz to napomenuti da jedan dio prijelaznika nije bio poimenčno popisan pa je postotak prijelaza svakako bio i nešto veći od spomenutoga. Karakteristično je da su pravoslavni na ovom području masovno konvertirali, osobito u župi Gornji Bogićevci gdje se, među mnogim masovnim prijelazima, dogodio jedan od najmasovnih u čitavom ratnom razdoblju. Po brojnosti njih na području Zagrebačke nadbiskupije dostižu samo vjerski prijelazi na području Banije (osobito okolica Dvora), pojedine župe u okolici Požege te župe u okolici Voćina.

[59] Ibid., 198-IVO-1942. Za vrijeme rata uništena je rajićka pravoslavna crkva. Ovaj hram srušili su do temelja ustaše iz Jasenovca 1941. godine, a ostala je tek ograda oko mjesta gdje je hram stajao (HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, kutija 65, 467). U dokumentu izvještava Kotarska oblast Novska o rušenju i imovini crkava na novljanskom području (Paklenica, Donji Rajić, Jasenovac, Mlaka i Uštica). Na kraju dokumenta stoji: »Sve navedene crkve porušene su, a samo rušenje izvršilo je zapovjedničtvo sabirnih logora u Jasenovcu«. Općinsko poglavarstvo Rajić zatražilo je ciglu sa spomenute crkve za gradnju obližnje škole (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 547, 42974/1941). Iste godine uništena je i paklenička pravoslavna crkva. O rušenju crkve vidi i iskaz svjedoka u HDA, ZKRZ-Zh, kutija 396, 29842-29845.

Literatura:

1. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.
2. Đurić, Veljko Đ (1991): *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Alfa, Beograd
3. Đurić, Veljko Đ (1989): *Ustaše i pravoslavlje*, Beletra, Beograd
4. Jakovljević, Jovan (1986), *Poema mrtvim seljacima*, Narodno sveučilište MAR, Nova Gradiška
5. Krišto, Jure (2001): *Sukob simbola: Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Zagreb
6. Mirković, Jovan (2002*): Zločini genocida: Eterović Mirko*, Međunarodna konferencija o Jasenovcu, Jasenovac - sistem hrvatskih ustaških logora genocida 8. – 10. svibnja 2000., II knjiga, Banja Luka-Donja Gradina, str.116-119.
7. Simić, Sima (1958): *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Grafički zavod, Titograd.
8. *Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora* (1960), Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva FNRJ, Beograd
9. Šever, Ana (ur.) (1988), *Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, SUBNOR Novska, Novska
10. Škiljan, Filip (2009): *Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata*, Tokovi istorije 3, str. 33-62.
11. Škiljan, Filip (2015): *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb
12. Ugrešić, Milan (1981), *U obrani života – selo Šumetlica u NOB*, Narodno sveučilište MAR, Nova Gradiška
13. Vranešević, Milan (ur.) (1971*), Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918. – 1945*., Historijski institut Slavonije, Općinski komitet SKH, Slavonski Brod

Kazivači:

1. Dragan Borojević, r. 1931., Klenik.
2. Momčilo Dojić, r. 1928., Cage
3. Dušanka Dojić (r. Majstorović), r. 1928, Cage.
4. Dragan Nogić, r. 1928., Lađevac
5. Mile Vukomanović, r. 1925., Čovac.

Izvori:

1. Hrvatski državni arhiv
2. HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu
3. HDA, ZKRZ-Zh (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača)
4. Nadbiskupijski arhiv Zagreb
5. NAZ, Nadbiskupski duhovni stol

RELIGIOUS CONVERSIONS FROM THE ORTHODOX TO THE ROMAN CATHOLIC RELIGION AT THE TIME OF THE NDH IN THE AREA OF THE SVETAČJE DEANERY

Summary: The Svetačje Deanery consisted in the period between two wars and during the Independent State of Croatia regime of the following districts: Nova Gradiška, Novska and Slavonski Brod. According to the census of 1931 there were 22.046 Ortodox in Svetačje Deanery. The author deals int he article especially with the conversions from the Ortodox to the Roman Catholic faith in the Svetačje Deanery in the period from 1941 to 1945. The research is based on the materials from Croatian State Archive and Archdiocesan Arhive in Zagreb. The author concludes on the basis of a list of the names of converts or applicants for conversion from parishes of the Svetačje Deanery that around 11.163 of the Ortodox Church members applied for conversion or became converts, mostly in the period from April 1941 to the first half of 1943.

Key words: Serbs; orthodoxy; Independent State of Croatia; religious conversions; Svetačje Deanery; Nova Gradiška; Novska; The Roman Catholic Church

ДРАГОЉУБ М. РАДУШКИ*
Факултет за пројектни и
иновациони менаџмент
Београд

УДК 331.193:930.85(7)“01/1850“
Пегледни рад
Примљен: 07.09.2016
Одобрен: 18.10.2016
Страна: 203-215

ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗ РАЗВОЈА МЕНАЏМЕНТА У ПОЗОРИШТУ ОД АНТИЧКОГ ПЕРИОДА ДО ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА

Сажетак: Рефлектујући сва историјска збивања и све социјалне и економске промене у друштву, позориште је одувек било инкорпорирано у сваки облик и сегмент друштвено-политичког живота, а истовремено, као непрофитабилно и алиментирано од државе, своју организационо-управљачку форму мењало је и усклађивало са условима и захтевима које су доносили еволутивни историјски периоди, било да је у питању древно грчко или римско позориште, средњевековни театар, позориште у доба ренесансе и романтизма или национални европски театри из осамнаестог века. С друге стране, пошто је менаџмент као научна дисциплина конституисан тек почетком двадесетог века, што је кратак временски период за историјске појмове и релације, о историји развоја менаџмента у позоришту можемо говорити искључиво у оквиру историје театра у целини – и то уже, кроз наглашен аспект развоја позоришне организације, или шире, кроз историјски приказ промена у укупном моделу организовања, управљања и финансирања позоришне делатности, са посебним освртом на однос државе и театра.

Кључне речи: позориште, менаџмент, античко доба, средњи век, ренесанса, романтизам

Увод

Од свог настанка до данас, позориште је алиментирано од стране државе и зато одувек под њеним непосредним утицајем, тако да је своју организационо-управљачку форму модификовало и прилагођавало условима и захтевима које су доносили еволутивни историјски периоди друштвеног развоја. У том смислу, често се каже да је историја позоришта у основи историја односа државе према позоришној уметности. Иако је у свим политичким и економским уређењима финансијска несамосталност била и остала највећи проблем и најслабија тачка позоришта, оно се временом, мање или више, успешно изборило

* dragoljubraduski@gmail.com

за позицију ангажоване уметности која критички указује на актуелне проблеме и доприноси унапређењу односа у савременом друштву.[1]

С друге стране, на почетку овог рада треба рећи да се у доступној театралошкој литератури историја менаџмента у позоришту недовољно помиње као предмет научног изучавања, јер се она одувек и првенствено бави развојем драмске књижевности и сценског стваралаштва, било да је у питању антички или средњевековни театар, позориште ренесансе и романтизма, или национални европски театри од 18. века па надаље. И савремене расправе о позоришном животу и раду такође ретко скрећу пажњу на аспект управљања, организовања и финансирања, већ првенствено говоре о уметничким питањима. На тај начин се, највише на штету самог театра, додатно продубљује вештачки створена и неутемељена супростављеност позоришта и менаџмента.[2]

Уједно, и у литератури из области теоријског менаџмента свеобухватна истраживања процеса управљања активностима и пројектима у култури и уметности, посебно у позоришту, заступљена су тек у последњих пар деценија.[3] А управо ефикасан менаџмент у театру има задатак да повеже све уметничке активности и све сегменте сценског дела у живу уметничку целину, што је претпоставка за квалитетну позоришну продукцију и друштвено верификовано стваралаштво високих вредности.

Дакле, историја менаџмента у позоришту, издвојена и посебно изучена, готово да и не постоји у доступној културолошкој, историјској и економској литератури, што се донекле може објаснити чињеницом да је менаџмент као научна дисциплина конституисан тек почетком 20. века. У том смислу, о историји менаџмента у театру могуће је говорити искључиво у оквиру историје позоришта у целини, кроз додатно наглашен аспект развоја позоришне организације, управљања театром и модела финансирања позоришне делатности, са посебним освртом на несумњиви утицај државе на позориште.

---

[1] У свим историјским епохама, „позориште одбија устоличене системе, затворене начине мишљења и овешталу рационалност управо јер верује да је у суштини свега што нам је познато можда - слобода театра" (Волк, 1995: 21).

[2] Менаџмент (енг. *to manage*: управљати) је савремена научна дисциплина усмерена ка проучавању и креирању управљачких мера и акција којима се побољшава реализација активности и пројеката и чини ефикаснијим функционисање и развој привредних и друштвених система (Јовановић, 2005). Према бројним другим дефиницијама, „функција менаџмент је да се на ефикасан начин обезбеде, распореде и искористе људски и физички ресурси како би се постигао одређени циљ" (Wren,Voich, 1994); „менаџмент је процес рада с другим људима, којим се остварују организацијски циљеви, у промјенљивој средини, уз ефикасну употребу ограничених ресурса" (Drucker, 1974); „менаџмент је процес одлучивања и спровођења одлука", а у најширем значењу, „менаџмент је управљање било којим ентитетом - самим собом, породицом, организацијом, државом" (Adižes, 2002).

[3] „Задатак менаџера у култури је да помогне организацији и уметницима да остваре своју визију и испуне своју мисију" (Byrnes, 2009). У 21. веку очигледна је велика потреба за основним знањем менаџмента у области културе широм света. Али, много тога је написано о томе како се успешно управља комерцијалним пословима, али је литература о управљању културним организацијама релативно ретка (Hagoort, 2004). Тек у последњих тридесет година дошло је до пораста броја публикација о менаџменту у уметности, а 1991. организован је и научни скуп „Међународна конференција о уметности и менаџменту". Треба поменути и око 400 програма обуке у културном менаџменту у институцијама широм света. Све то говори о значајном развоју менаџмента у уметности (Edvard, Colbert, 2000).

Старогрчко и римско позориште

„Обредне игаре мимичког карактера постоје код већине праисторијских народа, а понекад представљају сложену масовну радњу, развијену у обредну драму" (Тронски, 1958: 105). На основу тога видимо да и античко позориште, па тако и позоришна уметност у целини, корене вуче из обредних религиозних ритуала из којих је проистекла славна старогрчка драма.[4] Апсорбујући разне верске и жртвене обреде старогрчких племена у част предака или локалних хероја, у 7. веку п.н.е. настао је култ Бога Диониса. Од епско-лирске песме првобитна трагедија се развија у театар, тако што се из хора издваја протагонист као носилац радње и непосредно се обраћа боговима.

Бригу о образовању и духовном развоју грађана хеленска држава спроводила је финансирањем свих трошкова рада театра. Перикле се доласком на власт постарао да Атина плаћа закуп седишта у позоришту (теорикон) својим недовољно имућним грађанима, што говори о давном и часном пореклу субвенционисања уметности, а уједно и о томе колико је театар значио старогрчком друштву.[5] Хонорарисани су и писци античких трагедија, чиме је посредно усмераван садржај извођених драма ка идеологији и интересима владајућег слоја. Историчари кажу да је Атина потрошила више новца на позориште, него на војну флоту.

Представе су приказиване за време религијских празника и свечаности у част бога Диониса, с пролећа, и то под управом архонта – главног организатора и поглавара позоришта, када би у окићену Атину долазили угледни Хелени из свих крајева земље и доносили богате прилоге за државну благајну. Ако публика није плаћала улаз у театар, била је обавезна да даје прилоге за време представа, у складу са својим друштвеним статусом и имовинским стањем.[6] Дакле, старогрчке позоришне игре организоване су и финансиране од стране града – државе, донацијама богатих грађана и прилозима публике, што још у античком театру указује на почетне облике модела мешовитог финансирања позоришта.

У организационом смислу, антички комади су извођени на дневној светлости, у позоришћима кружног облика (тхеатрон), која су настала касније од

[4] „Постоје докази да су неки елементи позоришта цветали у време сумерске цивилизације, која датира бар 3000 година п.н.е, на простору између Тигра и Еуфрата... Њихову културу су наследили Вавилонци, славећи нову годину уз величанствену поворку... Постоје тврдње да су и древни Египћани имали позориште" (Harvud, 1998: 51).

[5] „Периклов период осликава обрисе вођења имплицитне културне политике. Осим што је био велики покровитељ уметности, књижевности и науке, које су Атину претвориле у центар културе и духовности тог времена, први је развио инструменте у домену финансирања ових елатности, а што је било у духу популаризма карактеристичног за период његове владавине" (Микић, 2011: 76).

[6] „Песници који су желели да њихове драме буду игране, обраћали су се архонту са молбом да им допусти извођење, а овај би, након испитивања вредности примљених дела, одабрао три трагедије и три комедије" (Ђурић, 1982: 260). Архонт је вршио и додељивање главног глумца песнику, а жири састављен од десет људи из високог друштва одлучивао је о победнику (Avdić, 2007).

грчке драме. Иза средишта на коме се играло (орхестра), налазио се шатор за пресвлачење (сцена) који је имао привремени карактер, а касније и функцију декоративне позадине. Кроз врата скене извођена је платформа на дрвеним точковима (екуклема) заједно са глумцима, а за дизање или спуштање глумаца у улогама богова са висине, користиле су се посебне машине сличне крану (мекхане). Важну функцију имале су и маске, које су служиле за истицање лика који се приказује, а сваки глумац је носио костим (хитон), односно ципеле с високим потпетицама (котурне) и одору светлих боја са дугим рукавима.

Достигнућа древних Грка врхунац су у историји цивилизације, а драмска уметност, као и други изрази њихове културе, поставила је стандарде за касније векове.[7] То посебно важи за Римљане, који су од Грка учили и признали дуг према њима, били инспирисани и охрабрени њиховим примером. Најранији знаци грчког утицаја могу се препознати у грчким насеобинама у јужној Италији. По речима историчара Ливија, глумци, неки од њих робови, први пут су се у Риму појавили 364. п.н.е, у ритуалима чија је намена била да умилостиве богове у време куге. „Поново, дакле, наилазимо на елементе религије и магије како производе почетке драме. Посебно су град Рим и околина имали јаку комичку традицију, представе су биле рустичне, често скарадне и вулгарне, са темама везаним за преваре и лукавства, а најзначајнији писац тог времена био је Плаут" (Harvud, 1998: 99).

Као и у Грчкој, у римском позоришту представе су извођене на отвореном, а гледалиште је било полукружно и степенасто, са хијерарсијски одређеним местима за седење. Пре изградње сталних театара, у Риму се играло по трговима, а улазнице је наплаћивао позоришни предузетник (conductor), који је преузимао право приказивања и хонорарисао глумце и писце. Прво стално позориште у Риму, изграђено 55 година п.н.е, Помпејево позориште, избегло је рушење јер се налазило између два храма, а седишта театра била су степениште до светилишта. Пре тога, римска позоришта су грађена наменски, за свечаности, после чега су редовно рушена, чак и она зидана од камена и мермера. Театри су имали вишеструку намену - поред извођења драма, служила су за популарне гладијаторске борбе, такмичења у говорништву, војне церемоније, обраћања политичара народу и сл.[8]

Римска публика била је агресивна и бучна, а чинили су је махом слободни грађани, мушкарци, понекад у пратњи робова или проститутки. За њих су играни првенствено лаки комади са доста насиља и пантомиме, а прељуба је била најпопуларнија тема.[9] Глумци нису носили маске и били су савремено

---

[7] „Грчка драма као да се наједном појавила, потпуно развијена и дивна. Израз је нашла у тројици драмских писаца монументалних достигнућа: Есхилу, Софоклу и Еурипиду" (Harvud, 1998: 73).

[8] Половином 3. века п.н.е у Риму постају популарне борбе гладијатора, што траје све до 5. века н.е. Флавијев амфитеатар (Колосеум) је коришћен углавном за ту намену, а примао је 50.000 људи.

[9] Међутим, Цицерон потврђује да је публика изузетно волела не само комедију, него све више и трагедију. Он великој грчкој тројци трагика - Есхилу, Софоклу и Еурипиду, супротстаља латинску тројку – Енија, Пакувија и посебно Акција... Постојала су и мања позоришта - одеони, за образовану и имућнију публику, а најпознатији писац ових дела био је Сенека (D'Amiko, 1972: 80).

одевени, а глумице су пред публику излазиле чак и наге. Зато су глумце (хистриони) сматрали неморалним и друштвено инфериорним, посебно јер су у почетку регрутовани из редова робова.[10] Временом, позоришта су постала храмови спектакла, све грандиознија и све мање демократска (свака класа је седела на посебној галерији), са сценографијом која се осликавала великим покретним платнима, уз раскошне костиме и помоћна техничка средства, усавршена увођењем ротирајуће сцене.

Средњевековно европско позориште

Са распадом Западног римског царства, у раним вековима хришћанства, под утицајем католичке цркве сви трагови организованог позоришног живота су уништени, а ниједан значајнији драмски писац није стварао. Међутим, временом је и сама црква почела да уважава потребу за театром, да би лакше пренела својим углавном неписменим верницима приче о васкрсењу и страдању Христа, да би развила њихову побожност и љубав према Богу и људима, али и да би упутила упозорење грешнима.

Експлозија драме која се затим догодила у средњем веку није била ограничена само на једну земљу. У периоду од 12. до 15. века „позориште је било несумњиво најпопуларније у својој историји, обраћало се људима свих класа, јер се верно уклапало у ритам и покретачку снагу тога доба". Црквена хијерархија, градске владе и занатски еснафи, до тада сваки за себе организатори процесија, сада су сарађивали како би представили тај величанствени спектакл. У поворци, на колима са ниским подом, извођене су пантомиме (представљајући Адама и Еву, Нојеву барку и рођење Христово), уз кратке дијалоге на матерњем језику. Одатле се развила „теловска драма" врло популарна широм Европе.[11] Приказивање ових комада (мистерије) је укључивало актере из свих слојева друштва, „учешће и уживање било је бескласно, па је драма постала саставни део менталног света извођача и гледалаца подједнако, чиме је било засађено семе енглеске позоришне традиције" (Harvud, 1998: 121).

Док су у Италији, Немачкој и Шпанији доминирале религиозне драме о Христовом страдању, у Француској и Енглеској се развило секуларно позориште, које су финансирали занатски и трговачки еснафи. Издашно подупирући напредовање града, еснафи су међусобно делили све позоришне комаде и приказивали их у складу са сопственим интересима, а понекад би запошљавали чак и професионалног режисера.[12] Постојала су два облика постављања на

[10] Император Хелиогабал је наређивао да се сцене пред њим изводе без устезања, а када је заплет изискивао егзекуцију, осуђеници су пред публиком разапињани на крст (D'Amiko, 1972: 80).

[11] Црквена драма у Енглеској носи разне називе: „mistery" кад обрађује библијски садржај, „miracle" кад приказује неки чудесан догађај, а „morality", када има поучну и духовну намену (D'Amiko, 1972: 80).

[12] Захтевни су високи стандарди, еснафи су морали да у глумачку поделу укључе „добре глумце, лепо одевене и који јасно говоре". Иако аматери, глумци су били плаћени према важности својих улога. Заузврат, морали су да се прилагоде строгим правилима понашања (Harvud, 1998: 122).

сцену ових комада. Први, претежно заступљен у Енглеској, користио је покретне позорнице на точковима, које су се заустављале дуж пута, где би се приказивао обредени комад. Други, популарнији у Француској, био је статичан, са низом позорница распоређених испред цркве или на градском тргу (дуге и по четрдесет метара, дубоке осам до десет метара, на један или више спратова), док се публика кретала од једне до друге.

Црквене драме су могле трајати и недељу дана. Средњовековни глумци нису били професионалци, као грчки или римски, већ увек „дилетанти", увек мушкарци (и у женским улогама) и увек без било какве добити. „У великим, цикличким мистеријама судјеловало је много глумаца, и до стотинупедесет, а мијењајући одјећу и шминку тумачили су триста или четиристо улога. Што се тиче стила глуме, у свечаним су улогама декламовали, а до простоте су ишле улоге пучана, непријатеља вјере, врагова" (D'Amiko, 1972: 97).

Крајем 12. и почетком 13. века, француске мистерије и миракули изашли су из цркава и почели да се изводе на народном језику уместо на латинском. За њихово организовање и финансирање нису били задужени трговачки еснафи, као у Енглеској, већ посебно конституисана тела, а најчешће теме биле су из живота светаца, с тим да је њихов тон био лакрдијашки, кроз грубе, критичке приче о великим лордовима или свештеницима.

Дакле, можемо закључити да је средњи век оживео позориште у облику црквених драма, да тек по његовом свршетку и оне нестају, с тим да су у међувремену прерасле у световни театар. Када се 1533. године енглеска црква одвојила од Рима и постала духовно одељење државе којом је владао краљ Хенри VIII, католичке доктрине садржане у мистеријама и моралитетима строго су преиспитиване, цензурисане и на крају забрањиване.

Позориште ренесансе од 14. до 17. века

Маргарет Бибер назвала је „чудесним" низ околности које су се стекле и подстакле појаву драме као уметности у древној Грчкој. Том речју може се описати њено поновно рођење и трансформација на другом крају Европе, две хиљаде година касније (Harvud, 1998: 160). Ренесанса представља период који је почео у Италији половином 14. века, који се у проширио по целој Европи и трајао све до 17. века. Рођена је у Фиренци, која је у то доба била најбогатији град Европе, а Фирентинци су је поредили са старом Атином и Римом. Ренесанса је „доба када човек проналази себе у овоземаљском животу, период препорода уметности, али и наглашене животне радости и сензуалности, период повратка античкој култури и хуманизму" (D'Amiko, 1972: 115).

У Италији тог раздобља обновљена је традиција слична позоришту из времена старог Рима, оснивањем низа професионалних театара познатих под називом комедија дел'арте. Глумци ренесансе и комедије дел'арте умели су да импровизују духовито и брзо, да комбинују вештину играча, акробате, обичног комичара и пантомимичара, да певају или свирају. Заплети су обично били

љубавне интриге са цртом просте фарсе, често засновани на непристојним, двосмисленим и тривијалним досеткама, које су измамљивале и смех и сузе. Од 16. до почетка 18. века комедија дел'арте „заразила" је већину европских нација и инспирисала многе познате писце (Молијер, Голдини и други) .

Фирентински владар и великодушни мецена Лоренцо де Медичи Величанствени унео је опсежне промене у верске позоришне игре које су биле уобичајене у средњовековној Италији. Он је у народне миракуле убацио интермеца, псеудокласичне међуигре речи и традиционалну музику. Истовремено, меценство као начин финансирања позоришта и других облика уметности, као чин материјалне помоћи и заштите уметника од стране богатих и моћних покровитеља, доживљава своју експанзију управо у доба ренесансе.[13]

На почетку 16. века ниједна европска земља осим Италије није имала „театар у племенитом смислу те речи" (ако се изузму свечане религијске представе), већ само „световно казалиште простачких дела". У ренесансној Италији позориште је сасвим другачије, а италијанске драме и комедије потписују највећи писци тог времена (D'Amiko, 1972: 116). Уједно, први пут се после старе Грчке и Рима, поред привремених граде и стални театри - лондонски „The Theatar" 1576. и „Олимпико" 1580. године у Вићенци (Прњат, 2002).

У Енглеској, раскид Хенрија VIII са Римом инспирисао је прихватање позоришног покровитељства уз чврсту контролу над садржајима драма. По ступању на престо краљице Елизабете I долази до формирања бројних путујућих трупа, а онда (1572. године) Парламент доноси акт по коме се глумцима судило као „хуљама и скитницама". Две године касније, гроф од Лестера, краљичин миљеник, обезбедио је дозволу за рад у Лондону дружини коју је сам финансирао, а вођа те петочлане трупе Џејмс Бербиџ, столар и глумац, саградио је позориште у облику слова „О" и назвао га „The Theatar".

Упркос свему, драма је пронашла свој језик (бланкверс - слободан, неримован стих), а позориште је било популарно и економски способно да се развија. По универзитетима и адвокатским еснафима учени млади људи писали су и изводили комаде засноване на грчким и римским моделима. Најсмелији и надаровитији је био је Марлоу (1564), после кога је „пут био припремљен, а стазе исправијене за Шекспира" (Harvud, 1988: 187).

Вилијам Шекспир,[14] већ несумњиво доказан као глумац и писац, од 1595. године био је члан „Дружине лорда коморника", најуспешније позоришне тру-

[13] Меценат је добио назив по Гају Цилнију Мецени, римском аристократи који је око себе окупљао и помагао уметнике. Мецена је 33. године п.н.е. песнику Хорацију поклонио имање да би могао на миру да пише (Никодијевић, 2008: 148). Заштита се састојала у обезбеђивању услова за рад, издржавању, пропагирању и сабирању њихових уметничких дела. У време ренесансе, под окриљем мецената, у Италији настају стационарни културни системи као претеча грађанских позоришта са сталним глумачким ансамблом и репертораром (Микић, 2011: 76).

[14] „Шекспир је рођен у Стратфорду на Ејвону, а 1592. године је отишао у Лондон и почео као глумац. Уз његово темељно познавање глуме, уз његов божански дар за језик, уз његову страст према драмској напетости између ликова, уз његов робустан хумор и жив дух, Шекспир заузима јединствено место у светској књижевности и позоришту". Бен Џонсон је рекао да Шекспир „није припадао једном добу, већ свим временима" (Harvud, 1998: 187).

пе тога доба, која је, користећи грађу од старог, срушеног позоришта, у Саутварку подигла нови театар (1599) који је назвала „The Globe". Овај, можда најчувенији лондонски театар икада, саграђен је уз подршку двора, у периоду када је већи део становништва Лондона посећивао позориште.[15] У то време, глумачке дружине су радиле по принципу сарадње, а највеће су имале 15-20 сталних извођача (глумци су играли две или више улога, и то искључиво мушкарци или дечаци који су глумили жене). Позориште су чинили глумци, писци (један од њих је био менаџер) и помоћно особље. Турнеје су биле веома напорне, а опасности бројне (лоше време, пљачке, епидемије), при чему изван Лондона није било наменски изграђених позоришта (Vels, 2010).

Наклоност и финансијску помоћ краља и двора енглеско позориште последњи пут је имало за владавине Јакова I. Затим, после бројних верских и политичких обрачуна (1642), пуританци су се изборили за уредбу о забрани свих позоришта, која је важила готово две деценије. Позориште је поново оживело ступањем на престо Чарлса II, који се 1660. године вратио из Париза. Сада га карактерише жесток говор и театралност, величанствен мизансцен са покретним кулисама и присуство правих жена на сцени. С пропашћу Комонвелта и пуританске владавине, енглеско позориште било је слободно да уђе у своје друго велико доба, период који се назива рестаурација. Али, Чарлс Други је дозволе за рад издао само за два позоришта, која су тако непосредно одговарала Круни.

На почетку модерног доба и у Француској наилазимо на борбу између народног, простог позоришта и тежње књижевника да из њега извуку уметничко дело по узору на античке класике. При томе, у Паризу је почетком 17. века постојало само једно стално позориште за најшире слојеве становништва - „Hotel de Bourgogne", а Француском путују бројне самофинансирајуће глумачке дружине, презрене од Цркве, али омиљене краљу и писцима, посебно Молијеру. Критичари нису ценили комедије, али је Луј XIV уживао у њима, па је довео Молијерову трупу на двор, а 1680. године је глумцима Бургоњске палате наредио да после Молијерове смрти приступе трупи „Le Theatre Frangais", данас познатој као „Commedie Francaise" (Harvud, 1998: 247).[16]

---

[15] Глоб је био осмоугаоног облика и отворен ка небу, саграђен од дрвета и делимично покривен сламом, пречника 25, висине 13м. Постојала су два нивоа и један улаз за публику, насупрот позорници. Улазница је стајала један пени за партер; два пенија за највишу галерију, а три пенија за прву и другу галерију. Сцена (9x13м) је улазила у публику и била је без светлосних ефеката и сценографије,, (Harvud, 1998: 187). Пред крај 16. века у Лондону, граду од 200.000 становника, постојало је шест повлашћених дружина, а почетком 17. века чак дванаест (D'Amiko, 1972: 162).

[16] Темељи Комеди Франсез (Commedie Francaise) постављени су за време златног периода француске драме. Конституисање је првобитно обавио краљ, али је због његове важности Наполеон лично направио амандмане. За пријем неког глумца у театар биле су пресудне раније заслуге, за своје прве наступе он је могао да бира улоге у комедији или трагедији, а уколико је имао успеха, постао би „pensionnaire" и добио фиксну плату. Касније је могао да постане стални члан или „societaire" и да замени некога ко се пензионисао или умро, па да прима деонице трупе. Комедиографи Корнеј и Расин доживели су да позориште постане институционализовано, а са Молијером, они су створили драмску књижевност вредну француске нације (Harvud, 1998: 247).

У Француској, у дворским салама и краљевским дворанама, публика је била прилично малобројна и одабрана.[17] Међутим, позориште барока није више било резервисано само за елиту, већ постаје доступно целокупном грађанству. Први стални театар у који су могли да уђу сви који купе карту почео је са радом 1637. године у Венецији (Прњат, 2002). У Италији, после отварања овог првог јавног позоришта, музика почиње наметати своје облике и развијати их независно од текста, уз огроман напредак вокалне технике, сценографије и сценских ефеката. У доба барока, дакле, идеал опере достиже свој врхунац.

Позориште романтизма у 18. и 19. веку

Средњи век је створио позориште за народ и спас његове душе, ренесанса је дала театар за крем друштва и изнела тему љубави међу половима, у барокно доба та љубав је предмет пастирских комедија, јуначких трагедија и мелодрама, а на крају осамнаестог века позориште је раскошно и у готово свим европским земљама поново припада образованим сталежима и културној елити. Деветнаести век ће поново „дворске и аристократске приредбе заменити пучким, вратити казалиште широким слојевима да би им се упутила ријеч узвишене моралне, друштвене и политичке вриједности" (D'Amiko,1972:209).

Енглеској 18. века својствена је просветитељска мисао која превласт даје разуму и критици, а у друштвеним односима части и миру. Енглеско позориште, не допуштајући револуцију, определило се за увоз мелодраме из Италије која је посебно цветала у Лондону, пружајући раскошну забаву са обавезно срећним завршетком. У 19. веку Енглеска је патила од жеље да добије националну драму, коју после Шекспира није имала. Позоришта задржавају карактер комфорних, чистих и удобних салона, уз пристојан и непретенциозан репертоар. Ипак, Лондон је крајем 19. века имао преко двадесет театара.

У Немачкој, крајем 17. и у 18. веку, на сцени су националне драме, а „зора новог њемачког казалишта свиће прије свега заслугом писца и филозофа Лесинга", који „ослобађа театар страних утицаја и уноси у њега модеран дух". У то доба Вајмар, једна од најмањих немачких држава позната по активном културном животу (Бах је био дворски оргуљаш осам година), имала је сопствено позориште, које се определило за националну и класичну драму инспирисану древним изворима. Гете, горостас вајмарског позоришта, био је песник, романописац, научник, државник.[18] Програм младих немачких писаца са њим

[17] „Ускост париске позоришне публике мора да нас изненади, нарочито ако се говори о универзалности француске класицистичке драме: то је један посебан естетички став, став елите (двора и људи који су узимали места у партеру) која је своје судове проглашавала за универзалне естетичке ставове" (Divinjo, 1978: 438).

[18] Карл Август је по ступању на престо позвао Гетеа у Вајмар, а већ 1782. поставио га је за министра финансија (мада је његова улога више подсећала на министра културе) и за управника професионалног Дворског позоришта и дао му титулу племића. Уједно, Гете је писао поезију и драме, од којих је најпознатија драма у стиху „Фауст" (D'Amiko, 1972: 256). Као један од најсвестранијих и најнадаренијих људи у читавој историји европске културе, Гете је био водећа свети-

на челу био је одбацити пасивну послушност и прихватити закон властитог надахнућа. У том покрету је порекло романтизма (Harvud, 1998: 303).

Осамнаести век је у Француској изазвао праву помаму за театром. Даме и племићи се нису задовољавали само улогом гледаоца и донатора, него су волели, почевши од краљице, и да глуме у својим малим позориштима. Али писци нису успели да надмаше француске трагедије из претходног века, које су биле најузвишенији и најплеменитији плод друштва, као ни комедије, оштре и грађански обојене сатире. Француска револуција је срушила стари свет, његову уметност и позориште. По укидању цензуре, театар функцију забављања двора замењује задатком образовања народа. Наполеон по доласку на власт позоришту даје велики значај (посебно Comedie Francaise), али уз увођење веома оштре цензуре која је превентивно одобравала сва дела пре приказивања.

После Наполеоновог пада, под владавином Луја XVIII и Карла X, све више се афирмише либерална грађанска класа и романтизам у свим областима уметности. Доласком енглеских глумаца у Париз стиже и Шекспиров репертоар. Следи нови тренд спајања трагедије и комедије у један жанр, назван драма, пун осећања и страсти, чији је најзначајнији експонент Виктор Иго.[19] Од половине 19. века број позоришта расте, па поред два субвенционирана театра у Паризу – ComedIe FrancaIse и Одеон, ничу нова булеварска позоришта са разноврсним репертоаром, а француски писци натурализма – Александар Дима („Дама с камелијама”), па Емил Зола и његови следбеници, окрећу се истини, реализму, али и суровости, горчини и цинизму, пишући за тзв. „слободно позориште”.[20]

Натуралистичка реформа позоришта у Француској претечу је имала у немачком дворском театру, а онда се из Француске снажно вратила у Немачку, приказујући свет онакав какав јесте. Прве значајне представе биле су Ибсенове „Сабласти” (1889) и „Пре зоре” младог Хауптмана (D'Amiko, 1972: 346).

Италију у првој половини 19. века обележавају углавном путујуће драмске дружине, осим два стална, субвенционирана позоришта – Миланска Скала и Сардинијска Краљевска дружина. Истовремено, грађанско позориште у Италији карактерише све очигледније опредељење публике за оперу, посебно ону коју пише Ђузепе Верди. У ствари, италијанска држава је у 19. веку била сасвим равнодушна према националној уметности, чак можда и њен непријатељ.

љка новог културног покрета који је касније добио назив „Šturm und drang”, а био је немачки прелудијум у покрет романтизма (Harvud, 1998: 303).

[19] У ствари, пад француског класицизма и тријумф романтизма одиграо се на сцени Комеди Франсез 1830. године, са Игоовим комадом „Ернани”, када је побеђена римована форма у којој је целокуна француска драма писана још од седамнаестог века (Harvud, 1998: 307).

[20] Зола је, мешајући науку и уметност, прогласио да је циљ писца да сакупи документа и промени материјални живот. У својим најпознатијим делима („Нана”, „Жерминал” и др.) бавио се моралним пропадањем француске породице и појединца. „Слободно позориште” извршило је реформу глуме и мизансцена у позоришту, преферирајући натурализам. На сцени је све било „право” – зидови, врата и прозори, супа на столу, а глумци су говорили обично, као у животу (D'Amiko, 1972: 345).

Драмска сцена се претежно ослањала на путујуће трупе и појединачне иницијативе, а једину вредност представљало је оперско стваралаштво.

Формирање националних театара у Европи, као сталних, репертоарских, професионалних, институционалних позоришних система, углавном се везује за период просветитељства, тј. за другу половину 17. и 18. век (1680. године - Париз, 1776. године - Хамбург, исте године - Беч и Сент Петерсбург, 1791. године – Вајмар, и тако даље). Најрепрезентативније позориште у овом знатно сложенијем облику организације, било је Царско национално позориште у Бечу - „Бург театар", под непосредним надзором и финансијским патронатом Јосипа II, сина и сувладара царице Марије Терезије. Његова намера била је да ово позориште буде колевка културе, образовања и немачко-аустријске националне свести, али и темељ даљег развоја позоришне уметности (Ујес, 1980).

И заиста, „Бург театар" је поставио фундаменталне стубове историји и теорији модерне организације у европском позоришту. У овом театру по први пут је уведена функција драматурга, са задатком да предлаже репертоар, пише и припрема текстове за постављање, а свака драма била је строго цензурисана и адаптирана за извођење у другим позориштима. Финансирање Бург театра било је врло прецизно испланирано и у потпуној надлежности цара, а спроводило га је административно одељење и управник, постављен од стране Владе коју су чинили цар и државни министри.[21]

Прва национална позоришта на простору који су насељавали Срби формирају се у другој половини 19. века, а у потпуности су организована и финансирана по угледу на Бург театар, који ће све до 1918. године бити основни извор и узор за репертоар представа, стил глуме и режије, управљање, организацију рада и начин финансирања других националних позоришта (Радушки, 2012: 37).

Уместо закључка

Проучавање историје менаџмента у позоришту, сагледавањем позитивних и негативних страна различитих модела управљања, организације и финансирања ове делатности кроз еволутивне фазе развоја друштва, веома је значајно за успешно изучавање и дефинисање улоге менаџмента у функционисању и развоју савременог позоришта. При томе, важно је истаћи да запостављење научног менаџмента у позоришној пракси за последицу има превисоке трошкове продукције и одржавања позоришног система, нерентабилно пословање, нерационалну употребу расположивих ресурса и релативно скромне уметничке резултате позоришног стваралаштва у односу на оне који би са постојећим кадровским, материјалним и финансијским потенцијалом могли бити

[21] Глумци су били подељени у више категорија: указни глумци које је постављао лично цар, са сталним ангажманом, високом платом и обезбеђеном пензијом; глумци под уговором који је обнављан сваке године, такође са сталним ангажманом; гостујући глумци, под уговором на највише годину-две; и на крају статисти (Ујес, 1980).

остварени. Насупрот томе, сходно позитивним светским искуствима, имплементација теоријских и практичних функција и принципа, метода и техника менаџмента у театру омогућује ефикаснији рад и економску стабилност позоришних установа, бржу организационо-техничку модернизацију, кадровски и уметнички развој, као и беће стваралачке домете позоришне продукције (Радушки, 2013).

С друге стране, треба рећи да и на почетку новог миленијума позоришна делатност није стекла финансијску самосталност и да је у великој мери и даље ослоњена на буџетске дотације, што у крајњој линији није спорно, јер је то уставом прокламована одговорност сваке државе у домену укупног друштвеног развоја и спровођења националне културне политике. Одувек је дискутабилна била и остала само мера и начин на који држава утиче на позоришно стваралаштво, у складу са својом финансијском улогом и моћи, па и данас најзначајније питањекоје се поставља јесте – како на најбољи начин поставити модел организовања и финансирања, односно управљања позориштем у циљу аутономног остваривања што већих уметничких домета позоришног стваралаштва.

Литература:

1. Adižes I. (2002). *Menadžment za kulturu*, Asee books, Novi Sad.
2. Avdić, S. (2007). „Nastanak antičkog grčkog teatra iz dionizijskog kulta", *Most* br.207, http://www.most.ba/118/ 038t.aspx?Izbor=ref.
3. Byrnes W. (2009). *Management and the Arts,* Focal Press, Burlington.
4. Vels, S. (2010). *Šekspir i družina*, Clio, Beograd, www.megatrend-info.com/forum/ Index.php?actIon=dlattach
5. Волк, П. (1995). *Писци националног театра*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд.
6. D'Amiko, S. (1972). *Povjest dramskog teatra*, Matica Hrvatska, Zagreb.
7. Divinjo, Ž. (1978). *Sociologija pozorišta*, BIGZ, Beograd
8. Drucker, P. (1974). *Management*, Harper and Row Publichers, New York.
9. Đurić, M. (1982). *Istorija helenske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
10. Edvard, Y. and Colbert, F. (2002). „Arts Management: A New Discipline Entering the Millennium?", I*nternational Journal of Arts Management*, no.2.
11. Jovanović P. (2005). *Menadžment - Teorija i praksa*, Fakultet oganizacionih nauka, Beograd.
12. Mikić, H. (2011). „Kulturna politika i savremeni izazovi finansiranja kulture: međunarodna iskustva i Srbija", *Kultura* br.130, 75-104.
13. Nikodijević, D. (2008). *Menadžment u pozorišnoj delatnosti*, Megatrend univerzitet, Beograd.
14. Prnjat, D. (2002). „Pozorište i publika", *Ovdje* br.33, http://www.komunikacija.org.rs/ komunikacija/casopis/ovdje/XXXIII 400-*402/Index_html?stdlang=ser_lat.*
15. Raduški D. (2013). „Kulturni menadžment kao faktor razvoja pozorišne delatnosti", *Zbornik Matice srpske*, br.48, 167-178.

16.Raduški, D. (2012). *Ekonomski položaj, organizaciono-finansijska transformacija i pravci razvoja pozorišnog sistema Beograda u periodu tranzicije* (doktorska disertacija), Megarend univerzitet, Beograd.
17.Tronski, M. (1958). *Istorija antičke književnosti*, Narodna knjiga, Beograd.
18.Ujes, A. (1980). *Organizacija scensko-umetničkih delatnosti*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd.
19.Hagoort, G. (2004). *Art Management: Entreprenenrial style,* Eburon Publishers, Utrecht.
20.Harvud, R. (1998). *Istorija pozorišta*, Clio, Beograd.
21.Wren D.A. i Voich D. (1994). *Menadžment - proces struktura, ponašanje*, Privredni pregled, Beograd.

HISTORICAL OVERVIEW OF MANAGEMENT DEVELOPMENT IN THEATRE FROM THE ANCIENT ERA TO THE HALF OF XIX CENTURY

Summary: Reflecting all the historical events and all social and economic change in society, the theater has always been incorporated into all forms and segments of the socio-political life, at the same time as unprofitable and alimentirano from the state, its organizational-management form has changed and adapted to conditions and requirements that have brought periods of evolutionary history, whether it comes to the ancient Greek and Roman theater, the medieval theater, theater in the Renaissance and romanticism or national European theaters of the eighteenth century. On the other hand, since the management as a scientific discipline is constituted only at the beginning of the twentieth century, which is a short period of historical concepts and relations, about the history of management in theater we can speak only in the context of the history of the theater as a whole, further accentuated through the historical review of changes in the overall model of organization, management and financing of theater activities, with special emphasis on the relationship between government and theater.

Key words: Theater, Management, Ancient Era, Middle Ages, Renaissance, Romanticism

МИЛОЈИЦА ШУТОВИЋ*
Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 323.1(497.1):323.2
Монографска студија
Примљен: 21.08.2016
Одобрен: 11.09.2016
Страна: 217-232

ПОТИСКИВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИЛИ/ САМООДРЕЂЕЊЕ НАЦИЈЕ**

Сажетак: Успоставом комунистичке доминације у новој Југославији прокламовани принцип самоодређења нације као организациони принцип федералног поретка, природне поделе друштва на нације и њихове државе, као модел за „превазиђену націју", све је више потискиван покушајем стварања југословенске супер или над нације. Веровало се да је укидањем партијског плурализма као институционалне основе испољавања национализма и учвршћењем комунистичког монизма, проблем решен. Директно се ређе говорило о „шовинизму", сасвим ретко о „национализму" или „сепаратизму". Они су третирани као остатци старог режима и „буржоаског национализма", противници система као целине. Али „службени национализам" на врло суптилан начин продирао је у постреволуционарни стил управљања из чијег прилагођавања је неизбежно произилазио „државни" макијавелизам. Он је очита одлика постревулуционарног режима и његовог вођства. Оно се није либило од мобилизације национализма и популарне реторике самоодбране нације. Партијски апаратчици постали су лидери националистичких покрета, задржавајући старе структуре моћи ради задржавања власти, и нису били спремни да буд-зашто продају социјалистичку націју. Управо је смрт партије претходила колапсу југословенске државе–нације и тријумфу нације државе. Класно није успело да интегрише Југославију, национално самоодређење у почетку комунизма потискивано, у потпуности је дезинтегрисало.

Кључне речи: Југославије, интернационализам, федерација, комунизам, самоодређење нације, дезинтеграција

„С чуђењем сам видео колико је слаба царевина Османлија. То болесно тело не одржава се благим и умереним дејством, већ јаким лековима који га исцрпљују и подривајуга".
Ш. Монтескје

---

* sutovicm@gmail.com

** Рад је део истраживања на пројекту бр. III 47023, који финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије.

„... знанственик треба одлучно заступати своја стајалишта и не плашити се резултата до којих воде његова истраживања, под увјетом да су она суставно вођена".
Е. Диркем

Постављање самоодређења као организационог принципа федералног поретка Југославије, по којем је његово друштво природно подељено на нације, које доживљавају властито испуњење у својој држави, као јединици политичке организације у лику југословенске државе федерације нација, наговештавало је могућност да она постане модел за „превазиђену націју", који би се могао репродуковати у ширим размерама (Singleton, 1985), неразмрсивих мешавина етницитета. Они показују тенденцију довођења у питање равнотеже моћи између различитих група, захтевима за њеном прерасподелом и разграничењем, поново отварајући већ решена питања, обнављајући размирице етничког неслагања око идеологије (и праксе) југословенства из предратног периода (и њене послератне орјентације), нарочито између српског и хрватског национализма (в. Бакић, 2004). Упркос томе, њихов главни противник и рушитељ – Ј.Б.Тито, који је био „нешто између хабсбуршког цара и отоманског султана који увече читају Маркса", допуштао је наглашавање елемената национализма на рачун универзалности комунизма (Шутовић, 2005:150).

Променом наднационалног класног ослобођења, вођена је политика неутралисања и потискивања националних сукоба, без водеће нације, изградњом федерације равнотеже као облика државног оуређења, која није успела да поткопа основно начело национализма – подударности националне и политичке јединице, које је обликовало трајне напетости федерално – централистичких и конфедерално – сепаратистичких снага, нити је успела да трајно спречи њихово експлозивно оживљавање (Шутовић, 2006:140). Потискивањем националног из политичке организације, особито деструирањем прошлости у циљу постизања дисконтинуитета са првом Југославијом, највероватније је учинило да корисник деструкције пригушених огорчења и стремљења ка стварном учешћу, беде, заправо нација. Њене везе и националистичка стремљења и традиција, показала се еластичнијом и трајнијом од „револуционарне" и некад измишљене традиције комунистичке идеологије и партије (Шутовић, 2009а:134-135). Она је почивала на оданости Титу и комунистичкој партији, као јединном закону, утапању појединца у „колектив" и „заједницу", после сукоба са Ј.В.Стаљином (1948), задржавање позиције социјалистичке земље, независне од Москве. Овај умивени деспотизам био је у функцији дезинтеграције и ерозије совјетске сфере, па је од стране Титових ходочасника са Запада називан „национални комунизам", нека врста „голизма" или „протестанског" стаљинизма. Али и упркос свом „протестантизму", титоизам није успео да изађе из оквира стаљинистичке полицијске државе и систематске дезорганизације друштва (Шутовић, 2009б:95). И „после изгона из Раја, Адамова прва кућна животиња била је змија" (Кафка, 2008:51). Критичари Титовог социјализма, посебно западни социјалисти, што је титовцима било најнепријатније, твр-

дили су да његов социјализам није прави, већ представља лажну робу у којој је на диктатуру старе полицијске државе ударена социјалистичка етикета (Јовановић, 2006:270). Као што је касније, шездесетих година, американизацијом југословенске популарне културе, идеологија комунизма пакована на „капиталистички" начин као „кока-кола социјализам" (в. Вучетић, 2012). Посебно је индоктриниран и пропагиран његов мит о независности и несврстаности.

Још у предвечерје Другог светског рата Комунистичка интернационала гледала је на Комунистичку партију Југославије као на малу и слабу партију, означивши је „за легло империјалистичких шпријуна" (Димић, Животић, 2012:8). „Напукли монолит" југословенског сукоба са совјетима, само је обновио ове ознаке. При том „ваља истаћи да, ако се одрекао Стаљина, Тито се није одрекао Лењина". „Поникли из гериле, титовци су и на власти остали герила. Они умеју да воде странку у борби противу непријатеља, али не умеју да управљају државом" (Јовановић, 2006:40,70). У том управљању они су врло често инстументализовали национално питање зарад опстанка и учвршћења власти по обрасу полицијске државе засноване на сили, тајној полицији, шпијунажи, цензури и манипулацији потребама људи. Како би казао Ф. Хелдерлин, „од државе је правило пакао на земљи управо то што је човек покушавао да од ње створи рај" (Хајек, 2012:28). Стога, није нимало чудно, што су настављајући „стаљинијаду", титоисти на једној страни прокламовали слободу нације, а на другој порицали слободу национализма. Није претерано рећи, прво је служило спољшњој реклами, а ово друго унутрашњој употреби. Склад се у почетку утеревао насиљем и отвореним терором.

Међутим, једно поверљиво разматрање о политици према Југославији отправника послова америчке амбасаде у Београду Ј.М.Цабота, упућено државном секретару за иностране послове САД 7. јула 1947. године, показује, како је Југославија као мала националистичка земља много претрпела у отпору против нациста, што је давало још већи сјај и славу њеног отпора против Аустро-Угарске у Првом светском рату, и посебну осетљивост према насиљу и грдњама споља, тако да „није вероватно да би се она дала застрашити оштрим нотама, ароганцијом и грдњама", како би одступила са поља на којем је притешњена. Али с друге стране југословенска влада попушта на другим местима, одговарајући „паралелним променама које су каткада дјетињасте". Упркос организацији и фанатизму комунистичког режима Цабот се нада, како се југословенска влада може окренути ка једном независном положају и више пријатељском, према САД, или „ће бити свргнута". Могућност оваквог преокрета Цабот темељи на следећем: 1) традицији јаке покрајинске, верске и племенске мржње које раздвајају; 2) српско – југословенској историји пуној насилних преокрета и чињеници да тајна полиција није ништа ново; 3) снажне и безобзирне личне амбиције; 4) непристајање једног независног, мужевног и националног народа на вечито туторство, ако мучну ствар, чак и великог словенског брата; 5) осећај досаде комунистичких вођа након почетног узбуђења, од руског туторства; 6) испод грубе диктатуре у влади постоје „дубоке и јаке унакрсне струје. Влада није ни у ком случају кроз комунистичка иако праве вође јесу"; 7) јак утицај католичке и православне цркве, које су углавном против комунизма.

Цабот истиче, да ситничарење и непопустљиво непријатељство америчке политике, гони „умерењаке у наручје екстремиста, а читаву земљу (Југославију – М.Ш.) у загрљај руског медведа. Од нарочите је важности", закључује Цабот, „да врхови из народа осјете да су им наша (америчка – М.Ш.) врата отворена ако желе да дођу и да се разоноде. Грешници се спасавају поглавито милосрђем и разумевањем, а не оптужбом са црквене говорнице. Нема много изгледа да ће се ова банда покајати, али треба им пружити прилику". Да би се то постигло, треба непрекидно ударати на супротности између Русије и Југославије, забијању клина између умерењака који цене крајњи резултат у односима с Американцима, и екстремиста заслепљеним дијалектиком и мржњом, „реформиста" и „конзервативаца" - М.Ш. Стога, оружје које треба употребљавати против Југославије, предлаже Цабот, „не треба да буду јавне оптужбе, које само подстичу јавност него нечујна дела која задају бола" (наведено према: Димић, Животић, 2012:574-577). Америка је хтела, да се послужим парафразом Ноама Чомског, да „Југословени делују независно, осим кад чинећи тако делују противно интересима САД". „Традиционални империјални и неоколонијални системи илуструју многе варијације на сличне теме" (Чомски, 2009:287,288). Свакако, и титоизам је представљао једну од тих варијација, и није пропустио америчку пружену прилику у подршци југословенском дисиденском „протестантском" корумпираном стаљинизму, који је био у функцији спољне политике САД, подривања и рушења комунизма, чија је „колатерална штета" несумњиво била, подрвање и рушење „неуспеле државе" Југославије у чијем се средишту нашло, традиционално самоодређење нације.

Иначе, на Западу, нарочито наивна еуфорија или пак врло прорачуната стратегија, оснаживали су (и оснажују) идеју да други народи желе да им се придруже, што је некад тачно,а ли не увек, тако што би узели учешће у великом простору либерализма, политичке и економске природе, дакле простора „који се назива капиталистичким, неокапиталистичким, мешовитим, или који се друкчије назива сопственом ауторегулацијом", коначним ступањем у историју (Дерида, 2012:35,66). Након изгона из „изабране домовине" социјализма који је био и сувише далеко од оптимизма Оскара Вајлда (2009:7) дат у несумњивој чињеници, да ће нас предност његовог успостављања „ослободити бедне неопходности да живимо за друге", Југославија је, предвођена Титом, схвативши, да се послужим Деридином формулацијом, да „Лењинов маузолеј није исто што и Христов гроб: Лењин није никакав светац, као што ни Москва није Јерусалим", постала огледно добро за деконструкцију самог социјализма и неокапиталистичког преумљења у чија је једра дувала логистичка подршка маде ин УСА. Оно што се данас олако назива стаљинизмом, стога, као и Титови злочини, могло је да остане у другом плану, конструкције и садржаја партизанске митологије, на путу модернизације. Нажалост, велика достигнућа, која остају историјска чињеница, партизанска генерација претјерала је у самообожавању, и „претворила ову повијест у нарцисоидну апотеозу и државни култ, у политичку религију која је убрзала ерозију система (...) Контрареволуција је изазвала деструкцију", квалитетан људски потенцијал изузетних генерација, због генерацијских тензија, није добио прилику да преузме вођство земље (Перица, Великоња, 2012:63).

Успостављањем крхког јединства југословенска држава није испунила наде које су у њу полагане очекивањем остварења идеала националне фузије одумирањем нације под хегемонијом идеолошког суверена који је тврдио да је пронашао лек за људску несрећу и отуђење, ослобађањем од тлачења и самоотуђења придржавајући се колективистичке и централистичке оријентације у контексту опште сагласности, чак и тамо где јавно мнење није било социјалистички настројено, да је „будућност на страни активне државе и мешовите и дириговане, пре него тржишне привреде", (с обзиром на релативан успех ратног планирања и могућности његове примене практичног остварења смелих економских идеја пуне запослености и брзог привредног развоја), где је изгледало „сасвим јасно да је класични либерализам, ако је био рањен катастрофом Првог светског рата, сасвим страдао у Другом", доводећи до развоја једног облика конзервативизма у „коме су либералне вредности сачуване али либералне наде кажњене" изражавајући разочараност и либералну самокритику наводећи либералне мислиоце да „преиспитају оптимизам и рационализам Просвећености", одбацујући „тоталитарну теорију демократије као инструмента опште воље" (Греј, 1999: 55, 35).

Сама Југославија посматрана је као израз опште воље народа за обнову и живот у равноправној заједници „одумируће државе" и „превазилажења" нација и национализмама, како су комунисти предвиђали, испуњењем класним вредностима националних облика, док не буду превазиђени. Отуда је југословенска држава логичан наставак комунистичког покрета од кога је позајмила организациону структуру „фасадног федерализма" (В. Становчић). Његов успон на власт значи пре свега формирање званично и међународно признате матице покрета и „стварање неке врсте лабораторије у којој се може експериментисати са стварношћу, или, тачније речено, против стварности – експериментисати са организовањем народа за коначне циљеве који се не обазиру ни на индивидуалност ни на националност, у околностима који, истина нису савршене, али су довољне за значајније привремене резултате" (Cummins, 1980). Комунизам на власти користи државни апарат за своје дугорочне циљеве освајања света и за управљање огранцима покрета, „он оснива тајну полицију као извршитеља и чувара интерног експеримента сталног претварања стварности у фикцију; и коначно он подиже концентрационе логоре као посебне лабораторије у којима изводи експеримент тоталне доминације" (Arent, 1998: 400). Али по цену ћутања о геноциду над српским народом, мртве тишине над репресалијама и злочинима према класним противницима (касније савезницима) чак и после завршетка војних операција „каква је била освета наше револуције за невино побијене људе, за попаљена села. Ми смо последње године рата, као и првих неколико месеци после победе, стрељали око 150 хиљада људи" (Дедијер, 1991: 64).[1]

Смисао њене прекретнице може се видети у егалитарној култури и централизацији дводимензионалног света у коме постоје патриотизам и изда-

[1] Дедијер наводи да је „једном (сам) заједно са другом Титом и Ранковићем рачунао каква је била освета наше револуције" (Исто).

ја,(Фире, 1990: 87, 76)[2] застрашивања, затвори, исељавања, ужаси, избацивање с посла, одузимање грађанских права, погрома, заплена имовине, малих и великих шиканирања, по хоризонтали, географски, по вертикали у свим слојевима, плански и уређивано (Јанчар, 2001: 17). Руководство новог политичког режима хтело је темељно да среди и очисти државу, не само уклањањем фактичких непријатеља, него и потенцијалних противника масовним ликвидацијама заробљеника, репатрираца, ухапшених цивила, повремено целих породица „коначним решењем" како би учврстило своју апсолутну власт, волунтаристичким и самовољним одлукама, безобзирним потцењивањем људског живота, независно од постављеног циља (Пучник, 2001: 17).[3] То је укључивало организовање присилног рада, контролу избора и прекрајање изборних резултата, припрему и организовање политичких процеса против „класних непријатеља", могуће опозиције, „реакције" у коју су спадали припадници некадашњих политичких странака, имућније групе становништва, индустријалци, велепоседници, банкари, трговци, „кулаци", свештеници, интелектуалци. Они који су се касније разишли са идеологијом и правоверношћу комунистичке партије: „информбировци", „ђиласовци", „ранковићевци", „националисти", „либерали".

Процене западних посматрача које обухватају све жртве политичких прогона, наводе у својим изворима, да је у Југославији до 1950. године, било већ 100 000 политичких затвореника, док се број интернираних за следеће три године попео на 300.000. Према источним проценама, које се односе само на информбировце, од 1948 до 1950. било је затворено и интернирано 200 000, односно 250 000 особа (Језерник, 2012:18). Било је то време у коме је опасно мислити, право да мисли за све имало је само највише политичко вођство. Масовна репресија имала је сврху не само застрашивања људи, већ и остваривање основног начела тоталитарне педагогије: „Non cogito ergo sum". Јер, „шта би било с том државом ако би свако размишљао по своме?" Од људи се хтело направити „живе роботе", али и брже и темељитије уништити људско досто-

[2] „Што се тиче оних издајника у нашој земљи, у сваком од наших народа, то је ствар прошлости. Рука правде, рука која држи мач нашег народа је већ стигла већину, само је мали део успео да побегне из земље. Тај мали део никада више неће гледати наше дивне планине, наша цветна поља. А ако би се ипак догодило, трајаће тренутак". Ј. Б. Тито, Говор (27.мај 1945.) са балкона Љубљанског универзитета кога је поздравила велика маса света, цитирао: Д. Јанчар, Словеначка „црна књига комунизма" (5), Данас, 12. март 2001, стр. 17. Избор З.М. Цвијић, из: Зборник, Тамна страна месеца: о историји тоталитаризма у Словенији, Нова Ревија, Љубљана, 1998. Наслов је преузет из истоимене приповетке Едварда Коцбека, против кога је извршен масован идеолошки прогон. Он је у њој записао: „Страх рађа несрећу за несрећом. Ко се боји постаје слеп и опасан, а та опасност рађа нови страх..." (Исто). По процени аутора (њих је 26) од 8. маја 1945. убијено је око 100.000 људи на територији Југославије (14-18.000 словеначки држављани). (Исто.)

[3] О већини масовних бацања лешева у крашке јаме у Рогу, тенковске ровове око Марибора, Целја, рударска окна око Храсника и другим гробницама широм земље још и данас не знамо скоро ништа. „Сам поступак погубљења био (је) изузетно грозан и нечовечан. Непобитна је чињеница да су у крашке јаме бацали живе и тешко рањене људе, да су многи били само лакше рањени или потпуно неозлеђени, а да су у јамама били осуђени на полагано умирање од глади и жеђи. Причања преживелих, који су се избавили из тог пакла, говоре о бити комунистичке идеологије много више него најбоље научне анализе тог система". Исто (16), Лагано умирање у јамама, Данас, 27. март 2001, стр. 17.

јанство, како би ћутање постало златно правило живота. Репресивни органи, поготово тајна полиција, чије се име спомињало само шапатом, премрежили су све поре живота, цела држава била је пуна њених затвора и агената. Тајна полиција у име националне одбране, мешала се у приватне ствари свих, за које се и најмање посумњало да могу бити политички незадовољници. „Због тога су неки западни аутори упоређивали КНОЈ са СС-ом". Догађања у Југославији после 1948. године, по много чему су подсећала на развој догађања у Немачкој након националсоцијалистичког преузимања власти (исто, 26-27). Како сведочи Јово Капичић, генерал УДБ-е, помоћник Александра Ранковића, који за себе каже, „био сам бог", „ОЗНА, претходница УДБ-е, била је свемоћна, имала огромне очи и уши... Цјелокупно друштво подијелила је на секторе: једни су били задужени за цркву, други за четнике, трећи за мањине, за привреду, дипломатију..." Он је неке „антикомунисте" и „дисиденте" из Цркве, Академије, разних удружења, запамтио као „веома кооперативне сараднике" тајне полиције. Док је војни логор у Старој Градишки, описао као пакао, затвор „из филмова страве и ужаса", за кога је „Аушвиц био хотел" (Никчевић, 2010:89,93,97,139). После 1945. године, Капичић, говори о Југославији, као „руској колонији", и УДБ-и као њеној последњој одбрани (исто, 115,126).

Ове мере пратила је и „деоба плена" побеђене елите од стране нове комунистичке елите. По начелу „хијерархијске важности" подељене су виле, станови, са целокупним инвентаром, теписима, сатовима, сликама, књигама. Тако се у федералним сабирним центрима нашло око 400.000 књига, 1.600 слика, 900 клавира итд, око чега су се гурали представници нове власти (Simoniti, 2001: 17), која да би остварила и економску моћ, посезала је за приватном имовином (узрок свих зала), служећи се тактиком „постепено гашење приватног сектора" (Б. Кидрич) сељака, банака, штедионица, индустрије, хотела, биоскопа, грађевинског земљишта, болница припреманог у великој тајности и извођено одмах по доношењу закона, тако да су жртве затечене и изненађене. У њима је нова власт видела „народне непријатеље". „А он критикант – критикује. Амнестија је за њега слабост (...) Он проналази радио вести које нико сем њега није чуо. Он дошаптава лажи. Он клевета. Он подмеће. Он нема храбрости да каже – само слеже раменима". „Чувајте га се ", позива на будност режимска пропаганда, јер је „народни непријатељ, ваш лични непријатељ, Душманин вашег детета. Он можда није био агент Гестапоа, али свакако није сарадник на народном добру. Он можда нема материјалног рачуна да заступа шпекуланта, али је у души својој шпекулант. Он нема смелости да дигне пушку против свог народа, он је кукавица, он је дојучерашњи готован, он је у данашњем друштву онај прекобројни" (Народни непријатељи, Политика, 26. новембар 1944).

Тако се Југославија нашла у рукама монополизације власти комуниста, који кривицу за своје репресивне карактеристике пребацују на своје непријатеље. Ако би они нестали онда би њени поданици живели срећно, занемарујући деформисање револуције које рађа интерес за доминацију, а одбрана комунизма „од будућности је чин воље која подразумева превелико одрицање од критичке рационалности", чија идеологија оправдава и практикује бројне об-

лике репресије, која се „прикрива причом о слободи" (Мур, 2000 : 445)[4], мада се не дозвољава озбиљно опозиционо деловање. Јер се не признаје право егзистенције свим друштвеним и политичким снагама које желе да делују, напротив оне се гуше, цепају, руше њихова вођства, онемогућавају њихове организације. Стога се може догодити како је упозорио Драгољуб Јовановић, „да због те политичке опресије нова Југославија страда, као што је стара Југославија страдала због националне опресије", „од које је боловала и најзад умрла" (Јовановић, 1991: 399).

Међутим, комунисти полазећи од „антифашистичког мита" и „комунистичке илузије" , „велике антилибералне и антидемократске реакције" повезане мржњом према грађанину и уништењу „грађанског поретка путем апсолутног потчињавања појединаца идеологији и терору партијске државе" (Фире, 1996: 226), нису се обазирали на оваква упозорења, употребљавајући моћ државе да би остварили своје визије преко нових начина и прераде „искористљиве прошлости" (Низбет, 1999) слабе традиције грађанских тековина, која није претерано марила за таквом врстом унутрашњег поретка, већ за државом тријумфа, чији се политички развој кретао између две крајности; ауторитарних режима и народних побуна (Тасић, 1927). Ова подлога било је плодно тле за успостављање поретка партијске државе и „службеног национализма" (Андерсон, 1990) ефикасним разарањем ионако слабог (ако је уопште постојало) грађанског друштва, које се једноставно поистовећивало са „контрареволуционарним друштвом", као израз њене аутентичне и историјске потребе директног деструирања наслеђеног, дубоко освајајући друштвено ткиво антидемократским мерама, консолидације лењинистичке државе која је онемогућавала настанак ефикасне тржишне привреде и стабилне демократије, смишљено уништавајући „све могуће опоненте своје моћи, од „командних позиција" економије, преко безбројних фирми, ситног бизниса, синдиката, цркве, штампе, добровољних асоцијација, све до саме породице" (Фукујама, 1997: 64).

При томе је примарна идеолошка јединственост, нужношћу прихватања политичких одлука комунистичког вођства, које свесно или несвесно почиње „имати улогу господара имања" (Андерсон, 1990: 144), нивелисала различите интересе и евентуалне националне разлике, прихватањем јединственог југословенског интереса који је националну равноправност подразумевао с уверењем да је радничке класа интернационалистичка, да су јој интереси општи, тако да су идеологија комунизма и превазилажење национализма као остатака „буржоаског национализма" старог режима, најтешње повезани. Зато се ређе говорило директно о појавама „шовинизма", а сасвим ретко о „национализму" или о „сепаратизму" јер се сматрало да „радни народ" није национално подвојен, па да „отуда истицање појединачних националних интереса, који би били

[4] То је по Муру заједничка карактеристика либерализма и комунизма као две успешне доктрине, мада постоји разлика у усмерености репресије код комунизма против свог становништва, док је либерална усмерена у великој мери против спољњег света, против других (Исто).

супротстављени заједничком, може бити својствено само противницима система као целине" (Милосављевић, 1992: 360-361)[5].

Но и поред тога баласт нерашчишћених националних рачуна из рата (и пре њега) у оствареној и прикривеној форми пренео се у поратно време. Носиоци великосрпског национализма ширили су вести да су „Хрвати и „Турци" на власти, а хрватски и муслимански националисти, да је опет наступила ера српске доминације, док је римокатолички клер оптуживао Муслимане да су се извукли од одговорности за понашања у рату, пребацујући кривицу на католике" (Петрановић и Зечевић, 1987: 432).

Тако је у априлу 1954. године, загребачки часопис Република, поново објавио запис М. Крлеже „Сцена на Јасеновачкој станици" из 1919. године, у којем је поред осталог писало: „Беч гладује, Аустрије нема. Руља је завладала свијетом, рат су добили балкански цигани. Каква ли срамота". И додаје, „ови у шљиви балкански цигани који читавог дана жваћу лук и пљуцкају по апсанама, ова неписмена багра за вјешала. Тој данас Европа вјерује и дала јој је у руке некакве барјаке". Ове речи Крлеже, човека блиског власти, који је имао све привилегије и бенифиције, који је у Загребу формирао Лексикографски центар за целу Југославију, упућене српском народу, изазвале су реакцију Антонија Тодоровића, пре рата народног посланика, учесника балканских и Првог светског рата, републиканца, пореклом Призренца, који је говорио француски, турски и албански. Тодоровић је у отвореном писму М. Крлежи, питао да ли је то израз његовог духа и мишљења о српској војсци, односно српском народу, и уколико то нису његове мисли и осећања, зашто се од њих није оградио, бар једном реченицом, или их ставио под наводнике као туђе. Уместо Крлежиног одговора, следиоло је Тодоровићево хапшење, без суђења у затвору, је провео више месеци, да би, по казивању породице, захваљујући Војкану Лукићу, једном од челних људи полиције, 1955. године, био пуштен. (Поповић, 2012:83-84).

Очито и хрватски комунисти 'превеслали' су идеје правашке политике, и давали јој легитимитет континуитета хрватске националне идеологије (в. Берић, 2005), како у односу према Србима, тако и према ентитету Босне и Херцеговине, стешњеном у сендвичу између Загреба и Београда. Хрвати, без обзира на идеолошки предзнак, мисле како се државе оснивају на ногодбама с правом отказа (Јовановић, 2006:306).

Сама Босна и Херцеговина била је подељена и располућена неповерењем и етничким сукобима између три ривалске етничке групе. Утонула у корупцију, она је баштинила погубну комбинацију аустријске бирократије и отоманске спорости и неефикасности (Рамет, 1996: 31).

[5] 24. маја 1945. донет је Закон о забрани изражавања националне, расне и верске мржње и раздора за чија кривична дела је предвиђена казна затвора од 3 месеца до 5 година, са могућношћу губитка „грађанске части до пет година после издржане казне затвора" чл. 3. Међутим, за дела која имају масован карактер, чији је циљ „поткопавање" и слабљење основних националних тековина НОБ, кажњавају се строгим затвором од 2 до 15 година, с делимичним или потпуним конфисковањем имовине, губитка грађанске части,, а у случају позива на вршење убиства смрћу, чл. 4 Службеници у „званичној делатности" и повратници кажњавају се тежом казном.

Међутим, као и у предратној Југославији, и у новој (комунистичкој) Југославији „срж југословенског проблема остаје српско–хрватски однос, тј. хрватско незадовољство политичким статус qуо – ом” (Рамет, 1984: 112-113). Он се храни разликама, а живи од магловитих расуђивања и погрешних закључака, носећи са собом страшан дар за препирку, претерану строгост суђења, по коме судије увек претпостављају да је Други крив, и да оптужени не може да буде и невин. Српско/хрватски националисти државно питање решавали су неуморно, чак и на комунистичком „преваспитању”, попут идеолога Равногорског покрета и писца Хомогене Србије („Велике Србије”) (1941) Стевана Мољевића, коме је Загреб био ближи од Београда, „мада већег Србина од њега није било”. („непрестано се кошкао и најзад завадио с Драгишом Васићем”). Издржавајући 20-ето годишњу затворску казну у Сремској Митровици (осуђен на суђењу Дражи Михаиловићу у Београду, 1946.) Мољевић је „нашао начина да се Србија повеже са Словенијом и да Југославија опстане и без Хрвата, ако они не буду хтели заједницу. Знао је напамет процентуални однос католика и православних у свим срезовима Хрватске и „трију вера” у Босни и Херцеговини. Статистика је била његова велика страст. Тврдио је да се из Словеније може ићи кроз сама српска села све до Мачве, да Срби већ имају апсолутну већину у Босни и Херцеговини, и да ће та већина још расти; да је „црногорска нација” само Ђиласова будалаштина; да нешто више има смисла признати Македонцима неку индивидуалност; да ће Немачка морати да се уједини и да поврати оно што је припало Пољској и Совјетском Савезу; да је „рат ту” – очекивао га је већ у новембру 1947. – и да ће га изазвати Американци, ма како га Руси избегавали (...) да је комунизам у паду и да свет иде у десно, и то у правцу опште американизације” (Јовановић, 2008: 298-299). Занимљиво, он је признавао многе тековине комунистичке револуције, каква је била национализација привреде, женско право гласа, 18-то годишње пунолетство, упоређивао је Лењина, Троцког и Стаљина и све се више бавио историјом и политичком социологијом, а све мање стратегијом и географијом.

Један други робијаш у Митровици, кога је Мољевић, једини међу Србима штитио, и на крају „га се одрекао зато што је другом Србину честитао Славу”, Хрват Ђуро Виловић, (који је „напустио свештеничко звање, а није наишао на подршку међу својим Хрватима у борби против попова; изашао је из католичанства, а није примљен у православље коме је тежио, никад није сањао да буде ратник и члан неког штаба, а четири године се потуцао по „слободним српским планинама, са војводама и четницима; (...) био је убеђен да се у њему оваплотила душа проте Матеје Ненадовића, а Срби га никад нису признали за свога, и кад се правио да спава на поду неке сеоске појате чуо је јасно како се његови пратиоци питају шта чекају те не униште „ово хрватско ђубре)”, не улагујући се Србима тврдио да „Хрвата нема”. По Виловићу постоје Срби, Словенци, Бугари, други словенски и несловенски народи, „али не постоје Хрвати. Оно што се данас тако зове, то су само покатоличени Срби или бивши Словенци, Мађари, Немци и Пемци. Написао је расправу Далматински дедови, да покаже како су Срби бежали из Босне и Херцеговине,, примали латинску веру да би се удобрили Талијанима”. Његово друго уверење је било „да је ка-

толичка црква ужасна установа, непријатељ људског рода. Имао је масу података о световним богатствима, капиталима и банкама Ватикана" (Јовановић, 2008; 301,303).

Виловић се усуђивао да једном од ретких, можда и јединог Павелићевог генерала, који није осуђен на смрт („Хрват залутао у спрски затвор"), генералу (који је читао „дебеле књиге, романе и филозофска дела", чија је страст била филозофија, а сликарством се бавио као даровит аматер, кога су Срби звали усташом, иако је он себе сматрао домобраном), Звонимиру Стимаковићу, тврди како Хрвата нема, пресудивши по његовом говору да је и он „бивши Словенац". Овог усамљеника „усред поворке робова", српски робијаши критиковали су за надменост и недруштвеност, за мржњу свега што је српско, да је искључив хрватски националист. Осуђени Хрвати сматрали су га својим шефом. Овај генерал који је сваком приступао са речима „клањам вам се" и по дубровачком начину говорио „господару", „уживао је кад је причао како је са Немцима вршио разграничење Независне Државе Хрватске. Имао је пун кофер новчаница куна, наредио је да се направи читава хекатомба прасића и ћурана, приредио је ручак немачким делегатима, и наредио да се свакоме направи по један пакет јела и пића. Сутрадан су примили границе које је он предложио, мада је као документацију, насупрот њиховој, имао само једну обичну географску карту". То потврђује са колико лакоће велике силе одлучују о националним интересима малих народа. Иначе према сведочењу Драгољуба Јовановић, левичара, који је заједно робијао с генералом, и био с њим везан патњом и дугим разговорима, али се дубоко разилазио у прогнозама будућности, генерал Стимаковић, мада оптимистичан у погледу смене комунистичког режима („слободни избори под надзором Уједињених нација") у расправама о српско/хрватским односима, „замерао је Србима да су „тешки": много траже, искључиви су, не признају никога ко није Србин, по могућству Србијанац, обавезно добар православац, ћирилични човек, да слави Славу. А већ Хрвати и друге нације за Србе уопште нису људи, или су људи треће и четврте категорије. Нама Хрватима не остаје друго него да се одвојимо од вас или да постанемо Срби". Генерал се питао: „Како да живимо са вама (Србима – М.Ш.) кад ви сваких пет-шест година приредите какав лом. Кад не прогласите диктатуру, ви објавите рат папи и католичкој цркви, или направите 27. март који нас уведе у Светски рат без кога смо могли бити. Ми у Загребу никад не знамо шта се може десити у Београду и у какав сос ћете нас (Хрвате-М.Ш.) увалити..." Објашњавао је Јовановићу, да „Срби примају и величају Тита – зато што је за Југославију и што је чува", уверавајући га „да је за НДХ био сваки Хрват без изузетка, док за Павелића и за усташе, сем врло малог броја загрижених, није био нико. Себе је сматрао „радићевцем", а по повратку из затвора „није се одушевио оним што је затекао у Загребу, али се добро снашао са својим сликањем" (Јовановић, 2008: 270-273).

Јовановић је забележио и мала „предавања" из југословенске политичке социологије, о понашању Словенаца који „прогласе сваку чуку за Алпе, сваку бару за језеро, сваку дрвену кровињару за вилу, па деру ли нас (Србе – Ш.М.)

деру. Утрапили нам неку хегемонију, а они црну воду продају по педесет динара шољицу" (Јовановић, 2008: 257).

С друге стране, и српски демократи, хрватско усташтво наводе као „пример обољења национализма", један „отровни коров фашизма и национал-социјализма ту је пресађен на једно дубље нађубрено земљиште" на чије је плодно земљиште пало „опако семе усташко". „Огромна мрежа Павелићевих војних и невојних сарадника, до вајара Косовског храма (Иван Мештровић – Ш.М.) и Штросмајерових наследника у хрватском епископату, показује широко духовно растојање" (Грол, 2005: 63, 65). Отуда се према М. Гролу, федеративно уређење Југославије, наметало у времену њеног оснивања, као што се на један или други начин наметао аутономан живот Македоније, њен федерални положај, мада „за њега не говоре ни одређена етничка посебност ни њој одговарајуће границе, ни традиција у позитивном смислу како је то случај код Црне Горе" (исто, 177). Пишући о интересу Србијанаца за Македонију, истичући економски и саобраћајни момент, али и осетљивост за „ослобођење Македоније", Грол наводи једног бугарског публицисту који је у току Првог светског рата рекао: „За нас је Добруџа питање стомака, Тракија (излаз на Бело море) питање плућа, а Македонија питање сентименталности." Имајући у виду тешка искушења кроз које су прошли српски и бугарски народ, која су их скупо коштала, „коштала Македонију", Грол у тадашњим „тешким стварностима", истиче одлучујућим животне услове, наглашавајући да „за Србе су – као за Бугаре излаз Тракијом на Бело море – органски везани Вардар и Морава: питање плућа. Тај је интерес једнак за народ у Поморављу исто као за онај у Повардарју". Стога „за Србе питање Македоније остаје питање плућа испред сентимента" који „преконоћ не брише никоји новији преокрет историјски" (Грол, 2005: 179, 180).

Македонци, не само што су оспоравали српско „ослобођење" Македоније (повезаност Мораве и Вардара) већ су њихови представници након обнове Југославије (Методије Шаторов) тражили протеривање свих Срба из Македоније. Томе се успротивио М. Ђилас, позивајући се на Лењиново противљење протеривања Руса са Кавказа. У томе је добио подршку Тита, који је говорио о „класном" постављању тог проблема, рекавши: „Ови који су у Македонији били угњетачи, жандарми, отели земљу, њих треба протерати, обични српски сељаци, радници, чиновници, могу да остану" (Ђилас, 1991: 8).

Гвоздени маљ нове „комунистичке реформације" није успео да потисне све ове међунационалне размирице као продукте „буржоаске идеологије". И сама социологија је забрањена као „буржоаска наука".

Страни посматрачи, западна штампа, истрајно указују на ове разлике и неједнакости инсистирајући да само три народа имају јасно „дефинисан национални карактер", Срби, Хрвати и Словенци, којима одговарају три републике, њима се придружују Македонија и Црна Гора где је ниво „националне свести становништва знатно нижи", а шести „ентитет" Босна и Херцеговина „не поседује засебно национално осећање". При том закључују да Словенија, Македонија и Босна и Херцеговина „уживају више слободе, самосталности и економ-

ских привилегија", за разлику од Србије и Хрватске, које „нису у тој мери самосталне", и „обнова и изградња" падају пре свега на њихова леђа, што оставља утисак да ове две републике „испаштају за понашање у току рата". Таква политичка „симетрија" изазива код Срба и Хрвата „ресантиман у погледу словеначког, македонског, црногорског и „бошњачког" становништва". У контексту таквих идеја одлучне мере комунистичког центра против национализма и регионализма доживљавају се у Хрватској као „одлуке Срба", те да и у Загребу „српски елемент" задобија превласт, па их Хрвати оптужују за „сва зла", пребацујући им што су издејствовали уклањање споменика Бану Јелачићу, иако су сами у Београду задржали споменик Кнезу Михаилу, заборављајући да су у току априла 1946. све улице у Београду, династије Карађорђевића преименоване како би се затрла сећања на прошлост и „реакционарни" стари режим. С друге стране Срби су оптуживали Хрвате да њихова национална химна „подсећа на окупацију и крваве испаде усташа" (Аугрос, 1996 :73-74)[6]. Њихова грађанска опозиција отворено је устала против конституисања федералне Црне Горе, негирала постојање македонске нације, борећи се као и хрватска опозиција за хегемонију над Босном и Херцеговином (Биланџић, 1985: 261).

Све то показује да национални покрети нису били мртви, и потиснути како је то власт представљала, већ да су видели једини начин борбе против комунистичке власти у националном окупљању у оквиру политичких странака ради заштите интереса својих народа и њихових република – држава. Отуда је у очима комуниста политички плурализам „виртуелно представљао национализам, па је укидање институционалних оквира за испољавање национализма био један од начина да се тај проблем реши" (Аугрос, 1996: 77)[7], на путу монополизације власти комунистичке хегемоније остваривање социјалистичког друштва. Али и после укидања партијског плурализма, национализам је налазио друге форме испољавања, приморавајући на тај начин власт да се поново суочи са проблемом који је потискивала и сматрала решеним. Зато нас претерано не изненађује, што је Брозовим оживљавањем руританске помпе (М. Ђилас), „службени национализам" на много суптилнији начин продирао у постреволуционарни стил управљања, из чијег прилагођавања неизбежно произилази „државни" макијавелизам као очита одлика постреволуционарних режима, који нису презали од мобилизације увек популарног национализма, увек реториком самоодбране, шта више натурализмом старе династичке државе, чак и под неонским натписом „српске хегемоније". Сам Ј. Броз је више од три

[6] Аутор наводи један извештај француске амбасаде у Београду од 11.12.1945. у којем је садржан извод из чланка Народног листа, који говори о догађајима који су уследили после фудбалске утакмице између загребачког Динама и београдске Црвене Звезде. Победу свог клуба хрватски навијачи су бурно прославили шовинистичким узвицима на стадиону и по улицама Загреба. Лист је оптуживао непријатеље народа који настоје да „оживе мржњу између Срба и Хрвата". У том извештају се напомиње да и унутар комунистичке партије Хрватске „постоји једна антисрпска фракција, па додаје да Хрвати иду тако далеко да изјављују да они хране „те српске леншт ине". На крају се изводе „два значајна закључка: (1) српско-хрватска мржња се поново буди и (2) чак и у крилу КП Хрватске има носилаца националистичких ставова". (Исто, 78).

[7] О краткотрајном политичком плурализму и затирању послератне опозиције. Види: (В. Коштуница и К. Чавошки, 1990).

деценије своју политику састављао у „Белом двору" цитадели краљевске моћи Карађорђевића, прво покушавајући да формира неку врсту југословенске супер или над нације, како би своја револуционарна рамена могао окитити, старинском раскошном парадном одећом старе династије, од чега се брзо одустало, и касније кормиларећи „канцеларијским ратовима" националиста унутар СКЈ из кога су заправо произашли сви лидери националистичких покрета, који нису гајили наду да социјалистичку націју ускоро продају буд-зашто, нити су напустили фикцију попут оне да „марксисти као такви нису националисти" (Андерсон, 1990: 145). Још једном се потврдило оно о чему је често говорено да је „пролетерски интернационализам" слаб ривал савременом национализму. Од када су 1914. европске социјалистичке партије у својим парламентима гласале за ратне кредите, радници су скоро у свим кризама на прво место стављали патриотизам (Малиа, 2005: 17). У том смислу ни југословенски радници нису били изузетак, они нису успели да интегришу Југославију. Њихов покрет, стварно је био покрет партија, не пролетера. Комунизам је изгубио превагу над национализмом, очигледно се уљуљкујући сувишним сном о свом бесконачном просперитету. Дошао је до нових граница које су захтевале нова преиспитивања и друкчије одговоре. Један од бољих одговора на ово питање, који зависи од историјског периода „јесте тај да су лењинистичке партије, уједињене или у завади, биле способне да потчине национализам својих народа само онолико дуго колико је трајао занос о доласку златног доба; али, када је он избледео, национализам се вратио у први план" (Малиа, 2005:18). Занос о доласку златног доба, сменио је занос о повратку златног доба. Управо је смрт партије претходила колапсу југословенске државе, потискивање националног трансформисано је у тријумф националног самоодређења, довршења изградње нације – државе. Ту нам фикција о национализму као патологији модерне развојне повести ништа корисно не може учинити. Остаје нам да ископавамо из рушевина југословенског наслеђа, да активно промишљамо његово искуство, с обзиром да се још увек није појавила никаква нова парадигма која би усмерила оно што је названо „креативним нередом" (Shearer, 1998), и дамо све од себе како би упознали нашу стварну и замишљену прошлост. Можда ће нас хирови историје присилити да се задовољимо мешавином разлика и сличности. Свакако не можемо игнорисати нашу уплетеност у тај кошмар.

Литература:

1. Anderson, B., 1990. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb: Školska knjiga
2. Arent, H., 1998. *Izvori totalitarizma*, Beograd:Feministička izdavačka kuća 4.
3. Augros, B., 1996. Nacionalne tenzije u Jugoslaviji 1945 – 1960: retrospektivni pogled spolja, Sociologija, Vol. XXXVIII, br. 1. str. 69-83.
4. Bakić, J., 2004, *Ideologija jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
5. Berić, D., 2005., *Hrvatsko pravaštvo i Srbi II*, Novi Sad. Orpheus.
6. Bilandžić, D., 1985. *Historija SFRJ: glavni procesi 1918 – 1985*, Zagreb: Školska knjiga.

7. Cummins, I., 1980. *Marx, Engels and Nattional Movements*, London: Croom, Helm.
8. Čomski, N., 2009., *Neuspele države*, Novi Sad: Rubikon; Beograd: Beoknjiga.
9. Dedijer, V., 1991. *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, Beograd: Prosveta.
10. Derida, Ž., 2012., *Za Moskvu u oba pravca*, Loznica: Karpos.
11. Dimić, Lj., Životić, A., 2012., *Napukli monolit: Jugoslavija i svet 1942-1948*, Beograd: Arhipelag; Službeni glasnik.
12. Durkheim, E., 1999. *Pravila sociološke metode*, Zagreb: Naklada Jenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo.
13. Fire, F., 1990. *O francuskoj revoluciji*, Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
14. Fire, F., 1996. *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku*, Beograd: Paiadeia.
15. Fukujama, F., 1997. *Sudar kultura*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
16. Đilas, M., 1991. Borbe u glavi (intervju), *Duga*, br. 457, 30. VIII–13.IX
17. Grej, Dž., 1999. *Liberalizam*, Podgorica: CID.
18. Grol, M., 2005. *Iskušenja demokratije*, Beograd: Službeni glasnik.
19. Hajek, F., 2012., *Put u ropstvo*, Beograd: Službeni glasnik.
20. Jančar, D., 2001. Slovenačka „crna knjiga komunizma", *Danas*, 12.mart, str. 17.
21. Jezernik, B., 2012., *Non cogito ergo sum: eseji o Golom otoku*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
22. Jovanović, D., 1991. *Sloboda od straha*, Beograd: Filip Višnjić.
23. Jovanović, D., 2008. *Medaljoni*, knj. IV, Beograd: Službeni glasnik.
24. Jovanović, S., 2006., *Poruke*, (prir.): Trkulja, J., Lazić, Ž., Beograd: Službeni glasnik.
25. Kafka, F., 2008., *O grehu, patnji, nadi i istinskom putu*, Beograd: Službeni glasnik.
26. Koštunica, V. i K. Čavoški, 1990, *Stranački pluralizam ili monizam: Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, Beograd: Privredni priručnik.
27. Malia, M., 2005. Nacizam – komunizam: skica za poređenje, u: Dubil, H&G. Mockin (priredili), *Manje zlo: moralni pristupi praksama genocida*, Beograd: Časopis Beogradski krug, str. 13-42.
28. Milosavljević, O., 1992. „Centralizam" i „republikanizam" (nacionalizam u Jugoslaviji 1945 – 1955, *Sociologija*, Vol. XXXIV, br. 3. str. 359-370.
29. Monteskije, Š., 2004. *Persijska pisma*, Beograd: Utopija.
30. Mur, B., 2000. *Društveni koreni diktature i demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.
31. Nikčević, T., 2010., *Goli otoci Jova Kapičića*, Beograd: V.B.Z.
32. Nizbet, R., 1999. *Konzervativizam*, Podgorica: CID.
33. Perica, V., Velikonja, M., 2012., *Nebeska Jugoslavija: interakcija političkih mitologija i pop-kulture*, Beograd: Biblioteka XX vek.
34. Petranović, B. i M. Zečević, 1987. *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost II*, Beograd: Prosveta.
35. Popović, R., 2012., *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik.
36. Pučnik, J., 2001. Slovenačka „crna knjiga komunizma" (19): Sprovođenje konačnog rešenja, *Danas*, 30. mart, str. 17.
37. Pučnik, J., 2001. Slovenačka „crna knjiga komunizma", *Danas*, 27. mart, str. 17.
38. Ramet, S. P., 1984, Yugoslavia and the Threat of Internal and External Discontents, *Orbis*, Vol. 28. No 1, pp. 103-121.
39. Ramet, S. P., 1996. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War* (second edition), Boulder, Colorado: Westview Press.
40. Shearer, D., 1998. From Divided Consensus to Creative Disorrer; Soviet History in Britain and North America, *Cahiers du monde russe*, Vol. 39 (4).

41. Singleton, F., 1985. *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press.
42. Simoniti, V., 2001. Slovenačka „crna knjiga komunizma" (8) Klaviri za novu vlast, *Danas*, 15.mart, str. 17.
43. Šutović, M., 2005., Srpski liberali i nacionalizam, *Odzivi*, God. XXXIII, br. 127, str. 134-151.
44. Šutović, M., 2006., Politička tehnologija nacionalizma, *Odzivi*, God. XXXIV, br. 130, str. 139-158.
45. Šutović, M., 2009a, Simptomi krize međunacionalnih odnosa u drugoj Jugoslaviji, *Odzivi*, God XXXVII, br. 134-147.
46. Šutović, M., 2009b, „Nacionalni komunizam" i/ili „protestanski" staljinizam, *Hereticus*, Vol. VII, № 4, str. 95-105.
47. Vajld, O., 2009., *Duša čovekova u socijalizmu*, Loznica: Karpos.
48. Vučetić, R., 2012., *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik.

DEPRIVATION OF THE NATIONAL OR A SELFDEFINITION OF NATION

Summary: By the constitution of a communist domination in the new Yugoslavia, the proclaiming principle of the selfdefinition of a nation, as a organized principle of federal order, a natural delivering of the society on the nations and them states, as a model for the "overciming nation" is so more deprivated in the truying to create Yugoslav super or a over nation. It was believed that by the cutting of a pluralism of a parties as a institutional ground for the expressing a nationalism, and with a confirmation of a communist monism, the problem will be resolved. Rare, directly was speaking about `shovinism`, extremely rare about `nationalism` and a `separatism`. They treated as a rests of a old regime and a "bourgouies nationalism", as a opposites of the system in a whole. But, the "official nationalism" an the very subtile way was penetrated in a post revolutionary style of managing, and by his adopting was excided "state" macchiavelism. He is evidently property of a postrevolutionar regime and his leaders. He was not souspicious to the mobilisating of nationalism and a popular rhetoric of a selfdefending the nation. Technytians in the parties stays a leaders of the nationalistic mouvies, possessed the old structures of power in concviscation the government, and they was not be able to sale the socialistic nation for the anything. The dead of the party was antacessed to the colaps of Yugoslav state/nation, and to the trioumph of the national state. Classes could not success in the integration of Yugoslavia, and in the beginning of communism deprivated national selfdefinition, is completely desintegrated them.

Key words: Yugoslavia, internationalism, federation, communism, selfdefinition of the nation, desintergration

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ*
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 32.019.5(430):355.4“1941“
Монографска студија
Примљен: 13.06.2016
Одобрен: 18.08.2016
Страна: 233-243

НЕМАЧКА МЕДИЈСКА ПРОПАГАНДА ТОКОМ АПРИЛСКОГ РАТА 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду се анализира немачка пропаганда у време априлског рата 1941. године. Посебно се анализира деловање немачког информативног магазина „Сигнал“ у циљу ширења немачке војне пропаганде. Вреднује се улога немачке мањине у Краљевини Југославији – Културбунда, који је активно помагао у ширењу пропаганде али и у обавештајним и војним задацима у корист окупатора. Анализирани су примери узимања талаца и изношења медијских извештаја о ликвидацијама као освети окупатора. Посебно се посматра антагонизам немачке мањине и мађарских снага на самом крају априлског рата. Немачка мањина је тражила протекторат под управом Трећег рајха, док је Мађарска хтела да стави Бачку у свој окупациони режим. Медијска пропаганда током напада на Краљевину Југославију била је вежба нацистичких структура пред много већи поход на исток и колосални напад на СССР, који ће након тога уследити.

Кључне речи: медији, пропаганда, рат, окупација, Немци, нацизам, новине

Уводни део

Напад на Краљевину Југославију почео је у ноћи између 5. и 6. априла 1941. године заузимањем Сипског канала на Дунаву, а у раним јутарњим часовима 6. априла немачка авијација започела је жестоко бомбардовање незаштићених градова, посебно Београда, који је био проглашен отвореним градом. У берлинском министарству пропаганде Гебелс је већ припремио фанфаре на радију за потребе напада на Југославију, а музика је узета из увертире „Принца Еугена“, што није било случајно (Кершо, 2004:405). У нашој и светској историографији није баш најјасније ко је прочитао говор на немачком радију јер Ј. Кершо на наведеној страни пише: „Онда је дошло пет сати и двадесет минута изјутра (6.април 1941, В.Б.). Напад је почео. Хитлер је тада помислио како би могао да оде у кревет. Убрзо после тога Гебелс је на радију

* barovic@ff.uns.ac.rs

прочитао Хитлеров проглас.“ (Кершо, 2004:405). Б. Петрановић говорећи о истом питању истиче: „Хитлер је у свом говору немачком народу 6. априла 1941. око 6 часова преко радија осудио „војну клику“ у Београду, која је вечито организовала војне ударе и састојала се од британских „плаћеника“ (Петрановић, 1988: 97).

Југославија је нападнута од Немачке, Италије и Мађарске, док су Румунија и Бугарска уступиле своје територије немачким копненим снагама и Луфтвафену-нацистичком ратном ваздухопловству. Поред психолошког дејства на становништво јако бомбардовање имало је за последицу прекид веза између јединица југословенске војске, док је тежиште немачког напада било на источним границама на правцу Крива Паланка–Куманово–Скопље са циљем да се пресече одступница према југу. Нећемо се дуже задржавати на лошем моралу, издаји дела официрског кора, лошој опремљености и застарелом наоружању југословенске војске, него ћемо констатовати да је она била потпуно разбијена услед дејства унутрашњих елемената али и борбених активности најјаче ратне машинерије тог времена, немачког Вермахта.

Априлски рат и немачка пропаганда часописа „Сигнал“

Немачки часопис „Сигнал“ излазио је у Берлину под уредништвом Хајнца Медефинда и био технички веома квалитетан илустровани забавно-информативни часопис, у модерној форми за то време, која подсећа на данашње њузмагазине. Лист је имао веома модерне фотографије, често у колору, објављивао је пропагандне репортаже, интервјуе, али је то био облик „беле“ пропаганде, која је ишла више на забаву читалаца и није било превише антисемитизма, есктремне мржње и осталих елемената нацистичке идеологије. Неретко је у том магазину објављиван серијал текстова о уметности, филму, култури, било је и за то време веома еротичних фотографија глумица, уметница, али и политички ангажованих текстова о нацистичкој иделогији, текстова који величају немачку војску и њене генерале, буде веру у „коначну победу“ и сл. „Сигнал“ је излазио и на језицима окупираних народа са циљем да шири немачку пропаганду и међу покореним становништвом које је после рата требало да се укључи у Хитлерову „нову Европу“.

„Сигнал“ се одмах укључио у кампању против Југославије, чим је дошло до пуча и демонстрација 27. марта 1941. године у Београду и српским градовима. То се илуструје на тај начин што је испод фотографије Београђана који демонстрирају против приступања Тројном пакту, писало следеће: „Демонстранти, који изазивају властиту несрећу. Енглески новац и енглеско хушкање терају Југославију самоубиству, и то неколико дана иза како је био од неких разумних југославенских државника у Бечу потписан приступ Тројном пакту. Њемачка проматра неколико дана, у Берлину верују још у увиђајност, али Енглеска и УСА држе већ чврсто у рукама храну за топове за свој рат. У Грчкој се налазе већ дуго британске трупе, а у Југославију стижу сада и енглески ратни бродови и аероплани. На ову грожњу постоји само један одговор: оружје!“ (Сигнал, свибањ 1941, број 2, 5).

Фото- Насловна страна немачког часописа „Сигнал“ – на насловници је генерал Ервин Ромел (Фотографија – В.Баровић)

Немачки напад може се веома добро пратити и из фото-репортажа часописа „Сигнал“, који је уз фотографије ваздушних напада на Београд донео следећи текст: „Непосредно након објаве њемачког меморандума о непријатељском држању београдских узурпатора према Њемачкој напали су стука-апарати војничке циљеве југославенског главног града. Непрестано падају и праскају бомбе свију калибара на војарне, ареодроме, колодворе и индустрију наоружања. И одмах се дижу небројени ступови дима, који означују уништавајуће дјеловање нападаја далеко изнад земље. Три пута за 24 сата урлали су аероплани и бацали бомбе на град...И овдје је, као и у Варшави, Ротердаму и Данкерк-у: бојна снага и морал противника смрвљен као стакло...“ (Сигнал, свибањ 1941, број 2, 7).

Фото – Немачка пропагандна репортажа – „С дивизијом ужаса“ (Фотографија – В.Баровић)

Комплетне немачке операције у нападу на Југославију добро су документоване камером ратног репортера „Сигнала“ који је све снимао из куполе тенка, а аутентичне сцене борбе насловљене су сугестивно: „С дивизијом ужаса“. То је одличан пример ратне пропаганде у којем се истиче наводни жесток отпор „српске војске“ (помињу се и модерни југословенски топови), али је и поред тога немачка ратна машина успешно обављала задатак. „Неколико послије тога (главног напада, В.Б.) оборене су српске утврде, које су биле уграђене на обронцима брегова, а оборили су их након жестоког отпора топништво и стрељачки батаљони...Борба је од поноћи нарочито жестока. У једном селу код Александровца даје непријатељ јаки отпор, а сјај од ватре једнога горућег села обасјава брежуљкасту покрајину“ (Сигнал,липањ, 1941, број 1, 9). Немачки пропагандисти нису заборавили да помену како је санитет Вермахта пружао помоћ рањеним југословенским војницима као ни то да су их нападале групе наоружаних цивила.

Културбунд и немачки напад

Припадници Културбунда-немачке народне групе тј. мањине у Дунавској бановини (оквирно територија данашње АП Војводине) пре напада су обавили све припреме да би напад био подржан и изнутра, а одбрана пространих равница Дунавске бановине била је тешка и због конфигурације терена те је тајна радио-станица из Хабаг-хауса, новосадске централе Културбунда јављала својим немачким патронима у Беч, следећу шифровану поруку: „Бр. 25 Према изјавама високих официра треба први отпор да буде пружен тек од Срема – обала Дунава, напротив офанзива правац Албанија и Бугарска. Код Шаренграда према Паланци око 180 бункера“ (Миловановић, 1978: 309).

Немачка мањина у Војводини била је уплашена за своју судбину јер је бомбардовање Београда изазвало огорчење у већинском српском народу, а пошто су немачке трупе још биле удаљене, било је питање шта ће се десити са фолксдојчерима који су могли бити нападнути од појединаца. Стога је одмах по отпочињању напада вођство Културбунда са својим вођом Сепом Јанком на челу одлучило да се повуче у Хабаг-хаус, где се забарикадирало око 150 фолксдојчера. Они су поред већ помињане радио- станице у новосадском Хабагу имали и знатну количину друге војне опреме: 1000 пушака, 30 лаких и и 15 тешких митраљеза, 60.000 комада муниције и велики број ручних бомби (Бибер, 1966:265). Нису се само руководиоци Културбунда затворили у Хабаг-хаус, већ су то учинили и сви други припадници немачке мањине који су то могли, јер је југословенска војска узимала Немце за таоце током одступања.

Познато је да су и немачки окупатори узимали таоце и стрељали их за своје убијене и рањене војнике, али то није био само немачки изум. Таква је била пракса и у другим савезничким земљама током Другог светског рата, а у неким војвођанским местима том чину се одупирало већинско становништво: „Укратко, пред избијање рата појавиле су се у Инђији групе четника да би

међу немачким становништвом сакупиле таоце. Томе су се одупрли угледни српски становници Инђије, међу њима и четнички командант у граду, тадашњи шеф поште. Четници су морали да напусте Инђију необављеног посла. Када је неколико дана касније рат букнуо, узели су ипак, по наређењу Армије, таоце из Инђије. Требало је да буду спроведени у петроварадинску тврђаву, као и таоци из других места“ (Стефановић, 2003: 64).

И наша историографија говори о узимању фолксдојчерских талаца, али аутори истичу да то није била мера уперена против Културбунда као организације јер су узимани и таоци који нису били у њему. У Петроварадину је, према подацима немачке тајне станице „Нора“, било смештено око 500 талаца по једним изворима (Мирнић, 1974: 77). Према другим изворима тај број је био дупло већи: „Југославенске области су тако по немачком нападу из многих крајева од 6. априла па даље почеле по раније приправљеним списковима затварати значајније војне функционаре Културбунда и виђеније Немце, који се нису сакрили или побегли. Већину затвараних таоца је војска посла у петроварадинску тврђаву при Новом Саду , где се окупило 1000 затворених Немаца.“(Бибер, 1966: 265). Већ наредног дана тајна радио станица немачког Културбунда „Нора“ (смештена у Хабаг-хаусу) извештава да је око 500 Немаца дотерано у Петроварадин као таоци.

Након измењених обавештења са Бечом ускоро је немачка радиостаница „Donausender“ емитовала поруку да ће за сваког убијеног фолксдојчера бити ликвидирано 10 Срба, што је била медијска претња и пропагандна мера да би се одвратили војни органи од ликвидације талаца (Мирнић, 1974: 77). Немачка национална мањина је активно обавештавала немачке трупе о стању на терену те је тако уследио радиограм да треба хитно из авиона бацити оружје код Апатина, а затим се наводи да би било добро бомбардовати новосадски Штранд: „Купатило на новосадској плажи, око 2км уз Дунав од железничког моста, велики војни логор. Баците запаљиве бомбе на дрвене кабине. Новосадски гарнизон још је у касарнама. Веза са доносиоцем извештаја је прекинута.“(Миловановић, 1978: 310). „Нора“ је и даље слала поуздана обавештења у Рајх, али још није био погодан тренутак да се изврше и оружани испади из Хабаг-хауса јер је било наоружаних југословенских трупа па се 8. априла шаљу извештаји о проласку артиљерије. Наредног дана „Нора“ радиограмом обавештава о повлачењу велике групације југословенских војника: „...200 бициклиста, пук пешадије са митраљеским одељењем, 24 тешка топа, 72 лака топа, 678 натоварених кола, 1.100 коња и један воз, јављали су доносиоци вести – новосадски адвокат Рикард Дернер и Волфран“ (Мирнић, 1974: 78).

Како су сукоби ескалирали и рат се распламсавао, дошло је ипак и до убијања немачких талаца, о чему пишу немачки извори: „У ноћи између 11. и 12. априла 1941. Југословенска војска у повлачењу према Београду, повела је као таоце девет Немаца из Панчева. Лешеви ових девет талаца, раскомадани, нађени су после неколико дана у шуми поред Дунава. Сахрањени су 22. априла 1941. године. Сахрана је била помпезна уз велико учешће народа и Вермахта. На дан кад је обављена свечана сахрана деветорице талаца, који су ношени кроз центар града у белим ковчезима на раменима земљака, немачки војници

су направили рацију у Панчеву. Осамнаест Срба су стрељали а осамнаест обесили на градском гробљу. Међу њима је била и једна жена“ (Стефановић, 2003: 111).

О том случају имамо као извор и чланак у обновитељском (нацистичком) листу из Бечкерека (данашњи Зрењанин) који се звао „Фолксруф“ („Volksruf“ – „Зов народа“), и који под насловом „Они марширају у духу са нама!“ (алузија на песму Хорста Весела) доноси комеморативни текст уоквирен у црни флор, а уз кукасти крст написан је некролог посвећен палим друговима (алузија на време борбе у Немачкој), док се на крају налази нацистички мото: „Један народ, једна држава, један вођа“ („Ein Volk, ein Reich, ein Fuhrer“). У тексту се наводе имена деветорице погинулих Немаца: „Die toten Kameraden: Karl Unfoni, Florian Gika, Hugo Chrisoph, Franz Melker, Unton, Hauber, Jozef Revegz, Ubert Schopko, Valter Sripples, Johann Flohr.“ (Volksruf 25.4.1941, текст „Auch sie marrschieren im Geist mit!“).

Завршна фаза арпилског рата и окупација Новог Сада

По многим граничним местима Војводине где су били у већини фолксдојчери већ 9. априла почињу да нападају југословенску војску и да разоружавају јединице у повлачењу, које је захватило расуло и паника. Фолксдојчерске наоружане борбене групе дејствовале су у Пашићеву, где је 150 наоружаних културбундоваца разоружало јединицу пуковника Рудолфа Кнеза, а сличних акција било је и у Госпођинцима, Бачком Брестовцу, Парабућу. Наоружане групације фолксдојчера вршиле су саботаже и герилске нападе у леђа југословенским јединицама и у Руми, Инђији, Новој Пазови, и Бежанији, а поред обавештајних задатака постављале су се као органи власти пре уласка немачких трупа односно након повлачења југословенске војске.

Немци су постали господари ситуације у Новом Саду 11. априла, када се југословенска војска повукла те су коначно из Хабаг-хауса изашли забарикадирани руководиоци Културбунда, који одмах шаљу радостан радиограм: „бр. 35 – Све војнички важне тачке Новог Сада посела је фолксдојчерска служба поретка. Молимо безусловно немачку окупацију, па иако би подручје требало да буде предато Мађарима. Довољна је једна чета; ако је потребно, спустити падобранце. Потпис: др Јанко. Одговорите хитно. Киш“ (Миловановић, 1978: 319).

Бојећи се да ће мађарске трупе заузети и окупирати Дунавску бановину тј. данашњу тзериторију АП Војводине, немачки функционери окупљени око вође Културбунда Сепа Јанка инсистирају на доласку немачке војске и стога обавештавају немачку команду да је слетање на новосадски аеродром могуће пошто га држе у својим рукама као и то да су немачке трупе већ у западној Бачкој те зато траже хитну окупацију пре него што стигну мађарски војници. „Бр. 34-Вера-Ми смо у истој мери разочарани, огорчени као и разјарени. Шта траже овде Мађари? Радије целог живота под Хотентотима, него само један

дан трпети благодети идеје круне светог Стевана и бити изврнут руглу наших ренегата. Потпис: Киш“ (Миловановић, 1978: 319). То је био захтев Културбунда од 11. априла, а већ сутрадан у циљу свечаног дочека немачке армије наређено је кићење Новог Сада нацистичким заставама са кукастим крстом, док се за мале заставице којима се могло махати Вермахтовим колонама побринула штампарија „Deutsches Volksblatta“, која је издавала истоимени немачки дневни лист.

У вечерњим сатима 12. априла у град су из правца Футога ушле јединице 8. оклопне дивизије Вермахта, којима је Нови Сад био само успутна станица јер су после сат времена наставиле даљи продор. Немачка омладина је масовно прилазила Вермахту, па је тако само из Сивца добровољно пошло 12 младића, док је из целе Бачке Хитлеровој оружаној сили пришло око 2000 фолксдојчера (Мирнић, 1974: 82).

Културбунд је и даље покушавао да добије немачку окупациону војску те је тако „Нора“ стално слала алармантне позиве: „Молимо што скорије војничку заштиту за немачку народносну групу и од Мађара. Др Јанко. Нови Сад је евакуисан, оба моста су бачена у ваздух“ (Миловановић, 1978: 310). Фолксдојчери су сматрали да су они „ослободили“ Дунавску бановину од југословенских трупа и да стога треба да је заузму немачке трупе које ће обезбедити неку врсту протектората под сизеренством Немачке, али је постало јасно да Хитлер баш и не цени ту њихову помоћ и поред тога што су они јављали да су наводно заробили и разоружали 90.000 југословенских војника (Мирнић, 1978: 78). Та процена умногоме је преувеличана и треба нагласити да је и поред тога што су успели да на путу Српски Милетић–Оџаци пресретну делове једне дивизије коју су преговорима успели да разоружају, ипак нереално је очекивати да би слабо наоружане фолксдојчерске јединице могле да заробе тако велик број војника.

Медијска кампања у циљу припајања Рајху

У циљу покушаја да се Дунавска бановина, данашња Војводина подреди Немачкој почела је да се покреће и медијска кампања, а први број „Deutsches Volksblatta“ (који је престао да излази 6. априла) после окупације Новог Сада изашао је 13. априла 1941. године и радосно је поздравио окупационе немачке снаге: „Добро дошли, немачки војници. Простор који нас је удружио свети је простор. Овај простор је заиста присан и то не само због тога што смо вас овде поздравили као своју браћу, већ такође, и због тога што историја сведочи о повезаности овог простора са судбином Рајха“ (Deutsches Volksblatt,13.4.1941, чланак “Der Einzung der der ersten deutschen Soldaten in neusatz“. Исти број листа, видети и чланак “Seid willkommen Deutsche Soldaten“).

Немци су, међутим, убрзо почели јадиковати над својом судбином јер су им се зле слутње оствариле, те је већ 13. априла у седам часова из правца Футога ушла мађарска Јужна армија, чије су трупе састављене од регуларних

домобранских (хонведских) јединица поселе подручје Бачке од 11. до 14. априла. Културбунд је запао у алармантно стање јер је његова радио- станица послала вапијуће позиве немачким трупама: „Бр. 38-Вера-капетану Шилеру! Јанку, Леману и Рајзеру (руководиоци Културбунда-прим В.Б.) лично је добро, али 700.000 фолксдојчера узалудно чека одговор, зашто нас Рајх оставља тако на цедилу. Ни на један позив за помоћ, ни сенка од одговора. Ово је да човека ухвати очајање...Народносна група је очајна због изручења Азијатима (мисли се на Мађаре, В.Б.). Ситуација је крајње критична. Сваког тренутка очекујемо катастрофу. Пошаљите хитно немачке трупе“ (Миловановић, 1978:311).

Треба истаћи да је Мађарска скопила са Југославијом уговор о вечном пријатељству у децембру 1940. године на Хитлерово инсистирање, тако да се у круговима Хортијеве владе за одређено време престало са територијалним аспирацијама према јужном суседу. Када је избио пуч у Београду 27. марта, Хитлер је понудио Хортију комадање територије Југославије, а Мађарској би у тој подели плена припала Војводина, без Срема. Пошто је Миклош Хорти држао до формализма, није желео да нападне Југославију док она још постоји као држава, већ је чекао 10. април да усташки „војсковођа“ Славко Кватерник прогласи тзв.„НДХ“ те је тек тада кренуо у напад[1].

Сукоби Немаца и Мађара на почетку окупације

У походу на Југославију, у Бачку је ушла поменута Јужна, односно 3. мађарска армија под командом генерала Горонди Новака Елемереа, који је имао под собом 80.000 војника сврстаних у 1, 4, 5. и Брзи корпус (Мирнић, 1974:85). Одмах по уласку у бачке градове, а пре свега у Нови Сад, дошло је до нетрпељивости али и до озбиљних инцидената између мађарске војске и немачких фолксдојчерских формација. Немачка штампа је и након окупације наставила у Војводини несметано да излази, а оно што је сметало мађарској власти у Бачкој било је то што су је немачки медији називали „окупационом“ алудирајући на то да ће ипак прави ослободиоци бити немачки, а не мађарски војници. Немачка омладина масовно је бежала у Банат, који је формално био под управом команданта окупиране Србије, док је у суштини на власти била фолксдојчерска народна група, која је имала око 120.000 домаћих Немаца (Петрановић, 1988: 114).

Немачки омладинци у Бачкој припремали су се за прославу фиреровог рођендана, али су мађарске власти наредиле да се поред немачке мора певати и

[1] Немачки часопис Сигнал посветио је пажњу и квислиншкој творевини тзв.„НДХ“ па поред фотографија Кватерника са нацистичким поздравом доноси и пропаратни текст: „У Загребу, главном граду Хрватске, учинио је један њемачки генерал посјет хрватском војном заповједнику Кватернику. С уласком њемачке војске куцнуо је и час ослобођења хрватском народу, чији се је првоборац Др Анте Павелић повратио из прогонства у Италији, и преузео вођство државе.“ (Сигнал, свибањ 1941, 2. број). Пошто је Немачка признала усташку наказну творевину, на следећој слици се види посета немачког посланика у Хрватској Кашеа, који је све време рата подржавао Павелићеву геноцидну политику и учинио да два нацистичка режима добро сарађују.

мађарска химна те је прослава отказана, а окупациони командант Новог Сада генерал Вереш рекао је вођи месне групе Културбунда Дернеру да се Немци понашају као држава у држави (Мирнић, 1974:86). Мађарска војска је сматрала да је на својој, поново „ослобођеној“ територији, па је одмах почела са скидањем нацистичких застава и транспарената посвећених Хитлеру, што је озлоједило домаће Немце, који су сматрали да је дошао тренутак када могу слободно истицати нацистичка знамења. „У Новом Саду тражећи „четнике“, малтретирано је и пљачкано немачко становништво и запаљена зграда „ЈугоАграрија“ (власништво Културбунда). Том приликом неколико је Немаца убијено. У насталој пуцњави убијени су неки Немци у Шајкашком Св. Ивану и Врбасу. У Футогу је био опљачкан замак „Народног савеза за Немце у иностранству“. Немачка народна стража свугде је разоружана. У склопу опште акције протеривања добровољачког становништва, долазило је местимично (Тител) до масовнијег протеривања и бачких Немаца“ (Мирнић, 1974:88-89).

Постало је савим уобичајено да се Немци и Мађари врећају помињући Хортија односно Хитлера, те је тако уместо савезништва по оружју било сцена међусобних обрачуна који су, као што смо видели, имали и смртне исходе. У циљу смиривања наелектрисане ситуације у Нови Сад је долетео обергрупенфирер Лоренц, који је и сам послао један извештај преко радио-станице „Нора“ о убиству четири фолксдојчера од стране мађарске војске (Мирнић, 1974:88). Ту ситуацију да је убијано и немачко фолксдојчерско становништво можемо повезати са плановима мађарских окупатора да створе вештачки затегнуту ситуацију у којој су тражени наводни „четници“ при чему су припаднике српског народа организовано нападали, пљачкали и убијали (Злочини окупатора у Војводини 1941-1944, књига II, Нови Сад, 1946, 25).

Пошто је немачко становништво, индоктринирано националсоцијализмом и понесено националном еуфоријом, сматрало да су Мађари неоправдано заузели територију која треба да дође под сизеренство Рајха, они су то износили јавно те су тада хонведске трупе нервозно реаговале бранећи „мађарску земљу“ и стога је долазило до инцидената, а често и физичких сукоба са смртним последицама. Немци су имали вере у Хитлера да ће Дунавску бановину сигурно подвести под немачку доминацију, а баш у то време фирер је у разговорима са Хортијем обећавао Мађарској и Банат, али га је због могућег мађарско-румунског рата око те територије ипак доделио Културбунду на управу. До нормализовања односа између припадника војвођанског Културбунда и мађарских власти у Бачкој проћи ће још времена, јер су биле веома јаке илузије Немаца о формирању посебне аутономне државе подунавских Шваба под протекторатом Хитлеровог Рајха. Даљим односима у немачкој националној заједници нећемо се бавити јер је након Априлског рата Краљевина Југославија престала да постоји као јединствена држава тако да ћемо управо то узети као логичну границу.

Закључак

На крају рада можемо констатовати да су немачки војни и цивилни органи имали веома разгранату и добро осмишљену пропагандну мрежу, која је деловала тако да подигне морал немачкој војци и становништву током априлског рата 1941. године и напада Сила осовине на Краљевину Југсоалвију. Немачка мањина која је живела посебно сконцентрисана у северним крајевима тј. Дунавској бановини, била је веома активан елемент који је деловао не само пропагандно, већ и обавештајно па чак и у војно-диверзанстрким акцијама у другој фази априлског рата, када је било извесно да је војска Краљевине Југсоалвије у расулу и да је немоћна да пружи озбиљнији отпор Вермахту и његовим савезницима.

У првој фази рата немачки медији углавном се нису оглашавали, али када је окупиран Нови Сад одмах је на улицама могао да се купи најпознатији лист на немачком језику који је излазио у Краљевини Југославији „Deutsches Volksblatt“, и који је отворено славио нацистичку окупацију и срдачно поздрављао немачку војску. Тај лист је називао и Мађаре окупаторима, алудирајући на жеље војвођанских Немаца да се и Бачка као аутономна област стави у неки облик протектората Трећег рајха, што сама Немачка није желелеа да дозволи (због договора Хитлера и Хортија да Бачка уђе у састав фашистичке Мађарске).

Немачка медијска пропаганда у време рата је посебно смишљено реализована преко њихвог пропагандног листа „Сигнал“ који је имао већи број новинара-ратних репортера који су наступали са ратним јединицама и то у првим борбеним редовима. Они су објављивали пропаганде извештаје и репортаже у којима су величали немачку војску али су и преувеличавали отпор југословенских трупа, како би немачка победа испала што величанственија и убедљивија.

На крају можемо констатовати да је нацистичка пропагандна машинерија ишла у корак са војним снагама и да је априлски рат иако краткотрајан био добар полигон за увежбавање медијске пропаганде, која ће достићи врхунац у нападу на СССР, када су нацисти упрегли све своје медијске, привредне и наравно војне капацитете у циљу реализације тзв. „коначне победе“. У колосалном походу на исток Гебелсова пропаганда покушаће да надомести пад морала и огромне губитке које Хитлерова војска у другој фази рата никако није могла надокнадити, што ће се показати као фатално за наказну нацистичку творевину оличену у Трећем рајху.

Литература:

1. Biber, Dušan (1966). *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*,Cankarjeva založba, Ljubljana.
2. Barović, Vladimir (2016). *Uloga novinara i medija u obaveštajno-propagandnom angažovanju različitih grupa pred napad na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. godine*. Kultura polisa. Br 29, godina XIII, 2016. (31-44).
3. Bešlin, Branko (2001). *Vesnik tragedije (Nemačka štampa u Vojvodini 1933-1941)*, Platoneum, Novi Sad.
4. Grupa autora (1946). *Zločini okupatora u Vojvodini 1941-1944, knjiga II*, Novi Sad.
5. Janjetović, Zoran (2005). *Deca careva, pastorčad kraljeva*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
6. Kačavenda, Petar (1991). *Nemci u Jugoslaviji 1918-1941*. Institut za savremenu istoriju, Beograd.
7. Keršo, Jan (2004). *Hitler 1936-1945*., Utopija, Beograd.
8. Milovanović, Nikola (1978). *Pukotine kraljevstva*, Sloboda. Beograd.
9. Mirnić, Josip (1974). *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*., Institut za izučavanje istorije Vovodine, Novi Sad.
10. Petranović, Branko (1988). *Istorija Jugoslavije, Druga knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941.,* Nolit, Beograd.
11. *Signal,* nemački propagandi informativno-zabavni magazin.
12. Stefanović, Nenad (2003). *Jedan svet na Dunavu*, Društvo za srpsko –nemačku saradnju, Beograd.
13. Hafner, Sebastijan (2004). *Istorija jednog Nemca, sećanja 1914-1933*. Stilos, Novi Sad.

GERMAN MEDIA PROPAGANDA DURING THE APRIL WAR OF 1941.

Summary: The study analyzes the German propaganda during the April war in 1941. Especially, study analyzes the performance of the German news magazine "Signal" in order to spread the German war propaganda. Evaluate the role of the German minority in the Kingdom of Yugoslavia - Kulturbund, who actively helped in spreading propaganda but also in intelligence and military missions in favor of the occupiers. We analyzed the cases of hostage-taking and presetation of media reports about the liquidations of revenge as occupiers. In particular, we observe the antagonism of the German minority and the Hungarian forces at the end of April war. German minority asked a protectorate under the administration of the Third Reich, while Hungary wanted to put in Backa its occupation regime. Media propaganda during the attack on Kingdom of Yugoslavia wasexercise Nazi structure from a much larger march to the east and colossal attack on the Soviet Union, which will then follow.

Key words: media, propaganda, war, occupation, the Germans, Nazism, newspapers

ГОРАН ИВАНЧЕВИЋ*
Покрајински секретаријат за сарадњу
регионални развој, међурегионалну
и локалну самоуправу
Нови Сад

УДК 316.334.3(497.11+407.113)
Пегледни рад
Примљен: 12.09.2016
Одобрен: 21.10.2016
Страна: 245-256

ДРУШТВЕНИ РАСЦЕПИ КАО ПЛАТФОРМА ЗА ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЈСКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ И ПАРТИЈСКОГ ПОДСИСТЕМА ВОЈВОДИНЕ 1990-2012

Сажетак: Друштвени расцепи присутни су у свим друштвима, у својим различитим облицима и врстама, као и у интезитету који је пропорционалан степену развијености појединих друштава, те се у складу са тиму већој или мањој мери манифестују као друштвене појаве које имају конститутивну улогу при обликовању политичког и партијског система. Настанак партијске сцене и партијског система Србије је у каузалном односу са друштвеним расцепима који су испољавали своје дејство у готово свим посткомунистичким земљама, као и са појединим врстама друштвених расцепа који су специфични задруштвене прилике са којима је Србија била суочавана током периода политичких реформи.Друштвени расцепи који су деловали на конституисање партијског система Србије, деловали су и на политичком простору АП Војводине, кроз наглашеније деловање појединих врста друштвених расцепа, што је утицало на формирање појединих специфичности овог дела партијског система Србије, па се основано може устврдити да су управо те специфичности утицале на конституисање партијског подсистема у Војводини.

Кључне речи: Друштвени расцепи, политичке партије,партијски систем Србије, партијски подсистем АП Војводине

Увод

Специфични услови који су у Србији владали током деведесетих година у битној мери су моделирали линије расцепа које су у директној корелацији са факторима који су утицали на стварање партија, партијског система, односно који су деловали на њихов карактер и особине.

Друштвени расцепи, као битна обележја друштава пресудно утичу на обликовање „карактера“ политичких партија, од формирања партијског система. Друштвени расцепи утичуи на обликовање идентитета политичких парти-

* goran.ivancevic@vojvodina.gov.rs

ја.Друштвена стратификација, настала по линијама друштвених расцепа пресудно утиче на фрагментизовање партијског система. Србија је као и већина посткомунистичких земаља пролазила (и још увек пролазии након више од две деценије) кроз реформски и транзициони период, преласком као што су то учиниле и остале посткомунистичке земље, кроз престројавање са командне (планске) на тржишну привреду, промене уставно – правног и институционалног оквира, промене политичког система, промене из једностраначја у плуралистички систем и сл. Поред тога, Србија је по много чему специфична, јер је период промена био праћен девастацијом друштва током деведесетих година прошлог векачему су допринели грађански ратови, економска и политичка изолација земље (санкције УН), економска криза, хиперинфлација, пад националног дохотка, незапосленост и сл.

Политичке партије и партијски системи, настали су углавном на линијама друштвених расцепа. Када се говори о партијским системима, мора се имати у виду да су партијски системи искључиво детерминисани друштвеним окружењем. Као основу за анализу друштвених расцепа који су утицали на политички и партијски систем Србије узели смо: Липсет – Роканов(Lipset – Rokkan) модел, као један од најзначајнијих и најутицајнијих модела којим се објашњава настанак пре свега западноевропских партијских система. Такође, користили смо и Кичелов (Herbert Kitschelt) модел за који су теоретичари уочили да је актуелнији и ближи природи промена у посткомунистичким друштвима, у односу на Липсет – Роканов модел .

Друштвени расцепи као платформа за формирање вишепартијског система Србије

Партијски системи који су настајали у земљама које су одбациле комунизам, након промена које су захватиле Источну Европу, конституисани су на два начина, променама које су уследиле „одоздо“, или променама које су долазиле „одозго“. Сартори (Giovanni Sartori) наглашава да поред елемената за дефинисање, типологију и класификацију партијских система, кључни значај има истраживање фактора и детерминанти разлога и динамике њихових промена, попут деловања промена нормативно – институционалног оквира или социјалног структурирања и подела на партијске системе. Овај писац сматра да се промена партијског система може остварити на два начина: континуирано, односно унутрашњим развојем; дисконтинуирано, односно сломом система. У основи динамике промена партијских система, њихових еволутивних промена или слома, стоје заправо шири интерни социјални и политички разлози, али и екстерни фактори, попут промене односа снага у окружењу, а који резултирају изменама партијског и изборног или и укупног политичког система. У ситуацији када не постоје правила трансформације једног политичког система у други говоримо о прекиду континуитета, односно о дисконтинуитету. Сартори тврди да је темељни дисконтинуитет могуће истаћи на различите начине. Он то чини, пре свега, супротстављањем система страначке државе

страначким системима. Други начин повезан је с' његовом тврдњом да је примарна функција странака у множини – изражавање. Репресију Сартори дефинише као стање у коме присилна средства власти превладавају дуж целог континуума. Изражавање означава стање у коме притисци „одоздо“ превладавају у континууму над присилом „одозго“. Систем с' предоминантном странком сматра се могућим резултатом неке варијанте плурализма, док су атомизирани системи третирани као могућа претеча екстремног вишестраначја. (Сартори, 202: 236 – 237)

У Србији седогодило оно што Дал (Robert Alan Dahl) назива "огромном променом у количини организационог плурализма", до које у постауторитарним државама долази услед ослобађања дуго спутаваног "латентног обрасца политичких конфликата". (Дал, 1994: 66 – 67).

Када посматрамо начин на који су се промене догађале у Србији, онда можемо рећи да су се промене иницијално од 1990. до 2000. године, догађале „одозго“ – унутрашњим развојем, променом хегемонијског система у компетитивни, са доминантном странком са обележјима репресивног начина владања. Разлози који су утицали на то, да се у Србији промене отпочну догађати на тај начин, неопходно је анализирати сагледавањем свих чињеница које су довеле до таквих унутрашњих прилика, као и екстерних фактора који су свакако у великој мери утицали на тај процес.

„Према Дивержеу (Maurice Duverger) „доминантна странка“ означава кретање од вишепартизма ка једнопартизму. У Србији 90 – тих, СПС је представљала „доминантну странку“. Она је све време била на власти (1990. – 2000.). У том смислу она представља прелаз од класичног једнопартизма (СКС), ка класичном вишепартизму.“ (Орловић, 2002: 204).

Дакле, Србија је у тренутку увођења плурализма пролазила кроз различите оквире државних заједница, што је додатно утицало на одсуство усмерености ондашњег државног руководства ка спровођењу демократских процеса, који су трансформацију државног и друштвеног оквира требали да каналишу што је то могуће ефикасније и што је то могуће безболније. Насупрот томе, тадашње руководство Србије је више пажње посвећивало питањима опстанку заједничке државе која се растакала по границама федералних јединица, него питањима реформе политичког система, реформе институција и сл. За разлику од српског руководства, политичке елите осталих република и покрајина су интензивно радиле на модернизацији перформанси својих политичких система, као и ка успостављању институција будућих држава којима су тежили. Расцепи по којима су настајале нове државе на тлу Евопе, које можемо посматрати као макро расцепе, генерисали су своју деструктивну енергију из расцепа на микро нивоу који су годинама тињали унутар друштава бивших комунистичких земаља. Ломови који су се догодили били су углавном омеђени федералним границама тадашњих федералних јединица, унутар којих су већинске групе представљали припадници исте националне заједнице. Овакав модел расцепа представљао је основу за детерминисање линије подела, на којима су формиранеполитичке партија и партијски систем Србије.

„„Промене државних оквира (граница) (СФРЈ, СРЈ, СиЦГ, Србија) мењале су оквир и природу партијске компетиције. У време увођења вишепартизма, још увек је постојала СФРЈ. Већ тада се обликује *расцеп национално – грађанско*. На нивоу СФРЈ националну мобилизацију вршиле су републичке елите (СПС, ХДЗ, СДА), а грађанску УЈДИ (Удружење за југословенску демократску иницијативу), и Реформисти Анте Марковића, бившег премијера СФРЈ. У то време почиње снажно да делује *расцеп центар – периферија*. Београд, а самим тим и Србија, доживљавани су као центар, док су републичке елите представљале периферију. Србија је дала допринос продубљивању овог расцепа покушајима да очува заједничку државу и да задржи неке од република у саставу Југославије („асиметрична федерација“ и сл.). Периферија је мобилисала енергију отцепљења у односу на центар. Та тенденција се бележи од Словеније, Хрватске, Македоније, све до Црне Горе и Косова и Метохије. Босна и Херцеговина је специфична због сегментираних расцепа етничких група са елементима консонијације. (...) Бивша Југославија се узима као пример успешности и краха консензуалне демократије. (...)Плурална друштва подељена су „сегментарним расцепима“ који могу бити религијске, идеолошке, језичке, регионалне, културне, расне или етичке природе. Лајпхарт је најпре користио израз консоцијацијска демократија, а касније консензуална демократија: „Консоцијацијска демократија разумије сегментирани плурализам ако се он протегне на све расцепе који настају из сегментирања у плуралном друштву, те ако је у комбинацији с' демократијом кроз пристанак“. Дакле, уместо наметања са већинским одлучивањем, идеја консензуалане демократије је пристанак као стратегије управљања конфликтима уз помоћ сарадње, компромиса, консензуса и договора, међу бројним елитама. Све док се различити захтеви преговорима и мирољубиво инкорпорирају у институције, систем функционише. Проблем настаје када се процени да је конфликт исплатив, па се појачавају националистички захтеви. У почетку, географски концентрисане групе захтевају аутономију, а касније републику, и на крају сецесију. Добар пример за то је распад СФРЈ, као деловање партија Албанаца на Косову и Метохији. Цена таквог пута скоро увек су велике жртве. Имплозија комунизма није се на овај начин манифестовала само на СФРЈ, и остале бивше комунистичке федерације су расточене по национално – федералним шавовима. Чешко – Словачка и СССР.““ (Орловић, 2011: 21).

У државним оквирима у којима је Србија егзистирала и у којима је градила свој нови идентитет демократског друштва, деловао је читав спектар друштвених расцепа који су доводили до подела на различитим нивоима државног и партијског сегментирања. Сукобљавања тадашњих политичких елита сегментираних на највишем, републичком нивоу,утицала су на формирање и структурирање линија подела које су конституисале линије расцепа које су касније деловале и унутар самих република тадашње државе. Један од расцепа који је испољавао снажно деловање је *идеолошко – културни расцеп.* Ова линија поделе се манифестовала на различите начине и кроз различите појавне облике. Распадом државних заједница, у Србији наставља да делује *историјско – етнички расцеп* који значајно утиче на конфигурацију партијског систе-

ма Србије. Разлоге за то треба потражити у дуготрајаном тињајућем постојању ове линије подела која је еруптирала након увођења вишепартизма, а манифестовала се кроз формирање партија по етничком принципу. Тако су настале партије Бошњака (Муслимана), Мађара, Албанаца и сл. у географски одређеним подручјима Војводине, на југу Србије, на Косову и Метохији, Санџаку итд.

Један од друштвених расцепа који је у Србији веома значајно утицао на специфично конституисање политичких подсистема огледао се у појави регионално – етничких партија, као и специфичних политичких институција формираних на бази управо тих потреба, јесте *етнички расцеп*. Овај друштвени расцеп посебно је присутан и искоришћен у контексту партијске компетиције за „етничке гласове“, на регионалном нивоу, на простору српских покрајина, односно у појединим деловима Србије у којима је концентрисана већа популација припадника одређених националних заједница.*Етнички расцеп* и партијска компетиција за ентицитетске гласове увелико утиче на партијски систем, при чему треба нагласити да партијска компетиција не осликавасавршену пропорционалност етничких линија друштвених подела.Ова линија подела испољава своје дејство сукобљавајући доминантну културу која представља центар, и супкултуре које представљају периферију. Периферија делује према центру, испостављајући захтеве за аутономијом. Србија је била суочена са израженим антисистемским деловањем албанскихпартија, појединих бошњачких партија са простора Санџака, партија војвођанских Мађара и сл. Овај идеолошко – културни расцеп (доминантна култура – субкултура) увелико се поклапа са расцепом центар – периферија.

*Расцеп центар – периферија*је територијално – културни расцеп. Ова линија друштвених поделагенеришеразличите политичке захтеве.Ови захтеви настају као последица територијално – културних аспирација на основама етничког, географског, економског или културног образца. Овај расцеп је такође веома снажно утицао на формирање партијских подсистема Србије јер је конфронтирао политичке актере по појединим питањима која се тичу управо разлике у виђењима унутрашње организације државе.У Србији, је након успостављања плурализма била испољавана линија подела на релацији монархија–република, а након више од двадесет година вишепартизма више се испољавају поделе дуж линија: унитарна држава – регионална држава централизација – децентрализација.

Кичелтје један од првих аутора који је указао да ће себирачи у посткомунистичким земљама сврставати по линији подела између оних који ће чувати status quo и оних који су за промене. За status quo су партије старог режима (ancien regime), док су опозиционе странке (реформисти) биле за промене. Сукоб на релацији ancien regime – реформисти у почетку је био интензиван, док је протоком времена, услед различитих фактора губио на значају и данас, готово да је исчезао. *Расцеп стари режим – опозиција* (реформисти), је у значајној мери довео до диференцијације унутар партијског система Србије, што је додатно утицало на поларизацију друштва. Дакле, кључно питање, када говоримо о динамици транзиције у посткомунистичким земљама, јесте ко

спроводи реформе, односно на који начин се спроводе реформе. Поред тога, имајући у виду чињеницу да је спровођење реформи свакако болан процес кроз који су пролазила готово сва посткомунистичка друштва, такође није занемарљиво ни то, колико ће транзициони процес временски трајати, са апекта брзине његовог опоравка.

Један од расцепа који је обележио готово сва посткомунистичка друштва постојао је на релацији између националног и грађанског принципа. *Расцеп национално – грађанаско* има више вредносно - политичку него социјално – структурну димензију. Овај расцеп увелико је у корелацији са линијама расцепа,,универзионалистичко – партикуларистичко и модернистичко – традиционалистичко". У земљама у којима је транзиција спровођена под контролом странака наследница бивших комуниста, раскид с прошлим временом је био спор или готово да га није ни било. На делу је била закаснела модернизација. Србија је била такав пример, једна од ретких земаља закаснеле демократизације, све до демократских промена 2000. године. Расцеп грађанско – национално је у Србији присутан од увођења,односно, обнављања вишепартизма и продужио је своје дејство све до данашњих дана. *Друштвени расцеп традиционализам - модернизам* је дубљи и утемељнији расцеп у друштвима источноевропских и централноевропских земаља. *Историјско – етнички расцеп* (национално – грађанско) значајно је обележио политичку сцену Србије производећи дејство које сеодражава на успоравање процеса демократизације и интеграције ка ЕУ и сл. Историјско – етнички расцеп „национално – грађанско" и културно – вредносни расцеп традиционализам – модернизам увелико се преклапају и то „национално" се поклапа са „традиционалним", а „грађанско" са „модернизмом". Такави унутардруштвени односи стварајусинергијски ефекаткоји поларизује поделе и утиче на партијско груписање. Поред поларизације на релацији режим – опозиција, стваране су линије подела и унутар блока партија које су биле опозиција режиму, због програмскихразликапо основама грађанско – национално (ДСС се издвојила из ДС - а 1992. године због различитих гледања на национално питање. Ова разлика је довела и до њиховог поновног разлаза и пада Владе (тачније, договора о превременим изборима) 2008. године. Такође, један од разлога цепања СРС – а и формирања СНС – а у основама сукоба има линије овог расцепа.

„Већина вредности формативно је у Србији старија од политичких партија, тј. временски претходе оснивању партија, па је логична претпоставка да су почетком деведесетих година прошлог века управо вредности биле један од најважнијих фактора селекције симпатизера и активиста политичких партија и обликовања партијских програма и акција. Међутим, убрзо су и саме политичке партије, нарочито кроз активности лидера и изборне кампање, почеле да утичу на вредносни профил грађана делујући као секундарни агенс политичке социјализације. Већ на почетку плуралистичког периода појавиле су се значајне разлике између присталица тадашње фактички државне партије СПС-а и присталица опозиционих партија, а временом и између ових других." (Пантић,2003: 19)

Идеолошка баријера која је била једно од обележја комунистичких друштава, комбинована са претходно наведеним линијама расцепа довела је до подела карактеристичних за посткомунистичка друштва, ова линија расцепа је узроковала поделе на проевропски оријентисане, окренуте ка Западу и западним савезима ЕУ, НАТО и сл. и на оне који су национално оријентисани. Ова линија подела у Србији је позната као *расцеп западњаци – националисти*.Овај расцеп је у великој мери зависио од политичких прилика и односа са западним земљама. Проценат подршке грађана Србије евро – атланским интеграцијма је зависио од појединих питања и захтева које су западне земље испостављале Србији у одређеним етапама. Када је реч о варирању у показатељима подршке европским интеграцијама, тај проценат је највише варирао у моментима условљавања Србије са питањима као што су: сарадња са Хашким трибуналом, преговори око статусних питањау вези са Косовом и Метохијом, сарадње са НАТО и сл. Након 2008. године, бивше режимске странке наглашено отпочињу дазаговарају прозападну оријентацију, СПС је учешћем у власти играо активну улогу у процесу европских интеграција (2008 – 2010). Такође странка настала из СРС, СНС значајно је променила своју реторику, која је у великој мери постала прозападна. На националистичким позицијама и надаље остају СРС и ДСС.

Социоекономски расцеп рад – капитал означава поделе настале на основу прерасподеле друштвених ресурса тржишном алокацијом или политичком (државном) редистрибуцијом. „Хеберт Кичелт је предложио модел по којем партијска компетиција има социјално – економску основу, а која је резултат транзиције од планске ка тржишној привреди. Социјална компетиција јача током времена, како се друштво све више приближава тржишној привреди. У источној Европи се у почетку сукоб рад – капитал није јасно изражавао. (...) Кичелт указује на подударност два расцепа, либерализам – космополитизам и ауторитаризам - партикуларизам. Нетржишни status quo – ауторитарно и партикуларистичко су на једној страни, док су протржишни (реформски) и либерално – космоплитски на другој. Уместо либералних вредности, растакање комунизма је праћено националном мобилизацијом као особитом формом колективизма. Бивши комунисти (СПС) су дуго били за државну интервенцију, а против либерализације и значајно ауторитарнији (СПС – „нема отпуштања са посла док трају санкције УН“). То је био егалитаризам у сиромаштву. Модернисти и космополитски били су: ДС, ГСС, Коалиција Заједно, Коалиција ДОС (касније се поделио на ДС и ДСС, као и 1992. и 2008.) и Коалиција за европску Србију. Ауторитарно партикуралистичке су биле странке старог режима (СПС, ЈУЛ, СРС). Процесом приватизације, овај расцеп је попримио димензију добитници – губитници транзиције.“ (Пантић, 2003: 28)

Поменућемо још неке линије подела које су условиле друштвене расцепе који имају утицаја на физиономију и карактер политичких партија и партијских система. Идеолошка подела *левица – десница; расцеп урбано – рурално; расцеп држава – црква; расцеп материјализам – постматеријализам и сл.*

„Расцепи у Србији су више краткорочни него дугорочни. У обликовању партија на линијама расцепа у Србији били су јасни предузетници (нове парти-

је), али њихови ресурси су слабили од партије до сукцесора. (...)Линије политичких подела или социјалних расцепа у Србији су се мењале. Током деведесетих су биле присутне поделе на линији комунизам – антикомунизам, монархија – република, рат – мир. Након 2000 – те, Европа – Косово и Метохија. Данас, опредељивањем СНС – а за европски пут, партије у Србији трагају за новом линијом расцепа. Могуће је да у наредном периоду то буде НАТО – војна неутралност. У Србији расцепи нису дугорочни и стабилизирајући (осим расцепа грађанско – национално). Услед фрагментираности партија и партијског система и изборне волатилности (нестабилности), тешко је ове расцепе видети као стабилне и дугорочне, а сигурно не и „замрзнуте“.“ (Орловић, 2011: 38).

Имајући у виду важност друштвених расцепа, њихову улогу и функцију, која произилази из дистинктног односа друштвених група према појединим питањима, а из чега се управо на основу те дистинкције друштвених подела формирају линије подела, на основу којих се генеришу идеолошке и програмске основе на којима настају политичке партије и остали актери у оквиру партијског и политичког система земље. Друштвни расцепи су универзална категорија и својствени су за сва друштва, такође постоје друштевни расцепи карактеристични као друштевна појава за поједине групе земаља (посткомунистичке земље у транзиционом периоду), или они друштвени расцепи, који су специфични за само неку земљу. На основу тога можемо рећи да се ове линије подела могу категоризовати у три групе: 1.универзални друштвени расцепи, карактеристичне за сва друштва; 2.расцепи карактеристични за поједина друштва; и 3.расцепи који су специфични искључиво за нека друштва. Друштвени расцепи представљају веома важан фактор за детерминисање основе која чини платформу на којој се гради и обликује карактер политичких партија и партијског, односно политичког система земље. Специфични услови који су у Србији владали током деведесетих година у битној мери су утицали на формирање линија расцепа које су у директној корелацији са конституисањем партија, партијског система.

Друштвени расцепи који су утицали на конституисање партијског подсистема у Војводини:

Настанак партијске сцене у Војводини је у свом конститутивном облику, садржао све оне основне линије друштвених подела које су деловале на партијски систем Србије, уз израженије деловање друштвених расцепа који су стварали наглашену дистинкцију по два основа. Први основ је пренаглашена улога друштвених расцепа који су вештачки стварали линије подела апострофирајући питање аутономије, и други основ је постојање највеће концентрације етничких заједница на географски и административно одређеном простору.

Славујевићеве тезе да ће међу друштвеним расцепима бити трајно присутна и линија централизам – регионализам – аутономаштво. За ту сврху послужиће нам следећи закључци анализе програмских докумената политичких

партија у Србији и АП Војводини коју је изнео Јован Комшић: „(...) 1) Програмски однос према аутономији није оса која разговетно дели власт и опозицију; 2) Само једна релевантна (парламентарна) странка залаже се за унитарно, снажно централизовано државно уређење без аутономија и региона у Србији (СРС); 3) Унутар опозиције евидентна је широка скала погледа на политички значај и демократизујуће потенцијале аутономије. У том смислу, приметне су врло велике разлике у садржајном одређењу надлежности органа војвођанске аутономије и међу странкама које се номинално залажу за "висок степен аутономије"; 4) Такође, међу опозиционим странкама постоје и оне странке које одбацују било какву институцију војвођанске аутономије (ДСС); 5) Оно што је програмски "најмањи заједнички садржалац" опозиционих странака јесте залагање за принцип децентрализације власти, регионализације и развијене локалне самоуправе; 6) Осим СВМ и СДА Санџака које то траже, све странке у опозицији, као и оне на власти, противе се увођењу облика етничке територијалне аутономије (регионалне самоуправе националних заједница), а мањи степен разликовања се очитује у односу према идеји увођења персоналне аутономије; 7) Све странке, и на власти и у опозицији, начелно истичу опредељеност за поштовање универзално прихваћене гаме људских права и слобода и заштите мањинских колективних права према "европским стандардима"; 8) Унутар опозиционог блока могуће је приметити тренд раста толеранције битно различитих становишта о наведеним питањима. Чини се да идеја регионализације и аутономија постаје не само легитимна тема на опозиционој сцени Републике Србије, већ и да се на наведеном плану разазнаје почетак грађења оне политике коју Р. Дал назива политиком прилагођавања и неизбежних компромиса као "душе демократије" (Комшић, 2006: 104 – 136).

Етнички друштвени расцеп, представља специфично обележје Војводине. Овај расцеп је историјски, има пренаглашено и веома снажано деловање, а посебно је експлоатисан након увођења плурализма 1990. године, у контексту залагања за права националних заједница. Овај расцеп нарочито је коришћен приликом формирања Националних савета и странака националних заједница, као и сваког пута на изборима приликом борбе за „ентицитетске гласове“. Дакле, политичке партије су показале веома значајно интересовање за пренаглашавање овог друштвеног расцепа пре свега, због акумулације великог броја ентицитетских гласова и релативно једноставног идеолошког присутупа бирачима - припадницима ових заједница,што су поготово екслоатисале странке националних заједница. Овај друштвени расцеп припада групи идеолошко – културних расцепа (доминантна култура - субкултура) и у великој мери се поклапа са расцепом центар -периферија.

*Друштвени расцеп центар – периферија*је од самог увођења вишепартијског система у Србији изразито наглашаван у Војводини. Регионалне и етничке странке су обилато експлоатисале овај друштвени расцеп (Лига социјалдемократа Војводине, партије војвођанских Мађара, ДЗВМ, СВМ, и војвођански део ДС – а). Засигурно се може рећи да „ентицитет“ води ка јасним линијама расцепа у региону, посебно када су етничке групе територијално концентрисане, какав је случај у Војводини. Овај расцеп је такође веома снаж-

но утицао на формирање партијских подсистема Србије, поготово на простору Војводине, као и у осталим деловима Србије у којима су концентрисани тзв. етнички гласови. Овај друштвени расцеп је конфронтирао политичке актере по појединим питањима, која се тичу управо разлике у виђењима унутрашње организације државе. Одређене разлике од увођења вишепартизма у Војводини као што су била питања, пре свих, питање аутономног положаја Војводине, потом, питања унитарна држава – регионална држава (као и различити облици регионализације), централизација – децентрализација, намећу поделе дуж линија расцепа које конфронтирају политичке актере. Са једне стане су странке које су доследно и чврсто биле и остале против било каквог облика аутономије Војводине, (СРС и ДСС), потом странке које су (попут СПС –а), биле за то, да се аутономија Војводине креће у оквирима историјско – културне аутономије, без било каквих обележја државе; ДС – је прилично лутала у ставу о овом питању, од залагања за широк аутономни положај Војводине, до потпуног разводњавања става по овом питању. Са друге стране биле су „војвођанске странке“, попут странака војвођанских Мађара (на челу са СВМ), и аутономистичким странкама (на челу са ЛСВ), које се снажно залажу за аутономију Војводине у њеном најширем могућем облику.

Расцеп стари режим – опозиција је такође био један од расцепа који је утицао на диференцирање унутар партијског система Војводине, и који је значајно утицао на поларизацију друштва. Ова линија подела била је постављена између националног и грађанског принципа. Код ове линије подела, реч је о расцепу између националистичке и грађанске оријентације међу припадницима сваке од етничких група, те се може рећи да је његова манифестација била видљивија на просторима Војводине због њене веома наглашене националне структуре.

*Расцеп западњаци – националисти*наастао на основу поделе на проевропски оријентисане, окренуте ка западу и западним савезима ЕУ, НАТО и сл. и оне који су национално оријентисани, (усмерене у својим залагањима у највећој мери за сарадњу са Русијом). Ова линија подела у Србији је позната као расцеп западњаци – националисти. Овај расцеп је такође имао веома снажно дејство на простору Војводине.

Социоекономски расцеп рад – капитал је деловао на целокупној територијији Србије, а у Војводини је испливавао на површину у моментима када су аутономистичке странке наглашавале проблеме финансирања Војводине, оспоравале приватизацију већих привредних система који су имали седишта на територији Војводине (НИС, Беочинска фабрика цемента и сл.), и када су захтевале права располагања, односно управљања имовином чије је седиште на територији Војводине и сл.

Закључак

Дакле, сви претходно поменути друштвени расцепи, неки у већој, неки у мањој мери, утицали су на конституисање партијског система Србије.У Војводини је пренаглашеним деловањем појединих друштвених расцепа, партијски систем изградио одређене специфичности, због којих га можемо окарактерисати као партијски подсистем. На моделирање овог подсистема, утицали су специфични друштвено - политички елементи, пре свега питање аутономије Војводине (централизације - децентрализације - регионализације), етничких специфичности, економских, културних, историјских и осталих фактора. На таквој основи грађен је партијски подсистем Војводине који се разликовао у односу на партијски систем Србије, управо по броју разноврсних политичких актера, као и по њиховим програмским залагањима. Такође, овај подсистем је специфичан и по етнички груписаним гласовима за које се на изборима боресве политичке странке у Србији.

Питање аутономије Војводине представља константу која поларизује партијску сцену Србије, од њеног конституисања, до данашњих дана. Сукоб на основу питања аутономије Војводине био је и остао парадигматско питање, супротстављених политичких актера, обојено њиховим контроверзним ставовима.

Мишљења смо, да аутономија Војводине представља питање којим ће се засигурно у и будућности бавити актери на политичким сценама Србије и Војводине. Ово питање било би неопходно сагледати као могући модел унапређења нивоа политичких, економских, културних, националних и других односа на нивоу целокупне Србије. Користећи, вековно искуство колико се српска политика бавила овим питањем, не би требало да постоје непознанице које би требало да утичу као дестабилизирајући фактори на политички систем Србије, напротив, акумулирано знање и искуство, требало би бити искоришћено у циљу унапређења демократских односа који би српско друштво и државу сврстали у ред развијених, напредних и цивилизовани земаља света.

Литература:

1. Dal, R. (1994), Dileme pluralističke demokratije, BIGZ, Beograd.
2. Komšić, J. (2000): Dokumenti političkih stranaka u Republici Srbiji o autonomiji, u: D. Torbica (ur.), Autonomija i multietnička društva, Otvoreni univerzitet, Subotica.
3. Komšić, J. (2014), Vojvođansko pitanje u procesu srpske tranzicije (1988 – 2013), Topalović, Valjevo.
4. Zbornik radova, (2011), Partije i izbori u Srbiji, priredio Slaviša Orlović, Zoran Stojiljković, Dušan Spasojević, Nemanja Nedić, Vukašin Pavlović, Jovan Komšić, Srećko Mihailović, Miša Đurković, Milan Jovanović, Marijana Pajvančić, Đorđe Vuković, Radivoje Jovović, Zoran Đ. Slavujević, Jovanka Matić, Siniša Atlagić, Irena Pejić, Jelena Pejić, Jelena Lončar, Vladimir Vuletić, Čedomir Čupić, Čigoja, Beograd.

5. Orlović, S. (2002), Političke partije i moć, Čigoja, Beograd.
6. Pantić, D. (2003), Kulturno - vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisavanja u Srbiji, u: Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci partijskih pregrupisavanja u Srbiji, IDN i Fridruh Ebert Štiftung, Beograd.
7. Sartori, Đ. (2002), Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir), Politička kultura, Zagreb.

SOCIAL CLEAVAGES AS A PLATFORM FOR THE FORMATION OF THE PARTY SYSTEM AND PARTY SUBSYSTEM SERBIAN VOJVODINA AFTER THE INTRODUCTION OF PLURALISM IN 1990 IN SERBIA

Summary: Social cleavages are present in all societies, in their various forms and types, as well as the intensity of which is proportional to the level of development of individual companies, and accordingly a greater or lesser extent, manifested as social phenomena that have a constitutive role in shaping the political and party system. The emergence of the party scene and the party system in Serbia is in a causal relationship with social cleavages which demonstrated its effectiveness in almost all post-communist countries, as well as with certain kinds of social cleavages that are specific to the social conditions with which Serbia was to encounter during the period of political reforms. Social cleavages that affected the constitution of the party system in Serbia, and acted in the political sphere AP Vojvodina, the more pronounced the operation of certain types of social cleavages, which resulted in the formation of certain specifics of this part of Serbia parijskog system, so it can be reasonably argued that it is precisely this specificity impact on the constitution of the party subsystem in.

Key words: Social cleavages, political parties, party system, Serbia, party subsystem AP Vojvodina

ДУШКО КУЗОВИЋ
Ужице

УДК 340.134:338.46(407.11)“1863“
Монографска студија
Примљен: 22.08.2016
Одобрен: 21.09.2016
Страна: 257-273

УТИЦАЈ ЗАКОНСКЕ РЕГУЛАТИВЕ НА РАЗВОЈ МЕХАНА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ ТОКОМ 19. ВЕКА

Сажетак: У Србији, у првој половини 19. века, механе су функционисале у објектима који су саграђени у отоманском периоду. Да би стандардизовала објекте, уједначила квалитет услуга и осавременила улогу механа у друштву Србија је донела 1863. „Уредбу о меанама“. Њом су уведени правни, урбанистички и архитектонски прописи које мора да испуни сваки постојећи и новопланирани угоститељски објекат. Уредбом је предвиђено издавање дозволе за обављање угоститељских услуга на одређеној територији. У овом раду се излажу Уредбе и пратећи законски акти коју си директно и индиректно утицали на статус и положај механа у Србији током 19.века.

Кључне речи: Механе у Србији, друмска механа, Уредба о механама, законска регулатива у грађењу, архитектура у Србији

Увод

Почетком 19. века, након ослобођења, у Србији дошло је до процвата економије. Саобраћај је постао важна грана без које нису могле да се развијају и остале делатности у држави а његов нераскидиви део су угоститељски објекти. Они су у првим деценијама слободе се градили према наслеђеним обрасцима из отоманском периода и у томе је владала потпуна разноликост о чему сведоче: хан у Ивањици, хан у Косјерићу, хан у Сопоту, хан у Кремнима итд.

Да би увела стандардизацију у области угоститељства, уједначила квалитет услуга и осавременила објекте и опрему у њима држава се определила да донесе 1863. акт под називом „*Уредба о меанама*“. Њим су уведени правни, урбанистички и архитектонски прописи које мора да испуни сваки постојећи и новопланирани угоститељски објекат у Србији. Уредбом је уведено издавање „*местног права меанског*“, лиценце којом се даје дозвола за обављање угоститељских услуга на одређеној територији. У зависности од локације према насељу и важности друма поред кога се налази објекат дефинисана је класа механе. Уредбом су обавезани сви објекти који постоје а изграђени су без дозволе власти да буду реконструисани према одређеном типском пројекту које је

припремила држава. Свака од три групе је подељена у три класе којима је прописана организација, просторије и потребна инфраструктура која је дефинисана типским пројектом механе.

О архитектури угоститељских објеката на простору западне Србије радове су објавили Ранко Финдрик[1], Бранислав Којић[2], Александар Дероко[3], Ђорђе Симоновић[4], Надежда Пешић-Максимовић[5]. Са почетка 20. века остали су комплексни радови Јована Цвијића[6] и Љубе Павловића.[7] Угоститељске објекте на простору Босне и Херцеговине су обрађивали Мухамед Кадић[8], Шпиро Солдо[9] и Хамдија Крешевљаковић.[10] Аутор овог рада је дао скроман допринос познавању проблема угоститељских објеката на простору западне Србије.[11]

Документација

Друштвене тенденције половином 19.века

Увођење типских пројеката за угоститељске објекте, у другој половини 19. века, допринело је увођењу у Србије европских вредности у архитектури. Захваљујући пројектима који су дистрибуирани међу новим и старим власницима механа, прекинута је разноликост у обликовању, која је владала до тада, а сви објекти су стандардизовани према вредностима које је поставило друштво или држава. На тај начин у пракси, у области угоститељства, је искључен утицај до тада веома присутне оријенталне архитектуре.

Основна намера државе је била да се широм Србије уведу стандардизовани објекти а кроз објекте и стандардизоване услуге коју путник кроз Србију

---

[1] Финдрик, Р., (1995) *Народно неимарство,* Сирогојно,; Финдрик, Р., (1998) *Динарска брвнара,* Сирогојно.

[2] Којић, Б., (1949) *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд.

[3] Дероко, А., (1968) *Народно неимарство, књига 1 и 2,* Београд.

[4] Симоновић, Ђ. (1979), *Пројект друмске механе из друге половине 19.века*, Саопштења ИАУС 8, Београд, стр. 12-19.

[5] Пешић-Максимовић, Н., (1984) *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

[6] Цвијић, Ј., (1966) *Балканско полуострво,* Београд.

[7] Павловић, Љ., (1925) *Ужичка Црна Гора,* Београд.

[8] Кадић, М., (1967) *Старинска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*, Сарајево.

[9] Солдо, Ш., (1932) *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини,* Београд,

[10] Крешевљаковић, Х., (1957) *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво НР БиХ, Сарајево,

[11] Кузовић, Д., (2014) Пројекат механе треће класе из 1900, *Izgradnja*, Belgrade, vol. 68, br. 1-2, pp. 33-43; Кузовић, Д., (2015) Друмска механа треће класе породице Мићић у Годовику из 1900, *Herald of Ethnographic Museum in Belgrade*, Belgrade. vol. 78, pp. 121-141; Кузовић, Д., (1996/1997) *Народно градитељство на простору општине Косјерић*, Ужички зборник, број 25/26, стр. 365-380 +14 табли, Народни музеј Ужице,; Кузовић, Д., (1996) *Folk architecture in Kosjerić*, International conference “Architecture and urbanism at the turn of the III millenium“, Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, Volume 1, pages 589-595.

може да очекује. Треба имати у виду негативан став у Европи, који је владао током 19. века, према објектима и стандардима услуге који су владали у отоманском царству, нарочито на Балканском полуострву.

Становништво је сматрало да је усвајање вредности и стандарда из Европе процес који је у сагласности са развојем националне идеје и свести. Мала информисаност и низак ниво образовања становништва у погледу савремених решења, у било којој области живота, није обећавала да ће се стара решења напустити, која су се и даље користила, у пракси а нова увести „*сама од себе*“ или иницијативом грађана. За такве промене била је потребна државна организована акција.

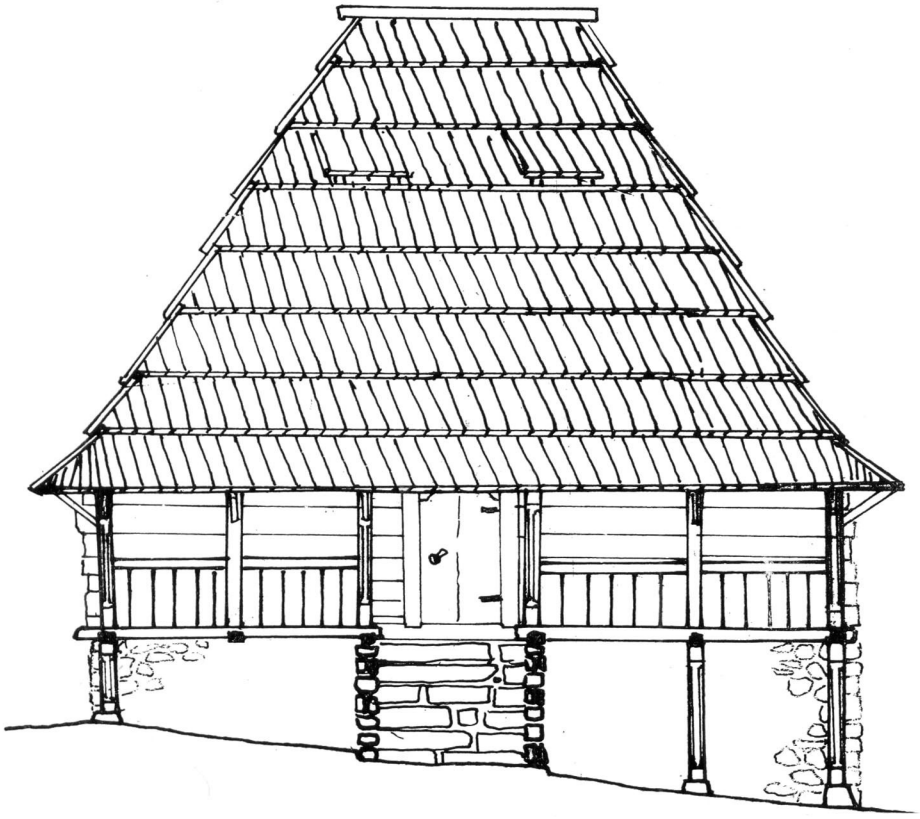

Слика 01. *Кушића хан у Ивањици (друга половина 18. века)*

Уредба о механама са својим пратећим актима, у које спадају и типски пројекти механа, претставља значајну акцију државе Србије на преуређењу односа у урбанизму и архитектури током 19. века. Процес је трајао близу 50 година и изведен је са невероватном упорношћу и стрпљењем државне управе. Вероватно је због тога и дала одличне резултате. Искуства стечена у том периоду и данас стоје на располагању, само их треба анализирати и прилагодити савременом начину управљања друштвом.

Угоститељски објекти пре доношења „Уредбе о меанама“.

Оријентална архитектура је била снажно уграђена у државну идеологију и начин живота у периоду Отоманске окупације Балканског полуострва. У исто време она је својим особинама као што су организација, начин градње, конструктивно решење, материјализација, форма, итд. потпуно била усаглашена са потребама и могућностима појединца, породице и друштва. Променом власти, приближавањем друштва начину живота и вредностима у централној Европи, стари објекти за смештај механа више нису одговарали потребама становништва и требала је промена. Друштво је хтело што пре да напусти оријенталну традицију и начин живота и да уклони све трагове оријенталног присуства. Такође, било је неопходно унапређење услуге у механама која би требала да буде боља и прикладнија потребама путника него што је то било у објектима оријенталног типа.

Архитектура угоститељских објеката

О особинама и квалитету објеката пре доношења Уредбе сведоче малобројни сачувани примери: Кушића хан у Ивањици, Мољковића хан у Кремнима, Хан у Косјерићу.

Кушића хан[12] у Ивањици је саграђен почетком 19. века. Има све карактеристике Динарске дводелне брвнаре којој је додат са дуже, улазне стране, трем. Објекат садржи две просторије и трем. У средишту објекта се налази огњиште на истом месту као и код стамбених објеката. То је стамбени објекат прилагођен потребама угоститељског објекта. [Слика 01]

Мољковића хан[13] у Кремнима је 1830. године купљен од претходног власника као постојећи објекат, саграђен за потребе смештаја путника. Објекат има централно постављен ходник са по четири собе са обе стране за госте. Ходник се завршава малом собом која делимично формира еркер на главној фасади. [Слика 02]

Хан у Косјерићу[14] саграђен је половином 19. века. Објекат се састоји од зиданог корпуса објекта и трема који се пружа целом главном фасадом. Организован је око централно постављене механе која са северне стране има попречни ходник, повезан са механом, из кога се приступа у три собе за госте. У западном делу објекта се налази ходник, у који се приступа и из механе и споља, преко кога се даље приступа у две велике собе за домаћина и госте (током 19. века дефинисане као „гости нижег реда“). [Слика 03]

[12] Аноним (1980) Кушића хан у Ивањици, *Рашка баштина*, број 2, Краљево, стр. 350-351.
[13] Аноним (1980) Мољковића хан у Кремнима, *Рашка баштина*, број 2, Краљево, стр. 349.
[14] Здравковић, И., (1980) Стари Хан у Косјерићу, *Зборник публикованих чланака*, Београд.

Слика 02. *Мољковића хан у Кремнима код Ужица (друга половина 18. века)*

На простору Босне, која се граничи са западном Србијом током 19. века остао је сачуван велики број угоститељских објеката типа хана. У пракси места откупа производа од занатлија су постали ханови. Да би се удовољило потребама трговаца, који су и по неколико недеља боравили у хановима, објекти су организовани да имају посебне просторије за коње, затим складиште за производе који су превозили и откупљивали, собе за трговце, собе за момке или послугу и собе за домаћина.[15]

У Србији половином 19. века, примећује се разноликост у организацији, конструкцији и обликовању угоститељских објеката. Такође, било је потребно извршити реорганизацију друштва која је подразумевала измештање многих функција (као што су трговина, занатство итд) које су вековима раније обављане из ханова на одговарајућа места. Све је то захтевало доношење адекватних прописа и стандардизацију угоститељских објеката. Због тога је држава донела свеобухватан план промене архитектуре угоститељских објеката који се састојао од правног акта („Уредбе о механама“) и типских пројеката (механа прве, друге и треће класе) који су пратили дозволу за изградњу угоститељског објекта.

[15] Крешевљаковић, Х., (1957) *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво НР БиХ, Сарајево, стр. 31-34.

Законска регулатива у 19. веку у Србији о механама

Половином 19. века Попечитељству внутрашњих дела Србије поднет је велики број захтева за отварање механа. Како би регулисала стање у овој области државна управа је донела низ уредби и допуна уредби. Преглед најважнијих уредби које је донела државна управа био би следећи:

Законски прописи који су директно утицали на положај и статус механа

Уредба Но. 307/583[16] *од 13. јуна 1840. године* којом се обавезују све механџије, и сеоске и варошке и друмске, да плаћају општинама одређену суму новца по основу продатог пића. Исто морају да плате и сви они који продају пиће осим на панађурима. (На њих се односи Уредба од 13. јула 1839.) Такса се плаћа на продато вино, пиво и ракију. На вино и пиво ће се плаћати по једна а на ракију по две паре на сваку продату оку (јединица мере). Да би се спречиле преваре све механџије су биле дужне да пријављују количине које имају и оне које набављају тако да општински представник увек има увида у количине са којима располаже механа.

Слика 03. *Хан у Косјерићу (прва поливина 19.века)*

[16] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1840. године, *Уредба Но. 307/583 од 13. јуна 1840. године,* Београд, 1840., стр. 7-9.

Уредба Но. 216[17] *од 17.фебруара 1847. године* „о наплаћивању меанског“. По њему ради предупређења преваре приликом обрачуна продатог пића у механама бурад у којима се чува пиће мора бити држана под печатом онога који контролише продају и наплаћује таксу на продата пића.

Уредба Но. 634[18] *од 3.маја 1857. године* којом је решено да се механе поделе у три класе. У првој класи се налазе механе поред главних путева и које ће за планове плаћати таксу 15 талира. У другој класи су механе на споредним путевима и њиховим инвеститорима ће се план за објекат наплаћивати 10 талира. У трећу класу припадају механе по селима и њихови инвеститори ће планове за објекте плаћати 5 талира.

Уредба Но. 724[19] *од 13. јуна 1858. године* предвиђа могућност да се при пограничним санитетским надлештвима (карантинима) издвоји део плаца ради изградње механа. Додела локација за објекте мора се вршити лицитацијом која мора бити објављена у јавним гласилима месец дана раније. Онај који добије право да гради механу мора је у року од две године да сагради и отвори. Надлештво задржава право да након истека периода закупа локације, од шест година од дана када је механа отворена, да повуче дато право. У том случају власник механе мора да механу преда држави при чему има право на накнаду која се заснива на процени грађевинске вредности објекта.

Уредба Но 1357[20] *од 7.априла 1859. године* налаже „*2. да се број сеоских механа своди на праву потребу; и потоме, да се убудуће могу отварати нове меане по селима, само онда, кда се докаже да су потребне у местним околностима; али никако да се не допушта, да оне могу умножавати се и као стециште непосредног дражења на развратност и покварености људску служити.*“

Уредба Но 198[21] *од 26. јануара 1861. године* увод право општинама: „*...да све општине нашег отечества, могу од сад, ради умноженија својих прихода, наплаћивати меанску таксу: на вино и пиво по 2 паре, на меку ракију по 4 и на препеченицу по 6 пар. чар. на оку*“.

Уредба о меанама[22] *од 31. марта 1861. године* је најсложенији правни акт у области угоститељства. У њему су, кроз 32 парграфа, дефинисани сви битни елементи за уређење ове области.

---

[17] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1847. године, *Уредба Но. 216 од 17.фебруара 1847. године,* Београд, 1847., стр. 8-9.

[18] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1857. године, *Уредба Но. 634 од 3.маја 1857.године,* Београд, 1857., стр. 29.

[19] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1858. године, *Уредба Но724 од 13. јуна 1858.године,* Београд, 1858.г., стр. 87-88.

[20] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1859. године, *Уредба Но. 1357 од 7.априла 1859.године,* Београд, 1859., стр. 31.

[21] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1861. године, *Уредба Но. 198 од 26.јануара 1861.године,* Београд, 1861., стр. 4-5.

[22] Зборник закона и уредба идани у Књажеству Србији, књига 15, *Уредба о меанама од 31.03.1863.године,* Београд, 1863., стр. 325-336.

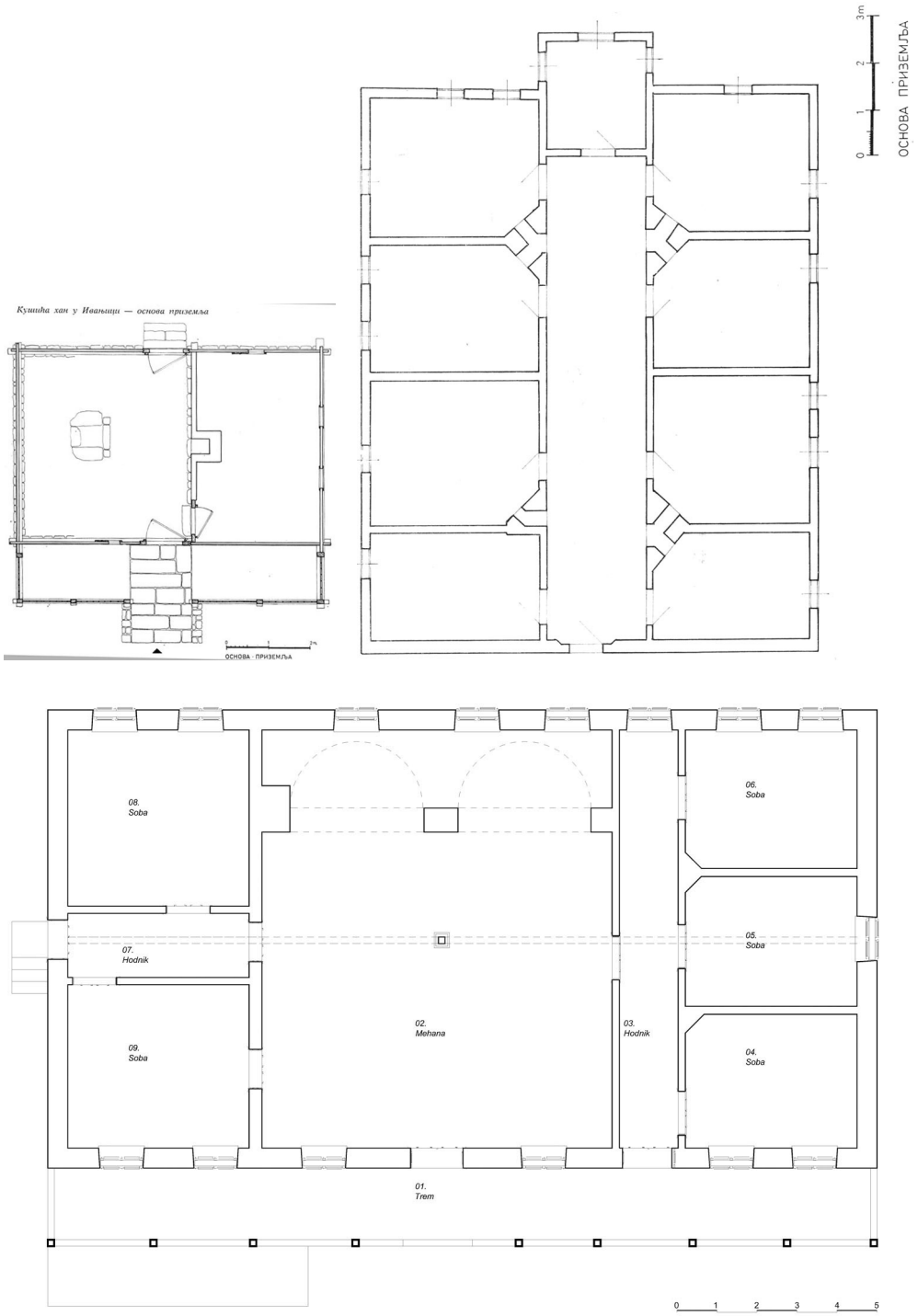

Слика 04. *Основе објеката у Ивањици, Кремнима и Косјерићу*

Допуна уредбе о механама Но 715/464[23] *од 29. децембра 1867. године* којом се уводи да варошке механе не морају имати ар за коње као што је прописано Уредбом о механама из 1861. године. Друмске и сеоске механе могу имати ар за коње на другом месту али не даље од стотину хвати удаљен од механе.

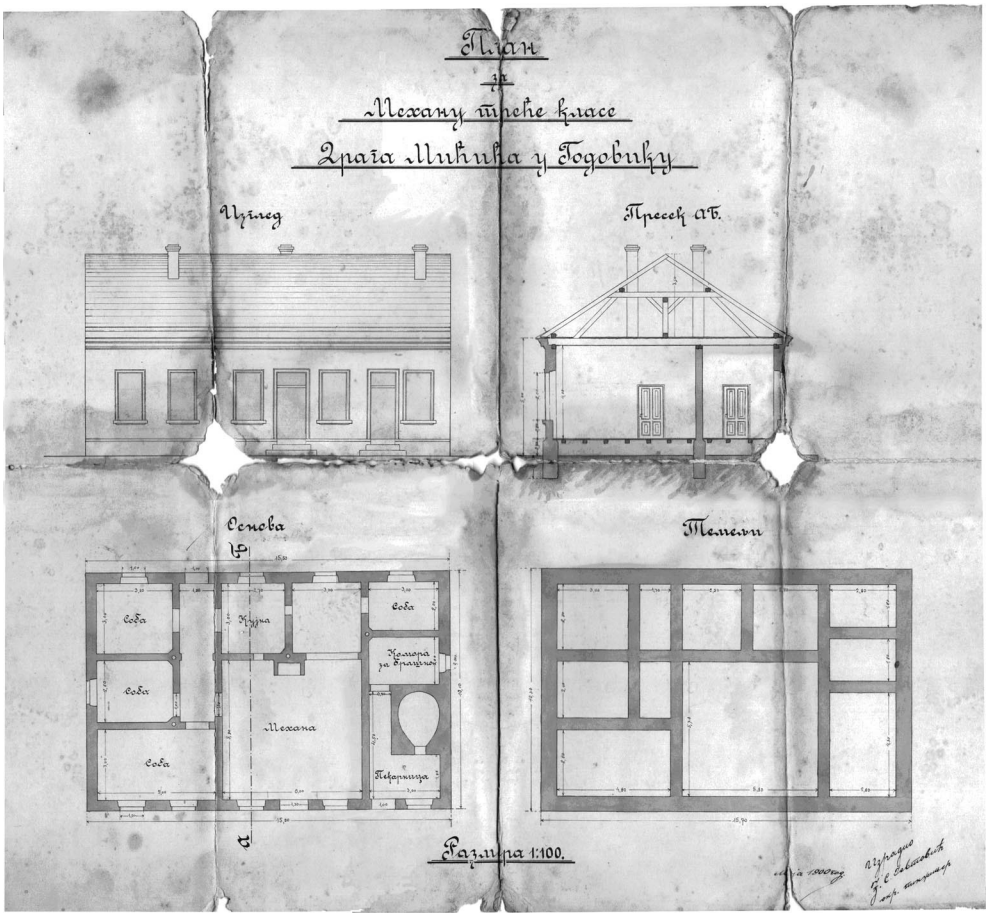

Слика 05. *Пројекат Механе треће класе (варијанта 1) која је издат уз Дозволу за градњу у селу Годовик код Пожеге 1901. године локалном угоститељу Јовану Мићићу*

Законски прописи који су индиректно утицали на статус механа

Уредба Но. 1558[24] *од 6. децембра 1848. године* којом се регулишу ширине путева у Србији. Главни путеви морају имати ширину од 5 хвати[25] а остали

[23] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1867. године, *Допуна уредбе о механама Но 715/464*[23] *од 29. децембра 1867. године* , Београд, 1867., стр. 40-42.

[24] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1848. године, *Уредба Но.1558*[24] *од 6.децембра 1848. године,* Београд, 1848., стр. 205-206.

[25] 1 хват = 1,896 метара. Према: http://www.rgz.gov.rs/template1.asp?PageName=merne_jedinice& (приступљено 16.07.2016)

путеви и сеоски од 4 хвата. Поред путева се морају ископати „*јендечићи*“ ширине до 2 шуха. Код мањих друмова да се ради прогона трговине и стоке са обе стране остави 4 до 5 хвати. Тако ширина главних друмова би била 25 хвати а са јендецима 26 ½ хвати. Мањи путеви би имали ширину 14 до 15 хвати заједно са јендецима и заштитиним појасом са обе стране пута.

Закон о начину како ће се поступати када оће да се граде нове цркве[26] *од 17. јуна 1863.године* који у параграфу 4 прописује да „*Ако треба допустити грађење цркве, епархијска конзисторија наредиће својим путем, да један изасланик конзисторије, један инжињер и један полицајни чиновник комисионо извиде, да ли је изабрато место угодно за цркву, и тек када речена комисија нађе, да је место удобно за цркву, смеће се црква на том месту подићи*“.

Дискусија

О механама уопште. Према „Уредби о механама“ механама су се сматрала сва јавна места у којима се, поред хране и пића, гостима даје и преноћиште. Према месту на коме се налазе подељене су на варошке, сеоске и друмске а свака од наведене три врсте се дели на три класе.

Да би испуниле одређену класу механе морају садржати: механе прве класе - најмање пет соба од којих три са намештајем, механе друге класе - морају имати четири собе од којих две намештене а механе треће класе - морају имати три собе од којих најмање једна намештена. Остале две собе, које нису намештене могу да служе за ручавање и смештај људи нижег реда.

Механе морају имати кујну, ар (за стоку) и друге потребне зграде.

У погледу материјала „*...може онај кои гради меану употребити какав оће.*“.

Цене услуга у механама. Цену услуге у механама одређивале су локалне полицијске власти према цени локалних намирница. Исте власти су вршиле и контролу хигијене у угоститељским објектима.

Локацију механа и њену класу одобравало је Попечитељство внутрењих дела. Исто тело је давало планове механе. У погледу удаљености механе морају најмање 50 хвати (око 95 м1) бити удаљене од црквa и школа. Међусобно удаљење механа мора бити најмање један и пол сат хода. Толико механа мора бити удаљена и од најближе вароши. Прихватани су изузетци само ако су међусобно села у којима су грађене сеоске механе имала мању удаљеност. Друмске и сеоске механе морале су имати фуруну за печење хлеба и обавезно пијаћу воду (било да је бунар, извор или текућа вода). Након позитивне одлуке Попечитељства локална полицијска управа шаље инжињера на локацију да механу обележи на терену.

[26] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до краја 1863. године, *Закон о начину како ће се поступати када оће да се граде нове цркве од 17.јуна 1863. године,* Београд, 1863., стр. 38-41.

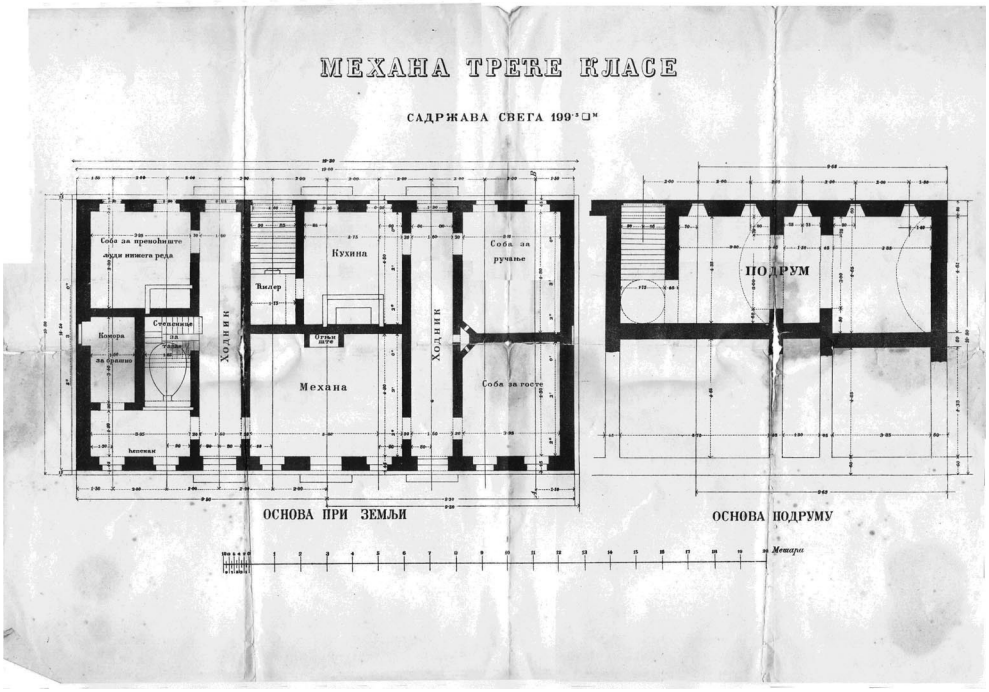

Слика 06. *Пројекат Механе треће класе (варијанта 2) која је издат уз Дозволу за градњу у селу Годовик код Пожеге 1901. године локалном угоститељу Јовану Мићићу*

О подизању механа. Нико не сме да гради механу без претходно прибављеног одобрења Попечитељства. Административна процедура се састојала најпре у обраћању локалној полицијској власти са молбом у којој би молилац назначио локацију где жели да гради и класу механе. Локална полицијска управа након пријема молбе проверава да ли на том месту већ постоји механа односно, ако не постој механа, да ли је потребна на предложеном месту. Како је интенција државе била да се право на градњу механа даје првенствено општинама полиција је дужна да се након извиђања терена обрати општини са питањем да ли је општина заинтересована да на том месту гради механу. Ако се општина одрекне тог права (писмено) тек онда се захтев може проследити Попечитељству внутрењих дела на даље поступање. По позитивно решеном захтеву Почечитељство даје писмено Уверење и план од механе у складу са класом и врстом, која Уредбом може бити грађена на предложеној локацији. Обавеза инвеститора је да у року од три године изгради механу и пусти је у рад, у противном му се дато право укида. Овако право се звало „*Местно право меанско*“. Такса је одређивана према класи механе: за механу прве класе подносилац је плаћао таксу од 50, друге класе 30 а треће класе 20 талира.

О праву меанисања. Подносилац захтева се обраћа локалној полицији и подноси молбу да му издају Уверење да „*...по свему може бити добар меанџија...*“ уз које прилаже доказ о свом дотадашњем понашању и ранијим пословима које је обављао. Полиција након провере му издаје тражено уверење. Са наведеним уверењем власник може свуда по Србији обављати механске услуге

уз обавезу да се на сваком новом месту мора најпре јавити локалној полицији. Они који у тренутку доношења уредбе немају Уверење били су дужни су га прибаве у року од 6 месеци. Право на механисање по уредби се давало искључиво српским поданицима. Поред механе по варошима механџије могли су се бавити и пекарским послом.

Казне. Казне су предвиђене за оне који упражњаву радњу а немају потребно уверење. Најинтересантније су казне за оне који се не придржавају грађевинских правила. На пример: ако не изгради механу по датом му плану власник механе ће се казнити од 5 до 20 талира и мора је опет по плану саградити а ако то не учини у року од годину дана губи и добијено право механско. Власник објекта механе који изда објекат под закуп лицу које нема уверење да може бити механџија казниће се први пут од 5 до 20 талира, други пут од 10 до 40 талира а трећи пут ће му се затвори механа на једну годину.

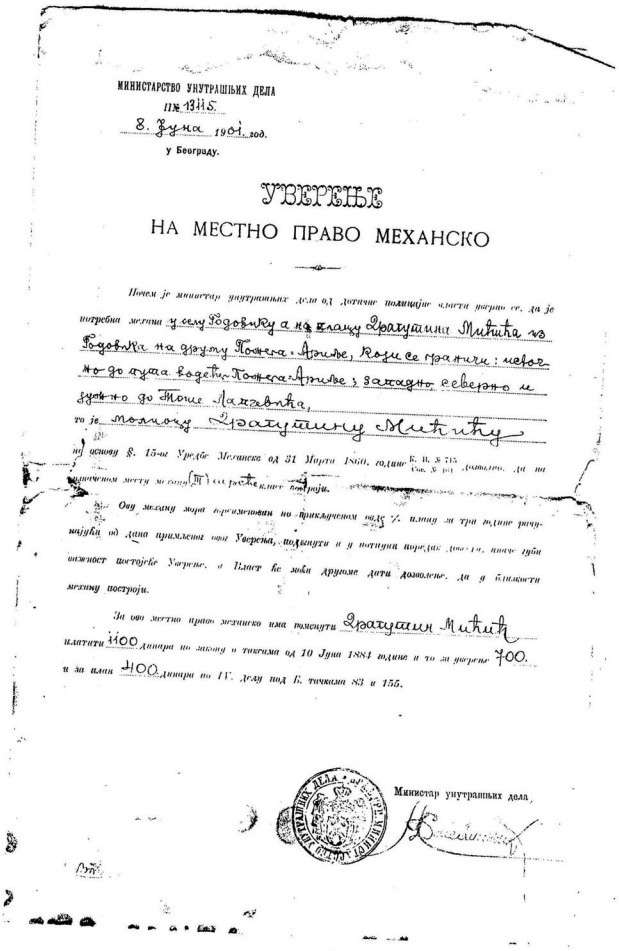

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
Бр. 13115.
8. Јуна 1901. год.
У Београду.

УВЕРЕЊЕ
НА МЕСТНО ПРАВО МЕХАНСКО

Пошем је министар унутрашњих дела од Дотичне полиције чујети доћи се, да је потребна механа у селу Годовику а на плану Драгутина Митића из Годовика на путу Пожега-Арилје, који се граничи: источно до пута водећег Пожега-Арилје; западно, северно и јужно до Тоше Лазовића,

то је поменуту Драгутину Митићу

по основу §. 15-ог Уредбе Механска од 31 Марта 1880. године К. В. Б. 715 Сл. Б. 911 Дозволио, да на означеном месту механу (III) саградити и у исту отворити.

Ову механу мора преуређивати по приложеном на 15 % плану за три године почињући од дана примљене ове Уверења, подлегати и у погледу порезе дотичне, иначе губи важност постојеће Уверење, а Власт ће моћи другоме дати дозволе, да у близини механу постави.

За ово местно право механско има поменути Драгутин Митић платити 1100 динара по закону о таксама од 10 Јуна 1884 године и то за уверење 700. и за план 400 динара по IV. делу под Б. тачкама 83 и 155.

Министар унутрашњих дела,

Слика 07.
„Местно право механско“ за Механу треће класе које је издато уз Дозволу за градњу у селу Годовик код Пожеге 1901. године локалном угоститељу Јовану Мићићу

О постојећим механама у тренутку доношења Уредбе. Оне механе које су саграђене по претходно даваним плановима остају у таквом стању докле власници то желе. Ако хоће нову механу да гради онда мора да поднесе молбу. Оне механе које нису саграђене по пропису имају се реконструисати или поново саградити у року од 4 године од дана усвајања Уредбе, добиће план за нову механу и платиће га 15, 10 и 5 талира у зависности од класе механе. Ко то не уради затвориће му се механа и одузети Механско право. Да би се имао тачан преглед Попечитељство је наредило да се уради списак свих постојећих механа са описом њиховог стања и какв значај имају за путнике. На основу овог списка Попечитељство је требало направити класификацију и исту доставити локалним властима. Тамо где има више механа него што то дозовољава Уредба остављено је на вољу општинама да изврши одабир и да исплати механе оне које затвара и затим да их сруши.

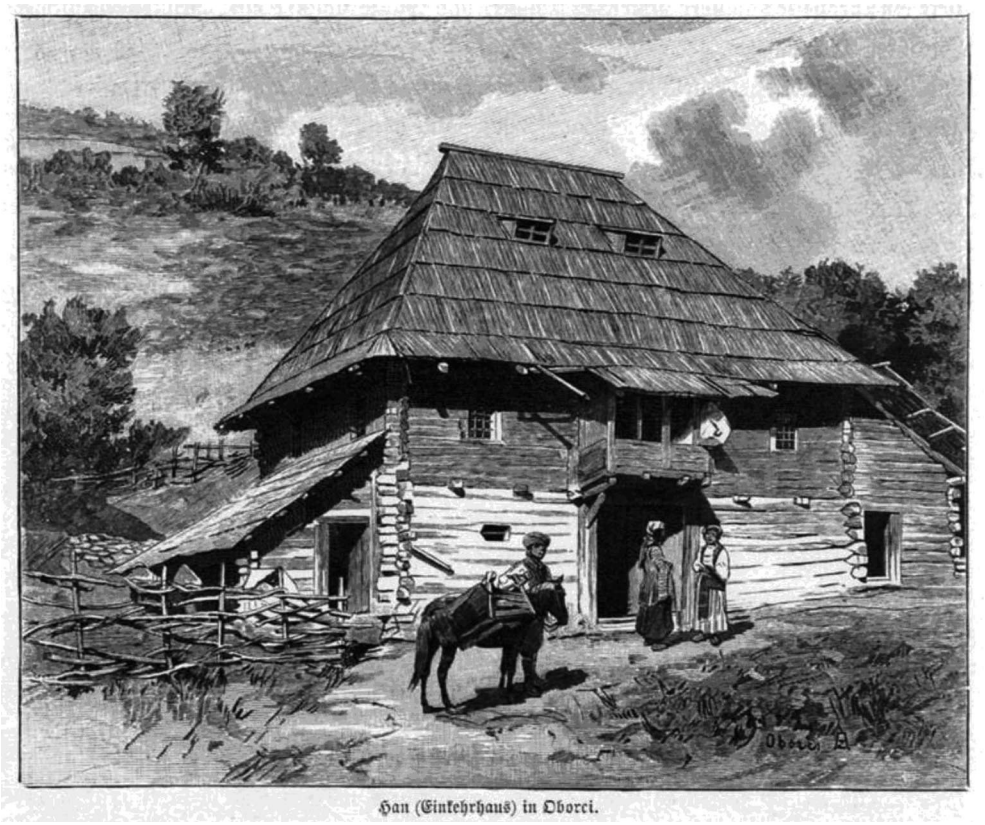

Слика 08. *Хан у месту Оборци у Босни крајем 19. века*

Измене и допуне Уредбе о меанама[27] *Но 715 од 29.децембра 1867. године* донеле су следеће измене: варошке механе више не морају имати ар за коње. Друмске и сеоске механе ар више не морају имати поред механе већ ар може бити издвојен од парцеле на коој се налази механа али удаљен не даље од стотину хвати. Затим, на местима где не постоји механа а потреба за њом постоји локална полицијска власт може привремено да дозволи да се врши услуга у објекту који не задовољава предвиђене прописе али само дотле док неко не поднесе молбу за издавање местног права механског и не сагради механу са њом почне да ради. Истог тренутка онај који има привремену дозволу мора престати са обављањем делатности. Затим дозвољено је да на саборма при црквама и манастирима свако може на три дана обављати механску делатност и да нема права да то ради. Изменама су предвиђене и неке казне за прекршаје који нису предвиђени основном уредбом.

Закључак

Након ослобођења Србије у области угоститељских објеката владала је велика разноликост: у погледу услуге и у погледу квалитета и особина објеката. Објекти у којима је обављана делатност су били према својим особинама или по узору на оријенталне објекте или на народно градитељство. Поред тога, било је потребно уклонити све трагове оријенталне архитектуре и културе који су се најпре видели у области угоститељских објеката.

Стандардизацијом објеката вршено је уређење квалитета услуга у таквим објектима. Ради тога држава је донела Уредбу Но. 634 од 3.маја 1857. године којом је прописала да се механе граде у три класе и да се инвеститорима дају типски пројекти. Тиме је учинила најаву намере да се стандардизује услуга у механама.

Наредни корак је претстављала је Уредба Но. 724 од 13. јуна 1858.године која је омогућавала да се при пограничним карантинима отварају механе. Следећи корак је била *Уредба Но 1357 од 7. априла 1859. године* која је обавезивала ригорозну контролу потребе за сеоским механама. После ове уредбе, која је зауставила неконтролисану градњу механа по селима, донета је Уредба о меанама од 31. марта 1861. године којом је детаљно дефинисан положај угоститељских објеката у држави. Како је Уредба у неким својим одредницама била и прилично строга донета је Допуна уредбе о механама Но 715/464 од 29. децембра 1867. године која је дала извесна ослобођења градским и друмским механама у погледу пратећих простора (ар за коње). Паралелно, развијајући државну управу, доношене су и остале Уредбе које су регулисале односе у другим делатностима у држави, али које су утицале на положај механа као што су Уредбе о путној мрежи, изградњи цркви, школа итд. Захваљујући правилној

[27] Зборник закона и уредба, и уредбених указа издани у Књажеству Србији, од почетка до конца 1867. године, књига 20, *Измене и допуне Уредбе о меанама*[27] *Но 715 од 29.децембра 1867.године,* Београд, 1867., стр. 39-41.

обликованој законској регулативи која је деловала заједно са архитектуром, током 50 година примене Уредбе о механама, потпуно је промењен лик угоститељских објеката у Србији. Делујући најпре на пољу организације објекта а затим и на пољу обликовања државна управа је успела да неосетно уведе нове стандарде без посебног негодовања и незадовољства власника. Мењајући архитектуру објекта држава је променила њихов ентеријер и опрему усаглашавајући услугу са стандардима који су тада владали у средњој Европи. Процес промена је био постепен, а преломна „Уредба о механама“ је имала предувод кроз неколико Уредби којима је корак по корак уређивано поље угоститељских објеката.

Литература:

1. Anonim (1980) Kušića han u Ivanjici, *Raška baština*, broj 2, Kraljevo.
2. Anonim (1980) Moljkovića han u Kremnima, *Raška baština*, broj 2, Kraljevo.
3. Deroko, A., (1968) *Narodno neimarstvo,* knjiga 1 i 2*,* Beograd.
4. Erzherzog, R., (1901) Die *Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, *Bosnien und Herzegowina,* Wien.
5. Zdravković, I., (1980) Stari Han u Kosjeriću, *Zbornik publikovanih članaka*, Beograd.
6. Kadić, M., (1967) *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
7. Kojić, B., (1949) *Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji*, Beograd.
8. Kreševljaković, H., (1957) *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo.
9. Kuzović, D., (1996) Folk architecture in Kosjerić, International conference "*Architecture and urbanism at the turn of the III millenium*", Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, Volume 1, pages 589-595.
10. Kuzović, D., (1996/1997) *Narodno graditeljstvo na prostoru opštine Kosjerić*, Užički zbornik, broj 25/26, str. 365-380 +14 tabli, Narodni muzej Užice.
11. Kuzović, D., (2014) Projekat mehane treće klase iz 1900, *Izgradnja*, Belgrade, vol. 68, br. 1-2, pp. 33-43.
12. Kuzović, D., (2015) Drumska mehana treće klase porodice Mićić u Godoviku iz 1900, *Herald of Ethnographic Museum in Belgrade*, Belgrade. vol. 78, pp. 121-141.
13. Pavlović, Lj., (1925) *Užička Crna Gora,* Beograd.
14. Pešić-Maksimović*,* N., (1984) *Spomeničke vrednosti seoskih centara u Srbiji*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
15. Simonović, Đ. (1979), *Projekt drumske mehane iz druge polovine 19.veka*, Saopštenja IAUS 8, Beograd.
16. Soldo, Š., (1932) *Tipovi kuća i zgrada u pređašnjoj Bosni i Hercegovini,* Beograd,
17. Findrik, R., (1995) *Narodno neimarstvo,* Sirogojno,; Findrik, R., (1998) *Dinarska brvnara,* Sirogojno.
18. Cvijić, J., (1966) *Balkansko poluostrvo,* Beograd.

Извори:

1. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1840. godine, *Uredba No. 307/583 od 13. juna 1840. godine,* Beograd, 1840., str. 7-9.
2. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1847. godine, *Uredba No. 216 od 17.februara 1847. godine,* Beograd, 1847., str. 8-9.
3. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1857. godine, *Uredba No. 634 od 3.maja 1857.godine,* Beograd, 1857., str. 29.
4. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1858. godine, *Uredba No724 od 13. juna 1858.godine,* Beograd, 1858.g., str. 87-88.
5. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1859. godine, *Uredba No. 1357 od 7.aprila 1859.godine,* Beograd, 1859., str. 31.
6. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1861. godine, *Uredba No. 198 od 26.januara 1861.godine,* Beograd, 1861., str. 4-5.
7. Zbornik zakona i uredba idani u Knjažestvu Srbiji, knjiga 15, *Uredba o meanama od 31.03.1863.godine,* Beograd, 1863., str. 325-336.
8. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1867. godine, *Dopuna uredbe o mehanama No 715/464[1] od 29. decembra 1867. godine ,* Beograd, 1867., str. 40-42.
9. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1848. godine, *Uredba No.1558[1] od 6.decembra 1848. godine,* Beograd, 1848., str. 205-206.
10. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do kraja 1863. godine, *Zakon o načinu kako će se postupati kada oće da se grade nove crkve od 17.juna 1863. godine,* Beograd, 1863., str. 38-41.
11. Zbornik zakona i uredba, i uredbenih ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji, od početka do konca 1867. godine, knjiga 20, *Izmene i dopune Uredbe o meanama[1] No 715 od 29.decembra 1867.godine,* Beograd, 1867., str. 39-41.

Порекло илустрација:

1. Slika 01, 04.1,04.2,04.3. Anonim (1980) Kušića han u Ivanjici, *Raška baština*, broj 2, Kraljevo.
2. Slika 02. Anonim (1980) Moljkovića han u Kremnima, *Raška baština*, broj 2, Kraljevo. Anonim (1980) Moljkovića han u Kremnima, *Raška baština*, broj 2, Kraljevo.
3. Slika 03. Autor
4. Slika 04.1,04.2,04.3. Anonim (1980) Kušića han u Ivanjici, *Raška baština*, broj 2, Kraljevo; Anonim (1980) Moljkovića han u Kremnima, *Raška baština*, broj 2, Kraljevo; Autor.
5. Slika 05,06.,07 Arhiva porodice Mićić u Godoviku kod Požege.
6. Slika 08. Erzherzog, R., (1901) Die *Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, *Bosnien und Herzegowina,* Wien.

IMPACT OF LEGISLATION ON THE DEVELOPMENT OF ROAD INNS IN WESTERN SERBIA DURING THE 19TH CENTURY

Summary: In Serbia, in the first half of the 19th century, the road-inn functioned in buildings that were built during the Ottoman period. In order to standardize facilities, equalize the quality of service and to modernize the role of a tavern in 1863 state administration of Serbia adopted the „Regulation for the road inn". It introduced a legal, urban and architectural regulations to be met by each existing and newly planned tavern facility. New Act introduced license for the provision of tavern services in a particular territory. This paper presents the Regulation and the accompanying legal acts that you directly and indirectly influenced the status and position road inns in Serbia during the 19th century.

Key words: Mehana, Road inn in Serbia, tavern, the Regulation on restaurants, legislation in tavern, architecture in Serbia

ДРАГАНА С. ПЕШИЋ*
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.334.56
Пегледни рад
Примљен: 21.08.2016
Одобрен: 28.09.2016
Страна: 275-287

ГРАДОВИ КРОЗ ВРЕМЕ**

Сажетак: У раду је приказан историјски раст и развој градова, првенствено из угла познатог грчког научника и урбанисте К. А. Доксијадиса, али и других научника попут Ж. Готмана, Л. Мумфорда, А. Тојнбија, Ц. Костића. Најпре је дат опис градова прошлости, градова који су били мали и статични. У њима је човек био слободан, срећан и задовољан. Они су прављени по мери човека. Потом је указано на каснији раст градова, како у погледу броја становника, тако и у њиховим просторним димензијама. Јавља се савремени, динамички, велики и ирационални град са великим проблемима. Човек у овом граду постаје мање слободан и све отуђенији. Раст градова се не зауставља, па се у другој трећини 20. века јављају мегалополиси. У раду су дата различита одређења мегалополиса, али је такође указано на оно што је у тим одређењима заједничко – становиште да у мегалополисима долази до огромних проблема, те да се стање у њима све више компликује. У завршном делу представљене су Доксијадисове претпоставке о карактеристикама града будућности, његово предвиђање о спајању мегалополиса и настанку једног јединог универзалног светског града – Екуменополиса.

Кључне речи: човек, град, урбанизација, мегалополис, Екуменополис

Увод

Бавити се градовима не представља неку новину. Град је одувек представљао меру конкретног друштва да се на одређеном простору оствари складан живот свих његових грађана. Зато и не чуди што је човек хиљадама година своју пажњу усмеравао управо ка њима. Данас се, међутим, многи сматрају квалификованим, компетентним и способним да оцењују живот градова прошлости, посебно стање данашњих градова, али и њихову будућност. При том је мало објективних и аргументованих ставова и закључака. Стога треба истаћи да је за разумевање градова потребно пуно знања, искуства, труда, напора и улагања. Истински се бавити градовима представља неизвестан, тежак и по-

* gasapesic@gmail.com, 0616579224

** Рад је настао у оквиру предмета Социологија села и града, на докторским студијама социологије Филозофског факултета у Нишу.

свећен посао. Један од оних, који је на тај начин проучавао градове, био је познати грчки урбаниста, научник, архитекта, футуролог Константинос Апостолос Доксијадис (грч. *Κωνσταντίνος Δοξιάδης*) . Он је цео свој живот посветио изучавању насеља. Његови текстови, који представљају праву ризницу знања, настају углавном 60–тих и 70–тих година 20. века. Сви његови закључци настали су на основу прецизних мерења и засновани су на принципима и традицији класичне грчке филозофије. Поред проучавања узрока и последица процеса раста и развоја градова током 20. века, Доксијадис је велики део својих истраживања посветио урбаној будућности. Такође, он се бавио и тематиком насеља у простору, пропустима и грешкама у архитектури, пројектима урбане обнове, проблематиком односа између човека и његовог окружења итд. У овом раду указаћемо првенствено на неке од Доксијадисових ставова, идеја и закључака, али и на ставове и запажања других научника који су своју пажњу усмеравали ка изучавању градова, посебно мегалополиса.

Градови прошлости

Према Доксијадисовим наводима, могуће је да су се прва рурална насеља појавила пре неких 12.000 до 15.000 година, док се прва насеља чија је старост дефинисана јављају чак 8.000 година пре нове ере. Према њему, прва урбана насеља могла су се појавити већ у седмом миленијуму старе ере (Чатал, Хујук, Јерихон), али се четврти миленунијум узима за почетак боље организованих урбаних насеља и самим тим и урбаног начина живота. Дакле, човек је током више хиљада година(током неких 10.000 година) живео у селима. Потражња за пружањем услуга била је мала па је село успевало да задовољи потребе људи. Затим је, (пре неких пет, шест хиљада година) човек почео да подиже градове. Била су то најпре мала урбана насеља. У њима је човек живео током 5.000 година (Доксијадис, 1982: 17, 21, 246). Становници су били задовољни условима живота у овим насељима, али су и њихова очекивања била скромна. Живот у насељима прошлости био је јако добро организован. Како је сматрао Доксијадис, један од разлога за то била је њихова величина. Градови прошлости били су мали. Већина њих простирала се у дужини од око два километара. Становници насеља могли су то растојање прећи пешице за мање од двадесет минута. На малом простору живеле су мале популације. Највећим делом градови прошлости имали су број становника од неколико хиљада до неколико десетина хиљада. Изузетно, у неким периодима историје, већи градови попут Александрије, Рима, Константинопоља и Пекинга, имали су и по неколико стотина хиљада становника, али они нису дуго одржали овако велики број становника. Доксијадис наводи да је градове прошлости карактерисала статичност. Симбол њихове статичности, али уопште и самог града био је зид. Наиме, већина њих била је окружена зидинама па се број становника није могао лако повећавати. У дугим временским интервалима, само је ретко долазило до потребе за повећањем површине града и изградњом нових зидина. У градовима прошлости постојала је равнотежа свих пет елемената које је Доксијадис

наводио као базичне елементе насеља. То су: природа, човек, друштво, "љуске" – суперструктура и "мреже" – инфраструктура насеља. Градови прошлости имали су и сасвим једноставну структуру: "Постојао је један главни центар, или у већим градовима један значајан центар и други центри другоразредног значаја. Централна управа је била одговорна за све аспекте градског живота. Ова управа најчешће је покривала читаво подручје града. У другим случајевима постојале су мање локалне административне јединице које су, у ствари, биле само огранци централне градске управе"(Доксијадис, 1982: 279). Доксијадис у својим текстовима истиче да су већину градова прошлости створили сами становници. Колективно знање**,** које је за неке људе могло да буде и свесно, али је за многе друге било сасвим несвесно, према њему, одиграло је одлучујућу улогу у изградњи насеља. Чак је и за неколицину градова који се нису спонтано развијали, већ су се градили акцијом уметника, царева, владара и планера, "важио услов да све буде усклађено са традицијама које је стварао народ"(Доксијадис, 1982: 20). Како наводи, градитељи су на свечан и монументалан начин изражавали тежње и вредности које је народ вековима стварао и неговао. Да би се признала и применила нека нова идеја у архитектури она је најпре морала бита прихваћена у јавности. Народ је сам одлучивао о естетици и уређењу свог насеља. Доксијадис је посебно истицао да су градови прошлости грађени по мери човека. "Човек је слободно ходао унутар ових градова не наилазећи ни на какве препреке. Кретао се по граду осећајући да је у својој кући, уживајући у њему, мрзећи га, дивећи му се, критикујући га, живећи у њему, тако да је град за њега постепено постајао некакво уметничко дело које га је прожимало…"(Доксијадис, 1982: 19). Према његовим речима, становници градова прошлости били су срећни и задовољни насељима која су стварали и у којима су живели, те тако хиљадама година нису покушали да промене њихове основне карактеристике.

Савремени градови

Од 17. века почеле су да се дешавају прве промене у градовима. Они су почели да се ослобађају својих граница, да се шире а да при томе и опстају. Ова промена везује се за пораст броја становника и за нову технологију, како мирнодопску тако и ратну. Током 18. века градови су почели да окупљају и више стотина хиљада становника, тако да око 1800. године настаје први милионски град савременог доба – Лондон. Након тога, у 19. и нарочито у 20. веку, стање у градовима се још више мења. Урбану експанзију олакшала је изградња првог система железничког саобраћаја. У 19. веку, градови се константно шире. Увођење аутомобила, почетком 20. века довело је до још већег ширења града ка околним неизграђеним површинама (Доксијадис, 1982: 18, 21, 22). Дошло је до великог пораста броја становника и великих промена у просторним димензијама града. Мали градови претворени су у огромне градове. Као основне карактеристике савременог града, Доксијадис истиче њихову динамичност и ирационалност. Пише како је увођење железнице у 19. веку довело

до значајних промена у броју становника али и у облику градова. Они су тада почели да се развијају дуж железничких пруга. Даље наводи како је структура у градовима прошлости била под утицајем само човека – његовог кретања, док је у 20. веку под утицајем кретања и човека и машине. Од тада се морало рачунати и на променљиву брзину машине, која зависи од спољних услова, као што су врста и стање путева којима се крећу, и од унутарњих, као што су техничка побољшања која увећавају снагу и брзину. Примећује да се растојања у савременом граду ирационално повећавају и да се човек налази у одређеним неразумним ситуацијама. С једне стране, човек ствара машине које се све брже крећу, али се са друге стране, затиче све даље од центара својих градова. "Што су његово машине брже, човек троши више времена у путовању ка центру свога града. Чињеница да данас користећи аутомобил пролазимо кроз велика метрополитенска подручја просечном брзином од 15 км на час, истом брзином којом смо ишли када смо употребљавали коњску запрегу, показује сву ирационалност система који развијамо (Доксијадис, 1982:282). Доксијадис не пориче да је технолошки напредак у савременим градовима, довео до унапређења санитарних услова и осталих капиталних инвестиција. Међутим, он запажа и указује на низ негативних појава које се уз технолошки напредак дешавају: губитак живота људи у саобраћајним несрећама, замор и исцрпљивање, губљење времена и велики напор ради кретања из једног дела града у други, пораст друштвених и расних проблема, веома висока стопа деликвенције. Доксијадис признаје да су у погледу здравља услови у већим градовима у прошлости (посебно у сиромашнијим деловима града), били свакако мање хигијенски него у савременим градовима. Међутим, он упозорава да савремени градови, "изазивају болести и тела и духа"(Доксијадис, 1982: 18). Савремени градови, према његовим речима, функционишу неадекватно. У њима је нарушена равнотежа између пет базичних елемената људских насеља. *Природа* се сваким даном све више упропашћава, загађују се ваздух и вода. *Човек* затиче себе у околностима које излазе из домашаја његове непосредне контроле. *Друштво* се развија и постаје све комплексније, уништава вредности које је у прошлости усвојило, иако још није створило нови систем вредности које ће заменити претходни и задовољити потребе човека. *"Мреже"* у насељима се умножавају и компликују. *"Љуске"*, које треба да обухвате и повежу све ове елементе у логичну целину, нису више у стању да прате настале промене (Доксијадис, 1982: 21, 281). Према Доксијадису, "ми свакодневно погоршавамо стање својих градова. Дозвољавамо да се градови шире око својих центара који се тада гуше и умиру"(Доксијадис, 1982: 282). Он је скренуо пажњу да у савременом граду постоји велики број злочина у архитектури. У најтеже злочине у архитектури убраја: изградњу високих објеката, међусобно дисперзно лоциране зграде, међусобно просторно и физички неповезане зграде, монументалне зграде, губљење људске размере и на крају, нељудски град. Нељудски, савремени град настаје као резултат свих претходних злочина и он представља највећи злочин. Такође, Доксијадис указује на осам битних узрока злочина у архитектури. То су: огромно повећање димензије, повећање броја алтернатива у којима се човек изгубио, губитак културног континуитета, наметање стране културе, непостојање

архитектуре која нам је потребна, недостатак људи који схватају целину предмета насеља – преспецијализација, промене у односима пројектанта, градитеља и власника и заборав човека као основног мерила насеља и света уопште (Доксијадис, 1982: 152–161). У вези са овим последњим, Доксијадис истиче да је у савременом граду потпуно изгубљена људска димензија, тј. мера човека. "Човек није у стању да савлада целину. Он чак није у стању да погледом обухвати град. Не може да схвати како се треба кретати у њему…он се не сналази…димензије града постале су нечовечне"(Доксијадис, 1982: 280). Уз то, савремени град непрекидно се мења. Доксијадис опомиње: "морамо коначно схватити да наша насеља, у начелу, не представљају квалитетну средину у којој је могућ бољи живот и да су у прошлости услови били бољи"(Доксијадис, 1982: 17–18). Запажа да се услед повећања броја становника и услед сталних притисака и проблема у савременим градовима, стање све више компликује. Због тога опомиње да се крећемо "од хаоса до пропасти" (Доксијадис, 1982, 148–151). "Наши градови у свом садашњем облику не могу преживети… Динамични градови данашњице поступно се усмеравају у правцу свога пропадања"(Доксијадис, 1982: 283).

Доксијадис је приметио да се нарастање димензија савремених градова и гомилање проблема у њима, дешава у тренутку недовољне развијености друштвених наука о човеку и његовом насељу. Указује на претерану специјализацију у науци којом се губи из вида целина насеља, могућност разумевања и решавања проблема у њима, и занемарује основни разлог због кога су насеља настала: људска срећа. Због свега тога, сматра да је потребан уједначен, холистички приступ насељу и залаже се за екистику као мултидисциплинарну науку о људским насељима. Ова наука мора проучавати све врсте насеља и све елементе насеља. Екистика је, према његовим речима, потребна ради стварања хуманих људских насеља, која "морају омогућити добробит и задовољити своје становништво"(Доксијадис, 1982: 30). Сматрао је да је неопходно увођење реда у предмет истраживања, те је разликовао 15 екистичких јединица, односно екистичких нивоа. То су: антропос, соба, кућа, групација кућа, мало суседство, суседство, мали полис, полис, мали метрополис, метрополис, мали мегалополис, мегалополис, мали епирополис, епирополис и екуменополис.

Мегалополис

У низу од 15 екистичких јединица, посебну пажњу не само Доксијадиса, већ и других научника, привукла је појава мегалополиса. Бројне дефиниције мегалополиса, међу којима има доста неодређених и непрецизних, указују нам колико је различит приступ овој теми.

Велику захвалност за разумевање ове појаве, научна јавност дугује француском географу, Жану Готману (Jean Gottmann), који је први уочио, дефинисао и први извршио систематичко истраживање мегалополиса. Своја запажања и закључке 1961. године, изнео је свом капиталном делу „Мегалополис – урбанизована северо-источна обала Сједињених Држава". Према њего-

вом мишљењу, мегалополиси су велике, полинуклеусне, урбане регије са најмање 25 милиона становника. У поређењу са агломерацијом, он даље наводи још неколико кључних одлика мегалополиса: по површини мегалополис превазилази сваку агломерацију, он представља ареално-линеарну творевину у виду низа градова, његова густина насељености је неравномерна и у њему постоји више језгара концентрације људи и активности. За структуру мегалополиса Готман користи термин мозаик и у складу са тим је и описује. Како он наводи, коришћење земље и становништво спојено је у једну форму, узајамно зависну и у великом броју разних варијација. Мозаик је, према њему, физички, економски, социјални а такође и политички и правни. Према мишљењу Готмана, мегалополис не само да не решава проблеме метрополиса него их још више повећава и чини сложенијим: јача концентрација моћи и утицаја, тескоба постаје несносна, утицај мас медија се повећава и механички се мешају урбана и рурална подручја (Gottmann, 1961 : 217). Од 1965. године, Константин Доксијадис, заједно са сарадницима, започиње истраживање Мегалополиса Великих језера у Сједињеним Државама, што знатно доприноси разради и разумевању концепта мегалополиса. Према његовим наводима, ова нова врста насеља јавља се у наглом развоју урбанизације и то вероватно негде током четрдесетих година двадесетог века. Он објашњава како је у том времену скок од метрополиса до мегалополиса био спектакуларан: "Насеља која су се до тада представљала на картама као тачке одједном су почела да се појављују као велика подручја сасвим одређених величина и облика" (Доксијадис, 1982: 242). Доксијадис дефинише мегалополис као "већи урбанизовани простор који је настао стапајањем већег броја метрополиса и градова у јединствен урбанизовани систем"(Доксијадис, 1982: 312). Као основне карактеристике мегалополиса наводи: велику димензију како у погледу простора тако и у погледу броја становника, велике регионалне густине настањености, затим обухватање неколико великих центара тесно повезаних међусобно и са околним регионом, као и увођење нових и комплекснијих начина живљења (Доксијадис, 1982: 243). За потребе своје екистичке теорије, Доксијадис је покушао да свему да и квантитативну димензију, односно да одреди насеља преко њихове величине. У ту сврху, он метрополис одређује као "већи урбани простор са преко 50.000 становника који у себи садржи већи број мањих насеља, како урбаних тако и руралних, и који се динамичним растом развија и достиже величину и до 10 милиона становника" (Доксијадис, 1982:313). Мегалополис се, према њему, разликује од метрополиса „по томе што број његових становника премашује 10 милиона, услед чега покрива веома велику територију, или по том што у себи садржи више од једног метрополиса" (Доксијадис, 1982: 213). Нешто касније, 1968. године, Л. Мумфорд (Lewis Mumford), познати истраживач историјског развоја градова, објавио је књигу *"Град у историји"* у којој је такође разматрао појаву мегалополиса. Он је под мегалополисом подразумевао велики град у чијем животу доминира материјално богатство, стандардизирани производи замењују оригиналну уметност, а бирократизација има велику важност (Mumford, према: Vresk, 1981: 137–138). Према Л. Мамфорду мегалополис карактерише безличност и бесциљна експанзија. У таквом граду људи су све више

странци у једноме свету који нису они саградили. Град карактерише загушеност која спречава нормално одвијање живота (Mumford, 1968: 592–593).Он међутим, наводи и оно што је позитивно у мегалополису, а то је културна функција града, где се на једној површини могу наћи све расе и културе са својим језицима и обичајима (Mumford, 1968: 599–600). Крајем 60–тих година 20 века Арнолд Тојнби (Arnold Toynbee) запазио је да рађање механизованих градова доноси највећу промену у природи града. Он у својој књизи *Градови у покрету,* пише о томе како су различити типови градова који су се појавили пре настанка механизованог града били мање-више статични и углавном малих размера. За разлику од њих „Механизовани градови не мирују; они се динамично крећу, па је данас, 1969. године, већ очигледно да израстају у нови тип. Коагулишу се у мегалополисе, који су нова појава“ (Tojnbi, 1977: 205). Интересантно је како један од аутора са наших простора – Цветко Костић, објашњава процес настанака мегалополиса. Према њему, још почетком 20. века „уочена је појава експлозије градова, тј. њиховог ширења у свим правцима, притискивања и повезивања других насеља у околини у једну урбану целину. Таква појава је названа конурбацијом. Њу је стварала концентрација индустрије у неком граду или проналазак неке руде која се почела експолатисати, у његовој близини. Насеља која су је чинила у почетку су међу собом била неповезана и између њих су били ненасељени простори. Али временом су изграђени путеви, електрични водови, трамваји, аутостраде, метрои и сл., тако да се извршила просторна интеграција ових насеља. Овакву целину неки називају регионалним градом али се она све више назива и мегалополисом“ (Костић, 1973: 24). Он такође пише да мегалополис обухвата много већи простор него метрополис и да захваљујући саобраћајним средствима, посебно железници, трамвају и аутомобилу у свом саставу, поред других насеља, има и многа подграђа. Подграђа су некада настајала дуж железничке пруге или су подизана на празним зеленим површинама. Људи су се у њима насељавали желећи да избегну тескобу града. Међутим, како наводи Костић, „са порастом употребе аутомобила и све већим бројем путева и паркиралишта, подграђе је почело да губи своја рурална обележја и све се више укопчавало у мегалополис“ (Костић, 1973:24). Потискивању зелених површина у мегалополисе, допринеле су, према речима Костића, и фабрике са својим отровним испарењима и отпадним водама. То је допринело да се мегалополис све више шири, али Костић сматра да се он не може вечно ширити и да има фактора који томе чине крај. Овде он мисли првенствено на факторе еколошке природе – простор, вода и саобраћај. Поред овога, указује и на социјалне проблеме мегалополиса: огромне масе људи веома различитог културног и социјалног састава тешко успостављају комуникацију и додире међусобом, редовно се појачавају разни облици социјалних девијација, велика је снага и улога подземља и разних „гангова“. Ови процеси, према Костићу, све више јачају под утицајем све веће механизације живота и изолације људи. Због свега тога, неки сматрају да се мегалополис, претвара у тиранополис, тј. град у коме брутална снага и сила све више потискују друштвене норме, а Костић истиче да ће се све „катастрофално завршити, јер временом мегалополис постаје некрополис, тј. град смрти. Према његовом

мишљењу, због наведеног стања „не постоји опасност да у будућности читава екумена постане један мегалополис, односно космполис, како су многи мислили и неки још мисле“(Костић, 1973: 25). Према Доксијадису, рецимо, неизбежне силе развоја и еволуције воде људска насеља најпре ка стварању све већих мегалополиса и на крају до рађања екуменополиса. Мегалополиси ће, према његовим речима, “наставити да расту у погледу величине и броја, али услед ограничености простора на Земљи и потребе међусобног повезивања све већи број њих почеће да се стапа, стварајући тако шире комплексе вишег реда који ће обједињавати већи број међусобно повезаних мегалополиса”(Доксијадис, 1982: 243–244). Овде требамо поменути, да у оваквим размишљањима и оваквом схватању, Доксијадис није био усамљен. Наиме, и његов савременик Арнолд Тојнби, који је уочио да се механизовани градови коагулишу у мегалополисе, запазио је како они сами у међувремену почињу да се спајају. Према његовим речима “мегалополиси један другом хитају у загрљај…сви постојећи мегалополиси срашће у један једини град светских размера – Екуменополис”(Tojbi, 1977: 206–207). Треба такође напоменути, да поред начелно истих ставова, разлику ових двојице мислиоца можемо уочити у следећем: Док је Доксијадис веровао да човечанство иде у сусрет једном насељу „Екуменополису, које се састоји од изграђених површина што, заједно узете, прекривају читаву Земљу“ (Doxiadis, 1971: 35), Тојнби је у својој књизи *Градови у покрету* записао: „Настанак светског града је неизбежан, али светски град неће прекрити читаву површину Земљиног шара“ (Tojnbi, 1977: 206). Многи су били мишљења да ће се градска насеља ширити и постајати све већа и већа, али нису, истицали као Доксијадис, да ће у будућности сва земља коју човек може насељавати постати град. Према Доксијадису, Екуменополис ће проћи кроз две фазе. У првој фази, која се почела дешавати у његово време, „град ће постепено нарастати услед ширења динамично растућих насеља. Када напослетку достигне максимални предвидљив број становника и максимално предвидљиву површину, он ће престати да се шири“(Доксијадис: 1982: 298).

Пут ка светском граду

На основу бројних анализа и процена, Доксијадис је претпоставио какве ће бити карактеристике града будућности. Најзначајнија међу њима односи се на пораст његове популације. У времену када је писао (шездесетих година двадесетог века), на свету је живело три милијарде људи. Запазио је да је стопа раста броја становника све већа, али је сматрао да се о процени величине популације у будућности, не може говорити са сигурношћу. Могуће је, према његовим речима, претпоставити само минимум и максимум. Указујући на различите процене, Доксијадис, на крају закључује: „Оваква разматрања доводе до претпоставке о постојању већег броја различитих стопа раста светске популације, од минималних двадесет милијарди до максималних педесет милијарди, указујући на просек од тридесет пет милијарди становника, који треба достићи пред крај 21. века” (Доксијадис, 1982: 284). Он је пошао од претпоставке да се не може очекивати пораст руралног становништва света преко нивоа који

је он тада достигао – од око две милијарде људи, па је закључио да ће у будућности од укупно тридесет пет милијарди људи, урбану популацију чинити око тридесет три милијарде становника. Како наводи: "Пошто се број људи који данас живе у градовима креће око једне милијарде, морамо схватити да ће просечни град будућности, уз претпоставку уједначеног повећања популације широм света, крајем 21. века имати тридесет три пута више становника него што их има данас" (Доксијадис, 1982: 284). Природно је, како истиче, да са укупно неких 35 милијарди људи и уз све мање густине настањености урбаних подручја, можемо очекивати да укупна површина коју захватају градови света буде 33 пута већа од данашње, а можда и 60 и 100 пута већа (Доксијадис, 1982: 286). Када се то догоди, већина градова света биће међусобно повезана у јединствену светску мрежу градова, у један град који неће бити по структури уједначен. Постојећи урбани центри и даље ће привлачити људе и они ће се све више окупљати око њих. Како је навео: „Центри постојећих градова биће угушени. Светски град који се управо рађа биће угушен у сопственој колевци" (Доксијадис, 1982: 287). Сматрао је да у таквом стању нема места оптимизму и истицао да ће функције бити све ирационалније, естетски недостаци све већи(изразитији), организација све слабија и да ће многе вредности бити изгубљене. Он такође упозорава да ће у светском граду који се рађа бити озбиљно угрожена природа: уништиће се многи делови природног пејзажа, користитиће се све више хемикалија и инсектицида, отварати нови каменоломи, загађивање воде и ваздуха постаће све критичније. Према Доксијадису, у граду будућности човек ће бити све збуњенији и отуђенији. Он ће се све више увлачити у љуштуру куће, односно зграде и постепено постајати троглодит(становник пећине). Неће имати никакве користи „од великог света који постаје све мањи, од света у коме се кидају везе с његовом браћом – људима"(Doxiades, 1969: 14). „Најзад ће доћи до тога да се више никога неће тицати шта се догађа изван великих зграда – када човек, изгубљена личност у граду, буде у прогонству. Оваква еволуција одвешће град и цивилизацију у пропаст" сматрао је Доксијадис (1982: 289).

У потрази за решењем оваквог стања, Доксијадис не прихвата екстремна решења која подразумевају само једну категорију сила и контролу нарочитих типова људи чије ће деловање довести до стварања тиранских насеља. Такође, наводи да решење не може бити ни романтично, ни утопијско, односно оно које би људима омогућило потпуно враћање у идилу руралног живота. Такво решење значило би, према Доксијадису, обрнути ток историје, противљење концепцији развоја и нестанак највећег дела човечанства (смањење броја становника Земље). Решење, према његовом мишљењу, подразумева синтезу решења из прошлости у нове оквире, створене на основу нових сила које су ступиле у игру. Ми морамо учити на примерима прошлости, морамо настојати да што доследније сачувамо традиције и раније створене вредности, али требало би мислити и о новим решењима која условљавају нова времена. Тако ће будући град бити комбинација сила које су деловале у прошлости и оних које произилазе из неких нових динамичних димензија, независних од сила прошлости (Доксијадис, 1982: 289–297).

Екуменополис – заједница будућности

Према Доксијадису, крајем 21. века, светски град достићи ће популацијски максимум подобан за опстанак човека, као и максимум технологије која је у служби производње хране, те ће ући у нову, последњу фазу развоја – светског статичког екуменског града. Према његовом мишљењу, чак и када би проблем обезбеђивања довољне количине хране био решен, број становника не би могао прећи достигнуту границу, јер би у том случају, услед недостатка простора било угрожено формирање адекватног човековог станишта, очување природне средине, уопште равнотеже. Како наводи „овакав град апсорбоваће скоро све значајне градове данашњице и постепено ће их прерастати....састојаће се од скоро свих значајних градова прошлости и садашњости. Он ће се простирати у широким потезима преко равница и великих долина, а нарочито у близини океана, мора, великих језера и река, јер ће доминантни фактор ограничавања његовог ширења бити вода“ (Доксијадис, 1982: 298). У овој фази престанка ширења екуменског града, према речима Доксијадиса, догодиће се одређене неопходне промене. Екуменополис, као јединствен светски систем међусобно повезаних, већих и мањих насеља, састојаће се од већег броја центара – већих, средњих и оних сасвим малих. Неколико центара образоваће све врсте функција, пошто ће обезбеђивати све потребе, док ће други центри бити специјализовани, они ће омогућити опстанак специјалних локалних фактора или традиција. Сваки од центара имаће одређени значај и истицаће се одређеном врстом услуга. С обзиром да неће постојати једна централна тачка која ће бити много значајнија од осталих делова града, Екуменополис ће нужно водити ка једном демократичнијем друштву. Даље, Доксијадис наводи, да ће у Екуменополису очување природе имати све већи значај. Биће сачувана најлепша подручја, околине мањих језера, брда, подножја планина и водопада, подручја која су веома продуктивна, као и она подручја на којима градња није економски ни еколошки оправдана. Ови природни амбијенти, према Доксијадису, треба да пунуде човеку она искушења које је изградњом светског града изгубио. Био је свестан да у Екуменополису не може живети само један тип људи, али се надао да ће у њему доминирати врста људи најближа хеленистичком идеалу човека. Како истиче, ово није идеализован грчки тип човека већ један универзални тип човека настао на раскрсници цивилизација и у природном амбијенту, простору смештеном између хладног и топлог поднебља, у средини коју је човек одабрао. Због свега тога, сматрао је да је природно оваквог човека сматрати типичним, односно најпогодијим за становника будућности. Међутим, Екуменополис, мора омогућити развој свих типова људи који ће у њему неизбежно живети. Потребно је, према Доксијадису, обезбедити опстанак свих врста природних пејзажа и различитих културних вредности прошлости и створити само оквир човековог будућег живота остављајући му при том могућност да из генерације у генерацију обликује сопствени хабитат за себе самог (Доксијадис, 1982: 302). Да би Екуменополис омогућио слободан развој треба поштовати димензије човека, правила организације његовог друштвеног

живота, као и правила природног окружења, сматрао је Доксијадис. С обзиром да се димензија човека не може променити, „треба увек рачунати са присуством човекове размере у граду“ (Доксијадис, 1982: 303). У том смислу, екуменски град треба бити састављен од „ћелија људских заједница чије ће димензије одредити сам човек“ (Доксијадис, 1982: 304) а које ће даље свака генерација модификовати и себи прилагођавати. Суочен са опасношћу све већег повлачења човека у своју љуштуру, Доксијадис је инсистирао на што је могуће већој експанзији човековог тј. људског простора. Замислио је да у оквиру своје заједнице, човек ходом може стићи до свих места која су му неопходна ради задовољења основних потреба. Он би напуштао заједницу искључиво ради задовољења потреба и проналажења добара вишег реда. Доксијадис даље описује какав ће бити живот у овој заједници. У централном, тзв. меком простору овакве заједнице човек сам влада, то је простор који се формира мимо утицаја машине. Машине се налазе са спољне стране заједнице и омогућавају кретање на великим растојањима. Човеку је у таквој заједници омогућен свакодневни контакт са природом. Деца се слободно крећу ослобођена страха од машине, имају прилику да се развију у нормалне становнике града. Ове ће заједнице контролисати сам човек: „његове могућности пешачења дефинисаће размере заједнице, док ће његова чула дефинисати естетику заједнице“ (Доксијадис, 1982: 305)... Човек ће поштовати многа правила градова прошлости. Биће му пружена могућност да поново оснује заједницу суседства... посебан значај имаће јавни простори, мале улице, тргови...У милионима оваквих заједница које ће представљати ћелије будућег Екуменополиса „човек ће поново створити најбољу врсту хабитата у људској размери. Управо ће тај човеков хабитат, људска заједница, природна ћелија града будућности формирати текстуру која ће покрити читав будући град“ (Доксијадис, 1982: 307).

Закључак

Определивши се да прати првенствено величину промена, на основу исцрпних анализа, Константинос Доксијадис сликовито нам је приказао развој и раст градова. Идући траговима историје, он најпре описује живот у градовима прошлости, градовима који су били мали и статични. Ове градове карактерисала је изузетно добра организација, једноставна структура, равнотежа свих елемената, поштовање вредности које је човек вековима стварао. Градове су стварали сами становници, уз одлучујућу улогу колективног, најчешће несвесног знања. Човек је у градовима прошлости био срећан и задовољан. Они су, према његовом мишљењу, прављени по мери човека. Од 18. века, у 19., а посебно у 20. веку, стање у градовима све се више мења. Долази до раста градова, како у погледу броја становника, тако и у њиховим просторним димензијама. Статички град прошлости замењен је савременим динамичким, великим и ирационалним градом. Доксијадис указује да технологија и разне машине, не допринесе само побољшању и олакшању живота у градовима, већ носе са собом низ негативности. Савремени градови, према њему, функционишу неадек-

ватно. У њима је нарушена равнотежа између основних елемената људских насеља. Врши се велики притисак на градске центре, све је већи број грешака у архитектури. Поред тога, јављају се многобројни социјални проблеми. Човек у своме граду постаје све отуђенији. Он се у њему не креће слободно, осећа се као странац. Доксијадис не пориче да су градови прошлости били сиромашнији и мање развијени, у односу на савремене, али истиче да су људи у њима, уз мања очекивања били срећнији и слободнији. Као главни разлог бољег живота у градовима прошлости он, међу осталом, види њихов мањи број становника. Даље примећује да се раст градова не зауставља, па се у другој трећини 20. века, јављају мегалополиси. Стање у њима све се више компликује. Најзад, он предвиђа спајање мегалополиса и настајање једног јединог универзалног светског града – Екуменополиса. Према њему, Екуменополис се већ гради. Ова велика агломерација својим становништвом и физичким структурама премрежиће целу земљу. У својој првој фази, Екуменополис пролази кроз процес ширења, те самим тим и мноштво проблема. Међутим, Доксијадис истиче да на крају 21. века, светски град Екуменополис, улази у своју последњу фазу, када он престаје да расте и постаје статички град. У овој фази, догодиће се, према његовим речима, неопходне промене потребне ради равнотеже и среће људи. У најкраћем, према Доксијадису, човекове димензије дефинисаће димензије заједнице, а ове пак димензије читавог Екуменополиса.

Својим текстовима често је изазивао низ опречних мишљења. Неки су га хвалили и прихватали већину његових ставова, попут Арнолда Тојбија, који је истицао да је Доксијадис једноставан и јасан, да је не само мислилац већ и човек од дела, будући да је многа своја правила применио при пројектовању људских насеља. Други су му замерали, као рецимо Љубинко Пушић, што је свему покушао дати квантитативну димензију, истичући да квантитативне методе нису прави избор за виђење урбане будућности. Међутим, треба истаћи да Доксијадис није наводио само квантитативне промене, већ је њима додавао и квалитативне, али је истицао да оне нису у могућности да надоместе негативне последице пораста броја становништва. Такође, неке од критика упућених Доксијадису, односиле су се и на постављање извесних утопистичких циљева и упадање у замке на путу комуницирања са прошлошћу. Према Љубинку Пушићу, дубина социјалних промена измиче Доксијадисовом пре техничком, него друштвеном концепту развоја градова у будућности. С друге стране, према неким наводима, анализа раста и развоја градова и урбанизованих подручја, потврђује неке Доксијадисове претпоставке, јер распоред становништва указује на то да је на једној трећини територије на континентима света, концентрација становништва у градовима већа од 75%.[1] Без обзира на све критике које му се упућују, Доксијадисова дела, никако нас не могу оставити равнодушним. Иако су многи спремни да оспоравају његове закључке, они ће свакако о њима морати да промисле.

[1] Извор:http://www.vibilia.rs/srpski/izvestaj/0409/gradovi-buducnosti_politika_051005.pdf

Литература:

1. Doxiadis, Konstantinos (1968): *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements*, Oxford University Press, New York.
2. Doksijadis, Konstantinos (1969): "*Čovek i svet oko njega*, Pregled XII/ 1969, br. 11., Beograd.
3. Doksijadis, Konstantinos (1971): *Екumenopolis – naselje budućnosti*, Savez studenata Arhitektonskog fakulteta, Beograd.
4. Doksijadis, Konstantinos (1982): *Čovek i grad,* Nolit, Beograd.
5. Gottman, Jean (1961): *Megalopolis: The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. Cambridge: Massachuetts, The MIT Press.
6. Kečkement, Duško (1981): *Grad za čoveka: o dehumanizaciji savremenog urbanizma*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
7. Kostić, Cvetko (1973): *Sociologija grada*, Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema, Beograd.
8. Mumford, Lewis, (1968), Grad u istoriji, Naprijed, Zagreb.
9. Pušić, Ljubinko (1991): *Grad, znaci vremena*, Matica srpska i Prometej, Novi sad.
10. Pušić, Ljubinko (1997): *Grad, društvo, prostor,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
11. Tojnbi, Arnold (1977) *U susret svetskom gradu*: u Kultura, br. 39, str. 205–233., Beograd.
12. Vresk, Milan (2002): *Grad i urbanizacija - Osnove urbane geografije*. Školska knjiga, Zagreb
13. Vujović, Sreten (1988): *Sociologija grada*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
14. http://www.vibilia.rs/srpski/izvestaj/0409/gradovibuducnosti_politika_051005.pdf

CITIES THROUGH TIME

Summary: This paper presents a historical growth and development of cities, primarily from the perspective of the famous Greek scientist and urbanist C. A. Doxiadis, but also the other scientists such as Z. Gotman, L. Mumford, A. Toynbee, C. Kostic. Firstly, the small and static cities of the past in which the man was free, happy and satisfied are described. Those cities were made suit for a man. Then follows the display of the growth of cities, both in terms of population and their spatial dimensions. The contemporary, dynamic, large and irrational city with big problems is being developed. The man in this kind of city is becoming less free and more alienated. The tempo of the growth of the cities is unstoppable, due to whitch, in the second third of the 20th century appeared megalopolises. The paper presents various definitions of the megalopolis, but also points out what was in common in those determinations - the notion that in the megalopolis are facing huge problems and that the state in them is becoming increasingly complicated. The final section of the paper presents the Doxiadis's assumptions about the characteristics of the cities of the future and his anticipation of the merger of megalopolises into one single universal world city - Ecumenopolis.

Key words: man, city, urbanization, megalopolis, Ecumenopolis

СЛОБОДАН ПРОДИЋ
Српска православна
Епархија далматинска
Република Хрватска

УДК 929:323(470)GAPON
Пегледни рад
Примљен: 12.09.2016
Одобрен: 22.10.2016
Страна: 289-300

НЕКОЛИКО ФРАГМЕНАТА ИЗ ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА СВЕШТЕНИКА ГЕОРГИЈА АПОЛОНОВИЧА ГАПОНА

Сажетак: Свештеник Георгиј Аполонович Гапон једна је у низу интересантних личности чија је политичка активност оставила дубок траг у историји Русије у последњим деценијама 19. и на самом почетку 20. века. О њему, на српском језику, не постоји пуно радова. Разлога за то је заиста много, а међу најважнијим свакако јесте да је један православни свештеник међу покретачима догађаја који ће значајно променути ток историје Русије. Овај рад је скроман покушај да се о овом човеку каже нека реч више.

Кључне речи: Русија, Гапон, Петроград, револуција, политичко убиство

Револуције које су захватиле Русију с почетка 20. века и даље представљају извор за обимно проучавање тема које тек требају да буду обрађене и то из више разлога. Неке од тема од стране истраживача до данас једноставно нису ни дотакнуте, а такође постоје и оне које су, стицајем околности и најразличитијих разлога, обрађене на такав начин да се, у тим и таквим радовима, осећа изузетан притисак у изношењу ставова и закључака што, самим тим, у огромној мери утиче на крајњи резултат истраживања.

Међу темама које од стране српских истраживача нису баш нарочито обрађиване јесте и тема о једној веома интересантној личности. Реч је о некоме чија је делатност у огромној мери оставила траг у револуционарним и политичким покретима који су Русију, у једном периоду њене историје, уздрмали из темеља. У овом раду покушаћемо, наравно у што је могуће краћим цртама, наведемо неке најосновније детаље из живота свештеника Георгија Гапона.

Када се у нашем (= српском) образовном систему током друге половине 20. века говорило о Фебруарској револуцији 1905. године у Петрограду, вешто се избегавало да, у вези са иницијатором и покретачем ових догађаја, буде истакнуто ко је заправо предводио побуњени народ и због чега је уопште дошло до тог историјски значајног револта. У историографским али и у поли-

тичким или богословским научним круговима, пре свега међу истраживачима који су припадали српском националном корпусу, створила се клима у којој није било препоручљиво да се на светло дана износе детаљи типа да је заправо иницијатива за променама у том тренутку геополитчки важној држави каква је Русија крајем 19. и почетком 20. века у значајној мери потекла од стране православног свештеника, тј. некога ко је, према систему вредности нешто каснијих времена, „класни непријатељ".

Имајући у виду да су данашњем читаоцу у великој мери непознати детаљи о свештенику Гапону, осећамо потребу да, пре него се нешто подробније позабавимо његовим „политиканством", тј. политичким ставовима и активностима, изнесемо и неколико, по нашем мишљењу, битних просопографских елемената.

Георгиј Гапон родио се 5/17. фебруара 1870. године у породици писара Аполона Фјодоровича који је службовао у селу Белика (Полтавска губернија). Одрастајући у дубоко религиозној породици, а имајући склоност према мистици и духовности, након успешно окончаног основног образовања, млади Георгиј је, по савету тадашњег парохијског свештеника и са допуштењем родитеља, уписао Полтавско духовно училиште, тј. школу у којој се упоредо са уобичајеним предметима, акценат ставља и на изучавање предмета који су блиски православном богословљу. По окончању ове школе он уписује Полтавску богословију свакако са циљем да би касније постао парохијски свештеник. Оно што је важно истаћи, а у непосредној је вези са његовим образовањем, јесте да Гапон још у Полтавском духовном училишту, а потом и у богословији, прихвата идеје наставника који су припадали тзв. „толстовцима", тј. заговорницима идеја Лава Николајевича Толстоја. Овакви ставови младог Гапона наравно да нису остали непримећени, а то се, између осталог, препознаје и у чињеници да од стране управе богословије не добија диплому која му омогућује наставак школовања на некој од тадашњих духовних академија. У сваком случају, он богословију окончава 1893. године, а већ наредне године ступа у брак, те по наговору супруге подноси молбу за рукоположење у свештенички чин. Током 1894. године Гапон је рукоположен за ђакона, а потом и за свештеника. Епископ Иларион (Јушенов),[1] поставља га за свештеослужитеља при цркви Свих Светих која се налазила на полтавском гробљу. Већ тада јасно се пројављује његов таленат да својим беседама привлачи велики број људи око

[1] Епископ Иларион (Јушенов) припада оној групи архијереја Руске Православне Цркве из друге половине 19. века који су, најједноставније речено, из најбоље намере заправо омогућили да дође до ситуација о којима тек треба да се донесе подробан научни закључак. Наиме, епископ Иларион је у својим настојањима да се у епископији којом је управљао устроји што је могуће већи број друштава око којих би се окупљали православни верници, а са жељом да се заштите о различитих изазова савременог начина живота, када говоримо о Григорију Гапону, у овом тада младом и енергичном човеку свакако видео некога ко би био од велике користи у поменутим друштвима али и самој Цркви. Оно што је потребно нагласити у вези са епископом Иларионом и његовом односу према Гапону јесте да је реч о тада већ старом човеку (рођен је 1824. године) који као да више није имао ту свежину у процени човека која је заправо нужна и неопходна за сваког епископа у одабиру људи које ће рукополагати и постављати на одређене функције у Цркви.

себе. Оно што је такође интересантно јесте да он народ, који је у великом броју долазио на богослужења у овој цркви, подстакне на то да у оквирима својих могућности помажу ситорињу, болесне, немоћне... Овакав приступ свештеничкој служби наравно да је иницирао сукоб Гапона са околним свештеницима који су у њему видели некога ко им одвлачи људе из храмова у којима они служе.

Ипак, ово није било неко велико искушење за младог свештеника Георгија Гапона. Неупоредиво веће искушење била је изненадна смрт супруге тако да је он, од 1898. године, „остао сам у одгајању деце: сина Алексеја и кћери Марије" (*Письма Гапона,* 1907: 104-116).

Те исте 1898. године, свешеник Георгије Гапон замолио је епископа Илариона да му помогне око уписа Петроградске духовне академије. Епископ му је, преко својих пријатеља Константина Победоносцева,[2] и Владимира Саблера,[3] успео да омогући упис свештенику Георгију на Петроградску духовну академију. Али недуго након почетка школовања на овој високообразовној установи Гапон примећује да ту за себе неће пронаћи ништа што му може бити од користи (Гапон, 1990).

Лето 1899. године он проводи на Криму, а сусрет са Василијем Верешчагином,[4] и Григоријем Џанишевим,[5] имају снажан утицај на њега и његов

[2] Константин Петрович Победоносцев (1827-1907) био је утицајна личност у руским државним и црквеним круговима друге половине 19. века. Упоредо са многобројним световним дужностима једно време је провео и као обер - прокуратор Светог Синода Руске Православне Цркве. Запамћено је да је на тој позицији заступао ставове који су били усмерени ка неутралисању утицаја протестантских идеја које су, у Руску Цркву, покушавали да унесу поједини чланови Светог Синода, као на пример епископ Антониј (Вадковски). Интересантно је нагласити и то да се Константину Победоносцеву у појединим западним изворима (на пример у *Енциклопедија Британика*) неретко приписује снажан и неприкривени амтисемитизам. Ипак, ово питање је и даље отворено, као у осталом и много тога другог у вези са овим човеком, тако да се у неком догледном времену очекује један или више радова који би осветлили поједине епизоде из његовог живота. До тада, као један од извора који нам могу пружити подробније информације о њему као обер - прокуратору Светог Синода, читаоцима препоручујемо: Ю. Ю. Петрушин, *Обер-прокуратор Святейшего Синода, професор Московског университета К. П. Победоносцев*, Вестник МГУ 21/1 (2005), 53-65.

[3] Владимир Карлович Саблер (1845-1929) у времену о коме говоримо обављао је дужност правника при Светом Синоду Руске Православне Цркве. Касније, тј. од 2. маја 1911. године, он постаје обер-прокуратор Светог Синода. На овој дужности остаје до 5. јула 1915. године. Оно што је потребно нагласити у вези са њим, а тиче се евентуалног истраживања његовог живота од стране српских истраживача, јесте и то да је он током 1915. године променио презиме, тј. да је прихватио презиме Десјатовски, а то је презиме његове супруге Олге. Овај покушај да избегне репресије које су му се касније догодиле ипак није успео тако да је он, почев од 1918. године, у више наврата хапшен и затваран. Умире у затвору 9. септембра 1929. године.

[4] Василије Васиљевич Верешчагин (1842-1904) руски сликар и писац који припада групи „баталиста", тј. уметника који се радо баве историјским темама из историје Русије, а пре свега изображењем великих и значајних битака. О његовом боравку на Криму током 1899. године погледати: С. Т. Аксентьев, *„Монастырские" каникулы В. В. Верещагина*, Московский журнал 10 (2013), 18-24.

[5] Григориј Аветович Џанишев (1851-1900), правник, публициста и историчар јерменског порекла. Познат је по својим либерарним ставовима у науци, а поготово у данас његовом најпознатијем делу „Из епохи великих реформ" које је од 1892. године, када се по први пут појавило, до смрти аутора, тј. 1900. године, доживело осам проширених и допуњених издања.

даљи животни пут. Наиме, све оно што је он видео током боравка на Криму по тамошњим манастирима и црквама, као и савети две у то време значајне личности руског друштва, свештеника Георгија Гапона усмеравају ка још интензивнијој социјалној делатности. Ово се пре свега огледа у његовом ангажману при „Обществе религиозного - нравственного просвещения" у Петрограду којим тада руководи свештеник Философ Орнатски.[6] Такође, те исте 1899. године, свештеник Георгиј Гапон бива постављен за свештеослужитеља при цркви Пресвете Богородице у Галерној Гавани.[7]

Живот у том делу Петрограда и Гапонов таленат проповедника и организатора свакако се морају посматрати као одређена врста преломног момента у целокупном његовом делању. Наиме, храм у коме он служи неретко је место окупљања огромног броја људи. Ови људи долазили су да чују беседе свештеника који своје вернике позива да истрају у искушењима свакодневног живота али, а то је нарочито важно, истовремено чини много тога да тим истим људима пружи и одређену материјалну помоћ али не и кроз претходно организовано и легализовано друштво (*Трагедия священика Гапона*, 2004).

Од огромне важности за његов даљи рад било је друштво које је организовао, а које је носило назив „Общество ревнителей разумного - христианского проведения праздничных дней".[8] Оно што се свакако мора истаћи, а везано је за тему о којој говоримо, јесте да Гапон за ово друштво саставља „Устав" у коме се, између осталог, акценат ставља на узајамну материјалну помоћ чланова, али оно што је свакако важније у вези са каснијим догађајима, јесте да овај „устав" препознајемо и у правилнику за рад друштва „Собрание", а такође и у чувеној „Петицији".

Период његовог живота између 1900. и јесени 1902. године обележен је наставком социјалне делатности али и низом догађаја који су све више продубљивали његов конфликт са одређеним круговима унутар Руске Православне Цркве. По нашем мишљењу, два детаља су нарочито важна и на њих је потребно обратити пажњу у евентуалним истраживањима. Први је сукоб са црквеном бирократијом која је, нагласимо, у то време снажан и утицајан елемент у целокупном руском друштву. Губитак благонаклоности овог тромог али важног апарата неминовно је значио и губитак свих до тада изграђених положаја.

---

[6] Философ Николајевич Орнатски (1860-1918) иако је од августа 2000. године, заједно са својим синовима Николајем и Борисом, прибројан лику светих, и даље је огромна непознаница за многе у Србији. Наиме, реч је о једном у низу свештеника Руске Православне Цркве који су, видећи у каквом се стању налази њихова паства, започињали са интензивном социјалном делатношћу а све са циљем да се у одређеној мери помогне пре свега најугроженијим парохијанима. Оно што је интересантно јесте и то да је свештеник Философ Орнатски, по свему судећи, пострадао од стране управо оних којима је неколико година раније помогао да не умру од глади. Наиме, он и његови синови, под оптужбом за контрареволуционарну делатност, стрељани су крајем октобра или почетком новембра 1918. године. Њихова тела пронађена су у води Финског залива, мада се претпоставља да су стрељани у Кронштату.

[7] Реч је о делу Петрограда у коме тада живе најсиромашнији слојеви друштва и који је, као такав, представљао апсолутну периферију која се најчешће избегавала у сваком смислу те речи.

[8] Потребно је обратити пажњу и на следећи детаљ. Свештенику Георгију Гапону није било дозвољено, како од световних, тако и од црквених власти, да друштво овог типа оснује док је службовао у Галерној Гавани. Поменуто друштво он оснива тек након што је постао настојатељ сиротишта „Свете Олге" Петрограду.

Ово је, између осталих, осетио на својој кожи и сам Гапон. Други детаљ који ће само убрзати његов пад у очима црквених кругова јесте да он ступа у грађански брак са Александром Уздаљевом, а по канонима Цркве, свештеник ступањем у други брак губи свој положај. Ипак, да Гапон унутар једног дела црквених кругова, у поменутом периоду свог живота, не губи помоћ и разумевање показује нам и детаљ да је он, уз помоћ митрополита Антонија (Вадковског),[9] окончао школовање у Духовној академији одбранивши дипломски рад под насловом „Современное положение прихода в православных церквах, греческой и русской".

У јесен 1902. године активности Гапона привлаче пажњу Сергеја Зубатова.[10] Дошло је до покушаја приближавања ставова али све то није уродило плодом јер за Гапона све организације које су деловале под Зубатовом биле су под директним утицајем полиције, а по Зубатову, Гапон и његов однос према проблемима радника представљао је „опасну јерес" (С. Зубатов, 1917: 157-178). Ипак, ово није спречило Гапона да дође на железничку станицу и опрости се са Зубатовим након што је он протеран из петроградске полиције (Н. М. Варнашёв, 1924: 177-208). Са одласком Зубатова прекида се и Гапонов однос са полицијом јер у Зубатовљевим наследницима, а пре свега са Александром Васиљевичем Герасимовим,[11] не наилази на било какво разумевање у вези са активностима његове тада већ масовне радничке организације.

„Собрание русских фабрично - заводских рабочих г. Санкт - Петербурга", како је, од фебруара 1904. године, гласио званични назив организације на чијем се челу налазио њен оснивач - Гапон,[12] административно посматрано и

---

[9] Митрополит петроградски и ладошки Антониј (Вадковски) свакако је интересантна личност о чијем животу и делу наравно да треба начинити озбиљан научни рад пре свега имајући у виду да је он од стране својих савременика доживљаван као „либерални" архијереј који са благонаклоношћу посматра на свештенике који у то време активно раде на пољу социјалне помоћи својим парохијанима. Чињеница да митрополит Антониј јесте неко ко помаже свештенику Јовану Кронштатском, свештенику Григорију Петрову и многим другим личностима које припадају поменутом кругу црквених делатника, издвајају га као некога ко јасно и недвосмислено осећа у каквом се стању налази огромна већина Руса у том тренутку. Са друге стране, митрополит Антониј јесте и неко ко се неуморно бори са тим да свештенство не треба да узима активно учешће у изван црквеним активностима, поготово оним који имају политичку конотацију. Ово је, између осталог, и био разлог његовог сукоба са Гапоном у каснијем периоду.

[10] Сергеј Васиљевич Зубатов (1864-1917) јесте централна личност полицијског апарата у Русији који се бави праћењем и сузбијањем револуционарних активности. Када његова, за то време, прилично револуционарна идеја о легализацији појединих организација није прихваћена (тзв. „Зубатовшчина") и када је дошло до његовог сукоба са важним политичким субјектима тог времена, Зубатов пада у немилост државног апарата. Током 1904. године је имао могућност повратка у службу али до тога ипак није дошло. Живео је мирно и аполитично све до 3. марта 1917. године. Наиме, када је до њега дошла вест да је абдицирао Михаил Романов, Зубатов је, окончавши ручак, устао од стола, отишао у своју радну собу, узео револвер и извршио самоубиство.

[11] Александар Васиљевич Герасимов (1861-1944) почетком 20. века, тј. до 25. октобра 1909. године, има изузетно важну улогу у полицијском апарату Петрограда.

[12] Међу првим и најистакнутијим члановима „Собрания" свакако да је потребно поменути: Николаја Михајловича Варнашјова чија је породица, након убиства Гапона, преузела бригу о његовом малолетном сину Георгију, потом Ивана Васиљевича Васиљева који је страдао 9/22. јануара 1905, тј. током протеста „Крововаго воскресения". Затим, потребно је поменути Алексеја Егоровича Карелина, Дмитрија Васиљевича Кузина...

јесте једна међу првим масовним легалним радничким организацијама у Русији.[13] Према тада постојећим законима, организације овог типа морале су да имају свој „устав". За тему којом се бавимо овај документ је од велике важности, пре свега имајући у виду да је он, у приличној мери, дефинисан управо ставовима Георгија Гапона. У најкраћем, основни елементи „устава" јесу: могућност да радници на разуман и трезвен начин проводе своје слободно време, да унутар радничких насеља постоји активан рад на пољу просвећења утемељеног на руском националном самосазнању, да се постојано ради на побољшању услова живота и рада радника. Зарад достизања ових циљева „Собрания" тражено је право на: одржавање једнонедељних окупљања ради просвећења и помоћи члановима друштва, формирања световних и духовних хорова који би имали право да одржавају концерте, организовање књижевних вечери, устројење библиотека и предавања са темама из општег образовања, постојање различитих добротворних и комерцијалних пунктова помоћу којих би се сабирала потребна средства ради побољшања материјалног положаја чланства. Према „уставу" чланови „Собрания" могли су бити радници оба пола, руског порекла и хришћанске вероисповести.

Оно што је свакако у значајној мери утицало на све догађаје везане за „Собрание" јесте чињеница да током пар месеци постојања у ово друштво улази прилично велики број чланова, тако да оно постаје, за руске прилике, реално масовна организација.[14]

Нарочито интересантан и у науци недовољно обрађен детаљ када је реч о раду „Собрания" јесте период друге половине 1904. године. Наиме, то је време када унутар самог друштва долази до снажног утицаја политизације истог пре свега од стране која је била окупљена око Алексеја Карелина. Ово је, имајући у виду све околности које су се дешавале унутар друштва, него и целокупне ситуације у Русији, било за очекивати, те са пуним правом можемо говорити о томе да је „Собрание", па и сам Гапон, већ тада било изманипулисано и прилично лако претворено из једног друштва које је било базирано на основама православно - просветитељске организације, у друштво које се све више приклања световним идејама рушења постојеће власти и преузимања исте кроз револуционарну делатност (И. И. Павлов,1908: 21-57, 79-107). Ова констатација потврђује се и кроз следећи детаљ. Наиме, јануар 1905. године донеће са собом догађаје који ће „Собрание" и самог Георгија Гапона избацити у први план политичких дешавања у Русији. Петиција са политичким захтевима коју је Гапон сматрао преурађеном, управо залагањем Алексеја Карелина постаје нешто што бива прихваћено од стране друштва (А. Е. Карелин,1922: 106-116). Оно што можемо рећи јесте да је Гапон у том моменту свакако изгубио свој доминантан положај у организацији коју је основао, те да је све оно

[13] Вјачеслав Константинович фон Плеве, министар унутрашњих послова Русије, 15/28. фебруара 1904. године, својим потписом легализовао је ову организацију и њен устав.

[14] Као илустрацију можемо поменути податак да крајем 1904. године поред матичног „Собрания", постоји још 11 филијала ове организације и то у: Виборгу, Нарви, Василостровску, Коломенску, Рожденственском кварту, Петербуршком кварту, Невском, Московском, Обводном, Гаванском кварту и месту Колпино.

што му се касније дешавало заправо последица неприпремљености, па и одређене наивности, у односима са свакако политички искуснијим људима тог доба.

„Петиция рабочих и жителей Санкт - Петербурга 9. января 1905. года" за многе представља нешто што је нераскидиво повезано са Георгијем Гапоном. То у одређеној мери јесте тачно јер, по свом садржају, сама петиција проистиче из онога што је заправо представљало суштину „устава" друштва које је основао Гапон међу петроградским радницима. Али, оно што је у својој основи био глас људи који су за себе и своје породице желели само мало бољи живот унутар државе у којој су живели, недуго након обнародовања постаје предмет великих раздора. Наиме, петиција је, захваљујући пре свега онима који су тежили ка револуцији и промени власти у Русији, постала одређена врста програма који је од стране народа и штрајкача, требао да буде предочен цару са захтевом да он треба да одступи са власти.

Оно што је из данашње перспективе потребно напоменути, а тиче се не само овог, него и потенцијалних радова који ће за тему имати улогу Георгија Гапона у догађајима током јануара 1905. године јесте следеће: изворни текст петиције данас није доступан истраживачима. Оно чиме се истраживачи користе јесу различите варијанте истог документа које настају у релативно кратком временском периоду али од којих свака, на свој начин, износи текст у облику који заправо одговара ставовима појединаца или организација тог времена. Као резултат имамо да у овим преписима постоји и одређени број интерполација, али исто тако, и одређени број елемената који су, најпре из идеолошких разлога, изостављени.

У својој основи, петиција је замишљена са циљем да се императору укаже на потребу ограничења власти чиновничког апарата, а такође и на катастрофалан положај самих радника и њихових породица. У суштини, петиција је била тражење побољшања услова живота радника у тадашњој Русији. Идеја да се император Николај Други упозна са проблемима о којима се говори у петицији код Георгија Гапона настаје током марта 1904. године. Наиме, у разговору који је имао са Елисаветом Алексејевном Наришкином, једном од дворских дама, она препоручује да цар буде директно упознат са проблемима радника јер, како то наводи и сам Гапон у својим мемоарима, Николај Други је у основи био добар човек који није имао постојан карактер и који о многим стварима које се дешавају око њега једноставно није имао никакав увид (Г. А. Гапон, 1990: 64).

Ипак, у време када се у Петрограду, од децембра 1904. године, одржавају мањи или већи протести радника, наравно да је свако имао потребу да кроз петицију која је требала бити предата императору са јасно дефинисаним циљем, придода и нешто своје. Према томе, у једном тренутку, а то је нарочито интересантно и можда најсликовитије говори о могућности да су Гапон и његово „Собрание", које је било у великој мери устројено на принципима православно хришћанске етике и морала, доста лако искоришћени од стране револуционара чије су жеље ишле у правцу да се, између осталог, затражи и одвајање Цркве од државе.

Како се не би стекао утисак да је Гапон, тада већ свакако политички веома виспрен, заправо неко није имао увид у оно што се око њега догађало, сведочи нам и његово инсистирање на томе да време радничких протеста заправо и није најбоље време да се петиција покуша уручити лично цару. У овом његовом гесту могуће је препознати и човека који је можда предосетио шта се заправо дешава и какве могу бити последице, а пре свих, по њега самог. Али, у тим моментима у њему је ипак превагнула она друга страна, тј. окренутост ка славољубљу и потпуно световним вредностима. Наиме, Гапон је, поготово када је видео да постаје „другоразредни играч", реално могао да се повуче из свега, а да исто препоручи и члановима „Собрания". Велика је вероватноћа да би се тиме спречило крвопролиће које се догодило, а такође и то да би он изгубио позицију коју је имао. У том за њега преломном тренутку, опредељујући се за ставове револуционарно настројених појединаца, који су иначе били у приметној мањини, Гапон је дефинитивно одредио своју даљу судбину.

Оно што се догодило на петроградским улицама мање или више данас је познато јер о свему томе се причало и писало током претходних деценија. Наравно, интерпретација ових догађаја учињена је тако да одговара околностима у којима настају што заправо значи да у свему једноставно нема места за детаље типа да су радници у све кренули управо онако како то и приличи црквеној литији (поворци) и са свим карактеристичним обележјима (крстови, црквени барјаци, иконе...). Сасвим је сигурно да они тада нису певали „Интернационалу", него „Достојно јест...". Али, то је већ једна потпуно друга тема о којој наравно да треба говорити, али у неким другим радовима. Оно што је нама интересантно јесте оно шта се дешава са Гапоном после јануарског крвопролића у Петрограду.

Пјотр Мојсејевич Рутенберг јесте неко ко је дословно спасио живот Гапону на улицама Петрограда.[15] Такође, он се намеће и као особа која, од тог момента, има приличан утицај на оно шта ће се са Гапоном дешавати не само до тренутка његовог убиства, него и одређено време након тог чина. Наиме, оно што јесте интересантно, а тиче се дешавања током првих месеци 1905. године, свакако је и то да Гапон, уз свесрдну помоћ Рутенберга, одлази у Швајцарску, где има прилику да се сусретне са низом изузетно интересантних личности које ће, свака на свој начин, обележити прве деценије 20. века у Русији.

[15] Сукоб на улицама Петрограда створио је ситуацију која је у сваком смислу те речи измакла контроли особама које су руководиле протестом и идејом да се петиција преда у руке императору. Неприпремљеност на оружане сукобе, страх, метеж – све то, у огромној мери, учинило је и онако драматичну ситуацију још тежом поготово због тога што је недуго након отварања ватре на протестанте и првих жртава по свему судећи дошло до сасвим очекиване реакције предводника протеста, тј. да се они, свако на свој начин, сачува од могуће погибије или каснијих репресалија. Када је реч о Гапону, према сведочењима учесника ових догађаја, рецимо Семјона Акимовича Анскија (1863-1920) који је у свом делу „Моё знакомство с Г. Гапоном" прилично сликовито описао догађаје, дошло је до различитих информација у вези са његовом судбином. По некима, Гапон је убијен већ у првом плотуну који су војници испалили на раднике, по другом он је касније смртно погођен, по трећем он је био рањен и склоњен од стране сабораца на сигурно... Оно што се заправо десило јесте да је Рутенберг са својим људима веома помно пратио развој догађаја и Гапоново кретање, те да је благовремено реаговао и извукао га из ситуације која се могла погубно завршити по њега. Питање како је то учињено и од стране којих особа, то је свакако једна од интересантних тема за проучавање.

Из данашње перспективе помало је тешко са прецизношћу одговорити на питање какав је резултат његових сусрета са Георгијем Валентиновичем Плехановим, Левом Григоријевичем Дејчом, Виктором Михајловичем Черновом, Борисом Викторовичем Савинковим, Владимиром Иљичем Лењином... Разлог јесте тај што је, поготово након убиства Гапона, а такође и догађаја након 1917. године, у Русији и СССР-у, многи детаљи у вези са Гапоном и његовом делатношћу доживели својеврсну интерпретацију, тј. дошло је до приметног прилагођавања онога што се решавало тренутној политичкој ситуацији и потребама новоустројене власти. У једном таквом односу заиста је било довољно простора да много тога поприми потпуно другачију конотацију од онога што се можда догодило. У вези са тим интересантно је оно што Гапон износи у свом „Отвореном писму социјалистичким партијама Русије", које је светло дана угледало 7/20. фебруара 1905. године. У том писму Гапон је рекао и следеће: „ ... Као револуционар и практичан човек, позивам све социјалистичке партије Русије да је што пре то могуће постану јединствене и приступе спровођењу оружаног устанка против царизма..." (Г. Гапон, *Открытое письмо к социалистическим партиям России*). Обично се наводи да је ово његово писмо оставило снажан утисак на Лењина, те да му је оно у неку руку и помогло да се окупи Женевска конференција 2. априла 1905. године, а која се може и треба посматрати као преломни тренутак не само у његовој „политичкој активности", него је то и тренутак који ће одредити његову даљу судбину као човека. Наиме, очевидно да је Гапон у том тренутку заузео позицију која је засметала многима, првенствено због остварења њихових личних интереса. Такође, ништа мање није занемарљив детаљ да је Гапон, након онога што се догодило у Петрограду током јануара, сада заузео један много радикалнији став који је, имајући у виду да је он прилично лако иза себе могао да окупи значајан број присталица, такође могао да поремети планове одређених кругова који су претендовали на преузимање власти у Русији. У сваком случају, кроз свега три елемента, Гапон је, да сликовито кажемо, „избачен из игре", тј. одређена му је не само политичка, него и животна судбина. Наиме, као неко ко се руководио идејама које су у себи још увек пројављивале одређене елементе хришћанске етике и жеље за социјалном правдом, Гапон је кроз ангажман око оснивања „Всероссийского рабочего союза", полако али сигурно дошао у несагласност са јеврејском фракцијом у револуционарним редовима првенствено због објављивања брошуре под насловом „Послание к русскому крестьянскому и рабочему народу от Георгия Гапона". Упркос томе што је ова брошура састављена по узору на црквене проповеди и што се кроз њу Гапон обраћа руском „православном и хришћанском" народу, она није била позитивно дочекана од стране бољшевика међу којима су, подсетимо, у том тренутку значајна места заузимали управо револуционарно орјентисани Јевреји (О. Платонов, *Гапон и сионисты*). Наредни корак што га је учинио Гапон јесте да он прихвата новац од Конија Цилиакуса,[16] док се као трећи корак који је водио ка

[16] Конрад Виктор Цилиакус (1855-1924), фински авантуриста, писац, револуционар и политичар. Један је од иницијатора, финансијера и организатора поменуте Женевске конференције руских револуционарних партија. Према данас познатим информацијама, он је од стране Владе Јапана

његовом личном суноврату јесте тај да је поверовао Цилиакусовим речима: „За пожар у Петрограду потребна је добра искра. Не плашите се жртава. Подстичи и води раднике...” (В. А. Поссе, 1929: 24).

Гапон се пре повратка у Русију сусреће са Лењином. Он му даје инструкцију по којој је посредник између њих двојице требао да буде Максим Горки. Горки је такође требао и да руководи расподелом оружја које је Гапон пратио на путу за Русију. Али, стицајем околности, брод којим је оружје требало да дође до обале Русије насукао се и та акција доживљава неуспех.[17] Гапон успева да избегне хапшење и током јесени 1905. године наставља са својим активностима по Петрограду. Али, оно што је било очевидно јесте да је Гапон, упркос чињеници да је имао приличан број људи иза себе, ипак губио своју позицију због више него ли очевидне промене курса бољшевика у односу на организовање револуције. Он је то крајем новембра 1905. године јасно рекао Рутенбергу. За овога, то је било нешто што је свакако и чекао јер, већ наредног месеца, на седници „Савета радничких депутата”, чланство позва на борбу са Гапоном и „гапоновштином” као са опасном демагогијом која нарушава остварење крајњег циља (П. М. Рутенберг, 1925: 345).

Гапон је поново морао у иностранство. Овај пут разлог је био страх да ће бити издат од стране доскорашњих сабораца. Он покушава да преко новина и сусрета са виђенијим људима тог времена, као што су Анатол Франс, Октав Мирбо, Жан Лонг, Гаспар Феликс Турнашон - Надар и други, оправда своје активности и поврати изгубљену позицију, али без успеха... Околност да се обрео у ситуацији која је била далеко од оне на коју се већ навикао као лидер, Гапон кроз своје „покајништво” пред властима у Русији, настоји да колико толико буде важан чинилац тренутној политичкој сцени. Он крајем јануара 1906. године, министру унутрашњих послова, Пјотру Дуранову, шаље писмо у коме, да ли свесно или несвесно, признаје своју наивност у вези са догађајима од 9. јануара 1905. године. Ово писмо свакако да није био довољан гест којим би стекао наклоност руске полиције. Оно што се од Гапона очекивало свакако је било нешто много веће. Истовремено, кроз писане медије започета је и кампања против њега и „Собраниа”. У покушајима да себе оправда он се јавности обраћа писмом које је објављено у часопису „Русь”, али оно што је свакако било неупоредиво опасније по њега јесте чињеница да је најавио изношење детаља о појединим личностима које су имале удела у организовању немира у Петрограду, а међу којима је и Сергеј Јуљевич Вите. Већ тада, разговарајући са својим адвокатом Сергејем Павловичем Марголином, Гапон је наговестио могућност да се на њега припрема атентат. Замолио је Марголина да компромитујућа документа у сваком случају објави, али до тога никада није дошло. Наиме, недуго након убиства Гапона, под мистериозним околностима, у Немачкој умире и Марголин, а документа нетрагом нестају (Н. В. Никитин, 2013: 216).

добио за то време приличну своту новца коју је требао да уложи у активности појединаца и организација зарад подривања политичке и економске стабилности Русије. Очевидно да је Гапон препознат као једна од погодних особа за ту делатност.

[17] Кључну улогу у овој саботажи имао је Евгениј Азеф, особа која је припадала једној од руских револуционарних група у којој су махом деловали Јевреји, а истовремено је радио и као полицијски оперативац.

Смрт Георгија Гапона и даље се води као једно од неразјашњених политичких убистава у Русији. Не упуштајући се подробније у анализу данас познатих детаља у вези са овим убиством, оно што се треба нагласити јесте да је Гапон 28. марта 1906. године кренуо из Петрограда у место Озерка где се, према сведочењима очевидаца, требао да састане са извесним Мартином који је био представник политичке групе „Есери".[18] 5. априла Гапонов нестанак пријављује његова супруга претходно дошавши у полицију како би проверила да ли је можда ухапшен. Наредног дана у појединим петроградским дневним новинама објављена је вест о његовом нестанку. Адвокат Марголин одмах износи претпоставку да је убијен, позивајући се на то да му је Гапон у пар наврата наговестио ту могућност, те да је са собом почео да носи револвер. 16. априла у часопису „Новое время" под насловом „К убийству о. Гапона", чији се аутор потписао псеудонимом „Маска",[19] изоси се по први пут низ интересантних детаља. Међу њима се наглашава да је Мартин са којим се Гапон требао да састане нико други до Рутенберг. 19. априла истом часопису достављено је анонимно писмо по коме је Гапон убијен од стране „Радничког суда" јер је увелико започео да сарађује са полицијом, државном влашћу и индустријалцима.

Према релевантним историјским подацима који су познати тек уназад неколико година, у Петроградској канцеларији државне безбедности информација о ликвидацији Георгија Гапона и особи по чијем налогу је то учињено, била је документована већ 15. априла. У том документу износи се детаљ да је убиство Гапона обављено 28. марта, као и то да је све учињено са знањем Рутенберга (В. Хазан, 2008: 832-837). Према данас познатим детаљима који се, нагласимо, и даље не могу означити као апсолутно поуздани, Гапон је претучен па задављен око 19 часова, од стране више особа (мисли се да их је било више од две а мање од шест). Његово тело, обешено у невеликој соби и прекривено зимским капутом, пронађено је тек крајем месеца априла. Након полицијског увиђаја и свега оног што следи у таквим ситуацијама, постало је више него очевидно да је убиство Гапона нешто што је одговарало и властима и опозиционарима. Документи које је Гапон имао у свом дому нетрагом нестају, Рутенберг се склонио у иностранство, прецизније на острво Капри, код Максима Горког, осумњичени за учешће у убиству, међу којима су били и Александар Игњатевич Чудинов, барон А. А. Дикгоф и полицијски агент Евгеније Азеф, нису сносили никакве санкције...

У временима након што су преузели власт и након што је устројен СССР са његовим политичким системом, бољшевици су створили неколико „митова" у вези са Гапоном. Данас је свакако најпознатији онај по коме је Гапон провокатор и агент државне безбедности царске Русије, тј. неко ко је управо од стране тадашње државне власти добијао значајне количине новца како би из-

[18] Реч је о политичкој партији чији је пуни назив „Партија социјалиста - револуционара". Подробније: П. Г. Прајсман, *Террористы и революционеры, охранники и провокаторы*, Москва, 2001.

[19] Према каснијим истраживањима, под овим псеудонимом крио се полицијски службеник Иван Фјодорович Манасевич - Манујлов. Подробније: А. Коллакиди, А. Север, *Спецслужбы Российской империи*, Москва, 2010, 194-195.

нутра раздирао јединство радничког покрета који ће касније помоћи бољшевицима да дођу на власт. Након што се распао СССР, дошло је до покушаја одређеног броја научника да питању Гапона прићу из више праваца и без било какве острашћености. Ови напори још увек трају и реално, протећи ће још доста времена да светло дана угледају подаци у вези са овим човеком који ће осветлити његов живот и утицај који је имао на догађаје у Русији. Оно што јесте један од корака који су учињени, јесте и то да се данас о Гапону уопште говори и да се о њему уопште истражује јер, како се то неретко наглашава, то је прошлост коју би многи желели да заувек заборавe.

Литература:

1. А. Е. Карелин, *Девятое января и Гапон. Воспоминания*, Красная летопись 1 (1922), 106-116.
2. В. А. Поссе, *Мой жизненый путь*, Москва, 1929, 24.
3. Г. А. Гапон, *История моей жизни*, Москва, 1990, 64.
4. *Докладная записка и. о. вице - директора Департмента полиции С. Е. Виссарионова об убийстве Г. А. Гапона*, објављено у: В. Хазан (2008), *Пинхас Рутенберг. От террориста к сионисту*. Иерусалим, 832-837.
5. И. И. Павлов, *Из воспоминаний о „Рабочем Союзе" и священике Гапоне*, Минувшие годи 3-4 (1908), 21-57, 79-107.
6. Н. В. Никитин (2003), *Преступный мир и его защитники*, Москва, 216.
7. Н. М. Варнашёв, *От начала до конца с гапоновской организацей*, Историко - революционарный сборник, Ленинград, 1924, 1. том, 177-208.
8. О. Платонов, *Гапон и сионисты* http://www.rosspb.org (04.09.2016.).
9. П. М. Рутенберг, *Убийство Гапона*, Ленинград, 1925.
10. *Письма Гапона*: Русская мысль 5, (1907),104-116.
11. С. Зубатов, *Зубатовщина*, Было 4 (1917), 157-178.
12. *Трагедия священика Гапона*, Нескучний сад 8 (2004)

A FEW FRAGMENTS FROM THE POLITICAL LIFE OF PRIEST GEORGY APOLONOVICH GAPON

Summary: The priest Georgi Apolonovich Gapon one of the many interesting personalities whose activites have left an indelible mark in the history of Russia in the last decades of the 19th and early years of the 20th century. In the Serbian language, there is nos much work about him. The reasons for this ia a lot, but the most important is the idea an Orthodox priest, one of the initiators of events that will significantly change the course of history of Russia. This paper is a modest attempt to say a few worst more on tgis man.

Key words: Russia, Gapon, Petersburg, revolution

III

КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ

ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ*
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 351.78
Оригиналан научни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 07.10.2016
Страна: 303-315

СЕКТОРСКИ ПРИСТУП БЕЗБЕДНОСТИ - АНАЛИТИЧКИ ОКВИР КОМПЛЕКСНЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ДИНАМИКЕ

Сажетак: Питање безбедности, као једне од најважнијих људских потреба, одувек је преокупирало пажњу умних појединаца. У периоду после Хладног рата концепт безбедности је постао превише комплексан, а традиционални приступ безбедности са државом као главним референтним објектима, превазиђен и сувише узак. Појава нових безбедносних изазова, ризика и претњи, довела је до радикалне трансформације безбедносног амбијента, те до реконфигурације система глобалних односа, моћи и силе. Стога су нови обрасци глобалне безбедности имали тенденцију да обухвате различите секторе безбедности у односу на претње. Пет сектора, које обрађујемо у овом раду, нису херметички затворени и изоловани једни од других, напротив, сваки од њих поред тога што дефинише кључну тачку у оквиру безбедносне проблематике коју покрива, има синергично дејство и чини део широког оквира замршене „безбедносне слагалице“.

Кључне речи: војна безбедност, политичка безбедност, економска безбедност, социјетална безбедност, еколошка безбедност

Увод

Завршетак хладног рата и транзиција у друштвеним наукама довели су до проширења, продубљења и обогаћивања концепта безбедности. Концепт се проширио са чисто војне на остале димензије друштва, као што су политика, екологија, економија и друге. Упоредо са променама у перцепцији стратегијског окружења, део академске заједнице почео је постепено да проширује значење концепта безбедности са војног на друге секторе. Напуштање идеје да је држава једини референтан објекат безбедности (оно што је потребно заштитити) и субјекат безбедности (онај који штити) довело је до продубљења и проширења концепта безбедности. Као референтни објекти међународне без-

* zdjbjelajac@gmail.com

бедности појављују се појединци, друштвене групе, региони и сам међународни систем. Поред тога, концепт безбедности се и обогатио ослањањем на знања развијена унутар других хуманистичких наука. За разлику од традиционалних хладноратовских разматрања безбедности, која су имала основни задатак да „решавају проблеме" и да се примењују у међународној реалполитици, након периода хладног рата студије безбедности постају отвореније за остале друштвене науке, а посебно за критичку друштвену теорију, која није била заокупљена „решавањем проблема" већ њиховим критичким преиспитивањем. Другим речима, са попуштањем глобалних тензија, крајем осамдесетих година XX века, концепт безбедности све чешће почиње да се анализира са становишта социологије, филозофије, антропологије и других друштвених наука.[1] Одређени теоретичари, груписани око Копенхашког института за истраживање мира *(eng. Copenhagen Peace Research Institute – COPRI)*, постали су заговорници секторског приступа безбедности, са тенденцијом да аналитичким оквиром обухвате комплексну безбедносну динамику. Суштина овог аналитичког оквира је да се поље изучавања безбедности прошири са војног на још четири сектора безбедности: политички, економски, социјетални и еколошки. Такав приступ је реално у сагласју са већином безбедносних проблема, јер они заправо представљају синергију више безбедносних сектора, који се узајамно преплићу и допуњавају, те остварују утицај једни на друге, а њихово стриктно одвајање користи се често у аналитичке сврхе.

Војна безбедност

Војна безбедност као традиционално најраније признат облик националне безбедности, се може уопштено дефинисати као способност нације/националне државе да се брани и/или спречи војну агресију. У „традиционалном смислу", војна безбедност као атрибут државе, подразумева одсуство војног сукоба. У садашње време обим војне безбедности се проширио од конвенционалних облика конфликата између националних држава на четврту генерацију борбе између државних и недржавних актера.

Војна безбедност, има тежњу ка слободи од војних претњи и представља историјско полазиште студија безбедности. Од њиховог настанка, након Другог светског рата, па до осамдесетих година XX века, појам безбедности био је уско схватан само у војном виду безбедности, при чему су и способности и претње исказивани искључиво у војној димензији. Такав приступ безбедности заснивао се на уверењу да се само повећањем војне моћи може достићи или повећати безбедност, односно смањити вероватноћа од пораза.[2] У данашње време уверења да се само путем повећања војне моћи може достићи или повећати безбедност, нису у потпуности утемељена. Наиме, увећањем војне моћи једне државе долази до претњи другој држави, што може бити у крајњем

[1] Драгутин Сретовић, Мирослав Талијан, Хатиџа Бериша, „Савремени концепт безбедности", *Војно дело, Бр. 1/2016*, Министарство одбране РС, Београд, 2016, стр. 73–101.
[2] Драган Р. Симић, *Наука о безбедности*, Службени лист СРЈ: ФПН, Београд, 2002, стр. 26.

случају контрапродуктивно. Истовремено војне претње нису једине које могу угрозити савремену државу.

У периоду хладног рата само помињање речи безбедност подразумевало је војну динамику између суверених држава. Током наведеног периода доминирао је реалистички приступ међународној безбедности, који је углавном био концентрисан на војне односе између суверених држава, пре свега на односе између великих сила. Према овој концепцији, међународни систем је анархичан, а државе саме морају да се брину о својој безбедности, јер изнад њих не постоји већи ауторитет који би им гарантовао безбедност. Оне никада не могу имати пуно поверење у намере других, због чега живе у константној безбедносној дилеми, а међународни систем је стабилан само ако у њему постоји равнотежа снага.[3] Развој нуклеарног оружја узроковао је да нуклеарни сукоб суперсила представља претњу која је у други план стављала све остале војне и невојне изазове безбедности. То је инспирисало стратешке мислиоце да развијају нове концепте, попут „нуклеарно одвраћање", „способност другог удара", „међусобно загарантовано уништење", „офанзивно-дефанзивна равнотежа" и „нуклеарна стабилност".[4] Академске дискусије о војној безбедности током хладног рата биле су углавном под утицајем војнотехнолошких промена и имале су за циљ да помогну доносиоцима одлука западних земаља у формулацији и спровођењу безбедносне политике.[5]

Без обзира на промене у међународној политици, до којих је дошло у последње две деценије, односи војне моћи између националних држава остали су доминантни у сектору војне безбедности. Држава више није једини, али је и даље централни актер међународне политике, а релевантност претње и употребе војне силе у међународним односима није изгубила на значају, при чему су војни сектор и војне претње безбедности доживели значајне трансформације. Кључни референтни објекат у војном сектору безбедности је територијални интегритет и суверенитет државе. Претње по овај референтни објекат могу представљати оружано угрожавање од стране других држава или недржавних актера. Кључни секуритизујући актери у сектору војне безбедности су држава и њени званични представници.[6] Функционални актери, односно актери који не учествују директно у секуритизацији али је олакшавају, могу бити разнородни, почевши од безбедносних установа задужених за имплементацију безбедносне политике, попут војске и полиције, до субјеката као што су делови бирократије, војноиндустријски комплекс, медији, независни истраживачки институти или одређени утицајни лобији. Као резултат војног секуритизујућег акта

[3] Драгутин Сретовић, Мирослав Талијан, Хатиџа Бериша, „Савремени концепт безбедности", *Војно дело, Бр. 1/2016*, Министарство одбране РС, Београд, 2016, стр. 73–101.

[4] Филип Ејдус, *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 126-128.

[5] Steve Smith, „The discipline of international relations: still an American social science?", *British Journal of Politics & International Relations, Vol. 2, No. 3*, Political Studies Association of the UK, London, 2002, pp. 374-402.

[6] Драгутин Сретовић, Мирослав Талијан, Хатиџа Бериша, „Савремени концепт безбедности", *Војно дело, Бр. 1/2016*, Министарство одбране РС, Београд, 2016, стр. 73–101.

усвајају се различите мере – од наоружавања, преко претње употребе силе, до саме употребе силе.[7]

Имајући у виду динамичност и сложеност друштвених односа, те различите облике угрожавања безбедности, који се преплићу са аспекта међународних односа и нарочито у последње време религије, немогуће је војну безбедност као један од сектора безбедности посматрати изоловано и херметички затворено од других сектора безбедности. Тим пре, јер војна сила није једина потенцијална претња безбедности, а војна безбедност се не може искључиво посматрати из угла офанзивних и дефанзивних способности држава и перцепције намера од стране држава једних према другима. Људи су изложени бројним опасностима, не само ратној претњи, већ и претњи глади, сиромаштва, политичког угњетавања и уништавања животне средине.

Политичка безбедност

У највишем правном акту сваке државе - уставу, назначене су вредности које свака држава дефинише. Најважније вредности које свака држава тежи да сачува су: територијални интегритет, суверенитет, независност, уставом утврђени поредак, слободе и права грађана. Држава испољава своју снагу кроз моћан државни апарат са развијеним системом безбедности, којим чува територију и друге националне вредности, а у оквиру којег су најзначајније институције војске и полиције, као носиоци овлашћења да употребе силу. Наравно, на ком ће нивоу безбедност једне државе бити, зависи од много сложених чинилаца, који утичу на начин обликовања политике безбедности, односно начин размишљања, друштва, појединца и заједнице.

Под политичком безбедношћу подразумева се организациона стабилност поретка у оквиру једне политичке заједнице.[8] Политичко организовање људи кроз историју било је различито. Некада су то били полиси, империје и границе империја. У последњих неколико векова доминантан облик политичког организовања је држава, тако да се и политичка безбедност односи, пре свега, на организациону стабилност државе. Пошто је сувереност начин на који државе одржавају своју организациону стабилност, она представља и доминантни референтни објекат у сектору политичке безбедности. Референтни објекат, поред организационе стабилности политичких заједница, може бити и неки образац интеракције између њих. У политичком сектору безбедности доминантни секуритизујући актери су државе и њихове политичке елите, али то могу бити и опозиционе политичке партије. Функционални актери могу бити различити, почев од привредне заједнице која жели да постане аутономија и тако подстиче сецесионизам, преко дијаспоре која подржава сепаратистичке снаге, па све до међународног јавног мњења које може бити наклоњено онима

[7] Филип Ејдус, *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 129-130.

[8] Barry Buzan, Ole Waever and Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, London, 1998, p. 141.

који доводе у питање централну политичку власт или идеологију у некој држави.[9] Претње по политичку безбедност усмерене су против организационе стабилности државе и могу долазити изнутра или споља. Унутрашње претње потичу од недржавних актера и усмерене су ка унутрашњем легитимитету државе на једном њеном делу или на целој територији. Спољне претње јављају се у случајевима када једној држави ускраћују признање друге државе или недржавни актери који се налазе изван њене територије. Када је држава политички безбедна изнутра она поседује позитивну сувереност, а када је политички безбедна споља она поседује негативну сувереност. Према Беријy Бузану *(eng. Barry Buzan)* постоје намерне и структуралне политичке претње.[10]

Политичка безбедност као један од пет сектора анализе под окриљем Копенхашке школе студија безбедности, може апсорбовати и одређење да је политичка безбедност одбрана против било каквог облика политичког угњетавања, односно заштита од државне репресије и угрожавања људских права. Дакле, политичка безбедност у свом домену, бави се питањем, да ли људи живе у друштву у којем се поштују лична, те политичка и грађанска права и слободе, у којем не постоји осећање несигурности, већ делотворно људско право на безбедност, а самим тим и слобода од страха. Политичка безбедност, заправо, подржавајући личну и социјалну безбедност, промовише тенденцију да имамо безбедан свет.

Економска безбедност

Економија је дисциплина која нам може помоћи да одговоримо на круцијална питања данашњице: Зашто су неке земље богате, а неке сиромашне? Шта изазива и подстиче рецесију? Зашто приходи и богатство постају све израженије неравномерно распоређени, нарочито у последњих неколико деценија? Како ће старење становништва утицати на живот у наредним деценијама? Како ће научнотехнолошки напредак у роботици, аутоматизацији и вештачкој интелигенцији утицати на промену радне снаге? У последње време се одговори на ова комплексна питања траже, преко значајног сектора безбедности, који је профилисан као економска безбедност. Суштина економске безбедности огледа се у правилном функционисању економског система у целини и могућностима бесконфликтног и нормалног укључивања привредних субјеката у економски систем како у земљи, тако и у оквиру глобалне економије.

Економска безбедност је концепт који је почео да улази у употребу почетком седамдесетих година XX века и данас представља неодвојиви део безбедносног речника. У најопштијем значењу, економска безбедност односи се на тежњу ка слободи од економских претњи. Међутим, у покушају да се ова општа дефиниција сузи, долази се до бар пет различитих значења економске

[9] Филип Ејдус, *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 145-147.

[10] Barry Buzan, Ole Waever and Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis,* Lynne Rienner Publishers*,* London, 1998, pp. 154-159.

безбедности.[11] **Прво значење** односи се на производњу и трговину, које директно утичу на одбрамбену способност државе. Пре свега, мисли се на производњу и трговину војном технологијом и наоружањем, али и другим кључним потрепштинама важним за систем одбране. **Друго значење** подразумева инструменте економске политике, који се користе као офанзивно или дефанзивно средство безбедносне политике, попут бојкота, рестрикција снабдевања енергентима, санкција и разних облика економске помоћи. **Треће значење** је способност да се одржи одређени ниво економског развоја у функцији осигурања унутрашње безбедносне стабилности, односно побољшања међународне војнополитичке позиције неке државе. За економски развој заинтересоване су, пре свега, мале и слабе државе, док снажне и моћне државе као средство за постизање унутрашње безбедности третирају одржавање економске моћи, ради одржавања статуса регионалне силе, велике силе или суперсиле. **Четврто значење** везује се за економску безбедност појединца, која у ужем смислу подразумева приступ храни, пијаћој води и другим намирницама или условима који су неопходни за његово физичко преживљавање, а у ширем смислу укључује и питања запослености, сиромаштва, образовања и слично. **Пето** и последње **значење** односи се на глобалну економску, социјалну и еколошку стабилност. Овако дефинисано значење економске безбедности подразумева широк спектар тема, као што су стабилност глобалног финансијског и економског система, мрачна страна глобалног тржишта, исцрпљивање необновљивих ресурса, загађење човекове околине и климатске промене. Основни проблем у суочавању са проблемима економске безбедности, схваћеним на овакав начин, представља непостојање глобалне владе која би могла да управља глобалним економским активностима[12] и каналише њихове токове. Међутим, питање је какав би капацитет требала да поседује таква „влада“ која би равномерно распоређивала богатство, решавала питања сиромаштва и оскудице, те између осталог доносила одлуке и о томе како да људи користе одређене ресурсе…

Економски сектор безбедности обухвата безбедносну динамику у којој су доминантни трговински и производни односи. Идентификовање референтног објекта економске безбедности није једноставно, јер он зависи од нивоа анализе. На индивидуалном нивоу то је економско благостање појединца, које се може дефинисати уже, као преживљавање, и шире, као корпус људских права. На нивоу друштва референтни објекат може бити предузеће или класа. Када је реч о држави, референтни објекат је, у најопштијем смислу, њено укупно економско благостање, односно достигнути ниво привредног развоја. На међународном нивоу референтни објекат је међународни либерални економски поредак, садржан од низа увезаних актера, институција и принципа, који омогућавају несметано функционисање светског тржишта. Сваки од референтних објеката прати сет одговарајућих секуритизујућих актера, који имају капитал да објекат конструишу као угрожен и да у име његове заштите добију ле-

[11] Vincent Cable, „What is International Economic Security”, *International Affairs, Vol. 71, No. 2, April 1995*, Wiley-Blackwell on behalf of Chatham House, United Kingdom, pp. 305-324.

[12] Филип Ејдус, *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 161-164.

гитимитет за спровођење специјалних мера. Секуритизујући актери у економском сектору безбедности такође зависе од нивоа анализе. Када је у питању индивидуални ниво, доминантни секуритизујући актери су владе, које су прихватиле концепт људске безбедности, невладине организације (НВО), борци за људска права и донекле међународне организације, које су концепт људске безбедности уврстиле у свој нормативни дискурс. Када је реч о економској безбедности на нивоу друштва, у случају секуритизације предузећа, секуритизујући актери најчешће су представници државе, а у случају секуритизације класе, то могу бити раднички покрет или представници владајућих или опозиционих политичких партија. На државном нивоу, секуритизујући актери су, по правилу, представници државе. На међународном нивоу, економски секуритизујући актери су углавном хегемони у опадању, а њима се могу придружити међународне финансијске организације и међународна либерална економска елита.[13]

Из наведеног се да закључити да је економски сектор безбедности прилично комплексан, јер је и економија из које је предметни сектор изведен, као научна дисциплина која проучава основна правила понашања и економске законитости у привредним активностима, захтевна и широко постављена, тако да може бити дефинисана на неколико различитих начина. При том, заблуда је, када се употреби термин економија, да је то искључиво асоцијација на новац, берзе, финансије, банкарство... У ствари, то је много шира дисциплина која помаже да разумемо историјске економске токове, односно тумачимо данашња и предвиђамо будућа економска кретања, што је напослетку од велике важности за развој стабилних друштава и предвидљивих друштвених односа.

Социјетална безбедност

Након хладног рата долази до редефинисања концепта (националне и међународне) безбедности, који се сада и проширује и продубљује или графички представљено - концепт безбедности се увећава и по хоризонталној и по вертикалној оси. Ова тенденција изазвала је револуцију у теоријским расправама и условила напуштање традиционалистичког схватања безбедности по којем су само државе референтни објекат који се штити искључиво војним капацитетима и њиховим увећавањем, како би се победио или одвратио потенцијални противник од оружаног сукоба. У том смислу преиспитују се постојећи и успостављају нови теоријски приступи у студијама безбедности.[14] Ти нови приступи су прилично сложенији у односу на традиционалне приступе и имају другачији поглед на безбедност држава, нација, околине, појединаца… По њима, држава више није једини и ексклузивни референтни објекат безбедности, у оквирима уског традиционалистичког концепта, где се безбедност

[13] Barry Buzan, Ole Waever and Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, London, 1998, pp. 100-103.

[14] Милан Липовац, „Допринос конструктивистичке парадигме студијама безбедности“, *Социолошки преглед*, *вол. XLVII, бр. 3*, Српско социолошко друштво, Београд, 2013, стр. 439–460.

изједначава са војном безбедношћу или са употребом силе, а акценат се може ставити и на невојна питања, односно неко питање може бити постављено као „безбедносно", чак и онда када не представља претњу државама.

Безбедност се данас не посматра само као војна безбедност државе. Различити референтни објекти, као што су економија, екологија или војни односи, могу постати субјекти процеса секуритизације. У том процесу социјално и политички успешан језички акт обележавања неког питања као безбедносног, измешта то питање из подручја дневне политике, обележавајући га као егзистенцијалну претњу која захтева и оправдава примену специјалних мера.[15] Социјетална безбедност је сегмент овог концепта о коме је можда највише расправљано. У овом случају референтни објекат безбедности није држава, ни као влада ни као територијални ентитет, већ је то заједнички колективни идентитет. У том смислу безбедност друштва може бити угрожена свиме што угрожава наш идентитет.[16] „Социјетална безбедност се односи на способност друштва да очува своје суштинске особине услед променљивих околности и упркос могућим или стварним претњама".[17] Ова безбедност је угрожена онда када заједница претњу доживи као претњу која угрожава њен идентитет. Идентитет је дефинисан као скуп идеја и пракси које одређене појединце идентификују као припаднике једне социјалне групе. Нације су апстрактне, замишљене заједнице, а национални идентитет најзначајнији је референтни објекат социјеталне безбедности.[18] Национални идентитет у себе укључује одређени смисао политичког заједништва, заједничких институција и одређених права и дужности за све чланове заједнице. Такође, он подразумева дефинисани социјални простор и означену ограничену територију са којом се чланови заједнице идентификују, тј. за коју развијају осећај припадности.[19] Многи аутори, заговорници овог приступа, націју дефинишу као заједницу људи који поштују иста правила и институције у оквиру дате територије. У том смислу, концепт социјеталне безбедности, у коме референтни објекат представља идентитет једне друштвене групе, посебно се истиче, занимљивим и свеобухватним садржајем.

Када расправљамо у садашње време о националном идентитету, морамо уважити изузетну комплексност онога што он у себе укључује, а самим тим осврнути се и на сложеност могућих претњи по идентитет. Данас, рекли бисмо више него икада, с једне стране, државе су суочене са бројним претњама и изазовима, а с друге стране, нису способне да одговоре на различите облике

---

[15] Barry Buzan, Ole Waever and Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, London, 1998, pp. 100-103.

[16] Бранка Панић, „Социјетална безбедност– безбедност и идентитет", *Безбедност Западног Балкана, Год. IV, бр. 1, април-јун 2009*, Београдска школа за студије безбедности, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2009, стр. 29-39.

[17] Peter Hough, *Understanding Global Security*, Routledge, New York, 2004, p.106.

[18] Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso / New Left Book, London, 1991.

[19] Бранка Панић, „Социјетална безбедност– безбедност и идентитет", *Безбедност Западног Балкана, Год. IV, бр. 1, април-јун 2009*, Београдска школа за студије безбедности, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2009, стр. 29-39.

угрожавања и на многе захтеве националних група, јер напросто све више губе контролу над решавањем тих питања. Претње по национални идентитет се огледају кроз:

1. Неконтролисане имиграционе токове;
2. Питања интеграција и сецесија;
3. Конфликте око граница или мањинских питања;
4. Експанзију исламског верског фанатизма и тероризма;
5. Замену традиционалног разумевања сексуалности и прихватање других форми сексуалности;
6. Религијске конфликте, итд.

Важно је напоменути да је овај нови приступ проблемима безбедности, где је у фокусу пажње социјетална безбедност и питање идентитета, покренуо бројне расправе. Оне су вођене око диферентних погледа на конструисање идентитета, као и око тога како треба да буду дефинисани референтни објекти социјеталне безбедности. Бил Мексвини *(eng. Bill McSweeney)* је један од угледних критичара концепта социјеталне безбедности и теоретичара Копенхашке школе,[20] а његова критика се односи на схватање идентитета које је, по његовом уверењу, код теоретичара Копенхашке школе превише објективистичко, односно недовољно конструктивистичко. Заправо, овај аутор им замера на томе што они идентитет схватају као друштвену чињеницу, тврдећи да је сваки идентитет, па и национални, конструисан и да не представља стварну чврсту појаву. У том правцу, он и оспорава теоретичарима Копенхашке школе, да идентитет, као важан референтни објекат безбедности, постављају у центар социјеталног сектора.

Еколошка безбедност

Човек је својим активностима у циљу унапређења услова живота и рада нарушио еколошку равнотежу, односно узајамну и хармоничну повезаност и зависност која је владала у живом свету. Угрожавајући природно окружење људи су истовремено довели у питање и угрожавање интегритета сопственог опстанка. Препознавајући животну средину као добро од општег интереса, нарочито у последње време долази до изражаја развој еколошке свести и потреба уређивања интегралног система заштите животне средине, чиме се обезбеђује остваривање права човека на живот и развој у здравој животној средини и уједно уравнотежен однос привредног напретка и животне средине у глобалном размерама.[21] Заштита животне средине и њено унапређење, представљају дефинитивно један од најзначајнијих проблема, који оптерећују савремено

[20] Bill McSweeney, „Identity and Security: Buzan and the Copenhagen School“, *Review of International Studies*, Vol. 22, No. 1, Cambridge University Press on behalf of British International Studies Association, United Kingdom, 1996, pp. 81–93.

[21] Жељко Бјелајац, Драган Дашић, Милован Спасовић, „Еколошка политика ЕУ и њен кривичноправни оквир“, *Међународни проблеми, вол. 63, бр. 4*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2011, стр. 567-582.

човечанство. Коришћење нових и моћних извора енергије, убрзан научнотехнолошки развој, изградња огромног броја индустријских објеката и урбаних средина, проузроковали су озбиљно угрожавање и нарушавање природних ресурса, чиме се дестабилизује очување здраве животне средине и уједно уравнотежење односа, човек-окружење, тј. природа.[22] Угрожавање животне средине и њена заштита представљају вишедеценијски проблем човечанства. Нестајањем хармоније између природе и човека, створиле су се разноврсне и бројне опасности, које деградирају досадашња цивилизацијска достигнућа, наносе велику штету људима, њиховом животу и здрављу, телесном интегритету и многим другим вредностима. Стога се значај заштите животне средине намеће као најважнији глобални изазов модерног друштва. Отуда је и позиционирање еколошке безбедности као значајног безбедносног сектора, у последње време, нужна и „лековита" потреба.

Поред чињенице да је еколошка безбедност прихваћена као нормативни концепт, њено значење остало је веома комплексно. Према неким ауторима, под еколошком безбедношћу подразумева се способност нације или друштва да одоли оскудицама животне средине, ризицима и нежељеним променама у животној средини или напетостима и евентуалним сукобима.[23] Еколошка безбедност може се дефинисати и као релативна безбедност јавности од еколошких опасности проузрокованих природним или људским деловањем.[24] Термин еколошка безбедност такође се користи за означавање проблема који повезују стање животне средине са интересима националне и људске безбедности.[25] Глобални процес секуритизације животне средине започео је шездесетих година XX века и траје до данас, при чему посебно значајан историјски моменат у социјалној конструкцији еколошких претњи представља завршетак хладног рата и делимична десекуритизација војних питања. Свет је у XX веку доживео огроман демографски и економски развој, што је проузроковало да свест о проблемима угрожавања животне средине почиње да се шири, путем еколошког покрета, из научних кругова на неполитичке структуре. То је довело до усвајања многобројних еколошких политика на унутрашњем и међународном нивоу. У последњих неколико деценија, захваљујући интензивирању проблема животне средине, али и активизму, долази до постепене секуритизације животне средине, односно до третирања еколошких проблема као безбедносних проблема.[26] Упркос појединачним побољшањима, еколошка ситуација у Евро-

---

[22] Жељко Бјелајац, Милан Почуча, Милош Марковић, „Политика ЕУ у области заштите животне средине с освртом на кривично-правне аспекте и улогу породице у развоју еколошке свести", *Страни правни живот, бр. 3*, Институт за упоредно право, Београд, 2012, стр. 525-543.

[23] Jon Barnett, *The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Era*, Zed Books, London, 2001, pp. 15-25.

[24] Elizabeth L. Chalecki, „Environmental Security: A Case Study of Climate Change", Presented at the 2002 Biennial Conference on Regional Security Issues, *Pacific Institute for Studies in Development*, *Oakland*, *8/2002*, http://pacinst.org/publication/military-faces-serious-challenges-from-climate-change /10/08/2016/.

[25] Светлана Станаревић, Филип Ејдус и сарадници, *Појмовник безбедносне културе*, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2009, стр. 39.

[26] Филип Ејдус, *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 193-197.

пи указује реално на узнемиравајуће трендове у готово свим областима: квалитет воде, ваздуха, и земљишта, заштита врста, отпад, искоришћавање ресурса, туризам, саобраћај, итд. Стога заштита животне средине избија све више у први план Европске уније са јасно постављеним циљевима: очувања животне средине и побољшања њеног квалитета; заштита човековог здравља; опрезна и рационална употреба природних ресурса; унапређење мера на међународном нивоу за превладавање регионалних и глобалних проблема животне средине.

У еколошком сектору безбедности кључни су односи човека и природе, а од осталих сектора безбедности разликује се по чињеници да је унутар њега јако тешко пронаћи референтни објекат на нивоу државе, с обзиром на то да климатски проблеми не познају границе и да је њихов домет углавном локалан, регионалан или глобалан, а никада националан. Према Беријy Бузану, референтни објекат у еколошком сектору је животна средина, али не као објекат заштите значајан по себи, већ као предуслов за развој људске цивилизације.[27] Такође, не постоји усаглашен став ни око тога шта представља референтни објекат на индивидуалном, регионалном и глобалном нивоу, а поставља се и питање да ли су субјекти еколошке безбедности државе, појединци, међународна заједница или неко други. У почетку процеса секуритизације животне средине, након Другог светског рата, секуритизујући актери у еколошком сектору безбедности биле су најпре епистемичке заједнице стручњака који се баве животном средином. Оне помажу доносиоцима одлука, али и широј јавности, да разумеју узроке и размере комплексних процеса, попут глобалног загревања, подстичући тиме усвајање одређених политика. Важан медијум кроз који се њихов глас чује у ширем аудиторијуму јесу еколошке организације и покрети. Секуритизујући потези ових недржавних актера резултирали су много више политизацијом, односно стављањем одређених еколошких питања на дневни ред, него усвајањем специјалних мера, безбедносних политика и њихове институционализације. До тога је постепено почела да доводи секуритизација животне средине од државних актера. У последње време и владе су почеле да секуритизују животну средину на унутрашњем и међународном плану, у чему предњаче државе које су највише погођене еколошком деградацијом и климатским променама. Функционални актери у еколошком сектору безбедности су сви они субјекти који својим активностима утичу на динамику секуритизације, али у њој не учествују као секуритизујући актери, попут компанија које загађују животну средину, али и тржиште нових, такозваних чистих технологија. У еколошком сектору постоје и снажни десекуритизујући актери, који покушавају да убеде људство како еколошка деградација не представља претњу, попут епистемичких заједница научника и активиста који поричу климатске промене или негирају да човек има пресудан утицај на њих. Међу њима треба разликовати оне који то раде из уверења и оне који то чине из интереса или у име функционалних актера, односно загађивача.[28]

---

[27] Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991, pp. 19-20.

[28] Филип Ејдус, *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 198-200.

Одговорност је на свакој генерацији за преношење лекција о перспективи света и очувању природног окружења, следећим генерацијама. Зато у обликовању еколошке културе савременог човека значајну улогу има систем еколошког васпитања и образовања. Неопходност васпитно образовног процеса у функцији заштите и унапређења животне средине више је него очигледна. Тај процес представља свесно и планско развијање еколошке свести, односно развијање знања о човековој животној средини, односу према њој, очувању и унапређењу средине, током читавог живота. Надаље, еколошко образовање има задатак не само да пружа сазнања о основним еколошким питањима савременог друштва, већ и да каналише критички осврт према деградацији животне средине, наглашавајући потребу рационалног коришћења природних ресурса. На овај начин се неспорно афирмише изградња еколошки одговорних личности.

Закључак

Безбедност је надасве комплексан појам са вишеструким значењем, око чијег тумачења постоје бројне контроверзе у научној и стручној јавности, нарочито у погледу појмова изазова, ризика и претњи безбедности. Етимолошки, израз безбедност потиче од латинске речи *securitas*, што значи сигурност, одсуство опасности, заштићеност. Међутим, значења безбедности у новом друштвеном и политичком контексту одређује се, између осталог, и као интерес појединаца и друштвених заједница и једна од најважнијих човекових потреба.

Многи аутори с правом указују на подељену перцепцију безбедности. Наиме, овај појам се не може уско и једнострано дефинисати као слобода од претњи, страха и физичког насиља, јер укључује и моралне, идеолошке и нормативне елементе. При том, појединци све више имају тенденцију да о безбедности расправљају као о неком замишљеном стандарду, који је у данашње време тешко досегнути. Отуда, о безбедности као појави, постоји толико пуно конфузних тумачења и диферентних размишљања.

Питање како тумачити безбедносне појаве и процесе, не престаје да заокупља пажњу стратешких студија безбедности. Секторски приступ безбедности о коме је у овом раду било речи, тежи ка модерним концептима, који безбедност посматрају у контексту савремених услова и сложених друштвених околности, оптерећених бројним невојним безбедносним питањима и проблемима. Ту се превасходно мисли на стање заштите животно важних интереса личности, друштва и државе, од унутрашњих и спољашњих изазова, ризика и претњи: политичког, економског, социјалног, војног, еколошког карактера, итд.

Литература:

1. Anderson, Benedict (1991): Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, Verso / New Left Book, London.
2. Barnett, Jon (2001): The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Era, Zed Books, London.
3. Buzan, Barry (1991): People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era, Harvester Wheatsheaf, London.
4. Buzan, Barry; Waever, Ole and de Wilde, Jaap (1998): *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, London.
5. Cable, Vincent (1995): „What is International Economic Security", *International Affairs, Vol. 71, No. 2, April 1995*, Wiley-Blackwell on behalf of Chatham House, United Kingdom, pp. 305-324.
6. Chalecki, Elizabeth L. (2002): „Environmental Security: A Case Study of Climate Change", Presented at the 2002 Biennial Conference on Regional Security Issues, *Pacific Institute for Studies in Development*, *Oakland*, *8/2002*, http://pacinst.org
7. Hough, Peter (2004):*Understanding Global Security*, Routledge, New York.
8. McSweeney, Bill (1996): „Identity and Security: Buzan and the Copenhagen School", *Review of International Studies*, *Vol. 22, No. 1*, Cambridge University Press on behalf of British International Studies Association, United Kingdom, pp. 81–93.
9. Smith, Steve (2002): „The discipline of international relations: still an American social science?", *British Journal of Politics & International Relations, Vol. 2, No. 3*, Political Studies Association of the UK, London, pp. 374-402.
10. Bjelajac, Željko; Dašić, Dragan; Spasović, Milovan (2011): „Ekološka politika EU i njen krivično-pravni okvir", *Međunarodni problemi, vol. 63, br. 4*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 567-582.
11. Bjelajac, Željko; Počuča, Milan; Marković, Miloš (2012): „Politika EU u oblasti zaštite životne sredine s osvrtom na krivično-pravne aspekte i ulogu porodice u razvoju ekološke svesti", *Strani pravni život, br. 3*, Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 525-543.
12. Ejdus, Filip (2012): *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi*, Službeni glasnik, Beograd, str. 126-128.
13. Lipovac, Milan (2013): „Doprinos konstruktivističke paradigme studijama bezbednosti", *Sociološki pregled*, *vol. XLVII, br. 3*, Srpsko sociološko društvo, Beograd, str. 439–460.
14. Panić, Branka (2009): „Socijetalna bezbednost– bezbednost i identitet", *Bezbednost Zapadnog Balkana, God. IV, br. 1, april-jun 2009*, Beogradska škola za studije bezbednosti, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, str. 29-39.
15. Simić, Dragan R. (2002): *Nauka o bezbednosti*, Službeni list SRJ: FPN, Beograd.
16. Sretović, Dragutin; Talijan, Miroslav; Beriša, Hatidža (2016): „Savremeni koncept bezbednosti", *Vojno delo, Br. 1/2016*, Ministarstvo odbrane RS, Beograd, str. 73–101.
17. Stanarević, Svetlana; Ejdus Filip i saradnici (2009): *Pojmovnik bezbednosne kulture*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd.

ВЕЉКО БЛАГОЈЕВИЋ*
Институт за стратегијска истраживања
Министарство Одбране РС
Београд

УДК 341.7/.8(4):327.7/.8
Монографска студија
Примљен: 24.08.2016
Одобрен: 17.09.2016
Страна: 317-329

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ОДБРАМБЕНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ НЕУТРАЛНИХ ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА**

Сажетак: Република Србија је, одлуком Народне Скупштине, прогласила војну неутралност и тиме се обавезала да на спољнополитичком плану води такозвану политику уздржавања од мешања у ратне сукобе и војне савезе. Јасно је да се тежиште реализације наведене политике реализује политика одбране кроз делатност одбрамбене дипломатије, која треба да операционализује и реализује у пракси неутралну политику државе. У том контексту посматрано, значајно је анализирати искуства неутралних држава у организацији одбрамбене дипломатије, како би се сагледале могућности евентуалног преузимања појединих организационих решења. Разматраће се организациона искуства Швајцарске и Аустрије, као стално неутралних европских држава, са приближном територијом и бројем становника.

Кључне речи: одбрамбена дипломатија, систем одбране, спољна политика, неутралност

Уводна разматрања

Одбрамбена дипломатија делује у складу са међународним правом, али свака држава националним правом уређује организацију и функционисање представништва система одбране у иностранству. Крај хладног рата представља својеврсну прекретницу у устаљеној пракси нормативног уређења националних представништва, који су од краја Другог светског рата били функционално усмерени претежно на функцију извештавања о намерама и активностима супротстављених војнополитичких блокова. Сарадња се углавном реализовала унутар војнополитичких савеза. Стога не треба да чуде ставови аутора књиге Војна дипломатија везани за широко тумачење функције извештавања и

* veljko_blagojevic_@55hotmail.com
** Сви ставови представљају лична запажања аутора, а не институције у којој ради.

њено фактично свођење на шпијунажу у погледу метода деловања[1]. То време је, дакле, захтевало да се управљање над представништвима система одбране повери обавештајним службама, као органима који су задужени за прикупљање информација и анализу свих претњи које долазе изван националних територија.

Међутим, пад Берлинског зида је довео до структуралних промена у међународним односима, нестала је блоковска подељеност и створени су услови за јачање процеса глобализације. Може се рећи да је већина држава била принуђена да, због промена међународног окружења и сопствених спољних политика, измени приступ организацији и функционисању представништва система одбране у иностранству[2]. Ипак, и ту постоји диверзификација у приступу организацијским променама. Поједине државе, као што је Швајцарска, су настојале да једновременом реорганизацијом представничке функције система одбране заврше процес прилагођавања, друге су настојале да промене реализују постепено и уз стално преиспитивање услова у којима се реализују и одговарајућих модела организације. За други приступ се може навести Аустрија, која је задржала поједине елементе функционалних релација из ранијег организацијског модела.

У зависности од спољнополитичких интереса, могућности и расположивих капацитета, државе су различито приступале организацијско - функционалним променама система представништва одбране у иностранству[3]. Ипак, могу се уочити одређени правци и карактеристике реформи наведеног система и то према следећем:

- смањивање броја билатералних места и повећање мултилатералних позиција при међународним организацијама, односно њиховим регионалним штабовима. Наведени национални представници, по правилу, имају више чинове од билатералних представника и могу се акредитовати и за билатералну сарадњу;
- регионални приступ билатералном представљању, при чему се једна канцеларија изасланика одбране акредитује у више држава на нерезиденцијалној основи. Оваква организација обезбеђује, често захтевани, регионални приступ сагледавању проблема и рационално коришћење финансијских средстава;
- акредитација изасланика одбране за сарадњу на билатералном плану из матичне државе, такозвани путујући изасланик, који послове обавља путујући из матичне државе у државе региона које покрива. Мане овог организацијског модела су недовољно познавање прилика у државама пријема, недоступности изасланика, не-

[1] За више видети: Zečević , Milan (1990): Vojna diplomatija, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, str. 249-279; Ogorec, Marinko (2005): Vojno-diplomatska praksa, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, str. 191-214; Карагаћа, Милан (2007): Одбрамбена дипломатија, Антологија текстова са школа реформе сектора безбедности, ISAC Fond и Центар за међународне и безбедносне послове, Београд.

[2] Поједине државе, као што је Руска Федерација, задржале су исти приступ у функционисању и организацији представничке функције система одбране. То не треба да чуди јер се ради о великој држави са аспирацијама за значајним учешћем на међународном плану и њихова потреба да се прилагођавају спољнополитичким условима је значајније мања од малих и средњих држава.

[3] Бајагић, Младен (2012): Међународна безбедност, Криминалистичко-полицијска академија, Београд,стр. 203-254.

довољна мрежа контакта у држави пријема и друго. С друге стране, уштеде у финансијским средствима су значајне;

- преношење тежишта билатералне сарадње са суседним држава на удаљене регионе Азије и Африке, као последица евроатлантских интеграционих процеса у којима се сарадња са суседним државама реализује у оквиру ЕУ и НАТО структура;
- проширење надлежности изасланицима одбране на сарадњу са државом пријема у целокупном сектору безбедности. Иако је то економски исплатљиво, постављају се питања могућности изасланика да покрије читав спектар разнородне безбедносне проблематике и сагласности државе пријема за такав начин сарадње.[4]

Дакле, свака држава развија систем представништва који је у складу са њеним спољнополитичким интересима, могућностима и позицијом у међународној структури.

Организацијско-функционална решења одбрамбене дипломатије Републике Аустрије

Од некадашње империје која је више векова била једна од центара моћи и под својом контролом држала велику територију централне Европе, након Првог светског рата сведена на садашње границе. Пред почетак Другог светског рата, Аустрија је била анектирана од Трећег Рајха, а након његовог пораза деценију је провела под међународном контролом. После осамостаљивања, Аустрија је постала неутрална држава, уз забрану уједињења са Немачком.

Управо у неутралности треба тражити и један од узрока аустријске традиције обједињавања ресора одбране и спорта, слично као и у Швајцарској.

У организацијској структури Генералштаба се налази већина функција које се налазе у другим државама у саставу Министарства одбране, што је последица спајања ресора. Тако у саставу Генералштаба постоје следеће организацијске целине: Дирекцију за безбедносну политику, Сектори за готовост, планирање и операције, Групе за контролу, односе са јавношћу и научноистраживачке пројекте и Обавештајну и контраобавештајну компоненту[5].

Аустрија је, након пада Берлинског зида, ојачала учешће одбрамбених снага у саставу мултинационалних операција у иностранству. Почетком 2015. године имала је ангажовано преко 1.000 војника ван националне територије, а раније је њихов број био и већи[6].

---

[4] Преузето са сајта: http://www.dcaf.ch/Publications/Defence-Attaches,13.06.2014.

[5] Све до 1999. године, обе компоненте су биле организацијски обједињене у саставу Војнообавештајног уреда (Heeresnachrichten Amt - HNA). Након дугих полемика, две службе су организацијски развојене. Наведено према: Милошевић Милан и Срећковић Зоран (2009): Обавештајне службе света, Медија центар Одбрана, Београд, стр. 168.

[6] Преузето са званичног сајта Министарства одбране и спорта: http://www.bundesheer.at/misc/image_popup/ImageTool.php?strAdresse=/english/introle/images/foreign_deployments.png&intSeite=1366&intHoehe=768&intMaxSeite=1366&intMaxHoehe=713&blnFremd=0, 12.01.2015.

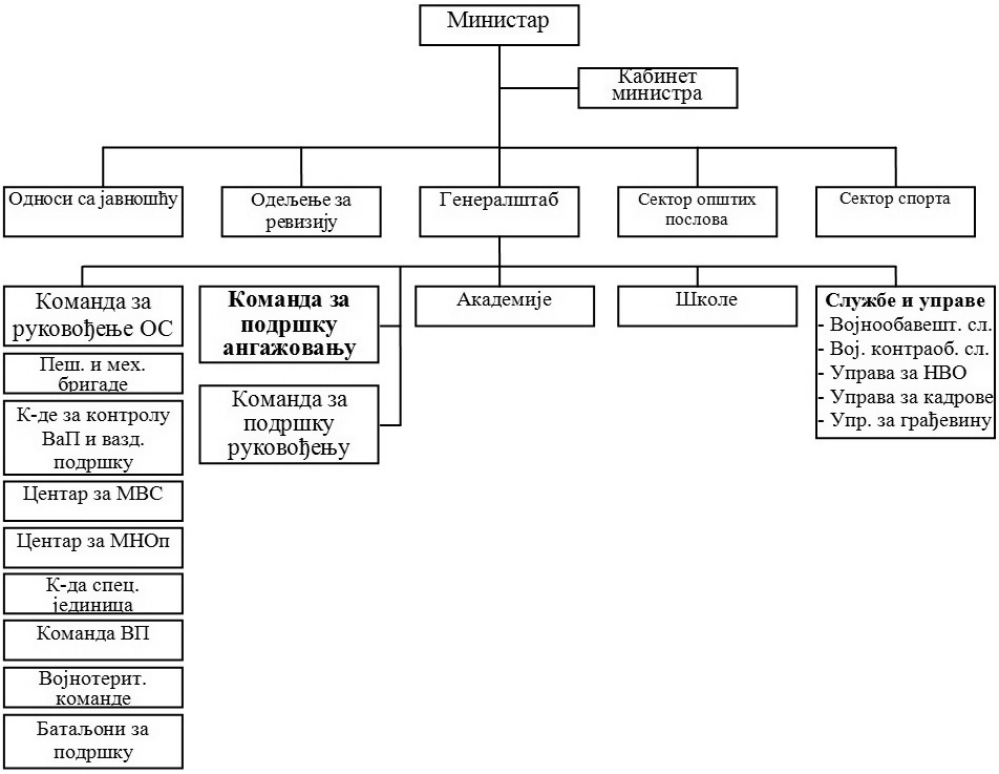

Шема број 1: Организацијска структура
Министарства одбране и спорта Републике Аустрије[7]

Руковођење одбрамбеном дипломатијом у Аустрији је централизовано и реализује се у Одељењу за одбрамбене аташее, које је организацијски лоцирано у саставу Генералштаба. Наведено одељење је одговорно за: руковођење мрежом од 20 изасланства одбране, издавање инструкција за њихово ангажовање, логистичку подршку изасланствима, процедуре за избор људства и друга питања персонално-статусног карактера. Поред тога, у одељењу се налази и протокол, као и одсек за односе са изасланицима акредитованим у Аустрији.[8]

На нивоу Министарства је за праћење рада војнодипломатских представника задужена Дирекција за безбедносну политику[9]. Преклапање надлежнос-

[7] Преузето са званичког сајта Министарства одбране и спорта Републике Аустрије: http://www.bundesheer.at/english/forces/organisation.shtml, 04.01.2015.

[8] Наведено према званичном сајту Министарства одбране и спорта Аустрије: http://www.bundesheer.at /wissen-forschung/bsp/index.shtml, 12.01.2015.

[9] Овде се, наизглед, може стећи утисак да је организацијски то непрецизно регулисано јер се Дирекција за политику одбране формално налази у саставу Генералштаба. Међутим, у надлежностима Дирекције је дефинисање и реализација одбрамбене политике Аустрије и већину својих задатака реализује за потребе министра одбране и начелника Генералштаба. Разлоге за овакву организацијску постављеност треба тражити у обједињавању ресора одбране и спорта, која је произишта из политике неутралности, што је рузултирало да Генералштаб има мноштво функција које у другим државама реализују министарства одбране.

ти у реализацији функција је избегнуто самом организацијском структуром, јер Дирекција има деташоване представнике у Кабинету министра одбране и спорта, дакле у хијерархијски надређеној структури. Тако је уређено да се Дирекција за политику одбране не бави директно питањима међународне сарадње, већ своје захтеве реализује преко Одељења за одбрамбене аташее.

У систему одбране Аустрије постоји још једна организацијска целина која се, у одређеним околностима, појављује као иницијатор из делокруга управљачких активности одбрамбене дипломатије. Реч је о Војнообавештајној служби која, преко Одељења за одбрамбене аташее, усмерава рад мреже војнодипломатских представника и то искључиво по питањима из домена функције извештавања. Логика овакве организацијске структуре лежи у чињеници да је Војнообавештајна служба одговорна за све врсте угрожавања безбедности споља те наведена организација омогућава квалитетнију анализу података због централизованости система[10]. Поред сарадњи са страним обавештајним службама, Војнообавештајна служба има могућност да размењује податке и са националним обавештајним службама, будући да се налази у обавештајно-безбедносном систему[11]. Изасланици одбране Аустрије у својој надлежности тежишно прате развој и намере система одбране у државама пријема, али су у домену њиховог интересовања и политички, економски, научнотехнички и други аспекти прилика у страним земљама. Наравно да дугорочне, односно опште, смернице и интересовања утврђује Дирекција за безбедносну политику.

Право да буде изабран на дужност изасланика одбране имају активни официри од потпуковника до бригадног генерала, који морају имати разноврсно искуство у обављању различитих послова везаних за иностранство, било да је реч о мултинационалним операцијама или ангажовању на обавештајним дужностима. Најчешће се ради о лицима који се налазе на дужностима у Министарству одбране и спорта, Генералштабу или њему подчињених команди. У процес избора изасланика одбране Аустрије су заједнички ангажовани представници Министарства и Генералштаба. У изради је стандардизовани програм обуке изасланика одбране, који би требало да траје годину дана. Мандат изасланика одбране траје начелно четири године, уз могућност да буде продужен за још две године, у зависности од потреба службе. Током вршења службе

[10] Војнообавештајна служба у надлежности има свеукупну офанзивну делатност система одбране Аустрије, укључујући и сарадњу са пријатељским службама, што подразумева руковођење обавештајним центрима на сопственој територији, коришћење заједничких центара за електронско, сателитско и радарско извиђање, уграђеним лицима у иностранству и усмеравање рада изасланства одбране у реализацији свих функција предвиђених Бечком конвенцијом. Наведено према Милошевић и Срећковић: Ibid, стр. 168.

[11] Обавештајно-безбедносни система Аустрије, у ужем смислу, чине цивилне и војне обавештајне и контраобавештајне службе и службе безбедности у Савезном министарству унутрашњих послова, полицијске снаге, специјалне јединице и Царинска стража. Руковођење институцијама тог система се врши на нивоу Савезне владе, али не постоји јединствено централно тело у оквиру структура извршне власти у чијој би надлежности било координирање деловања цивилних и војних безбедносно-обавештајних установа. Координирајућу улогу у области офанзивног рада има Генерални директорат јавне безбедности, који је у саставу Савезног МУП. На челу те службе је директор, који је у рангу заменика министра. Наведено према Ibidem.

изасланик предаје извештаје начелнику Генералштаба, Дирекцији за безбедносну политику и Одељењу за изасланства одбране.[12] У зависности од тематике извештаја изасланика, он се упућује крајњем кориснику, односно министру одбране, начелнику Генералштаба или Војнообавештајној служби.

Током службе у дипломатско-конзуларном представништву, изасланик одбране Аустрије може да прима задатке и од амбасадора, што се сматра спецификумом. Већина савремених држава нема такву праксу, већ се изасланици у стручном смислу усмеравају из министарстава одбране. Оваква позиција изасланика одбране се може приписати неутралности на којој Аустрија инсистира због историјских околности. Природа посла изасланика одбране је да увек тражи информације, а амбасадор је ту да обезбеди уздржавање у спољнополитичком наступу, у складу са политиком неутралности. Ипак, сматра се да је реч о ретким случајевима да се шефови дипломатског представништва одлучују да користе то овлашћење.

Дакле, ради се о централизованом систему управљања представништвима и изасланицима одбране, са одређеним специфичностима које се односе на традицију неутралности и потребом да се обезбеди јединствен приступ у реализацији спољне политике Аустрије. Јасно се уочавају разлике у организацијском смислу у односу на решења у Републици Србији. Наиме, управљање представништвима система одбране Аустрије у иностранству је централизовано и организацијски лоцирано у саставу Генералштаба. Нашој, али и многим другим државама, таква пракса организација није страна, јер је то био случај до реформи сектора одбране током прве деценије овог века.

Организацијско-функционална решења одбрамбене дипломатије Швајцарске Конфередарције

Швајцарска Конфедерација је централноевропска земља, која вековима није укључена у ратна дешавања у Европи захваљујући својој неутралности коју су кроз историју признавале све велике силе. Тако је још на Бечком конгресу 1815. године, у анексу „б” завршног документа, међународно призната неутралност Швајцарске.

Устав донет 1874. године[13], дефинише Швајцарску као децентрализовану конфедерацију, коју чине 26 кантона. Већина државних функција врши се на нивоу кантона, који имају сопствено законодавство, парламенте, владе и судску власт. Извршну власт представља седмочлани Федерални савет, који обавља дужности својеврсног колективног шефа државе и владе. У федералном парламенту се из редова Федералног Савета бира председник и потпредседник који дужност обављају годину дана. Чланове владе бира парламент на мандат од четири године, што Швајцарску сврстава у државе са парламентарним системом власти.[14]

[12] Преузето са сајта: http://www.dcaf.ch/Publications/Defence-Attaches,13.06. 2014.
[13] Устав је допуњен амандманима 1998. године.
[14] Милошевић, Милан и Срећковић, Зоран: Ibid, стр. 322-323.

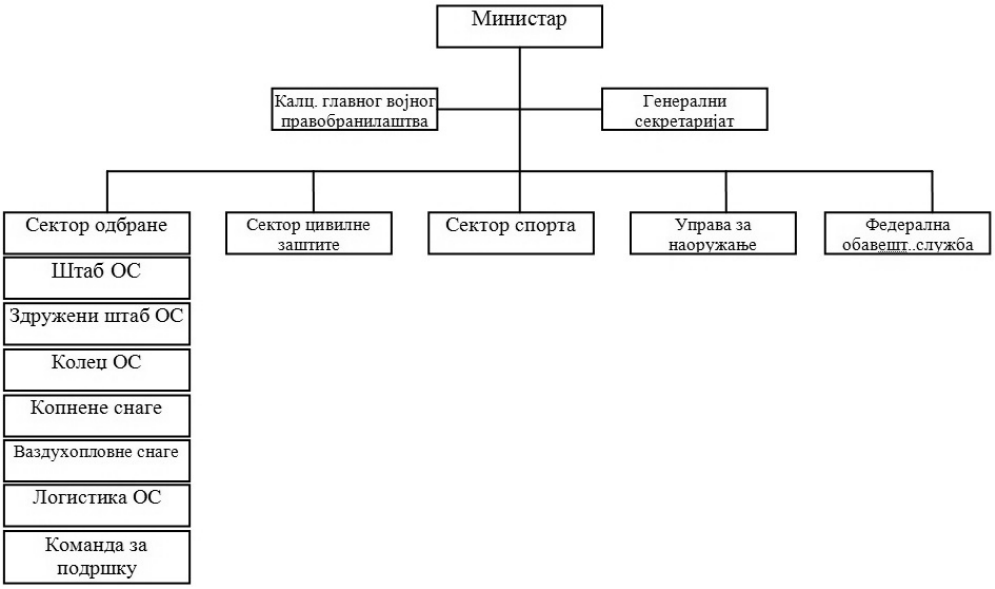

Шема број 2: Организацијска структура Савезне управе за одбрану, цивилну заштиту и спорт Швајцарске Конфедерације[15]

Штаб оружаних снага Швајцарске је задужен за свеукупно ангажовање система одбране Швајцарске у држави и иностранству и може се рећи да, према функцијама и структури, представља еквивалент Министарства одбране у Србији. У организацијском саставу има следеће дирекције: Кабинета начелника штаба, Економска агенција сектора одбране, Војна доктрина, Планирање и развој, Међународне односе, Персоналне послове, Финансије, Некретнине и Информациона и физичка безбедност објеката. [16]

За нас је значајна Дирекција за међународне односе, која у свом саставу има: центре за разминирање, међународни сарадњу, верификацију и Управу за изасланике одбране. Ова организацијска јединица је задужена да управља мрежом изасланства одбране надлежном да обезбеди реализацију безбедносне политике Швајцарске, интересе Швајцарске армије и њен развој. Канцеларија за операције изасланства одбране треба да обезбеди поузданост рада изасланика одбране Швајцарске, њихово ослањање на мрежу савезника, процену информација изасланика и њихову дистрибуцију националним институцијама. Њен концепт рада се заснива на такозваном директном приступу Министарству, односно Генералштабу, и подразумева личну комуникацију са руководећим функцијама у систему одбране. Наведени приступ се заснива на значају функција које обављају изасланици одбране, а пре свега због откривања криза у раној фази, њихову превенцију, као и због билатералне сарадње. Уколико настане криза у држави пријема, изасланик одбране има задатак да прати развој догађаја, процени њен утицај на безбедност и интересе Швајцарске. У раду

[15] Преузето са званичног сајта:
http://www.vbs.admin.ch/internet/vbs/en/home/departement/organisation/organigram.html, 21.01.2015.
[16] Преузето са званичног сајта:
http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/en/home/themen/internationale_kooperation.html, 12.01.2015.

се изасланици ослањају на мноштво уговора о билатералној размени војних података, јер се Швајцарска ослања на међународну сарадњу у заштити сопствене безбедности. То, као и политика неутралности и солидарности даје им велике могућности у прикупљању података. Швајцарска је активна у промоцији регионалне војне сарадње у постконфликтним ситуацијама широм света и то је имиџ који се плански развија. Није редак случај у пракси да изасланик одбране има директне сусрете са највишим политичким и војним структурама, али и да учествују у раду штабова у припреми за ангажовање припадника Швајцарске армије у мултинационалним операцијама. Поред експертских знања које ставља на располагање сопственом систему одбране, од изасланика се очекује да буде саветник за питања одбране и безбедности шефу дипломатске мисије у држави пријема.[17]

Швајцарска представља пример економичног и ефикасног организовања одбрамбене дипломатије, које је усклађено са њеним спољнополитичким приоритетима. Као главни аргумент за наведену тврдњу може се навести да имају само 17 канцеларија изасланика одбране, али су они акредитовани за билатералну сарадњу са 72 државе, што значи да је сваки изасланик одговоран за нешто више од четири државе у просеку.

У Швајцарској изасланика одбране именује Комисија за именовање коју чине представници осам различитих одељења владе. Примарну селекцију кандидата врши Штаб оружаних снага. Право пријаве на конкурс за изасланика одбране имају професионални официри запослени у оружаним снагама, односно резервни официри из који су професионално ангажовани у приватном сектору[18]. Обука за изасланика одбране у Швајцарској траје 11 месеци и обухвата све аспекте од војних, преко питања политике одбране и економије до асиметричних претњи безбедности, укључујући и културолошко оспособљавање за супружника и чланова породице ради навикавања на државу пријема. Мисија изасланика одбране траје три године уз могућност продужења.[19]

Изасланик одбране, током службе, подноси извештаје о свом ангажовању Канцеларији за операције изасланика одбране. Подаци из информација се прослеђују одговарајућим органима у систему одбране, изузев обавештајних података. Они се, након примарне провере њихове веродостојности, достављају Сектору за стратешко истраживање[20].

---

[17] Преузето са званичног сајта:
http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/en/home/themen/internationale_kooperation/einsatz.html, 21.01.2015.

[18] Швајцарска има развијен систем оружаних снага који се заснива на активном и резервном саставу, попут система одбране који је био у СФРЈ, односно заснован на општенародној одбрани. То је разлог што се и за изасланике одбране, као и за ангажовање у мултинационалним операцијама ангажују и приупадници резервног састава, који су изједначени у правима и обавезама када врше службу.

[19] Преузето са сајта: http://www.dcaf.ch/Publications/Defence-Attaches, 13.06.2014.

[20] Наведени сектор се налази у Федералној обавештајној служби, која је у саставу Федералне управе за одбрану, цивилну заштиту и спорт Швајцарске Конфедерације, који још има и Сектор за експлоатацију и Служба за обавештајни рад у војсци. Иначе, војну компоненту обавештајно-безбедносног система Швајцарске чине Обавештајна управа J-2, ресорска обавештајна и контра-

Ова служба је саставни део обавештајно-безбедносног система Швајцарске[21] и извршава задатке прикупљања и анализе података из домена одбране, за потребе ангажовања Швајцарске армије и цивилних мисија у мултинационалним операцијама у иностранству. Сектор за стратешко истраживање функционално сарађује са Управом за изасланике одбране Дирекције за међународне односе, Командом за подршку и Војном безбедношћу, у домену припреме за мисије у иностранству. Наведена служба предвиђа прикупљање обавештајних података на следеће начине:

- класичним оперативним (агентурним) радом - *HUMINT*;
- јавно објављених података и студија – *OSINT*;
- пресретањем свих врста електронских комуникација – *COMINT*;
- коришћењем слика насталих извиђањем предела и објеката - *IMINT* и
- коришћењем мреже изасланства одбране.[22]

У званичним документима Федералне обавештајне службе се наводи да су изасланици одбране драгоцени извори информација и да је мрежа изасланства одбране отпорна на кризе и вероломна савезништва и да обезбеђује поуздане информације неопходне систему одбране. У том контексту је посебно значајно напоменути да изасланици одбране имају директан контакт са високим функционерима у систему одбране, укључујући и федералну обавештајну службу. Тиме се постиже могућност раног откривања кризе и њена превенција, али и јача билатерална сарадња[23]. Искуства ове службе указују да су партнери на међународној сцени вољни да размењују и класификоване податке из домена одбране и безбедности.[24]

Реч је о централизовано организованом систему представништва система одбране у иностранству са јасно дефинисаним надлежностима који су усклађени са спољнополитичким ангажовањем Швајцарске и њеним статусом

обавештајна служба. Наведено према: Милошевић Милан и Срећковић Зоран: Ibid, стр. 323-325 и са званичног сајта:
http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/en/home/schweizerarmee/organisation/fsta.html, 08.11. 2014.

[21] За координацију рада и смернице установама обавештајно-безбедносног система надлежна су радна тела Владе Швајцарске. Те функције врше Одбор за безбедност, у чијем раду учествују функционери министарстава иностраних послова, правде и полиције и одбране и цивилне заштите, Комитет директора служби, у који су укључени државни секретар у Савезној управи иностраних послова, директор Савезног полицијског уреда и шеф централне цивилне обавештајне службе - Стратегијске (Федералне) обавештајне службе. Федерални савет има и посебног именованог Координатора за обавештајни рад, који је одговоран председнику Конфедерације. Наведено према Милошевић, Милан и Срећковић, Зоран: Ibid, стр. 323.

[22] The Federal Intelligence Service-FIS, p. 15. Преузето са сајта
http://www.vbs.admin.ch/internet/vbs/en/home/documentation/publication/snd_publ.parsys.54339.downloadList.83875.DownloadFile.tmp/ndbbrochuree.pdf, 1.08.2014.

[23] На ову чињеницу треба посебно обратити пажњу, јер се високим нивоом функционера који контактирају са изаслаником одбране у Швајцарској постиже не само брзина у развоју сарадње на билатералном плану, већ и јача позиција изасланика у државама пријема који демонстрира већу компетентност у комуникацији са домаћином.

[24] The Federal Intelligence Service - FIS, pp. 24-27. Преузето са сајта:
http://www.vbs.admin.ch/internet/vbs/en/home/documentation/publication/snd_publ.parsys.54339.downloadList.83875.DownloadFile.tmp/ndbbrochuree.pdf,17.12.2014.

неутралности. С обзиром на наше опредељење за војном неутралношћу, јасно је да наведени организацијски модел и функционалне ангажованости представништва, посебно у функцији раног упозоравања на кризе у свету, представљају значајно искуство за разматрање надлежности нашег система представништва у свету, уз уважавање историјске, економске и свих других разлика двеју држава.

Закључна разматрања

Анализирајући страна искуства у организацији мреже представништва у иностранству и тенденције њиховог развоја, намеће се питање на који начин треба приступити поређењу са Србијом. При томе ћемо посебну пажњу обратити на организацијско-функционална решења представништва система одбране и положаја односних држава у међународној политици. У том контексту треба сагледавати организацијска решења Аустрије и Швајцарске, као неутралних држава са приближно истом територијом и бројем становника, уз уважавање осталих разлика у политичком и безбедносном окружењу. Значајно је приметити да су њихови модели управљања мрежом представништва организацијски централизовани и да у Аустрији при Кабинету министра постоји деташован орган Дирекције за политику одбране који има надлежност да предлаже и координира активности министра и система представништва.

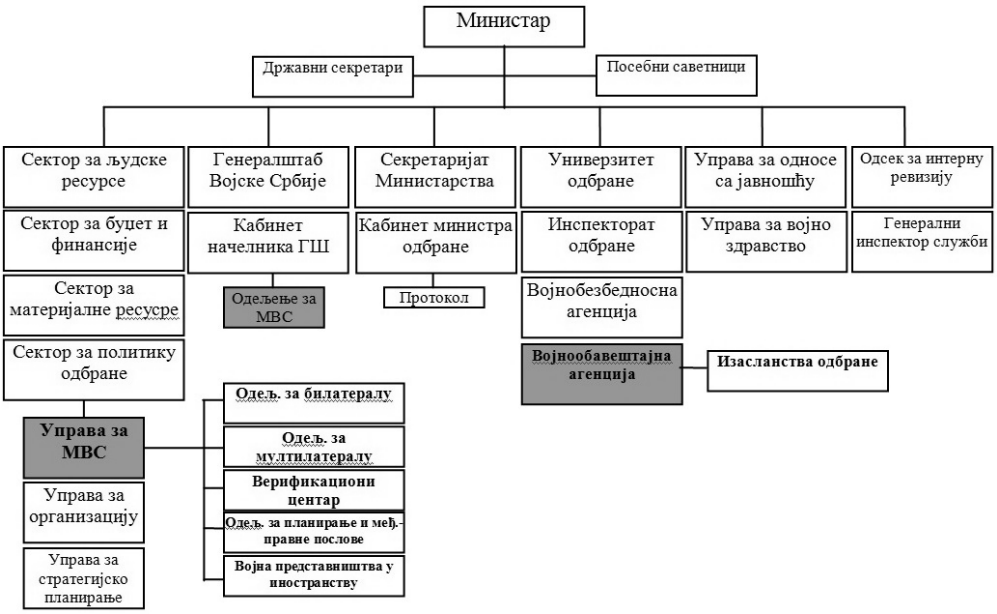

Шема број 13: Организацијска структура Министарства одбране Републике Србије[25]

[25] Преузето са званичног сајта: http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4346, 12.01.2015.

Код Швајцарског модела се ради о оригиналном концепту такозваног личног приступа, којим се знања и искуства изасланика користе у непосредној комуникацији са руководством система одбране у процесу доношења значајних одлука. Неопходно је нагласити да обе државе имају око 20 канцеларија изасланика одбране, али и мноштво представништва при међународним организацијама, док Србија тренутно има 22 изасланства, али много мање представништва при међународним организацијама[26]. Дакле, иако имамо приближно исти број извршних органа, наш управни део је разједињен у организационом смислу јер представништвима руководи и организацијска јединица Министарства одбране задужена за међународну војну сарадњу и Војнообавештајна агенција.

Јасно је да су у свим случајевима министри одбране на врху управљачке пирамиде[27], али је у случају Аустрије обезбеђена директна функционална веза Кабинета са органом који је задужен за управљање представништвима, док је у Швајцарској та веза чак и појачана личном комуникацијом. То је неопходно јер је процес глобализације довео до убрзања токова догађаја на међународној сцени, а време за реаговање система одбране се драстично скратило. С друге стране, наша организацијска структура је таква да има неколико нивоа руковођења, који чине проток информација у систему веома компликованим. Као пример можемо навести било који документ који израђује изасланик одбране са садржајем који се односи на међународну сарадњу. Изасланик тај акт упућује Војнообавештајној агенцији, као првопретпостављеној организацијској целини, она акт прослеђује организацијској јединици Министарства одбране задуженој за међународну војну сарадњу, затим се акт обрађује и доставља помоћнику министра за политику одбране, који акт прослеђује Кабинету министра на одобрење. Затим се истим правцем, али другим смером, акт враћа до изасланика на извршење.

У теорији су овакви случајеви препознати као негативни примери организације система који узрокују мноштво проблема у раду, од којих издвајамо следеће:

- дуг пут информације, при чему се губи значајно време јер се на сваком нивоу руковођења информација задржава,
- повећање времена реаговања на догађаје, односно време реакције система одбране,

26 Република Србија има сталне представнике при следећим Међународним организацијама: Уједињене нације, НАТО, OPCW и RACVIAC.

27 Према Закону о одбрани Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, бр. 116/2007, 88/2009 и 104/2009, члан 14, ставови 8, 9, 9а и 10, Министарство одбране је надлежно да припрема међународне уговоре из области одбране, израђује платформу за преговоре, потписује, архивира и спроводи их, као и за целокупну међународну сарадњу из области одбране. У том контексту министар одбране има овлашћења да прописује начин рада изасланика одбране и представништава, избор кадра за наведене дужности у иностранству, формира и укида изасланства одбране и именује и разрешава лица на наведеним дужностима, у складу са Законом о одбрани Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, бр. 116/2007, 88/2009 и 104/2009, члан 23.

- могућност губљења аутентичности информације, односно „искривљења" информације,
- додавање нових садржаја на сваком нивоу руковођења оптерећује обрађиваче и кориснике информација, те се јавља преобимност информација и помањкање капацитета за њихову обраду,
- смањује се осећај одговорности, јер ће више инстанце исправити евентуалне недостатке,
- непотребно се ангажује велики број извршилаца, а старешине органа најчешће приказују њихов рад као напоран и студиозан, док сваки предлог за реорганизацију код њих изазива одбојност, а научне анализе негирају као производ неприменљив у пракси и слично.[28]

Организацијски модел у Србији није конципиран у смеру централизације према врху управљачке пирамиде, већ је раздвојен на такав начин да две организацијске целине могу да управљају изасланствима одбране, а да при том нису у саставу исте целине у оквиру Министарства одбране. То су класичне појаве које узрокују неефикасност система одбране давно описане у теоријским разматрањима, у свету и код нас, а ради се о случајевима када два органа имају исте или сличне послове и задатке и да истим извршиоцима задатке додељују више старешина органа.[29]

Када је реч о избору кандидата и припремама за дужности у изасланствима одбране, наш модел је сличан Аустријском, како по условима тако и по обиму и времену трајања припрема.

Сматрамо да би наведени компаративни недостатци нашег организацијско-функционалног уређења одбрамбене дипломатије могли бити превазиђени новим приступом који би обезбеђивао већи степен централизације и тиме обезбедио ефикасније управљање и извештавање. У ери велике међузависности и умрежености комуникација, кључан фактор успеха у светској политици је управо поседовање правовремене и тачне информације, те сматрамо да је то довољан разлог да се приступи разматрању новог модела организације одбамбене дипломатије Републике Србије.

Литература:

1. Bajagić, Mladen (2012): *Međunarodna bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd,
2. Zečević, Milan (1990): *Vojna diplomatija*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd.
3. Jovanović, Branislav (1984)*:Uvod u teoriju vojnog rukovođenja*, Vojnoizdavački zavod, Beograd,
4. Karagaća, Milan (2007): *Odbrambena diplomatija*, Antologija tekstova sa škola reforme sektora bezbednosti, ISAC Fond i Centar za međunarodne i bezbednosne poslove, , Beograd.

[28] За више видети Jovanović, Branislav (1984):Uvod u teoriju vojnog rukovođenja, Vojnoizdavački zavod, Beograd, str. 119-121.
[29] Ibidem.

5. Milošević, Milan i Srećković, Zoran (2009): *Obaveštajne službe sveta*, Medija centar Odbrana, Beograd, ,
6. Ogorec, Marinko (2005): Vojno-diplomatska praksa, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
7. Zakon o odbrani Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009 i 104/2009.

Sajtovi:

1. http://www.dcaf.ch/Publications/Defence-Attaches
2. http://www.bundesheer.at/english/forces/organisation.shtml
3. http://www.bundesheer.at/misc/image_popup/ImageTool.php?strAdresse=/english/introle/images/foreign_deployments.png&intSeite=1366&intHoehe=768&intMaxSeite=1366&intMaxHoehe=713&blnFremd=0
4. http://www.bundesheer.at /wissen-forschung/bsp/index.shtml
5. http://www.vbs.admin.ch/internet/vbs/en/home/departement/organisation/organigram.html
6. http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/en/home/themen/internationale_kooperation. html
7. http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/en/home/themen/internationale_kooperation/einsatz.html
8. http://www.vbs.admin.ch/internet/vbs/en/home/ documentation/publication/snd_publ.parsys.54339.downloadList.83875.DownloadFile.tmp/ndbbrochuree.pdf
9. http://www.vbs.admin.ch/internet/vbs/en/home/documentation/publication/snd_publ.parsys.54339.downloadList.83875.DownloadFile.tmp/ndbbrochuree.pdf
10. http.//www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4346

COMPARATIVE ANALYSIS OF DEFENSE DIPLOMACY NEUTRAL EUROPEAN COUNTRIES

Summary: By the decision of the National Assembly, The Republic of Serbia is declared military neutrality and thereby committed itself to lead the so-called policy of abstaining from interference in armed conflicts and military alliances. It is clear that defense policy is in the focus of implementation of that policy mainly through defence diplomacy, which should operationalize and implement in practice state policy of neutrality. In this context, it is important to analyze the experience of neutral states in the organization of defense diplomacy, in order to consider the possibility of eventual takeover of certain organizational solutions. It shall examine the organizational experience of Switzerland and Austria, as permanent neutral European countries, with a similar territory and population as Serbia.

Key words: defensive diplomacy, defense system, foreign policy, neutrality

МАРКО КРСТИЋ*
Полицијска управа
Шабац

УДК 341.24:327.5
Пегледни рад
Примљен: 28.08.2016
Одобрен: 21.09.2016
Страна: 331-344

ШПИЈУНАЖА СА АСПЕКТА МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА

Сажетак: Аутор ће у раду размотрити шпијунажу из перспективе међународних закона, јер њен концепт у склопу ових норми представља свеобухватну и превентивну дефиницију за шпијунажу која се може генерализовати на све њене модалитете. Циљ рада је испитати како се међународно право бави активностима везаним за шпијунажу, а такође ће бити презентовани основни принципи и феноменологија ове контраверзне појаве. Шпијунажа је данас постала сложен процес који се одвија у различитим областима, и то не само о између завађених земаља у погледу политичких противника, већ и између оних које су међусобно пријатељски настројене. Испуњена парадоксом и супротностима, шпијунажа и даље заузима амбивалентно место у међународном праву са којим се налази у једном дисхармоничном односу.. Контекст у ком се шпијунажа спомиње у међународним законима испрва је дискусија о шпијунским оружаним сукобима о којима се дуго расправљало, али и поред тога, шпијунажа са просторног и временског аспекта варира од зависности од случаја до случаја.

Кључне речи: шпијунажа, међународно право, међународни закони међународни сукоби

Увод

Веома је тешко дати комплексну и прецизну дефиницију шпијунаже и при дефинисању овог појма мора се поћи од низа компоненти које заједно чине њену суштину, наиме, битно је поћи од саме њене садржине, циљева и места као друштвеног фактора у свакој земљи. Из разлога што она није само тајна, субверзивна, противзаконита и непријатељска делатност једне државе према другој, већ активност која је произашла, прилагођавала се и деловала заједно и у истом смеру у коме се кретало и деловало целокупно друштво, и зато се мора посматрати као продукт и суштински део свакога друштва. О шпијунажи се може говорити са различитих аспеката зависно од тога који њен елеменат жели да се истакне, јер данас живимо у епохи веома агресивне и експанзивне и шпијунаже и како се несугласице и конфротације у политичкој и економској сфери константно умножавају, тако и шпијунажа доживљава своју ескалацију.

* marko.krstic.1982@gmail.com

Шпијунажа и међународно право су почетак различитих праваца, прва датира вековима уназад, док је међународно право, које је оличено у обичајима, конвенцијама или споразумима, појава нешто новијег датума. Они су такође утемељени на контрадикторним принципима: језгро шпијунаже је издаја и превара, а суштина међународног права пристојност и заједничка људскост, што указује да шпијунажа и међународно право не могу функционисати у потпуној синтези и хармонији, на чему би можда и требало остати. Упркос значају међународно-правних аспеката шпијунаже, до сада није много истражено на овом пољу, јер је о њој, као сегменту активности обавештајних служби, посматрано из перспективе међународног права, можда више документовано, али ништа мање замућено и нејасно.

У свакодневном говору, особа која почини шпијунажу фактички се сматра шпијуном, међутим, у међународном праву, или прецизније, у оквиру ратних и војних закона, шпијун је термин којим се квалификује особа која прикупља информације на различите начине. Овај појам се употребљава у свом номинативном а не у вербалном смислу речи и у неким државама, шпијунажа је активност која је ширег обима од оних активности које се приписују појединцу који врши ове делатности у статусу шпијуна. Док је опус деловања ових особа скоро увек у супротности са шпијунским законима, само њихово кршење не би било оквалификовано и значајно за његов статус у оквиру међународног права.

Као део међународног права, шпијунажа је нелегална активности и одвија се под лажним изговором; подједнако се примењује у миру као и у време рата и односи се на политичке и војне информације и њихове међусобне повезаности. Ово је последица чињенице да је толико од онога што сматрамо шпијунажом и што се дешава у свету, недоступно и непознато за већину људи, чак и за оне који су део обевештајног сектора. Еволуција међународних организација и експанзија међународних односа, као и везе између њих, неминовно интензивирају потребу за шпијунском активности на такав начин, да шпијунажа постаје једна од стратегије владе, где је прихваћена као обичај и пракса у међународним законима.

Поједине теорије међународних односа свеобухватно објашњавају актуелности и феномен глобалне шпијунаже, где нешто либералнија правила важе за мирнодопску, у односу на шпијунажу у време рата. Историја показује да већина земаља у једном тренутку доноси одлуку да захтева тајне информације у вези са другим земљама, групама, или чак њиховим људима преко тајних извора, што се може сматрати индикаторима шпијунаже. Ипак, осим нерационалног понашања од стране неодговорних диктатора, одлука да се шпијунира се обично темељи на консензусу политичког руководства земље о циљевима националне безбедности и како да исте реализују. Та одлука може бити комплексна, али увек мање или више транспарентна.

Индикатори шпијунаже су знаци да појединац, страни држављанин или посетилац може потенцијално бити укључен у илегално прикупљање информација у име стране обавештајне службе. Док је шпијунажа у једном или другом облику често кроз историју играла улогу у сукобима и ривалствима међу народима, владама, племенима и кнежевинама, трговина „информацијама“, коју тренутно практикују владе многих земаља, постоји тек од средине 20. века.

Историја је препуна познатих шпијунских случајева и агентских операција у вези са активностима како домаћих тако и страних служби, а данас готово све развијене и мање развијене земље спроводе прислушкивање и шпијунске операције против суседних држава. Концепт шпијунаже у међународним законима представља свеобухватну и превентивну дефиницију за шпијунажу, али генерализација свих типова ове активности једноставно није могућа. Поред ове чињенице, шпијунажа као просторни и временски домен варира у зависности случаја до случаја, међутим, њен концепт из перспективе међународних закона може бити анализиран из једне опште перспективе класичних и модерних међународних закона.

Појмовно одређење шпијунаже и њене импликације по међународну безбедност

Неупућени често поистовећују обавештајну службу и шпијунажу, међутим, свака идентификација ова два термина је неприхватљива, из разлога што између њих постоје суштинске супротности, јер би се њихов однос могао описати као однос сегмента према целини, где је шпијунажа само један део целокупног спектра активности обавештајне службе (Ђорђевић, 1978). Шпијунажа (француска реч espionage - ухођење) у најширем смислу означава, прибављање и одавање података који представљају неку тајну, док у ужем значењу представља криминални деликт одавања политичке, војне, економске или службене тајне страној држави, организацији или лицу које им служи (Бошковић Мило, 1998). Познато је да је савремена обавештајна служба одавно изашла из оквира тзв. традиционалне шпијунаже, тако да њено практицистичко схватање и често поистовећивање са шпијунажом, доводи до изобличених и погрешних поимања њене стварне улоге, суштине и значаја, док шпијунажа у садашњим условима представља само један део свеобухватног обавештајног рада, којим се прикривеним методама разоткривају туђе тајне (Милашиновић, 1996).

Кривично дело шпијунаже садржи у свом бићу „саопштавање, предавање или чињење доступним, војних, службених или економских података страној држави или другом лицу које им служи. Овим кривичнм делом се напада безбедност државе, а његов најтежи вид постоји онда када је оно учињено за време оружано сукоба, ратног или ванредног стања. За постојање кривичног дела шпијунаже, неопходно је да се подаци који су предмет овог дела сматрају тајним, а да би неки податак имао тајни карактер, нужно је да се ради о подацима чије би одавање проузроковало или могло проузорковати штетне последице за безбедност једне суверене земље“ (Стојановић, 2012). Радња овог кривичног дела је алтернативно одређена и може се рефлектованти у предаји, саоштавању, или чињењу доступним тајних, поверљивих податак или писаних аката или у њиховом прибављању у циљу саопштавања (писмено, усмено, употребом или предајом одређених техичких средстава, претходно договореним знацима, шифрама. и сл.) (Алексић, Шкулић, Жарковић, 2004).

Шпијунажа се класификује у помоћне методе ратовања и носи у себи изузетну опасност за земљу ка којој је усмерена и чија делатност представља прикривене акције појединаца или колективитета у циљу прикупљања информација и обавештења о плановима у позадини непријатеља, а у интересу супарничке стране (Аврамов, Крећа, 1999). „То је активност прикупљања поверљивих података о другим земљама, тајним и недозвољеним средствима и методама ради остварења политике и циљева државе која организује такву делатност, ради заштите безбедности своје земље и наношење штете интересима, политици и безбедности других држава“(Лукић, 1982). Познато је да непријатељске земље држе у тајности своје намере, снаге и акције што је од великог значаја за угрожавање друге земље, па је стога сазнање о њима неопходан услов за развијање превентивног деловања од таквог вида угрожавања. Обавештајни подаци који су предмет шпијунаже, од нарочитог су значаја за виталне државне интересе, и који свакако могу да користе страној земљи у склопу реализације њених непријатељских циљева, било да је реч о одбрамбеним или нападачким тенденцијама (Милутиновић, 1973). Хладни рат је по том питању био јединствен, јер је један противник био подстакнут од стране крсташке идеологије док је други био ограничен својом демократском политиком и хуманом етиком. Ипак, и Москва и Вашингтон су користили слична средстава да унапреде своје интересе у иностранству: убеђивање, економска и војна помоћ, шпијунажа и прикривене акције и обе државе су биле ангажоване у тајним активностима у земљама трећег света (Lefever, 2003).

„Шпијунажа није игра, то је борба која се мора добити уколико желимо да заштитимо нашу слободу и наш начин живота.“ Ове речи које је изговорио председник Роналд Реган током 1985. године у радио говору не могу данас бити релевантне, јер је Хладни рат завршен, међутим у свету индустријске шпијунаже, спољних обавештајних служби и тероризма, рат и даље траје (Benni, 2004). Још у 17. веку, Џон Черчил (John Churchil), први војвода од Марлбороа, поводом високих трошкова предвиђених за тајне операције, одговорио је критичарима да се „ниједан рат се не може успешно водити без добрих и благовремених информација, а таква обавештења се морају и добро платити“ (Boar, Blundel, 1986). Шпијунирање се сматра „другим најстаријим занатом“, који је, по речима једног бившег званичника CIA, „частан баш као и први“ (prim.aut. проституција). Валута за шпијунажу је информација, дакле, утицај евалуације информационе технологије је нарочито значајна, као и минијатуризација информација. Данас, информација може да стане у џеп, чиме се драматично смањује ризик од откривања уз повећање продуктивности људства, тј. агента (Shelbi, 2001).

Британска обавештајне службе MI5 дефинише шпијунажу као „процес који укључује људске изворе (средства) или техничка средства да се дође до информација које обично нису јавно доступне“ (Hansen, 2014). Наиме, треба разликовати легалну, дозвољену шпијунажу од илегалне (ухођење), које се огледа у „илегалним конспиративним активностима обавештајне службе, тајном или потајном прикривеном, тј. на преваран начин извршеном прикупљању тајних података о страним државама, војним блоковима и међународним организацијама“ (Мијалковић, 2011).

У Члану 794 Америчког закона, класична шпијунажа се односи на недозвољен пренос докумената или информација које се односе на националну одбрану и то се односи на свакога ко „са намером да исте податке саопшти непријатељу, прикупља, евидентира, објављује, или комуницира, или покушава да изазове било какву информацију о "војним операцијама или одбрани може бити осуђен на доживотну робију, или чак смрт“ (Papandrea, 2014).

У америчком кривичном закону (Члан 106), се наводи да „свакој особи која за време рата делује као шпијун у било ком месту, пловилу, или ваздухоплову, под контролом или надлежности било оружаних снага, или у било ком бродоградилишту, било у производњи или индустријском погону, или било ком другом месту или установи која се бави радом и помоћи ратном тужилаштву САД, треба да се суди пред општим војним судом од стране војне комисије и буде кажњен смрћу“. Елементи кривице су да се оптужени затекне на самом, или око одређеног места, набројаних у члану 106, затим да је деловао тајно или под лажним изговором; да је прикупљао или покушавао да прикупи одређене информације; да је то учинио са намером да исту пренесе непријатељу; и да је то учињено у време рата. За извршење овог кривичног дела није неопходно да оптужени реализује своје намере, тј. да дође до наведених информација или да их саопшти, инкримисана је и сама намера чињења и зато је важно доказати конкретну намеру да се дистрибуирају информације непријатељу. Намера се може извести из доказа, али да је особа дошла у непријатељски посед у релативно пријатељском својству, као нпр. да посети породицу и пријатеље, може бити прихватљива да оповргне овај закључак (Manual for Courts Martial United States, 2012).

Према америчком Cod name закону, у поглављу злочини и кривични поступак, (поглавље 37) шпијунажа се квалификује као „свесна и хотимична комуникација, опремање, пренос или на други начин чињење било класификованих и доступних информација од стране неовлашћених лица, односно објављивања, или коришћења на било који начин који може негативно утицати на безбедност земље или у корист било које стране владе“. Ова дефиниција не укључује поверљиве обавештајне информације прикупљене у име САД, у складу са законима (Charnei, Irvin, 2014).

Шпијунажа се готово увек спроводи у тајности ради заштите сопствених извора и метода, као и у циљу избегавања откривања намера, свесности компромиса ниформација које теже да се сакрију, јер у том случају друга страна може да промени своје планове и modus operandi на начине на који ће смањити практичну вредност сопственог открића супротне стране (Black D). Економска глобализација и револуција информационих технилогија су исконструисали тешко заустављиве државне службенике који поклањају или продају државне тајне, (Gertz, 2002) а кључно питање које се само намеће је којим циљевима је настројена шпијунажа? Да ли су то циљеви одбране и поробљавања или је она инструмент за тлачење и освајање земаља и потчињавање њиховог становништва? (Бошковић Мило, 1995).

Сама је по себи уобичајена теза да је безбедност угрожена уколико су информације које поседују они који су за њу задужени, потенцијално свима

доступне (Политике тајне, 2007). Треба формулисати у којим ситуацијама се шпијунажа манифестује као кривично дело, како утиче на међународне односе и презентовати је као форму и вид субверзивних дејстава агресивних и империјалистичких држава. Неопходно је разликовати шпијунажу у кривичноправном смислу, која садржи прикупљање тајних, војних, економских или службених података, од често коришћеног појма шпијунаже у једном слободнијем и либералнијем смислу, под којим се подразумева прикупљање свих безбедоносно- интересантних података (Бошковић Мићо, 1998).

Говорећи о шпијунима, то су лица запослена од стране или у служби стране владе, са или без плате, који обезбеђују информације које се сматрају од виталног значаја за вођење економског рата против друге земље (Spotlight on spies, 1949). Мотивација за шпијунажу је кодирана према претпостављеним мотивацијама особе у тренутку када је започела шпијунажу, а као најчешћи мотиви се наводе новац, идеологија, незадовољство, освета, улагивање, принуда, и узбуђење (Three, 1992). Државе имају јаку жељу „да сакрију виталне информације о националним способностима и намерама, док шпијунажа често износи на светло дана неке од најдубљих државних тајни, другим речима, у опасном свету, постоје моћни подстицаји за прикривањем и обмањивањем (Kann, 2007).

Према америчкој конвенцији из 1907. године, особа се може сматрати шпијуном, када делује тајно или под лажним именом, где добија или настоји да добије информације у зони дејства, са намером да их презентује непријатељској страни. Дакле, војници који не носи маску (они који су продрли у зони дејства непријатељске војске) у циљу добијања информација, не сматрају се шпијунима. Слично томе, у ову категорију не спадају ни уходе војници и цивили, носећи своју мисију отворено повјерити испоруку намењену како сопственој или непријатељској војсци. Шпијун, обухваћен овим законом, не може бити кажњен без претходног суђења, док шпијун који је, као припадник војске, заробљен од стране непријатеља, третира се као ратни заробљеник, и не сноси никакву одговорност за своје претходне акте шпијунаже (Convention IV , 1907).

По дефиницији, шпијунирање подразумева нешто тајно, тајну активност, мада не нужно, садржи и превару или непоштење, све док не укључује употребу специјалне опреме (Allen, 2008). Узимајући у обзир многобројне дефиниције из различитих речника и енциклопедија, „шпијун“ је особа која је „незаконито истражује (нарочито војне) тајне“ и ово се односи на читав низ имплицијтних претпоставки које припадају структуираном и комплексном шпијунском сценарију“ (Stjernfelt, 2003).

Шпијуни су лица која, прерушена или под лажним изговором, „сеју сумњу“ у редове непријатеља, у циљу откривања стања у његовим пословима, а затим комуницирају са његовим послодавцем чиме долазе до значајних информација, затим извиђају позиције непријатеља, његових снага, одбране, итд., али под маском, или под лажним изговором. Такви, међутим, нису шпијуни у смислу у коме се тај термин користи у војне сврхе и у области међународног

права, нити се према тим лицима треба примењивати ригорознији третман од обичних ратних заробљеника; коришћење шпијуна се сматра неком врстом тајне праксе, преваре у рату, дозвољене у свим својим аспектима (Halleck, 1878). Овим назнакама се тежи да се истакне карактер шпијуна, јер нико ко је под униформом не може да се третира на тај начин, и који је у униформи случајно залутао у непријатељске редове док је носио и отпремао поруке, или који је само настојао да прође кроз тероторију непријатеља у циљу комуникације са неком трећом страном (Hall, 1895).

Шпијунажа је реалност живота у међународној политици и политички лидери не могу да живе без ње. Државници манипулишу информацијама у циљу постизања политичких претензија, а сходно томе научници, посебно историчари, са професионалног становишта, треба да буду изузетно опрезни према замкама шпијунаже и обавештајних служби (Kuromiia, 2009).

Место шпијунаже у систему и доктрини међународног права

Узимајући у обзир све проблеме и контраверзе везане за шпијунажу, поставља се питање да ли је данас ова делатност дозвољена или противна међународним правилима и прописима? Као одговор, треба рећи да ће се ово кривично дело разматрати са две временске димензије: шпијунажа у време оружаних сукоба и шпијунажа у време мира. Нема сумње у легитимитет шпијунаже у време оружаних сукоба, јер је право непријатељске владе да има приступ неким информацијама о својим противницима; влада и њена међународна одговорност се примењују, ниједан од међународних судова, конкретно кривични међународни судови, нису децидно навели санкције за шпијуне и издају непријатељске владе. Али са друге стране, у време мира, дискусија о шпијунажи наилази на задршку. На први поглед, присутна је криминализација шпијунаже у време мира, као о акцијама усмереним против суверенитета једне земље, што је у супротности са међународним правилима (Baheri, Fard, 2015).

Све државе шпијунирају једни друге, и у свим областима постоји нека врста међународног обичајног права, осим у шпијунажи, што у неку руку и није сасвим тачно, јер државе редовно осуђују шпијунирање који се води против њих, а када оне то исто чине, раде то на прикривен, преваран начин – једним делом из разлога ефективности, а делимично да избегну осуду и срамоту (Craig, 2013).

Иако шпијунажа има богату историју, њен статус према међународном праву је „озбиљно болесно“ дефинисан. Иако ниједан међународни споразум потврдно не подржава шпијунажу, државе је не одбацују као акт кршења међународног права. „Као резултат свог историјског прихватања, правно важење шпијунаже може бити утемељено на признању да „обичај“ служи као ауторитативни извор међународног права“. Према овом аргументу, међународна шпијунажа је легална активност, из разлога што државе вековима шпијунирају и прислушкују једна другу. Чак и у оквиру позитивног међународног права, шпијунажа може се оправдати короларно: како би се оси-

гурало да се право на самоодбрану задржава у свом суштинском смислу, међународно право мора да дозволи државама да предвиде оружани напад, због чега ће уживати позитивно-кодификовано право на самоодбрану. Међутим, позитивно међународно право не признаје шпијунажу, а ни ове јединствене међународне правне проблеме, због чега је праксу за шпијунажу и прислушкивање неопходно раздвојити од мера верификације и испитати је у изолацији у циљу одређивања њеног утицаја на међународне односе (Baker, 2003)

Пракса држава у вези са шпијунажом је врло често нејасна и замагљена са аспекта међународног права. У древној кинеској војној расправи The art of War, Sun Tzu је написао: „Оно што омогућава просвећеном владару и добром генералу да освоји непријатеља у сваком покрету и постигне фантастичан успех је предзнање о њему и мора се добити од људи који имају сазнања о ситуацији непријатеља“. Заиста, шпијунажа је један од главних елемената међународних односа и ратова, јер знање осликава моћ и своју сопствену природу је веома тешко обуздати“. Државе користе шпијунске методе за прикупљање информација о политичким намерама других држава и од фундаменталног су значаја за креирање и унапређење сопствене политике (Hansen, 2014).

Оба Хашка правилника из 1899. и 1907. године у великој мери репродукују текст о ранијим документима, иако је јасно да чак и шпијун „наведен у акту, не може бити кажњен без претходног суђења“. Даље процедуралне гаранције су додате у IV. Женевску конвенцију из 1949. године о заштити цивила, који под условом да штите особе оптужене да су шпијуни на окупираној територији губе она права којима би нарушавали безбедност окупатора државе, али морају имати суђење и шест месеци периода пре смртне казне. У сваком случају, са таквим особама мора бити „хумано поступано“. Први додатни протокол из ове конвенције, усвојен 1977. године, углавном је поновио основни став прихваћен у Либеровом коду: „Ратна лукавства нису забрањена, али особе које се бави шпијунажом немају право на статус ратног заробљеника док се не врате у своје оружане снаге, пре него што су биле заробљене“ (Clasterman, 2006).

Шпијунажа представља екстериторијални чин државе за који се она не сматра одговорном – конкретно у сегменту о делатности агената или шпијуна“. Треба ићи корак даље у концептуализацији шпијунаже у међународном праву, где је неопходно проучити законитости ове контраверзне активности (Brown, 1999).

Са једне стране, међународни закон обухвата шпијунажу само индиректно. Упркос томе, а можда и у складу са овом недоумицом, међународно право јасно оставља простор за државе да штите суверенитет како унутар, тако и изван своје територијалне надлежности у њеном креирању законске забране о шпијунажи. Као што се очекује, с обзиром на двосмислен статус шпијунаже у међународном праву, не постоје експлицитна одбрамбена правна средства у међународним правним судовима или другим међународним форумима за санкционисање аката шпијунаже. Иако не постоје конвенције које јасно наводе

законске мере, националне владе могу предузети низ активности да се заштите од ове активности, где користе заостала овлашћења екстериторијалне надлежности над актима усмереним против њихове безбедности. Међународно право, међутим, садржи мало прописа који се односе на мирнодопску шпијунажу, а из чињенице да међународно право јасно не одобрава нити експлицитно забрањује ово понашање произилази закључак да је шпијунажаа ништа друго већ кршење туђих закона (Wilijams, 2011).

Треба се фокусирати на категорију шпијунирања које се састоји од агресивног праћења . До недавно, било је потписаних консензуса о интерним законима који се односе на шпијунажу са неколико изузетака, и већина се слаже да доктрина међународног права или не регулише шпијунирање или прећутно то дозвољава. Неколико владиних званичника и научника верују да Лотус приступ[1] обезбеђује најбољи начин за дискусију о шпијунирању у међународном праву. Њихова идеја је да ниједан закон у оквиру међународног права не забрањује ове акте, и стога, државе могу да шпијунирати једни друге - без ограничења, због чега је шпијунажа нерегулисана и неодређена у оквиру међународног права. Даље, ова група вероватно указује на распрострањено мишљење да се шпијунажа противи било каквој сугестији да обичајно међунаордно право није довољно примењиво у области шпијунаже, наиме, сматра се да оно треба дозволити шпијунирање, јер је то део једног интегралног права једне државе да поступа у самоодбрани (Deeks, 2015). Премда све државе континуирано или по потреби шаљу шпијуне у иностранство, и иако се ни морално, политички и правно не сматрају кривим за њихово слање, такви агенти у сваком случају имају непризнате и нелегалне позиције према међународном праву (Openhajm, 1905).

У литератури о мирнодопској шпијунажи, она се може поделити у три групе. Прва предлаже да је шпијунажа у миру легална по међународном праву, друга да је незаконита, док се трећа налази између та два става и тврди да у доба мира, шпијунажа није ни правно легална нити илегална, и налази се, како је и Ниче рекао, између „добра и зла“. У сваком случају, контрадикторни ставови у литератури из ове области, подржава тезу да је шпијунажа изнад међународног консензуса (Radsan, 2007).

Такође је значајно да EEA (The Economic Espionage Act of 1996) , није ограничио своје истраживање само на подручје међународне шпијунаже, али свакако укључује забране против насиља, крађе и коришћења поверљивих информација у врло општим цртама. EEA такође заузима експанзиван и оштар став у вези значења „крађе“ информације или шпијунаже. Не постоји услови

[1] Лотус случај у пракси суда међународне правде је типичан пример за констатацију да у одсуству пригодне владавине, државе могу да делују по сопственом уверењу. Терет пада на државе да покажу да је она која врши дужност, пристала - или је подвргнута – ограничењима у својим акцијама. Суд наводи да међународно право оставља државама „широк спектар мера дискреције које су ограничене само на одређене случајеве забране правила“ и да у одсуству таквих правила „свака држава остаје слободна да усваја принципе које сматра најбоље и који јој највише одговарају“. Лотус принцип тако добија на својој релевантности у ситуацијама када постоји јаз или празнина у закону.

под којима појединац копира или на други начин дуплира заштићене информације или исте презентује трећем лицу, где би шире објављивање тих информација, на било који начин, за „економску корист било коме осим власнику“ било забрањено (Grosso, 2000).

Женевска конвенција, која пружа неке смернице о шпијунажи током рата, је прилично „тесна“ и штура по овом питању, као и Бечка конвенција о дипломатским односима, јер истовремено и штити и не штити дипломатске представнике. Приступ дипломатским активностима може да буде ограничен, чиме се трошкови за оне који врше шпијунажу могу проширити за подстицање искорењивања ове делатности кроз праксу. У ствари, трошкови могу да се подигну до те мере да се шпијуни по кратком поступку погубе са најмање доказа, што би могло прерасти у „отворен лов“ на њих. Међутим, кретањем у супротном правцу, међународно право се може прилагодити одобравању шпијунаже, а заштита од шпијунирања би могла, са ове инстанце ојачати према међународном праву. Принципи Бечке конвенције се могу проширити на све особе (укључујући и дипломате), који су починили ово кривично дело, а најгоре што се може десити овим лицима је то да ће земља која их зароби депортовати назад у своју матичну државу. Као професионална делатност, шпијунажа говори међународним језиком, и из тог разлога, нема смисла говорити о међународним стандардима о шпијунажи. Нпр. CIA и KGB официри су имали више заједничког једни са другима него они са адвокатима и рачуновођама у својим земљама, јер су обавјештајци део једног истог савеза. Постојање имплицираних шпијунских стандарда, међутим, не значи да они аутоматски производе једнообразност у међународном праву о шпијунажи, јер иако је у њој садржан морални релативизам и вештине у вези ове активности превазилазе политичке границе, морал за шпијунажу остаје на локалном нивоу (Radsan, 2007).

„Традиционални међународни закон је изузетно оскудан када је у питању шпијунажа у доба мира. Водећи расправе превиђају шпијунажу у потпуности или садрже површан став који дефинише шпијуна и описује његову „несрећну судбину у случају заробљавања“ (Falk, 1962). Дакле, међународно право, чији је задатак одржавање међународног мира и безбедности, неће прописати шпијунажу у неким случајевима, чак и када су међународни мир и безбедност угрожени, што говори да, прописивање шпијунаже у доба мира није апсолутна ствар, у неким случајевима међународни мир и безбедност захтевају ово и шпијунажа постаје легитиман чин (Baheri, Fard, 2015). „Шпијунажа у миру је у супротности са међународним правом, чак и ако то не подразумева никакав. „преступ“; она укључује присуство агената послатих тајно од стране власти на територију друге државе, чиме се вређају принципи мирољубиве сарадње држава“ (Wright, 1962).

У мирнодопским условима прикупљају се подаци у циљу остваривања економског и политичког престижа као и за потребе безбедности од евентуалног избијања оружаног сукоба ширих размера, а у време самог рата, за реализацију победе и дефинисање будуће политике мира. Методе и средства шпијунаже су до те мере развјена и софистицирана да је веома тешко сачувати тајну

као неопходну нужну потребу сваког појединца и друштва (Јовашевић, 1995). Говорићи о шпијунажи у време рата, њу практикују обе стране, али првенствено савезници, што је и разумљиво за окупиране земље Европе и Азије где је то представљало једину прилику за потлачене да пркосе и наносе штету угњетачима. То долази до изражаја касније у Хладном рату, где је имплементирана и раширена шпијунажа постала његов саставни део (Farago, 1961).

Стари метод преноса података указује у којој мери овај период у сенци далеко опасније сфере електронске шпијунаже, која је данас у експанзији. Дигитално шпијунирање је еволуирало од колапса комунизма до појаве савремених технолошких достигнућа као што факсови, мобилни телефони и интернета. Сада су агенти за шпијунажу напустили своје огртаче и заменили их „бодежима“ за рачунаре који им дају неограничен приступ интернету. Добар шпијун се више не мери његовим талентом за непримећено „клизање“ преко границе, али се мери способностима да разбију кодове који нуде улазак у базе података натоварених осетљивим информацијама што не треба олако схватити (Klark, 1999).

Закључак

Дозвољене међународне активности и незаконите мђународне активности, као што је пракса мирнодопске шпијунаже, омогућавају државама да наступају „отвореног ума“ према другим државама и тиме подстичу будућу сарадњу тако што ће смањити доступност личних података и исправити заблуде и неспоразуме. Међутим, формално регулисање мирнодопске шпијунаже би уклонило овај критички инструмент који државе користе за редукцију личних података, а формална регулација овог вида шпијунаже је вероватно мудра, опрезна, и може довести до суштинске дестабилизације постојећег међународног система. Упркос негативној репутацији шпијунирања, ако остане прикривено, може бити изузетно корисно за стабилност и сигурност једне државе и стога може смањити вероватноћу избијања рата. Владин надзор и шпијунирање су уобичајене ствари, ипак физичка лица обично оклевају да се упуштају у ову активност, што је етички исправан модалитет за све који се баве овом делатношћу. Поштовање приватности је нарочита врлина шпијуна, етичко ограничење и мерило да ли делују на прави начин.

Шпијунажа је инструмент којим је међународна заједница појачава суштинску обавезу основне транспарентности, што омогућава мање либералним државама да је постигну без наметања либералне политичке структуре. Како се демократија шири, мање нације ће све више бити мете шпијунаже, она ће се можда и смањити, и самим тим ће мање појединаца бити укључено у ову активност. Без икаквог међународног консензуса, земље ће наставити да врше шпијунажу која служи њиховим националним интересима, а да ли ће бити негаативна или позитивна, све зависи од тога на који начин се обавља и према коме. Међународно право не мења реалност шпијунаже, већ доступност шпи-

јунирања и прислушкивања подстиче државе да преговарају у оквирима који су за једну земљу прихватљиви.

Закључак је да међународно право нити одобрава нити забрањује шпијунажу, већ чува ову праксу као средство које олакшава и поспешује међународну сарадњу. Бесциљна шпијунажа и њена контрола, неће никада бити до краја размотрени, а међународни стандарди људских права истичу да уколико је контролисање грађана једне земље неопходно, то мора да буде одобрено од стране суда чиме ће бити прецизирано колико су предности ових програма и процедура супериорни у односу на своје недостатке и штету коју наносе. У међународном контексту безбедности, шпијунажа се не третира као дуго позитивно препозната и структурална стратегија надзора која омогућава да буде постигну појачан степен међународне сарадње, што на крају доводи до све чешће трансакције од државе до државе. Међународно право заправо нема много тога да каже о чињеници када и где владе могу шпијунирати држављане у другим државама и ослања се на теорију међународних односа тврдећи да је развој нових међународних норми у вези са надзором вероватно од суштинског значаја.

Литература:

1. Allen A. (2008). The virtuous spy: privacy as an ethical limit, Public Law and Legal Theory Research Paper Series Research Paper No. 07-34
2. Baheri Z., Fard A., S. (2015). Status of espionage from the perspective of international laws with emphasis on countries' diplomatic and consular relations.Journal of Scientific Research and Development 2 (1): 41-45,
3. Baker, C. D. (2003). "Tolerance of International Espionage: A Functional Approach." American University International Law Review 19, no. 5: 1091-1113
4. Benny, D. (2004). Espionage Prevention And Investigation Private Investigator and Security Consul-tant,http://www.beccaonline.org/images/Espionage_Prevention_And_Investigation.pdf.
5. Black D. The winding, bumpy road from espionage to intelligence. http://www.spywise.net/pdf/black_winding_bumpy_road.pdf
6. Boar R., Blundel N. (1986). Najveći svetski špijuni i obaveštajci, London,
7. Brown C. (1999). Espionage in International Law: A Necessary Evil Faculty of Law University of Western Ontario, 1-31
8. Charney D., Irvin J. (2014). Guide to the Psychology of Espionage. Article will appear in a future edition of AFIO's Intelligencer Journal
9. Clark R. (1998). “The Corruption of Covert Actions,”Covert Action Quarterly, 7–8.
10. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.
11. Craig F. (2013). The federal court's prescience: spy ing and international law,
12. Deeks, E. (2015). An international legal framework for surveillance. Virginia journal of international law. Vol. 55:2, 292-368
13. Falk, R. (1962). Essays on espionage and international law, at v (Roland J. Stanger ed.
14. Farago L. (1961). Burn After Reading. The Espionage History Of World War II Published 196.

15. Gertz B. (2002). “Face of U.S. Espionage Changing; Women, Foreign-Born Citizens Increasingly Used as Spies,” Washington Times, A06
16. Grosso A. (2000). “The Economic Espionage Act: Touring the Minefields,” Communications of the ACM,vol. 43, 15.
17. Hall W., E. (1895). A Treatise on International Law, (London, Henry Frowde and Stevens and Sons, Limited, 1895) Section 188, 559.
18. Halleck H.W. (1878). International Law; or, Rules Regulating the Intercourse of States in Peace and War 406 (1st ed. 1878), vol. 2, London
19. Hansen A. (2014). Contemporary model united nations, espionage Disarmament and International Security NUMUN Northvestern University, 2-13
20. Kapp M. (2007). Spying for Peace: Explaining the Absence of the Formal Regulation of Peacetime Espionage, The university of Chicago.
21. Kuromiia H. (2009). Stalin ’s great terror and espionage, The National Council for Eurasian and East European Research University of Washington
22. Lefever E. F. (2003) “The Essential CIA,” American Legion Magazine, 36–38
23. Manual for Courts Martial United States (2012) 30. Article 106—Spies a. Text of statute.
24. Milošević M. (2001). Sistem državne bezbednosti, Policijska akademija, Beograd,
25. Openhajm LL. D. (1905). International law a treatise, Vol. 1, Peace longmans, greeen and Co. Paternoster row, London, New York and Bombay
26. Papandrea M.R. (2014). Leaker traitor whistleblower spy: national security leaks and the first amendment, Boston university law review Vol. 94:449 -554.
27. Radsan J. (2007). The unresolved equation of espionage and international law. No. 75 Michigan Journal of International Law Vol. 28, 596-623
28. Shelby R. (2001). “Intelligence and Espionage in the Twenty-First Century,” Heritage Lectures,
29. Spotlight on spies (1949). By United States Congress. House. Committee on Un-American Activities
30. Stjernfelt F. (2003). The ontology of espionage in reality and fiction:A case study on iconicity partment of Comparative Literature, University of Copenhagen, Sign Systems Studies, 134-162
31. Willijams R. (2011). Spy Game Change:Cyber Networks, Intelligence Collection, and Covert Action, Vol. 79 No. 4, 1162-1199.
32. Wood S., Wiskoff M. (1992). Americans who spied against their country since World war II , Defense Personnel Security Research Center, 1-31
33. Wright Q. (1962). Espionage and the Doctrine of Non-Intervention in Internal Affairs,in Essays on espionage and international law 3, 12 (Roland J. Stanger ed., 1962); see also-Ingrid Delupis, Foreign Warships and Immunity for Espionage
34. Aleksić Ž., Škulić M., Žarković M. (2004). Leksikon kriminalistike, „Živojin Aleksić“, Beograd.
35. Avramov S., Kreća R. (1999). Međunarodno javno pravo, Savremena administacija, Beograd,
36. Bošković M. (1998). Kriminalistika – metodika 1, Policijska akademija, Beograd
37. Bošković Milo. (1995). Kriminologija i socijalna patologija, Matica srpska, Novi Sad,
38. Bošković Milo. (1998). Kriminološki leksikon, Matica srpska i Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad,
39. Đorđević O. (1978). Šta je to špijunaža, Politika, Beograd,
40. Jovanović Lj., Jovašević D. (1995). Krivično pravo - posebni deo, Policijska akademija, Beograd,
41. Lukić D. (1982). Savremena špijunaža, Privredna štampa, Beograd, 1982,

42. Mijalković S. (2010). Nacionalna bezbednost, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd,
43. Milašinović R. (1996). Američki pohod na svet, „ZAD“, Beograd,
44. Milutinović M. (1973). Kriminologija, Savremena administracija, Beograd,
45. Openhajm L. (1905). International law - a treatise, London, New York [etc.] Longmans, Green, and co. vol. 1-2, 191.
46. Politika tajne. (2007). Tajna služba, služba državne bezbednosti, Narodna biblioteka Srbije, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd,
47. Stojanović Z. (2012). Komentar krivičnog zakona, četvrto dopunjeno izdanje, „Službeni glasnik“, Beograd

ESPIONAGE FROM THE VIEW OF INTERNATIONAL LAW

Summary: Espionage has become a complex process that takes place in different areas, and not only between the feuding countries in terms of political opponents, but also between those who are friendly with each other. Filled with paradoxes and contradictions, espionage continues to occupy an ambivalent place in international law with which it is in a disharmonious relationship. This paper will examine how international law is engaged in activities related to espionage, and will also present the basic principles and phenomenology of this controversial phenomenon. The author of this paper will consider espionage from the perspective of international law, because its concept in the framework of international laws is a comprehensive preventive definition of espionage, which can be generalized to all its modalities. The context in which espionage is mentioned in international law is the firstly discussion of spyware armed conflicts that were long debated, but nevertheless, espionage from the spatial and temporal aspects of addiction varies from case to case.

Key words: espionage, international law, international laws, international conflicts

МАРТИН И. МАТИЈАШЕВИЋ*
Факултет безбедности
Београд
ЖЕЉКО В. ЛАЗИЋ**
Академија за националну безбедност
Београд

УДК 323.28:343.3/.7(497.11)
Монографска студија
Примљен: 23.08.2016
Одобрен: 22.09.2016
Страна: 345-356

КРИВИЧНО ДЕЛО ТЕРОРИЗМА У СРПСКОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

Сажетак: Заштита државе спада у примарне функције кривичног права, па је логично да се заштита њених виталних интереса налази на самом врху пирамиде правних вредности. Знамо да данас тероризам представља једну од кључних појава која угрожава безбедност државе, па ћемо се са циљем свестраније анализе осврнути на историјскоправни приказ тероризма у српском законодавству. Затим на анализу кривичног дела тероризма у законодавству бивше Југославије и на крају разматрање кривичног дела тероризма у кривичном законодавству Републике Србије са акцентом на период од 2005. године до данас. Посебно тежиште рада дато је на упоредној анализи промене карактера терористичких претњи и кривичноправне реакције у нашем кривичном законодавству, на нове појавне облике и ескалацију тероризма у свету.

Кључне речи: тероризам, кривично дело, претња, безбедност, право

Увод

Прва искуства са почецима данашњег тероризма везана су за стварање Краљевине СХС, односно Југославије. Укључење територија на којима су живели народи који нису одобравали уједињење под Карађорђевићима били су индикатор нових безбедносних искушења. Јужна Србија (данашње Косово и Метохија, Македонија) постаје немирна зона у коју су са истока, из Бугарске, упадале комитске групе или у којој су деловале терористичке групе Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО).

На том терену је настављен рад оружаних група, карактеристичан за последње две деценије турске окупације (1890–1910), само што су фокус терористичких напада бугарско-македонских група сада били представници нове југословенске власти, углавном атентатима. Косово и Метохија је такође била немирна зона од 1919 – 1921. године побуне и активности одметничких и терористичких група узимале су маха.

* matijasevic@fb.bg.ac.rs
** zeljkolaz@gmail.com

Нова област у којој су касније постале активне терористичке групе била је Хрватска, Хрватски усташки покрет настао је у емиграцији, углавном после увођења диктатуре у Југославији 1929. године. Главна база за обуку ових група била је Италија, центар за обуку у Бовењу и касније у Мађарској, центри Јанка Пусти и Надкањижи.

И коначно, били су ту и комунисти који су своје терористичке (њиховим речником револуционарне) активности спроводили екстериторијално и искључиво према носиоцима власти. Због неких од ових активности комунистичка странка била је забрањена, а њене активности одвијале су се у илегали. Новости за власти у Београду од 1930. године представљале су терористичке активности разних група ван територије Краљевине.

Значајно је поменути један догађај из савремене историје Србије, који је имао далекосежне последице на третирање тероризма у међународном праву, а то је атентат на југословенског краља Александра I у Марсеју 9. октобра 1934. године који је у себи садржао значајне терористичке елементе и утицао на доношење међународне конвенције о сузбијању и кажњавању злочина извршених са циљем политичког тероризма.

Историјски парадокс је да су политичке групе које су се служиле тероризмом у борби за власт или националну еманципацију, након слома Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године, преузели власт под скутом Немачке и у Хрватској формирали марионетску НДХ.

Други парадокс десио се на крају Другог светског рата је да су се поражени представници Краљевине и носиоци њеног политичког наслеђа и легитимитета (ЈВуО, равногорски покрет, рекло би се: четници) после слома 1945, нашли у илегали и понекад су користили тероризам у својим акцијама све до средине 50-тих година.

Са друге стране усташки терористи после слома НДХ поново су прешли у илегалу у Југославији или иностранству, тако да је након 1945. године у иностранству постојао велики број лица која су била спремна да се врбују и врше терористичке акте према новој Југославији.

Кривично дело тероризма посебно кулминира након 90-тих година у јужној српској покрајини Косову и Метохији, као и у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа, чији интезитет је посебно био изражен у периоду од 1999. до 2001. године.

Значајно је осврнути се и на не тако далеке догађаје, полиција Србије је 17. марта 2007. године на планини Нинаја, у месту Жабрен, 30 километара удаљеном од Новог пазара, у кампу и пећини за обуку терориста ухапсила четворицу чланова групе. Неколико дана касније полиција је ухапсила још двојицу терориста и у кампу нашла и запленила велику количину оружја, пушчане муниције различитог калибра, бомби, пластичног експлозива са сатним механизмом, заштитне маске, прибор за чишћење опреме. Месец дана касније (30.априла) у противтерористичкој акцији полиције у селу Доња Трнава, на планини Рогозна, код Новог пазара, терористи су пружили оружани отпор полицији и том приликом је убијен један терориста, а ухапшена су два.

Већ 11. јуна 2007. године полиција је у опсежној противтерористичкој акцији на подручју Новог пазара, Тутина и Сјенице нашла и запленила више од 10.000 комада пушчане муниције и 15 килограма експлозивне смесе. Наредних месеци ухапшено је још 13 вехабија, припадника терористичког колективитета. У септембру 2007. године подигнута је оптужница против свих чланова групе због постојања основане сумње да су учинили кривично дело тероризма (Мијалковски, 2010:68).

Тероризам на нашим просторима увек је био део политичког контекста и стремљења, екстремне социјалне и националне групације прибегавале су тероризму ради остварења својих циљева, тако је делимично и данас, опасност од тероризма повећана је и са мигрантском кризом и великим бројем припданика ИСИЛ-а и повратника са ратишта у Сирији. Захтева се свестранија пажња државних органа у кривичноправној заштити грађана Републике Србије, ослањањем на национално и међународно кривично законодавство и сарадњу на свим пољима са другим државама света у праћењу и сузбијању тероризма.

Кратак правно-историјски приказ тероризма у српском законодавству

Када је реч о кривичном делу тероризма, он је у српском законодавству након Другог светског рата, егзистирао у политичким деликтима у кривичном законодавству ФНРЈ и СФРЈ. Међу њима посебну важност за материју политичких деликата имале су одредбе Закона о кривичним делима против народа и државе (1946). Закон о кривичним делима против народа и државе представљао је први и једини правни акт у оквирима послератне југословенске државе, који је био посвећен искључиво деликтима против државе, доминантне политичке идеологије и националне безбедности.[1] У члану 2. се, тако, прописује да се кривичним делом против народа и државе има сматрати „свака радња која иде за тим да се путем насиља обори или угрози постојеће државно уређење ФНРЈ, или да се угрози њена спољна сигурност или основне демократске, политичке, националне и економске тековине народно - ослободилачког рата, федеративно уређење државе, равноправност и братство југословенских народа и народна власт“.[2] У члану 3. се могу уочити елементи који нису дефинисани прецизно као терористички, али покривају активности, које данас имају терористички карактер и то ставкама 7) која се односи на организовање оружане побуне и оружаних банди, 12) односи се на лишење живота војних лица, представника или службеника народних власти, као и лица савезничких и пријатељских држава, 13) обухвата разарање и оштећење јавне имовине. Може се рећи да је овај Закон својим постојањем покривао активности које у себи могу носити терористичке елементе и поставио основу за уношење кривичног дела тероризма у српско законодавство.

[1] Закон о кривичним делима против народа и државе, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 59/46, 106/47, 110/47.

[2] Чл. 2-13. Закона о кривичним делима против народа и државе, „Службени лист ФНРЈ“, бр. 59/46, 106/47, 110/47.

Сукоб Титове Југославије са земљама Стаљинове народне демократије 1948–1954. године, такође је био пропраћен терористичким активностима суседних земаља. Бугарска државна сигурност (БДС) развила је веома дрску и безобзирну субверзивну активност, избројано је убацивање 214 терористичких група на територију ФНР Југославије.

Албанска служба безбедности (Сигурими) је такође била активна, из центара Сигуримија у Југославију је до краја 1955. године убачено око 80 терориста са задатком, од којих је 60 ухваћено, убачено је и око 190 терористичких група које су деловале на Космету.

Талас терористичког насиља из 60-их и 70-их рефлектовао се и на тлу Југославије сличним или истим методама и техником коју терористи користе у свим деловима света.

Према објављеним подацима из књига *Смрт је њихов занат* (Политика, 1993. године) и *Терористи из шесте колоне* (Борба, 1979.) у том периоду убијено је око 20 грађана СФРЈ на раду у иностранству, амбасадора и службеника југословенских дипломатско-конзуларних представништава. У истом интервалу забележено је 22 упада терористичких група на територију СФРЈ, 87 експлозија мина и бомби и 13 подметнутих пожара (у земљи и иностранству, углавном у амбасадама и југословенским клубовима ван земље). Поред тога едидентирана су 62 оружана и физичка напада на југословенске институције и грађане у којима није било жртава, те четири отмице авиона страних компанија од стране југословенских емиграната. Као извршиоци поменутих аката означене су, пре свих, емигрантске организације (Наша борба, 1998).

Почетком 1973. године новелом је уведен у Кривични законик СФРЈ нови члан 113а. у који се уграђује кривично дело под називом *тероризам* у оквиру главе X која је носила назив *Кривична дела против народа и државе*. Тада су установљена још два нова кривична дела терористичког карактера у глави XXI насловљеној *Кривична дела против опште сигурности људи и имовине*, и то: отмица ваздухоплова (члан 272.а КЗ) и угрожавање безбедности лета ваздухоплова (члан 272б. КЗ). Кривични законик СФРЈ из 1977. године преузео је поменута дела са одређеним модификацијама, постављајући кривично дело тероризма у члан 125. главе XI (некадашње главе X) која је носила назив *Кривична дела против основа социјалистичког самоуправног друштвеног уређења и безбедности*, а кривична дела отмицу ваздухоплова у члан 240. И угрожавање безбедности лета ваздухоплова у члан 241. главе XXI насловљене *Кривична дела против безбедности ваздушног саобраћаја* (Јаковљевић, 1997:225).

Ако се осврнемо на период од 1981–1988. године у Југословенској народној армији откривено је 225 илегалних албанских група, са више од 1.600 војника. Космет је био центар жаришта где је годишње вршено између 40 и 100 оштећења војних инсталација, имовине, саботажа и провокација, док нова кривична дела отмица ваздухоплова и угрожавање безбедности лета ваздухоплова нису биле актуелне за терористе на територији Југославије, али постојале су тенденције да иду ка томе, поготову због међународне повезаности са другим терористичким организацијама.

Касније, Законом о изменама и допунама Кривичног закона „ Службени лист СФРЈ“ од 28. маја 1990.[3], уведена су у главу XI која носи наслов *Кривична дела против човечности и међународног права* три нова међународна кривична дела, и то: међународни тероризам (члан 155а), угрожавање лица под међународном заштитом (члан 155б) и узимање талаца (члан 155в).

Закон о изменама Кривичног закона СФРЈ од 22. септембра 1992. променио је назив Закона у Кривични закон Савезне Републике Југославије, али материју поменутих дела није дирао, што значи да је КЗ СРЈ познавао шест кривичних дела изразито терористичког карактера: тероризам, међународни тероризам, угрожавање лица под међународном заштитом, отмицу ваздухоплова и угрожавање безбедности лета ваздухоплова.

Кривично дело тероризма у југословенском кривичном праву

Кривично дело тероризма установљено чланом 125. КЗЈ представља једно од најтежих кривичних дела из Главе XV КЗЈ. Овим делом се инкриминишу криминална понашања која Бонанате обележава као један од модела тероризма и то онај који је управљен против неке државе, односно државног и друштвеног уређења. У целокупној проблематици овог кривичног дела значајна су првенствено питања у вези са његовим појмом, затим шта представља објекат кривичног дела, затим питања која се односе на елементе и квалификоване облике основног кривичног дела, као и однос са пратећим кривичним делима (Bonanate, 1979: 107).

Неопходно је упознати се са законским појмом кривичног дела. Појам кривичног дела тероризма одређен је у члану 125. КЗЈ и гласи: „Ко у намери угрожавања уставом утврђеног државног и друштвеног уређења или безбедности СРЈ изазове експлозију или пожар или предузме другу општеопасну радњу или акт насиља којим је створено осећање несигурности код грађана, казниће се најмање три године“ (Јаковљевић, 1997:227).

Карактеристична обележја кривичног дела тероризма из члана 125. КЗЈ могу се препознати у радњи извршења која се састоји у предузимању неке општеопасне радње или акта насиља, последици - створеном осећају несигурности код грађана и субјективном елементу који се односи на намеру угрожавања уставом утврђеног државног и друштвеног уређења или безбедности СР Југославије, на основу ових обележја се одређује и јасно разликује кривично дело тероризма од осталих.

Када је реч о идентификацији објекта заштите разликујемо групни и посебни. Као групни објект заштите кривичног дела тероризма из члана 125. КЗЈ по Кривичном законику СРЈ сматра се државно уређење, јер се кривично дело тероризма налази у глави XX и носи наслов Кривична дела против државног и друштвеног уређења и безбедности СРЈ. После групног неопходно је одредити посебни (индивидуални, специјални) објект заштите. У теорији кривичног права познато је да се посебан објект кривичног дела може поделити на заштитни, нападни и граматички објект (Живановић, 1935: 109).

[3] Закон о изменама и допунама Кривичног закона СФРЈ од 28. маја 1990, „Службени лист СФРЈ“.

Заштитни објект би били државно и друштвено уређење или безбедност Југославије због тога што се овим добрима на првом месту пружа заштита против таквих радњи које означавају понашања садржана у предузимању неке општеопасне радње или акта насиља у смислу наведеног дела.

Из садржине кривичног дела тероризма произилази да се као његов нападни објект појављује лична сигурност грађана, и то лична сигурност у субјективном смислу. У кривичном праву постоји велики број разних облика заштите личне сигурности. Тако, на пример одређеним кривичноправним инкриминацијама штити се сигурност живота људи, телесни интегритет и здравље, сигурност њихових слобода и права, имовине, полна сигурност итд (Јаковљевић, 1997:231).

Што се тиче граматичког објекта кривичног дела тероризма - самих добара грађана, државе или друштвених добара којима се може нанети штета извршењем неке општеопасне радње или акта насиља, она могу да буду различите природе. Пракса тероризма показује да су то најчешће живот, телесни интегритет или здравље, а када је реч о имовини то могу бити индустријска, саобраћајна или друга постројења, мостови, фабрике, водоводи, топлане, бране, далеководи, саобраћајна средства, средства за везу, силоси, магацини, залихе хране и др.

Можемо рећи да у оквиру заштитног, нападног и граматичког објекта постоји однос међузависности, јер угрожавање нападног или граматичког објекта може да представља истовремено и угрожавање заштитног објекта (апстрактна опасност). Када се ради о елементима (обележјима) кривичног дела, радња извршења може да се појави у два облика и то предузимањем општеопасне радње и предузимањем аката насиља.

Предузимање опште опасне радње подразумева нпр: изазивање експлозије, изазивање пожара, изазивање опасности поплавом, изазивање опасности отровом или отровним гасовима, изазивање опасности јонизујућим зрачењем, изазивање опасности моторном силом, електричном енергијом или другом енергијом. Предузимање аката насиља врши се употребом насиља, сам појам је доста дискутабилан, али су два његова обележја неоспорна, а једно се односи на употребу физичке снаге за савладавање неког отпора и да се насиље односи на лица или имовину, тј. да ствара осећај несигурности код грађана.

За последицу кривичног дела тероризма може да се сматра она промена или стање које је настало на његовом заштитном објекту, према овоме последица кривичног дела тероризма била би промена или стање које настаје на уставом утврђеном државном и друштвеном уређењу или безбедности Југославије, промена или стање изазвано на објекту напада, последица је садржана и у изазивању осећаја личне несигурности, повреди телесног интегритета итд. Ако говоримо о виности учинилац кривичног дела тероризма из члана 125. КЗЈ може да поступа само са директним умишљајем уз који треба да постоји и намера угрожавања државног и друштвеног уређења или безбедности СРЈ.

По КЗЈ учинилац кривичног дела тероризма може да буде свако лице, домаћи држављанин, страни држављанин или лице без држављанства, отуда разликујемо три облика (форме) учиниоца кривичног дела тероризма: а) извр-

шилац свршеног кривичног дела, б) покушајни извршилац и ц) саучесник у наведеном кривичном делу. Тежи (квалификовани) облици тероризма из члана 125., а према ставу 1, члана 139. КЗЈ постоје, ако је извршење овог кривичног дела: 1. имало за последицу смрт једног или више лица, 2. изазвало опасност по живот људи; 3. било праћено тешким насиљем или великим разарањима или, 4. довело до угрожавања безбедности, економске или војне снаге земље.

У погледу припремних радњи под насловом *Удруживање ради непријатељске делатности* у члану 136. став 1. КЗЈ предвиђено је да свако ко ствара заверу, банду, групу или друго удружење лица ради вршења кривичних дела из става 2, чл. 120. до 123., чл.125 до 127. и члана 132 овог закона казниће се затвором од једне до десет година. Из садржаја прописа члана 136. КЗЈ произилази да дело удруживања ради вршења кривичног дела тероризма из члана 125. КЗЈ има два основна и два привилегована облика, као и квалификовани облик.

Први основни облик је стварање терористичког удружења, а други постајање припадником удружења за вршење кривичних дела тероризма, док привилеговани облици подразумевају да је учинилац открио удружење терориста или на други начин спречио извршење дела и ако припадник терористичког удружења открије исто пре него што је у његовом саставу или за њега учинио кривично дело тероризма, привилегија се заснива на стварном кајању и откривању чланова терористичког удружења, квалификовани облик постоји ако је ово дело извршено за време ратног стања или у случају непосредне ратне опасности.

Кривично дело тероризма у Кривичном законику Републике Србије

Кривични законик Републике Србије донет је 2005. године, а на правну снагу је ступио јануара 2006. године. Кривични законик санкционише дела политичког криминалитета у оквиру главе XXVIII, под насловом *Кривична дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије*. У оквиру ове главе Законика, санкционисано је петнаест деликата против државе, уз посебне чланове у којима се предвиђају квалификовани облици (члан 320) и кажњивост припремних радњи (члан 321).

У овим деликтима која се налазе у оквиру кривичних дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије налази и кривично дело тероризма.

Кривична дела која обухвата ова глава називају се политичким кривичним делима. У питању је осетљива област где је од посебног значаја наћи праву меру кривичноправне интервенције (Стојановић et al, 2007: 257). Међу поменутим инкриминацијама можемо направити класификацију на кривична дела уперена против државно-политичког поретка и кривична дела усмерена на повреду тајности поверљивих војних, економских и службених докумената. Прва поменута се могу подвести под политичка кривична дела у (нај)ужем смислу, док се потоња могу назвати кривичним делима против безбедности

државе. Слична систематика и модел кажњавања политичких кривичних деликата постоји и у осталим земљама бивше Југославије.[4]

Инкриминација тероризма је унета у наше законодавство 1973. године (Стојановић, 2006: 212). По коме се под тероризмом сматра да: Ко у намери угрожавања уставног уређења или безбедности Србије изазове експлозију или пожар или предузме неку другу општеопасну радњу или изврши отмицу, узимање талаца или самовољно лишавање слободе неког лица или други акт насиља или прети предузимањем какве општеопасне радње или употребом нуклеарног, хемијског, бактериолошког или другог општеопасног средства и тиме изазове осећање страха или несигурности код грађана, казниће се затвором од пет до петнаест година.[5]

У страном кривичном праву код кривичних дела тероризма најчешће се кумулативно тражи испуњење два елемента, један објективни, а други субјективни, да је предузета општеопасна радња и да постоји намера застрашивања грађана, по правилу, из политичких мотива.

Формулација бића кривичног дела тероризма у Законику представља, по Стојановићу, одређење тероризма у ужем смислу, јер су другим инкриминацијама обухваћени и неки посебни случајеви тероризма (Стојановић et al, 2007: 298). Тако, у истом акту су дефинисана и кривична дела међународног тероризма и отмица ваздухоплова, брода и другог превозног средства.

Неопходно је било у оквиру одређења кривичног дела тероризма одредити објект заштите. Пошто се кривично дело тероризма тада налазило у глави XXVIII под називом *Кривична дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије*, као објект заштите могло се идентификовати уставно уређење и безбедност Републике Србије.

Данас, наше позитивно право, у Глави XXXIV КЗ-а (група кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом), познаје осам кривичних дела из тзв. „подгрупе кривичних дела тероризма (Стојановић et al, 2015: 330).“

Кривично дело тероризма (чл. 391), где се као радње извршења алтернативно постављају: (1) напад на живот, тело или слободу другог лица; (2) отмица или узимање талаца; (3) уништење државног или јавног објекта, саобраћајног система, инфраструктуре укључујући и информационе системе, непокретну платформу у епиконтиненталном појасу, опште добро или приватну имовину на начин који може да угрози животе људи или да проузрокује знатну штету за привреду; (4) отмица ваздухоплова, брода или других средстава јавног превоза или превоза робе; (5) производња, поседовање, набављање, превоз, снабдевање или употреба нуклеарног, биолошког, хемијског или другог оружја, експлозива, нуклеарног или радиоактивног материјала или уређаја, укључујући и истраживање и развој нуклеарног, биолошког или хемијског ору-

[4] Види: Kazneni zakon Republike Hrvatske, „Narodne novine“ br. 110/97, члан 135–155; Kazneni zakon Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 03/03, 32/07, члан 156–170; Кривични законик Црне Горе, Службени лист РЦГ, бр. 70/03, члан 357–374; итд.

[5] Кривични законик Реп. Србије, Службени гласник РС, бр 85/2005- испр., 107/2005- испр., 72/2009 и 111/2009.

жја; (6) испуштање опасне материје или проузроковање пожара, експлозије или поплаве или предузимање друге општеопасне радње које могу да угрозе живот људи или (7) ометање или обустава снабдевања водом, електричном енергијом или другим основним природним ресурсом које може да угрози живот људи.

У подгрупу кривичног дела тероризма убрајају се: јавно подстицање на извршење терористичких дела (чл. 391а), врбовање и обучавање за вршење терористичких дела (чл.391б), употреба смртоносне направе (чл. 391в), уништење и оштећење нуклеарног објекта (чл. 391г), угрожавање лица под међународном заштитом (чл. 392), финансирање тероризма (чл. 393) и терористичко удруживање (чл. 393а).

Јавно подстицање на извршење терористичких дела (чл. 391а), радњу извршења наведеног дела чини тзв. „терористичка пропаганда“ односно јавно изношење или проношење идеја којима се непосредно или посредно подстиче на извршење кривичног дела из чл. 391 КЗ-а. За постојање наведеног дела неопходан је умишљај учиниоца, а прописана казна је затвор од једне до десет година.

Врбовање и обучавање за вршење терористичких дела (чл. 391б), кривично дело врбовања и обучавања за вршење терористичких дела заправо се састоји од два засебна кривична дела: врбовања за вршење терористичких дела (чл. 391б ст. 1) и обучавања за вршење терористичких дела (чл. 391б ст. 2).

Употреба смртоносне направе (чл. 391в). Радња извршења основног облика овог кривичног дела (чл. 391в ст. 1) је постављена алтернативно и њу остварује оно лице које направи, пренесе, држи, да другом, постави или активира смртоносну направу (експлозив, хемијска средства, биолошка средства или отрове или радиоактивна средства) на јавном месту или у објекту или поред тог објекта. За постојање кривичног дела неопходан је умишљај, као и намера која је управљена на лишавање живота другог лица, наношење тешке телесне повреде или уништење или знатно оштетеђење државног или јавног објекта, система јавног саобраћаја или другог објекта који има већи значај за безбедност или снабдевање грађана или за привреду или за функционисање јавних служби. Прописана казна је затвор од једне до осам година. Поред основног предвиђена су и два тежа облика која произилазе из њега.

Уништење и оштећење нуклеарног објекта (чл. 391г). Радња извршења основног облика овог кривичног дела (чл. 391г ст. 1) је, као и код претходног кривичног дела из ове групе постављена алтернативно и њу остварује оно лице које уништи или оштети нуклеарни објекат на начин којим се ослобађа или постоји могућност да се ослободи радиоактивни материјал.

Под нуклеарним објектом, у смислу позитивноправних прописа, треба подразумевати сваки нуклеарни реактор (укључујући и оне који служе за погон возила или пловила), као и свако постројење или средство које се користи за производњу, складиштење, прераду или транспорт радиоактивног материјала (Коларић, 2013: 66).

За постојање кривичног дела неопходан је умишљај, као и намера која је управљена на лишавање живота другог лица, наношење тешке телесне повреде угрожавање животне средине или наношење знатне имовинске штете. Прописана казна је затвор од две до десет година. Поред основног предвиђена су и два тежа облика која произилазе из њега.

Угрожавање лица под међународном заштитом (чл. 392). Наведено кривично дело има основни, два тежа и један посебан облик. Радња извршења основног облика (чл. 392) постављена је алтернативно као: (1) отмица, (2) неко друго насиље или (3) напад на службене просторије, приватан стан или превозно средство лица под међународном заштитом (Стојановић, 2010: 21). За извршење овог кривичног дела неопходан је умишљај, а прописана је казна затвора од једне до десет година.

Финансирање тероризма (чл. 393) Кривично дело из чл. 393 ст. 1 предузима оно лице које непосредно или посредно *даје* или *прикупља* средства са циљем да се она користе или знајући да ће се користити, у потпуности или делимично, у сврху извршења кривичних дела из чл. 391 до 392 КЗ-а или за финансирање лица, групе или организоване криминалне групе који имају за циљ вршење тих дела. За основни облик овог дела прописана је казна затвора у трајању од једне до десет година.

Терористичко удруживање (чл. 393а). Кривично дело терористичког удруживања из чл. 393а ст. 1 постоји ако се два или више лица удруже на дуже време ради вршења кривичних дела из члана 391 до 393 КЗ-а. Под удруживањем треба подразумевати одговарајуће функционално повезивање два или више лица које не мора бити формалне природе, с тим што удруживање на дуже време подразумева да оно траје оптимално дужи период (Делић, 2014: 194).

Закључак

Дефиниција бића кривичног дела тероризма у српском праву је релативно солидна. Ипак, она садржи одређене недостатке, посебно у поређењу са модерним одредницама тероризма у међународним актима и неким националним законодавствима. Прво, сматрамо да предвиђања осећања страха код грађана као обавезног елемента бића кривичног дела, то јест као последице дела, није неопходно и да само отежава примену инкриминације у пракси. Појам „осећања страха“ је недовољно одређен и непотребно компликује примену норме јер се његовим увођењем суд обавезује да у сваком појединачном случају утврђује да ли је наступило такво стање код грађана, јер се, уколико оно не наступи, не ради о довршеном кривичном делу, већ само о покушају. Објективно, тешко је и непотребно утврђивати постојање страха код одређеног круга лица. Руска, као ни остале поменуте савремене инкриминације не садрже овако дефинисану последицу као саставни део бића кривичног дела. Уосталом, ни кривично дело међународног тероризма из истог Законика, не помиње осећање страха код грађана као последицу (Милошевић, 2009:30).

Затим, српски Законик, покушавајући да буде на трагу модерних решења, у радњу извршења убраја и претњу употребом хемијских, бактериолошких и нуклеарних средстава. Уколико се већ ишло тим путем, требало је, сматрамо, као у британској формулацији, уврстити и нападе на електронске информативне системе у облик радње извршења. Ипак, ово је далеко мање битна замерка. Важним недостатком сматрамо и непрецизирање пасивног субјекта на начин на који је то учињено у предлогу дефиниције Високог савета Генералног секретаријата УН. Али, ова замерка се може упутити и готово свим осталим анализираним инкриминацијама (Милошевић, 2009:30).

Уосталом, сматрамо да би требало другачије дефинисати annimus terrorandi у српској инкриминацији и, у складу са савременим дефиницијама, одредити да намера починиоца треба да буде усмерена на застрашивање становништва или приморавање власти државе или међународне организације да нешто учини или не учини. То је, мислимо, ваљаније одређење намере починиоца, с обзиром на то да су ово редовни циљеви деловања терориста и да је то одређење јасније и прецизније од употребе правног стандарда „угрожавања уставног уређења и безбедности Србије“. Иако се може тврдити да се овом формулацијом обухвата исти круг намера, нема потребе давати дефиницију намере која је компликованија и тежа за примену (Милошевић, 2009:31).

Предности српске инкриминације у односу на неке од поменутих су, пре свега, у експлицитном помињању претње употребом неконвенционалног оружја, што је, можда, најозбиљнија терористичка претња, у оквиру радње извршења. Уопште, дефиниција радње извршења, уз поменуте недостатке, је доста прецизна и солидна. Такође, запрећена казна, кажњиве припремне радње и квалификовани облици су, сматрамо, на ваљан начин унети у инкриминацију.

Кривична дела тероризма у српском праву карактерише и проширивање криминалне зоне које се огледа како у новим кривичним делима (Стојановић et al, 2015: 239), као и у „подизању“ одређених припремних радњи на ранг радње извршења, а за сама кривична дела су прописане високе казне. Треба нагласити да се овакво нормирање правда чињеницом да је тероризам један од најтежих глобалних претњи и да заслужује појачану кривичноправну реакцију.

Литература:

1. Bonanate, L. (1979). Dimensioni del terrorismo politico, u Dimensioni del terrorismo politiko. Aspetti interni e internationali, politici e giuridici. Milano: izd. u redakciji Bonanate L., Angeli Ed.
2. Delić, N. (2014). Nova rešenja u Posebnom delu Krivičnog zakonika. Beograd: Pravni fakultet.
3. Živanović, T. (1935). *Osnovi krivičnog prava*, Opšti deo, knj. I. Beograd: Gundulić.
4. Jakovljević, D. (1997). *Terorizam s gledišta krivičnog prava*. Beograd: Novinsko izdavačka ustanova Službeni list SRJ.
5. Kolarić, D. (2013). Nova koncepcija krivičnih dela terorizma u Krivičnom zakoniku Republike Srbije“, *Crimen*, br. 1.

6. Milošević, M. (2009). *Teroristi: žrtve i zločinci – faktori kriminalne motivacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet bezbednosti i Čigoja.
7. Mijalkovski, M. (2010). *Terorizam i organizovani kriminal*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet bezbednosti.
8. Stojanović, Z. Perić, O. (2007). *Krivično pravo - posebni deo.* Beograd: Pravna knjiga.
9. Stojanović, Z. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika,* drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
10. Stojanović, Z. Delić, N. (2015). *Krivično pravo – posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga.
11. Stojanović, Z. (2010). Krivična dela terorizma u Krivičnom zakoniku Srbije. Beograd: *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, vol. 48, br. 3.

Правни извори

1. Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države, „Službeni list FNRJ“, br. 59/46, 106/47, 110/47.
2. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona SFRJ od 28. maja 1990, „Službeni list SFRJ“.
3. Kazneni zakon Republike Hrvatske, „Narodne novine“ br. 110/97, član 135–155;
4. Kazneni zakon Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 03/03, 32/07, član 156–170;
5. Krivični zakonik Crne Gore, Službeni list RCG, br. 70/03, član 357–374; itd.
6. Krivični zakonik Rep. Srbije, Službeni glasnik RS, br 85/2005- ispr., 107/2005- ispr., 72/2009 i 111/2009.

Електронски извори

1. Časopis „Naša borba“ iz 1998. Godine, tekst dostupan na: http://www.yurope.com/nasa-borba/arhiva/Feb98/0102/01024.HTM 03.05.2016.

THE CRIME OF TERRORISM IN THE SERBIAN LEGISLATION

Summary: Protecting the state is one of the primary functions of the criminal law, so it is logical that the protection of its vital interests at the very top of the pyramid of legal values. We know that terrorism is one of the key events that endanger the security of the state, so we will be with a view to comprehensively review the analysis terrorism in Serbian legislation. Then the analysis of a terrorist offense in the legislation of the former Yugoslavia and finally consideration of a terrorist offense in the criminal legislation of the Republic of Serbia with an emphasis on the period from 2005 to the present. A special focus of the paper is the comparative analysis of changes in the character of terrorist threats and criminal justice in our criminal legislation, the new forms and the escalation of terrorism in the world.

Key words: terrorism, criminal offense, a threat, security, law

МАРКО Ј. ПАНОВИЋ*
Самостални истраживач

УДК 351.78:341.7/.8
Монографска студија
Примљен: 19.08.2016
Одобрен: 22.09.2016
Страна: 357-370

ОДНОС ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ И ДИПЛОМАТИЈЕ

„Паметан владар и мудар генерал побеђују
уз помоћ ваљане обавештености и доброг предвиђања.“
Сун Цу, „Умеће ратовања“

Сажетак: Овај рад се базира на дефинисању карактеристика дипломатије и обавештајног рада, њихових сличности као и разлика. Обавештајна служба јесте специфична организација државе, која има задатак да прикупља, изучава, обрађује и користи обавештајне податке о другим државама као и другим делатностима субверзивне природе. Дипломатија представља грану политике чији је циљ вођење спољне политике државе док војна дипломатија постоји и као организациони део а и „као делатност и вештина и у оквиру и ван опште дипломатије и за предмет има војне односе са елементом иностраности“. У раду аутор посебну пажњу поклања дефинисању појмова обавештавања и обавештајног рада. Обавештавање као функција дипломатске мисије би тебало, пре свега, да има за циљ истраживање и изучавање свих области битних за развој земље у којој делују дипломатски представници друге земље а прекорачење утврђених граница у нормалном функционисању дипломатско-конзуларних представника државе, односно прелажење границе обавештавања представља обавештајни рад. Иако су прописане привилегије и имунитети намењени гарантовању и обезбеђивању нормалног обављања функција дипломатске мисије а и са друге стране заштиту интегритета државе пријема, кроз историју а и данас, долази до честе злоупотребе истих. Последња дешавања у свету су нам показала да иако се потенцирало на техничким средствима у обавештајним делатностима, ипак примарно место заузима човек, атхезиони фактор свих средстава којима се тежи победити противник. Квалитетан људски ресурс јесте оно што је потребно неговати у органима спољних послова а како би држава имала брзе и неопходне информације које може искористити у свом међународном деловању и позиционирању.

Кључне речи: дипломатија, обавештајне службе, обавештавање, обавештајни рад, амбасадор

* m.panovic@ptt.rs

Увод

Одувек је обавештајни рад представљао један од најбитнијих фактора стабилности и успешности земље на међународном плану а са друге стране и једну од најопаснијих претњи за земљу према којој је управљен. Многи га сматрају превентивом и правом на одбрану. Као такав је један од најстаријих „заната“ и особина својствена човеку а и животињи, која у најширем смислу представља инструмент, можда можемо рећи и инстикт за преживљавање а и основни део понашања и деловања унутар безбедносне културе.

С` друге стране дипломатија као такође сложена друштвена категорија чији се настанак везује за појављивање првих држава и регулисање њихових међусобних односа, је у уској корелацији са деловањем обавештајних служби и у офанзивном и у дефанзивном смислу.

То њихово, понекад испреплетено, деловање је посебно интересантно и често излази из националним законодавством, као и Бечком конвенцијом прописаних оквира, што представља отворени неуспех државе и њених спољнополитичких и безбедносних институција. За разлику од неуспеха, узајамна повезаност и рафинирани однос између обавештавања и обавештајног рада представљају успешно остваривање циљева и задатака државе акредитације насупрот државе пријема а који прелазе у недозвољену субверзивну делатност.

Карактеристике обавештајног рада и дипломатије

Појам и суштина обавештајних служби и њиховог рада

Иако недовољно позната и истражена област, изискује појмовно одређење па тако наилазимо на неколико више или мање основаних појмова обавештајне службе.

Један од потпунијих појмова обавештајне службе јесте Стевана Родића по коме је обавештајна служба „државни орган који има основни задатак да информише о тајнама противника. У том циљу, она развија одређену делатност, која је, ако се погледа изблиза, врло разноврсна, састављена из низа конкретних, појединачних делатности. Сваком од њих остварују се ближи циљеви који се своде на заједнички, општи и конкретни циљ који се састоји у обавештавању о тајнама противника. То је само по себи тачно, али то није пуна истина о обавештајној делатности.“ Такође једна од комплетнијих дефиниција јесте и она из наше Војне енциклопедије по којој је обавештајна служба „специфична организација државе, која има задатак да прикупља, изучава, обрађује и користи обавештајне податке о другим државама као и другим делатностима субверзивне природе“ и посебно се истиче „да је она израз јединства обавештајне организације и обавештајне делатности и да је специјализована, стручна и релативно самостална служба која, као део државног апарата, са својим средствима и методама делује као средство политике, односно политичког фактора земље.“ Што се тиче подела и врста обавештајних служби најопштија

је она коју подржава већина америчких теоретичара, на офанзивну (обавештајну) и дефанзивну (контраобавештајну). Према Кенту то је подела у зависности на циљ, на ону која делује ка иностранству и на која делује ка унутрашњости. Затим према функцији тј. врсти рада на виши (највећа државна политика), средњи (ресорне службе са специјалностима) и нижи (конкретне акције у оквиру ресора) степен. По Рансому имамо стратегијске, тактичке и контраобавештајне категорије. Наша теорија подржава поделу на спољну и унутрашњу службу, ону која скупља информације о другим земљама а опет штити своју земљу, и на ону која првенствено штити земљу али и ради на откривању делатности страних служби на својој територији. Овде можемо закључити да је свака обавештајна служба и офанзивна и дефанзивна и је њихова организација усмерена на одређивање конкретног делокруга и формирање задатака.[1] Најосновнији предмет рада обавештајне службе јесте прикупљање: „а) суптилних података везаних за унутрашњу и спољну политику земље која се због одређених интереса и претензија напада и б) војних података који су током целокупне историје имали посебну важност за обавештајни рад. Најчешће су то војне доктрине, ратни планови, ратне одбрамбене, стратегијске и тактичке концепције као и низ других важних података који се односе на бројно стање, локацију оружаних снага, број и врсту наоружања, војно-индустријска постројења и базе, организацију, састав командног кадра и др.“ За нашу тему јако битно је и што се информације везане за дипломатску и политичку активност изједначују по битности са војним подацима, пре свега оне које се тичу спољне политике, идеологије, традиције, међудржавних односа... Велика се пажња посвећује дешавањима у међудржавним односима.[2]

Обавештајне службе, односно обавештајна делатност представљају феномен стар 3 миленијума док је прво познато писмо датира од пре око 5 хиљада година п.н.е. из чега опет можемо закључити да овај феномен мора бити старији од појаве писма. Највероватније је настао у првим испољавањима силе када су војсковође схватиле да је победа вероватнија уколико познају намере супротне стране. У „Књизи бројева“ од пре око 3.200 година помиње се Мојсијево слање ухода у земљу Канаанску, 510. године п.н.е. Сун Цу пише о значају обавештајне делатности, у XVI веку настаје обавештајна служба у Енглеској док у XVII веку Луј XIV ствара модерну обавештајну службу у Француској. Период после Првој а посебно након Другог светског рата као и дешавања која су донели, силом прилика су утицали на прогресиван развој обавештајних служби, нарочито у САД која постаје једна од држава са најимпресивнијом обавештајном заједницом.[3]

Један од показатеља значаја обавештајних служби је и пример у британској послератној политици који потврђују њихову релативну величине и централно место у „Whitehall machine“. За 1960. годину у „The British diplomatic list“ износи податак да је у Министарству иностраних послова и мисијама ши-

[1] Р. Милашиновић, *Терор запада над светом*, Ветерник, 1998., стр. 96-100.
[2] *Ibidem*, стр. 102. и 103.
[3] М. Глигоревић, *Паукова мрежа глобализма*, Београд, 2008., стр. 10. и 11.

ром света запослено око 10.000 људи. Међутим, ово издање садржи скромне референце и односи се на „The Government Communications Headquarters“ (GCHQ), који је подређен Министарству иностраних послова. Закључује се да је укупно у британском обавештајном сектору запослено око 11.500 људи, више него у самим спољним пословима. [4]

Већ поменути политички фактор, односно органи државе утичу на креирање и усмеравање рада обавештајних служби а опет из разлога свог што бољег упознавања са спољно-политичким приликама које су битан чинилац утицања на формирање њихових политика и праваца деловања, као и усмеравање контраобавештајних служби због одбране и заштите интереса на својој територији.

Појмовно одређење дипломатије са посебним освртом на војну дипломатију

Да бисмо схватили везу обавештајних служби и дипломатије, такође нам је потребно појмовно одређење дипломатије. Она представља грану политике чији је циљ интересовања међусобни однос између држава; способност заступања и заштите интереса одређене државе, њених институција у иностранству, у међународним односима, тј. вођење спољне политике. Реч дипломатија има корен у грчкој речи диплома и етимолошки значи одређени акт владара пресавијен на пола.

С` обзиром на критеријуме за анализу разликујемо неколико врста дипломатије: *билатерална* – међународни однос две државе и *мултилатерална* – међународни однос више држава, *стална* – отварање и постојање сталних дипломатских мисија и *ad hoc* – повремене или специјалне мисије у међународним односима, *самит* дипломатија – подразумева дипломатију на највишем врху у којој учествују шефови држава или Влада, *посредничку* – неутрално посредовање између сукобљених страна у циљу решења проблема (шатл дипломатија) и на крају, нама за ову тему посебно интересантна је *војна* дипломатија.[5]

Задаци које држава себи поставља у спољнополитичком деловању као и њена економска моћ директно су повезани са структуром дипломатско-конзуларних представништава па тако озбиљне државе света при својим мисијама имају и Биро војног аташеа. Према томе, војна дипломатија постоји и као организациони део а и „као делатност и вештина и у оквиру и ван опште дипломатије и за предмет има војне односе са елементом иностраности“.[6] Војно обавештајно деловање је једно од најстаријих врста обавештајног деловања и стварење војних представништава јесте логичан след догађаја.

[4] R. Aldrich, *Espionage, Security, and Intelligence in Britain, 1945-1970*, Manchester, 1998., стр. 2.
[5] Н. Аврамовић, *Дипломатско и конзуларно право,* Нови Сад, 2006.,стр. 15-17.
[6] *Ibidem*, стр.18

Још током старог века тадашњи владари као и њихове војсковође су желећи да имају што бољи преглед ситуације на терену, пре војних окршаја а и током њих слали своје извиднике са искључиво обавештајним задацима. Средњи век као период који је познат по мноштву оружаних сукоба, лукавстава, завера, интрига тешко се може замислити без различитих врста шпијунаже али без икаквог облика институционализације. Тек крајем 18. и почетком 19. века појављују се први обриси институције војних аташеа, тј. сталних војних представника у дипломатским мисијама. Пруски краљ Фридрих Велики је посебно ценио обавештајне податке из непријатељских земаља а све у циљу спречавања војних изненађења. Наполеон I је имао војног аташеа у свом бечком посланству док је аустријски цар Франц I такође имао свог посланика у Паризу а до консолидације ове институције дошло је брзим развитком наоружања и војне технике. Шпанија је прва земља која 1844. године врши законско потврђивање и успостављање институције војног аташеа док остале земље то чине након 1870. године. Период пред Први светски рат, па и током њега доноси пораст броја војних представника, како на зарађеним странама, тако и у оним неутралним а све у циљу бољег праћења противника. Током и после Другог светског рата појавиле су се новине у овој институцији, све веће интересовање за питања која се тичу војске и тиме већи број аташеа, произашла потреба за честим и новим обавештајним подацима и њихова посредна доступност. Најбитније је истаћи да су дешавања која се тичу војске директно утицала на међународне односе и да је био потребно њихово стручно и независно праћење.[7] Што се тиче српске обавештајне службе, нарочито њеног војног дела који је утицао на ратне успехе у Првом светском рату, уживала је посебно уважавање у дипломатском свету а то подразумева уважавање њених представника од стране пријатеља и савезника а тако и непријатеља и противника. Добар глас који ју је пратио, помогао је да војна дипломатија остане на својим позицијама до Другог светског рата. Европска и светска дипломатија је високо ценила оно њено прегалништво чиме је и утицала на ток Другог светског рата. У овом периоду посебно је била активна општа дипломатија у суделовању са великим бројем обавештајних служби како победника, тако и побеђених из Првог светског рата а које су тежиле да дођу до битних података за безбедност своје државе и буду у сталној предности насупрот противнику. Како би испунили своје задатке, користили су се следећим начелима:

- спречавање противничких изненађења као и чињење истих у раду према противнику;
- обмана противника и прикривање правих намера;
- сакривање својих слабости;
- завођење противника и управљање ка интересима своје земље;
- утицање на свест и мишљење других у циљу придобијања подршке која ће по потреби бити управљена против непријатеља.[8]

Велике потешкоће имали су војни представници у земљама „Осовине“ а њихов рад отежавала је стална контрола полицијских органа, што је произвело

[7] Р. Милашиновић, *Терор запада над светом, Opus citatum*, стр. 69-71.
[8] М. Петковић, *Обавештајци Југославије 1918.-1945.,* Београд, 2004., стр. 64.

минималне дипломатске активности. Али поред свих проблема успевала је да обавештава матицу о свим војним активностима земље пријема.[9]

Разлог зашто је војна дипломатија посебна јесте њена војна организација чије деловање је пре свега усмерено на ратно доба, док је мирнодопска делатност упућена на укупну државну политику а која је зависна од војне моћи. И онда можемо закључити „да је војна дипломатија део посебне војне организације чија делатност је усмерена на унапређење односа и размену искуства између армија пре свега пријатељских држава на пољу организације службе, образовања кадрова, техничке опремљености, борбене обуке...“. Посебан део војне дипломатије, који се нас нарочито тиче, је обавештајна и субверзивна делатност, чији је циљ прикупљање свих обавештења и битних података о војним питањима земље пријема, била она јавна или тајна. Овај обавештајни део је посебно сложен јер је изложен кривично-правној одговорности. Зна да проузрокује и политичке кризе изазване недозвољеним шпијунским делатностима војних дипломата и доводило је до тога да исте буду проглашене persona non grata и произвело изнуђене мере државе пријема према држави акредитације, која је предузела мере супротне интерисима домаћина. Поред наведеног упућивања војне дипломатије на спровођење укупне државне политике, пракса говори нешто друго. Иако је шеф дипломатске мисије државе акредитације по правилу и руководећи орган војног сектора у саставу исте, често су војни аташеи директно подређени органима војске и ту долази до проблема необавештености. „Америчка литература тврди да и поред посебних иницијатива и настојања неколико председника САД, још није дошло до решења да шеф дипломатске мисије буде стварни руководилац свих служби заступљених у дипломатској мисији.“[10]

Током обављања дипломатских дужности увидело се да постоји проблем лошег, односно непостојање икаквог, одређења која се то средства и методе могу користити у редовном вршењу дипломатских активности. То је за собом повукло и „различито законско тумачење и схватање садржина дипломатских функција“. Из тог разлога је веома битно упутити чланове мисије у одредбе међународног права а тако и законе земље домаћина који се односе на дипломатско делање. Под војном дипломатијом у почетку се подразумевају обавезе официра на позицији војног посматрача као и личност одговорну за обезбеђење амбасадора, а што је с` обзиром на оспособљеност и смисао војничког позива била исправна и адекватна улога. Кроз развој дипломатије уопште, развијала се и војна дипломатија пратећи законске оквире и државне потребе које намећу дешавања на глобалном плану. Међусобна повезаност и неопходност опште и војне дипломатије је значајна у обављању њихових функција и задатака[11] јер се свакодневно развијају међународни односи и дипломатија је та која мора да их будно прати, па чак да буде и испред њих.

---

[9] *Ibidem*, стр. 66.

[10] Н. Аврамовић, *Opus citatum*, стр. 19.

[11] М. Здравковић, Функције војне дипломатије, *Војно дело*, вол. 59, бр. 1, Београд, стр. 95 и 96 .

Дефинисање појмова обавештавања и обавештајног рада као и њихове разлике

Обавештавање као функција дипломатске мисије

Кроз историју, од првих држава из VII века п. н. е., обавештајни рад је био обавеза представника државе и чија је најважнија улога била обавештавање, док тек у блиској историји он постаје организована делатност коју обављају посебне службе. Затим, у најсветлијем периоду Грчке а после и Римске империје било је тешко направити разлику између обавештајне службе и званичне улоге дипломатских представника али је то био период када није било сталних дипломатских мисија које се појављују тек у XV и XVI веку. Стварање капиталистичких земаља са израженом империјалистичком и поробљивачком политиком ставља агентурни рад на високо место где су подаци до којих се долази јако битни за креирање државне политике.[12]

Дипломатско право је кодификовано Бечком конвенцијом из 1961. године, која уопштено наводи функције дипломатске мисије па између осталог у члану 3., тачка д) каже да је поред осталих, функција и „обавештавање свим дозвољеним средствима о условима и развоју догађаја у држави код које се акредитује и подношењу извештаја о томе Влади државе која акредитује“.[13]

Можемо закључити да конвенција међународног права забрањује шпијунажу као и остале недозвољене методе али зато не утиче на дозвољене методе обавештавања нити их посебно наводи. Треба знати да обавештавање није само усмерено на земљу пријема већ се оно протеже и на оне земље у којој не постоји званична дипломатска мисија а може бити упућено и на остале земље или међународне субјекте. Обавештавање треба да буде пре свега тачно и правовремено а извори могу бити јавни у виду књига, стручних часописа, билтена, радио-телевизијских и интернет медија а посебни и јако битни извори су они из службених и личних контаката где се могу сазнати елитистичке (не доступне свима, високог нивоа) информације. Дипломатски агенти су у свакодневном контакту са људима из парламентарног живота, привреде, дипломатије, политичких странака, културно-уметничког живота па и научних кругова државе пријема и одатле црпе своје информације а које су широког опсега и могу бити искоришћене од стране државе акредитације.[14] Они су ту ради прикупљања информација битних за своју Владу а о томе су упознати и МИП, МУП као и остали органи државе пријема.

Обавештавање би требало, пре свега, да има за циљ истраживање и изучавање свих области битних за развој земље у којој делују дипломатски представници друге земље а што би довело до развијања добрих односа, сарадње и бољег разумевања између земаља. Засигурно, свака земља је затворена и не показује јавно све своје ставове, намере, програме и акције чију жели реа-

[12] Р. Милашиновић, *ЦИА моћ и политика*, Београд, 1979., стр. 151.
[13] Н. Аврамовић, *Opus citatum*, стр. 29.
[14] *Ibidem*, стр. 31-32.

лизацију, како у унутрашњој тако и у спољној политици а из тог разлога она од свог дипломатског представништва потражује што истинитије и тачније податке који је интересују, понекад не бирајући средства. Опет то не значи да се дипломатија и њени службеници баве обавештајним радом и шпијунажом.

„Управљање претњама“ (threat management) је један од облика дипломатије који је на граници између дипломатије и обавештајног деловања. Користи се да разграничи класичну дипломатију од одбране, безбедносне политике или традиционално војно-безбедносних активности, а односи се на суочавање са неповољним развоја догађаја који утичу на кључне интересе земље. Под претњама се подразумева развој нових и неочекиваних догађаја као што су прекограничне миграције великог обима, економски и здравствени ефекти разних пандемија, природне непогоде, штете на пољопривредним усевима, одлив капитала, губитак извозног тржишта. Термин одражава пуну фузију између домаће и међународне политике[15], ако је она уопште могућа и остварива.

Постоје две чињенице због којих се дипломате и војни аташеи „не могу, á priori, прогласити шпијунима”: познати су властима државе пријема као и њихова делатност и припадају познатој институцији а не некој страној и недозвољеној организацији у земљи. Са друге стране, да би се њихово деловање могло окарактерисати као шпијунажа потребно је да методи, рад и средства која користе нису позната домаћим властима.[16]

Обавештајни рад као инкримисано дело дипломатске мисије

Прекорачење утврђених граница у нормалном функционисању дипломатско-конзуларних представника државе, односно прелажење границе обавештавања представља обавештајни рад. Иако су прописане привилегије и имунитети намењени гарантовању и обезбеђивању нормалног обављања функција дипломатске мисије а и са друге стране заштиту интегритета државе пријема, кроз историју а и данас, долази до честе злоупотребе истих. Поменуте злоупотребе се најчешће огледају у:

„- обавештајно-информативној активности која је одређена практичним потребама спољне политике и обавештајне службе земље акредитације;
- пропагандно-субверзивној делатности, усмереној према грађанима земље домаћина;
- политичким, економским и војним притисцима и претњама;
- повезивању са одређеним групама људи којима пружају помоћ у деловању против постојећег поретка у земље код које су акредитовани.“[17]

Што се тиче одговорности једне државе за рад њених организација у иностранству, она је посебно мала и немерљива када је у питању обавештајни рад и практично се не исказује.

[15] R. Barston, *Modern Diplomacy*, New York, 2014., стр. 3.
[16] Д. Лукић, *Савремена шпијунажа*, Београд, 1982., стр. 272. и 273.
[17] Р. Милашиновић, *Амерички поход на свет*, Београд, 1996., стр. 248–250.

Термин „обавештајна делатност“ најчешће подразумева прикупљање, обраду, анализу и дистрибуцију информација међутим поред наведених метода обавештајног деловања ту је и организовање и извођење специјалних операција и тајних акција[18], које захтевају већу организацију и посебну припрему, која превазилази дипломатска представништва.

Видљиви су бројни примери у којима запажамо да владе неких земаља налажу дипломатским представницима обављање одређених задатака иако се њихово чињење супротставља са општим правилима поступања дипломатских представника. Према томе, дипломате врше и „негативне функције“ иако је строго забрањено уплитање у унутрашња питања земље домаћина. Ту се посебно мисли на коришћење недозвољених средстава и метода приликом вршења свакодневних предвиђених функција које су обавеза дипломатских представника, а подразумевају њихову обавезу да матичну владу обавештавају о политичким, културним, економским, научним и другим дешавањима у земљи домаћину. Америчка спољна политика захтева да дипломата попут обавештајца, има обавезу да буде обазрив и информише о свему што по њему може бити од интереса за своју земљу. Ставља се акценат на то да дипломата мора бити способан да „запажа, прати и оцењује“ у земљи у којој је акредитован, све битне промене које могу утицати и на матичну земљу а да истовремено и сам налази начине како добити одређене податке, и исте у јасној форми проследи вишим инстанцама на употребу.[19]

Државе не могу једна другој да одговарају правно већ само морално за учествовање и организацију шпијунских активности а оштећена држава због тога може да уложи протест другој. Кажњава се само појединац, или више њих, који је откривен у извршењу недозвољених делатности. Стварни организатор је углавном држава и она налаже својим организацијама у иностранству обавештајни рад иако то не признаје приликом откривања обавештајних афера. Данас, а ни раније, шпијунажа се не прихвата као регулатор међусобних односа држава, ни службеним, ни неслужбеним путем, већ је њен развој условљен развијености односа и општим условима међу државама у свету. Ни једна земља није прихватала тврдње страних одговорних државника како се њихове безбедносне службе не баве офанзивним радом према другим државама, а с` друге стране прелазила преко обавештајних афера које су биле актуелне, можемо видети да се временом мењало схватање и однос држава према шпијунажи а што је следило из њихових спољно-политичких активности. Да се обавештајна делатност сматра неминовношћу у међународним односима и утиче на њих, постало је јасно тек након 1960. године када је СССР оборила над својом територијом амерички шпијунски авион У-2 а што је на састанку у Паризу маја 1960. године амерички председник Ајзенхауер јавно признао руском председнику владе Хрушчову, који је то схватио као увреду и да то „није поштено од стране Американаца и представља презир према Совјетима“. Совјетски

[18] Т. Мирковић, *Стратегије и ратне доктрине суперсила и блокова*, Београд, 2003., стр. 205.
[19] Р. Милашиновић, *Терор запада над светом*, *Opus citatum*, стр. 75.

министар спољних послова Молотов је приликом једне посете председнику САД Труману рекао да „када бисмо међу собом измењивали поверљиве информације, дошли бисмо до истог резултата, и не бисмо се толико мучили. Колика би то била уштеда!“. Из ове изјаве видимо да је основ постојања шпијунаже неповерење које постоји између држава и консталација међу државама је таква да је поверење практично немогуће, па и код савезничких држава. Томе у прилог иде и податак да је амерички председник Џон Форд 1974. године правдањем активности ЦИА у свргавању чилеанског председника Аљендеа, изнео је циљеве америчке спољне политике и њених обавештајних служби: „Наша влада као и друге владе, предузима извесне обавештајне акције доприносећи остваривању спољне политике и заштити националне безбедности... Нећу да доносим суд о томе да ли је то дозвољено или не према међународном праву. Призната је чињеница, историјски и сада, да се такве акције предузимају у најбољем интересу државе.“[20]

Обавештајне службе као делови органа спољних послова

Ако узмемо за пример САД и Русију, најреспектабилније земље света у економском, војном, територијалном и др. смислу видећемо да оне имају при својим државним секретаријатима односно министарствима спољних послова и посебне обавештајне службе чији је управо циљ обавештајни рад, што не значи да их немају и друге земље, напротив.

Вођење дипломатије САД одувек је било уско повезано са обавештајном делатношћу. Државни секретаријат иностраних послова (State Department) представља дипломатску институцију САД са дугом обавештајном традицијом где се поред обављања редовних дипломатских послова посебан акценат стављао на скупљање информација битних за спољно-политичко деловање, од стране дипломатских агената. Крајем Другог светског рата и сам председник Труман се трудио да центар за координацију читавог обавештајног система буде у Стејт Департменту али не задуго створена је самосталнија и ефикаснија служба, ЦИА (Central Intelligence Agency). Стејт Департмент у свом окриљу има обавештајну организацију, Уред за обавештајни рад и проучавање (Bureau of Intelligence and Recearch) и њу води директор који има ранг помоћника министра. Основни задаци ове службе су прикупљање политичких, економских и војних података као и отварање врата америчком капиталу на тлу стране земље.[21] Она је једна од најстаријих и најмање познатих обавештајних служби а разлог томе је и чињеница да је између редовног задатка дипломате и активности обавештајних органа тешко направити разлику. Често су ти задаци паралелни, можемо рећи и јако слични и тешко се прави дистинкција између њих, односно позната је уском кругу људи. Стејт Департмент има обавезу, која је у исто време и проблем, да легендира обавештајце других служби у оквиру амбасада и конзуларних представништава јер све агенције при слању својих аге-

[20] Д. Лукић, *Opus citatum*, стр. 394-397.
[21] Р. Милашиновић, *ЦИА моћ и политика*, *Opus citatum*, стр. 151-153.

ната у иностране земље теже да им обезбеде дипломатски статус а што опет оставља трага на ефикасност рада дипломатских мисија.[22] Од 2009. године на њеном челу је Филип Голдберг (Philip Goldberg), дипломата који је, интересантно за нас, био од 1994.-1996. године референт мисије у Босни и специјални саветник Ричарда Холбрука (Richard Holbrooke), као и члан преговарачке мисије у Дејтону. Од 2004. до 2006. године био је шеф мисије на Косову да би од 2006. до 2008. године био амбасадор у Боливији и постао осми амерички дипломата у историји који је проглашен за persona non grata.

Децембра 1991. године, као наследник Прве главне управе КГБ (Комитет Государстенной Безопасности) основана је СВР (Служба внешней раздевки) – Спољна обавештајна служба на челу са Јевгенијем Примаковим (Евге́ний Примако́в). Директора поставља председник Руске Федерације коме је одговоран и сваког понедељка (по потреби и чешће) подноси извештаје о спољнополитичким дешавањима.[23] Од 2007. године њен директор је Михаил Фрадков (Михаи́л Фрадко́в), бивши премијер РФ у периоду од 2004. - 2007. године. За разлику од ФСБ (Федеральная служба безопасности) – Федералне службе безбедности специјализована је за деловање према иностранству. Према Закону о спољним обавештајним службама из 1996. године, њени основни задаци су:

„- прикупљање, обрада и анализирање информација које су од виталног значаја за интересе РФ;
- помагање едералној влади у преузимању мера за очување безбедности државе;
- спровођење активности за побољшање економског, научног и технолошког развоја Русије;
- обезбеђење запослених у руским институцијама у иностранству и њихових породица;
- обезбеђење владиних званичника и њихових породица;
- одржавање комуникације са службама безбедности у иностранству;
- успостављање и руковођење информационим системима и комуникациијским мрежама које се односе на страну обавештајну администрацију.“

Централа се налази у Москви док се резидентуре налазе у амбасадама, конзулатима и трговачким представништвима РФ у иностранству.[24]

Што се тиче Србије, при Министарству спољних послова постојале су две службе. Једна је Служба за истраживање и документацију (СИД) чија се функција заснива на обавезама прикупљања, анализирања, процене и достављања података који се тичу политичке, економске и безбедносне природе а имају за циљ стране државе, међународне организације, групе и појединце који су од значаја за креирање спољне политике, посебно оне које откривају намере, активности, планове и тајна деловања која прете да угрозе Уставом утврђени поредак, безбедност, суверенитет и територијални интегритет Републике Србије. Друга је Служба безбедности чији је посао превенција односно

[22] М. Глигоревић, *Opus citatum*, стр. 197-199.
[23] М. Јорданов, *Службе безбедности*, Београд, 2008., стр. 161.
[24] *Ibidem*, стр. 161. и 162.

контраобавештајна и безбедносна заштита и провера запослених у министарству, и објеката дипломатско-конзуларни представништава и мисија РС као и надлежног министарства у земљи.[25] Према Закону о основама уређења служби безбедности РС из 2007. године не помињу се службе које постоје при Министарству спољних послова – Служба за истраживање и документацију и Служба безбедности – на основу Закона о службама безбедности СРЈ из 2002. године а изопштене су и из Закона о спољним пословима из 2007. године. Самим овим чином за њихово постојање више не постоји законски основ али је помало чудно зашто „у Закону о основама уређења служби безбедности Републике Србије није изричито утврђено када оне престају са радом и прописано шта ће бити са запосленима, опремом, документима и архивама које су биле у поседу тих служби, а што се уобичајено чини у случају укидања државних институција.“[26]

Обавештајни рад је свакако саставни део спољне политике сваке замље и он може бити успешан, мање успешан односно неуспешан што зависи од способности његових извршилаца. Интерес државе је испред свих других и ту долази до изражаја смисао реченице Николо Макавелија да „циљ оправдава сва средства.“

Његово мишљење је било да свако, па и владар има одређену количину моћи и да је циљ пре свега, увећање те моћи. На путу да стварну моћ увећа, мора бити изван моралних и обичајних кочница и да хришћански морал и политика не треба да имају никаквих додирних тачака. Свако средство које утиче на повећање моћи је допуштено. Из ових мишљења видимо да овде нема места скрупулама али Макијавели упозорава да реално нема везе са идеалним.

Закључак

Као што смо могли видети танка је линија што спаја и раздваја дипломатију и обавештајне службе и оне су одувек и заувек упућене једна на другу, у правцу истог циља, стицање предности у односу на друге земље, у сваком смислу.

Сведоци смо брзог развоја цивилизације на свим пољима, како технолошког тако и социолошког, где се земље носиоци развоја утркују која ће на бољи начин савладати одређени проблем и бити корак испред других. Последња дешавања у свету су нам показала да иако се потенцирало на техничким средствима у обавештајним делатностима, ипак примарно место заузима човек, атхезиони фактор свих средстава којима се тежи победити противник. Квалитетан људски ресурс јесте оно што је потребно неговати у органима спољних послова а како би држава имала брзе и неопходне информације које може искористити у свом међународном деловању и позиционирању.

[25] *Ibidem*, стр. 183. и 184.

[26] П. Петровић, *Безбедносно-обавештајне службе Републике Србије*, Београд, 2009., http://www.bezbednost.org/upload/document/cv_bezbednosno_obavestajne.pdf, 23.08.2015.

Јако илустративно за закључење овог рада јесте размишљање једног француског обавештајца, засновано на дугогодишњем искуству а које је изнео у француском листу „Paris match“: „У ово наше време сателита, непрекидне трке у наоружавању, техничког напретка и научног истраживања у војне сврхе, шпијунажа остаје неопходна. Када се све то има у виду, долази се до закључка да је у обавештајној служби човек ипак најважнији елемент. А тај човек не мора бити криминалац. Сви смо ми одговорни за овај „рат“ који је неопходан услов нашег опстанка. Наравно, тај је рат одвратан, неморалан и уопште страшан. Обавештајац или акциони агент који се бори за неку идеологију или за своју земљу, а не за личну материјалну корист, достојан је поштовања. Али, милости нема...“

Литература:

1. Aldrich, R. (1998): *Espionage, Security, and Intelligence in Britain, 1945-1970*, Manchester University Press, Manchester
2. Avramović, N. (2006): *Diplomatsko i konzularno pravo*, Privredna akademija, Novi Sad
3. Barston, R. (2014): *Modern Diplomacy*, Routledge, New York
4. Gligorević, M. (2008): *Paukova mreža globalizma*, Pan-plast, Beograd
5. Jordanov, M. (2008): *Službe bezbednosti*, Vojnoizdavački zavod, Beograd
6. Lukić, D. (1982): *Savremena špijunaža*, Privredna štampa, Beograd
7. Milašinović, R. (1979): *CIA moć i politika,* Jugoštampa, Beograd
8. Milašinović, R. (1996): *Američki pohod na svet*, ZAD, Beograd
9. Milašinović, R. (1998): *Teror zapada nad svetom*, LDIJ, Veternik
10. Mirković, T. (2003): *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Vojnoizdavački zavod, Beograd
11. Petković, M. (2004): *Obaveštajci Jugoslavije 1918.-1945,* Zlatni presek, Beograd
12. Petrović, P. (2009): *Bezbednosno-obaveštajne službe Republike Srbije*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2009., dostupno na: http://www.bezbednost.org/upload/document/cv_bezbednosno_obavestajne.pdf, (23.08.2015.)
13. Zdravković, M. (2007): Funkcije vojne diplomatije, *Vojno delo*, vol. 59, br. 1/2007, Beograd

RELATIONSHIP INTELLIGENCE SERVICE AND DIPLOMACY

Summary: This work is based on defining characteristics of diplomacy and intelligence work, their similarities and differences. What is the concept and essence of the intelligence services and their work? Intelligence is a specific organization of the state, which has the task to collect, study, process and use intelligence on other countries as well as other activities of a subversive nature. Determines which is the Definition of diplomacy with special emphasis on military diplomacy. Diplomacy is a branch of policies aimed at keeping foreign policy. Military diplomacy is also available as part of the organization and as business and skills within and outside the general diplomacy and its object-military relations with foreign element. It is particularly important defiining terms and notification intelligence work as well as their differences. Notification as a function of a diplomatic mission to The-

bes, first of all, that aims to research and study all areas of importance for the development of the country in which they operate diplomatic representatives of other countries which would lead to the development of good relations, cooperation and better understanding between countries. Intelligence work is incriminating diplomatic work mission. Exceeding the limit laid down in the normal functioning of diplomatic and consular representatives of the state, or crossing the border notification represents intelligence. Although the prescribed privileges and immunities intended for guaranteeing and ensuring the normal performance of the functions of a diplomatic mission and on the other hand protect the integrity of the receiving state, throughout history and today, there are frequent misuse of the same. There are Intelligence services as parts of Foreign Minister, if we take for example the USA and Russia, most respected country in the world in the economic, military, territorial and others sense, we will see that they have at their national secretariats and ministries of foreign affairs and special intelligence services whose goal is precisely to intelligence, which does not mean that they have no other country, on the contrary. We are witnessing the rapid development of civilization in all fields, both technological and sociological, where the country's leaders of the development race to see who will be the better way to overcome a specific problem and be a step ahead of the others. The recent events in the world have shown us that even though it emphasized the technical means of intelligence activities, but primarily takes place man, adhesion factor of all funds that seek to beat the opponent. High quality human resource is what needs to be nurtured in the bodies of Foreign Affairs and as the state would have quick and relevant information that can be exploited in their international activities and positioning.

Key words: diplomacy, intelligence service, information, intelligence work, ambassador

ТОМО В. ОДАЛОВИЋ*
Београдска пословна школа
Београд

УДК 343.1:339.5
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 21.10.2016
Страна: 371-379

УЛОГА УПРАВЕ ЦАРИНА У БОРБИ ПРОТИВ КРИЈУМЧАРЕЊА НАРКОТИКА

Сажетак: Неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога представља једну од највећих пошасти савременог доба. Овај облик криминалитета одавно је прерастао националне оквире и постао међународни проблем. Република Србија због свог географског положаја представља незаобилазну транзитну руту за наркотике који путују ка земљама западне Европе. Борба против овог облика сада већ организованог и међународног криминалитета захтева ангажовање и координисано деловање свих држаних органа. Један од државних органа који има озбиљне капацитете за борбу против овог облика криминалитета је Управа Царина која у оквиру свог Центра за контролу примене царинских прописа поседује и Одељење за сузбијање кријумчарења. Резултати рада Одељења за сузбијање кријумчарења су свакако видљиви и постоје али Управа Царина са свим својим организационим јединицама има много већи и недовољно искоришћен потенцијал за откривање и сузбијање најтежих облика криминалитета а посебно кријумчарења.

Кључне речи: Кријумчарење, криминалитет, дрога, координисано деловање, Управа Царина

Увод

Наркоманија, наркомафија и наркотероризам као социомедицински, политички, економски и безбедоносни светски проблеми јављају се шездесетих година XX века, а своју кулминацију достижу у периоду од 1991-2005. године. Они задиру у све поре човека, његове личности, породице и најшире друштвене заједнице на међународном нивоу. Закон понуде и потражње на црном тржишту налази ”рупе” у законској регулативи (међународној и националној) и без увозно-извозних дозвола, које су прописане законом, огромне количине дрога путују тајним каналима до стотина милиона ”уживалаца” дрога по читавом свету.[1] Законске забране су отвориле пут установљења илегалних

* t.odalovic@bbs.edu.rs

[1] Радован Јовић, Андреја Савић и Рајко Куљача, *Дроге и тероризам*, Факултет за пословни менаџмент, Бар, 2007, стр. 235.

канала и путева промета опојним дрогама, мотивисан профитерским интересима, упркос свих акција на пољу ограничења и контроле промета дрога. Кријумчарење дрога се врло брзо интернационализовало и постало светски и глобални проблем. Активности међународне заједнице у сузбијању злоупотреба дрога које се предузимају почетком прошлог века, означавају раскид са дотадашњим индиферентним ставом према овом феномену.[2] Међународна борба против илегалне трговине опојних дрога усаглашена са међународним прописима, од самог почетка међународне координације до данашње организације међународног супростављања најновијем злу човечанства има историјат шездесет година. Кријумчарење дроге у оквиру организованог криминала може се посматрати са аспекта организованих криминалних група. Међутим, географски приступ је јако битан, јер он не само да осликава аутохтоне криминалне организације и групе, већ и највеће транспортне туре или путеве дроге од произвођача до крајних дестинација. Основни показатељи кријумчарских праваца су реализоване заплене дрога на одређеним путним правцима, које илуструју трајекторије од произвођача до корисника, са одређеним укрштањима и преусмеравањима. Па су тако неки од најважнијих кријумчарских праваца (рута) такозвана Балканска, Централно-Азијска, Латинско-Америчка, Северно - Америчка, Источно-Афричка,Европска, Југоисточна и Југозападна Азијска рута. Без обзира којом рутом дрога путује сви тајни канали и везе којима се преноси дрога, наилазе на граничне прелазе између земаља. То је једино поуздано место где се ти путеви могу прекинути, дрога одузети а преносиоци привести суду. Управа Царина представља државни орган чији су људски и технички ресурси распоређени на граничном прелазу 24 часа непрекидно и који поседује озбиљан организациони капацитет за борбу против кријумчарења дроге.

Кријумчарење и друштвена опасност која из њега проистиче

Криминалитет је у целини веома сложена негативна друштвена појава како по својим коренима, тако и по својим последицама и њеним носиоцима. Његове последице као друштвеног зла одражавају се у првом реду на материјалну базу друштва, И он је на одређени начин сметња у развоју друштва. Што је најзначајније његове последице се одражавају на друштвену свест и друштвени морал. У својој основи економски криминалитет је део свеукупног криминалитета. У поређењу са класичним облицима криминалитета, економски криминалитет је далеко сложенија појава с етиолошког аспекта. Основни узроци економског криминала појављују се као последица одговарајућих пртивуречности у друштвено-економским односима. Један од најтежих облика економског криминала који није новина у нашем друштву и представља највећу претњу фискалној привреди је кријумчарење (контрабанда) у народу популарно назван "шверц". Реч „кријумчарење" је одомаћена у радној термино-

[2] Звонимир Ђорђевић, *Нарко-криминалитет, кривично-правни и криминалистички аспект*, Интернационални универзитет у Новом Пазару, 2006, стр. 39-42.

логији државних органа који се баве сузбијањем недозвољене трговине, углавном у царинској служби и службама органа унутрашњих послова. Овај термин се често идентификује са речима „шверц“, „црна берза“, „шпекулација“ и др. Кријумчарење неких предмета или робе је извршено када је роба унета у земљу или изнета из ње, на тајан, прикривен начин, било преко одређеног места на граничној црти преко којег се и врши изношење и уношење роба, било ван таквог одређеног места, и то било да се то чини у циљу избегавања царинских дажбина, било да се унесе (изнесе) роба чије је уношење (изношење) забрањено.[3] Кривични законик РС у члану 230.[4] кријумчарење дефинише као кретање робе преко царинске линије уз избегавање мера царинског надзора, продаја, растурање или прикривање неоцарињене робе или организовање мреже препродаваца или посредника за растурање такве робе. Роба која је предмет кријумчарења преноси се обично на два начина: ван граничног прелаза и на граничном прелазу где се роба пријављује, односно сакрива у превозним или преносним средствима. Форме и облици кријумчарења су се у нашој земљи стално мењали и усавршавали у зависности од економских прилика, а првенствено у зависности од тржишта и несташице појединих роба на тржишту. Што се тиче робе иностраног порекла, кријумчарењу је погодовао и психолошки моменат, тј. схватање многих грађана наше земље да је инострана роба увек боља и квалитетнија. Либерализација прегледа путника на граничним прелазима од стране царинских органа као и либерализација при издавању путних исправа дала је широку могућност скоро сваком грађанину наше земље, ко то само жели, да се бави кријумчарењем и да самостално или са члановима своје породице прелази границу и набавља одговарајућу робу у иностранству. Ова околност утицала је да се класична „пирамида“ кријумчара знатно сузила, и сада између извора робе и купца има знатно мање посредника но што је било случај ранијих година. Оваква ситуација је имала за последицу стварање низа нових, али махом мањих кријумчарских организација, и активирање знатно ширег круга људи у кријумчарењу. Друштвена опасност је у тесној вези са врстом робе која се кријумчари, у случају кријумчарења роба које немају у себи директну опасност или се њима не може нарушити безбедност, називамо их робама које друштву прете економском опасношћу услед штета које настају због ненаплаћивања прописаних дажбина или због поремећаја на тржишту. У ову категорију спадању: кријумчарење техничких производа, аутомобила, културних добара, дефицитираних производа за широку потрошњу, новца.. О опасности која проистиче од оружја, муниције и експлозивних направа није потребно посебно говорити, јер је познато да се тиме и у редовним приликама врше кривична дела, од убиства до разбојништва. Међутим опасност која проистиче од кријумчарења дроге је много комплекснија јер она угрожава психофизичко здравље и развој људског бића, васпитно-образовни, економски, политички и безбедоносни систем друштва једне земље.

[3] Драгољуб Татомировић, *Кријумчарење-схватање и сузбијање*, Београд, 1989. стр. 11.

[4] Кривични законик Републике Србије , *Службени гласник Р. Србије*, број 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014. члан.230.

Путеви дроге кроз Србију

Рат и санкције из 90-тих година суштински су утицали на политички, привредни и друштвени живот у Србији, отварајући јединствен простор за раст организованог криминала, не само у Србији већ и у читавом региону. Србија је класична "транзитна земља" понекад "земља привременог одредишта" али све више постаје и "земља крајњег одредишта", пре свега на тржишту марихуане, а све више и синтетичких дрога.[5] С обзиром на свој географски положај, организована трговина дрогом тренутно представља један од најопаснијих облика организованог криминала у Србији, чија су мета већи градови у земљи, као што су Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац, где су по статистичким подацима и извршене највеће заплене. Око 90% хероина на европском тржишту потиче из југозападне Азије. Постоје два примарна канала којима се кријумчари херион: *балкански* канал који пролази кроз Југоисточну Европу и *свилени* канал који пролази Централну Азију. Највећи део хероина у Западну Европу стиже Балканском рутом почевши од Турске. Ова земља служи као стартно место за Балканске путеве, јер већина хериона у Европу стиже управо овим путевима. Балканска рута дели се на:

- *Јужну балканску руту* (Турска-Грчка-Албанија-Италија)
- *Централну балканску руту* (Турска-Бугарска-Македонија-Србија-Црна Гора-Босна и Херцеговина-Хрватска-Словенија-Италија или Аустрија)
- *Северну балканску руту* (Турска-Бугарска-Румунија-Мађарска-Аустрија или Словачка-Чешка-Немачка).

Србија се као што видимо налази на централној балканској рути путева дроге. Због промене политике Уједињених нација, Америке и Европске уније према кријумчарима дроге, кокаин је почетком века скренут ка Јадранском мору, одакле илегално одлази у Европу али стиже и у Србију.[6] Путеви кокаина од Јужне Америке до Европе су се последњих година, због пооштрене контроле у земљама Европске уније доста променили. Некад је дрога путовала бродовима до обала Шпаније, Француске и Велике Британије, а одатле се дистрибуирала дилерима у земљама Западне Европе. Како су ОУН, САД и ЕУ послове са дрогом прогласили међународним тероризмом и једном од три највеће опасности по цивилизацију, због чега је уведена ригорозна контрола кријумчарења наркотика, наркомафија је одлучила да кокаин у Европу допрема преко Балкана, односно преко Србије. Такође, кријумчари кокаина из Африке отворили су нове канале према Сицилији и Сардинији, одакле ова дрога стиже на југ Европе и опет у Србију. Као што из горе наведених података можемо видети, Србија представља незаобилазну тачку на путу дроге до Европе, међутим, више од тога забрињава податак да Србија више није само успутна станица на овој рути кријумчарења наркотика већ је постала и велики произвођач и потрошач хероина, марихуане и екстазија. Један од разлога све већег присуства дроге у Србији је и то што је наркомафија изабрала Србију, због

[5] Регионални пројекат *Carpo*, *Извештај о стању у области организованог и привредног криминала у Југоисточној Европи*, Стразбур, 2006, стр. 97.
[6] http://serbianna.com/srpski/archives/504/20/06/2016.

свог географског положаја, као место са ког се дрога може брзо и лако, за мање од 20 сати транспортовати до било које локације у Европи. Тиме се такође обарају цене дроге на европском уличном тржишту, а на великим количинама наркотика из Јужне Америке и Африке остварује се огроман профит који је и главни покретач стварања новог наркоманског тржишта и мафије. Ситација у којој се Србија налази захтева координисано деловање и ангажовање пуних ресурса свих државних органа у борби против овог облика организованог и међународног криминала. Влада Републике Србије је 2014. године донела Стратегију о спречавању злопотреба дрога за период 2014-2021. године[7] у којој је предвиђена координација свих релевантних служби, институција и организација на националном и локалном нивоу јер је то предуслов за ефикасно и ефективно деловање друштва у политици у области дрога. Мора се постићи хармонизација активности у раду, хоризонтално и вертикално.

Технике кријумчарења наркотика преко граничних прелаза

Царински закон предвидео је да се целокупни робни промет преко царинске линије (увоз, извоз и провоз), као и прелаз лица обавља преко граничних прелаза који су отворени за међународно саобраћај и које законодавац назива царинским прелазима. Значи, царински прелаз је место одређено за увоз, извоз и транзит робе, као и за прелаз лица и превозних средстава преко царинске линије на граничном прелазу. Правци преко којих се роба транспортује преко царинске линије називају се царински путеви и они могу бити: друмски, морски, железнички, језерски, речни и ваздушни.[8] Без обзира којим царинским путевима се дрога кријумчари мора у једном тренутку стићи на граничне прелазе између земаља. Гранични прелази представљају идеално место где се координисаним радом свих државних служби на челу са Управом Царина, кријумчарење може открити. На лествици организације кријумчара, кријумчарење опојних друга заузима посебно место. Наркотици се кријумчаре свим царинским путевима а технике које кријумчари користе зависе управо од путева који се користе за пренос дроге. Кријумчари спадају у врсту криминалаца који су јако интелигенти са посебним даром за импровизацију, што се и одражава на технике које користе. Искуство царинских службеника, савремена техника, међународна сарадња и обавештајни подаци пресудни су за откривање кријумчарене дроге. Посебну помоћ приликом откривања кријумчарене дроге царинским службеницима пружа савремена техника коју користе, наиме уз помоћ скенера, фибер оптике, бустера и специјалних возила царински службеници из Одељења за сузбијање кријумчарења дрогу могу открити и на незамисливим местима. Управо је коришћење скенера и фибер оптике која омогућава снимање неприступачних делова и шупљина возила, омогућило царин-

[7] Стратегија о спречавању злоупотреба дрога за период од 2014-2012.године, *Службени гласник Р. Србије*, 05 Број: 515-16742/2014.

[8] Драган Јеринић и Драгослав Јеринић, *Основни институти царинског система Србије,* Београдска пословна школа, Београд, 2012, стр.98.

ским службеницима да на царинском прелазу Градина, у једној хладњачи открију 38 килограма чистог кокаина, чија је вредност процењена на преко 2 милиона еура. Наиме, хладњача словеначких регистарских ознака је из Турске у Босну и Херцеговину наводно превозила кондиторске производе, међутим скенер је приказао неправилности у крову возила који је након тога демонтиран од странецаринских службеника и у њему је пронађена шупљина израђена специјално за ову прилику. Фибер оптиком откривено је да се у шупљини налази гомила металних кутија у којима је било 38 килограма кокаина. Кријумчари су веровали да ће ”преварити” скенер металним кутијама које су требале да одбију зраке скенера. Ова рекордна заплена кокаина показује колико кријумчари могу бити иновативни и колико је напора и савремене технике потребно да би се открило ово кривично дело. Кријумчари дрогу врло често сакривају и у кесицама фарбе за косу, доњем вешу, резервним точковима аутомобила, бункерима специјално израђеним за те потребе, браницима аутомобила, простору испод седишта, мењача и слично. Кријумчари су јако вешти, међусобно добро повезани, пажљиво прате кретање царинских службеника а њихова уједињеност иде толико далеко да чак и у ситуацијама када су ухапшени ретко откривају сараднике, док у највећем броју случајева целокупну кривицу преузимају на себе.На лествици организације кријумчара, кријумчарење опојних друга заузима посебно место. Кријумчари опојних дрога имају прецизно организовану мрежу илегалног транспортовања и растурања дрога у свим фазама, од произвођача до крајњег потрошача.[9] Кријумчарење наркотика захтева специјализацију за поједине врсте дрога што олакшава органима гоњења да врше опсервацију над лицима која су се определила за овај забрањени посао.[10] После либерализације визног режима у Србији и наглог повећења путника на међународним летовима, аеродром ”Никола Тесла” постао је важно место за кријумчарење наркотика. Кријумчари рачунају на велики број летова и путника, на гужву и нервозу која у таквим приликама влада на аеродрому, што користе да неприметно пренесу своје тајне товаре. То је и наметнуло потребу да Управа Царина појача и модернизује свој рад на аеродрому. Кријумчарена дрога се код путника најчешће скрива у пртљагу па је за цариника неопходно да обрати пажњу на одређене индикације које пртљаг може имати. Пртљаг може имати одређене индикације које се могу уочити спољашњим прегледом: ако је пртљаг сувише мек или тврд ако постоје очигледне разлике у боји конца којим је пртљаг опшивен, ако постоје одређени трагови лепка или некакве друге заптивне масе, да ли су нитне или закивци другачије боје или су новији а пртљаг је очигледно стар. Унутрашњост пртљага такође може дати индикације: ако унутрашњост пртљага сувише јако мирише на парфем, лепак или има било какав чудан мирис, ако је постава различите боје, старости или конструкције, ако пртљаг има очигледну тежину чак и када се испразни. Садржај пртљага је следећи корак приликом прегледа а идикације које цариник може имати су: одећа која је погрешна за климатску зону, ко-

[9] Горан Милошевић, *Кријумчарење*, Безбедност, Београд, 2003. стр.134.
[10] Живојин Алексић, *Криминалистика,* Београд, 1985. стр. 314.

личина одеће која није у складу са пријављеном дужином боравка, одећа која није у складу са статусом путника односно његовим изгледом или занимањем, одећа која је чврста, влажна или тешка.Понекад кријумчари приликом преношења дроге постављају и плоче које штите од ренгенских зрака али су оне гломазне и лако их је пронаћи. Ако је цариник угледао одређену количину лекова, лаксатива, таблете против болова, таблете антацид, таблете са активним угљеном или против стомачних тегоба. Антацид таблете или сода бикарбона служе кријумчарима за неутралисање желудачне киселине. Због све већих, квалитетнијих и савременијих контрола на аеродромима кријумчарима је све теже да прокријумчаре скривену робу. Тако да кријумчари често користе такозване ”гутаче” за пренос кријумчарене робе. Гутачи су израз за лица која кријумчарену робу преносе у својим телима, најчешће дрогу. Дрога коју гутају је обично спакована у облику малих меканих таблета увијених у више слојева латекса или целофана, који су постављени у презервативе или дечије балоне и на тај начин је дрога заштићена од стомачне киселине. Презервативи или балони се тако спаковани увежу са зубарским или хирушким концем а понекад се и облепе изолир траком. Пакетићи су тешки од 1-5 грама, дужине 2-3 центиметара а укупна тежина прогутане дроге у просеку је око 600 грама или 100-200 пакетића. Такав начин преноса опасних сусптанци је веома ризичан и у прошлости се често дешавало да неки од пакетића пукне у желудцу након чега је кријумчару живот угрожен. Као што можемо видети технике које користе кријумчари дроге су разноврсне и врло често по њих веома ризичне. Борба против овог облика криминала могућа је једино ангажовањем свих расположивих ресурса.

Управа Царина као стожер борбе против кријумчарења дроге

Царински органи имају обавезу да контролишу, односно спроводе мере царинског надзора над робним прометом преко царинске линије (границе), где се врши и прелаз лица који се обавља на тачно одређеним местима на царинској линији (граници). Управа Царина, поред своје фискалне улоге поседује и безбедоносну функцију која није у потпуности искоришћена. Та функција огледа се у активностима на спречавању свих облика кријумчарења робе, илегалног уношења наркотика и оружја, контроле извоза робе двоструке намене, контроле увоза опасних производа итд. Управа Царина има капацитете и улогу у борби против сиве економије. Да би могла ефикасно да изврши своју безбедоносну функцију Управа Царина мора радити на јачању својих капацитета тако што ће у континуитету спроводити обуке својих службеника на пољима свих царинских контрола а посебно у области борбе против кријумчарења наркотика. Међутим, првенствено је потребно органима Управе Царина дати нову функцију у концепту националне безбедности јер поседују озбиљне ресурсе да испуне такву улогу. У прилог наведеног говоре и резултати Одељења за сузбијање кријумчарења које је формирано у оквиру Центра за контролу примене царинских прописа Управе Царина и царинских службеника који су у

последње две године извршили заплену 2,5 тоне наркотика. Карактеристике царинске службе које је издвајају од осталих носилаца безбедоносне функције и на основу којих би требала да добије запаженију улогу у борби против свих облика криминала су: постојање информационог система царинске службе који се развија од 1974.године а кога чини сложени рачунарски систем састављен од централног рачунара, преко 100 подручних рачунара и 1000 терминала распоређених у 13 царинарница и 127 царинских организационих јединица на граници и унутар земље,[11] распоређеност људских и техничких ресурса на граници 24 сата непрекидно, превентивност деловања у погледу сузбијања деликтне активности, упућеност на друге државне и друштвене субјекте формалне социјалне контроле (МУП, инспекције, Управа за спречавање прања новца, тужилаштво, судови и др.),нерепресивна психолошка представа у јавности у погледу деловања за разлику од војске и полиције, могућност специјализације, могућност међународног повезивања и сарадње са страним царинским администрацијама и међународним организацијама и Обавештајно одељење царинске службе које је такође ангажовано 24 сата непрекидно. Горе наведене карактеристике презентују озбиљне капацитете Управе Царина који, уколико би били у потпуности искоришћени могу да одговоре свим захтевима националне безбедности.

Закључак

Кријумчарење наркотика представља једну од највећих пошасти савременог доба. Добро осмишљена, планска и одлучна борба са овим глобалним проблемом наше цивилизације увелико касни. Појединачне, некоординисане акције државних органа очигледно нису дале неке запаженије резултате. Наркоманија и наркотероризам ”цветају” у читавом свету, а посебно у земљама у транзицији, у којима владајуће елите нису обуздале енергију деструкције у неуређеној друштвеној заједници. Ово указује на неопходност формирања новог концепта националне безбедности који ће подразумевати координисано деловање свих државних органа у борби против овог облика криминалитета. Царинска служба поседује све предуслове модерног безбедоносног система и као таква мора бити један од носилаца новог концепта националне безбедности. Сходно својој природи деловања *ante delictum*, односно могућности откривања кријумчарења дроге приликом контроле робе, превозних средстава и путника, царинска служба представља субјект који је превасходно у функцији превенције криминалитета јер штетне последице не наступају. Координативни капацитети царинске службе огледају се у могућности информатичког и сваког другог повезивања и деловања на принципима јединствене акције, строгог поштовања надлежности и конспирације, са другим субјектима формалне социјалне контроле, на граници и унутар земље. Имајући у виду све горе наведено и карактер наведених претњи и изазова, као и широко поље деловања ца-

[11] Драган Јеринић, *Модернизација царинске службе Србије,* Штампарија ”Загорац”, Београд, 2007, стр. 122.

ринске службе у оквиру контроле протока робе, путника, транспортних средстава и документације које су дефинисане надлежностима из области царинског, спољнотрговинског, девизног и пореског система, Управа Царина се намеће као могући кохезиони фактор концепта националне безбедности и као стожер борбе против кријумчарења наркотика.

Литература:

1. Aleksić, Živojin (1985):*Kriminalistika*, Beograd.
2. Đorđević, Zvonimir (2006): *Narko-kriminalitet, krivično-pravni i kriminalistički aspekt*, Internacionalni univerzitet u N. Pazaru.
3. Jerinić, Dragan (2007): *Modernizacija carinske službe Srbije*, Štamparija ”Zagorac”, Beograd.
4. Jerinić, Dragan i Jerinić, Dragoslav (2012): *Osnovni instituti carinskog sistema Srbije*, Beogradska poslovna škola, Beograd.
5. Jović, Radovan, Savić, Andreja i Kuljača, Rajko (2007): *Droge i terorizam*, Fakultet za poslovni menadžment, Bar.
6. Krivični zakonik Republike Srbije , *Službeni glasnik R. Srbije,* broj 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014. član.230.
7. Milošević, Goran (2003): *Krijumčarenje*, Bezbednost, Beograd.
8. Regionalni projekat *Carpo*, *Izveštaj o stanju u oblasti organizovanog i privrednog kriminala u Jugoistočnoj Evropi*, Strazbur, 2006.
9. Strategija o sprečavanju zloupotreba droga za period od 2014-2012.godine, *Službeni glasnik R. Srbije*, 05 Broj: 515-16742/2014.
10. Tatomirović, Dragoljub (1989): *Krijumčarenje-shvatanje i suzbijanje*, Beograd.
11. http://serbianna.com/srpski/archives/504

THE ROLE OF THE CUSTOMS ADMINISTRATION IN THE FIGHT AGAINST DRUG-TRAFFICKING

Summary: An unauthorized production and putting into circulation of narcotics is one of the biggest scourges of modern time. This form of crime has outgrown the national frameworks long ago and has become an international problem. Republic of Serbia, because of its geographic location, is an important transit route for drugs traveling to Western European countries. The fight against this form of now already organised and international crime requires commitment and coordinated action of all range of organs of State authority. One of the state authority organs that has serious capacity to combat this form of crime is the Customs Administration. Within its Centre for control of application of customs legislation there is a Department for combating drug-trafficking. Results of the Department for combating drug-trafficking are visible and they exist, but Cus-toms Administration, with all its organizational units, has larger and underused potential for detecting and combating the most serious forms of crime, particu-larly smuggling.

Key words: drug-trafficking, crime, drugs, coordinated action, Customs Administration

МИЛЕНА М. НИКОЛИЋ*
Елнос БЛ доо
Београд

УДК 341:341.7/.8
Пегледни рад
Примљен: 22.08.2016
Одобрен: 28.09.2016
Страна: 381-392

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ПОЧАСНИХ КОНЗУЛА

Сажетак: Рад анализира установу почасног конзула, са посебним освртом на његову улогу и значај у пракси. На почетку рада представљен је кратак историјат установе, значење израза „почасни конзул" и проблематика кодификације ове установе. Посебна пажња посвећена је улогама, функцијама, привилегијама и имунитетима који прате почасног конзула. Рад посматра установу почасног конзула кроз призму међународног права, излажући одредбе Бечке конвенције о конзуларним односима из 1963.године. Такође, објашњава функције, права и обавезе почасних конзула према домаћем праву, анализирајући Правилник о почасним конзулима из 2009.године. На крају, кроз набрајање критика и приговора, али и позитивних страна ове установе, изведен је закључак о значају постојања почасних конзула у пракси.

Кључне речи: почасни конзул, каријерни конзул, конзулат, Бечка конвенција о конзуларним односима, Правилник о почасним конзулима

Увод

Иако саставни део дипломатије и дипломатске службе, конзуларна делатност је у многим државама увек добијала много скромнији статус без обзира на чињеницу да управо ова служба штити права, интересе и решава по захтеву милиона људи који свакодневно користе њене услуге.

У светлу ове чињенице и установи почасног конзула је посвећена несразмерна пажња у односу на њен значај у пракси. У теорији се ретко срећу радови који се баве овом темом, изузев ако не обрађују неку ширу тему, као на пример установу конзула уопште.

Бечка конференција о конзуларним односима из 1963.године је кодификовала конзуларно право, а уједно и регулисала прецизније статус почасних конзула, док је код нас тек 2009.године Правилник о почасним конзулима (Правилник о почасним конзулима, Службени гласник, бр.72/2009) прописао функције и конзуларне послове које почасни конзул обавља.

* milena.nikolic@elnosgroup.com

Стога је циљ рада да скрене пажњу на само постојање установе почасних конзула, а посебно на улогу и значај који овај институт носи у пракси.

Значење израза „почасни конзул”

Историјски гледано, установа почасних конзула је веома стара, настала још у средњем веку на Леванту и Медитерану, за време крсташких ратова. Сама установа је много старија од установе сталних дипломатских мисија (Biswanath, 1979: 201).

Неколицина аутора сматра да установа конзула потиче из античког периода. По њима ова установа води порекло од магистрата[1] које су именовали стари Грци, који су живели у Египту, а који су судили међусобне спорове на основу сопствених закона. У Грчкој су постојали протестати и проксени, који су били посредници у правним и политичким односима између странаца који су живели у Грчкој и локалних државних органа (Graham, 1952: 277-280).

Развоју института почасних конзула и конзуларне службе допринео је и режим капитулације (Fauchile, 1926: 113). Реч је о уговорима европских држава са читавим низом нехришћанских држава на Истоку и Северној Африци, на основу којих су Европљани у тим земљама имали привилегован положај.

Савремена класификација конзула на почасне и каријерне, у међународном праву извршена је у XIX веку.

Конзули по звању или државни службеници *(consules missi)* су стални службеници државе која их шаље на службу у иностранство ради обављања искључиво конзуларних функција као редовно њених држављана. Са друге стране, почасни конзули или конзули изабрани на лицу места *(consules electi)* стално бораве у држави и месту свог конзуларног седишта, најчешће се баве трговином или неким другим корисним занимањем. Углавном су држављани државе пријема, док су у пракси јако ретко и држављани неке треће државе или државе именовања (Бабовић,1962: 102).

Широко прихваћен израз „почасни конзул” није сасвим прецизан. Чињеница је да се израз односи на конзула коме конзуларна служба није редовни посао, међутим сам термин „почасни” може довести до одређених недоумица. Наиме, иако се ради о конзулима који своју делатност обављају из почасти, тумачење да они то потпуно чине без накнаде не одговара животној стварности ове установе, с обзиром да постоје поједине врсте накнаде. Из наведених разлога ни изрази „плаћени” и „неплаћени” конзули не би остали без критике. Израз „трговачки конзул”, који је највероватније повезан са самом историјом настанка ове установе, данас не би био адекватан имајући у виду велики број почасних конзула који се не баве овом делатношћу. Често коришћеним изразима у литератури „каријерни” и некаријерни„ конзули морао би се приговорити критеријум каријере јер поједини каријерни конзули ову делатност обављају само привремено, примајући се у државне службе на крат-

[1] Судија трговачког суда

ке периоде. Неретко се могу сусрести и изрази „изабрани конзул" или „професионални конзул", означавајући конзуле по звању.

Но, без обзира на назив који носе, међународно право је почасне конзуле и каријерне конзуле по статусу изједначило, док сама пракса, привилегије, имунитети и функције непобитно указују да почасни конзули немају иста права као каријерни.

Положај института почасног конзула приликом кодификације конзуларног права

Кодификацију конзуларног права прати и проблематика везана за улогу и оправданост постојања института почасних конзула. Прве расправе заузеле су негативан став по питању постојања овог института, тежећи ка његовом укидању и умањењу значаја почасних конзула.

Фиоре у свом Кодексу из 1890.године наводи да почасни конзули спадају у „нижу класу" у односу на каријерне и да све привилегије и имунитети које међународно право и међународна пракса даје конзулима припадају само каријерним конзулима. У истом духу, Институт за међународно право на свом заседању у Венецији 1896.године у свом Правилнику о конзуларним имунитетима прописује да је назив конзул предвиђен само за каријерне конзуле, док је конзуларни агент почасни конзул (Лопичић, 2006: 273).

У Друштву народа било је покушаја да се изврши кодификација конзуларног права. У извештају Поткомитета стручњака наводи се да почасни конзули не би требало да постоје. Ово је први званични покушај једне међународне организације да се на међународном плану унесе једнообразност у правни положај конзуларних представника (Бабовић, 1962: 106).

Без обзира на бројне препреке, институт почасних конзула у међународном праву данас је општеприхваћен. Велики број приговора и даље стоји, међутим значај ове установе у пракси и даље оправдава опстанак почасних конзула.

Најразрађенији и најдокументованији предлог доктринарне кодификације, Харвардски нацрт о правном положају и дужностима конзула из 1932.године, приликом одређивања дефиниције појма „конзул" не прави никакву разлику између конзула од каријере и почасних конзула. У коментару се наводи да без обзира на њихов назив дужности, привилегије и имунитети су у начелу исти.

Комисија за међународно право Уједињених нација која је радила на кодификацији конзуларног права 1956.године одлучила је да се питање почасних конзула уопште не поставља. У складу са тим, свака држава је слободна да одлучи да ли ће именовати или примити почасне конзуле, али обавезана општеприхваћеним правилима уколико се одлучи на признање ове установе.

Овај став прихватила је и Бечка конзуларна конференција о конзуларним односима из 1963.године. Доношењем Бечке конзуларне конвенције 1963.године конзуларно право је коначно кодификовано од стране

међународне заједнице. Прописивањем постојања две врсте конзуларних функционера: конзуларних функционера од каријере и конзуларних почасних функционера у члану 1. став 2, као и одредбама главе III (члан 58-68) које се односе на почасне конзуле, институт почасних конзула подигнут је на виши ниво (Бартош, 1963: 171).

Привилегије и имунитети почасних конзула

У међународном праву статус почасних конзула и њихових конзулата регулисан је Бечком конвенцијом из 1963.године, главом III, члановима 58-68. Привилегије и имунитети увек потичу од државе именовања (Lee, 1966: 164), и то су идентичне привилегије и имунитети које међународно право генерално додељује конзулима од каријере, с тим да се један број истих односи и на почасне конзуле.

Знатно мањи број и ужи обим привилегија и имунитета који се додељује почасним конзулима представља само неопходан минимум за несметано вршење конзуларних послова. Стога није неоправдано тврдити да правни основ привилегија и имунитета почасних конзула не лежи у функционалној неопходности, као што је случај код каријерних конзула. Регулисањем ових питања првенствено се штити држава именовања.

Бечка конвенција о конзуларним односима детаљно регулише ову материју коју је поделила на три дела: привилегије и имунитете везане за конзулат којим руководе почасни конзули, привилегије и имунитете везане за самог почасног конзула и извесна ослобођења.

Чланом 59. Бечке конвенције о конзуларним односима из 1963 (Vienna Convention on Consular Relation, United Nations, Treaty Series, vol.596). предвиђено је да држава пријема предузима све потребне мере заштите конзуларних просторија конзулата којима руководи почасни конзул. То подразумева спречавање да се у њих продре силом или да буду оштећене, као и да буде нарушен мир конзулата или умањено његово достојанство (Леви, 1963: 240-241). Конзуларне просторије којима руководи почасни конзул не уживају неповредивост, па државни органи могу ући у ове просторије без посебног одобрења конзуларног функционера.

Конзуларне просторије којима руководи почасни конзул ослобођене су пореза и такса свих врста, изузев такса које се убирају као накнада за учињене посебне услуге (Vienna Convention on Consular Relation, United Nations, Treaty Series, vol.596). Оваквим дефинисањем закључује се да нема одступања у односу на конзулат којим руководи каријерни конзул. Неопходни услов је да се просторије користе за обављање конзуларних функција.

Општепризнат принцип међународног права је неповредивост конзуларне архиве и докумената (Vienna Convention on Consular Relation, United Nations, Treaty Series, vol.596), у свако доба и ма где се налазиле. Једини услов је одвојеност од других списа и докумената, посебно од приватне преписке шефа конзулата и сваког лица које ради са њим. Вршење функције почасног конзула

било би немогуће без одвајања службене архиве од приватне и друге пословне документације и преписке.

Ослобађање од царина предвиђа да држава пријема одобрава увоз и даје ослобођења од свих царина, такса и других дажбина (Vienna Convention on Consular Relation, United Nations, Treaty Series, vol.596), изузев трошкова ускладиштења, превоза и трошкова за сличне услуге, за следеће предмете, под условом да су они намењени искључиво службеној употреби у конзулату којим руководи почасни конзуларни функционер: грбове, заставе, натписе, печате, жигове, књиге, службене формуларе, канцеларијски намештај, канцеларијски материјал и прибор и сличне предмете које конзулату шаље држава именовања или се испоручују на њен захтев. Држава пријема ће у циљу нормалног фунционисања конзулата којим руководи почасни конзул дозволити увоз и ослободити од царина, пореза и других дажбина и такса све предмете намењене службеној употреби (Леви, 1963: 241).

По међународном праву и Бечкој конвенцији о конзуларним односима из 1963.године (Vienna Convention on Consular Relation, United Nations, Treaty Series, vol.596), почасни конзул не ужива кривичноправни имунитет. Уколико је против њега покренут кривични поступак, он је дужан да се појави пред надлежним судским или другим органом. Због његовог службеног положаја овај поступак се води са дужним поштовањем и тако да се што мање омета вршење конзуларних функција. Стога се може рећи да то није имунитет почасног конзула, него пре имунитет државе именовања, која на овај начин обезбеђује заштиту својих службених аката.

Бечка конвенција предвиђа и заштиту почасног конзула која је повезана са његовим службеним положајем (Vienna Convention on Consular Relation, United Nations, Treaty Series, vol.596). Без ове заштите вршење конзуларних функција било би немогуће. Државе би требало да поступају са дужним поштовањем према почасном конзулу, као и да предузимају све одговарајуће мере да би се спречила свака повреда њихове личности, слободе и достојанства.

Почасни конзули су ослобођени од свих пореза и такса на накнаде и дохотке које примају од државе именовања за вршење конзуларних функција (Vienna Convention on Consular Relation, United Nations, Treaty Series, vol.596). Држава пријема ослобађа почасне конзуларне функционере сваког личног давања и сваке јавне службе, ма какве природе она била.

Мимо теорије, која недвосмислено указује на узак обим привилегија и имунитета почасних конзула, у пракси постоји још један проблем који прати почасне конзуле и уједно доприноси таквом стању. Наиме, за разлику од каријерних конзула, почасни конзули су често држављани државе пријема и подвргнути су њеном законодавству као и сви остали грађани. Неоправдано би било, само из разлога обављања функције почасног конзула, издвојити га од осталих држављана и пружити му неприкосновеност. То се и не чини, већ се почасном конзулу пружа лична заштита, посебно потребна у време затегнутих односа државе пријема и државе именовања.

Улога почасних конзула у савременом међународном праву

Међународно право у начелу не прави разлике у погледу функција почасних конзуларних функционера у односу на каријерне. Међутим, у пракси функције које обављају почасни конзули су мање како по броју тако и по обиму(Леви, 1963: 240).

Најзначајнија улога почасних конзула везана је за послове привредне и економске сарадње, а у последње време утицај ове установе веома је јак у области туризма, културе, просвете и спорта (Rousenu, 1980: 219). Неизоставан је закључак да улога почасних конзула у обављању функција јавноправног карактера изостаје. Заправо, њихова улога потпуно је искључена из свих функција које захтевају познавање унутрашњег права државе именовања с обзиром да су они за ове послове нестручни, пре свега бирани из редова слободних професија.

Стога не чуди што најзначајнији акт који регулише статус почасних конзула на међународном нивоу, Бечка конвенција о конзуларним односима, ни једном речју не спомиње улоге нити функције почасних конзула и конзулата којима они руководе.

О функцијама ове установе највише се може закључити из праксе. Међутим, како државе углавном немају прописе о томе, пракса остаје доста неуједначена, па би евентуална листа ових функција била доста генерализована и површна[2].

Најважнија улога почасних конзула је у општем унапређењу односа, са посебним нагласком на привредно-трговинске односе и општу заштиту права и интереса државе именовања у држави пријема. Обим и врста функција које треба да обавља почасни конзул односно конзулат којим руководи утврђује се уговором између њега и министарства иностраних послова или на основу једностраног овлашћења министарства. Права и дужности које почасни конзул на тај начин преузима, свакако су у складу са две чињенице: почасни конзули су људи слободних професија и почасни конзули не примају плату, већ делатност обављају из почасти, друштвеног утицаја и симпатија према држави именовања. Стога је логично очекивати да они не преузимају тежак и одговоран терет вршења свих конзуларних функција (Митић, Ђорђевић, 2007: 229).

Коначну листу функција, послова, овлашћења, у сваком случају одређује држава именовања, па је препоручљиво да држава именовања приликом захтева[3] за прихватање почасног конзула истовремено обавести државу пријема о функцијама које ће тај конзул да врши, избегавајући унапред евентуалне неспоразуме и спорове.

Како се детаљније није бавила ни самим функцијама, Бечка конвенција о конзуларним односима није посебно уредила ни питање конзуларног подручја

[2] У теорији и пракси је мање више постигнута сагласност по питању улога и функција каријерних конзула, па се то питање ни не поставља.
[3] Захтев за егзекватуру

конзулата којима руководе почасни конзули, односно да ли ови конзулати морају да имају сопствено конзуларно подручје или њихово подручје може да се поклапа или да буде у оквиру конзуларног подручја конзулата државе именовања којим руководи каријерни конзул. Док одређене државе не дозвољавају преклапање ових подручја, друге државе, полазећи од тога да почасни конзули обављају само специфичне функције, дозвољавају да на једном подручју постоје и делују оба конзулата (Richsteig, 1994: 139).

Дакле, међународно право не улази у питање функција почасног конзула. Општеприхваћен став је да су његове финкције уже и малобројније. Пракса показује да понекад почасни конзули обављају само најједноставније конзуларне функције, а најчешће се њихова улога своди на конзуларне послове који не носе велику одговорност.

Међутим, када су у питању послови привредно-економског и културног карактера, веома је важно напоменути да почасни конзули поседују не само довољну стручност, него и већу од каријерних конзула, с обзиром да имају одређени пословни углед и статус на страном тржишту. Може се рећи и да је управо због тих функција, установа почасних конзула и настала, док хендикеп у обављању регуларних конзуларних послова, у виду непоседовања адекватног правничког и другог потребног административно-правног знања, доводи до сужавања функција почасних конзула.

Критике установе почасног конзула

Проблематика кодификације конзуларног права и саме установе почасног конзула, о којој је већ било речи, као и нејасно опредељена правна природа почасних конзула допринели су да у доктрини ова установа буде често критикована. Углавном се износе исти приговори: немање довољно стручне спреме ради обављања својих задатака, основно занимање које је приватног карактера, немогућност државе именовања да увек у потпуности одговара за његов рад с обзиром да у највећем броју случајева он није њен држављанин, као и да услед односа према држави коју заступа, односно према држави у којој врши конзуларне функције, он није у стању да слободније и самосталније иступа у односу на месне органе власти са којима општи (Бабовић, 1962: 104).

Као последица немања квалификације и искуства за обављање конзуларних послова јављају се грешке које је тешко исправити. Стога почасни конзули обављају најпростије конзуларне послове, као на пример помоћ трговачким бродовима. Држава именовања утврђује обим конзуларних послова, па има и могућност да исте усклади са стручношћу почасног конзула. Уколико би се, рецимо, посматрала функција јавнобележничког карактера, тада би ова критика имала јак основ. Са друге стране, на пољу културе, привреде, спорта или уметности могуће би било очекивати и већу компетенцију почасног у односу на каријерног конзула. У пракси се често овај хендикеп решава комбинацијом установе почасног и каријерног конзула.

Секундарни карактер конзуларних послова је мета честих критика ове установе. Почасни конзул има своје основно занимање, које му пружа главне приходе, па сама функција почасног конзула које се прихвата најчешће има привремени карактер. Имајући у виду овакву ситуацију, мало је вероватно очекивати да ће се он у потпуности посветити конзуларни пословима.

Изузетну опасност приликом обављања делатности почасног конзула представља потпуно вероватно постојање пристрасности у корист обављања редовне делатности. Добијени повлашћени положај несумњиво представља велико искушење. Уједно, почасни конзул се излаже свим опасностима трговине, па евентуални морални порази и посрнућа у главној делатности могу узроковати нарушавању достојанства владе чије поверење ужива.

За каријерне конзуле установљен је велики број привилегија и имунитета, с обзиром на страно држављанство у односу на државу пријема. Са почасним конзулима то најчешће није случај. Стога почасни конзул у односу са локалним властима има мању дозу самосталности, па је чест случај комуникације преко каријерног конзула.

Највећи број приговора несумњиво стоји, посебно јер произилазе из дуализма делатности почасног конзула. Чињеница је и да одређени број држава овај институт не прихвата. Међутим, именовање и пријем почасних конзула представља општу појаву, посебно у оним државама које имају развијену поморску трговину или су земље са повећаном емиграцијом становништва.

Значај установе почасних конзула

Сви наведени приговори, негирања и укидања ове установе не могу да умање значај који она има у развијању привредних и трговински односа. Допринос почасних конзула савременој дипломатији, у том смислу, веома је драгоцен. О томе сведочи и број конзулата којима руководе почасни конзули, који има превагу у односу на ове друге, којима руководе каријерни конзули.

Колико је интересовање кандидата за почасне конзуле показује податак да у Минхену око 300 познатих пословних људи „чека” на упражњена места почасних конзула, чији је број у Баварској три пута већи од броја каријерних. По давним подацима из 1997.године, Савезна Република Немачка имала је у свету више од 400 почасних конзула, Велика Британија 238, Аустрија 140, Швајцарска 120, Бразил 113, а у Аустралији, од укупно 15 италијанских конзулата, 9 је било под руководством почасних конзула (Гуменјук, 1998: 80). Међутим протеком времена, овај број се повећава у корист почасних конзула. Према подацима из 2014.године Народна Република Монголија има 43 почасних конзула широм света, док у самој Монголији делује 32 почасних конзула других земаља (http://www.mfa.gov.mn/).

Треба истаћи да почасни конзули својим угледом и утицајем дају приметан допринос развоју билатералних односа између држава. У питању су, најчешће, личности које имају видан друштвени положај у држави пријема и

поседују лични квалитет, па на одговарајући начин могу да обављају поверене конзуларне послове.

У складу са тим, без обзира на све оправдане приговоре, ипак треба истаћи и пар разлога у корист ове установе, који уједно сведоче и о њеном значају.

Један од најзначајнијих разлога је финансијске природе. Иако иза сваке државе стоје значајна финансијска средства, велики је број земаља са којима се одржавају конзуларни односи. Ова установа захтева знатно мање средстава.

Уколико је обим конзуларних послова такав да не захтева постављање каријерног конзула, много је ефикасније поставити почасног, који ће обављати само простије послове и то првенствено оне везане за трговину, привреду, културу, спорт или уметност.

Ова установа је посебно важна за емиграционе земље, које на тај начин непосредно јачају везу са људима ван домовине.

Никако не треба занемарити привилегије, које можда нису видљиве на први поглед. Наиме ангажовањем угледног и искусног трговца који изузетно добро познаје тржиште, држава на нову територију ступа са великом сигурношћу.

Регулисање института почасних конзула у Републици Србији

Поред Бечке конвенције о конзуларним односима из 1963.године, положај почасних конзула у нашем праву регулисан је и Правилником о почасним конзулима из 2009.године (Правилник о почасним конзулима, *Службени гласник*, бр.72/2009). Овим Правилника институт почасних конзула постаје јаснији, а уједно функције, права и обавезе почасних конзула добијају своје утемељење у једном домаћем акту.

Алармантна потреба дефинисања и уређења функција, конзуларних послова, права и дужности почасних конзула изазвала је коначно доношење дуго припреманог Правилника. Уједно је одређено да почасни конзул своје функције обавља у складу са политиком и ставовима Владе Републике Србије, а на основу инструкција шефа сталне дипломатске мисије Републике Србије у држави пријема, или уколико ње нема, сталне дипломатске мисије Републике Србије која на нерезиденцијалној основи покрива државу пријема, односно руководиоца надлежне унутрашње јединице Министарства спољних послова (Правилник о почасним конзулима, *Службени гласник*, бр.72/2009).

Најзначајнији акт у овој области, Бечка конвенција о конзуларним односима из 1963.године, не уређује питање функција почасног конзула, већ се државама именовања препушта та улога. Стога доношење дуго ишчекиваног Правилника круцијални значај има у овој области.

Тако се наводи да почасни конзул у вршењу своје функције активно доприноси унапређењу пријатељских односа између Републике Србије и државе пријема, информише јавност државе пријема о Републици Србији и њеном

привредном, научно-техничком, културном и укупном развоју, као и јавност Републике Србије о важним догађајима у држави пријема. Такође је предвиђено да почасни конзул помаже, у сарадњи са сталном мисијом, развој билатералних контаката и веза у свим областима од узајамног интереса, ангажује се на јачању веза између Републике Србије и припадника њене дијаспоре и цркве у држави пријема. Једна од важнијих функција почасног конзула свакако је и пружање помоћи држављанима Републике Србије и заштита права и интереса њених правних и физичких лица у држави пријема. Правилник предвиђа и обавезу указивања помоћи државним органима и званичницима Републике Србије, предузимање, на основу претходно добијених инструкција, конкретних мера на пружању неопходне помоћи држављанима Републике Србије у хитним и ванредним ситуацијама, учествовање у потрази за држављанима Републике Србије на свом конзуларном подручју, као и низ других функција (Правилник о почасним конзулима, *Службени гласник*, бр.72/2009).

У вршењу конзуларних послова почани конзул има низ права и обавеза. Па тако има право да развија сарадњу и пријатељске односе са другим конзуларним функционерима и представницима других држава и међународних организација, да употребљава грб, заставу и химну Републике Србије, да уз сагласност сталне мисије или унутрашње јединице организује пригодне пријеме поводим државних празника Републике Србије или у другим приликама, као и друга права предвиђена Правилником (Правилник о почасним конзулима, *Службени гласник*, бр.72/2009). На сличан начин дефинисане су и обавезе почасног конзула.[4]

Важније одредбе Правилника су и да конзул не сме својим понашањем или активностима нарушавати свој лични углед или углед конзуларног представништва којим руководи, а тиме и међународни углед Републике Србије. Почасни конзул не сме наплаћивати таксу за конзуларне радње које обавља, изузев трошкове поштарине у случајевима када прослеђује предмете странака (Правилник о почасним конзулима, *Службени гласник*, бр.72/2009).

Закључак

Институт почасних конзула, у својој дугој историји, праћен је великим бројем приговора и критика. Несумњиво је да велики број приговора заиста има јако утемељење. Посебно, уколико њих посматрамо са аспекта стручности каријерних конзула.

Па је тако неминовно да немање квалификације и искуства за обављање појединих конзуларних послова ствара грешке које је понекад веома тешко

[4] Почасни конзул има обавезу да остварује посете надлежним органима поводом свог ступања на дужност и престанка дужности, да присуствује прославама државних празника, да учествује у званичним међудржавним посетама, као и у другим званичним привредним, културним, спортским и другим манифестацијама на позив државе пријема, дипломатског кора или сталне мисије. Чланом 5 Правилника о почасним конзулима предвиђа се и низ других обавеза почасних конзула.

исправити. Постојање овакве могућности заиста оправдава став појединих држава да овај институт не прихвате.

Дуализам делатности почасног конзула представља велику опасност. Са једне стране, нереално је очекивати да неко ко има своје основно занимање пружи неопходну посвећеност и пажњу обављању функције почасног конзула. Док се са друге стране добијени повлашћени положај често користи за обављање основне делатности. На овом месту треба истаћи да сва морална посрнућа и порази који почасног конзула прате у његовој основној делатности, дубоко нарушавају углед и достојанство владе чије поверење уживају.

Правила конзуларног права припадају како међународном, тако и унутрашњем праву. Правне норме које регулишу ову област су нејединствене, како по карактеру правног поретка коме припадају, тако и по врсти извора конзуларног права. Управо та околност, ствара додатни проблем који прати и установу почасних конзула.

Напори који су уложени у настојању да се наведена необједињеност правних норми превазиђе, углавном су дали доктринарни допринос, док у пракси нема значајнијих резултата. Оваквим ставом не оспорава се значај Бечке конвенције о конзуларним односима. Од свог настанка па до данас, она је општеприхваћен акт на међународном плану који регулише конзуларне односе и засигурно је оправдала своје постојање. Међутим, недостаци и празнине саме Конвенције, као и последице које ови производе, не могу се негирати.

Познавање конзуларне материје генерално, а самим тим и оне која се односи на почасне конзуле, је недовољно, нарочито код државних органа и других установа и институција које решавају предмете са елементом иностраности. Остаје утисак да ни наша пракса, али ни међународно право нису конзуларној материји посветили неопходан степен пажње.

Међутим, да би се институт почасних конзула разумео у потпуности, ову категорију треба посматрати изоловано од онога што представља каријерни конзул. Јер само на тај начин се може схватити позитивно дејство ове установе, и објаснити отварање великог броја конзулата којима руководе почасни конзули.

Повећање међународне трговине, пловидбе, авионског саобраћаја, туризма, миграционих кретања изискује постојање и неговање установе почасног конзула. Стога, уколико бисмо почасном конзулу доделили мањи обим послова и одговорности, који није неопходан за ангажовање каријерног конзула, а на пољу трговине, саобраћаја, културе или спорта, ова установа би добила свој пун смисао. Велика афирмација конзуларног права у читавој међународној заједници, оправдано указује да би овако постављен институт почасног конзула, могао даље да се развија и усавршава у пракси.

Литература:

1. Biswanath, Sen (1979): *A Diplomat's Handbook of International Law and Practice*, The Hague-Boston, London
2. Graham H, Stuart (1952*): American Diplomatic and Consular Practice*, New York
3. Fauchile, Paul (1926): *Traite de Droit International Public*, Tome I, Paris
4. Babović, Bogdan (1962): *Počasni konzuli i kodifikacija konzularnog prava*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1, Beograd
5. Lopičić, Đorđe (2006): *Studije i ogledi o konzularnim odnosima*, Đorđe Lopičić, Beograd
6. Bartoš, Milan (1963): *Bečka konvencija o konzularnim odnosima i jugoslovenska praksa*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 2, Beograd
7. Luke T, Lee (1966): *Viena Convention on Consular Relations*, Leyden
8. Levi, Miša (1963): *Bečka konvencija o konzularnim odnosima i jugoslovenska praksa*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 2, Beograd
9. Rousenu, Charles (1980): *Droit International Public*, Tome IV, Paris
10. Mitić, Miodrag, Đorđević, Stevan (2007): *Diplomatsko i konzularno pravo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta i Beogradu, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd
11. Richsteig, Michael (1994): *Wiener Uebereinkommen ueber diplomatische und konsularische Beziehungen*, Baden-Baden
12. Gumenjuk, Boris (1980): *Osnovi diplomatičnoj ta konsuljskoj službi*, Kijev
13. Pravilnik o počasnim konzulima, *Službeni glasnik*, br.72/2009
14. Vienna Convention on Consular Relation, *United Nations, Treaty Series*, vol.596

THE ROLE AND THE SIGNIFICANCE OF THE HONORARY CONSULS

Summary: The thesis analyzes the institution of the honorary consul with special emphasis on its role and significance in the practice. At the beginning of the thesis there is presented the brief history of the honorary consul institution, the meaning of the term „honorary consul" and the problems of the codification of this institution.

The exposure of all roles, functions, privileges and immunities enjoyed by the honorary consuls represents the focus of the thesis. The thesis contains the analyzes of the honorary consul status through the prism of the international law, based on the provisions of the Vienna Convention on Consular Relations of 1963. Further, the thesis contains explanations of the functions, rights and obligations of the honorary consuls comparing to the national rights through the Analyzes of the Rulebook on the honorary consuls from 2009.

At the end, by the enumeration of the critics and the complaints, but also of those good sides of this institution, it is reached the conclusion about the significance of the honorary consuls' existence in the practice.

Key words: honorary consul, career consul, consulate, Vienna Convention on Consular Relations, Rulebook on the honorary consuls

ВЛАДИМИР М. ЦВЕТКОВИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 351:351.78
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 22.10.2016
Страна: 393-404

УТИЦАЈ ДЕМОГРАФСКИХ, СОЦИО-ЕКОНОМСКИХ И ПСИХОЛОШКИХ ФАКТОРА НА ПРЕДУЗИМАЊЕ ПРЕВЕНТИВНИХ МЕРА

Сажетак: У раду су изнети резултати квантитативног истраживања утицаја демографских, социо-економских и психолошких фактора на предузимање превентивних мера у циљу смањена последица од природних катастрофа изазваних поплавом. Циљ квантитативног истраживања представља научна експликација утицаја наведених фактора на предузимање превентивних мера. У истраживању спроведеном у 19 локалних заједница у Србији применом стратегије испитивања у домаћинствима, вишеетапним случајним узорковањем анкетирано је 2500 грађана у току 2015. године. Резултати истраживања указују да је утврђена статистички значајна повезаност демографских, социо-економских и психолошких фактора са предузимањем превентивних мера. Наиме, испитаници мушког пола и испитаници старости од 58 до 68 година у већем проценту предузели су превентивне мере у односу на испитанике женског пола и испитанике старости од 28 до 38 година итд. Добијени резултати могу бити искоришћени за унапређење стања предузимања превентивних мера у циљу смањења последица од насталих природних катастрофа изазваних поплавом.

Кључне речи: безбедност, природне катастрофе, демографски, социо - економски, психолошки, превентивне мере

Увод

Имајући у виду немогућност апсолутног спречавања последица природних катастрофа, превентивне мере се предузимају са циљем директног / индиректног смањења негативних последица предузимањем одређених мера и радњи пре него што се оне и догоде. Превентивне мере подразумевају израду планова заштите и спасавања, регрутовање и обуку особља, идентификовање залиха, означавање објеката за коришћење у таквим ситуацијама (Asghar, Alahakoon, & Churilov, 2006; Hémond & Robert, 2012).

* vladimir.cvetkovic@kpa.edu.rs

Грађани који живе у подручјима често захваћеним природним катастрофама, често су свеснији претњи од таквих догађаја (Lindell & Perry, 1992), у већој мери предузимају превентивне мере реаговања (Faupel, Kelly & Petee, 1992) и боље познају системе упозорења и обавештавања о предстојећим опасностима (Cvetković, 2016a, 2016b, 2016c; Cvetković & Gačić, 2016). Грађани који су доживели озбиљне материјалне и психолошке последице услед природних катастрофа, много више пажње придају писању медија (Cvetković & Milojković, 2016) о потенцијалним катастрофама и спремнији су за реаговање (Cvetković, 2015) у односу на оне који нису доживели такве последице (Sattler, Kaiser, & Hittner, 2000). Међутим, често се јавља и парадоксални ефекат код појединаца који нису доживели никакве последице, а били су у подручју угроженом од природних катастрофа (Cvetković, Lipovac, & Milojković, 2016). Тада се код њих јавља самопоуздање да се без мера спремности могу изборити са последицама таквих догађаја. Свакако, постоји могућност да следећа катастрофа буде далеко већих размера од претходне.

У теорији о катастрофама испитиван је утицај пола (Becker, 2011), година старости (Heller, Alexander, Gatz, Knight, & Rose, 2005; Marshall Jr & Mathews, 2010), нивоа образовања (Cvetković et al., 2015; Öcal & Topkaya, 2011; Smawfield, 2012; Tuswadi & Hayashi, 2014; Jakovljević, Cvetković, & Gačić, 2015), висине прихода домаћинства (Werritty, Houston, Ball, Tavendale, & Black, 2007), власништво над објектом (Baker, 2011), брачни статус (Spittal, McClure, Siegert, & Walkey, 2008) итд.

У раду који представља квантитативно истраживање испитују се утицаји демографских (пол, године старости, ниво образовања, успех у средњој школи), социо-економских (запосленост, висина прихода, брачни статус и служење војног рока) и психолошких фактора (страх, претходно искуство, перцепција ризика и мотивисаност) на предузимање превентивних мера од стране грађана у циљу смањена негативних последица природних катастрофа изазваних поплавом.

Методолошки оквир истраживања

За потребе реализације истраживања, статистичком методом и методом искуствене генерализације стратификоване су локалне заједнице у Републици Србији са високим и ниским ризиком настанка поплава. На тај начин добијен је стратум, односно популација коју су чинили сви пунолетни становници локалних заједница у којима се догодила или постоји ризик да се догоди поплава. Из тако добијеног стратума, методом случајног узорка одабрано је њих 19 од укупно 154 у којима је индикована угроженост или потенцијална угроженост од поплава. Истраживањем су обухваћене следеће локалне заједнице: Обреновац, Шабац, Крушевац, Крагујевац, Сремска Митровица, Прибој, Баточина, Свилајнац, Лапово, Параћин, Смед. Паланка, Јаша Томић, Лозница, Бајина Башта, Смедерево, Нови Сад, Краљево, Рековац и Ужице.

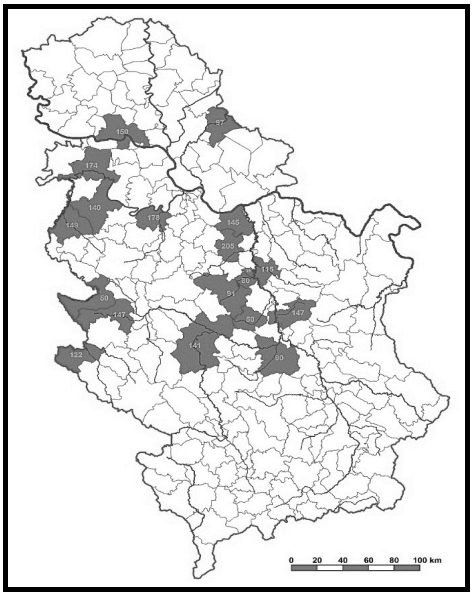

Слика 1 - *Прегледна карта геопросторног размештаја анкетираних испитаника по локалним заједницама у Републици Србији*

У даљем поступку узорковања коришћен је вишеетапни случајни узорак. У првој етапи одређени су делови у административним седиштима локалних заједница који су били угрожени стогодишњим водама или потенцијалним ризиком од високих вода. У другој етапи одређене су улице или делови улица, а у трећој етапи одређена су домаћинства у којима је спроведено анкетирање. Број домаћинстава је усклађиван са бројношћу заједнице. Четврта етапа узорковања односила се на процедуру избора испитаника унутар претходно дефинисаног домаћинства. Селекција испитаника је спроведена процедуром случајног одабира пунолетних чланова домаћинства који су се затекли у време анкетирања. У истраживању је укупно анкетирано 2500 грађана.

Општина	Укупна површина у км^2	Насеља	Број становника	Број домаћинства	Број анкетираних	Проценти (%)
Обреновац	410	29	72682	7752	178	7,71
Шабац	797	52	114548	19585	140	6,06
Крушевац	854	101	131368	19342	90	3,90
Крагујевац	835	5	179417	49969	91	3,94
Сремска Митровица	762	26	78776	14213	174	7,53
Прибој	553	33	26386	6199	122	5,28

Баточина	136	11	11525	1678	80	3,46
Свилајнац	336	22	22940	3141	115	4,98
Лапово	55	2	7650	2300	39	1,69
Параћин	542	35	53327	8565	147	6,36
Смед. Паланка	421	18	49185	8700	205	8,87
Сечањ - Јаша Томић	82	1	2373	1111	97	4,20
Лозница	612	54	78136	6666	149	6,45
Бајина Башта	673	36	7432	3014	50	2,16
Смедерево	484	28	107048	20948	145	6,28
Нови Сад	699	16	346163	72513	150	6,49
Краљево	1530	92	123724	19360	141	6,10
Рековац	336	32	10525	710	50	2,16
Ужице	667	41	76886	17836	147	6,36
Укупно	10784	634	1500091	283602	2500	100

Табела 1 - *Преглед обележја локалних заједница у којима је спроведено анкетирање грађана*

Када је реч о узорку, мушкарци су заступљени са 49,8%, док жене чине 50,2%. Од тога, у узорку је незнатно више жена од мушкараца у свим старосним групацијама, осим од 48 до 58 година и преко 68 година где има процентуално више мушкараца (графикон 1).

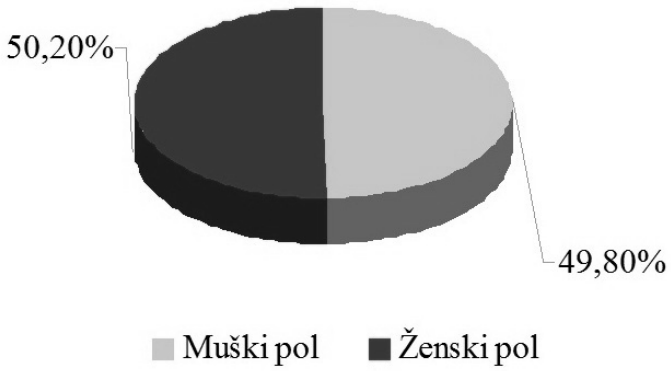

Графикон 1. *Процентуална структура анкетираних грађана према њиховом полу*

Када се сагледа образовна структура грађана који су обухваћени узорком, такође се примећује да је највише грађана са завршеном средњом четворогодишњом школом 41,3%. Најмање је грађана са завршеним мастер 2,9% и докторским студијама 0,4%. Са средњом трогодишњом школом и докторатом има више мушкараца у односу на жене, док жена има више са завршеним факултетом, мастер студијама, и средњом четворогодишњом школом (графикон 2).

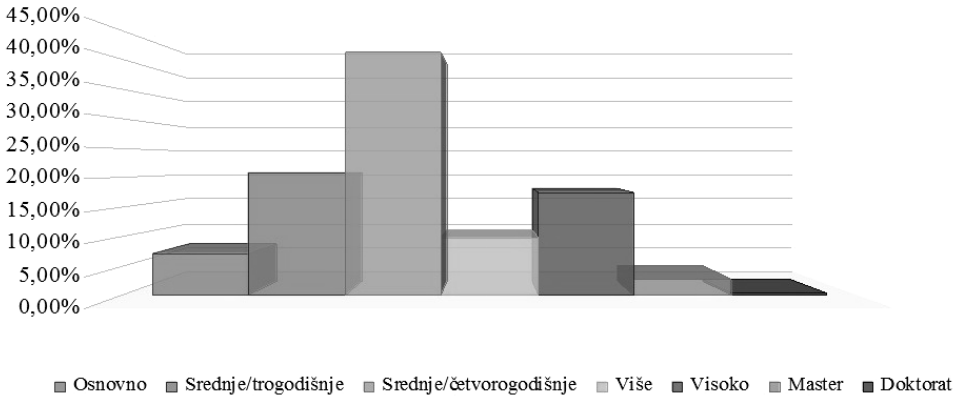

Графикон 2. *Процентуална структура узорка анкетираних грађана према њиховом образовању*

Опсег старости грађана обухваћен узорком је од 18 до 90 године, средња вредност је 39,95 године (мушкараца 40,9 – SD = 14,176 и жена 38,61- SD = 14,278) и стандардно одступање од те средње вредности износи 14,244 година. Веома је значајно и казати понешто и о расподели вредности непрекидних променљивих (асиметрија и спљоштеност њихове расподеле). Позитивна вредност асиметрије 0,361 за старост испитаника показује да је већина добијених резултата лево од средње вредност, међу мањим резултатима, док негативна вредност спљоштености од -0,599 показује да је расподела пљоснатија од нормалне, тј. има више резултата нагомиланих на реповима. Највише испитаника у узорку је старости од 18 до 28 година (28,4%), док је најмање испитаника старости преко 68 година (2,2%) (графикон 3).

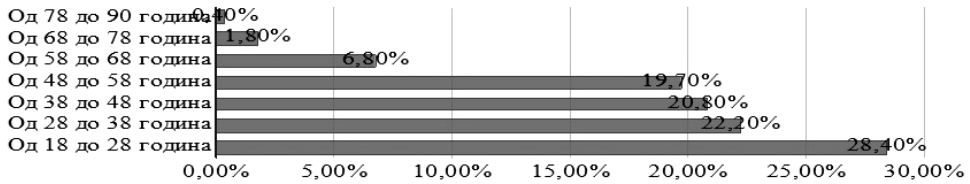

Графикон 3. *Процентуална структура узорка анкетираних грађана према њиховим годинама старости*

У узорку, ожењених/удатих је 54,6%, удоваца/удовица је 3%, неожењених/неудатих (самац/самица) је 18,8%, верених је 2,7% и у вези је 16,9%. Према резултатима, ожењених мушкараца има много више него удатих жена. При томе, много више неожењених мушкараца има у односу на неудате жене.

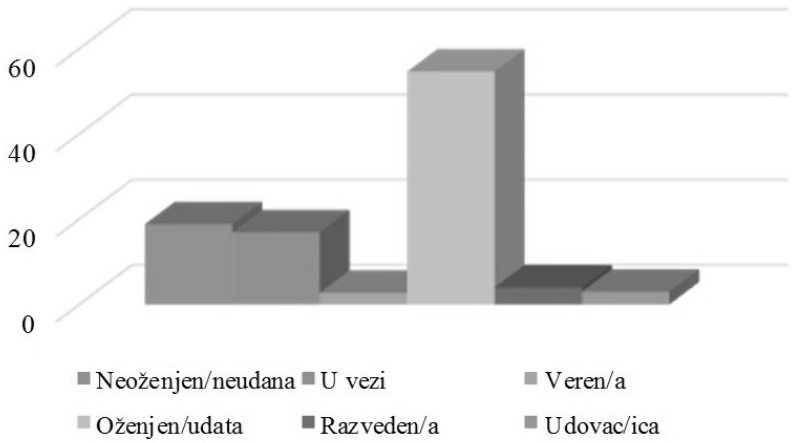

Графикон 4. *Процентуална структура узорка анкетираних грађана према њиховом брачном статусу*

Анализа података прикупљених анкетним испитивањем заснивала се на примени метода дескриптивне статистике, тачније утврђивању фреквенција, израчунавању процената и средњих вредности. Од статистичких тестова коришћен је hi-квадрат тест за тестирање независности између предузимања превентивних мера и демографских, социо-економских и психолошких фактора.

Резултати и дискусија

Од испитаника је затражено да одговоре да ли су предузели одређене превентивне мере у циљу смањења материјалних последица поплава. Према резултатима, од 2249 испитаника који су дали одговор, 14,3% истиче да је предузело превентивне мере. Насупрот томе, 57,7% није предузело и 18% није сигурно да ли је предузело превентивне мере. Дакле, највише испитаника дало је негативни одговор.

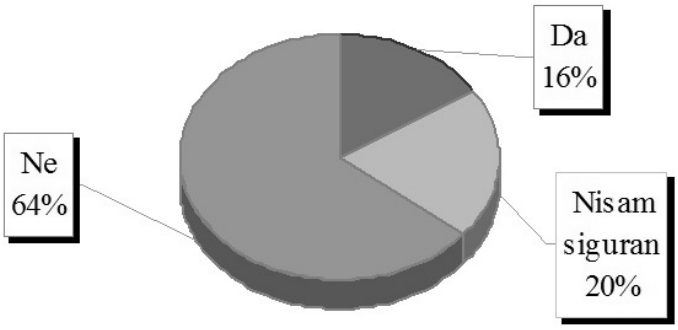

Графикон 5. *Процентуална дистрибуција предузетих превентивних мера*

У циљу утврђивања тако високог нивоа непредузимања превентивних мера од испитаника је затражено да изразе степен слагања са наведеним разлозима за непредузимање превентивних мера на личном плану које би им могле помоћи. Резултати су следећи: 20,5% (4 – апсолутно се слажем + 5 – у извесној мери се слажем) испитаника мисли да ће му интервентно-спасилачке службе ионако помоћи па му такве мере нису ни потребне; 31,7% испитаника не сматра да је он лично или његово домаћинство угрожено од последица поплава; 20,9% испитаника истиче да нема времена за то; 23,1% испитаника мисли да је предузимање тих мера веома скупо; 19,4% мисли да није способно за тако нешто; 22,8% истиче да нема подршку од стране локалне заједнице; 27% истиче да не може спречити последице ни на који начин. Када се сагледа средња вредност датих одговора, забележена средња вредност истицања разлога „мислим да ће ми ИСС ионако помоћи, па ми такве мере нису потребне“ износи 2,66 (SD = 1,329), „не сматрам да сам лично или моје домаћинство угрожени од последица поплава“ износи 2,92 (SD = 1,452), „немам времена за то“ износи 2,64 (SD = 1,342), „то је веома скупно“ 2,75 (SD = 1,321), „мислим да то неће утицати на личну или безбедност домаћинства“ 2,89 (SD = 1,310), „мислим да нисам способан за тако нешто“ 2,61 (SD = 1,325), „немам подршку од стране локалне заједнице“ 2,75 (SD = 1,312), „не могу спречити последице ни на који начин“ 2,89 (SD = 1,359). Процентуално и из аспекта средње вредности посматрано, највише се истиче разлог „не сматра да је он лично или његово домаћинство угрожено од последица поплава“.

У поређењу са резултатима истраживања спремности грађана за реаговање на катастрофе у САД-а, 45% испитаника није размишљало о мерама спремности, 34% мисли да се неће сусрести са катастрофама, 25% мисли да не може ништа променити тиме, 24% не жели да размишља о томе, 18% истиче да нема довољно времена за то и 16% да такве мере коштају много. Са друге стране, резултати истраживања спроведеног у Шкотској (Werritty et al., 2007: 126) указују на следеће разлоге за непредузимање превентивних мера у циљу смањења материјалних последица поплава: нисам знао да могу нешто променити – 14,4%, нисам могао да приуштим такве мере – 13,9%, планирам да се преселим ускоро – 2,5%, мислим да не би биле ефикасне – 14,8%, поплава таквих размера се неће догодити поново – 18,6%, осигурао сам домаћинство – 23,1%. У поређењу са наведеним резултатима, грађани РС у већем проценту истичу да немају довољно времена и да су такве мере скупе, тј. да много коштају.

Hi-квадрат тестом независности (χ^2) истражена је веза између демографских, социо-економских и психолошких фактора са предузимањем превентивних мера од стране грађана. Резултати Hi-квадрат теста независности (χ^2) показали су да постоји статистички значајна веза између пола ($p = 0{,}01 < 0{,}05$, phi = 0,061 – мали утицај), година старости ($p = 0{,}000 < 0{,}05$, $v = 0{,}087$ – мали утицај), нивоа образовања ($p = 0{,}000 < 0{,}05$, $v = 0{,}092$ – мали утицај), успеха у средњој школи ($p = 0{,}038 < 0{,}05$, $v = 0{,}067$ – мали утицај) и предузимања превентивних мера. Из добијених резултата увиђамо да су испитане демографске

карактеристике испитаника статистички значајно повезане са предузимањем превентивних мера.

Судећи према добијеним резултатима, мушкарци у већем проценту предузимају превентивне мере у односу на жене (мушкарци 18,1%, жене 13,8%). У највећем проценту грађани старости од 58 до 68 година (23%) предузели су превентивне мере, док су то у најмањем проценту учинили грађани старости од 28 до 38 година (13,3%). Грађани који су завршили мастер студије у највећем проценту (25%) предузели су превентивне мере док су грађани који су завршили докторске студије то учинили у најмањем проценту (0,5%). У највећем проценту грађани који су средњу школу завршили као одлични ђаци предузели су превентивне мере (18,2), док су превентивне мере у најмањем проценту предузели довољни ђаци (7,2%).

Надаље, испитан је утицај одређених социо-економских фактора на предузимање превентивних мера. Резултати Hi-квадрат теста независности (χ^2) показали су да постоји статистички значајна веза између запослености ($p = 0,004 < 0,05$, $v = 0,070$ – мали утицај), висине прихода ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,080$ – мали утицај), брачни статус ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,09$ – мали утицај), војне обавезе ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,122$ – мали утицај) и предузимања превентивних мера. Резултати указују да су запослени грађани у односу на незапослене у већем проценту: предузели одређене превентивне мере (запослени грађани – 16,2%, не запослени – 13,2%). Грађани са приходима на нивоу домаћинства преко 90.000 динара у највећем проценту предузели су превентивне мере, док су у најмањем проценту то урадили грађани са приходима на нивоу домаћинства до 25.000 динара (11,9%). И на крају, утврђено је да су грађани који су верени у највећем проценту предузели превентивне мере (22,7%), за разлику од грађана који су разведени (6,4%).

На крају, испитан је утицај одређених психолошких карактеристика испитаника на предузимање превентивих мера. Том приликом, резултати Hi-квадрат теста независности (χ^2) показали су да постоји статистички значајна веза између страха ($p = 0,00 < 0,05$, $phi = 0,22$ – мали утицај), претходног искуства ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,26$ – мали утицај), перцепције ризика ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,172$ – мали утицај) и мотивисаности ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,117$ – мали утицај). Грађани који имају страх од природних катастрофа изазваних поплавом у односу на оне који немају у већем проценту предузели су превентивне мере (грађани са страхом – 24%, без страха – 8%). Грађани са претходним искуством са поплавама у односу на оне који то немају у већем проценту предузели су одређене превентивне мере. У највећем проценту грађани који сматрају да су апсолутно угрожени од последица поплава (31,8%) предузели су превентивне мере, за разлику од грађана који сматрају да су апсолутно неугрожени од последица поплава (8,2%). Апсолутно мотивисани грађани за предузимање мера спремности за реаговање предузели су превентивне мере у највећој мери (24,4%), за разлику од у извесној мери немотивисаних грађани за предузимање мера спремности за реаговање.

Врста фактора утицаја	Променљиве	Вредност Hi квадрата	Број степени слободе - df	Ниво значајности - Asymp. Sig. (2-sided)	Fi (Phi) коефицијент
Демографки фактори	**Пол**	**8,67**	**2**	**,001***	**,061**
	Године старости	**34,020**	**10**	**,000***	**,087****
	Ниво образовања	**38,092**	**12**	**,000***	**,092**
	Успех у средњој школи	**19,191**	**10**	**,038***	**,067**
Социо - економски фактори	**Запосленост**	**10,809**	**2**	**,004***	**,070****
	Висина прихода	**27,114**	**6**	**,000***	**,080**
	Брачни статус	**39,143**	**10**	**,000***	**,093**
	Војна обавеза	**29,725**	**2**	**,000***	**,122****
Психолошки фактори	**Страх**	**115,299**	**2**	**,000***	**,227****
	Перцепција ризика	**138,281**	**2**	**,000***	**,260****
	Претходно искуство	**132,347**	**8**	**,000***	**,172**
	Мотивисаност	**60,587**	**8**	**,000***	**,117**

* статистички значајна повезаност – $p \leq 0,05$

Табела 1. *Приказ резултата Hi-квадрат теста независности (χ^2) између пола и предузимања превентивних мера*

Закључак

Испитујући утицаје демографских, социо-економских и психолошких фактора на предузимање превентивних мера, дошло се до следећих закључака:

- од 2249 испитаника само 14,3% је предузело превентивне мере у циљу смањења последица природних катастрофа изазваних поплавом;
- у највећем проценту као разлог за непредузимање мера спремности испитаници истичу да не сматрају да су они лично или њихово домаћинство угрожени од последица поплава;
- утврђена је статистички значајна повезаност пола, година старости, нивоа образовања и успеха у средњој школи са предузимањем превентивних мера. Наиме, мушкарци, грађани старости од 58 до 68 година, грађани са завршеним мастер студијама и грађани који су средњу школу завршили као одлични ђаци у већем проценту предузимају превентивне мере у односу на жене, грађане старости од 28 до 38 година, грађане који су завршили докторске студије, и који су средњу школу завршили као довољни ђаци;
- утврђена је статистички значајна повезаност запослености, висине прихода, брачног статуса и војне обавезе са предузимањем превентивних мера. У већем проценту превентивне мере предузели су запослени, грађани са приходима на нивоу домаћинства преко 90.000, грађани који су верени и грађани који су регулисали војну обавезу у односу на грађане који су незапослени, грађани са приходима на нивоу домаћинства до 25.000 динара, грађани који су разведени, и који нису регулисани војну обавезу.

- утврђена је статистички значајна повезаност страха, претходног искуства, перцепције ризика и мотивисаности на предузимање превентивних мера. У већем проценту превентивне мере предузели су грађани који имају страх од природних катастрофа, грађани који имају претходног искуства, грађани који сматрају да су апсолутно угрожени од последица поплава и апсолутно мотивисани грађани у односу на грађане који немају страх, грађане који немају претходног искуства, грађане који сматрају да су апсолутно неугрожени од последица поплава и немотивисаних грађана.

Сходно добијеним резултатима истраживања, у односу на демографске факторе потребно је осмислити кампању и утицати на: жене, грађане старости од 28 до 38 година, грађане који су завршили докторске студије, и који су средњу школу завршили као довољни ђаци да предузимају одређене превентивне мере. У односу на социо-економске факторе потребно је утицати на незапослене, грађане са приходима на нивоу домаћинства до 25.000 динара, разведене и који нису регулисани војну обавезу. И на крају, с обзиром на психолошке факторе потребно је утицати на грађане који немају страх и претходног искуства, грађане који сматрају да су апсолутно неугрожени од последица поплава и немотивисаних грађана да предузуму одређене превентивне мере.

Литература:

1. Asghar, S., Alahakoon, D., Churilov, L. (2006): A comprehensive conceptual model for disaster management. Journal of Humanitarian Assistance, 1-15.
2. Baker, E. J. (2011): Household preparedness for the aftermath of hurricanes in Florida. Applied Geography, 31(1), 46-52.
3. Becker, P. (2011): Whose risks? Gender and the ranking of hazards. Disaster Prevention and Management, 20(4), 423-433. doi: 10.1108/09653561111161743
4. Cvetković, V. (2015): Spremnost za reagovanje na prirodnu katastrofu - pregled literature. Bezbjednost, policija i građani, 1-2/15(XI), 165-183.
5. Cvetković, V. (2016a): Policija i prirodne katastrofe. Zadužbina Andrejević, Beograd.
6. Cvetković, V. (2016b): Strah i poplave u Srbiji: spremnost građana za reagovanje na prirodne katastrofe. Zbornik matice srpske za društvena istraživanja, 155(2/2016).
7. Cvetković, M. V., Lipovac, M., & Milojković, B. (2016). Inquiring of knowledge of secondary school students as an element of flood preparedness. Journal for social sciences, TEME.
8. Cvetković, V. (2016c). Uticaj motivisanosti na spremnost građana Republike Srbije da reaguju na prirodnu katastrofu izazvanu poplavom. Vojno delo, 3/2016.
9. Cvetković, V., & Gačić, J. (2016). Evakuacija u prirodnim katastrofama. Zadužbina Andrejević, Beograd.
10. Cvetković, V., & Milojković, B. (2016). Uticaj demografskih faktora na nivo informisanosti građana o nadležnostima policije u prirodnim katastrofama. Bezbednost (u štampi).
11. Cvetković, V., Dragićević, S., Petrović, M., Mijaković, S., Jakovljević, V., Gačić, J. (2015): Knowledge and perception of secondary school students in Belgrade about earthquakes as natural disasters. Polish journal of environmental studies, 24(4), 1553-1561.

12. Faupel, C. E., Kelley, S. P., Petee, T. (1992): The impact of disaster education on household preparedness for Hurricane Hugo. International Journal of Mass Emergencies and Disasters, 10(1), 5 - 24.
13. Heller, K., Alexander, D. B., Gatz, M., Knight, B. G., Rose, T. (2005): Social and Personal Factors as Predictors of Earthquake Preparation: The Role of Support Provision, Network Discussion, Negative Affect, Age, and Education1. Journal of Applied Social Psychology, 35(2), 399-422.
14. Hémond, Y., & Robert, B. (2012): Preparedness: the state of the art and future prospects. Disaster Prevention and Management, 21(4), 404-417. doi: 10.1108/09653561211256125
15. Jakovljević, V., Cvetković, V., Gačić, J. (2015): Prirodne katastrofe i obrazovanje. Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd.
16. Marshall Jr, I., & Mathews, S. (2010): Disaster preparedness for the elderly: an analysis of international literature using symbolic interactionist perspective. J Aging Emerg Econom, 2(2), 79-92.
17. Öcal, A., & Topkaya, Y. (2011): Earthquake preparedness in schools in seismic hazard regions in the South-East of Turkey. Disaster Prevention and Management, 20(3), 334-348. doi: 10.1108/09653561111141754
18. Sattler, D. N., Kaiser, C. F., Hittner, J. B. (2000): Disaster Preparedness: Relationships Among Prior Experience, Personal Characteristics, and Distress1. Journal of Applied Social Psychology, 30(7), 1396-1420.
19. Smawfield, D. (2012): Education and natural disasters: A&C Black.
20. Spittal, M. J., McClure, J., Siegert, R. J., Walkey, F. H. (2008): Predictors of two types of earthquake preparation: survival activities and mitigation activities. Environment and Behavior.
21. Tierney, K. J., Lindell, M. K., Perry, R. W. (2002): Facing the unexpected: disaster preparedness and response in the United States. Disaster Prevention and Management: An International Journal, 11(3), 222 - 222.
22. Tuswadi, & Hayashi, T. (2014): Disaster Prevention Education in Merapi Volcano Area Primary Schools: Focusing on Students' Perception and Teachers' Performance. Procedia Environmental Sciences, 20, 668-677. doi: 10.1016/j.proenv.2014.03.080
23. Werritty, A., Houston, D., Ball, T., Tavendale, A., & Black, A. (2007): Exploring the social impacts of flood risk and flooding in Scotland: Scottish Executive Edinburgh.

THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC, SOCIO-ECONOMIC AND PSYCHOLOGICAL FACTORS ON PREVENTATIVE MEASURES

Summary: The paper presents the results of the quantitative research of the impact of demographic, socio-economic and psychological factors on preventative measures for the reduction of consequences of natural disasters caused by flood. The objective of quantitative research is scientific explication of the impact of those factors on preventative measures. In order to realize research, randomly was selected nineteen communities in which was surveyed 2,500 persons in 2015. On that occasion, it was applied test strategy in households for the application of the multi-stage random sample. The research results indicate that the significant association of demographic, socio-economic and psychological factors with taking preventive measures. The male respondents and respondents aged 58 to 68 years in higher percentage taken as preventive measures in respect of female respondents and

examined persons age 28 to 38 years and so on. The results could be used for improving the situation of taking preventive measures to reduce the consequences of natural disasters caused by the resulting flood.

Key words: security, natural disaster, demographic, socio-economic, psychological, preventive measures

IV

ПРАВО И ДРУШТВО

НЕНАД БИНГУЛАЦ*
МИЛОВАН ЈОВАНОВИЋ
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 343.13
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 19.10.2016
Страна: 407-417

СПОРАЗУМ О ПРИЗНАЊУ ПРЕКРШАЈА У ПРЕКРШАЈНОМ ПРАВУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Комплексност споразума о признању прекршаја има посебну специфичност која се огледа у томе што у законом предвиђеним околностима, окривљени и овлашћени подносилац захтева, уз постојање обостране воље започињу преговоре око висине и врсте прекршајне санкције након што окривљени прихвати прекршајну одговорност. Овај позитивноправни институт релативно је нов у домаћем законодавству, како у кривичнопроцесном, тако и у прекршајном, те стога је још увек под „лупом“ стручне и шире јавности. Поједини процесни сегменти овог института покрећу питања његове оправданости, посебно сврхе кажњавања услед могућности договора око висине и врсте санкције. С друге стане, посебан значај примене овог института је у томе што се постиже процесна ефикасност судског поступка, смањење трошкова суда и мање процесно оптерећење процесних субјеката. Поред ових до сада указаних питања, у раду је посебна пажња посвећена имплементацији и развоју овог института у прекршајном законодавству Републике Србије. Примена и учесталост споразума о признању прекршаја сагледана је кроз статистичке показатеље који су приказани у раду.

Кључне речи: споразум о признању прекршаја, споразум о признању кривице, прихватање прекршајне одговорности, преговори око висине и врсте санкције

Уводна разматрања

Споразум о признању прекршаја, представља релативно нови позитивноправни институт у прекршајном законодавству Републике Србије и као такав мора се размотрити са теоријског аспекта, али и са аспекта његове примене.

С обзиром да се стручна и научна јавност није значајније бавила са институтом споразума о признању прекршаја, већ се овај институт, институт споразума о признању, чешће разматрао из угла кривичнопроцесног права, овај рад самим тим има посебан допринос.

* nbingulac@pravni-fakultet.info

Због поменутог, разматрање овог позитивноправног института првенствено ће бити са теоријског аспекта, затим указаће се и размотрити његово легислативно регулисање у прекршајном законодавству у Републици Србији, с тим да ће се правити упоредни осврт на законодавно предвиђање овог института и у Законику о кривичном поступку.

Споразум о признању прекршаја покреће многа питања. Суштински посматрано, та питања произилазе из споразума о признању кривичног дела, односно из процесноправног института.

У овом раду споразум о признању прекршаја биће ближе одређен кроз разумевање могућности које се могу постићи његовом применом, почевши од његовог првог имплементирања у домаће законодавство, па све до данас. Да би се могао разумети значај овог института, у краћим цртама морају се размотрити и разлози његовог настанка у законодавству Сједињених Америчких Држава.

Назначено је да је споразум о признању прекршаја релативно нов институт у домаћем законодавству. Законодавац први пут предвиђа овај правни институт у прекршајном праву након ступања на снагу Закона о прекршајима из прве трећине 2014. године.

Споразум о признању прекршаја фактички посматрано је преузет из кривичнопроцесног права, тј. преузет је из Законика о кривичним поступку који је са изменама и допунама из 2009. године предвидео институт споразума о признању кривице. Под истим називом (споразум о признању кривице) са минималним прецизирањима уведен је и у Закон о прекршајима и то Законом о изменама и допунама Закона о прекршајима из 2009. године. Закон о прекршајима који је ступио на снагу почетком 2014. године, садржао је више промена у односу на претходни, док се једна од њих односила и на институт споразума о признању кривице који је променио свој назив у споразум о признању прекршаја. У актуелном Закону о прекршајима из 2016. године, законодавац није начинио неке додатне измене овог института.

Пре него што се настави са даљим разматрањем ове проблематике, нужно је да се укаже на значај споразума о признању прекршаја, који се огледа у томе да се брже и ефикасније оконча судски процес и да се на тај начин постигне знатно процедурално ефикаснији прекршајни поступак. Учесталом применом овог института постигнуће се смањење броја предмета у раду што ће у знатној мери повећати ефикасност суда и у оним поступцима у којима закон није предвидео могућност споразума.

Да би претходно заиста и било могуће потребно је постојање законских предуслова, у смислу под којим околностима је могуће закључити споразум о признању, али као веома важан други елемент је воља странака да се закључи споразум, односно да се иницирају преговори како би се постигао споразум о признању прекршаја, тј. прихварању прекршајне одговорности и да се постигне договор око висине и врсте прекршајне санкције.

Настанак и развој споразума о признању прекршаја у прекршајном законодавству Републике Србије, са освртом на настанак овог института у Сједињеним Америчким Државама

Настанак, а у одређеној мери и развој споразума о признању прекршаја у прекршајном законодавству Републике Србије тешко да може да се посматра одвојено од настанка и развоја овог института у кривичнопроцесном законодавству. С друге стране посматрано, да би се могли разумети разлози имплементирања овог института у кривичнопроцесно законодавство, морају се сагледати околности настанка споразума о признању, али и разлози његовог опстанка у страном законодавству.

Сврха поменутих сагледавања је у томе да се може разумети степен и брзина прилагођавања овог института реалним потребама не само законодавства, већ и друштва.

Настанак споразума о признању је временски тешко одредити првенствено из разлога јер је представљао несудски облик решавања, те стога је и разумно због чега не постоје писани трагови о томе све до средине осамнаестог века и то у Сједињеним Америчким Државама.[1]

Изворни назив овог института у Сједињеним Америчким Државама је *plea bargaining*, што се може у слободном преводу изједначити са „договарањем“ или „преговарањем“. Сматра се да је овај институт први пут примењен 1808. године и то у случају у којем се окривљеном стављало на терет кривично дело незаконите продаје алкохола.[2]

Постоје и они подаци који наводе да је овим институтом постигнута условна осуда и у случају када се окривљеном стављало на терет кривично дело убиства, 1848. године.[3] У неким сагледавањима настанка института споразума о признању у Сједињеним Америчким Државама, поједини аутори сматрају да је он настао доста касније од већ указаног и то 1970. године, при чему се најчешће наводи пресуда Врховног суда Сједињених Америчких Држава.[4]

Када би се покушало прецизније одредити период настанка овог правног института, у стручним дискусијама може се видети да аутори који оправдавају његово постојање сматрају да су корени видљиви у Библији (у причама о синовима Адама и Еве), али наравно постоје и они који су мање теолошки опредељени те стога заступају став да је споразум о признању настао и почео да се примењује непосредно након Америчког Грађанског рата.[5]

---

[1] Langbein, John, *Understanding the short history of plea bargaining*, Yale Law School, 1979., pp.262.
[2] Бајовић, Вања, *Споразум о признању кривице - упоредноправни приказ*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2009., стр.55-56.
[3] *Ibid.*, стр. 57.
[4] Илић, Иван , Споразум о признању кривице у теорији, легислативи и пракси, Зборник радова Правног факултета у нишу, LXIII, 2012., стр.405.
[5] Sanborn, Joseph, *A historical sketch of plea bargaining*, Justice Quarterly, vol. 3, issue 2, 1986., pp.112.

Током периода период XVIII и XIX века не постоје поуздани подаци у којој мери је кориштен споразум о признању у Сједињеним Америчким Државама из више резлога (почевши да једноставно није постојала пракса анализе података, ратови и сл.) али на основу савремених података, може се видети да је примена овог института све учесталија. Из ових статистичких анализа види се да данас у Сједињеним Америчким Државама проценат закључених споразума о признању достиже од 90% до 95% код кривичних предмета.[6]

У покушају да се утврди време настана тј. прве примене овог института, код стручне јавности која се бавила овим питањем наметнуло се још једно, а оно се односило и на „земљу порекла". Ови аутори приметили су да је институт споразума о признању настао у Сједињеним Америчким Државама, а не у Енглеској као колевци англосаксонског права. Разлози због који су ови закључци донети засновани су на чињеници да је у Енглеској покретање кривичног поступка било у рукама оштећеног, а не тужиоца као државног органа.[7]

У прилог поменутим тврдњама поједини аутори наводе да непостојање институционализованог јавног тужилаштва, у смислу државног органа, али и традиционално опредељење да се судски поступак спроводи по скраћеном принципу, без пороте, спречавали су појаву споразума о признању кривице, управо због одређене, могло би се рећи „ефикасности" поступка. У енглеском правном систему, по неким ауторима, није било „простора" за преговоре и споразуме тужиоца и окривљеног.[8]

За споразум о признању као позитивно правни институт, није од већег значаја када је настао и у којем правном систему. Знатно већи значај да је се он препознаје као добро решење за окончање поступка и у англосаксонском и у европскоконтиненталном праву.

Ако се посебно има на уму да се ова два правна система све више приближавају, што указује и Милан Шкулић. Најчешће се означава континенталноевропски систем као инквизиторски, док се англосаксонски као акузаторски. Ово терминолошко одређење у основи није употпуности тачно, јер иако континенталноевропски систем садржи одређене инквизиторске елементе те стога представља мешовити систем, исто као као што ни бројни англосаксонски системи више нису чисто акузаторског типа. Може се рећи да већина држава континенталне Европе има мешовите кривичне поступке, са изузетком Италије, која је након последње реформе свог кривичног процесног законодавства, кривични поступак уредила претежно на адверзијалним основама. Слично је и са државама које припадају тзв. енглеском говорном подручју, причему се првенствено мисли на Енглеску и Велс, али и Сједињене Америчке Државе које имају типичне адверзијалне кривичне поступке.[9]

---

[6] Кандић, Љубана, *Споразум о признању кривице*, Годишњак студената, година II, бр.1, 2014., стр. 2.

[7] *Ibid.*

[8] Бајовић, Вања, *Споразум о признању кривице - упоредноправни приказ*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2009., стр.133.

[9] Шкулић, Милан, *Доминантне карактеристике основних великих кривичнопроцесних система и њихов утицај на реформу српског кривичног поступка*, Crimen, вол.IV, бр.2, 2013, стр. 177.

Када је реч о увођењу споразума о признању у законодавство Републике Србије, мора се прво назначити да реформе (процесног) законодавства нису нити лаке за спровођење нити су често праћење општом подршком, што не значи да нема и супротних примера. Када је реч о реформа законодавства у Републици Србији, оне су начињене снажним кораком и то у више области права. Један од разлога тих реформи је усклађивање са стандардима Европске уније, али поред тога постоје и други разлози, а неспорно је један од њих је и постизање ефикаснијег рада суда, односно ефикаснијих и бржих поступака. Један од разлога због чега су многи аутори сагласни са ставом да је потребан бржи и ефикасније процес, поред већ указаних разлога, је да би такав процес био и успешан инструмент у борби против криминалитета, наравно уз постизање циљева генералне и специјалне превенције. Из претходног произилази да се поменуто може постићи управо ефикаснишћу и да се са краћим трајањем процеса не само поштује начело разумног суђења већ се доприноси заштити основних људских права и слобода.[10]

У прекршајно законодавство, институт споразума о признању прекршаја први пут се предвиђа у Закону о прекршајима из 2009. године[11] и то као споразум о признању кривице.

Разлог због чега је законодавац предвидео термин „кривице“ је искључиво због тога што је овај институт преузет из Законика о кривичном поступку из исте те године.

Аутор Милан Шкулић[12] посебно назначава да је споразум јавног тужиоца и окривљеног о признању кривице на начин на који је то предвидео Законик о кривичном поступку из 2009. године[13] у великој мери начињено по узору на Законик о кривичном поступку из 2006. године[14] који никада није целовито примењиван.

Већ поменути Закон о прекршајима из 2009. године у глави 27а, под називом споразум о признању са пет чланова уређује овај институт.

Због целисходности овог рада, неће се начинити приказ свих чланова, већ ће се указати само на законско дефинисање споразума о признању и начин на који је законодавац предвидео његово закључивање.

По тадашњем Закону о прекршајима у члану 206а предвиђа се да када се прекршајни поступак води за један прекршај или за више прекршаја у стицају, овлашћени подносилац захтева може предложити окривљеном и његовом браниоцу закључење споразума о признању кривице, односно окривљени и његов

[10] Бејатовић, Станко, *Споразум о признању кривичног дела и друге поједностављене форме поступања у кривичном процесном законодавству Србије као Инструменти нормативне ефикасности кривичног поступка,* у Зборнику „Правни систем Србије и стандарди Европске уније и Савета Европе“ којег је приредио Бејатовић, С., књига 4, Правни факултет у Крагујевцу, 2009., стр. 85-86.

[11] Закон о прекршајима, Сл. гласник РС, бр. 101/2005, 116/2008 и 111/2009

[12] Шкулић, Милан, *Кривично процесно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2015., стр. 332.

[13] Законик о кривичном поступку из 2009.г., Сл. лист СРЈ, бр. 70/2001 и 68/2002 и Сл. гласник РС, бр. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 - др. закон, 49/2007, 20/2009 - др. закон и 72/2009

[14] Законик о кривичном поступку из 2006.г., Сл. гласник СРЈ, бр. 46/2006, чланови од 304 до 308.

бранилац могу овлашћеном подносиоцу захтева предложити закључење таквог споразума.

Када се упути поменути предлог, странке и бранилац могу преговарати о условима признања кривице за прекршај, односно прекршаје који се окривљеном стављају на терет.

Споразум о признању кривице мора бити у писаном облику и може се поднети најкасније до завршетка првог рочишта за одржавање претреса.

На крају овог члана, законодавац је предвидео да се споразум о признању кривице подноси судији.

Споразум о признању прекршаја први пут се законодавно уређује са овим терминолошким одређењем од ступања на снагу Закона о прекршајима из прве трећине 2014. године.

У глави 26 Закона о прекршајима из 2014. године[15] под називом Споразум о признању прекршаја са шест чланова и то од члана 233 до члана 238 се уређује овај нови прекршајни институт.

Закључивање споразума предвиђа се првим чланом овог дела, тј. чланом 233. Поменути члан уређује закључивање споразума у четири тачке и то на следећи начи:

(1) Када се прекршајни поступак води за један прекршај или за више прекршаја у стицају, овлашћени подносилац захтева, усмено или писано, може предложити окривљеном и његовом браниоцу закључење споразума о признању прекршаја, односно окривљени и његов бранилац могу овлашћеном подносиоцу захтева предложити закључење таквог споразума.

(2) Када се упути предлог из става 1. овог члана, странке и бранилац могу преговарати о условима признања прекршаја који се окривљеном стављају на терет.

(3) Споразум о признању се подноси судији до доношења првостепене одлуке.

(4) Споразум о признању се не може закључити у вези са прекршајем за који се издаје прекршајни налог.

Мишљења смо да је потребно овде назначити да поред неки прецизирања у смислу начина подношења захтева, најзначајнија промена је у томе што је у Закону о прекршајима из 2009. године предвиђено да се може поднети најкасније до завршетка првог рочишта за одржавање претреса, док у Закону о прекршајима из 2014. године предвиђено да се може до доношења првостепене одлуке.

Значајно је да се укаже и на ограничење примене овог института, које је предвиђено у закону из 2014. године, а оно се односи на то да се споразум о признању не може закључити у вези са прекршајем за који се издаје прекршајни налог.

Прекршајни налог је такође једна од новина овог закона, а законодавац је предвидео да се прекршајни налог издаје када је за прекршај законом или другим прописом од прекршајних санкција предвиђена само новчана казна у фиксном износу.

[15] Закон о прекршајима, Сл. гласник РС бр. 65/13

Законодавно предвиђање споразума о признању прекршаја у актуелном Закону о прекршајима

Закон о прекршајима из 2016. године[16], питање споразума о признању прекршаја уредио је на начин који ће бити указан у наставку овог дела рада.

Законодавац је предвидео закључивање споразума на начин да када се прекршајни поступак води за један прекршај или за више прекршаја у стицају, овлашћени подносилац захтева, усмено или писано, може предложити окривљеном и његовом браниоцу закључење споразума о признању прекршаја, односно окривљени и његов бранилац могу овлашћеном подносиоцу захтева предложити закључење таквог споразума.

Затим, када се упути поменути предлог, странке и бранилац могу преговарати о условима признања прекршаја који се окривљеном стављају на терет.

Споразум о признању се подноси судији до доношења првостепене одлуке.

Споразум о признању се не може закључити у вези са прекршајем за који се издаје прекршајни налог.

Садржину споразума, законодавац је предвидео у члану 234.

Споразум о признању прекршаја мора да садржи седам елемената и то:

1) опис прекршаја који се окривљеном ставља на терет;
2) признање окривљеног да је учинио прекршај из тачке 1. овог става;
3) споразум о врсти и висини казне, односно о другим прекршајним санкцијама које ће окривљеном бити изречене;
4) изјаву овлашћеног подносиоца о одустајању од прекршајног гоњења за прекршаје који нису обухваћени споразумом о признању;
5) споразум о трошковима прекршајног поступка, о одузимању имовинске користи прибављене прекршајем, о повраћају предмета прекршаја и о имовинскоправном захтеву, уколико је поднет;
6) изјаву о одрицању странака и браниоца од права на жалбу против одлуке суда донесене на основу прихватања споразума о признању;
7) потпис странака и браниоца.

У другом ставу овог члана законодавац је прописао да у споразуму о признању прекршаја овлашћени подносилац захтева и окривљени се могу сагласити о изрицању окривљеном казне која, по правилу, не може бити испод законског минимума за прекршај који се окривљеном ставља на терет.

Законодавац је предвидео у члану 235. да о споразуму о признању одлучује суд, који споразум може одбацити, усвојити или одбити и да ће суд споразум о признању одбацити ако је поднет након доношења првостепене одлуке. Против решења о одбацивању споразума о признању жалба није дозвољена.

[16] Закон о прекршајима, Сл. гласник Р. Србије, бр. 65/2013 и 13/2016

Одлуку о споразуму о признању прекршаја (члан 236), одређено је на начин да ће суд пресудом усвојити споразум о признању ако на основу споразума утврди:

1) да је окривљени свесно и добровољно признао прекршај, односно прекршаје који су предмет захтева и да је искључена могућност признања окривљеног у заблуди;
2) да је споразум закључен у складу са одредбама члана 234. Закона о прекршајима;
3) да је окривљени потпуно свестан свих последица закљученог споразума, а посебно да у потпуности разуме да се споразумом одриче права на суђење и улагање жалбе против пресуде суда донете на основу решења о усвајању споразума;
4) да споразумом о признању нису повређена права оштећеног.

Затим, истим чланом предвиђено је да када није испуњен један или више услова из овог члана, суд ће донети решење којим се одбија споразум о признању. Признање окривљеног дато у споразуму који од суда није прихваћен, не може бити доказ у прекршајном поступку.

Када поменуто решење постане правноснажно, споразум и сви списи који су са њим повезани издвајају се у посебне списе и уништавају се пред судом, о чему се саставља службена белешка у том посебном предмету.

На крају ово члана, законодавац је још предвидео и да одлука суда о споразуму о признању доставља се овлашћеном подносиоцу захтева и окривљеном, односно браниоцу ако га има.

Жалба против одлуке о споразуму о признању прекршаја, предвиђена је чланом 237, на начин да се против решења суда о одбијању споразума о признању, жалба може изјавити у року од осам дана од дана када је решење достављено од стране овлашћеног подносиоца захтева, окривљеног и његовог браниоца.

Истим чланом још се предвиђа да против пресуде суда о усвајању споразума о признању није дозвољена жалба.

На крају, законодавац је уредио питање пресуде о усвајању споразума о признању прекршаја чланом 238. и то на начин да пресудом којом усваја споразум о признању суд окривљеног оглашава одговорним и изриче му казну, односно другу прекршајну санкцију и одлучује о осталим питањима предвиђеним у споразуму о признању.

Пресуда мора одговарати садржају споразума о признању и мора да садржи и податке из члана 251. Закона о прекршајима.

Пресуда из става 1. овог члана доставља се лицима из члана 256. Закона о прекршајима.

Овим чланом још се предвиђа да ако је споразумом о признању предвиђено одустајање овлашћеног подносиоца захтева од прекршајног гоњења за прекршаје који нису обухваћени споразумом о признању, суд у односу на те прекршаје доноси пресуду из члана 253. Закона о прекршајима.

Статистички показатељи учесталости примене споразума о признању прекршаја

Један од начина сагледавања ефикасности неког правног института је да се размотре доступни статистички показатељи и да се на основу њих дође до закључка не само о учесталости његове примене, већ и о могућој будућој тенденцији.

Статистички подаци који се односе на споразум о признању прекршаја представљају анализу његове примене на територији Прекршајног суда у Новом Саду. У периоду прве половине 2016. године закључено је око 5000 споразума о признању прекршаја. По истим подацима, може се видети да неколико месеци раније, број закључених споразума о признању прекршаја је био око 1000. По анализи података од лица која су обрађивала ове податке које се односе на споразум о признању прекршаја на овом подручју, може се видети да на самом почетку примене овог споразума је на годишњем нивоу било око 1000 закључених споразума, док се у последње време око 100 споразума закључи недељно. Исти аутори наводе да су грађани овај институт прихватили са „зазором“ али да су касније схватили да са закључењем споразума ипак имају посебне погодности, те је стога и разумљиво разлог због чега се све више закључују споразуми о признајну прекршаја.[17]

Исто истраживање је показало да када је реч о споразуму о признању прекршаја, по показатељима и анализи окривљени се опредељују на закључење споразума о признању прекршаја јер се добија минимална новчана казна, казнени поени се изричу, док се заштитна мера забране упрвљања моторним возилом у неким случајевима не изриче или се знатно смањује и то када се ради о забрани од 30 дана онда се не изриче док се изриче на два месеца у случајевима када је законом прописано да забрана буде четири месеца. Споразум о признању прекршаја у највећој мери се закључује услед кршења Закона о безбедности саобраћаја на путевима, те стога су подаци и најцелисходнији за обраду и анализу.

На основу истих показатеља може се видети да су разлози за опредељење окривљеног да закључи споразум о признању прекршаја поред мање новчане казне односно, због могућности преговора око висине и врсте прекршајне санкције, да не постоји суђење, да нема судских трошкова и да се све завршава са једном посетом плицијској управи (ако се ради о саобраћајним прекршајима). Значајан разлог за опредељење за закључење споразума је и у томе што се споразум може сачинити и у месту где није настао, те на тај начин и тако долази до смањења трошкова за окривљеног.[18]

---

[17] Инг-про, *Споразум о признању прекршаја*, преузето са: http://propisi.net/v/a2ffa405-5cb4-4fac-83e5-d626f7cb2b2b, 10.08.2016.
[18] *Ibid.*

Закључна разматрања

Споразум о признању прекршаја, као веома значајан позитивноправни институт који има за циљ да у околностима у којима је Закон о прекршајима предвидео могућност да дође до закључења споразума, постигне брже и ефикасније окончање судског процеса, чиме се постиже знатно процедурално ефикаснији прекршајни поступак, са знатно мањим трошковима.

На посредан начин, значај овог института је и код поступака код којих законодавац није предвидео могућност споразума о признању прекршаја, јер ће суд услед повећања ефикасности моћи већу пажњу да посвет управо тим процесима.

Иако је споразум о признању прекршаја релативно млад институт у прекршајном законодавству Републике Србије, на основу статистичких показатеља може се видети да степен његове примене има узлазну путању.

Споразум о признању прекршаја, представља веома комплексан институт, а противници његове примене доводе у питање улогу суда, у смислу да суд поред надзорне функције не утиче на договор између окривљеног и овлашћеног подносиоца захтева приликом преговора о висини и врсти казне те се стога и покреће питање да ли се постиже сврха кажњавања, али и да ли је овлашћени подносилац захтева меродаван да разматра и процењује висину казне или друге прекршајне санкције за конкретни прекршај.

С друге стране посматрано, поред процесне ефикасности, која је већ поменута и смањења трошкова суда, применом овог института дефинитивно ће се утицати и на ниво оптерећења процесних субјеката. Посебан значај огледа се и у постизању циљева генералне и специјалне превенције, што се постиже са ефикаснишћу суда.

Код процеса који дуже трају због своје комплексности али и због преоптерећености суда услед великог броја предмета у раду, често се поставља питање код стручне јавности, а посебно код шире јавности, о неефикасним судовима и да се на тај начин не постиже сврха кажњавања што има негативан утицај на специјалну, а посебно на генералну превенцију.

Са овим радом, указано је на неке специфичности споразума о признању прекршаја, али поједина питања су остала отворена за будуће разматрање ове комплексне проблематике.

Литература:

1. Bajović, Vanja, *Sporazum o priznanju krivice - uporednopravni prikaz*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009.
2. Bejatović, Stanko, *Sporazum o priznanju krivičnog dela i druge pojednostavljene forme postupanja u krivičnom procesnom zakonodavstvu Srbije kao Instrumenti normativne efikasnosti krivičnog postupka,* u Zborniku „Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope“ kojeg je priredio Bejatović, S., knjiga 4, Pravni fakultet u Kragujevcu, 2009., str. 85-106.

3. Zakon o prekršajima, Sl. glasnik R. Srbije, br. 65/2013 i 13/2016
4. Zakon o prekršajima, Sl. glasnik R. Srbije, br. 101/2005, 116/2008 i 111/2009
5. Zakonik o krivičnom postupku iz 2006.g., Sl. glasnik SRJ, br. 46/2006
6. Zakonik o krivičnom postupku iz 2009.g., Sl. list SRJ, br. 70/2001 i 68/2002 i Sl. glasnik RS, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 - dr. zakon, 49/2007, 20/2009 - dr. zakon i 72/2009
7. Ilić, Ivan , *Sporazum o priznanju krivice u teoriji, legislativi i praksi*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u nišu, LXIII, 2012., str. 405-423.
8. Ing-pro, Sporazum o priznanju prekršaja, preuzeto sa: http://propisi.net/v/a2ffa405-5cb4-4fac-83e5-d626f7cb2b2b, 10.08.2016.
9. Kandić, Ljubana, *Sporazum o priznanju krivice*, Godišnjak studenata, godina II, br.1, 2014., str.1-10.
10. Langbein, John, *Understanding the short history of plea bargaining*, Yale Law School, 1979., rr.261-272.
11. Sanborn, Joseph, *A historical sketch of plea bargaining*, Justice Quarterly, vol. 3, issue 2, 1986., rr.261-272.
12. Škulić, Milan, *Dominantne karakteristike osnovnih velikih krivičnoprocesnih sistema i njihov uticaj na reformu srpskog krivičnog postupka*, Crimen, vol.IV, br.2, 2013, str.176–234.
13. Škulić, Milan, *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015.

PLEA BARGAINING OF MINOR OFFENCE IN THE MISDEMEANOR LAW IN SERBIA

Summary: The complexity of plea bargaining of minor offence is that in circumstances prescribed by law, a defendant and a claimant, existence of mutual will start negotiations on the type of sanctions after defendant accept responsibility. This positive legal institute is relatively new in the domestic legislation, both in the criminal procedure, and in the minor offense, and therefore is still under "eye" of professional and the general public. Certain segments of this legal institute raise questions of its justification, especially the purpose of punishment due to the possibility of agreement on the type of sanction. On the other hand, the importance of its application is that it achieves the efficiency of court proceedings, the court reduced costs and less process work for process subjects. In addition to these questions so far, the special attention is on the implementation and development of this institute in misdemeanor legislation of the Republic of Serbia. The application and frequency of plea bargaining is shown through statistical data which are presented in this paper.

Key words: plea bargaining of minor offence, plea bargaining of criminal cases, acceptance of misdemeanor responsibility, negotiations about the type of sanctions

БОРИСЛАВ БОЈИЋ*
СВЕТИСЛАВ ВЛАЈНИЋ
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 343.915:343.8
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 21.10.2016
Страна: 419-430

ЗНАЧАЈ И ПРИМЕНА АЛТЕРНАТИВНИХ САНКЦИЈА ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА

Сажетак: Алтернативне санкције у систему малолетничког правосуђа темељ су модерног кривичног права и представљају сасвим другу форму санкционисања малолетних учинилаца кривичних дела, засновану на алтернативном приступу разрешења друштвених односа насталих поводом извршења кривичног дела. Овај модел санкционисања малолетних учинилаца кривичних дела, који се противи примени било ког облика лишења слободе малолетника, данас је општеприхваћен у многим европским законодавствима. У складу са актуелним европским трендовима и наше кривично законодавство увело је алтернативне санкције у постојећи систем малолетничког правосуђа, са циљем да се отклоне негативни ефекти краткотрајних казни затвора и оствари већа корист за друштво, жртву и учиниоца кривичног дела. У раду су представљене основна идеја и темељи примене овог система, као и значај и улога алтернативних санкција у систему малолетничког правосуђа европских држава.

Кључне речи: малолетници, делинквенција, малолетнички криминалитет, алтернативне санкције, диверзионе мере

Увод

Малолетничка делинквенција један је од највећих проблема савременог друштва. Деца и маолетници, нажалост, све чешће се јављају у улози учинилаца најтежих кривичних дела и прекршаја и то постаје веома важно питање коме се морају посветити не само друштвени чиниоци који доносе одлуке од значаја за супростављање овој појави – већ и читаво друштво које тражи начине за одговарајућу реакцију. Деца и малоленици која крше закон у највећој мери не чине то по својој слободној вољи и то је нешто што морамо имати на уму. У великом броју случајева малолетнички криминалитет резултат је ограничених могућности које деци и малолетницима стоје на располагању у току њиховог развоја. Наравно, то је само један од фактора ризика. Малолет-

* borislav@pravni-fakultet.info

ници који су у сукобу са законом често су жртве злостављања и занемаривања, немарног и лошег родитељства или су одрасли у породицама које су се бориле са финансијским односно економским потешкоћама, те су од најраније младости сведоци лоших примера односно узора око себе. Говорећи о малолетничкој делинквенцији и малолетничком криминалитету – говоримо пре свега о неуспеху друштва и система да обезбеде здраво окружење за развој и одрастање деце и малолетника. Означавање такве деце као проблематичне и њиховим строгим искључењем из друштва изрицањем најтежих малолетничких санкција (малолетничког затвора, нпр.), а не пружањем других алтернативних видова помоћи усмерених на њихову рехабилитацију – може итекако утицати на даљи развој личности малолетника и њихово одрастање. То неретко доводи до даље криминализације малолетника и чињења нових кривичних дела када одрасту.[1]

Савремено друштво полако схвата да је досадашњем, искључиво репресивном систему реакције на малолетнички криминалитет потребна промена. Малолетницима, учиниоцима кривичних дела је потребна подршка а напори друштва за њихову рехабилитацију нису довољни за њихове развојне потребе иако првенствено само друштво има обавезу да осигура и обезбеди посебну заштиту свим малолетницима.

Малолетни учиниоци кривичних дела се умногоме разликују од одраслих учинилаца и стога се у кривичном праву третирају другачије. Суд узима у обзир личност и потребе малолетника, па је и друштвена реакција према малолетним учиниоцима кривичних дела пре свега усмерена на образовање и мере усмерене на помоћ у њиховом развоју, уклањање узрока анти-социјалног и криминалног понашања и спречавање поновног извршења кривичних дела. Све процедуре које укључују санкционисање малолетних преступника у малолетничком правосуђу морају поштовати принцип пропорционалности, узимајући у обзир не само злочин и ризике за друштво, већ и личност малолетника, кућно окружење, старост, образовање и склоности. Систем малолетничког правосуђа одавно поступање према малолетним учиниоцима кривичних дела темељи на претходно поменутим чиниоцима те досадашњи, искључиво репресивни систем санкционисања малолетника, мења системом алтернативних санкција које се све чешће изричу малолетним учиниоцима кривичних дела, па чак и оних најтежих.

Све претходно наведено, основа је и темељ текста који је пред нама а у коме ћемо се укратко осврнути на значај имплементације система алтернативних санција према малолетницима у малолетничком правосуђу. Пре него што пређемо на то питање, укратко ћемо се оврнути на специфичности кривичноправног положаја малолетника које су заправо основни разлог све чешће имплементације новог модела санкционисања малолетних учинилаца кривичних дела утемељеног на систему алтернативних санкција.

[1] Видети опширније: *„The rights of children in conflict with the law“,* Ministry of Justice of Montenegro, Juvenile Justice Reform Commission UNICEF, Podgorica, 2007., pp. 4-5

Специфичност кривичноправног положаја и система малолетничких санкција у кривичном праву

Недозвољено и неприхватљиво понашање, криминалитет малолетника, малолетничка делинквенција...само су неки од термина који се користе да објасне односно опишу негативну друштвену појаву која је позната од најстаријих времена.[2] Ова друштвена појава није последица нити продукт искључиво савременог доба већ се малолетници као учиниоци прекршаја и кривичних дела јављају од када постоји свет и цивилизација, док се у савременим условима усложњавају и умножавају модели неприхватљивих понашања малолетника и деце којима није страно вршење и најтежих дела на најбескрупулознije начине.

Савремено доба пак, донео је нешто ново када је у питању положај малолетника у кривичном праву и однос друштва према њима. Данас малолетници, као посебна (специфична) категорија грађана, подлежу специфичном и по много чему посебном третману државних органа па тако и у кривичноправном смислу где за малолетнике важе нека посебна правила поступка.[3] Ипак, није одувек и свугде тако било.

У различитим културама и заједницама, посматрано кроз историју, постоји огромна разлика у третирању кривичноправног положаја и наравно кривичне одговорности малолетника, а самим тим направљен је и различит систем реакције. У свом односу према малолетничком криминалитету, већина држава данас углавном се фокусира на учиниоца и његов нпр. криминални акт, а напори државе и њених судских органа усмерених на рехабилитацију малолетних учинилаца неретко су потиснути у страну искључивим ретрибутивним, традиционално репресивним приступом и поступањем према малолетницима. Овакав приступ резултат је уверења да су појединци свесно изабрали криминално понашање и да су стога одговорни за своје понашање, без обзира на узраст и степен развоја. Сходно томе, главни циљ старог система малолетничког правосуђа је да се утврди кривична одговорност – тј. кривица малолетног учиниоца кривичног дела, која се обавља у поступку који је прописан законом. Резултат овог процеса је санкција која одражава тежину кривичног дела и која има ефекат застрашивања.

Насупрот томе, приступ заснован на систему алтернативних санкција и рехабилитацији малолетника, ослања на мишљење да је дело малолетника по-

---

[2] Више о томе видети: Shoemaker, D.J. „*Theoriea of Delinquency, An Examination of Explanation of Delinquent Behavior",* New York, Oxford, 1990, стр. 7 -12.

[3] У ширем смислу, поступак према малолетним осуђеницима води се на основу принципа постављених за вођење кривичног поступка према малолетницима. Подсећања ради, у циљу што потпуније заштите личности малолетног учиниоца кривичног дела у кривичном поступку, направљен је низ одступања од редовног кривичног поступка за пунолетне учиниоце. Одступања се односе на архитектонику поступка и његову јавност, органе који учествују у поступку и специфична решења код низа питања, која се односе на лице према коме се води поступак. Бановић, Б., *Кривично процесно право*, Факултет безбедности и ЈП „Службени гласник", Београд, 2008., стр. 272.

следица специфичности личности малолетника, узраста као и да је резултат низа фактора, почев од неадекватне родитељске контроле и заштите, лошег социјалног или еконономског окружења и тд. Темељ оваквог начина реакције друшва на криминалитет малолетника утемељен је и на приступу који подразумева да је криминално понашање деце и омладине заправо резултат неспособности „младог човека“ да самостално доноси одлуке и самим тим доводи до ограничене одговорности за такво понашање. Са друге стране, тај приступ произлази из мишљења да и друштво има одговорност и дужност да обезбеди адекватну бригу и заштиту за сву децу и младе. Стога, савремена друштва воде се чињеницом да је кроз интервенцију државних правосудних, социјалних и других органа као и алтернативни систем санкција које се изричу малолетним учниоцима кривичних дела неопходно спречити преступника у будућем вршењу кривичних дела и злочиначком понашању и да му је неопходно пружити потребну помоћ да исправи постојећа неприхватљива понашања.[4]

Говорећи о специфичном положају малолетника неопходно је имати у виду да се малолетници од одраслих разликују по степену интелектуалне и емоционалне зрелости, али и развијене свести о својим поступцима као и одговорностима за исте. Управо ова чињеница даје нам јасан сигнал и знак да су малолетна лица мање одговорна у друштвеном и моралном смислу и да се не могу третирати као одраасле особе. Ове околности такође указују да су малолетници у великој мери подложни утицајима које њихов развој и понашање могу усмерити ка асоцијалном и антисоцијалном понашању, те вршењу кривичних дела и прекршаја.[5] Управо зато, кривичноправни статус малолетника, у кривичном законодавству, директно је условљен са утврђивањем њихове старосне границе. Међутим, овде нас очекују проблеми условљени особеностима у развоју сваке индивидуе, па самим тим и малолетника. Зато је, прецизније посматрано, немогуће индивидуално утврђивати степен наступања зрелости сваког малолетника. Исто тако, у упоредном законодавству, постоји велика неуједначеност у прописивању старосне границе малолетства. Генерално посматрано, у кривичноправном статусу малолетника и њиховом третирању у кривичном законодавству, можемо издвојити два основна модела њиховог статуса: „*welfare*“ (заштитнички) модел и „*justice*“ (правосудни) модел.

Први од наведена два модела - заштитнички „*welfare*“ модел, појављује се још почетком XX века а одликују га велика овлашћења судије у судском поступку као и одсуство непотребног формализма, напуштање пропорционалног изрицања кривичних санкција, као и неодређеност у сакционисању малолетника. Личност малолетника избија у први план насупрот дотадашњем класичном моделу санкционисања малолетника.[6] У таласу промена после Другог светског рата јавља се овај модел статуса малолетника.

---

[4] Видети опширније: Koller-Trbovic, N., Koren Mrazovic, M., Cvjetko, B., Zizak, A.: *“Model of out-of-court settlement in a penal procedure against minors and young adults”*, Department for behavioural disorders of the Education-rehabilitation faculty, Zagreb.

[5] http://www.stetoskop.info/Uticaj-medija-na-maloletnicku-delikvenciju-u-Srbiji-4663-s1-content.htm, Доступно: 08.03.2016.

[6] Више о томе видети: Ancel, M., Друштвена одбрана, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1991.

Други, правосудни (*„justice“)* модел појављује се у измењеним друштвеним околностима насталим у другој половини XX века. Оно што је, у ствари, допринело појави овог модела јесу шире друштвене промене у већини европских држава, настале са наступајућом привредном кризом и губитком друштвене подршке према дотадашњем (институционалном) третману и односу према малолетницима. Тако у наредном периоду жртва постаје централна личност у судском поступку што свакако представља новину у кривичном законодавству.

Управо претходно поменуте специфичности кривичноправног статуса малолетника и саме личности малолетника, у великој мери су разлог за примену другачијих метода санкционисања малолетних учинилаца кривичних дела заснованих на алтернативним санкцијама. У редовима који следе, најпре ћемо указати на значај и основне карактеристике алтернативног система санционисања малолетника у систему малолетничког правосуђа а потом ћемо се бавити и имплементацијом овог система.

Значај алтернативних санкција у систему малолетничког правосуђа

Историјски посматрано, затвори у почетку нису коришћени као казна у данашњем облику, већ су били начин да се ограничи кретање криминалаца до момента када је заказано извршење телесне или смртне казне. Наравно, модерни казнени систем је знатно еволуирао од овог првобитног и сада је развијен диференциран приступ. Посматрано из криминолошке перспективе, затвори се првенствено схватају као начин санкционисања који има следећу сврху: одвраћање, искључивање учиниоца кривичног дела из друштва, одмазду и рехабилитацију[7]. Политичка и академска расправа о томе да ли ови циљеви могу да се постигну и на други начин, применом алтернативних видова санкционисања одавно је једна од најважнијих у казненим системима многих држава.

Једна ствар која је сигурна јесте да ће већина учинилаца кривичних дела у затвору бити пуштена назад у друштво, само је питање како ће се у том друштву уклопити и како је боравак у затвору утицао на њихову рехабилитацију. У случајевима када постоје услови за примену неких од алтернативних санција казни затвора, учиниоцима се све чешће изричу неке друге санкције јер затворски систем представља све већи финансијски терет за државу. Управо зато, алтернативне санкције казни затвора имају велики потенцијал да драматично смање стопу поврата, што заузврат смањује затворску популацију и трошкове откривања и кажњавања злочина. Поред наведеног, постоји потреба да се све више размотри могућност комбинације одговарајућих казни и рехабилитационог програма тако да учинилац може бити успешно реинтегрисан у друштво.[8]

---

[7] Hale, C. et al., „Criminology”, Oxford University Press, Oxford 2005, p. 547

[8] Видети опширније: http://www.qcea.org/wp-content/uploads/2011/06/rprt-alternatives-en-jan-2010.pdf, Датум приступа: 10.03.2016. године

Основна карактеристика алтернативних санкција у малолетничком кривичноправном систему је да се постојеће санкције замењују социјалним, образовно-васпитним и медицинским мерама, као алтернативним и неформалним мерама чиме се врши контрола над мерама које се примењују према малолетницима. Тако се избегава се покретање кривичног поступка и процесом помирења оштећеног и учиниоца уз укључење и лица из његове најближе околине доприноси генерално превенцији будућег малолетничкогх криминалитета.

По угледу на друге земље код којих је овај систем односно начин поступања према малолетницима увелико актуелан, и у нашој земљи се од деведесетих година прошлог века започиње са новим програмима по узору на сличне програме који се примењују у развијеним земљама, чији је циљ примена алтернативних и неформалних мера уз рану превенцију малолетничког криминалитета. Посебно охрабрују резултати програма Дневни боравак који се у назад неколико година примењује у Београду и појединим другим градовима од стране Градских центара за социјални рад. Програмом су обухваћена деца и млади са израженим тешкоћама у понашању које су се манифестовале у виду незаинтересованости, вербалне и физичке агресије, слабог успеха у школи, нередовног похађања наставе, деструктивног понашања, злоупотреба психоактивних супстанци, недовољне контроле од стране родитеља, и др. Програм је први пут реализован у Земуну, укључује децу школског узраста, а реализација програма је везана за школу. Деца сваки дан у школским просторијама у мањим групама раде са стручњацима различитих профила на проблемима везаним за њихове породичне односе, понашање, успех у школи, коришћење слободног времена, и др. Учешће у програму и деце и родитеља је на принципу добровољност. Програм су прихватала деца која нису била укључена у вршење кривичних дела али су се кретала у друштву делинквената, а неки су чинили ситне прекршаје. Истраживања су показала да су учесници који су у континуитету били укључени у програм најмање три месеца, показивали побољшање у погледу емотивне стабилности, успеха у школи, смањења могућности за негативну идентификацију, и др.[9]

Примена алтернативних санкција према малолетницима у европском малолетничком правосуђу

Све европске државе у својим системима малолетничког правосуђа имају широк спектар санкција и мера за малолетне учиниоце кривичних дела и прекршаја што је, наравно, у складу са усвојеним међународним стандардима који, између осталог, обухватају и велики спектар мера које се изричу као алтернатива казни затвора.[10] У већини држава Европе данас постоји могућност одвраћања судских органа од изрицања казне и пак могућност комбиновања

[9] Шкулић, М., Стевановић, И., „*Малолетни делинквенти у Србији*“, Југословенски центар за права детета, Београд 1999., стр. 403-408

[10] Видети опширније: Pruin, I., Dünkel, F.: „*An overview about the different scopes of juvenile justice systems in Europe*“, *2011.,* p. 1650.

казне са условном осудом или одбацивања казне затвора и замене исте неком од алтернативних санкција. Системи алтернативних санкција у многим земљама варирају, па тако казне које се изричу за поједине прекршаје могу бити замењене у неким државама за неке од образовних мера. У другим државама постоје мере које се своде на посредовање и помирење између жртве и преступника, затим на репарацију и извињење жртви, што се показало итекако добро у процесу реинтеграције малолетника у друштво и његовог „враћања“ на прави пут. Оно што је заједничко у већини држава које уводе или су већ у своје системе малолетничког правосуђа увеле алтернативни приступ санкционисању маалолетних учинилаца кривичних дела је заправо идеја која се заснива на чињеница да уколико се сукоб већ реши у друштву - не постоји потреба за даљом стигматизацијом учиниоца, која би однела знатно више новца и кроз кривични поступак. На пример, у Немачкој , ако се малолетни учинилац пре почетка поступка већ извинио жртви и пристане да надокнади штету коју је произвео, јавни тужилац може одбацити случај без икаквих даљих услова или последица по учиниоца.

Сличан приступ је примењен и у земљама у којима је диверзиони приступ у комбинацији с (минимумом) репресивних мера присутан као могућа опција. Шта је заправо диверзиони приступ односно модел и на шта се односи? Диверзиони модели, односно диверзионе мере, или програми, су у основи резултат продора ресторативне правде и идеја на којима она почива. Примена ових мера подразумева искључење малолетног учиниоца кривичног дела из кривичноправне процедуре и укључење у социјалне програме, који ће бити много кориснији од казне затвора. „Посредовање, односно ресторативни приступ, у овом моделу замењују кривични одговор на извршено кривично дело.“[11]

Једна од алетернативних могућности у санкционисању малолетника је да тужилац или судија може обуставити случај за одређени временски период након што малолетни учинилац испуни посебне обавезе, као што су рад у заједници, поправка оштећења или учешће у неком од "курсева обуке". Сличан приступ је сасвим уобичајен и у источно-европским земљама које примењују приступ заснован на "ослобађању малолетника од кривичне одговорности", који се може комбиновати са образовним или другим алтернативним мерама.

У неким земљама, мере изречене у традиционалном, редовном кривичном поступку према малолетним учиниоцима кривичних дела може се комбиновати са мерама које изричу посебни управни органи или тела, попут специјаних „комисија за малолетника“ у Бугарској, Естонији или Русији. Ова тела могу изрећи потпуно или делимично испуњење посебних обавеза за малолетнике. Пренос одговорности и снага уређеног система санкционисања које ови органи и тела својим ауторитетом и ефикасношћу гарантују, уједно гарантују и поштовање стандарда малолетничког правосуђа и изречених алтернативних мера у потпуности. Управни органи у великом броју држава Европе такође избегавају сваки облик лишавања слободе малолетника као вид реакције

[11] Ћопић, С., *„Ресторативна правда и кривичноправни систем“,* Докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Нишу, Ниш, 2010, стр. 135.

на њихово криминално понашање. Осим тога, тенденција је чак и да се све мере које се евентуално изрекну малолетнику (без обзира да ли се ради о некој од казни, попут казне затвора, или о некој од алтернативних мера) изричу само у најкраћем могућем року и наравно, на што краћи временски период.[12] То је управо начин и да се предупреде све евентуалне негативне последице казне на даљи живот и одрастање малолетника.

У неким државама европског континенталног правног система, алтернативне санкције које се изричу малолетним учиниоцима кривичних дела називају се и "санкције заједнице" и подразумевају заправо све оне санкције и мере које не доводе до лишавања слободе у било ком облику. Ипак, у појединим државама у Европи могу се наћи и разлике између различитих система малолетничког правосуђа у том погледу, иако се суштински посматрано системи алтернативних санкција о којима говоримо у великој мери заснивају на истој идеји и сличним принципима.[13]

Као опште правило, које важи у већини држава, може се истаћи правило према коме се изрицање алтернативних санкција и мера заснива на *принципу хијерархије* односно утврђеном поретку, у коме ће приоритет увек бити дат некој од прописаних васпитних или образовних алтернативних мера, као најприкладнијим санкцијама. Ово редовно отвара могућност комбиновања неколико врста васпитних алтернативних мера или санкција. Други, општи принцип који се посебно истакао у Савету Европе је *принцип пропорционалности* кога такође судски органи треба да се придржавају када примењују образовне или диверзионе мере. У складу се претходно поменутим принципима дефинишу се следећи нивои санкционисања, од најмање до највише наметљивих:

1. Упозорења, укори, осуде без казне, образовне "директиве";
2. Новчане казне, рад у јавном интересу, репарација наредбе, посредовање;
3. Курсеви социјалне обуке и друге интензивније образовне санкције;
4. Мешовите казне, комбинација васпитних налога (који се могу окарактерисати као више "репресивни" начин суочавања са малолетним учиниоцима кривичних дела);
5. Условне казне без надзора од стране тзв. Пробационе службе;
6. Пробација;[14]
7. Условне казне са надзором од стране Пробационе службе, електронски надзор (мониторинг);
8. Едукационо стамбено збрињавање, затвори за малолетнике и слични облици лишавање слободе.

---

[12] Pruin, I., Dünkel, F. „*An overview about the different scopes of juvenile justice systems in Europe", 2011.,* p. 1684.

[13] Pruin, I., Dünkel, F., Grzywa, J. „*The Implementation of Alternative Sanctions and Measures into Juvenile Justice Systems*", Romanian Journal of Sociology, New Series, 2011., (1-2), 3-22.

[14] Пробација је у англосаксонском и нашем праву поступак надзора над понашањем особа које су у ризику након изрицања неке казнене мере или изласка из институције затвореног типа. Посебно се практикује у раду са малолетним делинквентима који реализују центри за социјални рад у сарадњи са другим релевантним институцијама, или са породицом уколико је она у стању да се у овај процес укључи. Доступно на https://sr.wikipedia.org/sr/Пробација, Датум приступа: 10.03.2016.; Видети опширније: http://www.justice.gov.uk/about/probation/, Датум приступа: 10.03.2016.

Алтернативне санкције у виду упозорења или укора (називају се још и вербалне санкције), неретко су праћене широким спектром алтернативних санкција које испољавају више или мање утицаја на живот учиниоца. Многе системи малолетничког правосуђа у свом спектру санкција имају васпитне мере (попут, рецимо образовних "директива" у Аустрији и Немачкој) или пак имају самосталне санкције као што су на пример пробација или условне казне затвора (нпр. Данска). Циљ таквих образовних директива је увек, са једне стране да се побољша образовни утицај а са друге стране и да се смањи утицај фактора ризика у свакодневном животу малолетника. Управо зато, законске одредбе треба да дају одређени степен дискреционог права судијама да нађу најподеснију директиву.

Такође, у неким државама Европе постоји и могућност изрицања новчане казне малолетним преступницима али се заиста може поставити питање да ли ове казне могу представљати адекватну алтернативу казни затвора јер се тада неминовно суочавамо са чињеницом и питањем да ли ће малолетници бити у могућности да плате новчане казне својим новцем?! Ипак, са друге стране, у Финској, на пример, новчане казне за малолетнике су генерално ниске и руководе се висином и износом џепарца којим малолетник располаже те се спроводе у договору са родитељима или старатељима малолетника.

Већина европских земаља данас нуди системе алтернативних санкција усмерене на помирење жртве и учиниоца уз посредовање али ипак, у неким земљама се посредовање скоро никад или пак веома ретко практикује због недостатка организационе инфраструктуре на локалном нивоу (Чешка, Пољска, Румунија...)[15]

Закључак

Системи малолетничког правосуђа већине држава Европе развили су посебне системе алтернативних санкција који се у великој мери разликују од традиционалног система санкционисања по великом спектру различитих образовних мера и санкције алтернативне природе заснованих на учешћу целе заједнице и крајњем преваспитању малолетника. Принцип према коме лишење слободе мора да остане последња мера која се изриче малолетном учиниоцу кривичног дела заступљен је широм света, али нису све државе почеле да примењују овај принцип на исти начин. Такође, и у европским земљама средње и источне Европе, затвор за малолетнике и друге затворске санкције губе значај и све чешће се мењају неком од алтернативних санкција.

Овакав развој система малолетничког правосуђа прати спровођење новог система „санкција заједнице“, које су се појавиле у Западној Европи крајем 1970-их, а у источној Европи још од раних 1990-их година. Диверзиони приступ у многим земљама стекао је велики значај и показао се као успешна алтернатива и добар начин суочавања са "свакодневно" учињеним бројним „сит-

[15] http://journalofsociology.ro/wp-content/uploads/2014/11/Full-text-pdf.26.pdf, Датум приступа: 10.03.2016.

ним“ делима од стране малолетника за која нарочито није пожељно увек изрицати најстроже санкције. Мере медијације и друге мере ресторативне правде као што су породичне групне конференције су успешно спроведене у неким земљама (Белгија, Немачка, Северна Ирска, итд) и у складу су са принципима алтернативног санкционисања маолелетника. Друге "конструктивне" васпитне санкције или мере (образовне мере или мере усмерене на стручно усавршавање, програми против агресије и насиља) су такође успешно имплементирани у многим државама и значајно су се проширили у последњих неколико деценија.

Када већ говоримо о диверзионим програмима, морамо истаћи и то да се исти примењују веома успешно у САД. Као пример успешности примене ових модела, можемо навести град Fairfeild, у држави Калифорнији , где је у временском периоду од средине 1999. године па све до 30. јуна 2006. године, укупно 492 малолетних лица учествовавало у овим програмима. Од тога, њих 91%, после завршетка програма није било предмет вођења новог кривичног поступка што итекако говори о ефикасности и значају имплементације ових мера, као и њиховој предности у односу на казну малолетничког затвора.

Још једна од веома интересантних могућности које нам долазе из англосаксонског правног подручја је и систем заснован на Центрима за дневно јављање који су настали у Енглеској 70-их година прошлог века, а касније су се развили и у САД-у преко центара за социјални третман делинквената. Малолетним делинквентима, који су прошли кроз читав програм социјалног третмана, било је дозвољено да се јављају у центар на третман. У САД, користе се све више, као облик санкције утемељен у заједници, који нуди алтернативу затварању, као и традиционалној пробацији. Они представљају облик посредног кажњавања, који се изриче са појачаним надзором и различитим врстама третмана и активности. Центри за дневно јављање нуде различите могућности, које су осмишљене с циљем да помогну делинквенту, да оствари живот у заједници. Такође, услуге које су доступне у оквиру ових центара су различите, и у њих спадају: помоћ у налажењу посла, помоћ у налажењу стана, саветовање и третман одвикавања од болести зависности, групно/индивидуално саветовање, програми професионалног и стручног оспособљавања, подршка у виду целодневног боравка, програми описмењавања, укључивање у послове корисне за заједницу, итд.[16] Овакви програми показали су се такође као веома значајни јер нуди малолетним учиниоцима кривичних дела не само алтернативу казни затвора већ и помоћ, у случају њиховог изрицања, да након истека казне што пре и што лакше могу да се реинтегришу у заједницу.

Ипак, неке европске земље, попут наше земље, суочавају се са недостатком инфраструктуре тј. инфрастуктурних капацитета за коришћење односно спровођење алтернативних санкција у пракси. Немачки систем алтернативних санкција према малолетницима може бити само пример добре праксе у том погледу, на који би и у нашој земљи требало обратити пажњу, односно који би се у великој мери могао имплементирати у систем малолетничког правосуђа Републике Србије.

[16] Бартон, С., „Особе осуђене због вожње у пијаном стању у програму центра за дневно јављање“, Криминологија и социјална интеграција, Загреб, 2005, стр. 11.

Литература:

1. Ancel, M., Društvena odbrana, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991*Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta* ("Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90 i "Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 4/96 i 2/97)
2. Banović, B., *Krivično procesno pravo*, Fakultet bezbednosti i JP „Službeni glasnik“, Beograd, 2008., str. 272.
3. Barton, S., „Osobe osuđene zbog vožnje u pijanom stanju u programu centra za dnevno javljanje“, Kriminologija i socijalna integracija, Zagreb, 2005, str. 11.
4. Bojić, B., Položaj maloletnika u krivičnom pravu, doktorska disertacija, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2013.
5. W.Sauer, Kriminologie, „Walter de Gruyter & CO.“ , Berlin, 1950
6. D.J. Shoemaker, Theoriea of Delinquency, An Examination of Explanation of Delinquent Behavior, New York, Oxford, 1990, *Krivični zakonik Srbije* („Službeni glasnik RS“, br. 85/05)
7. Jovašević, D.: *Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 45, 3/2008.
8. Jovašević, D., *Maloletničko krivično pravo,* Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Centar za publikacije, Niš, 2011., str. 40
9. Jovašević, D., *Položaj maloletnika u krivičnom pravu*, Niš, 2010Škulić, M., *Maloletničko krivično pravo,* Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2011., str. 271.
10. *Konvencija UN o pravima deteta iz 1989. godine*, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori broj 15/1990
11. Koller-Trbovic, N., Koren Mrazovic, M., Cvjetko, B., Zizak, A.: *“Model of out-of-court settlement in a penal procedure against minors and young adults”*, Department for behavioural disorders of the Education-rehabilitation faculty, Zagreb.
12. Nikolić, Ž., Jokšić, I., *Maloletnička delinkvencija - socijalnopsihološki i krivičnopravni aspekti,* monografija, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2011.
13. Perić, O., *Komentar Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, drugo, dopunjeno izdanje, „Službeni glasnik”, Beograd, 2007.
14. Pruin, I., Dünkel, F.: *„An overview about the different scopes of juvenile justice systems in Europe“, 2011.,* p. 1650.
15. Pruin, I., Dünkel, F., Grzywa, J. „*The Implementation of Alternative Sanctions and Measures into Juvenile Justice Systems*“, Romanian Journal of Sociology, New Series, 2011., (1-2), 3-22.
16. Stojanović, Z., *Komentar Krivičnog zakonika,* Službeni glasnik, Beograd, 2006.
17. *„The rights of children in conflict with the law“,* Ministry of Justice of Montenegro, Juvenile Justice Reform Commission UNICEF, Podgorica, 2007., pp. 4-5
18. Ćopić, S., *„Restorativna pravda i krivičnopravni sistem“,* Doktorska disertacija, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, 2010, str. 135.
19. Hale, C. et al., „Criminology”, Oxford University Press, Oxford 2005, p. 547
20. Škulić, M., *Maloletničko krivično pravo,* Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2011.
21. Škulić, M., Stevanović, I., „Maloletni delinkventi u Srbiji“, Jugoslovenski centar za prava deteta, Beograd 1999. 403-408

22. http://www.stetoskop.info/Uticaj-medija-na-maloletnicku-delikvenciju-u-Srbiji-4663-s1-content.htm, Dostupno: 11.03.2015.
23. http://www.kpa.edu.rs/data/akademija/nbp/NBP_2010_2.pdf, Datum pristupa: 11.03.2015.
24. https://sr.wikipedia.org/sr/Probacija, Datum pristupa: 10.03.2016.
25. http://www.justice.gov.uk/about/probation/, Datum pristupa: 10.03.2016.
26. http://journalofsociology.ro/wp-content/uploads/2014/11/Full-text-pdf.26.pdf, Datum pristupa: 10.03.2016.
27. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/cjat_eng/3_Alternatives_Incarceration.pdf, , Datum pristupa: 10.03.2016.
28. https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/181203.pdf, Datum pristupa: 10.03.2016.
29. http://www.qcea.org/wp-content/uploads/2011/06/rprt-alternatives-en-jan-2010.pdf, Datum pristupa: 10.03.2016.

SIGNIFICANCE AND APPLICATION OF ALTERNATIVE SANCTIONS AGAINST MINORS

Summary: Alternative sanctions in the juvenile justice system are the basis of modern criminal law and represent an entirely different form of sanctioning juvenile offenders, based on an alternative approach to resolving social relations created on the occasion of the crime. This model sanctioning of juvenile offenders, which is against using any form of detention of minors, has been widely accepted in many European jurisdictions. In accordance with current European trends and our criminal legislation have introduced alternative sanctions in the existing juvenile justice system, in order to eliminate the negative effects of short-term prison sentences and achieve greater benefit to society, the victim and the offender. This paper presents the basic idea and the foundations of this system, as well as the role and importance of alternative sanctions in the juvenile justice system of European countries.

Key words: juveniles, delinquency, juvenile delinquency, alternative sanctions, diversion measures

СИМА КНЕЖЕВИЋ*
Адвокат
Нови Сад

УДК 347.7:347.73
Пегледни рад
Примљен: 02.09.2016
Одобрен: 27.09.2016
Страна: 431-442

ИНДИВИДУАЛНЕ И ДЕРИВАТИВНЕ ТУЖБЕ У КОМПАНИЈСКОМ ПРАВУ

Сажетак: Правно регулисање функционисања привреде на тржишним принципима код нас је почело 80-тих година XX века и од тада се непрекидоно побољшава новим решењима. Пратећи трендове развијених земаља наше законодавсто у правни систем Републике Србије уводи посебне тужбе компанијског права. То су индивидуална тужба и дериватива тужба (actio pro socio- тужба за друштво). Индивидуалну тужбу може да подингне члан друштва у своје име и за свој рачун против лица са посебним дужностима ради накнаде штете коју му је то лице проузроковало повредом посебних (фидуцијарних) дужности према друштву. Дериватину тужбу може подићи члан друштва против лица која имају посебне (фидуцијарне) дужности према друштву због повреде дужности. Ову тужбу члан друштва може подићи уколико поседује одговарајући капитал-цензус и ако је писменим захтевом тражио од друштва да поднесе директну тужбу, а друшто овај захтев одбије или не поступи по њему. Увођење индивидуалне и дериватине тужбе у наш правни систем је свакако позитивна чињеница. Оно о чему треба расправљати су конкретна законска решења која се односе на индивидуалну и дериватину тужбу.

Кључне речи: Компанијско право, индивидуална тужба, дериватина тужба, фидуцијарне дужности

Увод

Након II Светског рата на простору бивше Југославије (као уосталом и свим социјалистичким земљама) напушта се концепт развоја тржишне економије. Привредним животом управља искључиво држава. Планска привреда, државне директиве и друге активности државних и партијских органа замењују тржишне принципе и законитости. Ово стање траје до краја 80-их година прошлог века, када долази до слома комунистичких режима и постепеног отварања према капиталистичком начину привређивања. Отварање ка тржишном пословању створио је један огроман празан простор који је требало правно регулисати.

* simaknezevic@gmail.com

Доношењем Закона о предузећима 1988.године (Сл.Лист СФРЈ 77/88, 40/89, 46/90, 61/90) учињен је дефинитивни заокрет ка тржишној привреди, почетак трагања за законским регулама које ће највише одговарати тржишном привређивању. Међутим, овај закон није познавао комапанијске тужбе. Закон о предузећима из 1996.године (Сл.Лист СРЈ 29/96, 33/96, 29/97, 59/98, 74/99, 9/01 и 36/02) познаје индивидуалне и деривативне тужбе, као компанијске тужбе, с тим што се индивисуална тужба дозвољавала само члановима друштава капитала али не и друштава лица. Тенденцију даљег регулисања индивидуалних и деривативних тужбу преузећи су Закон о привредним друштвима из 2004.године (Сл.Гласник РС 125/04) као и Закон о привредним друштвима из 2011.године (Сл.Гласник РС 36/11, 99/11, 83/14, 5/15). Упркос овом позитивном процесу није дошло до значајније примене ових института у судској пракси на територији Републике Србије. Више разлога се наводи као узрок ове ситуације. Ипак, као најважнији разлози за овакву ситуацију се сматрају, са једне стране, да још увек нису у довољној мери заживели институти тржишне привреде капиталистичког типа, а са друге стране, да ови институти (индивидуална и деривативна тужба) морају претрпети даље измене, са новим решењима, како би се поспели примена ових института у судској пракси.

Такође, треба напоменути, да и код других земаља континенталног права, где тржишна привреда одавно постоји, индивидуална и деривативна тужба нису довољно искоришћене.

„Компанијска регулатива установљава могућност акционара да подижу три врсте тужби: индивидуалну (директну), колективну (директну) и деривативну (изведену)“ (Васиљевић, 2007, 245).

Индивидуална тужба

Упоредно-правно гледано, може се рећи да сва законодавства познају и уређују индивидуалну тужбу.

Закон о привредним друштвима из 2011.године у члану 78 (Сл.Гласник РС 36/11, 99/11, 83/14, 5/15), прописује да члан друштва може поднети тужбу против лица која имају посебне дужности према друштву за накнаду штете коју му то лице проузрокује повредом посебних дужности према друштву. Лица која имају посебне дужности према друштву су ортаци и комплементари, чланови друштва са ограниченом одговорношћу који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва, односно члан друштва са ограниченом одговорношћу који је контролни члан друштва, акционари који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва или акционар који је контролни акционар у друштву, директори, чланови надзорног одбора, заступници, прокуристи и ликвидациони управник. Уколико жели, друштво може својим оснивачким актом односно статутом да прошири круг лица која имају посебне дужности према друштву. Под значајним учешћем у основном капиталу постоји када лице самостално или заједно са повезаним лицима поседује 25% права гласа у друштву. Контролни члан, односно акционар, је лице које на основу

самосталног деловања или заједничког деловања са другим лицима има право или могућност да врши контролни утицај на пословање другог лица путем учешћа у основном капиталу, уговора или права именовања већине директора, односно чланова надзорног одбора.

Посебне дужности (фидуцијарне дужности) према друштву су: дужност пажње, дужност пријављивања послова и радњи у којима постоји лични интерес, дужност избегавања сукоба интереса, дужност чувања пословне тајне и дужност поштовања забране конкуренције.

Индивидуалном тужбом се штите интереси чланова друштва, а не самог друштва, тако да се и накнада штете односи искључиво на штету коју је члан друштва непосредно претрпео, а никако на штету коју је претрпело само друштво. Члан друштва је у обавези да кумулативно докаже да је непосредно претрпео штету и да постоји узрочна веза између предузетих радњи или пропуштања лица која имају посебне дужности према друштву или органа друштва са настанком штете. Члан друштва подноси индивидуалну тужбу у своје име и за свој рачун.

Активна и пасивна легитимација

Пасивну легитимацију код индивидуалних тужби имају лица са посебним дужностима према друштву (ортаци и комплементари, чланови друштва са ограниченом одговорношћу који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва, односно члан друштва са ограниченом одговорношћу који је контролни члан друштва, акционари који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва или акционар који је контролни акционар у друштву, директори, чланови надзорног одбора, заступници, прокуристи и ликвидациони управник.). Овај круг лица (одређен самим законом) друштво може проширити својим оснивачким актом односно статутом.

Међутим, не треба губити из вида и одредбу члана 172 Закона о облигационим односима (Сл.Лист СФРЈ 29/78, 39/85, 45/89-одлука УСЈ, 57/89, Сл.Лист СРЈ 31/93, Сл.Лист СЦГ 1/2003-Уставна повеља). По овој одредби правно лице одговара за штету коју његов орган проузрокује трећем лицу у вршењу или у вези са вршењем његових функција. Дакле, пасивну легитимацију код индивидуалне тужбе има и друштво.

Активну легитимацију за подношење индивидуалне тужбе има члан друштва. Чланови друштва су лица која оснивају друштво или му накнадно приступе. Члан друштва може бити како физичко тако и правно лице. Чланови у ортачком друштву су ортаци, у командитном друштву комплементари и командитори, у друштву са ограниченом одговорношћу чланови друштва са ограниченом одговорношћу, у акционарском друштву акционари.

Имајући у виду протек времена, те да неко лице у једном периоду може бити члан друштва а у дргом да изгуби то својствој, поставља се питање да ли тужилац код индивидуалне тужбе мора да буде члан друштва у време подношења тужбе? Имајући у виду законску формулацију да индивидуалну тужбу може поднети члан друштва, јасно је да је својство члана друштва чињеница

која опредељује активну легитимацију. Члан друштва, који је то својство изгубио нема право на подношење индивидуалне тужбе. То, међутим, не значи да је изгубио и право на накнаду штете. Накнаду штете може да оствари по општим правилима о накнади штете.

Најчешћи примери судске праксе за индивидуалну тужбу су: неисплата или утаја дивиденде која припада акционару, нетачно приказивање резултата пословања друштва са циљем избегавања исплате дивиденде, непримењивање права пречег уписа акција при повећању основног капитала друштва, принуда акционара да упишу акције приликом повећања основног капитала под неповољнијим условима од других акционара, онемогућавање остваривања права гласа и сл.

Дериватива тужба

Према нашем Закон о привредним друштвима из 2011.године у члану 79 (Сл.Гласник РС 36/11, 99/11, 83/14, 5/15), нормирано је подношење дериватива тужбе тако, да један или више чланова друштва могу поднети тужбу против лица која имају посебне дужности према друштву због повреде дужности пажње, због повреде правила о одобравању послова у којима постоји лични интерес, због повреде дужности избегавања сукоба интереса, због повреде обавезе чувања пословне тајне и због повреде правила о забрани конкуренције. Члан друштва подноси дериватива тужбу у своје име а за рачун друштва (actio pro socio – тужба за друштво) уз услов да поседује удео или акције које представљају најмање 5% основног капитала друштва и да се пре подношења дериватива тужбе писмено обратио друштву са захтевом за покретањем тужбе по том основу, а захтев је одбијен или на њега друштво није ни одговорило.

Док се индивидуалном тужбом обезбеђује заштита непосредних интереса чланова, дериватива тужбом се обезбеђује заштита интереса самог друштва. Посредно, овом заштитом се штите и интереси чланова.

Суштински посматрано, примарни тужилац у овим споровима јесте само друштво. Међутим, проблем настаје у чињеници да је примарни тужилац правно лице а то отвара питање манифестације воље друштва. Тако на пример, у акционарском друштву постоје различити органи (у зависности од система управљања) и сваки од тих органа има своју улогу у функционисању акционарског друштва. Шта је воља акционарског друштва? Да ли се она манифестује кроз одлуке скупштине, или одлуке управног одбора, или одлуке надзорног одбора,или одлуке директора? Шта се дешава када одлуке органа друштва нису сагласне? Према старијим схватањима положај скупштине акционара је доминирајући те скупштина и одређује вољу друштва. Међутим, почев од реформе немачког корпоративног законодавста од 1937. године, напушта се став о доминантном положају скупштине скупштине акционара и о њеној општој, неограниченој надлежности. Њена општа надлежност постаје посебна, ограничена на област из које је пословодство искључено (Арсић, 1998).

Према савремених схватањима међусобни односи свих органа у друштву фукционишу према два основна принципа: принцип хијерархије и принцип самосталности. Ови принципи се међусобно не искључују, иако се то на први поглед чини. Суштинско питање међусобних односа и функционисања органа у акционарском друштва јесте налажење најбоље мере (равнотеже) између ова два принципа. Комбиновањем ова два принципа се обезбеђује самосталност у раду органа друштва, али, такође, и извршавање хијерархијски надређених органа. Евентуална конфузија надлежности и одговорности између органа (а тиме и утврђивање воље друштва) избегава се применом императивних законских норми. Законодавац прописује делокруг органа који се не може ни одузети ни уступити. Када су надлежнос и одговорност законом прецизно утврђене, јасно се одређује и утврђује и воља друштва и хијерархија органа. Тако се питање извршавања скупштинских одлука и не поставља као питање хијерархије, већ се извршавање скупштинских одлука третира као самостална надлежност управног одбора, јер је то његова надлежност утврђена законом. Због тога у упоредном праву преовлађује мишљење да између органа акционарског друштва нема односа хијерархије, већ да су они захваљујући јасном законском разграничењу надлежности, међусобно самостални.[1]

Ипак, у неким националним правима питање хијерархије се другачије показује. Тако на пример у чешком праву скупштина се одређује као највиши орган акцинарског друштва, због чега се сматра да се кроз њене одлуке изграђује врховна воља друштва.[2]

Дакле, вољу друштва изражавају органи друштва доношењем одлука из свог делокруга. То даље значи да управо чланови тих органа могу бити тужени због повреде својих дужности којима проузрокују штету друштву. Када ово имамо на уму можемо основано предпоставити да ће они који треба да буду тужени, опструирати (онемогућавати) подизање тужбе од стране друштва. Овај проблем национална законодавства су решила тако што су омогућили члановима друштва (под одређеним условима) да подижу ове тужбе. Међутим, давање могућности за подизање деривативне тужбе може створити други проблем. Може доћи до намерног подизања великог броја деривативних тужби без ваљаног разлога (ради постизања неких других циљева), а ова ситуација може само штетити друштву јер ће га спутавати у редовном пословању. Због тога национална законодавства уводе и додатне услове који морају бити истуњени, како би се спречила „инфлација“ деривативних тужби.

Пре свега, деривативну тужбу може подићи члан друштва који поседује удео или акције који представљају најмање 5% основног капитала друштва. Овај услов мора постојати у тренутку подношења тужбе, а није од значаја ли је основ за подизање тужбе настао пре или после стицања својства члана друштва. Закон о привредним друштвима из 2011.године (Сл.Гласник РС 36/11, 99/11, 83/14, 5/15), не предвиђа могућност кумулације процента учешћа у ос-

[1] Више о овоме за немачко право види:Hüffer,Uwe, Aktiengesetz,2006, Ek Ralf, Haftung der Leitungsorgane in der deutschen Aktiengellschaft, рад са научно-стручног скупа немачко-нордијског правног удружења, одржаног 12.05.2006.године у С.Петербургу

[2] Више о овоме види: Bučkova, Ivana, Organe der Tschechischen Aktiengesellschaft, Beč,1999

новном капиталу, тако да ако има више чланова који подижу деривативну тужбу сваки од њих појединачно мора имати капитал-цензус. Ако је тужба поднета од стране члана који испуњава капитал-цензус други чланови који такође испуњавају капитал-цензус могу тражити од суда пред којим се поступак води да ступе у парницу као умешачи на страни тужиоца. Међутим, наш Закон о привредним друштвима из 2004.године (Сл.Гласник РС 125/04) имао је блажи услов у погледу рачунања капитал-цензуса. Наиме, по Закон о привредним друштвима из 2004.године (Сл.Гласник РС 125/04) било је предвиђено да уколико има више чланова или акционара њихови удели односно акције се сабирају и заједно морају да достигну капитал-цензус од 5% основног капитала.

Такође, треба напоменути да су према Закону о привредним друштвима из 2004.године (Сл.Гласник РС 125/04) деривативну тужбу могли подићи командитор командитног друштва, члан друштва с ограниченом одговорношћу или акционар акционарског друштва. Према Закону о привредним друштвима из 2011.године (Сл.Гласник РС 36/11, 99/11, 83/14, 5/15), деривативну тужбу може поднети члан друштва који поседује удео или акције које представљају најмање 5% основног капитала друштва. Ова формулација отвара питање да ли је подношење деривативне тужбе могуће код командитног и ортачког друштва, јер могућност подизања деривативне тужбе везује за основни капитал (капитал-цензус) који не постоји као институт код командитног и ортачког друштва. Применом језичког тумачења правне норме може се закључити да ову тужбу могу поднети само чланови друштва с ограниченом одговорношћу и акционари акционарског друштва.

Члан друштва, који је стекао удео или акције у друштву од лица које је поднело деривативну тужбу може ступити у парницу на његово место, уколико се то лице сагласи. Ово субјективно преиначење тужбе је могуће до правоснажног окончања поступка, као и у поступку по ванредном правном леку.

Пре подношења деривативне тужбе, члан друштва (који испуњава капитал-цензус) мора да се, предходно, писменим захтевом обрати друштву да само друштво подигне тужбу. Законодавац тражи писмену форму захтева али неодређује његову садржину. Без обзира на ту чињеницу према околнистима сваког конкретног случаја је јасно шта тај писмени захтев мора да садржи. Пре свега то су подаци који означавају подносиоца захтева, затим подаци о лицу против кога треба поднети тужбу, како ће гласити тужбени захтев те одређени докази који поткрепљују наводе подносиоца захтева. Након пријема писменог захтева друштво има рок од 30 дана да се по истом определи. Овај рок је преклузиван. У наведеном року друшто може поступити на један од следећих начина: прихватити наводе захтева и подићи директну тужбу; одбити захтев за подизање тужбе; не поступити уопште по захтеву. Уколико друштво не поступи по захтеву сматра се да је захтев одбијен, те након истека преклузивног рока члан је овлашћен да поднесе деривативну тужбу. Уколико друштво одлучи да поднесе директну тужбу на основу примљеног писменог захтева од стране члана друштва, та тужба мора бити поднета против идентификованог лица у захтеву, а такође, и тужбени захтев мора бити као онај из писменог захтева.

Код деривативних тужбе се увек отвара и питање могућности тзв. Вишеструке деривације. Вишеструка деривација представља могућност подизања деривативних тужби не само тамо где је лице члан или акционар, већ и у повезаним друштвима (друштво сестра или друштво мајка, односно друштво ћерка). Наш Закону о привредним друштвима из 2004.године (Сл. Гласник РС 125/04) није дозвољавао могућност вишеструке деривације. Међутим, према Закону о привредним друштвима из 2011.године (Сл.Гласник РС 36/11, 99/11, 83/14, 5/15 чланови 557, 558, 559 и 560) код права, обавеза и одговорности из уговора о контроли и управљању, контролно друштво има право да даје обавезујућа упутства зависном друштву у погледу вођења послова руководећи се интересима групе. Директори контролног друштва су дужни да упутства контролисаном друштву дају са пажњом доброг привредника и на њих се примењују одредбе о посебним дужностима. Из овога произилази закључак да је на овај начин дозвољена вишеструка деривација, али је ограничена само на директоре контролног друштва.

Код покренутих деривативних тужби није могуће вансудско поравнање. Смисао овог решења је у томе да се превенирају разне могуће злоупотребе од стране учесника у поступку (договори између адвоката, квалификованих акционара, инвестициони фондови и сл.). Ипак, интересантан је став да се дозволи судско поравнање. Дакле, да странке доставе суду предлог за поравнање о коме ће се суд изјаснити. Укључивање суда у поравнање свакако елиминише могућности малверзација учесника у поступку.

У Закону о привредним друштвима из 2011.године (Сл.Гласник РС 36/11, 99/11, 83/14, 5/15) не постоје директне одредбе о роковима за подношење деривативне тужбе, па се у тој ситуацији могу применити рокови за подношење тужби против лица која имају посебне дужности према друштву, а то је рок од 6 месеци од сазнања за учињену повреду (субјективни рок), односно 5 година од учињене повреде (објективни рок).

Када се говори о праву на подизање деривативне тужбе против лица са посебним дужностима према друштву, код акционарских друштава се пре свега мисли на управне и надзорне органе, јер су то органи који имају одређена овлашћења у погледу вођења послова друштва као и надзору над вођењем тих послова. Овлашћења која припадају управним и надзорним органима свакако морају да буду праћена и одговорношћу тих органа у случају ако своја овлашћења не врше у складу са законом, одговарајућим актима друштва или донетим одлукама. При томе, треба нагласити да ову одговорност имају пре свега према акционарском друштву. Али, морају водити и рачуна о интересима акционара, поверилаца друштва и сл.

Када говоримо о концепту одговорности лица са посебним дужностима према акционарском друштву треба имати у виду решења која пружају два велика правна система: англоаменрички правни систем и континентални правни систем.

Англоамерички систем

У англоамеричком систему лица са посебним дужностима морају водити рачуна, пре свега, о интересима самог друштва, односно акционара. Правила о одговорности лица са посебним дужностима се развило у судској пракси САД и Велике Британије. Искристализовао се стандард фидуцијарне дужности (енг. Fiduciary duty) помоћу којег се утврђује поље овлашћења и поље одговорности лица са посебним дужностима како према друштву тако и према акционарима. Такође утврђује се и однос између већинских и мањинских акционара. Увођењем ових стандарда се покушава решавање различитих конкретних ситација које доноси пракса (живот) и које није могуће унапред предвидети и нормирати. Као најважније фидуцијарне дужности сматрају се дужност лојалности (енг. Duty of loyality) и дужност пажње (енг. Duty of care).

У САД деривативна тужба представља опште право сваког појединачног акционара, док у енглеском право деривативна тужба представља изузетак. Акционар који подноси деривативну тужбу мора да докаже да је дошло до преваре мањинских акционара, те да штетник има одлучујући утицај друштву те да онемогућава само друштво да поднесе директну тужбу.[3]

Акционари подносе деривативну тужбу када је настала штета за само акционарско друштво а која се огледа у смањењу имовине друштва или онемућавања друштва да послује. Примарну штету трпи друштво док акционари трпе посреду штету (смањење вредности акција и сл). Акционар који је подигао деривативну тужбу не може из те чињенице стећи никакву личну корист, јер се тужба подиже за рачун друштва. Евентуална накнада штете се увек исплаћује самом друштву а не акционару. Ипак, судска пракса показује да изузетно суд може одредити и непосредну исплату дивиденди акционарима из средстава које је поводом деривативне тужбе стекло акционарско друштво.[4]

Акционар који подиже деривативну тужбу мора имати то својство у моменту када је предузета радња која је довела до штете друштву. Изузетно, то може бити и акционар који је акцио стекао после тог догађаја ако их је купио од лица које је било акционар у време предузимања радње која је довела до штете за друштво. Пре подношења деривативне тужбе акционар је дужан да се обрати управном одбору да са захтевом да предуземе потребне мере против свог члана који поступа противно својим дужностима. Ова обавеза налази своје оправдање у чињеници да је управни одбор у прилици да размотри целу ситуацију и одлучи о спорним питањима, а што може спречити подношење деривативне тужбе и спречити материјалне штете у погледу трошкова вођења парнице. Такође, важан сегмент овог поступка јесте формирање парничних одбора. То је посебан одбор управног одбора који је састављен од непристрасних лица. Овај одбор испитује све околности конкретног случаја и даје своје мишљење о о томе да ли је потребно покренути судски поступак или не. Одлу-

[3] Више о томе види: Farrar,John,Hannigan,Brenda, Farrar s Company Law,4th edition, London, Dublin and Edinburgh,Butterworths, 1998

[4] Види: Crowley v. Communications for Hosps.Inc,573 N.E.2d 996, 1006 (Mass.App. Ct.1991)

ка овог одбора није обаезујућа, али се она увек има у виду пре него што управни одбор донесе коначну одлуку. Кроз делатност парничног одбора се може свестрано и веома детаљно сагледати цео проблем што ће сигурно довести до тога да одлука управног одбора буде што квалитетнија. Код анализе одговорности лица са посебним дужностима према друштву важну улогу има и примена правила о доношењу пословних одлука (енг. Business judgment rule). Ово правило је настало у америчкој судској пракси. Смисао увођења овог правила је у томе да се заштите лица која имају посебне дужности, под предпоставком да су испуњени одређени услови. Лице са посебним дужностима је дужно да поступа са дужном (разумном) пажњом приликом доношења пословних одлука. Ова пажња се често одређује и као „пажња доброг привредника“ и као „пажња доброг стручњака“. Овако одређена пажња директно је везана за адекватно информисање. У процесу доношења пословне одлуке лица која то раде могу користити различите методе. Информисање се може спровести личним ангажовањем, формирањем разних помоћних тела и служби. Такође, важно је и прибављање мишљења стручних људи из одговарајућих области. Надаље, као битан елеменат процеса доношења пословне одлуке је свакако и интерес друштва. Лице са посебним дужностима је дужно да доноси одлуке у најбољем интереу за друштво и да поступа у разумном уверењу да се његове активности у најбољем интереу за друштво. Правило доношења пословних одлука је стандард поноашања лица са поесбним дужностима (директора) када нема сукоба интереса између овог лица и друштва. Ово правило обухвата дужност надзора од стране директора, дужност истраге, дужност доношења разумне одлуке, дужност примене разумног процеса при доношењу пословне одлуке.

Доношење пресуде поводом деривативне тужбе има дејство пресуђене ствари , што значи да искључује могућност подношења тужбе неког другог акционара по истом питању. Због тога се акционара који подноси деривативну тужбу тражи посебна пажња како би били заштићени интереси и других акционара.

Континентални систем

За разлику од англоамеричког правног система, у континенталном правном систему право на деривативну тужбу у акционарским друштвима имају само мањински акционари. Континентално право настоји да одговорност и сукоб интереса између чланова управе и надзора са једне стране и друштва са друге стране реши одговарајућим законским прописима. Овакво решење има за циљ правну сигурност и предвидивост у погледу вршења овлашћења управе и надзора и њихове евентуалне одговорности.

У немачком праву идеја о могућности подизања тужбе од стране деоничара а против чланова управе друштва се јавила још у 19. веку. Међутим, овом институту се опрезно приступило због тога што је отварао могућност угрожавања положаја управе и њене самосталности приликом вођења послова. Ипак, током времена увидело се да превише крути и ригидни услови за подизање деривативне тужбе практично онемогућавају фукционисање овог инсти-

тута и у великој мери га обесмишљавају. Велике промене у овој области настају доношењем Закона о интегритету трговачких друштава и модернизацији права акционара на одбрану (Gesetz zur Unternehmensintegrität und Modernisierung des Anfechtungsrechts, 2005). Овим законом су обухваћене и измене у погледу тужби мањинских акционара у име друштва а против чланова управе и надзора. До доношења овог закона тужбе против чланова управе за штету коју причине друштву је углавном подизао надзорни одбор. Међутим, пракса је показала да је надзорни одбор често избегавао ситуацију да подноси тужбе против чланова управе. Као разлози за избегавање подношења ових тужби наводи се пре свега дуготрајност парница које могу бити скупе, а са друге стране финансијски ефекти недовољни. Такође, истиче се проблем негативног публицитета за акционарско друштво. Доношењем Закона о интегритету трговачких друштава и модернизацији права акционара на одбрану (Gesetz zur Unternehmensintegrität und Modernisierung des Anfechtungsrechts, 2005) снижен је цензус потребан за подизање тужбе од стране мањинских акционара против чланова управе и надзора уколико друштво не подигне директну тужбу у одређеном року након доношења одлуке скупштина акционарског друштва. Мањински акционар, у овом случају, може подићи тужбу самостално за рачун друштва без посредовања посебних заступника. Да би се ипак предупредиле и евентуалне злоупотребе одређено је да се пре подношења тужбе спроводи посебни, предходни поступак у којем суд оцењује основаност подношења тужбе. Посебни предходни поступак се води пред месно надлежним судом према седиштву друштва. Предходни поступак могу покренути акционари који поседују 1% основног капитала друштва или берзанску вредност од 100.000,00 Евра. Акционари такође, морају учинити вероватним да су стекли акције пре него што су сазнали за штетно чланова управе или надзора, те да чињенице указују на кршење фидуцијарних дужности чланова управе и надзора. Ако суд утврди да мањински акционари имају право на подизање тужба иста се мора подићи у року од 3 месеца од дана доношења одлуке. Одлуку о подизању тужбе доноси скупштина друштва и то обичном већином гласова. Када се донесе одлука тужба мора бити подигнута у року од 6 месеци од дана доношења одлуке. Одлуку о посебним заступницима може донети сама скупштина друштва или суд на предлог по предлогу мањинских акционара чије акције заједно чине 10% основног капитала или износ од 1 милион евра.

У француском праву сваки појединачни акционар или више њих може поднети тужбу против чланова управе и надзора, у своје име а за рачун друштва без икакве сагласности скупштине друштва. Они тужбеним захтевом могу тражити не само накнаду целокупне штете коју је друштво претрпело већ и накнаду рефлексне штете. Пре подношења ове тужбе не траже се било какви услови као што су обавештавање или прибављање сагласности скупштине друштва. Тужба се мора подићи у року од 3 године од када је учињена повреда због које је настала штета, односно од сазнања за такву радњу улико је била сакривена.

Закључак

Регулисање привредних односа на тржишним принципима у Србији нема дугу традицију. С тога и специфичне компанијске тужбе, индивидуална и деривативна, немају упориште у судској пракси и још увек су релативно непознати институти код нас. Употреба ових тужби у судској пракси је готово занемарљива. Међутим, разлоге за ову ситуацију не треба тражити искључиво у кратком протеку времена. Наиме, када се компаративно погледа и у правним системима са дугом традицијом ових института, такође, постоје проблеми у примени индивидуалних и деривативних тужби. То упућује на основани закључак да узроке недовољне примене ових института треба тражити пре свега у њиховим одређењима, условима, конкретним решењеима, односно ограничењима. Ово се пре свега односи на деривативну тужбу. Пре свега, евентуална накнада штете припада друштву а не члану као подносиоцу деривативне тужбе па појединац нема интерес за подизање ове тужбе. Са друге стране, трошкови финансирања судског поступка падају на терет члана односно акционара који је подигао деривативну тужбу. Он ће ове трошкове моћи да врати само у случају успешно окончане парнице. Надаље, прописани капитал-цензус као једна од претпоставки за подизање деривативне тужбе ограничава примену овог института, па се предлаже смањење капитал-цензуса или његово потпуно искључење. Такође, постоје и примедбе у односу на круг активно легитимисаних лица за подношење деривативне тужбе. Има доста предлога да се овај круг лица прошири и на повериоце друштва. Такође, институт деривативне тужбе би добио на значају и атрактивности омогућавањем вишеструке деривације. То би отворило могућност подизања деривативне тужбе не само у друштву где је неко члан или акционар већ би ово право постојало и у односу на повезана друштва, Индивидуалном тужбом се штите интереси чланова друштва а не самог друштва. Тако се и накнада штете односи на штету коју је члан друштва непосредно претрпео. Подносилац индивидуалне тужбе је дужан да докаже постојање штете и њену висину која је настала чињењем или нечињењем лица са посебним дужностима према друштву.

Литература:

1. Arsić, Z. Interes akcionarskog društva, Pravo i privreda br.5-8/98,
2. Arsić, Z. Marjanski, V. Pravo privrednih društava (2013),
3. Vasiljević, M. Vodič za čitanje zakona o privrednim društvima (2004),
4. Vasiljević, M. Korporativno upravljanje (2007),
5. Zakona o preduzećima 1988.godine (Sl.List SFRJ 77/88, 40/89, 46/90, 61/90),
6. Zakon o preduzećima iz 1996.godine (Sl.List SRJ 29/96, 33/96, 29/97, 59/98, 74/99, 9/01 i 36/02),
7. Zakonu o privrednim društvima iz 2004.godine (Sl. Glasnik RS 125/04),
8. Zakon o privrednim društvima iz 2011.godine (Sl.Glasnik RS 36/11, 99/11, 83/14, 5/15),

9. Farrar,John,Hannigan,Brenda, Farrar s Company Law,4th edition, London, Dublin and Edinburgh,Butterworths, 1998
10. Hüffer,Uwe, Aktiengesetz,2006, Ek Ralf, Haftung der Leitungsorgane in der deutschen Aktiengellschaft, rad sa naučno-stručnog skupa nemačko-nordijskog pravnog udruženja, održanog 12.05.2006.godine u S.Peterburgu
11. Bučkova, Ivana, Organe der Tschechischen Aktiengesellschaft, Beč,1999
12. Savković, V. Derivativne akcionarske tužbe, Podgorica (2004)

PERSONAL AND DERIVATIVE ACTIONS IN COMPANY LAW

Summary: Legal regulation for functioning of economy on the market principles in our country started in 1980s, and, since then, it has been constantly improving with new solutions. Following the trends of the developed countries, our legislation introducer special company law actions into the legal system of the Republic of Serbia. Those special actions are personal and derivative actions (action pro socio – action for society). A personal action can be taken by society members in their own name and on their own behalf against a person with special duty towards the society for the purpose of indemnification of damage the person caused by violating the special (fiduciary) duty towards the society. A derivative action can be taken by society members against the persons with special (fiduciary) duty towards the society based on the breach of duty. Society members may take this action if they possess an appropriate capital census and if they requested in a written request from the society to take a direct action, and the society rejected this request of failed to act upon it. Introduction of personal and derivative actions into our country s legal system is, by all means, a positive fact. However, the specific legal solutions that refer to personal and derivative actions need to be dicussed.

Key words: company law, personal action, derivative action, fiduciary duty

ПРЕДРАГ Р. МИРКОВИЋ*
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад
ГОРАН СЕЛАК**
Министарство правде Р.Српске
Бања Лука

УДК 316.334.3:347.73
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 22.10.2016
Страна: 443-455

ПРАВНИ ОСНОВ ЗАДУЖИВАЊА ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ ПУТЕМ ИЗДАВАЊА МУНИЦИПАЛНИХ ОБВЕЗНИЦА У Р. СРБИЈИ

Сажетак: Муниципалне обвезнице су хартије од вредности које издају градови и општина ради прикупљања потребних новчаних средстава у циљу реализације инфраструктурних пројеката. Рад се бави анализом материјалних прописа Р. Србије, који пружа основ за задуживање јединица локалне самоуправе. Предмет анализе су релевантне одредбе Устава Р. Србије, Закона о локалној самоуправи, Закона о финансирању локалне самоуправе, Закона о буџетском систему, Закона о јавном дугу, и Закона о тржишту капитала. Анализа прописа има за циљ да детерминише правни основ за емитовање ових дужничких хартија од вредности, карактер задужења, и степен дозвољеног фискалног оптерећења буџета емитента. Поред тога, у раду су анализирани релевантни институти садржани у материјалним прописима који су од посредног или непосредног значаја у вези са емитовањем муниципалних обвезница.

Кључне речи: хартије од вредности, муницаплне обвезнице, финансирање јединица локалне самоуправе, фискална децентрализација, задуживање на финансијском тржишту

Увод

Потреба за новчаним средствима на финансијским тржиштима је стална, актуелна и константа невезано за степен развоја економије једне државе. Задовољење потреба субјеката за новчаним средствима зависи од самог карактера тих субјеката. Углавном је реч о правним и физичким лицима. Међутим постоје и субјекти који имају потребу за задужувањем на финансијском тржишту, а чији правни статус и обележља су веома специфична. Реч је о држави у најширем смислу тог појма. Задуживање на финансијком тржишту државе може бити различито, и по карактеру тог задужења, и по томе који се ниво државне власти задужује. Сходно томе, говоримо о задужењу централне власти, феде-

* pedja.mirkovic@gmail.com, +381606174675
** +38765513143

ралних јединица, покрајина, и јединица локалних самоуправа. Предмет истраживања рада јесте задуживање на финансијском тржишту јединица локалне самоуправе[1] посредством емитовања обвезница[2] (Џидић, М. 2008) као финансијског инструмента дуга. Градови и општине[3] се могу задужити на финансијском тржишту емитовање посебне врсте обвезница – муниципалних обвезница[4] (Голић, Д., Мирковић, П., Пуача, Н. 2012) хартија од вредности. Правни основ задужења је уставом гарантовано право јединицама локалне самоуправе[5]. Градови и општине се могу на финансијском тржишту задужити углавном на два начине: пословним аранжманом са кредитно-финансијским инсититуцијама (банкама) путем уговора о кредиту; и емитовањем муниципалних обвезница. Предмет истраживања рада јесу муниципалне обвезнице, тј. нормативни оквир којим се регулише поступак њиховог емитовање од стране градова и општина у Р. Србији. Циљ рада јесте нормативна анализа релевантних прописа (закона и других правних аката) које на посредан или непосредан начин регулишу поступак издавања муниципалних обвезница. Значајан број закона на одређени начин регулише нека од питања у вези са емитовањем ових обвезница, што поступак емитовања муниципалних обвезница чини комплексним. Методологија истраживања има за основ искључиво теоријско истраживање, уз примену нормативног метода истраживања, и анализе садржаја докумената. Да би се реализовао детерминисани циљ рада неопходно детерминисати све прописе који су од утицаја на поступак издавања ових обвезница.

Правни основ задуживања јединица локалне самоуправе путем издавања муниципалних обвезница

Поступка издавања муниципалних обвезница подразумева предузимање радњи, активности и поштовање законских процедура од стране емитента обвезница, а све са циљем продаје ових обвезница на финансијском тржишту. Уколико би смо поступак издавања ових обвезница детаљније анализирали, онда би смо закључили да је сам поступак суштински подељен на два сегмента: један подразумева правно-административни део поступка који се мора ис-

[1] Устав Републике Србије, у члану 12. ограничава државну власт на покрајниску аутономију и локалну самоуправу. Сходно овој одредби, уставно је право грађана да имају право на локалну самоуправу. Види више: Устав Р. Србије *("Сл. гласник РС", бр. 98/2006)*

[2] Обвезнице јесу облигационоправне хартије од вредности, где се као субјекти појављују емитетент обвезние – дужник, и купац обвезнице – поверилац. Обвезнице представљају једну од многобројних појавних облика хартија од вредности.

[3] Члан 188. Устав Р. Србије *("Сл. гласник РС", бр. 98/2006).* Јединице локалне самоуправе су општине, градови и Град Београд.

[4] Муниципалне обвезнице су хартије од вредности које издају јединице локалне самоуправе (градови и општине), у сврху прикупљања потребних новчаних средстава ради финансирања капиталних инвестиционих пројеката.

[5] Члан 188. Устав Р. Србије *("Сл. гласник РС", бр. 98/2006)*. Послови јединице локалне самоурпаве финансирају се из изворних прихода јединица локалне самоуправе, буџета Републике Србије, у складу са законом, и из буџета аутономне покрајине, када је аутономна покрајина поверила јединицама локалне самоуправе обављање послова из своје надлежности, у складу са одлуком скупштине аутономне покрајине.

поштовати, док други подразумева радње и активности из домена финансијске анализе релеванте за економску оправданост задуживања. Правно - административни поступак издавања муниципалних обвезница, јесте поштовање свих релеваних прописаних одредби позитивноправног карактера садржаних у законима и другим прописима. У том смислу, релевантан правни оквир у смислу издавања муниципалних обвезница јесу следећи прописи:

- Устав Р. Србије;
- Закон о локалној самоуправи;
- Закон о финансирању локалне самоуправе;
- Закон о буџетском систему;
- Закон о јавном дугу; и
- Закон о тржишту капитала.

Са становишта хирерхије правних аката, свакако је Устав Р. Србије најрелевантнији правни акт од горе наведених. Ипак, у раду ће се указати на улогу и значај сваког од набројаних прописа у односу на предмет истраживања. Оно што је сасвим јесте одмах релеванто са становишта предмета и циља истраживања, јесте чињеница да не постоји посебан правни пропис – закон, који искључиво регулише сва питања у вези са емитовањем муниципалних обвезница. Релеванта питања у вези са правним основом задужења, правним положајем издаваоца муниципалних обвезница, начином задужења и обимом задужења, јесу регулисана у горе наведеним прописима. Циљ рада јесте да се анализом ових прописа јасно детерминише који пропис и на који начин је релевнтан у смислу емитовања муниципалних обвезница.

Устав Р. Србије

Најважнији правни акт једне савремено уређене државе јесте њен устав. Устав представља највиши правни акт у систему општих правних аката једне државе. Уставом се дефинишу уставна начела, људска и мањинска права и слободе, економско уређење и јавне финансије, уређење државне власти, уставни суд, територијлано уређење, и уставност и законотост. Као и већина држава у свету, Р. Србија је уставом уређена држава[6]. Предмет анализе Устава јесу искључиво одредбе од значаја за предмет истраживања. Уставним одредбама дефинисана су питања правног положаја и надлежности јединица локалне самоуправе, облик својине, питања јавног дуга, и питања територијалног уређења. Одредбе које се односе на ову материју јесу релеванта са становишта предмета истраживања. У уводноме делу рада већ је дата уставна дефиницаја два релеванта појма, појам јединице локалне самоуправе[7], и право на локалну власт[8]. Питање правног положаја јединица локалне самоуправе регулише део

[6] Устав Р. Србије је донешен 2006. год. (“Сл. гласник РС”, бр. 98-2006), и познат је под називом Митровдански устав. Нови Устав је је донео нова уставна начела и одредбе, које између осталог су биле и потребне, али и значајне са становишта друштвено економског уређења државе.
[7] Чл. 188. Устав Р. Србије (“Сл. гласник РС”, бр. 98-2006)
[8] Чл. 12. Устав Р. Србије (“Сл. гласник РС”, бр. 98-2006)

Устава од 188. до 193. члана. У овом делу, Уставом су регулисана питања из домена надлежности, органа надзора и заштите општине однонсо градова[9]. Анализирајући релеванте одредбе Устава Р. Србије, издавају се две одредбе од посебног значаја за предмет истраживања. Прва се тиче правног статуса градова и општина у Р. Србији, а други се тиче начина њиховог финансирања. Правни статус јединица локалне самоуправе је регулисан у истој одредби устава којом се дефинше право грађана на локалну самоуправу. Градови и општине имају статус правног лица, што је правно релевантно питање у смислу њихове идентификације у облигационоправним односима[10]. С обзиром да се емитент муниципалних обвезнице обавезује да ће у дефинисаном року платити основни дуг који је увећан припадајућом каматом, питање његовог правног статуса је изузетно значајно. Друго, питање финансирања јединица локалних самоуправа је такође уставом дефинисано право. Јединице локалне самоуправе финансирају се из изворних прихода, буџета Р. Србије, однонсо буџета аутономне покрајине[11]. Међутим, уставотворац је питање остваривања права на финансирање само оквирно регулисао овом одредбом, и истовремено је прописа обавезу доношења посебног закона који ближе уређује начин финасирања јединица локалне самоуправе[12]. Значајна одредба Устава која је релеванта у сврху овог истраживања јесте уставно дефинисање птања својине и имовине јединице локалне самоуправе. Ово питање је изузетно значајно, јер својини однонсо имовина јединица локалне самоуправе јесу гарант купцима муниципалних обвезница да ће емитент ових хартија од вредности бити у могућности да врати позамљена новчана средства[13]. Својина јединица локалне самоуправе је уставом дефинисана као јавна својина, што је значајна одредба којом се пружа правна сигурност субјектима који улазе у правне односе са градовима и општинама[14]. На крају, емитовање муниципалних обвезница јесте један од облика задуживања градова и општина. Емитент има уставом дефинисано право на задуживање, које има карактер јавног задуживања, и као такво је дефинисано Уставом[15].

---

[9] Устав Р. Србије посебно издваја Град Београд, као у односу на друге градове у Р. Србији. Са становишта предмета истраживања, ова чињеница није правно релеванта у смислу овог истраживања. Види више: Чл. 188. Устав Р. Србије ("Сл. гласник РС", бр. 98-2006)

[10] Чл. 176. ст. 2. Устав Р. Србије ("Сл. гласник РС", бр. 98-2006)

[11] Чл. 188. Устав Р. Србије ("Сл. гласник РС", бр. 98-2006)

[12] Закон о финансирању јединица локалне самоуправе *("Сл. гласник РС", бр. 62/2006, 47/2011, 93/2012, 99/2013 - усклађени дин. изн., 125/2014 - усклађени дин. изн. и 95/2015 - усклађени дин. изн.)*

[13] У члану 86. Устава Р. Србије, дефинисан је однос државе према раличитим облицима својине. Одредбом овог члана прокламована је равноправност свих облика својине (приватна, задружна и јавна својина).

[14] Питања из домена начина коришћења и располагања овом имовином нису Уставом регулисана, већ се ово питање уређује посебним законом. Види више: Закон о локалној самоуправи *("Сл. гласник РС", бр. 62/2006, 47/2011, 93/2012, 99/2013 - усклађени дин. изн., 125/2014 - усклађени дин. изн. и 95/2015 - усклађени дин. изн.)*

[15] Чл. 93. Устав Р. Србије ("Сл. гласник РС", бр. 98-2006). Република Србија, аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе могу да се задужују. Услови и поступак задуживања уређују се законом.

Закон о локалној самоуправи и Закон о финансирању локалне самоуправе

Уставом дефинисано право јединица локалне самоуправе је детаљно регулисано одредбама Закона о локалној самоуправи и Закона о финансирању локалне самоуправе. Закон о локалној самоуправи уређује начин уређења јединица локалне самоуправе, критеријуме за њихово оснивање, надлежности, органе, надзор, заштиту, као и низ других питања[16]. Закон се састоји из три одељка, и то: оснивање и територија локалне самоуправе; правни статус јединица локалне самоуправе; и органи јединица локалне самоуправе. За потребе предмет и циљ овог истраживања, релевантан је само део закона којим се ближе уређују надлежности органа јединице локалне самоуправе[17]. Муниципалне обвезнице јесу облик задужења (Мандић, Б., Грубљешић, Ж. 2011), а начин односно овлашћење органа јединице локалне самоуправе да се задужи јесте питање које је релевантно, а регулисано је овим законом. Емитовање муниципалних обвезница јесте одлука о начину, висини и обиму задужења града односно општине. Као таква, ова одлука треба да буде усвојена од стране надлежног градског односно општинског орграна. Одлуку о задуживању доноси скупштина града односно општине[18]. Одлука о задуживању има карактер правног акта којим се даје правни основ јавног задуживања емитента путем издавања муниципалних обвезница. Формални предлог за задуживиња се подноси од стране градског односно општинског већа, и као такав се разматра и усваја од стране већине чланова скупштине града односно општине. Сходно овоме, једини орган надлежан за доношење одлуке о емитовању муниципалних обвезница јесте искључиво скупштина јединице локалне самоуправе. С обзиром да је реч о јавном задужењу, неопходно је да изабрани представници грађана у скупштинама градова и општина разматрају ово питање, јер се оно директно тиче интереса оних којих су их изабрали на ове јавне функције. Поред тога, отворена скупштинска дебата јесте и демократски процес у којем се сучељавају различита мишљења, и која поред тога ближе информише грађане о овом питању.

Начин финансирања јединица локалне самоуправе, иако уставна категорија, детаљно је разрађена посебним законом, Законом о финансирању локалне самоуправе[19]. Један од начина финансирања капиталних инвестиционих пројеката, јесте задуживање на финансијко тржиште. Било да је у питању кредитни аранжман или емитовање муниципалних обвезница као вредносних папира,

[16] Закон о локалној самоуправи (“Сл. гласник РС”, бр. 129-2007)

[17] Јединице локалне самоуправе јесу градови и општине. Органи ових јединица су: скупштина града односно општине, градоначелник односно председник општине, градско односно општинско веће, и градска односно општинаска управа. Види више: Чл. 23. Закон о локалној самоуправи (“Сл. гласник РС”, бр. 129-2007).

[18] Надлежности скупштине града односно општине су регулисане одредбама члана 27. и 32. Закона о локалној самоуправи (“Сл. гласник РС”, бр. 129-2007).

[19] Закон о финансирању локалне самоуправе (“Сл. гласник РС”, бр 62/2006, 47/2011, 93/2012, 99/2013, усклађени дин. изн. 125/2014 - усклађени дин. изн. и 95/2015 – усклађени дин. изн.)

одредбе Закона о финансирању локалне самоуправе јесу релевантан правни акт који дефинише одређене елементе овог облигационоправног посла (Павловић, В., Маринковић, М., Драшковић, В., Бучић, А., Рицхтер, Ц. 2012). Закон препознаје два основна облика прихода градова и општина, и то: изворни приходи и приходи од осталих ниова власти[20]. Али већ у другом делу закона, говори се о примањима јединица локалне самоуправе. Наиме, чланом 5. Закона о финансирању локалне самоуправе дефинисано је да «средства буџета јединица локалне самоуправе обезбеђују се из изворних и уступљених прихода, трансфера, примања по основу задужења и других прихода и примања утврђеним овим законом». Тумачењем ове одредбе закона, недвосмислено можемо закључити да емитовање муниципалних обвезница јесте предвиђено као један од начина финансирања буџета јединица локалне самоуправе. Замерку можемо у контексту анализе овог закона упутити законодавца у смислу изостанка таксативног наведених начина задуживања, на основу којих последично проистичу примања односно приходи града односно општине. Општи утисак јесте да, иако закон у основи треба да регулише сва релеванта питања у контексту финансирања јединица локалне самоуправе, оно је изостало, и из одређених разлога су релевантније одредбе Закона о буџетском систему и Закона о јавном дугу у том смислу.

Закон о буџетском систему и Закон о јавном дугу

Претходно анализирани прописи у највећем сегменту регулишу правни основ и начин задужења јединица локалне самоуправе. Сасвим је јасно да досадашња анализа нормативног оквира у контексту емитовања муниципалних обвезница представља само основ за њихово издавање. Одредбе Закона о буџетском систему, као и Закона јавном дугу на много конкретнији начин регулишу предметну материју истраживања. Закон о буџетском систему јесте правни акт од изузетног значаја и релевантности као правни извор, јер јединице локалне самоуправе целокупно своје финансирање спроводе искључиво кроз буџет. Средства прикупљена емитовањем муниципалних обвезница имају карактер прихода, и као такви су предвиђени и дефинисани у буџету (Царић, М., Мирковић, П., Коњикушић, М. 2015). Насупрот томе, обавезе враћања новчаних средстава која прозилази из продатих муниципалних обвезница имају карактер расхода, и аналогно том су такође предвиђена и дефинисана у буџету града односно општине. Закон о буџетском систему има за предмет дефинисање начина планирања, припреме, доношења и извршења буџета Р. Србије, аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе (буџет локалне власти)[21].

[20] Законовац је у одређеној мери направио терминолошко дистинцкију два појма која су у основи иста. Тако у Закону о финансирању локалне самоуправе, законодавац употребљава термин "примања јединице локалне самоуправе", док у Закону о буџетском систему се користи термин "приходи јединица локалне самуправе".

[21] Закон о буџетском систему *("Сл. гласник РС", бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - др. закон и 103/2015)*

Буџет представља приказ плана свих прихода и примања, односно расхода и издатака у току једне календарске године (Вуковић, М. 2007). Релеванте одредбе овог закон иду у два правца. Први се односи на дефинисање одређених појмова од значаја за предмет истраживања. Законо дефинише појмове јавних средстава, односно примања државе. У смислу овог закона, јавна средства јесу средства која су на располагању и под контролом Р. Србије, локалне власти и организација за обавезно социјално осигурање[22]. Важно ове одредбе јесте да средства прикупљена емисијом муниципалних обвезница, не само да се директно сливају у буџет града или општине, већ имају карактер јавних средстава, па је начин њиховог трошења ексциплитно уређен законом, и подлеже контроли трошења буџетских средстава. Закон такође дефинише и појам примања државе. Примања државе су средства која држава остварује продајом нефинансијске и финансијске имовине и задуживањем.[23] Иако законодавац користи термин «примања државе», сасвим је евидентно да се под тим термином подразумевају и јединице локалне самуправе. Важност ове одредбе закона јесте правна квалификација прикупљених новчаних средстава путем емитованих муниципалних обвезница. Новчана средства прикупљена емитовањем ових хартија од вредности нису приходи, већ примања града однонсо општине. Сходно томе, овако прикупљена новчана средства се у оквиру буџета класификују не као приходи, већ као примања. Намена прикупљених новчаних средстава емитовањем ових обвезница је законом ексциплитно предвиђена само за капиталне инфраструктурне пројекте. Важност овог закона јесте и у томе што је одредбама истог дата дефиницаја овог појма[24]. Иако је дефиниција релативно општег карактера, сматрамо да је позитивно што је иста као таква дефинисана од стране законодавца у оквиру овог закона[25]. С обзиром на искључиву намену средстава добијених по основу емитовања муниципалних обвезница, одстуство законске дефиниције појма капитални пројекти би била крајње негативна.

Други значајан сегмент Закона о буџетском систему у односу на предмет истраживања јесте детаљан опис фискалних правила у вези са обимом и начином задужења јединица локалне самоуправе. Фискална политика задужи-

---

[22] Чл. 2. ст. 4. Закон о буџетском систему *("Сл. гласник РС", бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - др. закон и 103/2015)*

[23] Чл. 2. ст. 19. Закона о буџетском систему *("Сл. гласник РС", бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - др. закон и 103/2015)*

[24] Чл. 2. ст. 21а. Закон о буџетском систему *("Сл. гласник РС", бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - др. закон и 103/2015)*. Капитални пројекти су пројекти изградње и капиталног одржавања зграда и грађевинских објеката инстраструктуре од интереса за Р. Србију, односно локалну власт, укључујући услуге пројектног планирања које су саставни део пројекта, обезбеђивање земљишта за изградњу, као и пројекти који подразумевају улагања у опрему, машине и другу нефинансијску имовину, а у функцији су јавног интереса.

[25] Законкси опис појма капитални пројекат јесте релативно опште дефинисан, и неконкретизован. Наиме, оваква законска дефиницаја овог појма оставља могућност граду или општини да финансирају оне пројекте који по својој намени не би се могли сматрати за капиталне, али услед начина дефинисања овог појма исти се могу под тај термин подвести.

вања јесте јасно прецизирана одредбама Закона о буџетском систему.[26] С обзиром на обимност одредби овог закона у смислу претходно наведених питања која су у истом регулисана, за потребе овог рада ћемо само навести најважније одредбе које су од значаја за поступак емитовања муниципалних обвезница. Прво, емитовање муниципалних обвезница искључиво може бити предузету са циљем прикупљања новчаних средстава за потребе јавних инвестиција. Иако закон ексциплитно не наводи, појам јавних инвестиција се постивећује са појмом капиталних пројеката. Друго, иако закон прописује да буџет локалне самоуправе мора бити у равнотежи, дозвољава се одређени степен фискалног дефицита, уколико је он везан за реализацију капиталних инвестиционих пројеката[27]. Сматрамо позитивним што је на нивоу државе успостављен механизам контроло задуживања јединица локалне самоуправе, јер се тиме у одређеној мери контролише и консолидовани дуг државе. Коначно, важно питање у вези са емитовањем муниципалних обвезница јесте питање државних гаранција[28]. Муниципалне обвезнице се могу издати уз претходно прибављену гаранцију Р. Србије, али и без исте. У првом случају, Р. Србија преузима обавезу исплате свих преосталих обавеза према повериоцима града или општине који су купили муниципалне обвезнице, док у случају не постојања ове гаранције. Уколико гаранције нису посебно дате за одређену емисију ових обвезница, онда град или општина гарантују својом имовином и својим изворним приходима исплату укупног дуга уз уговорену камату.

У корпусу до сада анализираних закона, Закон о јавном дугу јесте веома релевнтан правни акт, јер се њиме додатно прецизирају услови, начин и поступак задужења јединица локалне самоуправе. Закон о јавном дугу, поред осталог и дефинише неке опште појмове од значаја у смислу задуживања града или општине. У смислу овог закона, а у вези са предметом истраживања, релевантан су два појма. Закон дефинише појам јавног дуга[29], и шта се све подводи под законски опис јавног дуга. Између осталог, гаранције које су дате јединицама локалне самоуправе приликом задужививања имају карактер јавног дуга[30]. Ипак, најрелевантнија одредба овог закона јесте она којом се законски дефинише задужење. С обзиром да емитовање муниципалних обвезница има

[26] Чл. 27. ж. Закона о буџетском систему, дефинише јасна правила у вези са настанком фискалног дефицита, правне природе таквог дефицита, максималног износа дефицита у једној календарској години, као и начин одобрења захтева за задуживање који се прослеђује ресорно надлежном министарству.

[27] Фискални дефицит локалне власти може настати као резултат јавних инвестиција, и као такав је саставни део консолидованог дефицита државе, и он не може бити већи од 10% прихода града или општине из претходне календарске године. Види више: Чл. 27. ж. Закон о буџетском систему *("Сл. гласник РС", бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - др. закон и 103/2015)*

[28] Државна гаранција је инструмент осигурања којим Р. Србија гарантује испуњење обавеуе за које се гаранција даје. Чл. 2. ст. 33. Закон о буџетском систему *("Сл. гласник РС", бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - др. закон и 103/2015)*

[29] Јавни дуг је новчана обавеза или обавеза отплаћивања новчаног задужења. Чл. 2. Закон о јавном дугу *(Сл. гласник РС", бр. 61/2005, 107/2009 и 78/2011)*

[30] Чл. 2. ст. 2. Закон о јавном дугу *(Сл. гласник РС", бр. 61/2005, 107/2009 и 78/2011)*

карактер задужења емитента према купцима издатих обвезница, ова законска дефиницаја је правно релевантна. Задуживање се дефинише као узимање кредита односно зајмова и емитовање државних хартија од вредности[31]. У претходноме делу рада, апострофирали смо да емитовање муниципалних обвезница јесте један од два могућа начина задуживања градова и општина. Валидација овог изнетог става јесте садржана управо у члану 2. ст. 3. Закона о јавном дугу. Сходно томе, сваки град или општина у Р. Србији се може задужити или путем кредита или путем емитовања обвезница. Ипак, важност овог прописа није само у претходно изнетим законским дефиницијама релевантих појмова од знача у смислу овог истраживања. Значај овог закона је већа тиме што су у истом прописане одредбе којима се ближе дефинише дугорочно задуживање. Муниципалне обвезнице јесу дугорочне хартије од вредности, и као такве су и препознате као финансијски инструмент на тржишту капитала (Јанковић, Д. 2012). У смислу одредби Закона о јавном дугу, карактер задужења у односу на временски интервал којим се град или општина задужује, јесте временски период отплате дуга (Јанковић, Д. 2012). Важност ове одредбе јесте у томе што дугорочно задужење (преко једне године), искључиво може бити у свхру реализације капиталних инвестиционих издаци[32]. Сходно томе, градови и општине не могу емитовати муниципалне обвезница са роком доспећа до једне године[33]. Још једна одредба овог закона утиче на могућност емитовања муниципалних обвезница. Наиме, према одредбама Закона о јавном дугу, укупан износ неизмиреног дугорночног задужења за капиталне инвестиционе пројекте не може бити већи од 50% укупно остварених текућих прихода буџета општине или града у претходној години[34]. Овим се ограничава могућност задуживања градова и општина, али се истовремено и стављају у неравноправан положаја они градови и општине који не генеришу приходе. Наиме, тумачење ове одредбе јасно дефинише да градови и општине који нису генерисали приходе у претходној години, не могу се дугорочно задужити. На овај начин, слабо развијене јединице локалне самоуправе се налазе у неравноправном законском третману у односу на оне градове и општине који остварују приходе. Сматрамо да ово законско решење није адекватно нити правично, и да се се исто мора прилагодити потребама свих јединица локалне самопураве, невезано за њихов економски капацитет, односно обим остварених прихода.

---

[31] Чл. 2. ст. 3. Закон о јавном дугу *(Сл. гласник РС", бр. 61/2005, 107/2009 и 78/2011)*

[32] Термин "капитални инвестициони издаци" није усклађен са Правилником о стандардном класификованом оквиру и контном плану за буџетски систем Правилник о стандардном класификованом оквиру и контном плану за буџетски систем *("Сл. гласник РС", бр. 103/2011, 10/2012, 18/2012, 95/2012, 99/2012, 22/2013, 48/2013, 61/2013, 63/2013 - испр., 106/2013, 120/2013, 20/2014, 64/2014, 81/2014, 117/2014, 128/2014, 131/2014, 32/2015, 59/2015, 63/2015, 97/2015 и 105/2015)*. Правилник употребљава термин "капитални инвестициони расходи".

[33] На иностраним финансијским тржиштима постоје и муниципалне обвезнице чији је рок доспећа једна година, и ове обвезнице се називају ноте. Види више: Фабоззи, Ф.Ј., Фелдстеин, С.Г. (2008): *Тхе Хандбоок оф Муниципал Бондс*, Јохн Wилеу анд сонс, ИСБН 978-0-470-10875-8, Hew Јерсу.

[34] Чл. 36. ст. 2. Закон о јавном дугу *(Сл. гласник РС", бр. 61/2005, 107/2009 и 78/2011)*

Закон о тржишту капитала

Претходно анализирани прописи регулишу правни основ задуживања, начин задуживања, органе надлежене за доношење одлуке о задуживању, као и фискална ограничења у погледу обима и висине износа којим се град или општина задужујуе. Законо о тржишту капитала[35] јесте кровни системси закон, којим су прописане одредбе које имају за циљ заштиту интереса инвеститора на тржишту капитала, уз обезбеђивање привредног, ефикасног и транспарентног тржишта капитала[36]. Одредбе Закона о тржишту капитала дефинишу релеванте појмове од значаја у вези са емитовањем муниципалних обвезнице, процедуре издавања, начин трговања на секундарном тржишту капитала, и друга питања. У претходноме делу рада дефинисали смо појам муниципалних обвезница, као једних од многобројних хартија од вредности. Ипак, у дефиницији ових хартија нисе навели једно битно обележље по којима се хартије од вредности међусобно разликују – преносивност (Јанковић, Д. 2012). Преносиве хартије од вредности јесу све врсте хартија са којима се може трговати на тржишту капитала, изузев инструмената плаћања[37]. Законски опис појма преносивих хартија од вредности недвосмислено потврђује претходно изнети аргумент којим се муниципалне обвезнице сврставају у ову групу хартија од вредности. Муниципалне обвезнице јесу специфичне из више разлога. Ипак, њихова специфичност у односу на друге обвезнице јесте у субјекту који врши њихово емитовање, односно издавање. Муниципалне обвезнице издају градови и општине, и у претходноме делу рада смо кроз анализу одредаба прописа то и потврдили. Закон о тржишту капитала дефинише ко је у смислу закон субјект који издаје хартије од вредности[38]. Издавалац хартија од вредности јесте домаће или страно правно лице које издаје или предлаже издавање хартија од вредности и других финансијских инструмената[39]. Анализа законске дефиниције издаваоца ипак у одређеној мери није потпуно прихватљива у смислу субјекта који издаје муниципалне обвезнице. Закон једнако третира домаћа и инострана лица, што је у случају муниципалних обвезница не спојиво, јер се као издавалац муниципалних обвезница искључиво могу појавити градови и општине са територије Р. Србије. Друго, уставом је дефинисано да градови и општине имају правни статус правних лица. Закон о тржишту капитала на ексциплитан начин потврђује да се у улози издаваоца хартија од вредности искључиво могу појавити правна лица. Хартије од вредности, међу којима се убрајају и обвезнице, јесу финансијски инструменти са којима се тргује на секундарном тржишту капитала (Гајић, Д. 1998). Пренос права из финансијских исктрумената

[35] Чл. 1. Закон о тржишту капитала

[36] Доношењем Закона о тржишту капитала преставо је да важи Зако о тржишту хартија од вредности и других финансијских инструмената.

[37] Чл. 2. Закон о тржишту капитала *("Сл. гласник РС", бр. 31/2011 и 112/2015)*

[38] Реч је о дефиницији појма издаваоца хартија од вредности, која се односи на све издаваоце и све врсте хартија од вреднсти. Аналогно томе, овом одредбом је дефинисан и издавалац муниципалних обвезница.

[39] Чл. 2. Закон о тржишту капитала *("Сл. гласник РС", бр. 31/2011 и 112/2015)*

јесте главно обележје ових финансијских инструмената. Реч је преносу права који је неограниченог обима, а то је омогућено дематеријализацијом хартија од вредности, тј. финансијских инструмената. Дематеријализовани финансијски инструменти се региструју као електронски записи на рачуну хартија од вредности у Централном регистру[40], а на основу којих законски ималац има одређена права у односу на издаваоца[41]. Важност неограниченог преноса права са једног субјекта на другог јесте једно од важних обележја муниципалних обвезница. У зависности од интереса издаваоца, муниципалне обвезнице могу бити емитоване путем приватног пласмана већ унапред познатом купци, или путем јавне понуде. У првом случају, емитент може предвидете да овако издате хартије од вредности се даље не могу преносити, што се региструје у Централном регистру, али може и предвидети да се исте могу касније уврстити као предмет трговања на секундарном тржишту капитала. Код јавне продаје муниципалних обвезница, права власника ових хартија од вредности су неограничена у погледу преноса права на друге субјекте. Закон о тржишту капитала је релативно обиман закон, а циљ овог рада није анализа свих релевантих одредби у смислу предмета истраживања, већ само општи правни оквир у вези са емитовањем муниципалних обвезница. Одредбе овог закона на веома детаљан начин регулишу сам ток поступка, одобрења и реализације емисије муниципалних обвезница, али сматрамо да би анализа ових одредаба могла бити предмет посебног научног рада.

Закључак

Уставом загарантова право сваке јединице локалне самоуправе јесте право на финансирање. Ово право је даље разрађено одредбама Закона о локалној самоуправи и Закона о финансирању локалне самоуправе. Резултати спроведеног истраживања недвосмислено потврђују да градови и општине имају уставом и законом дефинисано право не само на изворне и транферне приходе, већ и право на задуживања. Муниципалне обвезнице јесу један од модалитета задуживања на финансијском тржишту. Градови и општине у Р. Србији имају право на овај облик задуживања. До сада су путем емитовања ових обвезнице, јавне инстраструктурне пројекте финансирали градови Нови Сад, Панчево и Шабац, као и општина Стара Пазова. Закон о јавном дугу и Закон о буџетском систему јесу релевантан правни оквир којим су дефинисана фискална правила у вези са обимом одноносо висином задужења. Констатовали смо да одређена законска решења нису адекватна, и да не одређени начин су неправедна према градовима и општинама који не остварују приходе у оквиру својих буџета. Позитиван коментар ових закона јесте да је анализом ових про-

[40] Чл. 215. Закон о тржишту капитала *("Сл. гласник РС", бр. 31/2011 и 112/2015).* Централни регистар је правно лице које се организује и послује као акционарско друштво у складу са овим законом и законом којим се уређују привредна друштва, и његова основна делатност јесте вођење регистра финансијских иснтрумената.

[41] Чл. 7. Закона о тржишту капитала *("Сл. гласник РС", бр. 31/2011 и 112/2015).*

писа уочена интенција државе да стави под контролу задуживање градова и општине, што може позитивно да утиче на заустављање и контролу консолидованог јавног дуг државе. Поред тога, позитивним сматрамо што се средства прикупљена продајом муниципалних обвезница искључиво могу користити за финансирање јавних инвестиционих пројекта јединица локалне самоуправе. На крају, Закон о тржишту капитала на детаљана начин прописује комплетну процедуру издавања, одобрења и продаје муниципалних обвезница. Сви ови прописи на посредан или непосрадан начин регулишу партикуларна питања која се појављују као релевантна приликом емитовања муниципалних обвезница градова и општина у Р. Србији.

Литература:

1. Carić, M., Mirković, P., Konjikušić, M.(2015): Municipalne obveznice kao hartija od vrednosti : argumenti za i protiv, Prilagođavanje pravne regulative aktuelnim trendovima u regionu "Pravnički dani prof. dr Slavko Carić"].- Str. 33-43, Novi Sad.
2. Džidić, M. (2008): *Obveznice u funkciji razvoja tržišta kapitala*, članak: Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse : šesto međunarodno savjetovanje, Neum, 20, 21 i 22. lipnja 2008. godine, str. 273-288.
3. Fabozzi, F.J., Feldstein, S.G. (2008): *The Handbook of Municipal Bonds*, John Wiley and sons, ISBN 978-0-470-10875-8, New Jersy.
4. Gajić, D. (1998): *Hartije od vrednosti i njihov promet,* Beograd Jugoslovenski pregled, UDK 336.763 KOBISS.SR-ID139325959
5. Golić, D., Mirković, P., Puača, N. (2012) : *Finansijska autonomnost lokalne samouprave kao pretpostavka decentralizovanog upravljanja lokalnim razvojem sa posebnim osvrtom na ulogu i značaj municipalnih obveznica*, Agroekonomika, br. 55, str. 115-127.
6. Janković, D. (2012): *Obveznice: karakteristike, kvantitativna analiza i tržišta*, stručna monografija: Podgorica: Univerzitet Mediteran, (Podgorica: Artgrafika), Bibliografija. ISBN 978-9940-514-23-5 (broš.)
7. Mandić, B., Grublješić, Ž. (2011): *Municipalne obveznice - finansijska pomoć razvoju lokalnih zajednica*, Industrija: časopis za ekonomiku industrije, ISSN: 0350-0373.- god. 39, br. 1, str. 99-110.
8. Pavlović, V., Marinković, M., Drašković, V., Bučić, A., Richter, C. (2012): *Smerince za izdavanje municipalnih obveznica*, Projekat finansiram sredstviam EU, Program podrške opština IPA 2007, Interprint D.O.O., ISBN 978-86-6047-096-8 .
9. Pravilnik o standardnom klasifikovanom okviru i kontnom planu za budžetski sistem *("Sl. glasnik RS", br. 103/2011, 10/2012, 18/2012, 95/2012, 99/2012, 22/2013, 48/2013, 61/2013, 63/2013 - ispr., 106/2013, 120/2013, 20/2014, 64/2014, 81/2014, 117/2014, 128/2014, 131/2014, 32/2015, 59/2015, 63/2015, 97/2015 i 105/2015)*
10. Vuković, M.(2007): Budžet, deficit i javni dug u funkciji ekonomske stabilnosti-teorijski osvrt, Škola biznisa : naučno-stručni časopis ISSN: 1451-6551.- Br. 3 str. 56-59
11. Ustav R. Srbije *("Sl. glasnik RS", br. 98/2006)*
12. Zakon o budžetskom sistemu *("Sl. glasnik RS", br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - dr. zakon i 103/2015)*

13. Zakon o finansiranju lokalne samouprave *("Sl. glasnik RS", br. 62/2006, 47/2011, 93/2012, 99/2013 - usklađeni din. izn., 125/2014 - usklađeni din. izn. i 95/2015 - usklađeni din. izn.)*
14. Zakon o javnom dugu (Sl. glasnik RS", br. 61/2005, 107/2009 i 78/2011)
15. Zakon o lokalnoj samoupravi ("Sl. glasnik RS", br. 129/2007 i 83/2014 - dr. zakon)
16. Zakon o tržištu kapitala *("Sl. glasnik RS", br. 31/2011 i 112/2015)*

THE LEGAL BASIS OF LOCAL GOVERNMENT BORROWING THROUGH THE ISSUANCE OF MUNICIPAL BONDS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: Municipal bonds are securities issued by cities and municipalities in order to collect the necessary funds in order to implement infrastructure projects. The paper analyzes the substantive regulations of Republic of Serbia, which provides the basis for borrowing by local governments. The subject of analysis are the relevant provisions of the Constitution of the Republic of Serbia, the Law on Local Self-Government, the Law on Local Government Finance, the Budget System Law, the Law on Public Debt and Capital Market Law. Analysis of the regulation aims to determine the legal basis for the issuance of these debt securities, debt character, and the degree of fiscal burden on the budget allowed issuers. In addition, the paper analyzes the relevant institutes of the material law, which are of direct or indirect interest in connection with the issuance of municipal bonds.

Key words: securities, municipal bonds, financing of local self-government, fiscal decentralization, borrowing on the financial markets

САЊА ШКОРИЋ*
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 316.334.2:349.2
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 17.10.2016
Страна: 457-465

ПРАВО НА РАД У ТЕОРИЈИ И У ПРАКСИ

Сажетак: Право на рад је тековина борбе радничке класе и у свим модерним законодавствима је подигнуто на ниво уставног права сваког човека. Теоретски, сваки човек има једнаку правну позицију код остваривања свог уставног права на рад, али је држава та која омогућава остваривање датог права у пракси, преко своје законодавне активности (запошљавања). Међутим, управо забрињавајуће стање у пракси остваривања права на рад, указује на то да је неки од инструмената који треба да омогуће практично остваривање овог начела, заказао. Дакле, потребно је прецизније одредити садржину самог права на рад, те учинити ефикаснијим механизам који постоји да би се то право могло остварити у пракси. Како је рад повезан са готово свим сферама живота савременог човека, у првом реду са образовањем, економском егзистенцијом човека, те личним развојем и напретком појединаца, али и читавог друштва, неопходна је коренита ревизија постојећег друштвено – политичког стања у држави и друштву.

Кључне речи: право на рад, слобода рада, запосленост

Уводне напомене

Људски рад и право човека на рад, као услов човековог живота, представља веома широко постављену категорију, који је као такав предмет више научних дисциплина. Ту у првом реду спада социологија, економија, филозофија, право али и биологија, медицина и др. Бавећи се феноменом рада, поједини аутори су се упуштали и у његово дефинисање. Тако, може се говорити о економским, социолошким, филозофским, биолошким и другим дефиницијама рада. Економисти рад дефинишу као економску, односно производну делатност, док социолози рад посматрају као друштвени однос и специфину друштвену појаву. За филозофе рад је основно збивање човековог живота које је трајне природе и стално влада човековим бићем, а за биологе рад је трошење човекових психофизичких потенцијала итд.[1]). Са аспекта права, право на рад, такође може бити одређено на различите начине. Као прво, оно је предмет међународног права и као такво је зајамчено Универзалоном декларацијом о

* sanja@pravni-fakultet.info
[1] Живко Кулић, *Радно право;* Нови Сад, 2008, стр. 11-12.

људским правима из 1948., члан 23. На националном новоу, оно се третира у оквиру уставног права, као зајамчено уставно право сваког човека и грађанина.

У Уставу Републике Србије, право на рад се посебно наводи и јемчи у складу са законом.[2] У истом члану Устава, штити се и право на слободан избор рада, те достојанство личности на раду, безбедни и здрави услови рада и сл. Радно право, као дисциплина чији је централни предмет истраживања радноправни однос и правни положај учесника тог односа, термин рада најчешће користи за означавање радног односа, а ређе се њиме означава и рад који се не може сматрати радним односом.[3] Све напред речено се односи на одређивање права на рад у теорији, његово дефинисање и утврђивање услова за његово остваривање у пракси, односно његову материјализацију. Практично, право на рад се остварује кроз примену радноправних прописа и запошљавање. Међутим, томе претходи право на образовање, те стварање повољног амбијента на тржишту рада, преко уређивања правног система државе који омогућава подједнако остваривање установљеног права на рад у пракси.

Дакле, право на рад, чак и ако се посматра само са аспекта права, представља веома сложено право, са сложеном правном природом и веома широким садржајем. Самим тим, да би се дато право могло остварити у пракси, читав правни систем, почев од устава, преко прописа о образовању, радноправних прописа, прописа који уређују привредни систем земље и сл., мора деловати у правцу који омогућава материјализацију права на рад. Може се са сигурношћу рећи да сваки елемент правног система не може функционисати правилно сам, него у заједничком деловању са свима осталима. Ако закаже функција само једног од њих у пракси, доводе се у питање и сви остали, а тиме и остваривање права које се датим системом штити.

Услови реализације права на рад кроз историју

Према већ поменутој Универзалној декларацији о људским правима из 1948. г., сва људска бића се рађају слободна и једнака у достојанству и правима[4]. Између осталих која су наведена, ту спада и право на рад. Међутим, људској цивилизацији је требало неколико хиљада година да би право на рад и остала људска права, добила свој универзални карактер и била бар декларативно призната на једном међународном нивоу. И 68 година после, државе се и на националном и на наднационално нивоу, сусрећу са потешкоћама у реализацији и материјализацији установљених људских права.

Као правна категорија, право на рад је старо више од једног века, а као морално још и знатно више. Саму идеју о праву на рад уобличили су социјал – утописти 40-тих година XIX века. Оцем ове идеје сматра се Шарл Фурије који је до ње дошао полазећи од анализе положаја производних радника погођених

[2] Члан 60. Устава Републике Србија („Службени гласник РС“ бр. 98/2006)

[3] Живко Кулић, *op. cit*. стр. 12.

[4] Члан 1. Универзалне декларације о људским правима, усвојене и проглашене резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација 217 (III) 10. децембра 1948.године.

последицама буржоаско – грађанских револуција.[5] Од те првобитне идеје, било је неопходно да се стекну одговарајући друштвено – политички услови, као и економске могућности, да би се право на рад могло реализовати у пракси. У историјском смислу, право на рад је производ друштвеног развоја, али и резултат борбе радничке класе.[6] Управо, након усвајања и проглашења поменуте резолуције УН, почиње период инкорпорације и прокламовања права на рад као уставног права у државама, чланицама Уједињених нација. Међутим, зајамчено право није исто што и реализовано право, те се овде увек поставља питање економских могућности државе у којој се право на рад треба реализовати.

У САД-у, неколико држава чланица је 1932. године законом регулисало положај радника, како би се спречиле злоупотребе и дискриминације различитих врста. Као централна права, везана за право на рад, установљена су права на удруживање радника (синдикат), право на безбедност на раду, право на правичну зараду, право на побољшање услова рада, право на штрајк и сл.[7]

На нашим просторима, право на рад није било инкорпорисано у први Устав Друге Југославије који је усвојен крајем јануара 1946. године, јер се стало на становиште да тадашња, слабо развијена привреда и још притом у великој мери разорена Другим светским ратом, није пружала ни минималне претпоставке за реализацију права на рад.[8] Било је потребно неколико година да се остваре минимални економски услови да би се право на рад инкорпорирало прво у Устав, односно у Уставни закон усвојен 1953. године, а затим да би право на рад било конкретизовано, у погледу садржине и услова за остваривање, преузето је у Закон о радним односима из 1957. године.[9] Почев од тада, кроз све уставне промене у оквиру Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, преко Савезне Републике Југославије, Државне заједнице Србије и Црне Горе, те најзад Републике Србије, право на рад не изостаје као за све једнако и једно од основних права и битних гаранција економске и социјалне сигурности сваког за рад способног и вољног грађанина.

Појам и битни елементи права на рад

Неки домаћи аутори сматрају да право на рад извире из саме човекове природе, односно његовог бића, јер да би опстао, човек мора својим радом да

---

[5] Душан Паравина, *Право на рад и његово значење у савременим условима; „*Актуелна питања југословнеског судског, радног и управног законодавства“, Будвански правнички дани, Београд, 1998, стр. 130.

[6] Сава Арсенов, *Право на рад и тржиште радне снаге у теорији и пракси; „*Актуелна питања југословнеског судског, радног и управног законодавства“, Будвански правнички дани, Београд, 1998, стр. 159.

[7] Jentz A. G., Miller L. R., Cross B. F., *West Business Law*; Fifth edition, West publishing company, 1993, стр. 853.

[8] Душан Паравина, *op. cit.* стр. 134.

[9] Ibid, стр. 134-135.

обезбеди неопходне материјалне и духовне услове за живот.[10] Такође, право на рад у себи садржи, поред права слободе рада (слободе избора занимања) и право једнакости шанси и поступања у запошљавању и на раду, који су међусобно тесно повезани, а заједнички подразумевају и право на достојанство рада, насупрот дискриминацији и принудном раду.[11] Као правна категирија, право на рад се на националном нивоу најчешће констутуише уставом, а конкретизује, обезбеђује и штити законима и радноправним општим актима.[12] Дакле, о праву на рад као правној категорији се може говорити са аспекта уставног права и са аспекта радног права.

Уставноправно одређивање појма права на рад је шире постављено од радноправног и, према Уставу Републике Србије оно садржи слободан избор рада, односно слободан избор занимања, затим, право на доступност радног места свима, под једнаким условима, право на достојанство личности на раду, безбедне и здраве услове рада, потребну заштиту на раду, ограничено радно време, право на дневни и недељни одмор, плаћени годишњи одмор, правичну накнаду за рад и правну заштиту за случај престанка радног односа, те најзад, заштиту на раду од свих облика дискриминације, а посебно заштиту одређених категорија грађана – жена, омладине и инвалида.

Као радноправна категорија, право на рад подразумева једнако право зајамченог сталног запослења од стране државе сваком за рад способном грађанину на слободно изабраном или прихваћеном послу према његовим физичким и стручним способностима, са обавезама и правима којима је радни однос основ и услов.[13] Радни однос, са друге стране, јесте централни део предмета радног права и у њему свој основ налазе различите интересне структуре и он представља надградњу међусобних односа људи на раду и у вези са радом. Радни однос је специфична врста правног односа поводом рада.[14]

Из претходно наведеног, могу се утврдити битни елементи права на рад, а то су:

1) једнако право зајмченог сталног запослења сваком за рад способном грађанину на слободно изабраном или прихваћеном послу које му је једино или главно занимање;
2) запослење на радном месту које одговара физичким и стручним способностима лица у питању;
3) запослење којим се реализује право на рад јесте једини или главни избор материјалних средстава запосленог, а често и чланова његове породице и
4) дужност државе да предузима одговарајуће мере за реализацију и очување права на рад[15]

[10] Владета Станковић, *Проблеми запошљавања; „*Актуелна питања југословнеског судског, радног и управног законодавства“, Будвански правнички дани, Београд, 1998, стр. 146.
[11] Бранко А. Лубарда, *Социјална права и достојанство на раду;* Правни живот, Београд, 2013, стр. 414-415.
[12] Душан Паравина, *op. cit.* стр. 136-137.
[13] Ibid*.,* стр. 137.
[14] Зоран Радуловић, *Радно право;* Београд, 2015, стр. 26.
[15] Душан Паравина, *op. cit.* стр. 138.

У битне елементе права на рад, могу се уврстити и право на материјално обезбеђење у случају губитка посла, као и сва права која прате право на рад и саставни су део радноправног односа, као што су право на зараду, право на дневни и недељни одмор, право на плаћени годишњи одмор и др.

Ако се са терена теоретског одређивања појма и битних елемената права на рад, пређе на анализу практичне реализације права на рад, намеће се закључак да је зајамчено људско право на рад у савременим условима привредног развоја, до те мере угрожено, да се може рећи да његова реализација у великом броју случајева изостаје или у неким битним елементима или у потпуности (преко принудног рада, дискриминације, мобинга, ускраћивања утврђених одмора, те ускраћивањем основних права радника из радноправног односа). Томе сведоче и извештај Покрајинског омбудсмана за 2015. годину, као и извештај Заштитника грађана за исту годину. У Извештају Покрајинског Омбудсмана за 2015. годину, на пример, подаци су показали да су права везана за рад данас једна од најугроженији. Према истраживањима и затеченом стању на терену, запослени у Србији данас раде у нехуманим условима, често прековремено, без права на дневни, недељни и годишњи одмор, а да им се ретко исплаћује накнада за прековремени рад. Уочена је и пракса да пре ступања на рад, послодавци приморавају запослене да потпишу „бланко отказе“ и сл. Такође, забрињавајуће је и то да су права посебне категорије радника посебно угрожена, нпр. отежано је запошљавање младих жена, труднице и породиље бивају отпуштене упркос законској гаранцији породиљског одсуства и сл[16].

У прилог свему овоме иде и судска пракса у овој проблематици. Тако је, на пример, приликом анализе судских одлука у вези кршења права код утврђеног прековременог рада и коришћења плаћеног годишњег односа, утврђено је да се послодавци често оглушују о ова права запослених, које запослени морају остваривати путем суда[17].

Право на рад и запосленост

Материјализација уставом загарантованог права на рад се у пракси постиже кроз запошљавање, али се са истим не може поистоветити, јер и остваривање права на рад не може ићи преко економских могућности државе. Дакле, осим уставне и радноправне регулативе, држава има обавезу да читав свој правни систем устроји тако да би крајњи резултат био повећање запошљавања у складу са законом, а самим тим и остваривање права на рад.

Напред је напоменуто да се право на рад путем запошљавања остварује преко радног односа, као специфичне врсте правног односа поводом рада. Уп-

[16] Види више Годишњи извештај за 2015. годину Заштитника грађана на http://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji и Годишњи извештај Покрајинског заштитника грађана на http://www.ombudsmanapv.org/riv/index.php/dokumenti/godisnji-izvestaj.html.

[17] Пресуда Апелационог суда у Крагујевцу бр. Гж I 127/10 од 9. фебруара 2010. године, и Пресуда Апелационог суда у Београду бр. Гж1 2448/2014 од 8. августа 2014. године. Преузето из правне базе програмског пакета Propis soft-a, http//propissoft.propissoft.rs/

раво у одређивању радног односа, као специфичне врсте односа лежи и потреба регулације тог односа путем закона и других општих аката државе, односно утврђивање бар минимума права и обавеза страна у датом односу. Специфичност проистиче из, углавном уговорне природе радног односа, где се са једне стране налази послодавац, а са друге запослени. Како су запослени далеко слабија економска страна у датом односу, а и материјално зависнија, јер је углавном рад из радног односа главно занимање и често једини приход запосленог и чланова његове породице, без државне регулативе, положај радника би био веома лош и право на рад би било немогуће остварити. Изузетак од уговорне правне природе радног односа јесу заснивање радног односа и запошљавање државних службеника решењем о премештају на основу интерног конкурса, односно решењем о пријему у радни однос на основу јавног конкурса, те према Закону о основама система образовања и васпитања, где се радни однос може успоставити и споразумом о преузимању. Међутим, различитост аката о заснивању радног односа не утиче на карактер радног односа, јер сви ти акти припадају реду појединачних правних аката.[18]

Запосленост није искључиво питање воље само одређених субјеката. Она не зависи ни само од воље оног ко тражи запослење, ни од воље онога ко запошљава. Воља је потребна, али није довољна. Јер запосленост је зависно променљива макро категорија на чији обим и кретање утичу независно променљиве величине.[19]

Који ће од тих фактора и променљивих величина при запошљавању бити одлучујуће у одређеним ситуацијама зависи, не само од општег степена развоја производних снага друштва уопште, већ и од карактера односа производње дате привреде, његове организационе структуре, од метода организационе повезаности привреде, од материјалне структуре привреде, као и од многих других појава друштвеног и материјалног карактера.[20] Претходне констатације потврђују већ наведено да ни остваривање права на рад, као зајамченог уставног права, не може ићи преко економских могућности државе, те је запошљавање, као материјализација права на рад, ужа категорија и остварује се у складу са укупном политиком запошљавања коју држава има обавезу да утврди. Такође, садржај те политике је условљен укупним стањем у друштвено-политичком и економском систему државе, која путем свог правног система треба и има обавезу да побољша положај запослених. Веома важну улогу у томе имају органи који су надлежни за послове запошљавања. У Србији те послове обавља Национална служба за запошљавање. Делокруг послова Националне службе за запошљавање је утврђен законом и обухвата послове запошљавања, осигурања за случај незапослености, остваривања права из осигурања за случај незапослености и других права у складу са законом и вођењем евиденција у области запошљавања. Поред ових послова, Национална служба за запошљавање обавља и стручно – организационе, управне, економско - финан-

[18] Зоран Ивошевић, *Радно право;* Београд, 2009, стр. 58.
[19] Владета Станковић, *op. cit*. стр. 149.
[20] *Ibid*, стр. 150.

сијске и друге опште послове у области запошљавања и осигурања за случај незапослености[21]. Напред је речено да право на рад, као уставноправна категорија у себи садржи и право на образовање. Када би се ово пренело на терен практичног остваривања права на рад, право на образовање би се могло донекле повезати и са саветодавном функцијом Националне службе за запошљавање, односно њеним доприносом у утврђивању политике образовања кадрова за којима постоји потреба на тржишту рада, те популаризацији тих образовних профила.

Уколико се посматра тренутна ситуација на тржишту рада у Србији, намеће се закључак да не постоји уређен систем нити устројена јасна политика запошљавања. Са заосталим проблемима из прошлости, презапослености у јавном сектору, и новим проблемима са приватизованим великим привредним друштвима (Застава из Крагујевца, Смедеревска железара и др.), држава се суочава са веома хаотичним стањем у области запошљавања, а самим тим и са остваривањем уставом и међународним актима зајамченог права на рад.

Неадекватним остваривањем и заштитом права на рад, не угрожавају се само права оних који су запослени, већ често и права чланова њихове породице, у првом реду деце запослених. Последице тога не иду само ка материјалној угрожености права деце, већ се угрожавају њихова права на здраво детињство проведено у једној здравој породици у којој родитељи имају право на дневни и недељни одмор, право на плаћени годишњи одмор, право на зараду, а самим тим и право на време које ће проводити у васпитавању своје деце. Дакле, не може се очекивати побољшање укупног стања у држави и у друштву, уколико не постоји јасна политика, како у запошљавању, тако и у остваривању свих зајамчених уставних права. Друштво у коме деца расту без својих родитеља, уз нецензурисане и неадекватно контролисане телевизијске и интернет садржаје, и у којем родитељи, због свог лошег положаја у радноправном односу немају ни времена ни довољно материјалних средстава да се баве својом децом и васпитавају их у духу моралних вредности као тековине вишевековног развоја људске цивилизације, не може очекивати напредак.

Закључак

Дакле, да закључимо, право на рад је тековина борбе радничке класе и у свим модерним законодавствима је подигнуто на ниво уставног права сваког човека. Теоретски, сваки човек има једнаку правну позицију код остваривања свог уставног права на рад, али је држава та која омогућава остваривање датог права у пракси, преко своје законодавне активности (запошљавања). Међутим, управо забрињавајуће стање у пракси остваривања права на рад, указује на то да је неки од инструмената који треба да омогуће практично остваривање овог начела, заказао. Дакле, потребно је прецизније одредити садржину самог права

[21] Члан 8 Закона о запошљавању и осигурању за случај незапослености. (*Службени гласник РС* бр. 36/2009, 88/2010 и 38/2015).

на рад, те учинити ефикаснијим механизам који постоји да би се то право могло остварити у пракси. Како је рад повезан са готово свим сферама живота савременог човека, у првом реду са образовањем, економском егзистенцијом човека, те личним развојем и напретком појединаца, али и читавог друштва, неопходна је коренита ревизија постојећег друштвено – политичког стања у држави и друштву.

Људски рад и право човека на рад, као услов човековог живота, представља веома широко постављену категорију, који је као такав предмет више научних дисциплина. Ту у првом реду спада социологија, економија, филозофија, право али и биологија, медицина и др. Бавећи се феноменом рада, поједини аутори су се упуштали и у његово дефинисање.

Са аспекта права, право на рад, такође може бити одређено на различите начине. Као прво, оно је предмет међународног права и као такво је зајамчено Универзалоном декларацијом о људским правима из 1948., члан 23. На националном новоу, оно се третира у оквиру уставног права, као зајамчено уставно право сваког човека и грађанина.

Међутим, људској цивилизацији је требало неколико хиљада година да би право на рад и остала људска права, добила свој универзални карактер и била бар декларативно призната на једном међународном нивоу. И 68 година после, државе се и на националном и на наднационално нивоу, сусрећу са потешкоћама у реализацији и материјализацији установљених људских права.

Као радноправна категорија, право на рад подразумева једнако право зајамченог сталног запослења од стране државе сваком за рад способном грађанину на слободно изабраном или прихваћеном послу према његовим физичким и стручним способностима, са обавезама и правима којима је радни однос основ и услов. Радни однос, са друге стране, јесте централни део предмета радног права и у њему свој основ налазе различите интересне структуре и он представља надградњу међусобних односа људи на раду и у вези са радом. Радни однос је специфична врста правног односа поводом рада.

Материјализација уставом загарантованог права на рад се у пракси постиже кроз запошљавање, али се са истим не може поистоветити, јер се и остваривање права на рад не може ићи преко економских могућности државе. Дакле, осим уставне и радноправне регулативе, држава има обавезу да читав свој правни систем устроји тако да би крајњи резултат био повећање запошљавања у складу са законом, а самим тим и остваривање права на рад.

Литература:

1. Arsenov, Sava (1998). *Pravo na rad i tržište radne snage u teoriji i praksi; „*Aktuelna pitanja jugoslovneskog sudskog, radnog i upravnog zakonodavstva“, Budvanski pravnički dani, Beograd.
2. Despotović, Danijela, Đuričić, Jelena (2015). *Zasnivanje radnog odnosa; „*Prilagođavanje pravne regulative aktuelnim trendovima u regionu“, Pravnički dani prof. dr Slavko Carić, Novi Sad.

3. Ivošević, Zoran (2009). *Radno pravo;* Beograd.
4. Jentz A. G., Miller L. R., Cross B. F. (1993). *West Business Law*; Fifth edition, West publishing company.
5. Kulić, Živko (2008). *Radno pravo;* Novi Sad.
6. Lubarda, A. Branko (2013). *Socijalna prava i dostojanstvo na radu;* Pravni život, Beograd.
7. Paravina, Dušan (1998). *Pravo na rad i njegovo značenje u savremenim uslovima; „*Aktuelna pitanja jugoslovneskog sudskog, radnog i upravnog zakonodavstva“, Budvanski pravnički dani, Beograd.
8. Radulović, Zoran (2015). *Radno pravo;* Beograd.
9. Stanković, Vladeta (1998). *Problemi zapošljavanja; „*Aktuelna pitanja jugoslovneskog sudskog, radnog i upravnog zakonodavstva“, Budvanski pravnički dani, Beograd.
10. Zakon o radu. *Službeni glasnik RS* br. 24 (2005), 61 (2005), 54 (2009), 32 (2013) i 75 (2014).
11. Zakona o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti. *Službeni glasnik RS* br. 36 (2009), 88 (2010) i 38 (2015).
12. Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*. br. 98 (2006).
13. http://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji
14. http://www.ombudsmanapv.org/riv/index.php/dokumenti/godisnji-izvestaj.html.
15. Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu br. Gž I 127/10 od 9. februara 2010. godine. - Preuzeto iz pravne baze programskog paketa Propis soft-a, http//propissoft.propissoft.rs/
16. Presuda Apelacionog suda u Beogradu br. Gž1 2448/2014 od 8. avgusta 2014. godine. - Preuzeto iz pravne baze programskog paketa Propis soft-a, http//propissoft.propissoft.rs/

THE RIGHT TO LABOR IN THEORY AND IN PRACTICE

Summary: The right to labor is a legacy of struggle of the working class and in all modern legislation is raised to the level of a constitutional right of every man. Theoretically, every person has the same legal position in exercising his constitutional right to work, but it is the state that allows the realization of the given rights in practice, through its legislative activities (employment). However, situation in practice is worrying , the right to work, indicates that some of the instruments that should enable the practical realization of this principle, failed. Therefore, it is necessary to accurately determine the content of the right to labor and make it more efficient mechanism that exists so that this right can be realized in practice. As the labor is associated with almost all spheres of life of modern man, first of all to education, economic existence of man and the personal development and advancement of individuals, but also the whole society is necessary for a substantial revision of the current socio - political situation in the country and society.

Key words: the right to labor, freedom of labor, employment

МАРКО СТАНКОВИЋ*
МАРИЈА СТАНКОВИЋ
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 349.4(497.11)
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 23.10.2016
Страна: 467-474

ГРАЂЕЊЕ – КРИВИЧНОПРАВНА ЗАШТИТА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ И ЗЕМЉАМА У ОКРУЖЕЊУ

Сажетак: Људи су одувек имали потребу за усавршавањем и напредовањем у технолошком смислу. Развијали су разне стилове и облике градње. Још од примитивних заједница, када су користили разне рупе, отворе, пећине, па кроз период глине, трске и блата, преко дрвених објеката до модерних стамбених јединица изграђених од чврстих и дуготрајних материјала. Међутим, упоредо са тим напредовањем, развијала се и потреба кривичне заштите тих истих објеката од несавесног и непоштеног грађења. Како се садашње друштво све више развијало, тако се развијала и свест о околини, о разним материјалима, који ће одговарати поднебљу градње, о забрањеним материјалима, као и о поштовању дозвола и одобрења од стране надлежних институција.

У чланку, упоредноправним методом, аутори ће покушати да објасне и приближе разлике између кривичне заштите разних облика грађења у Републици Србији са земљама бивше СФР Југославије. Обрадиће се кривична законодавства Републике Хрватске, Федерације Босне и Херцеговине, Републике Црне Горе и Републике Македоније.

Кључне речи: грађење, кривично дело, кривични законик, кривичноправна зашита, међународно право

Увод

Како становништво доживљава велику прогресију, чији раст се рапидно развија и достиже високе размере, јавља се све већа мера за обезбеђењем животног простора. Долази до груписања и централизовања становништва у великим градовима. Ако погледамо републичку статистику[1], сам град Нови Сад је по попису становништва 1961. године имао 102.469 становника, а по попису

* marko.devetka.batocina@gmail.com

[1] Преузето са републичког завода за статистику :
http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=163
приступио дана 22.05.2016.године

из 2011. године 250.439 становника. Град Београд је 1961. године имао 942.190 становника, а по попису из 2011.године 1.233.796 становника. Град Крагујевац је 1961. године имао 105.701 становника, а по попису 2011.године 179.471 становник. У педесет година градови су се нагло развили и дошло је до нужних промена у архитектонском и урбанистичком смислу. Градови се шире и настаје велика потреба за грађењем.

Али није свако грађење дозвољено а ни законито. Да би грађење било дозвољено морају се испунити одређени услови на територији општине где се гради. Постоје тачно прописани услови које инвеститор а и извођач радова морају испунити ако желе да објекат који граде испуни услове за технички пријем и изврши легализација објекта.

Претходни радови[2] који се предузимају ради изградње објекта обухватају истраживање и анализу техничких , економских, технолошких, урбанистичких, заштите животне средине и других услова за израду студије оправданости која садржи и генерални пројекат. Затим се израђује техничка документација[3] која може имати форму идејног пројекта, генералног, главног, извођачког и на крају пројекат изведеног стања. Идејни и главни пројекат се израђују за потребе изградње и прибављања грађевинске дозволе. Грађевинска дозвола је акт који издаје надлежно министарство, односно локалне самоуправе утврђене Законом о планирању и изградњи. Грађевинска дозвола се издаје за цео објекат, односно део објекта који ако тај део представља техничку и функционалну целину. Након добијања грађевинске дозволе, извођач подноси пријаву грађења органу који је издао дозволу и приступа изградњи. Након завршетка објекта, врши се технички пријем[4], где се образује комисија која доноси употребну дозволу и тиме је објекат у потпуности испунио и задовољио све законом прописане услове и спреман је за своју намену.

Обрадиће се кривични законици земаља у окружењу који садрже чланове са одредбама о неправилном или непрописном извођењу грађевинских радова, као и о грађењу без дозволе или прикључењу тих бесправнио саграђених објеката.

Кривично законодавство Републике Србије

Ако објекат нема потребне сагласности за градњу, или не испуњава неке законом наведе услове и противан је прописима онда долази до повреде Кривичног законика. Кривични[5] Законик Републике Србије пружа заштиту са три

[2] Остоја Милисављевић, (2000), Изградња објеката, грађевинско земљиште, планирање и уређење простора и насеља, Београд, Марком-Публик, стр.20

[3] Чл. 126. Закона о планирању и изградњи, ("Сл. гласник РС", бр. 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 - одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - одлука УС, 50/2013 - одлука УС, 98/2013 - одлука УС, 132/2014 и 145/2014)

[4] Драгољуб Симоновић. (2010)., Уговори у области грађевинарства, Београд, Грађевинска Књига, стр. 85

[5] Кривични Законик Републике Србије, Сл Гласник Сл. гласник РС", бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014) у члановима 219а, 219б, 281 КЗ.

члана Кривичног Законика и то у чл. 219а КЗ– Грађење без грађевинске дозволе, чл. 219б КЗ.- Прикључење објекта који је изграђен без грађевинске дозволе и у члану 281.КЗ - Непрописно и неправилно извођење грађевинских радова.

Чланом 219.а КЗ је обухваћено кривично дело које има више облика. Основни[6] облик извршава лице које је извођач радова или одговорно лице у правном лицу које је извођач радова на објекту или реконструкцији без грађевинске дозволе. Радња кривичног дела се састоји у извођењу радова на објекту који се гради или на реконструкцији постојећег објекта без грађевинске дозволе. Извршилац овог кривичног дела може бити лице које је извођач радова или одговорно лице у правном лицу које је извођач радова.

Предвиђена је казна затвора од три месеца до три године и кумулативно новчана казна. У ставу два истог члана је предвиђен посебан облик овог дела, где је извршилац инвеститор или одговорно лице у правном лицу које је инвеститор објекта који се гради без грађевинске дозволе. За овај посебан облик је предвиђена казна затвора у трајању од шест месеци до пет година и кумулативно новчана казна. Тежи облик је када настављена градња објекта,а издато је решење о обустави радова а лица из става 1 и ст.2 се оглуше о решење. Казна за овај тежи облик је казна затвора од једне до осам година и новчаном казном. И на крају у ставу 4 овог члана , као извршилац се јавља лице које као одговорни пројектант, односно вршилац техничке контроле, сурпотно прописима потписало коначан извештај о извршеној контроли, којим се констатује да на главни пројекат нема примедби или супротно прописима дало изјаву којом потврђује да је главни пројекат урађен у скалду са локацијском дозволом. Казна за овај посебан облик је казна затвора у трајању од 3 месеца до три године и новчана казна.

У члану 219.б КЗ као извршилац се јавља лице које прикључи објекат или одговорно лице у правном лицу а радња је дозволаза прикључење или прикључење објекта, који се гради без грађевинске дозволе на електроенергетску, термоенергетску или телекомуникациону мрежу, водовод и канализацију. Казна запрећена за ово кривично дело је казна затвора од три месеца до три године и кумулативно новчана казна.

У групи кривичних дела против опште сигурности људи и имовине се налази кривично дело из члана 281. КЗ које гласи непрописно и неправилно извођење грађевинских радова. Кривично дело се састоји у изазивању опасности за живот или тело људи, или за имовину већег обима од стране одговорног лица које при пројектовању, руковођењу или извођењу какве радње грађевинских радова поступи противно прописима или опште признатим техничким правилима. Извршилац је одговорно лице за извођење грађевинских радова. Радња кривичног дела се састоји у поступању противно прописима, што значи да постоје прописи којима се регулише процес извођења грађевинских радова или техничка правила која су опште позната и усвојена из обасти грађевинарства.

Последица је изазивање опасности за живот и тело људи односно имовину већег обима. То важи за било која лица која су у вези са грађењем, било

[6] Бора Чејовић, ет ал, (2014). Кривично право, Нови Сад, Привредна Академија, стр.459.

извођач или друга лица или чак и пролазници. Ако је дело изведено са умишљајем, одна је запрећена казна затвора од три месеца до пет година, а ако је из нехата онда је казна затвора до три године или алтернативно новчана казна.

Кривично законодавство Републике Хрватске

Казненим Законом[7] Република Хрватска је такође пружила кривичноправну заштиту за повреде који проистичу из грађења. Она своју заштиту темељи на два члана кривичног законика. Тако у члану 212. КЗ - протуправна градња, је одређено да лице противно прописима гради грађевину у подручју које је прописом или одлуком надлежног тела проглашено заштићеним природним или културним добром, или другим подручјем од посебног интереса за државу казниће се казном затвора од шест месеци до пет година. Извршилац је лице које противно прописима гради грађевину.

У члану 221. наведеног закона се пружа заштита опасном извођењу грађевинских радова. Ко при пројектовању, спровођењу стручног надзора над грађењем, грађењу или извођењу појединих радова или уклањању грађевине, поступајући противно прописима или опште признатим правилима струке изазове опасност за живот или имовину већег обима за умишљај казниће се казном затвора од шест месеци до пет година[8].

Ако је дело изведено нехатом казниће се казном затвора до три године.

Кривично законодавство Федерације Босне и Херцеговине

Федерација Босна и Херцеговина у свом Кривичном Закону[9] предвиђа заштиту од противправног грађења у једном члану кривичног законика и то

---

[7] Казнени Закон Републике Хрватске НН 125/11, 144/12, 56/15, 61/15 на снази од 30.05.2015. године, преузето са хттп://www.закон.хр/з/98/Казнени-закон ,(приступио дана 22.05.2016.године), чланак 212. Тко противно прописима гради грађевину у подручју које је прописом или одлуком надлежног тијела проглашено заштићеном природном вриједности, културним добром или другим подручјем од посебног интереса за државу,казнит ће се казном затвора од шест мјесеци до пет година.

[8] Чланак 221. Казненог Закона Р.Хрватске гласи ставак 1. Тко при пројектирању, провођењу стручног надзора над грађењем, грађењу или извођењу појединих радова или уклањању грађевине, поступајући противно прописима или опће признатим правилима струке, изазове опасност за живот људи или имовину већег опсега,казнит ће се казном затвора од шест мјесеци до пет година.

Тко казнено дјело из ставка 1. овога чланка почини из нехаја,казнит ће се казном затвора до три године.

[9] Преузето http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/zakoni/47bos.htm

Кривични Закон Босне и Херцеговине Службени гласник БиХ, од 01.08.2003. године у члану 326. КЗ. непрописно и неправилно извођење грађевинских радова у ставу (1) Одговорна особа која при пројектирању, управљању или извођењу градње или грађевинских радова поступи противно прописима или опћепризнатим техничким правилима и тиме изазове опасност за живот или тијело људи или за имовину већег опсега, казнит ће се казном затвора од једне до пет година. (2) Ко кривично дјело из става 1. овог члана учини из нехата, казнит ће се казном затвора до три године.

чл.326. КЗ који гласи непрописно и неправилно извођење грађевинских радова. У овом члану је наведено да је одговорна особа која при пројектовању, управљању, грађењу или извођењу грађевинских радова поступи противно прописима или општепризнатим техничким правилима и тиме изазове опасност за живот и тело људи или имовину већег опсега, казниће се казном затвора од једне до пет година ако је дело извршено са умишљајем или ако се изврши из нехата казном затвора до три године.

Кривично законодавство Републике Црне Горе

Кривично законодавство Републике Црне Горе, са својим Кривичним Закоником[10] уређује у члановима 326.а КЗ – грађење без грађевинске дозволе, 326.б КЗ – противправно прикључење градилишта на техничку инфраструктуру, и чланом 330. КЗ непрописно и неправилно извођење грађевинских радова. У члану 326.а КЗ се наводи да ко противно прописима о изградњи објеката, планирању и уређењу простора започне грађење објекта без претходно прибављене грађевинске дозволе или гради објекат супротно издатој грађевинској дозволи и техничкој документацији или одлуци надлежног органа о забрани грађења, казниће се затвором од шест месеци до пет година. У члану 326.б КЗ се наводи да ко противно прописима о изградњи објеката, планирању и уређењу простора прикључи или дозволи да се на техничку инфраструктуру (електроенергетску, водоводну, канализациону и путну) прикључи градилиште, објекат у изградњи или грађевински објекат за који није издата грађевинска дозвола, казниће се казном затвора од три месеца до три године. Чланом 330. КЗ је прописано у ставу првом да је лице одговорно за пројектовање, руковођење или извођење градње или грађевинских радова, које при извођењу тих радова не поступи по прописима или општепризнатим техничким правилима и тиме изазове опасност за живот и тело људи или за имовину чија вредност прелази износ од 20.000,00 еура, казниће се затвором од шест месеци до пет година, а ако је дело учињено из нехата, онда ће се учинилац дела казнити казном затвора до три године.

[10] Преузето са сајта http://www.pravda.gov.me/biblioteka/zakoni Кривични Закон Црне Горе, "Службени лист РЦГ", бр. 70/2003, 13/2004, 47/2006 и "Службени лист ЦГ", бр. 40/2008, 25/2010,32/2011, 64/2011 - други закон, 40/2013, 56/2013, 14/2015 42/2015 и 58/2015 - други закон., члан 326.а КЗ, чл. 326.б КЗ и чл.330 КЗ.

Кривично законодавство Републике Македоније

Кривичен Законик[11] који од свог настанка 1996. године претрпео доста измена, предвиђа заштиту за облике грађења у члану 244.а КЗ, који садржи шест ставова. У ставу један је наведено да лице који гради, врши изградњу или надгледа изградњу свог или туђег земљишта без грађевинске дозволе или супротно грађевинској дозволи издатој од стране надлежног органа, казниће се затвором од три до осам година. У посебном облику у ставу другом, ако је дело учињено ради продаје казниће се казном затвора од најмање четири године. Висина казне запрећена у ставу два се односи и на став три где се наводи да уговорањем грађевинских радоваје у супротности са основним изгледом или реконструкцијом конструктивних елемената зграде и без основног пројекта који смањује механичку отпорност, стабилност структуре у сеизмичке заштите. Посебан облик је и став четири који наводи да одговорно лице у државном органу или у власти, које је одговоро за послове просторног уређења које издаје локацијску дозволу супротно важећем урбанистичком плану за изградњу, и супротно одлуци да се уређују услови локације и њихово померање планираног простора што за себе или за друге незаконите имовинске и друге штете казниће се затвором од три до осам година. Пети члан је у вези са претходним и наводи се да ако је учинилац правно лице да се казни новчаном казном. У ставу шестом је прописано да се постојећа имовина одузме.

---

[11] Преузето са http://www.pravda.gov.mk/documents/KRIVICEN%20ZAKONIK%20precisten%20%20tekst.pdf, Кривичниот законик („Службен весник на Република Македонија“ број 37/96). Закон за изменување и дополнување на Кривичниот законик („Службен весник на Република Македонија" бр. 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7 /08 , 139/08 , 114/09 година, 51/11, 135/11, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013. Со Одлука на Уставниот суд на РМ У.бр.220/2000 објавена во „Службен весник на Република Македонија“ број 48/01 е укинат ставот 3 од член 184. Дел од ставот 2 на член 101 е укинат со Одлука на Уставниот суд на РМ, У.бр.210/2001 објавена во „Службен весник на Република Македонија " број 16/2002 година. Со Одлука на Уставниот суд на РМ, У.бр.206/2003 објавена во „Службен весник на Република Македонија“ број 40/2004 укинат е член 423 од законот. Со Одлука У.бр.228/2005 објавена во „Службен весник на Република Македонија“ број 50/2006 е поништен член 38-д од Законот, член 244-а који гласи “Тој што гради или изведува градба или врши надзор над градба на сопствено или туѓо земјиште без одобрение за градење или спротивно на одобрението за градење издадено од надлежен орган, ќе се казни со затвор од три до осум години. (2) Ако делото од овој член е сторено заради продажба, ќе се казни со затвор најмалку четири години. (3) Со казната од став 2 ќе се казни и тој што изведува градежни работи спротивно на основниот проект или врши реконструкција на конструктивните елементи на градбата без основен проект и ја нарушува механичката отпорност, стабилноста на градбата и сеизмичката заштита. 96 (4) Службено лице во локална самоуправа или во орган на државна управа надлежен за вршење на работите од областа на уредување на просторот кое ќе донесе решение за локациски услови спротивно на важечки урбанистички план ќе издаде одобрение за градење спротивно на решението за локациски услови и стори нарушување на планираниот простор, со што за себе или за друг прибави противправна имотна корист или на друг му нанесе штета ќе се казни со затвор од три до осум години, (5) Ако делото од овој член го стори правно лице, ќе се казни со парична казна. (6) Изградените недвижности се одземаат”

Закључак

Како би се проверила основаност сврхе постојања наведених видова кривичне санкције за облике градњења, извршен је увид у статистичке податке Основног суда у Крагујевцу. Обухваћен је период од јануара 2010. године до јуна 2016. године. У кривичним одељењима је до сада покренуто највише поступака за кривично дело 219а КЗ-а. За став први је покренуто 15 поступака а решено је 10 поступака. Од десет поступака који су решени, 9 је осуђених а један ослобађајући. За став други истог члана покренуто је 38 поступака. Од тога је 29 осуђених, а 9 ослобађајућих. За став трећи у наведеном периоду није било поступака. Сто се тиче члана 219б. КЗ-а, као и чл. 281. КЗ није било поступака који су покретани пред Основним судом у Крагујевцу. Као што се може закључити, кривичноправна заштита у нашој земљи је изузетно добра. Види се да је ипостпање државних органа који се спомињу у члану 219б КЗ изузетно савесно и квалификовано јер на наведеном узорку није било покренутих поступака. Аутори су приказали позитивна кривична законодавства Републике Србије и земаља које окружују Републику Србију, а некада су биле чланице СФРЈ. Виде се одступања у појединим законодавствима, конкретно у случају Републике Македоније и Републике Босне и Херцеговине, које са по једним чланом пружају заштиту наведеном проблему грађења без грађевинске дозволе и непрописном и неправилном извођењу грађевинских радова. Најсличнија решења са нашим Кривичним Закоником су задржала законодавства Републике Црне Горе и Републике Хрватске која имају минимална одступања између упоређиваних чланова.

Литература:

1. Milisavljević Ostoja, (2000), Izgradnja objekata, građevinsko zemljište, planiranje i uređenje prostora i naselja, Beograd, Markom-Publik
2. Simonović Dragoljub, (2010)., Ugovori u oblasti građevinarstva, Beograd, Građevinska Knjiga
3. Čejović Bora, Kulić, Mirko, (2014). Krivično pravo, Novi Sad, Privredna Akademija
4. Krivični Zakonik Republike Srbije, Sl Glasnik Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014)
5. Kazneni Zakon Republike Hrvatske NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15
6. Krivični Zakon Bosne i Hercegovine Službeni glasnik BiH, od 01.08.2003. godine
7. Krivični Zakon Crne Gore, "Službeni list RCG", br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i "Službeni list CG", br. 40/2008, 25/2010,32/2011, 64/2011 - drugi zakon, 40/2013, 56/2013, 14/2015 42/2015 i 58/2015 - drugi zakon
8. Krivičniot zakonik („Služben vesnik na Republika Makedonija“ broj 37/96). Zakon za izmenuvanje i dopolnuvanje na Krivičniot zakonik („Služben vesnik na Republika Makedonija" br. 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7 /08 , 139/08 , 114/09 godina, 51/11, 135/11, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013. So Odluka na Ustavniot sud na RM U.br.220/2000 objavena vo „Služben vesnik na Republika Makedonija“ broj 48/01 e ukinat stavot 3 od člen 184. Del od stavot 2 na člen 101 e ukinat so Odluka na Ustavniot

sud na RM, U.br.210/2001 objavena vo „Služben vesnik na Republika Makedonija " broj 16/2002 godina. So Odluka na Ustavniot sud na RM, U.br.206/2003 objavena vo „Služben vesnik na Republika Makedonija“ broj 40/2004 ukinat e člen 423 od zakonot. So Odluka U.br.228/2005 objavena vo „Služben vesnik na Republika Makedonija“ broj 50/2006 e poništen člen 38-d od Zakonot

CONSTRUCTION - LEGAL PROTECTION IN SERBIA AND NEIGHBORING COUNTRIES

Summary: People have always had a need for improvement and advancement in technology. Have developed a variety of styles and forms of construction. Ever since primitive communities, when they used a variety of holes, rocks, and over a period of clay, reeds and mud, through the wooden buildings to modern housing units built from solid and durable material. However, parallel to this promotion, the need to develop criminal protection of these same facilities of negligence and unfair construction. How is the present society is increasingly evolving, so is developed and awareness about the environment, about the various materials to match the climate works, on prohibited materials as well as on respect for permits and approvals from the relevant institutions.

In the article, the comparative method, the authors will try to explain the difference between the approximation of criminal protection of various forms of construction in the Republic of Serbia with the countries of the former Yugoslavia. Discuss a criminal of Croatian legislation, the Federation of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia.

Key words: construction, criminal act, criminal law, criminal sewn, international law

ЕМИР СУЏУКА*
Правни факултет ИУС
Сарајево
МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ**
Економски факултет
Нови Сад

УДК 347.74(497.11+497.6)
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 22.10.2016
Страна: 475-487

ПРАВНИ ОКВИР МОДЕРНИХ ПРИВРЕДНИХ УГОВОРА У ЗАКОНОДАВТСВУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ: СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Сажетак: Савремени правни системи који припадају европско-континенталној правној традицији углавном су опредељени за јединствено регулисање уговора општег грађанског права и привредних уговора. У том случају приликом регулисања појединих типова уговора законодавац прописује посебне или строжије услове за уговоре у привреди. Међутим, значајно је нагласити да уговорно право као динамична и промењива дисциплина због огромне практичне примене не сме бити статична у законодавном смислу. То првенствено значи да се законодавство у овој области мора прилагођавати актуелним друштвеним приликама и потребама праксе односно субеката који су и адресати овог законодавства. Најзначајније промене у у законодавству које inter alia регулише и уговорне односе у грађанском и привредном праву генерирају управо привредне активности субјеката. То значи да увођењем у законодавствно нови привредни уговори постају именовани уговори, а то су у већи случајева уговори који су настали практичним активностима привредних субеката. Оваква ситуација доводи у питање одрживост монистичког система регулисања уговорних односа прихваћеног у већини држава следбеница СФРЈ. У овом раду аутори су се бавили анализом законодавног оквира нових, модерних привредних уговора у праву Босне и Херцеговине и Републике Србије. Посебно ће exempli causa бити приказани уговори који су регулисани посебним прописима изван Закона о облигационим односима као општег прописа који регулише ову област.

Кључне речи: привредни уговори, Грађански законик, ЗОО, lex specialis, лизинг, франшизинг, факторинг

Увод

Правни системи Босне и Херцеговине и Републике Србије су изразито слични у већини области због заједничке историјске позадине настанка и развоја. Традиционална подударност ова два правна система подразумева и сличан пут у модернизацији права у већини области укључујући и уговорно

* esudžuka@ius.edu.ba
** m.mijatovic@ef.uns.ac.rs

право као саставни део облигационог права како је прихваћено у традиционалној класификацији приватноправних дисциплина на овим просторима.

Матична кодификација за уговорне односе у Босни и Херцеговини је и Републици Србији Закон о облигационим односима из 1978. године[1] Иако није кодификација у правнотехничком значењу тог термина, овај Закон регулише оне уговорне односе који су типични, односно уобичајени у правном промету као и оне чији значај захтева посебну законску регулативу. Највећи број уговора спада у категорију законски регулисаних – именованих уговора.

Правила закона су углавном диспозитивне природе, што значи да закон у највећем броју случајева препушта уговорним странама слободу да самостално, сагласношћу својих воља уреде свој уговорни однос, а његов одредбе примењују се тек ако стране другачије нису уговориле.[2] Поред диспозитивних правила, закон садржи и одређени број одредаба императивног карактера, којима се обезбеђују јавни интереси и општи оквири сигурности правног промета. За одређени број уговора који су на општи начин уређени Законом о облигационим односима, постоје и посебни закони (осигурање, превоз, залога и сл.)[3] Такође, постоје и уговори који због своје специфичне природе нису обухваћени одредбама посебног дела Закона облигационим односима, већ су у целини регулисани посебним законима. Тако је нпр. уговор о оснивању друштва регулисан Законима о привредним друштвима[4], уговор о раду Законима о раду[5], уговор о концесији законима о концесијама[6] итд.

У облигационом праву, најчешћи су именовани уговори. У пракси се, ипак закључује и читав низ уговора који нису законски регулисани.То су неименовани уговори. Постојање неименованих уговора последица је чињеница да су живот и пословна пракса увек богатији и динамичнији од закона, тако да закон тешко може обухватити све уговорне односе који се јављају у правном промету.[7] То су у правилу уговори „прављени по мери“ уговорних страна, који

---

[1] Закон о облигационим односима, ("Сл. лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 31/93 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља) и Службени лист РБиХ, број 2/92, и 13/94.

[2] Перовић, Ј. (2010): Модерни уговор, општи преглед, Форум за грађанско право за Југоисточну Европу, Избор радова и анализа, прва регионална конференција. Цавтат стр. 224.

[3] Ибидем, стр. 224.

[4] У БиХ три закона о привредним друштвима: Службене новине Федрације БиХ 81/15, Службени гласник Републике Српске бр. 127/08, 58/09, 100/11, 37/13 и Закон о предузећим Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине, Сл. Гласник БД БиХ бр. 49/11, а у Републици Србији Закон о привредним друштвима, ("Сл. гласник РС", бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон и 5/2015)

[5] Службене новине Федерације БиХ 23/16, Службени гласник РС бр.1/16, Службени гласник Брцко Дистрикта Босне и Херцеговине" бр. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, а у Републици Србији (Сл. гласник РС 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 і 75/2014)

[6] Службене новине Федерације БиХ, бр.40/02, 61/06 Службени гласник РС БР. 59/13., Службени гласник Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине" бр. 41/06, 02/08, 19/07, у Републици Србији Закон о улагањима Сл. гласник РС 89/ 2015 и Закон о јавно приватном партнерству и концесијама ("Сл. гласник РС", бр. 88/2011 и 15/2016).

[7] Према: Перовић, Ј. (2010): исто дело стр. 224.

нису типични у правном промету и који изражавају специфичне потребе уговорних страна. Њихову садржину у целини одређују само уговорне стране било комбиновањем два или више елемената именованих уговора, било стварањем потпуно нових и оргиналних појединачних норми

Овакви уговори су постали устаљени у пословању привредних субјеката и заузимају значајно место у савременим правним системима. Они потичу потребу иновирања законских прописа уговорног права како би се и новим пословима дао адекватан законски оквир, било у општем режиму уговорних односа, било кроз *lex specialis* прописе.

Реформски процес уговорног законодавства у Босни и Херцеговини и Србији је започет дефинисањем Нацрта Закона о облигационим односима Босне и Херцеговине 2003 године[8] и Нацрта Грађанског законика Србије 2007. године[9]. Ови Нацрти креирани су управо са намером увођења у законске оквире Босне и Херцеговине и Србије новонасталих и за праксу значајних института правних послова. Друга интенција јесте и услаглашавање ова два правна поретка са правом Европске Уније због опредељености обе државе за Европски пут. Наведени Нацрти закона у БиХ и законика у Србији још увек није прошао прописану парламентарну процедуру, тако да одредбе третирамо као право *de lege ferenda*. Без обзира на то допринос легислативе која је у процесу усвајања представља значајан значајан допринос реформским процесима приватног права у Босни и Херцеговини и Србији. Ти реформски процеси у Босни и Херцеговин су оснажени доношењем нових ентитетских закона о ставарним правима, па би доношење и новелираног Закона о облигационим односима значајно утицало на побољшање укупне регулативе приватноправних односа у нашем правном систему. У Републици Србији нацртом Грађанског законика обухваћено је и ставрно право, тако да ће доношењем овог законика бити извршена истовремено реформа и кодификација комплетног приватног права. Могло би се рећи да је то предност у односу на законодавтсво у Босни и Херцеговини у коме је присутан и изражен правни партикуларизам, због надлежности нижих политичко-територијалних јединица за ове важне области а што је последица комплексне уставне структуре.

Ови Нацрти у обе државе доносе значајне новине у погледу регулисања нових уговора који су у постојећем ЗОО из 1978 неименовани, односно који су правне конструкције састављене од више именованих уговора.[10] Када су у питању нови уговори, оба нацрта први пут доноси одредбе које регулишу уговор о франшизингу[11]. Затим Нацрт ЗОО у БиХ третира у уговор о лизингу[12] по

[8] Закон о облигационим односима, ФедерацијаБиХ/ РепубликаСрпска, Нацрт , стање 16.06.2003., преузетосаhttp://ruessmann.jura.uni-sb.de/BiH-Project/Data/Obligacije%2016.06.03.pdf, приступ 15.08.2016. у 20х

[9] Текст нацрта Грађанског законика Србије доступан на http://www.propisi.com/assets/files/gradjanski_zakonik_RS-prednacrt.pdf приступ 15.08. 2016 у 21х

[10] О овоме опширније: Суџука, Е., Дукић-Мијатовић. М (2016): Правне конструкције у савременом грађанском и пословном праву, Култура полиса, Год XII, бр. 30, стр. 375-388.

[11] Нацрт садржи одредбе о уговору о франшизингу у члановима 934-942.

[12] Нацрт садржи одредбе о уговору о лизингу у члановима 772-779.

први пута и тиме следи легислативни развој овог модерног уговора, а Нацрт Грађанског законика регулише уговор о нефинансијском лизингу. Поред тога Нацрт Законика за разлику од Нацрта ЗОО у БиХ предвиђа регулисање и уговора о факторингу овим системским прописом.

Друга значајна новина која се нашла у Нацрту ЗОО у Босни и Херцеговини односи се на заштиту потрошача. Позивајући се на решења у француском и немачком праву, аутори нацрта су се определили да заштита потрошача буде саставни дио Нацрта ЗОО.[13]

Законодавство у Босни и Херцеговини и Републици Србији пре системског регулисања појединих уговора *lex generalis* прописима, определило се и за доношење *lex specialis* прописа за поједине врсте уговора. Најдаље је отишло у регулисању уговора о лизингу, обзиром да су закони о лизингу у Босни и Херцеговини већ донесени на нивоу ентитета: у Републици Српској 2007 године[14], а у Федерацији Босне и Херецеговине 2008. године.[15] У Републици Србији Закон о финансијском лизингу[16] донесен је 2003. године. Оваквом законодавном активношћу, посао лизинга постао је именовани уговор. Значајно је да је у односу на све горе наведене модерне уговоре лизинг први регулисан специјалним прописима. Поред лизинга, специјалним прописима и у Босни и Херцеговини и Републици Србији регулисан је и уговор о факторингу. Закон о факторингу прво је донесен у Републици Србији 2013. године[17], а у Босни и Херцеговини овај уговор је само делимично регулисан јер је посебна Закон о факторингу донесен само у Федерацији Босне и Херцеговине почетком 2016. године.[18]

Овако несистематичан приступ и недоношење једнаких закона на свим нивоима у Босни и Херцеговини ствара правни партикуларизам који је непожељан за даљи економски развој и напредак, али и пружању једнаких шанси свим субектима који послују на територији Босне и Херцеговине. Због тога би значајни закони које се односе на учеснике у привреди и креирање повољног правног и екононмског окружења морали бити конзистентни и уједначени на свим нивоима.

Све изложене новине и доношење посебних закона који регулишу поједине привредне уговоре нас упућују на закључак да постоји позитиван тренд у предузимању законодавних активности регулисања савремених грађанскоправних послова, односно модерних уговора. Очекивати је да ће након окончања реформи облигационог права кроз усвајање предложеног Нацрта закона у Босни и Херцеговини и Грађанског законика Србије и остали *sui generis* послови који је у пракси интензивно примењују добити законодавни оквир и тако постати именовани правни послови. То сматрамо изузетено значајним,

[13] Мораит, Б., Бикић, А. (2006): *Објашњења уз нацрт Закона о облигационим односима*, ГТЗ, Сарајево/Бања Лука, стр.10.
[14] Службени гласник Републике Српске бр. 70/07
[15] Службени лист Федерације БиХ 85/98 из 2009
[16] Сл. гласник РС бр. 55/2003, 61/2005, 31/2011 и 99/2011
[17] Сл.Гласник РС бр.62/2013
[18] Службене новине ФБиХ 14/16.

јер ће се признавањем статуса ових уговора законом дати могућност сигурније заштите и остваривања права и обавеза странака које произилазе из ових правних послова. У овом раду ће у наставку бити приказана exempli causa три важна модерна привредна уговора, која се законом или праксом инкорпорирани у правне системе и Босне и Херцеговине и Републике Србије: уговор о франшизингу, уговор о факторингу и уговор о лизингу.

Уговор о франшизингу

Уговор о франшизингу као најнеразвијенији облик дистрибуције роба и услуга настао је у уговорној пракси САД-а, а правно је обликован у пресудама америчких и европских судова.[19]Овај правни посао настао је у САД а свој значајнији развој доживљава средином прошлог века[20] и у Европу га уводе пре свега америчке компаније (McDonalds, Coca Cola и сл)[21].

Овај уговор је нови тип трговачког уговора настао из *lex mercatoria.* Он у правним системима Босне и Херцеговине, Србије и земаља у региону није регулисан законом те спада у категорију неименованих уговора. Међутим и у Нацрту ЗОО у БиХ и Нацртом Грађанског законика Србије, предвиђено је регулисање овог уговора. Посебно је значајно нагласити да франшизинг посао има мешовиту правну природу и подразумева примену различитих области права као што су: уговорно право, заступање и дистрибуција робе, финансијске инвестиције, интелектуална својина, право конкуренције, право привредних друштава, фискално право, право заштите потрошача и одговорност за штету од производа, право осигурања, радно право, трансфер технологија, страна улагања итд., што представља посебну тешкоћу у покушају његовог законског регулисања.[22]

Овај уговор може се дефинисати као један од облика кооперације између произвођачких и услужних подузећа (даваоци франшизинга) с једне стране и трговаца на мало и услужних радњи и предузећа (примаоци франшизинга) с друге стране.[23] Основни циљ франшизинг пословања је појачавање пласмана производа без учешћа додатног капитала.[24] Произвођачи су услед недостатка капитала и маркетинг стручњака уступали право продаје својих производа на одређено време продавцима на мало. Тако ангажовани продавци су имали право да користе фирму свог уговорника, његове знакове разликовања и пословни углед. Користећи те погодности могли су са релативно малим улагањима и скромним искуством, уз знатно мањи пословни ризик ући у посао, јер продају робу већ афирмисаног и препознатљивог произвођача. Овакво ширење и унап-

[19] Мликотин-Томић, Д.(1999): Право међународне трговине, Школска књига, Загреб, стр. 233.
[20] Перовић, Ј. (2010): Модерни уговор, општи преглед, Форум за грађанско право за Југоисточну Европу, Избор радова и анализа, прва регионална конференција. Цавтат 2010. године стр. 225
[21] Ибидем стр. 225.
[22] Ибидем стр. 226.
[23] Мликотин-Томић, Д.: исто дело, стр. 235.
[24] Јокић, М.(2013): Правне карактеристике уговора о франшизингу, Зборник Правног факултета Подгорица, година XXX III бр. 42,2013. стр. 323.

ређење продаје задовољавало је потребе потрошача за одговарајућом робом и услугама с једне стране, али је погодовало и развоју производних капацитета с друге стране.[25]

За овај начин повезивања производњеи промета роба и ширење услуга је типично постојање једног лица - даваоца франшизинга и бројних прималаца франшизинга повезаних једнообразним уговорима и стандардима пословања. Са становишта потрошача и према њима делују као једно велико предузеће.[26]

Уговор о франшизингу садржи елементе многих именованих и неименованих привреднoправних уговора: уговора о продаји, дистрибуцији, лиценцирању у вези права интелектуалне својине, о know-how у вези размене техничких, оперативних и других практичних и релативно повјерљивих информација, о снадбијевању, о заједничком улагању итд. Овај тип уговора је специфична комбинација и састав свих наведених уговора при чему они губе своју аутономију и одвојеност. То значи да уговор о франшизингу није *mixti iuris* уговор, већ нови sui generis неименовани уговор аутономног привредног права.[27]

У Босни и Херцеговини и Србији, уговор о франшизингу до сада није регулисан ни општим ни посебним законом. Он стога представља неименовани уговор. С обзиром на његову све чешћу примену у пракси оправдано се може очекивати да овај правни посао нађе својем место у иновираним законима о облигационим односима као или у lex specalis прописима, као што се то догодило са послом лизинга.

Уговор о факторингу

Факторинг се јавља у 19. веку, када европски произвођачи ангажују домаће трговачке представнике у Америци за продају европских производа. Међутим, у сврху унапређења домаће индустрије у Америци су крајем 19. века донесени прописи којима су уведене високе царине за увоз робе.[28] Због тога је извоз европске робе у УСА практично престао. Тиме су фактори изгубили своје старо подручје рада, па су се прилагодили новој ситуацији на тржишту, понудивши своје услуге домаћој индустрији. Дотадашња основа читавог система факторинга је била комисиона продаја робе. Она је затим била је напуштена,

[25]Ибидем, стр. 324.

[26]Мликотин-Томић, Д.: исто дело, стр. 235.

[27]Коевски, Г. (2010): Савремени уговори (франшиза, факторинг, лизинг), Форум за грађанско право за Југоисточну Европу, Избор радова и анализа, прва регионална конференција. Цавтат 2010. године стр. 205.

[28] О настанку и развоју посла фацторинга посебно је значајно навести слиједеће ауторе и дјела: Горенц, В. (1988): Уговор о фацторингу, Школска књига Загреб, Загреб., Вукмир, Б. (2007): Право међународних плаћања-инструменти осугурања плаћања, ПРИФ, Загреб., Бацковић, Е.(2007): Финансирање спољнорговинских трансакција, Економски факултет у Сарајеву, Сарајево., Трифковић, М., Тривун, В.(2005): Основни правни аспекти фацторинга, Призма, Сарајево. Од страних аутора, значајно је издвојити: Blaurock, U. (1989): Grundstruktur und aktuelle Fragen des Factoring, Juristiche Arbeitsblatter 6/1989., Frignani, A. (1978): Factoring, leasing, franchising, venture capital concorezza“ G.Giappichelli, Torino 1987.

јер су домаћи произвођачи и могли и хтели своје производе сами продавати и за продају робе им фактор није био потребан.[29]

Порастом производње, произвођачима у америчкој индустрији недостајала су финансијска средства, а фактори су, с друге стране, представљали одређену финансијску снагу и познавали платежне способности америчких крајњих купаца. Факторинг-однос се због тих материјалних прилика трансформисао. Фактори не преузимају више робу од својих клијената ради даље продаје. Произвођачи сами обављају сав посао повезан са робом, сами преузимају наруџбе од купаца, сами је испоручују, одговарају за материјалне и правне недостатке робе док фактори преузимају финансијски део посла. Они купују потраживања својих клијената (произвођача) према дужницима прије доспећа и на тај начин их финансирају. Осим финансирања фактори својим клијентима пружају и друге услуге, као што су преузимање ризика наплата од дужника (дел цредере) и управљање (вођење) потраживања, али на новим основама.[30] Фактор се од комисионара претвара у финансијера посебне врсте, а финансирање постаје основном функцијом факторинг-односа. Са својом новом функцијом фактори постају институција за финансирање. Управо финансирање текстиле индустрије факторима доноси велики успех. Из САД-а факторинг се „преселио“ и у Европу 60-тих година 20. века, тако да у савременом пословном свету он постаје незаобилазан инструмент финансирања, и то нарочито малих и средњих предузећа.[31]

Постоје значајни проблем у дефинирању посла факторинга: бројност економских функција, могућност њиховог различитог комбиновања и испољавања, појава више типова факторинга, различитост националних правних поредака и бројност и нетипичност елемената.[32] По својој природи факторинг је банкарски посао који припада групи специјалних кредитних послова[33]. Економски гледано факторинг представља инструмент односно технику наплате трговачких потраживања која значајније побољшава ликвидност учесника у трговинском промету и смањује трошкове пословања. Коришћењем ове финансијске технике клијент уступа фактору, банци или евентуално некој другој специјализованој финансијској институцији, (недоспела) потраживања која има према трећим лицима по основу (различитих) уговора у привреди, ради наплате (тих) потраживања.[34]

Према професору Бикићу[35] уговором о факторингу обавезује се једна уговорна страна (клијент) да на другу уговорну страну (фактор) пренесе један део или сва своја потраживања (доспјела и/или недоспјела) која он има према

[29] Горенц, В (1988).: Уговор о факторингу, Школска књига Загреб, Загреб, 1988., стр.1
[30] Ибидем. стр. 2
[31] Ибидем, стр. 2
[32]Трифковић ат Ал.: исто дјело, стр. 428.
[33] Васиљевић, М. (2006), Трговинско право, Београд, 2006, стр. 290
[34] Спасић,И. ; Дукић-Мијатовић, М.; Бејатовић, М. (2012): "Factoring method of Financing in Business practice" "Economic Research", 2012, вол 25, бр.1, стр. 191-211, стр,2
[35] Бикић, А. (2005): “Облигационоправо – посебни дио”, Правни факултет Универзитета у Сарајеву, Сарајево, стр.174.

трећим лицима, а ова друга страна (фактор) обавезује се да та потраживања, уз провизију и накнаду трошкова, наплати. Професор Горенц[36] сматра да се уговором о факторингу обавезује клијент понудити фактору на продају сва краткорочна потраживања из уговора о испоруци робе или пружању услуга пре њихова доспећа и на плаћање факторинг-приступнице, а фактор се обавезује те понуде прихватити, обично уз преузимање ризика наплате од клијентових дужника, при чему без изнимке управља клијентовим потраживањима. Професор Трифковић[37] сматра да се под уговором о факторингу подразумева резултат споразума странака по коме фактор за накнаду преузима или се обавезује да ће преузети под уговореним условима одређена или одредива, по правилу будућа краткорочна потраживања према трећим лицима, одмах исплатити један њихов део организовати наплату тих потраживања и евентуално сносити неуспех у наплати, а све то уз обављање других уговорених услуга.

Као и уговор о франшизингу и уговор о факторингу је по својој правној природи сложен. Садржи у себи елементе уговора о цесији, уговора о кредиту, уговора о гаранцији, уговора о делу итд. Обзиром на специфичну комбинацију и спој елемената различитих врста правних послова, настао је посебан *sui generis* уговор аутономног привредног права присутан првенствено у области банкарског права, мада овакве послове могу закључивати и нефинансијске институције.[38]

Анализом основних елемената уговора о факторингу, јасно је да се ради о пословно-правној конструкцији, која је настала праксом субјеката и која је применом стекла својство неименованог правног посла. Због тога овај уговор заслужује бити предметом како даљег научног истраживања, тако и законодавне активности државе у делу који се односи на регулисање привредног пословања.

Уговор о лизингу

У пракси постоје институти којима је обезбеђење потраживања само споредни ефекат. Такав случај је са послом лизинга.[39] Овај институт настао је у условима развијеног тржишта роба и капитала и високо развијене технологије чије је убрзано напредовање било тешко следити користећи се класичним облицима пословања.[40] Развој робне размене, а посебно међународне размене роба и услуга, неминовно захтева и одговарајућа правна средства и развој правних форми и облика за њено адекватно регулисање.[41] Реч „leasing“ је енглеског порекла. Долази од именице „lease“ која значи закуп или најам, односно од

[36] Оп.цит.,Горенц, В.: исто дјело, стр. 3.
[37] Према: оп.цит., Трифковић ат Ал.: исто дело, стр. 428.
[38] Коевски, Г. (2010): Савремени уговори (франшиза, факторинг, лизинг), Форум за грађанско право за Југоисточну Европу, Избор радова и анализа, прва регионална конференција. Цавтат, стр.210.
[39] Медић, Д.(2004): Лизинг, Правни савјетник, 2004; ИВ(12):37-43 стр.37.
[40] Спасић, И (1990).: Уговор о лизингу, докторска дисертација, Београд, стр. 14.
[41] Ђуровић Р.(2004): Међународно привредно право, са обрасцима уговора, Савремена администрација Београд. стр. 372

глагола „to lease“ – дати у закуп.[42] У савременом пословном и правном животу израз „leasing“ добија изведено јуридичко значење. „Он постаје технички термин којим се означава сложена организациона, техничка, технолошка, економска, комерцијална и правна операција намијењена задовољавању разноврсних потреба привредних и других субјеката везаних за теретни стицање употребних вредности ствари прибављањем временски ограниченог права кориштења у њој.“[43]

Неспорна је чињеница да је посао лизинга новијег датума и да се развио у условима интензивног раста робне размене и услуга у привредно најразвијенијим земљама западаи у међународној размјени добара и услуга. Међутим, значајно је приметити да су извесни слични правни облици постојали и раније, и да су се користила одговарајућа правна средства за регулисање сложених правних односа карактеристичних за данашњи леасинг. Као пример могу се навести продаја са задржавањем права својине – *pactum reservatii dominii*, продаја на отплату – *ventes a temperament*, и закуп-продаја – *locatins-ventes*.[44] Сигурно је да се извесна правила из овакве врсте правних послова могу применити на неке ситуације које се појављују код уговора о лизингу. Та примена наравно не може бити механичка, већ се мора водити рачуна о стварном подударању и сходној примени одређених решења ранијих уговора и оних код уговора о лизингу.[45] Не постоји јединствена и општеприхваћена дефиниција уговора о лизингу јер су правни односи код лизинга врло комплекасни. Из тог разлога не треба инсистирати на стогој, временски неограниченој дефиницији посла, односно уговора о лизингу.

Овај посао има заиста комплексну структуру и специфичну правну природу. Он у себи садржи елементе више до сада познатих и правно уобличених именованих уговора, па тако може да садржи елементе уговора о продаји, уговора о кредиту, уговора о делу, уговора о пружању услуга, уговора о закупу итд.[46] Истина је да су сви ови елементи у лизинг послу повезани и условљени. Тако да се и поред могућег теоријског раздвајања и рашчлањивања лизинг посла, може с правом рећи да он представља јединствени привредни теретни однос а самим тим и специфичан правни однос – уговор савременог привредног права.[47]

Због теме овог рада, посебно је значајно истаћи чињеницу да је уговор о лизингу једини од свих савремених правних послова који се *exempli causa* обрађују у овом делу рада стекао статус именованог правног посла доношењем закона о лизингу у Босни и Херцеговини[48] и у Републици Србији[49]. Босна и

[42]Трифковић ат Ал.: исто дело, стр. 311.
[43]Ибидем, стр. 311.
[44]Према: оп.цит., Ђуровић Р.: исто дело, стр. 373
[45] Ибидем, стр. 373.
[46] Опширније о правној природи лизинга, Суџука, Е. (2016) Уговор о финансијском леасингу некретнина у Босни и Херцеговини, Добра књига, Сарајево, стр. 44 и даље
[47] Ибидем, стр. 374.
[48] Службене новине ФБиХ бр. 85/08, 39/09, 65/13., Службени гласник Републике Српске бр.70/07 и 116/11.

Херцеговина је до доношења ентитетских закона о лизингу спадала у круг земаља које нису имале целовити и системски регулисан правни посао лизинга, већ су постојали прописи који су се посредно односили на лизинг.[50] Након доношења ових закона и у БиХ и у региону, уговор о лизингу као сложена правна конструкција добија статус новог, именованог правног посла. Томе је највише допринела његова континуирана примена која је доказала потребу посебног законског регулисања ове материје. Из ових разлога, лизинг делатност је постала савремени дио привредних система националних економија и значајно доприноси олакшаном привредном деловању привредних субјеката али и задовољавање појединих потреба физичких лица као крајњих потрошача. Законодавство Босне и Херцеговине познаје оперативни и финансијски лизинг. Српски Закон о финансијском лизингу познаје само финансијски лизинг. Квалитет Закона о финансијском лизингу Републике Србије је што одређује само опште оквире уговора, те својом диспозитивношћу омогућава уговорним странама да сагласношћу воља уреде пословне односе.[51] Царински, порески и рачуноводствени аспекти финансијског лизинга регулисани су у *lex specialisima*.[52] Ово подразумева да постојећи закони о лизингу не могу бити имплементирани у пракси без адекватне примене осталих прописа са којима је овај закон близак, попут законодавства којим је регулисан банкарски сектор, рачуноводствени и финансијски прописи итд. Чињеница да је посао лизинга у различитим формама унет у системско законодатвство *de lege ferenda* и у Босни и Херцеговини и Републици Србији, упућује нас на закључак да се ради о значајном привредноправном послу, који заслужује да буде регулисан и општим али и посебним прописима.

Закључак

Привредни уговори су значајан и незаобилазан део сваког савременог правног система. Њихово регулисање представља изузетно значајну законодавну активност јер од начина њиховог регулисања од стране законодавца зависи њихова примена у пракси и остваривање циљева и сврхе постојања привредних субјеката.

У теорији постоји и доста неслагања о томе да ли је уговоре у привреди потребно регулисати посебно у виду трговачког законика или у систему прописа општег грађанског права како је то случај и у правним поретцима Босне и Херцеговине и Републике Србије. Наши правни системи усвајају монистичку

[49] Службени гласник Републике Србије бр. 55/2003, 61/2005, 31/2011 и 99/2011

[50] Салиховић, Е..(2010): Модерни уговори, Форум за грађанско право за Југоисточну Европу, Избор радова и анализа, прва регионална конференција. стр. 267.

[51] Дукић-Мијатовић М, Гонгета С (2012), Економски и правни аспекти уговора о финансијском лизингу, Зборник Правног факултета Универзитета у Крагујевцу VIII Мајско саветовање „ XXI Век-Век услуга и услужног права, 2012, стр. 99-109

[52] Манојловић Б (2009), Напомене о нематеријалним средствима и лизингу, Ревизор, вол. 12, бр. 48, стр. 111-121.

концепцију регулисања привредних уговора, стога је из позиције потребно и анализирати тренутно стање али и перспективе развоја законодавства у овој области.

Не постоје значајне и непремостиве разлике у регулисању ове области у праву Србије и Босне и Херцеговине. То је сасвим јасно и оправдано због традиционалне подударности ова два правна система, која подразумева и сличан пут у модернизацији права у већини области укључујући и уговорно право као саставни део облигационог права како је прихваћено у традиционалној класификацији приватноправних дисциплина на овим просторима.

Стање прописа који се односе на привредне уговоре у Србији и Босни и Херцеговини тренутно није задовољавајуће, првенствено због расцепканости прописа, нерегулисања једним системским прописом, доношењем lex specialisa за поједине врсте уговора а у Босни и Херцеговини посебан проблем представља постојање правног партикуларизма због специфичности и комплексности уставне структуре.

У Босни и Херцеговни од модерних привредних уговора, посебним законима је регулисан посао лизинга и факторинга, али неједнако на простору целе државе, а факторинг је регулисан само у једном ентитету, Федерацији Босне и Херцеговине. У Републици Србији финансијски лизинг и факторинг је регулисан *lex specialis* законима.

Улога аутономног провредног права и обичаја је од великог значаја за позиционирање привредних уговора, а посебно нових такозваних модерних уговора у правне системе. Пракса и учестала примена појединих врста уговра тера законодавца да предузима законодавне активности регулисања послова који у пракси постоје и значајни су.

Правни системи Босне и Херцеговине и Србије су препознали значај и потребу провођења реформи постојећег грађанског права а тиме и уговора у привреди. Нацрт Закона о облигационим односима у Босни и Херцеговини и Нацрт Грађанског законика Републике Србије представљају значајан корак на путу ка унификацији и кодификацији националних права. Ови пројекти отварају пут модернизације *inter alia* уговорног права а посебно регулативу уговора у привреди. Предузимање оваквих активности, показује намеру стварања повољнијег законодавног оквира за развој и унапрешење привреде ових држава. Стога, доношење ових системских прописа који су у форми нацрта у обе државе, отвара перспективу развоја и примене модерних привредних уговора у обе државе. Тиме ће доћи и до побољшања економског окружења али и помоћи у адаптацији интеграционим процесима у Европи за које су и Босна и Херцеговина и Република Србија опредељене.

Литература:

1. Blaurock, U. (1989): Grundstruktur und aktuelle Fragen des Factoring, Juristiche Arbeitsblatter 6/1989.,
2. Frignani, A. (1987): Factoring, leasing, franchising, venture capital concorezza“ G.Giappichelli, Torino
3. Backović, E.(2007): Finansiranje spoljnorgovinskih transakcija, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
4. Bikić, A. (2005): “Obligaciono pravo – posebni dio”, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
5. Vasiljević, M. (2006), Trgovinsko pravo, Beograd,
6. Vukmir, B.: Pravo međunarodnih plaćanja-instrumenti osuguranja plaćanja, PRIF, Zagreb 2007.,
7. Gorenc, V.(1988): Ugovor o factoringu, Školska knjiga Zagreb, Zagreb
8. Dukić-Mijatović M, Gongeta S (2012), Ekonomski i pravni aspekti ugovora o finansijskom lizingu, Zbornik Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu VIII Majsko savetovanje „ XXI Vek-Vek usluga i uslužnog prava,
9. Đurović R.(2004): Međunarodno privredno pravo, sa obrascima ugovora, Savremena administracija Beograd
10. Jokić, M.(2013): Pravne karakteristike ugovora o franšizingu, Zbornik Pravnog fakulteta Podgorica, godina XXX III br. 42.
11. Koevski, G. (2010): Savremeni ugovori (franšiza, faktoring, lizing), Forum za građansko pravo za Jugoistočnu Evropu, Izbor radova i analiza, prva regionalna konferencija. Cavtat
12. Manojlović B (2009), Napomene o nematerijalnim sredstvima i lizingu, Revizor, vol. 12, br. 48
13. Medić, D.(2004): Lizing, Pravni savjetnik, 2004; IV(12):37-43 str.37.
14. Mlikotin-Tomić, D.(1999): Pravo međunarodne trgovine, Školska knjiga Zagreb
15. Morait, B., Bikić, A. (2006): Objašnjenja uz nacrt Zakona o obligacionim odnosima, GTZ, Sarajevo/Banja Luka, str.10.
16. Perović, J. (2010): Moderni ugovor, opšti pregled, Forum za građansko pravo za Jugoistočnu Evropu, Izbor radova i analiza, prva regionalna konferencija. Cavtat
17. Salihović, E..(2010): Moderni ugovori, Forum za građansko pravo za Jugoistočnu Evropu, Izbor radova i analiza, prva regionalna konferencija
18. Spasić, I (1990).: Ugovor o lizingu, doktorska disertacija, Beogra, str. 14.
19. Spasić,I. ; Dukić-Mijatović, M.; Bejatović, M. (2012): "Factoring method of Financing in Business practice" "Economic Research", 2012, vol 25, br.1, str. 191-211,
20. Sudžuka, E. (2016) Ugovor o finansijskom leasingu nekretnina u Bosni i Hercegovini, Dobra knjiga, Sarajevo
21. Sudžuka, E., Dukić-Mijatović. M (2016): Pravne konstrukcije u savremenom građanskom i poslovnom pravu, Kultura polisa, God XII, br. 30, str. 375-388.
22. Trifković, M., Trivun, V.(2005): Osnovni pravni aspekti faktoringa, Prizma, Sarajevo.

LEGAL FRAMEWORK OF MODERN COMMERCIAL CONTRACTS IN LEGISLATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND REPUBLIC OF SERBIA: CURRENT POSITION AND PERSPECTIVES

Summary: Contemporary legal systems belonging to the European-continental legal tradition are generally oriented to the unique regulation of general civil law contracts and commercial contracts. In this case, in regulating certain types of contracts legislator prescribes special or stricter requirements for commercial contracts. However, it is important to stress that contract law as a dynamic and variable discipline, should not be static regarding legislation because of huge practical application. That primarily means that the legislation in this area has to adapt to current social circumstances and needs of practice or subjects which are addressees of this legislation. The most important changes in the legislation which, among other things, regulates the contractual relations in civil and commercial law are generated by activities of business entities. That means that the introductions of the new trade agreements in legislations are becoming nominated contracts, which are increasing by practical activities of business entities. This situation challenges the sustainability of the monistic system of regulating contractual relations accepted in most of the successor states of Yugoslavia. This paper analyzes the legal framework of the new, modern commercial contracts in the law of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia. Particular attention is dedicated to an example of three contracts regulated by special regulations outside of the Law on Obligations as a general rule that governs this area.

Key words: Commercial Contracts, Civil Code, ZOO, lex specialis, leasing, franchising, factoring

ДОБРИЦА ВЕСИЋ*
Институт за међународну политику и привреду
Београд

УДК 336.6:336.71
Пегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 18.10.2016
Страна: 489-500

ЗАШТИТА ИНВЕСТИТОРА БАНКАРСКОМ ГАРАНЦИЈОМ

Сажетак: Ризик рационалног инвестирања је један од основних комерцијалних ризика, а потом следи ризик одступања од уговора, који се састоји у неизвршавању или непотпуном извршавању преузетих обавеза. Ту је и валутни ризик – ризик од промене вредности валуте у односу на стање које је постојало у моменту заснивања пословног односа између уговарача. Међутим, најтежи је ризик ненаплативости потраживања поверилаца, због неликвидности и, упште, платежне неспособности дужника. У ствари, то је ризик од могућности отварања стечајног поступка над дужником, ризик судског поравнања у облику принудног поравнања у поступку реорганизације стечајног дужника, као и други ризици који утичу на ненаплативост потраживања. Из свих ових разлога инвеститорима је потребна брза, правовремена и ефикасна заштита уложеног капитала. Зато је банкарска гаранција нашла широку примену у домаћем и међународном пословном праву и пракси. Гаранција за обезбеђење извршења обавеза дели се на више начина и више облика. То може да буде банкарска гаранција као посебан правни посао, а затим и у другим облицима и под другим називима. То може да буде издавање кредитног писма, акцептирање трасиране менице на одређену своту новца, авелирањем сопствене менице коју издаје клијент банке, депоновањем хартија од вредности, које гласе на одређени новчани износ и друго.

Кључне речи: инвеститори, заштита, банкарска гаранција,развој, утицај

Увод

Гаранција, било које врсте, је француског порекла а означава сигурност, заштиту. Банкарска гаранција за обезбеђење извршења обавеза садржи више начина и дели се на више облика. То може да буде банкарска гаранција као посебан правни посао, а затим и у другим облицима и под другим називима. Затим, може да буде издавање кредитног писма, акцептирање трасиране менице на одређену своту новца, авелирањем сопствене менице коју издаје банчин клијент, депоновање хартија од вредности, које гласе на одређени новчани

* dobrica@diplomacy.bg.ac.rs

износ и друго. Постоје и некомерцијални или политички ризици, али и гаранције политичког и правног карактера на ширем државном нивоу, од опасности за инвеститоре. Такође, постоје и други облици имовинске заштите улагача капитала, који су мање или више примењиви у инвестиционим пословима. То су различити облици личног и реалног обезбеђења потраживања поверилаца, као што су: ручна залога, хипотека, уговорна казна, јемство, меница са авалом, солидарна одговорност дужника. Потом, постоји могућност осигуравања кредита код осигуравајуће организације. Банкарска гаранција, као изјава банке, мора да буде издата у писменом облику. У сваком случају, банкарска гаранција представља незамењиви инструмент обезбеђења у међународном робном и платном промету. Она повериоцима пружа довољно сигурно и ефикасно средство обезбеђења у случају да дужник, из било којих разлога, не испуни, или не испуни у довољној мери своје уговорне обавезе.

Начин и облици банкарске гаранције

Са аспекта дефинисања на шта се односи банкарска гаранција, у употреби су, истовремено, два термина за означавање појма комерцијалне гаранције у правном промету. То су: банкарска гаранција и уговорна гаранција. Термин банкарска гаранција је општеприхваћен за све врсте комерцијалних гаранција, и у свим врстама правних послова. Тај је термин добио име по субјекту гарантовања, а то су банке и друге банкарске организације. Термин уговорна гаранција је добио име према уговору , као правном акту којим се гаранција преузима. То је учињено из чисто практичних разлога, јер комерцијалне гаранције могу да даду и друге финансијске организације, а не само банке. У ту групу спадају осигуравајућа друштва, разни финансијски фондови и друге финансијске организаије. Међутим, и једна и друга гаранција су уговорног карактера, јер настају споразумом између субјеката гаранције. Исто тако, за обе врсте гаранција важе иста правила, која су утврђена за банкарске гаранције. Стога су оба термина синоними за означавање правног посла комерцијалне гаранције.[1] Банкарском гаранцијом се повећава одговорност за правилно извршење обавеза клијента банке према његовом саугоровачу из основног правног посла. Предмет обезбеђења банкарском гаранцијом може бити испуњење новчаних и неновчаних обавеза. Банкарска гаранција штити повериоца од немогућности дужника да уредно и успешно извршава своје уговорне обавезе, али се путем ње не извршавају обавезе преузете из основног правног посла. Ову обавезу, која је обезбеђена банкарском гаранцијом, преузео је уговарач као дужник, а не банка или неки други давалац гаранције. Давалац гаранције само гарантује да ће дужник испунити своју уговорену обавезу, чиме се појачава његов правни положај, у том правном послу. То је нарочито потребно код сложених правних послова, који су, обично, веће вредности. У пословној пракси сваки већи

[1] Општи појам банкарске гаранције дат је у Закону о облигационим односима (ЗОО, чл.1083 се односи на банкарске гаранције.

или изузетновелики посао је, увек, заштићен банкарском гаранцијом. То се, посебно односи, на послове инвестиционог улагања капитала, али и на друге велике привредне уговоре, посебно оне са иностраним пословним партнерима.

Разлози и извори права на гаранцију

Закон о облигационим односима је домаћи (унутрашњи) извор права за банкарске гаранције, а спољашњи или међународни извори права су уговорне гаранције [2]. Тим правилима је одређено да се под гаранцијом на позив подразумева свака гаранција или друга обавеза плаћања. Ово без обзира на назив или опис, ако је она издата у писаној форми, од стране банке, осигуравајуће организације или другог правног или физичког лица[3].

На основу међународних правних извора зауговорне гаранције решено је спорно питање примене надлежног права на ове правне послове. Наиме, према Једнообразовним правилима за уговорне гаранције и према Једнообразовним правилима на први позив, странке у правном послу с банкарском гаранцијом имају право да својом вољом одреде надлежно право које је примењиво на њихов гаранцијски правни однос. Уколико странке не искористе то своје право избора и не определе се за надлежно право, тада се оно одређује према територијалном принципу. Према том принципу, надлежно право је оно које важи у месту у коме гарант обавља своју пословну делатност. Уколико, пак, гарант гостује у више места, примењује се закон места седишта његове пословне јединице или филијале, која је издала банкарску гаранцију. Другачије је у правним пословима домаћих привредних субјеката, који нису уговорили примењиво право у међународним пословним односима. У том случају се претпоставља да су странке имале у виду примену домаћег права, а то је, у ствари, Закон о облигационим односима. Међутим, у облигационим односима направљена је разлика између две врсте гаранција. Прву врсту неки експерти одређују као акцесорну или условну гаранцију, а друга врста представља самосталну банкарску гаранцију (искључује акцесоре), и то гаранцију на први позив или без приговора[4]. Већ је наглашено да правни посао банкарске акредитације, по својим општим карактеристикама, спада у групу сложених правних послова са апстрактном и независном обавезом, као што су менични послови или посао документарног акредитива.

[2] На пример, Једнообразна правила за уговорне гаранције које је утврдила Међународна трговинска комора у Паризу (МТК) 1978 године. Овим актом утврђено је да се правила примењују на сваку гаранцију, јемство, осигурање или сличне обавезе, ма какав им је назив или опис. Ова правила су диспозивног карактера, али обавезују сваку уговорну страну. Гаранцију на први позив је, такође, донела МТК 1992 године.

[3] Велимировић, М., 2007, Заштита инвеститора банкарском гаранцијом, Правни живот, Београд, тематски број13, том В, стр.125-135.

[4] Јанковец, В., 2007, Коментар Закона о облигационим односима,Београд, стр. 1070.

Улога и значај гаранције

Банкарске или уговорне гаранције су врло погодно средство обезбеђивања испуњења обавеза из уговора у привреди. Зато оне имају велики привредни и правни значај, нарочито у спољнотрговинском пословању, у инвестиционим пословима, у пословима са акцијским капиталом, акционарским зајмовима, у вези са проширењем, модернизацијом, финансијским реструктурирањем постојећих привредних организација. Банкарска или уговорна гаранција на свој начин неутрализује ризик привредног пословања, који је нормалан пратилац дужничко-поверилачких односа. Зато повериоци настоје да обезбеде своју пословну сигурност у извршавању дужникових обавеза. Потреба за тим нарочито произилази из околности да се у развијеним тржишним односима пословни партнери и не познају довољно или уопште не познају. То се нарочито односи на солвентност, техничку опремљеност, на кредитни, кадровски и други потенцијал дужника. Банкарском гаранцијом се обавезује банка према примаоцу гаранције (кориснику) да ће за му за случај да му треће лице не испуни обавезу о доспелости измирити обавезу ако буду испуњени услови наведени у гаранцији (1083 члан ЗОП-а). Пошто се у наведеној законској одредби не помиње реч „пуноважност“ основног уговора, може се закључити да се банкарском гаранцијом покрива како ризик неизвршења уговора тако и ризик његове непуноважности што је веома важно кад смо у присуству уговора са елементима иностраности[5].

Банкарска или уговорна гаранција је веома поуздан инструмент обезбеђења плаћања, како у унутрашњем тако и у међународном пословању привредних субјеката. Банке и други даваоци гаранција су погодан субјект за то, јер оне трајно одржавају своју ликвидност плаћања и своју солвентност. Те су организације стручно и професионално оспособљене да могу поседовати економску ефикасност одређеног инвестиционог или неког другог улагања кпитала. Зато ове организације уливају инвеститорима сигурност у њихове пословне подухвате у партнере са којима сарађују, јер иза њих стоји давалац гаранције са својим активним капиталом. Поверилац из основног правног посла, као корисник гаранције, овлашћен је да захтева од гаранта да му исплати предвиђену своту новца, и то чим је наступио гарантни случај.

Уговор о гаранцији

Поступак издавања гаранције, њена садржина и све друго у вези са тим поступком уређују сами учесници у том правном послу. Они то чине уговором о издавању банкарске гаранције. Правни посао банкарске гаранције састоји се од два правна акта: од уговора о издавању банкарске или уговорне гаранције и од исправе која је банкарска гаранција. Уговор о издавању банкарске гаранције јесте правни основ банкарске гаранције, као исправе, а која није хартија од

[5] Павићевић, Б., 1989, Банкарске гаранције у пословима међународног промета, Правни живот, бр.4-5/1989., стр. 3.

вредности. Уговор о издавању банкарске гаранције закључује се између банке или неког другог даваоца гаранције, с једне стране и гарантовног клијента, тј.дужника из основног правног посла, с друге стране. Тај се уговор никако не сме мешати са исправом о банкарској гаранцији. Уговор о оздавању банкарске гаранције је само предуслов за давање гаранције и преузимање обавеза гаранта у конкретном основном правном послу. Основна предност банкарске гаранције је у томе што њеном кориснику омогућује да брзо, и најчешће без спора реализује своја потраживања, нарочито када се ради о апстрактној и безусловној гаранцији[6].

Основни правни посао ради чијег правилног извршења се даје банкарска гаранција, могу да буду различити уговори, као: уговор о куповини и продаји, уговор о грађењу, уговор о финансијском кредиту, уговор о улагању капитала, тј.инвестициони уговори. То су основни уговори између повериоца и дужника, а банкарска гаранција је њихов пратилац. Ови уговори, уобичајено, садрже финансијску или гарантну клаузулу, према којој је дужник из основног уговора дужан да прибави банкарску гаранцију у корист свог повериоца. На тај начин банкарска гаранција има своју подлогу у правном послу који се њоме гарантује. Неки пут је банкарска гаранција претходник основног уговора између наручиоца гаранције и њеног корисника, јер поверилац неће да ступи у тај правни однос док претходно не добије обезбеђење банкарском гаранцијом. Уговори који се њоме обезбеђују су најчешће врло сложени правни послови и у њима су означене велике вредности. За то се приликом састављања таквих уговора и формулисања њихове садржине консултује и давалац гаранције. То није тешко организовати, јер је дужник из основног правног посла најчешће и клијент банке или другог гаранта, па међу њима постоји узајамно поверење и разумевање. Наручилац гаранције и њен давалац анализирају текст нацрта будућег оновног уговора или већ закљученог уговора. Они то чине са гледишта његове садржине, остваривости предвиђених обавеза, вредности будућих давања или чињења из тог уговора, рокове извршења обавеза и др. Након тога може да уследи закључење уговора о банкарској или другој гаранцији. Присталице уговорног одређивања односа између гаранта и корисника гаранције полазе, пре свега, од тога да је уговор најчешћи извор облигација и да се његово постојање, ако ша посебно није предиђено, претпоставља[7]. Присталице уговорног схватања банкарске гаранције наводе да је прихватање гаранције на пређутан начин конклудентним радњама толико рапрострањено, у пословној пракси, да се може сматрати међународним обичајем у банкарском пословању[8].

Банка или неки други давалац гаранције ући ће у гаранцијски правни посао са својим клијентом само уколико он располаже одговарајућим средствима на своме рачуну код гаранта. Уколико пак наручилац гаранције не располаже

[6] Милићевић, Р., 2007, Правна природа и правни односи у банкарској гаранцији, Правни живот, Београд, бр.13/2007, Том В, стр.139-152.

[7] Вукадиновић, Р., Анђелковић, Ц., Вуковић, Д., 2007, Гаранције на први позив у међународној пракси, Београд, стр.24.

[8] Шогоров, С., 1985, Банкарска гаранција, Савремена администрација, Београд, стр.104.

тим средствима, он је дужан да обезбеди одговарајуће покриће за то. То може да се чини депоновањем одговарајућег новчаног износа код даваоца гаранције, са наменом за то покриће. То су покривене гаранције. У том случају се може уговорити обавеза наручиоца гаранције да гаранту стави на располагање одређене инструменте обезбеђења плаћања, као што су: хипотека, ручна залога, меница, јемства и др.

Уговор о банкарској и другој гаранцији је по својој правној природи уговор о мандату. Зато његова садржина треба у основи, да одговара садржини гаранције која се издаје. То, даље зависи од врсте гаранције, и од врсте основног правног посла за који се гаранција издаје. Као строго формални правни посао, главна садржина уговора о банкарској гаранцији обухвата одредбе о идентификацији уговарача, ознака основног посла за који се издаје гаранција, ознака врсте гаранције, ознака суме за коју се издаје гаранција, обавезе уговарача, рок важења гаранције, инструменти обезбеђења плаћања и др.

Уговор о банкарској гаранцији закључује давалац гаранције у своје име, а за рачун налогодавца као наручиоца гаранције. Тим се уговором давалац гаранције обавезује да ће издати банкарску или другу гаранцију у корист њеног евентуалног корисника, и да ће му исплатити одређени предвиђени износ, уколико то не учини дужник из основног правног посла. Налогодавац се, са своје стране, обавезује да ће даваоцу гаранције платити уговорену накнаду за извршену гаранцијску услугу као и да ће му рефундирати новчани износ који гарант буде исплатио кориснику гаранције. То је право даваоца гаранције на регрес исплаћеног новчаног износа кориснику гаранције.

Уговорне гаранције

У пословној пракси постоји више врста гаранција, које се разврставају према различитим критеријумима. Поента је према оним гаранцијама које се дају ради заштите инвеститора. Врсте гаранција о заштити инвеститора утврђене су Једнообразним правилима за уговорне гаранције, па је тако и одређен термин „уговорне гаранције“. То су лицитиране гаранције, гаранције за добро извршење посла, гаранције за повраћај аванса, као и гаранције на позив, према Једнообразним правилима о тој гаранцији.

Лицитирана уговорна гаранција јесте гаранција коју је дала банка, осигуравајућа организација или неки други давалац, на захтев подносиоца понуде за лицитацију. Овом се гаранцијом гарант обавезује да ће у границама уговореног новчаног износа платити кориснику гаранције одређени износ новца у случају да подносилац понуде за лицитацију не испуни обавезе из те понуде.

Гаранција за добро извршење посла (*performance bond*) јесте правно средство и представља гаранцију коју даје банка, осигуравајућа организација или неки други давалац кориснику гаранције. Она се даје на основу одређене испоруке робе, извршења нене услуге или извођења инвестиционих радова од стране субјекта тих послова. Гаранција за добро извршење посла је, у прво

време његовог постојања била везана за обезбеђење извршења обавеза из уговора о грађењу уговора о испоруци инвестиционе опреме. То су уговори са великим ризицима извршења, са великим инвестиционим улагањима, грађевински радови су обимни и њихово извођење дуже траје, а неизвесно је иизвршење преузетих обавеза. Инвеститори се путем ове гаранције обезбеђују да ће им бити надокнађена штета до које, евентуално дође током трајања уговореног периода. Ова гаранција је и потврда инвеститора да ће изабрани извођач бити способан да изврши преузете обавезе. Временом је гаранција за добро извршење посла нашла примену и у другим инвестиционим пословима, као што је приватизација, јер без ње уговор о тендерској продаји би био раскинут.

Гаранција за добро извршење посла обавезује се њен давалац да ће, у случају пропуста главног дужника да изврши своју обавезу из основног правног посла према повериоцу, он исплати кориснику гаранције износ новца који је у њој одређен. Обавеза гаранта може бити и другачије одређена, као на пример, да он изврши обавезу из основног уговора уместо плаћања гаранцијског новчаног износа. Зато се ове гаранције називају и чинидбене гаранције.

Авансна гаранција се издаје на захтев испоручиоца робе или извођача радова. Овом се гаранцијом гарант обавезује да ће, у случају да главни дужник из основног посла, пропусти да изврши отплату дуга у складу са условима уговора, он исплати кориснику гаранције уговорени новчани износ. То је износ који корисник гаранције авансирао или је исплатио главном дужнику, а који кориснику није враћен на неки други начин. Зато се ова гаранција назива, у пословној пракси, и платива гаранција.

Гаранција на позив садржи клаузулу „без приговора“, „на позив“ или садржи речи које имају исто значење. То је безусловна гаранција, јер корисник гаранције није дужан да претходно испуни било какав услов да би могао да користи гаранцију. Зато самим тим што дужник из основног правног посла није извршио своју обавезу, поверилац, каокорисник гаранције, има право да тражи од банке или другог даваоца гаранције да му се изврши преузета обавеза из гаранције. Гаранције на позив су без приговора, јер банка или други давалац гаранције може истицати према кориснику гаранције приговоре које налогодавац као дужник може истицати према кориснику по обезбеђењу обавезе.

Садржај и дејство гаранције

Садржај гаранције чине њени битни али и небитни елементи. Давалац гаранције и њен наручилац одређују каква ће бити њена садржина, које и колике се обавезе њоме преузимају. Та се садржина обично подудара са главним одредбама уговора о издавању гаранције.

Битни елементи банкарске и сваке друге уговорене гаранције зависе од врсте гаранције. Уопштено, то су обично следећи елементи: пословно име даваоца и корисника гаранције, ознака основног правног посла за који се издаје

гаранција, износ на који гаранција гласи, рок важења гаранције. Поред својих битних елемената банкарска гаранција може да садржи и одређене небитне елементе, а то су различите клаузуле, као: клаузуле о враћању гаранције, клаузула о примени надлежног права, арбитражна клаузула и др.

Дејство банкарске гаранције састоји се у извршењу преузетих обавеза из гаранције. Ту је основна обавеза даваоца гаранције да кориснику гаранције исплати предвиђену своту новца, ако то не учини главни дужник из основног правног посла. Зато издавалац гаранције стално прати њену судбину, нарочито ако се покаже потреба да ће морати да изврши своју обавезу према кориснику гаранције. Банке и други даваоци гаранција свесно и одговорно извршавају своје обавезе из датих гаранција. Уколико не би било тако, они би били одговорни и обавезни да надокнаде сву штету коју је претрпео корисник гаранције, а био би пољуљан и њихов пословни углед, што је јеома важан моменат на финансијском тржишту.

Давалац гаранције има право на накнаду или провизију за извршавање својих банкарских услуга. Право на накнаду и висина провизије уређују се уговором о издавању гаранције. Провизија је цена за ризик који преузима давалац гаранције за случај да дужник из основног правног посла не изврши своју обавезу плаћања дуга, па је то извршио гарант. Висина провизије зависи од врсте гаранције, од солвентности дужника из основног правног посла, од висине гаранцијског износа, као и од других фактора који су од утицаја на степен ризика гаранта због могућности плаћања туђег дуга. Банкарска провизија се обично уговара у одређеном проценту од гаранцијског износа, али то може да буде утврђено и тарифом даваоца гаранције. Давалац гаранције има право на провизију без обзира на то да ли је дошло до тога да је извршено плаћање дуга кориснику гаранције од стране гаранта. Ово под условом да између даваоца гаранције и налогодавца није другачије уговорено. Давалац гаранције има право и на трошкове које је имао у вези са издатом гаранцијом, уколико странке нису уговориле да су они укључени у провизију.

Банкарска гаранција се гаси истеком рока њеног важења, јер се она може реализовати само у року њеног трајања. Зато корисник гаранције не може да оствари право наплате гаранцијског износа по истеку рока важења гаранције. Истеком рока важења гаранција је, дакле, угашена, па и ако би се догодило да се корисник гаранције, као поверилац, и њен наручилац, као дужник, закључили уговор о одлагању плаћања дуга.

Гашење банкарске гранције исплатом гаранцијског износа или истеком рока њеног важења јесте редовни начин престанка овог правног посла. До гашења банкарске гаранције може да дође и на друге начине јер се она може угасити и превремено, на основу сагласности субјеката гаранције. До тога може да дође и због наступања неких околности услед којих не постоји више сврха постојања гаранције, на пример, због стечаја.

Правна својства

Банкарску гаранцију, у ужем смислу, карактерише, пре свега, самосталност односно правна одвојеност од основног уговора између налогодавца и корисника и као одвојеност од уговора о издавању банкарске гаранције између налогодавца и гаранта.. Како је иста карактеристика у документарном акредитиву позната као начело аутономије акредитива, то би се по аналогији могло говорити и о начелу аутономије банкарске гаранције[9].

Обавеза даваоца банкарске гаранције је неопозива, самостална и безусловна. Неопозивост обавезе из банкарске гаранције састоји се у томе што се не може одустати од дате гаранције, нити се она може повући у току њеног важења. Зато се уговор о банкарској гаранцији не може једнострано раскинути из било којих разлога. То би било могуће једино уз претходну сагласност корисника гаранције. Уосталом, то није ни физички могуће, јер се исправа о гаранцији већ налази код његовогкорисника, а њему не би било у интересу да се то догоди. Самосталност обавезе из банкарске гаранције огледа се у томе што је гаранција самостална облигација, која је правно одвојена од основногправног посла ради чијег уредног извршења је издата. Она је, међутим, акцесорна у односу на њеног корисника да може да захтева наплату свога обезбеђеног потраживања од гаранта чим је настао гарантни случај. Према начелу самосталности, банкарска гаранција је правно ваљана и ако би био раскинут уговор о основном правном послу између налогодавца гаранције, као дужника и њеног корисника, као повериоца. У том смислу, банкарска гаранција се не може опозвати из разлога што нису извршене обавезе из уговора закљученог између налогодавца гаранције и њеног даваоца. Пошто се обавеза гаранта код самосталне гаранције третира као примарна и независна, гарант не може приговорити да главни дуг није пуноважно настао или да је каније престао јер „смисао банкарске гаранције и јесте у томе да повериоцу пружи обезбеђење и од ових ризика[10].

Својство самосталности банкарске гаранције дају јој и клаузуле „без приговора“ или „на први позив“. То су безприговорне гаранције. Банкарском гаранцијом са таквим или сличним клаузулама обезбеђује се поверилац из основног правног посла од платежне неспособности дужника као и од других пословних ризика. Практично снага банкарске гаранције са оваквим клаузулама је у томе што давалац гаранције не може да ставља приговоре према кориснику гаранције, који се могу ставити налогодавцу, као дужнику из основног правног посла. Гарант, дакле, не може да истакне, на пример, приговор да је обавеза главног дужника смањена споразумом о принудном поравнању или да је он већ исплатио део дуга. Гарант би, међутим могао да истиче оне приговоре који се односе на формалну исправност банкарске гаранције као што је, на пример, приговор да гаранцији недостаје неки битни елеменат, који је пред-

[9] Вукадиновић, Р., Анђелковић, Ц., Вуковић, Д., 2007, Гаранције на први позив у међународној пракси, Београд, стр. 26.

[10] Петровић, П., 2000, Менаџмент ризицима на тржишту капитала, Институт економских наука, Београд, стр. 56.

вићен уговором о њеном издвајању, приговор да је гаранција потписана од стране неовлашћеног лица.

Безусловност правног посла банкарске гаранције је њено суштинско и непромењиво правно својство, па и кад би она била издата као условна гаранција. Безусловност банкарске гаранције се састоји у томе што је поверилац из основног правног посла овлашћен да захтева наплату свог потраживања од даваоца гаранције чим наступи гаранцијски случај, а то је ако главни дужник из основног правног посла не испуни своју обавезу покривену гаранцијом. Кад корисник банкарске гаранције поднесе свој захтев према даваоцу гаранције, овај је дужан да своју обавезу гаранта изврши безусловно, и то без права на стављање примедби које би се односиле на основни правни посао. Безусловност банкарске гаранције, даље, значи да она ствара солидну обавезу. Зато корисник гаранције има право да захтева од гаранта да исплати његово потраживање, без услова да је претходно захтевао да то изврши главни дужник. Уколико је била издата условна банкарска гаранција, обавеза из ње се извршава тек кад тај услов буде испуњен.

Правни однос

Банкарска гаранција представља сложен банкарски посао. У том правном послу учествује најмање три лица, а могуће је да их буде и више. Та лица су: корисник банкарске гаранције, као поверилац из основног банкарског правног посла, налогодавац банкарске гаранције, као дужник из основног банкарског посла, банка или неки други давалац гаранције, као гарант за основни правни посао. Поред ових лица, у правном послу банкарске гаранције могу да учествују и друга лица. То могу да буду кресподентне банке, банка контрагарант, банка супергарант, авизирајућа банка, комифирмирајућа банка. Између главних учесника правног посла банкарске гаранције настају одређени правни односи, и то:

(1) између налогодавца и корисника банкарске гаранције; правни однос између поверилаца и дужника из основног правног посла, ради чијег обезбеђења је издата банкарска гаранција (успоставља се одговарајућим привредним уговором, пре издавања банкарске гаранције), као што је купопродајни уговор веће вредности, спољнотрговински извозно-извозни посао, инвестициони посао, посао испоруке опреме, уговор о грађењу и др. (све су то уговори са трајним извршавањем уговорних чимидби, и са одложеним плаћањем;

(2) између налогодавца и даваоца банкарске гаранције; непосредан уговорни однос за који је меродаван уговор о издавању банкарске гаранције, који је у суштини комисиони посао, а садржај преузетих обавеза се састоји у правима и обавезама уговарача;

(3) између даваоца банкарске гаранције и корисника гаранције – непосредан правни однос између ових субјеката гаранцијског правног посла, чија је садржина меродавна за његово вредновање (банка издаје гаранцију клијенту као њеном кориснику), а налогодавац гаранције нема право да се меша у правни однос између давао-

ца гаранције и њеног корисника, те он не може да поставља захтеве према даваоцу гаранције који се односе на његове из банкарске гаранције;

(4) у пословима са банкарском гаранцијом је могуће да се успостави и правни однос између банака, и то између гарантне банке и њене кореспондентне банке, у који банка ступа у непосредни правни однос са корисником гаранције;

Закључак

Смисао и сврха сваке гаранције је да она пружа заштиту ономе у чију је корист дата. У питању је заштита од комерцијалних ризика. То су ризици који произилазе из редовног пословања привредних субјеката, те су стога предвидиви за улагаче капитала у одређене правне послове и могуће их је контролисати. Банкарска гаранција је изјава банке или неког другог даваоца гаранције којом се она обавезује према свом комитенту, као кориснику гаранције, да ће им подмирити обавезу неког трећег лица, уколико он не испуни своју обавезу о доспелости и ако буду испуњени услови наведени у гаранцији. Привредни развој није уопште могућ без прилива капитала, било да је он домаћег или иностраног порекла. Правни посао инвестирања капитала обухвата више садржаја, који су обухваћени заједничким називом „инвестициони пакет“. Тај се пакет састоји од капитала у финансијском облику, од других материјалних средстава, од нових технологија као и других знања и искуства. Инветитори, међутим, то условљавају обавезом дужника да им се обезбеди банкарска или уговорна гаранција. Међусобни односи свих субјеката у пословању са банкарским гаранцијама представљају унутрашње економско јединство, иако су сви ови самостални послови, независни једни од других . Уколико у правном послу банкарске гаранције учествује више њених давалаца, тиме се само повећава број учесника, али се мењају већ успостављени правни односи, тиме се банкарска гаранција једног њеног даваоца покрива супергаранцијом другог даваоца гаранције.

Литература:

1. Јанковец, В., (2007), Коментар Закона о облигационим односима,Београд, стр. 1070.
2. Милићевић, Р., (2007), Правна природа и правни односи у банкарској гаранцији, Правни живот, Београд, бр.13/2007, Том В, стр.139-152.
3. Павићевић, Б., (1989), Банкарске гаранције у пословима међународног промета, Правни живот, бр.4-5/1989., стр.3.
4. Петровић, П., (2000), *Менаџмент ризицима на тржишту капитала*, Институт економских наука, Београд,
5. Петровић, П., (2002), Санација банкаских система, Институт за међународну политику и привреду, Београд,
6. Шогоров, С., (1985), Банкарска гаранција, Савремена администрација, Београд, стр. 104.
7. Тодоровић,В., (2003), „*Утицај финансијских ризика на профитабилност банака*“, Банкарство, 11-12/2003, Београд;

8. Велимировић, М., (2007), Заштита инвеститора банкарском гаранцијом, Правни живот, Београд, тематски број13, том В, стр. 125-135.
9. Вићентијевић, Р., (2007), *Овлашћена банка као покровитељ емисије акција*, Правни живот, Београд, тематски број, 13,том В, стр.101.
10. Вукадиновић, Р., Анђелковић, Ц., Вуковић, Д., (2007), Гаранције на први позив у међународној пракси, Београд, стр.24.

PROTECTION OF INVESTITORS THROUGH BANK GUARANTEES

Summary: Risk rational investment is one of the main commercial risks, followed by the risk of deviations from the contract, which consists of non-execution or incomplete execution of commitments. There is also a currency risk - the risk that the value of the currency in relation to the situation that existed at the time of entering into the business relationship between the contractor. However, the most difficult is the risk of default of creditors, because of insolvency and, upstate, insolvency of the debtor. In fact, it is the risk of the possibility of opening of bankruptcy proceedings against the debtor, the risk of court settlement in the form of forced settlement in the process of reorganization of the debtor as well as other risks affecting the default. For all these reasons, investors need fast, timely and effective protection of invested capital. Therefore, the bank guarantee has found wide application in the domestic and international business law and practice. The guarantee to ensure the fulfillment of obligations is divided into several ways and many forms. This can be a bank guarantee as a separate legal business, and then in other forms and under different names. This may be the issuance of a letter of credit, bill of exchange acceptance to a certain amount of money, availation (guaranteed by avail bill) promissory notes issued by the client of the bank, the deposit of securities denominated in a certain amount of money and more.

Key words: investors, protection, bank guarantee, development impact

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*
ЈКП Тржница
Нови Сад

УДК 338.46:338.53
Прегледни рад
Примљен: 12.08.2016
Одобрен: 19.09.2016
Страна: 501-510

КВАЛИТЕТ УСЛУГЕ КАО КОНКУРЕНТСКА ПРЕДНОСТ

Сажетак: Основни циљ овог рада јесте анализа предности квалитета пружене услуге са становишта конкурентске предности предузећа на тржишту. Модеран приступ тржишту подразумева избор адекватне стратегије која ће омогућити постизање циљева предузећа. Квалитет пружене услуге представља имплементацију пословне стратегије на маркетинг заснованим принципима код услужних предузећа. Основни циљ истраживања јесте систематизација постојећих сазнања из ове области, коришћењем квалитативних метода маркетинг истраживања, као и метода статистичке обраде података, али и да укаже на промене и отклони препреке које онемогућавају позиционирање предузећа на тржишту. Да би истраживање добило на значају и ефектима потребно је постићи основни циљ, да се придобију, задрже и освоје нови корисници услуга како би предузеће постигло своје циљеве на тржишту.

Кључне речи: Квалитет услуге, конкурентска предност, корисник услуге

Увод

Нов приступ односа с корисницима услуга подразумева имплементацију усвојене стратегије на маркетинг заснованим принципима. Усвојене пословне стратегије део су плана активности услужних предузећа ради остваривања планираних циљева. Основни значај маркетинг стратегије комуникације услужних предузећа са тржиштем и деловима тржишта представља добру базу за успостављање и остваривање интереса предузећа и корисника услуга.

Теоријска сазнања аутора из ове области произилазе из објављених радова из конкурентских стратегија и маркетинг истраживања с посебним освртом на маркетинг и односе с јавношћу у јавном сектору. Циљ рада јесте сазнање о куповним намерама и коришћењу услуга предузећа од старане заинтересованих корисника. Радом се жели постићи добра комуникација на релацији предузеће, корисник услуга са циљем задовољења заједничких интереса. До

* Ekonomistdoo sbb.rs, 063/500 818

конфликта долази када су дугогодишњи корисници услуга, већ стекли статус, који им може дати одређена права у смислу, сталне куповине услуга. Наравно, да је потребно сазнање, о ставовима нових корисника услуга јер су њихове перцепције на почетном нивоу када су у питању услуге предузећа.

Комуникација са корисницима услуга представља реализацију маркетинг стратегије на ефикасан и ефективан начин уз остваривање максималних пословних резултата. Савремен корисник услуга поседује релевантне информације и зна „шта хоће“ те је више од обичног саговорника када су у питању интереси обеју страна.

Значај квалитетне услуге за позицију предузећа на тржишту

Квалитетно пружена услуга представља конкурентску предност предузећа на тржишту. Унапређење квалитета услуге део је стратегије задржавања, постојећих и унапређења односа с потенцијалним корисницима услуга. Савремени корисник услуга се веома разликује од оних из краја и почетка прошлог и почетка овог века. Њихова перцепција настаје на основу образованости, информисаности и других показатеља од значаја за квалитетну услугу. Данас то нису они корисници услуга који прихватају све маркетинг поруке без претходног става или да су чак одушевљени њиховим садржајем. Савремени корисник услуга је саговорник у процесу размене информација на бази заједничких интереса предузећа, корисника услуга и остале јавности.

Основни циљ тимског рада јесте извући, из чланова тима појединачно и из тима као целине, што више квалитетног знања за решавање проблема – извршење задатка и применом тог знања што ефикасније и ефективније решити проблем – извршити задатак. (Андрејић, Прдић, Вукша, 2016)

Према, Josephu, TGM је начин обављања послова заједничким и тимским напорима менаџера и запослених који почива на талентима запослених и способностима, има за циљ стално унапређење квалитета и продуктивности.

Тимски рад је веома битан елеменат остваривања конкурентске предности, пружањем квалитетних услуга, корисницима, потенцијалним корисницима и јавности у зависности од тржишне позиције предузећа које пружа услуге. Тимски рад је уствари, сагледавање реалних шанси, како интерног, у смислу организационих и менаџерских способности, тако и екстерном у смислу добре комуникације са корисницима услуга, али и елеменат на основу којег може доћи до прилагођавања и измене конкурентске стратегије предузећа које пружа услуге на тржишту.

Знања и информације су постале средина у којој пословни проблеми настају. Као резултат знања, менаџмент знања постаје простор за постизање уштеда и значајних напредака у радном учинку и конкурентској предности савремене организације. (Крстић, Прдић, Вукша, 2016)

Предност конкурентске стратегије, заснованој на квалитету услуге јесте да знање стави у функцију која ће у пословном смислу повећати ефикасност предузећа.

Интерацијски маркетинг значи да перципиранин квалитет услуге увелико зависи од интеракције између купаца и продаваца. У маркетингу производа, квалитет производа често не зависи много од начина на који је добијен. Али, када се тржишно посматрају услуге, нарочито висококонкурентне и професионалне услуге, квалитет услуге зависи и од даваоца услуге и од квалитета начина на који се она пружа. Ефикасна интеракција даваоца услуге и потрошача важна је за постизање задовољавајуће услужне интеракције. (Котлер, Вонг, Сондерс, Армстронг, 2007)

Послови се мењају, тржишта се мењају, концепти се мењају али циљ увек остаје исти, као што је рекао професор Peter Drucker, највећи од свих гуруа-а:“ Циљ сваког посла је да се створи купац.“ У кретању према том циљу има много идеја и решења од којих није успешан само један, већ више њих. Нема једноставних и црно - белих решења, и због тога препуштамо вама да након што се упознате са свим овим идејама и концептима сами изаберете “нијансу сиве“ која ће вама највише одговарати и за коју мислите да ће вам највише помоћи.

Услуга је било која делатност или корист коју једна странка нуди другој и која је у основи неопипљива и није последица власништва над нечим. (Котлер, Вонг, Сондерс, Армстронг, 2007)

Са становишта предузећа „квалитет услуге“ омогућава постизање конкурентске предности ради остваривања циљева предузећа и предвидив број корисника услуга. Са становишта предузећа „конкурентска предност“ добро испостављене услуге подразумева предвидив број корисника услуга на тржишту. Квалитет пружене услуге као конкурентска предност, штити и домаћа предузећа која се баве овом делатношћу, јер је познато становиште али и чињеница да велики број страних услужних компанија послује на нашем тржишту. Предност регионалног тржишта услуга, приближног нивоа развијености доприноси конкурентској предности предузећу, како на домаћем тако и регионалном тржишту. Конкурентска предност у пружању услуга предузећа на домаћем и регионалном тржишту, пружају већу шансу да се квалификује и на друга развијенија тржишта када су услуге у питању.

Задовољство потрошача – корисника услуге као конкурентска предност

Нов приступ тржишту на основу стратегије квалитетне услуге у односу на кориснике и потрошаче подразумева имплементацију усвојених генеричких и помоћних стратегија како би предузеће остало на тржишној „утакмици“. Усвојене пословне стратегије део су укупног плана активности услужних предузећа заснованих на маркетиншким принципима и начелима. Основни значај маркетинг стратегије комуникације са тржиштем и потенцијалним тржишним сегментима представља добру базу за будућност предузећа уз остваривање интереса корисника услуга и друге заинтересоване јавности. Конкурентска

стратегија „Квалитет услуге као конкурентска предност“ представља такву стратегију односа према корисницима услуга која може утицати и на друге стратегије конкурентске предности и позиције предузећа на тржишту. Када се ради о стратегији која је предмет истраживања, може се констатовати да је ова стратегија односа с „корисницима услуга“ веома битна због сазнања да је став, перцепција и однос, корисника услуга, веома битна предузећу даваоцу услуга. Ова стратегија може бити, веома значајна и са становишта, неке друге пословне стратегије, када су у питању стабилност тржишне позиције или учешће на новом тржишту.

Последњих година изнова се ставља нагласак на производњу производа и пружању услуга врхунског квалитета. С обзиром на страну конкуренцију која им упорно уништава профитабилност и учешће на тржишту америчке компаније да би постале конкурентније, сада све више усвајају концепт управљања укупним квалитетом (total guality managment, TQM). (Дејвид А, Кумар, Деј, 2008)

Управљање стратегијом комуницирања односа са потрошачима (корисницима услуга) представља кључ комуникације на маркетинг заснованим принципима која остварује своје циљеве на ефикасан и ефективан начин уз остваривање максималних пословних резултата. Модеран потрошач поседује релевантне информације и зна „шта хоће“ те је више од обичног саговорника када су у питању интереси обеју страна.

CRM јесте управљање односа с потрошачима као пословна стратегија. Управљање потрошачима треба да оптимизује дугорочну вредност. CRM захтева и пословну филозофију са фокусом на потрошачу и пословну културу која подржава ефективне маркетинг, продајне и услужне процесе. (Васиљев, 2010)

Управљање односа са потрошачима има за циљ да се континуирано мери успешност остваривања планских одлука, визије и мисије предузећа, спровођења њених стратешких одлука на основу маркетинг стратегије, начела и принципа.

Маркетинг, је изузетно динамичан процес, у сталном трагању за новим изазовима и шансама, посебно кад у одређеним ситуацијама „традиционални“ начини обраћања потрошачима траже одређене новине и софистициране методе. (Прдић, 2015)

Маркетинг услуга доминантно је усмерен на услужне делатности. Услужне делатности у савременом економијама укључују јавни (државни) сектор, приватни непрофитни сектор и приватно непрофитни сектор и профитно орјентисани сектор. (Грубор, 2010)

Маркетинг и продаја услуга корисницима имају заједнички циљ, а то је да се утиче на све аспекте процеса доношења одлуке о куповини производа, који обухвата период пре доношења одлуке, сам процес куповине, јасну поруку о пост продајној услузи која ће стратегији квалитетне услуге омогућити конкурентску предност на тржишту. Корисници услуга, нису само заинтересовани за коришћење услуга предузећа, него као релевантни чиниоци и за побољшање квалитета самих услуга, што ову стратегију конкурентности чини ефи-

касном на тржишту. Интерес предузећа јесте задовољство корисника услуга једноставношћу и квалитетом продате услуге, у циљу задовољења потреба својих корисника, али и конкурентска предност када су у питању конкурентска предузећа. Може се закључити да су услужна предузећа, перманентно конкурентна са становишта пружања врхунских услуга које им могу донети конкурентску предност на тржишту.

Када је у питању истраживање конкурентске стратегије код услужних предузећа, веома је битно сазнање саме позиције тих предузећа на тржишту. Конкурентска стратегија „Квалитет услуге као конкурентска предност“, може имати позитивне ефекте код предузећа која се баве услугама у области туризма, промоцијом услуга на сајму туризма. Сајмови туризма представљају, како промоцију самих услуга предузећа, тако и могућност повећања економских ефеката и стабилност саме тржишне позиције. Ради успешности истраживања, састављен је анкетни упитник за посетиоце сајма, на основу којих, предузеће може сазнати, веома битне ставове, као и сазнања корисника услуга.

АНКЕТНИ УПИТНИК ЗА ПОСЕТИОЦЕ САЈМА ТУРИЗМА

1. Колико је био користан овогодишњи сајам?

1( )Веома користан, 2( )Користан, 3( )Умерено користан, 4( )Скоро некористан, 5( )Некористан

Који делови сајма су Вам се посебно допали? .....

Шта је било негативно, разочаравајуће или је недостајало? .....

2. Да ли сте застали да погледате, разговарате или узмете литературу од било које од предузећа на сајму? (Означите све). Ако сте разговарали са било ки, из ових предузећа, молимо Вас да наведете ниво услужности особе са којом сте разговарали у простору предвиђеном за то („Услужност особља“) оцењена од:

(4) Добра, (5) Прилично добра, (6) Лоша или (7) На штанду је била гужва – није било никога са ким је могло да се разговара. Ако Вас је било ко од особља из продаје из ових предузећа посетио у протеклим годинама, молимо да то означите у колони „Посета продајног особља“.

Предузеће	Гледао	Разговор	Литература	Услужност особља	Посета продајног особља
_____	17 ( )	( )	( )	( )	( )
_____	18 ( )	( )	( )	( )	( )
_____	19 ( )	( )	( )	( )	( )
_____	20 ( )	( )	( )	( )	( )
_____	21 ( )	( )	( )	( )	( )

3. А. Да ли сте посетили штанд неких од ових предузећа?
(Молимо ставите знак у колону А.)
Б. Можете ли нам изложити своје виђење предузећа које сте посетили?
(Молимо рангирајте колоне Б.Ц.Д. Е. На следећи начин:
(1) Веома добро, (2) добро, (3) задовољавајуће,
(4) не сасвим задовољавајуће и (5) незадовољавајуће.

A	Предузеће	B	C	D	E
22 ( )	_____	27 ( )	32 ( )	37 ( )	42 ( )
23 ( )	_____	28 ( )	33 ( )	38 ( )	43 ( )
24 ( )	_____	29 ( )	34 ( )	39 ( )	44 ( )
25 ( )	_____	30 ( )	35 ( )	40 ( )	45 ( )
26 ( ) други	_____	31 ( )	36 ( )	41 ( )	46 ( )
	(молимо наведите)				

Када је у питању оцена ставова корисника услуга, тржишна позиција конкурентских предузећа, тржишни услови пословања, конкурентска стратегија "Квалитет услуге као конкурентска предност" може имати значајне ефекте на предузеће у смислу побољшања или измене конкурентске позиције ове стратегије или одређена прилагођавања тржишним условима пословања.

Услуге су производи, које сачињавају активности, користи или задовољства, понуђени на продају и у основи неопипљиви. Пет кључних елемената обележава услуге:

- Прво, услуге су неопипљиве – оне се не могу видети, окусити, опипати, чути или намирисати.
- Услуге су недељиве од својих давалаца.
- Услуге су разноврсне, јер њихов квалитет зависи од даваоца услуга, као и од окружења у коме се спроводе.
- Услуге су краткотрајне. Зато се не могу ускладиштити, нагомилати или унапред наручивати.
- Најзад, услуге често не доводе до власништва над нечим. (Котлер, Вонг, Сондерс, Армстронг, 2007)

Процес мерења задовољства потрошача – корисника услуга

- Дефинисање циљева и начина коришћења информација – уобичајена грешка приликом истраживања задовољства потрошача јесте недостатак јасних, разумљивих и мерљивих циљева.
- Откривање шта је важно потрошачима и запосленима – ова фаза истраживања прикупљања података има за циљ да, на језику који разумеју и потрошачи и запо-

слени, идентификује атрибуте од којих се састоје њихове перцепције и очекивања у вези са квалитетом и задовољством.

- Мерење критичних потреба – мерење релативног значаја атрибута идентификованих током квалитативног истраживања, као и конкурентности перформанси предузећа са становишта ових атрибута, се остварује применом потребе критичних потреба.
- Деловање на основу информација – планирањем активности се, у циљу повећања задовољства потрошача, организују активности путем оперативног дефинисања и функционалне примене захтева потрошача.
- Мерење перформанси током времена – периодично мерење перформанси предузећа и њених конкурената у односу на главне генераторе задовољства открива стопу по којој се задовољство потрошача повећава или смањује.
- Питања за дизајн упитника и формирање скале за истраживање задовољства. Према горе наведеним истраживачким питањима и вредновању.

Успешност комуникације и продаје са корисницима услуга остварују се циљеви предузећа на тржишту, на основу, процеса контроле и задовољства корисника услуга. Основни циљ процеса мерења задовољства корисника услуга, јесте провера конкурентске стратегије, однос према конкурентским предузећима, утицај на процес куповине услуга и предузимање таквих мера које ће у будућности олакшати процес куповине.

Разноврсност услуга значи да квалитет услуга зависи од тога ко их пружа, као и од времена – када, места – где и начина – како се пружају. Стога је тешко контролисати квалитет услуга. (Котлер, Вонг, Сондерс, Армстронг, 2007)

Нови економски поредак подразумева „борбу“ за утицај на тржишту који успешнима доноси већи простор и бољи финансијски резултат. Савремени потрошач је софистициранији, образованији, зна тачно шта жели, поседује довољно информација о производима и услугама и шаље доследне и коегзистентне поруке. Доследност ствара поверење између заинтересованих страна, повећава продају и шири утицај. (Прдић, 2015)

Задовољство потрошача – корисника услуга представља најважнији елеменат конкурентске стратегије „Квалитет услуге као конкурентска предност“, на основу, информација добијених, квалитативним методама маркетинг истраживања, као и других релевантних информација које могу допринети, побољшању тржишне позиције предузећа на основу спровођења планиране стратегије. Процес мерења задовољства потрошача, представља, најважнији сегмент спровођења ове стратегије, на основу добијених информација, предузеће предузима, оне активности које ће унапредити квалитет услуге и значајно утицати на тржишну позицију предузећа.

Резултати истраживања

Намера овог рада је да докаже конкурентску предност предузећа на тржишту пружањем квалитетне услуге крајњим корисницима. Циљ истраживања је, доказати, да услуге заузимају значајно место на тржишту, као и да приме-

ном адекватног модела комуникације са корисницима услуга, предузеће може повећати продају услуга. Дефинисан је и концепт, задовољства корисника услуга, као и његове предности и процес мерења задовољства корисника услуга. Средишњи допринос овог рада јесте, показати, значај услуга као саставног дела тржишта и место, појединачног предузећа даваоца услуга. Циљ је био дефинисати процес комуникације који утичу на задовољење, потреба корисника услуга, који утичу на пословање предузећа, на основу којих се могу извести закључци о целини комуникацијских процеса који се одвијају на пословном тржишту услуга.

Основни постулат у модерном животу предузећа јесте прилагођавање тржишним процесима како би се очувала тржишна позиција и конкурентска предност заснована на квалитету пружене услуге. Модерна светска привреда заснована је на интегрисаности квалитета услуге и ефеката и задовољства крајњих корисника потрошача. Најефикаснији приступ стратегији конкурентске предности на основу „квалитета услуге као конкурентске предности“ јесте онај заснован на консензусу предузећа и њених корисника услуга (потрошача), као и циљане јавности и осталих стедходлера који имају интерес од постојања предузећа на тржишту. Стратешко опредељење предузећа у спровођењу предметне стратегије мора бити засновано на консензусу интереса свих појединачних групација, заинтересованих за њено постојање. Елементи модерног приступа интересима корисника услуга захтевају промене у понашању ради праћења конкуренције и стварања добрих међуљудских односа који унапређују укупан интерес предузећа.

Квалитетан производ или реализована услуга су први и основни предуслов за реализацију стратегије која се заснива на тржишној перцепцији да квалитетан производ са свим својим перформансама позитивне корисности за купца и потрошача доноси корист предузећу у виду стратешке позиционораности на тржишту или деловима тржишта. (Прдић, 2015)

Да би остварили успех, стручњаци за маркетинг морају се истаћи у стварању конкурентских разлика и у управљању квалитетом и продуктивношћу услуга. Услужне организације могу да развијају диференцирану понуду, спровођење или имиџ. Квалитет услуга проверава се при сваком услужном сусрету. За одржавање високог услужног квалитета, менаџери морају одредити димензије квалитета услуга и идентификовати очекивања потрошача о квалитету услуга. Раскораци који постоје између очекивања потрошача о квалитету услуга и њихових искустава (доживљаја) квалитета одређују задовољство потрошача. (Котлер, Вонг, Сондерс, Армстронг, 2007)

Ефикасност је мера постизања циља различитим методама, знањем, управљањем, ефикасном комуникацијом интерног и екстерног карактера која доприноси стратешкој позицији компаније на тржишту. Знањем доприноси стратешке и оперативне предности која доводи до ефикасности економских и комуникационих циљева компаније. (Прдић, 2012)

Препоруке за примену стратегије „Квалитет услуге као конкурентска предност“ јесте и усвајање концепта комуникације са корисницима услуга у

циљу стицања конкурентске предности. Допринос овог рада са становишта ефикасности, представља нагласак, на примени концепта знања као основе конкурентске предности пружања квалитетне услуге, али и тимском раду који доприноси повећању укупних ефеката предузећа које пружа услуге на тржишту.

На основу теоретских и практичних истраживања за потребе овог рада утврђено је да је концепт- задовољство потрошача – корисника услуга неопходан у смислу побољшања и остваривања својих економских и комуникацијских циљева. Када је у питању препорука у смислу емпиријских истраживања, потребно је константно прикупљање података и провера ставова корисника услуга у смислу провере конкурентске стратегије, пружањем квалитетне услуга на тржишту. На основу теоретских ставова, као и квалитативним истраживањима о ставовима корисника, могуће је сагледати стратегију конкурентска предност на основу пружања квалитетне услуге, као и позицију предузећа на тржишту.

Закључак

Након спроведених истраживања за потребе овог рада, може се закључити да предузеће кроз пословну стратегију „Квалитет услуге као конкурентска предност“, може остварити своје пословне циљеве на тржишту, успостављањем поверења, код својих корисника (потрошача) и кредибилитета потрошача на тржишту, стварајући такве услове у којм интереси предузећа, и корисника услуга доприносе ефикасности пословања.

Допринос овог рада са становишта ефикасности конкурентске стратегије „Квалитет услуге као конкурентска предност“ услужних предузећа састоји се и у формулисању адекватног модела комуникације између предузећа даваоца услуга и крајњих корисника потрошача. Ефикасност предметне конкурентске стратегије зависи од способности предузећа да пружи квалитетну услугу, да формира тржишно прилагодљиве цене, на основу захтева циљног тржишта. Када је у питању провера ефикасности стратегије, потребно је константно прикупљање, праћење и провера, ставова, перцепција и интереса корисника услуга. Након, спроведених истраживања о интересима корисника, њиховим навикама, и променама у ставовима, неопходно је прилагођавање предузећа тржишним променама на основу предметне стратегије или прилагођавање неким другим конкурентским стратегијама.

Када су у питању, препоруке и закључци истраживања, потребно је континуирано прилагођавање предузећа тржишним променама на основу конкурентске стратегије пружања квалитетне услуге у циљу задржавања постојећих корисника и придобијања нових. Поред наведених препорука, потребно је и праћење стручних мишљења и ставова научника из ове области али и примена светски познатих искустава која нам указују како се квалитетном услугом постиже конкурентска предност. Када су у питању будућа истраживања, потребно је континуирано упоређивање и анализа закључака предузећа на основу сопс-

твених сазнања, тржишног кредибилитета и емпиријске провере сопствене стратегије, позитивних, домаћих и страних искустава, али и тржишне позиције на основу задовољства својих корисника услуга.

Литература:

1. Andrejić, Mirko, Prdić, Nedeljko Vukša, Slavko (2016): ICDQM - 2016 - Timski rad u funkciji unapređenja efikasnosti poslovanja, Prijevor, str. 95-102
2. Vasiljev, Stevan, Ilić – Milovac, Nataša (2010): Upravljanje odnosima sa potrošačima (CRM) iz perspektive marketinga i informatičkih tehnologija, Svarog, NUBL Banja Luka, br.1/2010, str. 151-162
3. Dejvid A, Aker, Kumar, V, Dej S, Džordž (2008): Marketinško istraživanje, Ekonomski fakultet, Beograd
4. Grubor, Aleksandar (2010): Marketing i uslužna ekonomija, Ekonomske teme, Ekonomski Fakultet Niš, Niš, br. 4/2010, str 531-545
5. Kotler, Filip, Vong, Veronika, Sonders, Džon, Armstrong, Geri (2007): Principi marketinga, Mate, Beograd
6. Krstić, Prdić, Vukša, (2016): ICDQM – 2016 – Uticaj menadžmenta znanja na povećanje efikasnosti poslovne organizacije, Prijevor, str.
7. Prdić, Nedeljko (2015): Model društvenog marketinga u javnom sektoru, Kultura polisa, Novi Sad, br. 27, str. 429-443
8. Prdić, Nedeljko (2016): Konkurentska prednost na osnovu strategije niskih cena, Ekonomika, Niš, 1/2016, str. 163-174
9. Prdić, Nedeljko (2012): Sajmovi kao instrument integrisanog komunikacijskog miksa, NDD, Fakultet poslovne ekonomije, Univerzitet Edukons, Sremska Kamenica

QUALITY OF SERVICE AS A COMPETITIVE ADVANTAGE

Summary:The main objective of this paper is to analize the benefits of quality of service from the standpoint of competitive advantage in the markwet. A modern approach to the market involves the selection of appropriate strategies that will enable the achievement of company goals. The quality of the service provided is the implementation of business strategies based on the principles of marketing in service companies. The main objective of the research is siatematizacia ehisting knowledge in this field, using the qualitative metthods of marketing research, as well as the methods of statistical data processing, but also to point out the change and remove the obstacles that hinder the positioning of the enterprise in the market. To explore gained importance and effects needed to achieve the basic goal, to win over, retain and win new customers of the company to achieve its goals in the marketplace

Key words: Quality of service, competitive advantage, the user

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ*
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 343.98:343.8
Прегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 12.10.2016
Страна: 511-519

ОДНОС УСЛОВНЕ ОСУДЕ И КАЗНЕ

Сажетак: Условна осуда је кривична санкција која се јавила пре свега као замена за краткотрајне казне затвора, јер је друштво спознало да се сврха кажњавања некада може постићи и само претњом да ће одређена казна бити и извршена. Сврха мера упозорења а самим тим и условне осуде јесте да се без ограничавања права и слобода, учинилац одврати од даљег вршења кривичних дела. Условна осуда је настала као одраз тежње да се казна прилагоди личности учиниоца кривичног дела тако да њено извршење буде одраз потребе за поправљањем делинквента. Међутим, и поред тога што условна осуда представља самосталну кривичну санкцију њена повезаност са казном је неспорна. Сходно томе, аутор ће у раду приказати однос условне осуде и казне, односно указати на повезаност између ових кривичних санкција.

Кључне речи: условна осуда, казне, елемент условне осуде, време проверавања

Уводна разматрања

Условна осуда је кривична санкција која се јавила пре свега као замена за краткотрајне казне затвора, јер је друштво спознало да се сврха кажњавања некада може постићи и само претњом да ће одређена казна бити и извршена. Сврха мера упозорења а самим тим и условне осуде јесте да се без ограничавања права и слобода, учинилац одврати од даљег вршења кривичних дела. Условна осуда је настала као одраз тежње да се казна прилагоди личности учиниоца кривичног дела тако да њено извршење буде одраз потребе за поправљањем делинквента.

Дакле, условна осуда је кривична санкција која је производ савремене криминалне политике где се пре свега кажњавањем настоји постићи специјална превенција, односно васпитање и преваспитање делинквента, а не одмазда и испаштање. Условна осуда представља веома ефикасну кривичну санкцију у случајевима када је до извршења кривичног дела дошло из нехата или је пак реч о багателном криминалитету. У овим случајевима посматрано са криминално-политичког аспекта много је боље изрећи условну осуду, јер се и њоме

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

може постићи сврха кажњавања, него ли неко лице послати на извршење краткотрајне казне затвора. Приликом извршења краткотрајне казне затвора осуђеник ће нужно доћи у контакт са затворском средином и осталим затвореницима, приликом чега ће доћи и до стигматизације, а шта на њега може деловати штетно и шта у крајњем случају може да има за резултат афирмацију нових криминалних склоности.

Међутим, иако је неспорно да условна осуда представља самосталну кривичну санкцију, током историје посебно, а и данас су присутна становишта по којима се условна осуда и казна поистовећују. Сходно томе, аутор ће у раду указати на однос условне осуде и казне, јер ма колико било неспорно да је реч о две различите кривичне санкције, повезаност условне осуде са казном је изузетно велика.

Краћи осврт на појам и елементе условне осуде

Као и код већине института кривичног права, законодавац је тако поступио и код условне осуде, не одредивши њен појам. Дакле појам условне осуде није садржан у Кривичном законику[1] (у даљем тексту КЗ). Условна осуда је кривична санкција која је првобитно настала под идејом да замени краткотрајне казне затвора. Дакле, реч је о алтернативној кривичној санкцији[2] која представља супституте за краткотрајне казне затвора. Условна осуда је кривична санкција која подразумева утврђивање учиниоцу кривичног дела одређене казне уз истовремено одређивање да се она неће извршити ако осуђени за време које одреди суд, покаже добро понашање и изврши наметнуте обавезе.

„Другим речима, условна осуда је специфична кривична санкција предвиђена у закону, коју, под законом утврђеним условима и у законом спроведеном поступку, изриче суд кривично одговорном учиниоцу кривичног дела. Састоји се у одлагању извршења казне учиниоцу кривичног дела, под условом да за одређено време не изврши ново кривично дело и испуни сам или уз помоћ или надзор других услове који су му постављени од стране суда, у ком случају до извршења казне неће доћи“.[3] Дакле, ако учинилац испуни услове који су му наметнути до опозивања условне осуде неће доћи, а самим тим неће доћи ни до извршења утврђене казне која је била под претњом извршења.[4] Овде се ради о парапеналној мери у чијој примени нема стварног одузимања

[1] Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14

[2] Више у: Зоран Стојановић, Поједностављене форме поступања у кривичним стварима и алтернативне кривичне санкције у Зоран Стојановић *et. al*. (уредник) *Алтернативне кривичне санкције и поједностављене форме поступања*, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу: Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије, 2009, стр. 15-38; Наташа Мрвић-Петровић, Алтернативне кривичне санкције у државама балканског региона у Владимир Чоловић (уредник) *Право земаља у региону* – Зборник радова, Институт за упоредно право, Београд, 2010, стр. 56-73.

[3] Станко Бејатовић, *Условна осуда*, НИО Пословна политика, Београд, 1986, стр. 17.

[4] Zdravko Dragić, Uvjetna osuda u praktičnoj primjeni, *Naša zakonitost*, vol. 37 br. 7-10, 1983, str. 15.

или ограничења права, слобода или материјалних вредности учиниоца кривичног дела.[5]

Неки аутори условну осуду дефинишу и као одређени вид праштања казне (или привремено одрицање државе да изрекне казну) учиниоцу дела које је базирано на уверењу да ће учинилац убудуће владати у складу са нормама правног поретка и да неће вршити кривична дела.[6]

Дакле, условна осуда је самостална кривична санкција која се налази у петој глави КЗ-а и заједно са судском опоменом представља меру упозорења. Дакле, условна осуда и судска опомена представљају посебну врсту кривичних санкција. Сврха условне осуде и судске опомене јесте остваривање принципа да је казна, нарочито казна лишења слободе крајње средство, односно да не треба примењивати строжије средство, све док се општа сврха кривичних санкција може постићи применом блаже санкције. Ово се нарочито односи на лакша кривична дела где је и даље владајуће схватање да треба избегавати краткотрајне казне лишења слободе.[7] Дакле, непотребност примене казне због њене некорисности у односу на одређеног делинквента за одређено кривично дело је основ за изрицање условне осуде. То значи, да се она може применити само према одређеном учиниоцу и то за одређено кривично дело.[8]

Условна осуда која је прописана у нашем кривичном законодавству у основи представља француско-белгијски систем условне осуде, пре свега зато што је уско везана за казну. Наиме, прилико изрицања условне осуде суд најпре утврђује казну и њено трајање а онда одређује да се она неће извршити ако осуђени за време које одреди суд, а које не може бити краће од једне нити дуже од пет година, не учини ново кривично дело. Дакле основна обавеза осуђеног лица којем је изречена условна осуда била би да не изврши ново кривично дело за одређено време, односно време проверавања. Као што смо видели, време проверавања не може бити краће од једне нити дуже од пет година. Трајање времена проверавања у оквиру прописаног оквира одређује суд у сваком конкретном случају на основу личности учиниоца, извршеног дела и утврђене казне. Свакако да приликом одређивања трајања времена проверавања суд највише узима у обзир саму личност учиниоца, јер на основу личности учиниоца мора да процени који је то период после којег се може имати поновљна прогноза по питању његовог понашања, односно да би се остварила сврха условне осуде односно сврха специјалне превенције. Дакле, најважнији критеријум приликом одређивања трајања времена проверавања представља личност учиниоца и судска прогноза по питању постизања специјалне превен-

---

[5] Velinka Grozdanić, Marissabell Škorić, *Uvod u kazneno pravo - Opći dio*, Organizator, Zagreb, 2009, str. 193-194.

[6] Željko Horvatić, *Kazneno pravo*, Organizator, Zagreb, 2011, str. 223; Petar Novoselec, *Sistem sankcija, alternative kazni zatvora i ljudska prava čovjeka i savremena kretanja u kriminalnoj politici*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1989.

[7] Јанко Лазаревић, Условна осуда, *Билтен судске праксе Врховног суда* Србије, бр. 3/2007., Интермекс, Београд, 2007, стр. 153.

[8] Видоје Миладиновић, Условна осуда у систему кривичних санкција, *Правни живот* вол. 33 бр. 12, 1984, стр. 1163; Ранко Соколовић, Драган Јовашевић, *Кривично право – општи и посебни део*, Академија за националну безбедност и ЈП Службени гласник, Београд, 2014, стр. 305.

ције. Висина изречене казне приликом одређивања трајања времена проверавања требало би да буде секундаран критеријум. Међутим, свакако је логично да ће се за дуже утврђену казну затвора прописати и дужи период проверавања, иако сматрамо да то не би требало да буде примарни и једини критеријум којим суд треба да се води.

На основу напред изнетог можемо истаћи да су битни елементи условне осуде утврђена казна и време проверавања.[9]

Међутим, и поред тога што у основи припада француско-белгијском систему, условна осуда у нашем законодавству има и елементе англо-америчког система. Могућност примене заштитног надзора представља одређени вид пробације који је карактеристичан за англо-амерички систем.[10]

Поред главне обавезе, да не изврши ново кривично дело суд осуђеном може утврдити и друге обавезе које се састоје у враћању имовинске користи прибављене извршењем кривичног дела, накнади штете која је настала извршењем кривичног дела, као и друге обавезе које су прописане у кривичноправним прописима. Те посебне обавезе предвиђене су у посебном делу КЗ-а код појединих кривичних дела. У том смислу нпр. у члану 169 КЗ-а прописано је поступање у складу са прописима о мерама заштите на раду, у члану 195 КЗ-а прописано је испуњење доспелих обавеза издржавања, у члану 260. до 264. КЗ-а прописано је у одређеном року предузимање мера заштите, очувања и унапређења животне средине и сл.

Такође, уз условну осуду суд учиниоцу може изрећи и неку од мера безбедности[11]. Мере безбедности изречене уз условну осуду се извршавају.

Кратак осврт на појам и основне карактеристике казни

Када је реч о кривичним санкцијама, свакако да централно место у готово свим законодавствима представља казна. Казна, некада једина кривична

---

[9] Зоран Стојановић, *Кривично право-општи део*, Правна књига, Београд, 2007, стр. 301.

[10] У неким правним системима као нпр. у Француској и Аустрији прописују и ткз. Парцијалну условну осуду код које се само условно одлаже само један део изречене казне. Нпр. суд учиниоца осуди на казну затвора од три године и одреди да се једна година затвора условно одлаже. Условна осуда у овом случају постаје нека врста антиципираног условног отпуста. Цитирано према: Petar Novoselec, *Opći dio Kaznenog prava*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007, str. 424.

[11] Занимљив пример налазимо у судској пракси. Наиме, ако првостепени суд окривљеном због извршеног кривичног дела изрекне условну осуду уз обавезу извршења мере безбедности обавезног лечења алкохоличара на слободи, онда је дужан да изрекне и наведену меру безбедности у изреци пресуде. Првостепени суд у образложењу побијане пресуде даје разлоге због којих је окривљеном изрекао меру безбедности лечења алкохоличара на слободи и позвао се на одредбе члана 84 КЗ-а наводећи да ће суд одредити да се изречена мера изврши у одговарајућој здравственој или другој специјализованој установи, уколико се окривљени без оправданих разлога не подвргне лечењу на слободи или лечење самовољно напусти. Проблем код изрицања ове мере безбедности је настао зато што је суд пропустио да у изреци пресуде изрекне меру безбедности обавезног лечења алкохоличара. У том смислу, с обзиром да изреком побијане пресуде суд није окривљеном изрекао поменуту меру безбедности, за чије извршење је навео разлоге у образложењу, то је изрека првостепене пресуде нејасна и неразумљива, па је побијана пресуда морала бити укинута по службеној дужности; Решење Апелационог суда у Крагујевцу, Кж 2232/13 од 17. 05. 2013.

санкција, и данас је прописана за већину кривичних дела у посебном делу кривичног законика. Може се рећи да данас не постоји ниједна држава која у свом систему кривичних санкција не прописује казну. Казна на неки начин даје печат целокупном кривичном праву, па се некада кривично право назива и казнено право. Казна је законом прописана репресивна мера која се у циљу сузбијања криминалитета примењује према учиниоцу кривичног дела на основу одлуке суда након спроведеног кривичног поступка.[12] Из напред наведене дефиниције закључујемо да је казна везана за кривично дело, односно да би дошло до изрицања казне, неопходно је да је дошло до извршења кривичног дела. Такође, члан 2 КЗ-а прописује да нема казне без кривице, односно, да се казна може изрећи само учиниоцу који је крив за учињено кривично дело.

Казна је најтежа кривична санкција која највише задире у права учиниоца кривичног дела. Реч је о најрепресивнијој кривичној санкцији.

Члан 43 КЗ-а прописује да се учиниоцу кривичног дела могу изрећи следеће казне:

- казна затвора
- новчана казна
- рад у јавном интересу
- одузимање возачке дозволе.

Имајући у обзир предмет рада обрадићемо само казну затвора, као казну која је у најнепосреднијој вези са условном осудом, односно казна која се једино може заменити условном осудом.

Иако казна лишења слободе одавно егзистира у кривичном праву, она је имала једну сасвим другачију намену у односу на данас. Наиме, првобитна сврха затвора се састојала у замени смртне казне и телесних казни, да би након тога представљала метод или помоћно средство у реализацији принудног рада. Као казна лишења слободе, затвор се први пут појављује у француском Кривичном законику 1791. године.

Казна затвора је након свог увођења сматрана великим напретком у контексту хуманизације кажњавања и поштовања људског достојанства у односу на период средњег века, када су смртна казна и телесне казне доживеле потпуну афирмацију. Међутим, није прошло превише времена, а казна затвора је у великој мери почела да се оспорава. Велика је дилема колика је оправданост изрицања казне затвора и колико казна затвора може да оправда своју улогу. Савремено кривично законодавство све више трага за алтернативама казне лишења слободе. Ово се правда чињеницом да казна затвора не постиже жељене циљеве, већ напротив уместо да делује превентивно на учиниоца кривичног дела, она од њега ствара личност која се удаљава од друштва и афирмише склоности ка новим криминалним радњама.

Под казном затвора подразумева се одузимање права кретања учиниоцу кривичног дела на одређено време. Казна затвора се може изрећи само као

[12] Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, ЈП Службени гласник, Београд, 2012, стр. 201.

главна казна. Када је у питању дужина трајања казне затвора наш законодавац се определио да казна затвора не може бити краћа од тридесет дана нити дужа од двадесет година. Казна затвора се изриче на пуне године и месеце, а до шест месеци и на дане.

Такође наш законодавац прописује да се за најтежа кривична дела или за најтеже облике тешких кривичних дела може изрећи казна затвора у трајању од тридесет до четрдесет година. Наиме, може се рећи да ова одредба представља изузетак у односу на општи максимум трајања казне затвора.[13] Казна у трајању од тридесет до четрдесет година не може се изрећи лицу које није навршило двадесет једну годину живота у време извршења кривичног дела. Казну затвора у трајању од тридесет до четрдесет година треба посматрати као посебан случај казне затвора која је уведена као замена за смртну казну.[14] Она се не може изрицати у распону између двадесет до тридесет година и изриче се само на пуне године.

Однос условне осуде и казне

Између условне осуде и казне се дуго времена у теорији није правила разлика, односно условна осуда се сматрала модалитетом казне. У том смислу, и творци француског закона о условној осуди Беранжеа и Бартуа су били присталице овог становишта. Они су истицали да је условна осуда за осуђеног „осетно зло“ и „да нема никаквог разлога видети у њој шта друго него казну.“[15] Поистовећивање казне и условне осуде се темељило и на становишту да је условна осуда посебан вид кривичне казне јер има све њене одлике, као и посебан модалитет казне.[16] Оваквом схватању условне осуде у великој мери је допринело и место условне осуде у кривичним законима тог периода, где се условна осуда налазила у глави у којој су се налазиле и казне. У том смислу, први пут условна осуда је у потпуности издвојена као самостална кривична санкција у Кривичном закону Социјалистичке Федеративне Републике Југославије[17]. У овом Закону условна осуда је по систематици издвојена од казне и заједно са опоменом представља посебну врсту кривичне санкције-меру упозорења. Дакле, као што можемо видети, напред изнета чињеница представља један од разлога због којег је условна осуда дуго сматрана модалитетом казне,

[13] Неки аутори као нпр. проф. Зоран Стојановић истиче да казна затвора у трајању од тридесет до четрдесет година није прави изузетак у односу на општи максимум, јер би се могао заступати став да је у питању посебна врста казне затвора.

[14] Зоран Стојановић, Кривично право – општи део, *op. cit*. стр. 268.

[15] Perrin T., (1904) De la remise conditionelle des peines, Etude de droit compare historique et critique, Geneve; Цитирано према: Тихомир Васиљевић, *Условна осуда-историјат установе и системско излагање с обзиром на југословенско и иностранo законодавство*, докторска расправа, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1935, стр. 42.

[16] Љубиша Лазаревић, *Казне и мере безбедности у савременом кривичном праву*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1969, стр. 82.

[17] Кривични закон Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Сл. лист* СФРЈ, бр. 44/76

а као што смо рекли, највећу заслугу за то имали су кривични закони тог периода и њихова систематика.[18]

Међутим, иако је неспорно да је условна осуда посебна, самостална кривична санкција, њена повезаност са казном је ипак изузетно велика.

Битни елементи условне осуде су време проверавања и казна. Условна осуда се изриче уместо казне, али уз њено присуство. То присуство казне јесте она претња која чини ову санкцију опомињујућом. Присуство казне изражено је у чињеници њеног утврђивања.[19] Условна осуда се не може ни изрећи као санкција, док се претходно не утврди казна затвора у трајању мањем до две године, као и испуњеност осталих услова који су неопходни да би се изрекла условна осуда. Да би уопште могла да се изрекне условна осуда, неопходно је да пре тога буде утврђена висина казне затвора за конкретно кривично дело. Ако је висина те казне у опсегу који дозвољава изрицање условне осуде, утврђена казна се може заменити условном осудом. У том случају суд неће изрећи казну затвора, већ под условом да су испуњени и други услови, изрећи ће условну осуду.

Такође, поред тога што је казна уско повезана са самом могућношћу изрицања условне осуде, она је и санкција која ће се применити у случају опозивања условне осуде. Дакле, и поред тога што суд изриче условну осуду, утврђена казна затвора ће бити аутоматски „активирана“ и изречена у случају опозивања условне осуде. Дакле, овде се казна налази на другом колосеку и до њене активације ће доћи у случају опозивања условне осуде. Па тако, ако учинилац не покаже добро владање у току времена проверавања, изречена условна осуда ће се заменити утврђеном казном затвора.

Дакле, казна је присутна код условне осуде како приликом изрицања, тако и приликом опозивања условне осуде. У првом случају присутна је као услов који мора бити испуњен да би се условна осуда уопште изрекла (утврђена казна затвора мања од две године), а у другом, у случају опозивања условне осуде, долази до примене утврђене казне затвора. Како наводи професор Милутиновић, условна осуда неће добити карактер казне само у случају ако осуђено лице, у току времена проверавања које се одређује судском пресудом, не учини ново кривично дело, или, пак испуни обавезе које су му судском пресудом одређене, а које мора да испуни у току периода проверавања.[20]

Међутим и поред велике повезаности казне и условне осуде, ипак постоје и бројне разлике између ова два кривичноправна института. У том смислу,

---

[18] И данас је међу појединим ауторима присутно становиште по којем је условна осуда модалитет казне. Наиме, аутори попут Фрање Бачића и Велинке Грозданић истичу да је садашња условна осуда само суспензија извршења изречене казне, а не самостална санкција, па предлажу враћање на регулативу која је била на снази пре 1977. године, односно враћање на регулативу по којој је уславна осуда сматрана модалитетом казне. Види: Franjo Bačić, Legislativni pristupi urteđenju institucije ublažavanja kazne, s nekoliko napomena o sudskoj politici kažnjavanja, *Naša zakonitost*, vol. 43 br. 5, 1989, str. 594-600; Velinka Grozdanić, Sistem sankcija u Nacrtu novog hrvatskog Kaznenog zakonika, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 1 br. 1,1994, str. 56.

[19] Видоје Миладиновић, Условна осуда у новом кривичном законодавству, (16. 08. 2016.) преузето са: http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z18/12z18.pdf, стр. 238.

[20] Милан Милутиновић, *Пенологија*, Савремена администрација, Београд, 1981, стр. 319.

условна осуда у односу на казну нема елементе ретрибутивности. Условна осуда не изазива правне последице које изазива казна. Условна осуда за разлику од казне не погађа учиниоца кривичног дела принудним одузимањем слободе или ограничењем неког другог права.[21]

Закључак

Дакле, као што смо и раније напоменули, условна осуда и казне иако представљају две различите кривичне санкције, ипак између њих постоји одређена повезаност. Наиме, казна је уз време проверавања основни елемент условне осуде. Приликом изрицања условне осуде најпре се утврђује казна, па се потом утврђена казна замењује условном осудом. Исто тако, у случају лошег владања осуђеника, односно у случају опозивања условне осуде долази до изрицања и извршења казне. Дакле, повезаност условне осуде са казном је присутна и приликом изрицања, као и приликом опозивања условне осуде. Према томе, условна осуда иако је самостална кривична санкција, како је третира и КЗ, ипак је уско повезана са казном и казна представља њен основни елемент заједно са временом проверавања. Дакле, да закључимо, условна осуда је неспорно самостална кривична санкција, међутим њена повезаност са казном је јако велика, али ипак се не може сматрати модалитетом казне, јер између казне и условне осуде бројне разлике. Те разлике се огледају у томе што условна осуда у односу на казну нема елементе ретрибутивности. Условна осуда не изазива правне последице које изазива казна. Условна осуда за разлику од казне не погађа учиниоца кривичног дела принудним одузимањем слободе или ограничењем неког другог права.

Литература:

1. Bačić Franjo, Legislativni pristupi urđenju institucije ublažavanja kazne, s nekoliko napomena o sudskoj politici kažnjavanja, *Naša zakonitost*, vol. 43 br. 5, 1989, str. 594-600.
2. Dragić Zdravko, Uvjetna osuda u praktičnoj primjeni, *Naša zakonitost*, vol. 37 br. 7-10, 1983, str. 5-19.
3. Grozdanić Velinka, Sistem sankcija u Nacrtu novog hrvatskog Kaznenog zakonika, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 1 br. 1, 1994, str. 34-46.
4. Grozdanić Velinka, Škorić Marissabell, *Uvod u kazneno pravo - Opći dio*, Organizator, Zagreb, 2009.
5. Horvatić Željko, *Kazneno pravo*, Organizator, Zagreb, 2011.
6. Novoselec Petar, *Sistem sankcija, alternative kazni zatvora i ljudska prava čovjeka i savremena kretanja u kriminalnoj politici*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.1989.
7. Novoselec Petar, *Opći dio Kaznenog prava*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.

[21] Више у: Станко Бејатовић, *op. cit.* стр. 72-74.

8. Perrin T., *De la remise conditionelle des peines*, Etude de droit compare historique et critique, Geneve, 1904.
9. Bejatović Stanko, *Uslovna osuda*, NIO Poslovna politika, Beograd, 1986.
10. Vasiljević Tihomir, *Uslovna osuda-istorijat ustanove i sistemsko izlaganje s obzirom na jugoslovensko i inostrano zakonodavstvo*, doktorska rasprava, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1935.
11. Vidoje Miladinović, Uslovna osuda u novom krivičnom zakonodavstvu, (16. 08. 2016.) preuzeto sa: http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z18/12z18.pdf,
12. Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 – ispr., 107/05 – ispr., 72/09 i 111/09 i 121/12, 104/13, 108/14.
13. Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Sl. list* SFRJ, br. 44/76.
14. Lazarević Janko, Uslovna osuda, *Bilten sudske prakse Vrhovnog suda* Srbije, br. 3/2007., Intermeks, Beograd, 2007.
15. Lazarević Ljubiša, *Kazne i mere bezbednosti u savremenom krivičnom pravu*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1969.
16. Miladinović Vidoje, Uslovna osuda u sistemu krivičnih sankcija, *Pravni život,* vol. 33 br. 12, 1984, str. 1159-1174.
17. Milan Milutinović, *Penologija*, Savremena administracija, Beograd, 1981.
18. Mrvić-Petrović Nataša, Alternativne krivične sankcije u državama balkanskog regiona u Vladimir Čolović (urednik) *Pravo zemalja u regionu* – Zbornik radova, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2010, str. 56-73.
19. Rešenje Apelacionog suda u Kragujevcu, Kž 2232/13 od 17. 05. 2013.
20. Sokolović Ranko, Jovašević Dragan, *Krivično pravo – opšti i posebni deo*, Akademija za nacionalnu bezbednost i JP Službeni glasnik, Beograd, 2014.
21. Stojanović Zoran, *Komentar Krivičnog zakonika*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2012.
22. Stojanović Zoran, *Krivično pravo-opšti deo*, Pravna knjiga, Beograd, 2007.
23. Stojanović Zoran, Pojednostavljene forme postupanja u krivičnim stvarima i alternativne krivične sankcije u Zoran Stojanović *et. al*. (urednik) *Alternativne krivične sankcije i pojednostavljene forme postupanja*, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, 2009, str. 15-38;

THE RELATION BETWEEN THE SUSPENDED SENTENCE AND PENALTY

Summary: A suspended sentence is a criminal sanction which occurred primarily as a replacement for short-term prison sentences, because the society recognized that the purpose of punishment can sometimes be achieved only by threat that a particular sentence will be carried out. The purpose of warning measures and therefore the suspended sentence is to deter the offender from further commission of offenses, without any restrictions of rights and liberties. A suspended sentence was formed as a reflection of aspirations to adjust penalty with personality of the offender, so that its execution becomes a reflection of needs to manage offenders. However, despite the fact that suspended sentence represents an independent criminal sanction, its relation to the penalty is highly indisputable. Accordingly, in this paper author will show the relation between the penalty and suspended sentence, and indicate on the connection between these criminal sanctions.

Key words: suspended sentence, penalty, suspended sentence element, testing period

V

МЕДИЈИ, ДРУШТВО, КУЛТУРА

ИРИНА Р. МИЛУТИНОВИЋ *
Институт за европске студије
Београд

УДК 316.77:172
Монографска студија
Примљен: 13.09.2016
Одобрен: 17.10.2016
Страна: 523-533

ДА ЛИ ЈЕ ЕТИЧКИ КОДЕКС ПОТРЕБАН МЕДИЈИМА У СРБИЈИ?**

Сажетак: Предмет овог рада је критичка анализа примене етичког кодекса у савременом српском новинарству. Полазећи од нормативног карактера друштвене одговорности медија, разматрани су учинци медијске саморегулације у штампаним новинама и њиховим онлајн издањима. Циљ рада је да се, применом критичко-аналитичког метода, испита однос етичког кодекса и новинарске професије у Републици Србији. Наративни оквир истраживања чине питања: како побољшати квалитет и одговорност медија?; који су најважнији етички стандарди новинарства у дигиталном добу?; који је смисао саморегулације медија на онлајн платформама?.

Закључујемо да савремено новинарство у Србији показује многе примере нарушавања етичких и професионалних стандарда. Превазилажење негативне праксе захтева неколико мера: спровођење доследније и консеквентније политике медијске корегулације; оснаживање овлашћења независних регулаторних тела и увођење предмета Медијска писменост у систем обавезног образовања у Републици Србији.

Кључне речи: штампани медији, онлајн медији, етички кодекс, Савет за штампу, Република Србија

Уместо увода: неке контроверзе савременог новинарства

Новинарски професионализам се темељи на крхким основама. Могуће је идентификовати неколико структурних елемената новинарске професије: 1) професионална аутономија (заснива се на систематском знању стеченом кроз прописано образовање и обуку за одређену професију; у новинарству аутономија је слаб темељ професије јер оно не остварује висок ниво езотеричности и затворености у тумачењу аутентичних знања); 2) скуп специфичних професионалних и етичких норми (на пример, критеријуми вредновања изван личне политичке оријентације или обавеза да се заштити поверљив извор представ-

* irina.milutinovic@gmail.com

** Овај рад представља део истраживања у оквиру пројекта ИЕС под бројем 179014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Р. Србије.

љају обавезујуће кодексе у оквиру професионалног новинарског рада); 3) етика јавне службе (заштита интереса јавности надређена је парцијалним, материјалним и утилитаристичким циљевима); 4) механизми саморегулације (уколико су формално и институционално прописани и примењени у новинарској пракси, могу се третирати као differentia specifica у односу на друге професије); 5) начело професионалне самоидентификације (гради се око скупа вредности које се стандардизују у једној професионалној заједници, а које новинар усваја као један од елемената свог идентитета). Као супротност начелу професионализације стоји инструментализација, и у медијима се остварује кроз доминацију спољних агенаса у новинарској пракси. Инструментализација ослабљује аутентичне основе новинарске професије и препушта друштвено одговорну област парцијалним утилитарним интересима у друштвеној, економској и политичкој сфери (Hallin, Mancini, 2004).

Медиолози издвајају неколико узрока слабљења идентитета новинарске професије у савремено доба: предоминација профитних интереса на тзв. слободном медијском тржишту; политички утицаји који угрожавају поље критичког дискурса у медијима и подстичу пораст аутоцензуре; уплив ПР индустрије у обликовање медијских садржаја којим се маргинализује истраживачки новинарски приступ и умањује критички потенцијал медија; ослабљен економски и социјални положај медијских радника; неадекватан образовни систем. Конкурентност и брзина произвођења и емитовања вести на различитим платформама скраћују време неопходно за веродостојну проверу чињеница и извора, али и намећу обавезу новинара да „универзализује“ своје способности интерпретирања разнородних области друштвеног живота (економија, култура, политика…), док самостално обавља и разнолике техничке послове (снимателя, фотографа, техничког уредника…), у условима редукованих материјалних и људских ресурса (Кљајић, 2014: 89). У извештајима Савета за борбу против корупције из 2015. и 2011. године скицирани су узроци и методе „срозавања квалитета медија“[1] у Србији. Савет нарочито указује на профитну мотивацију власника новинских предузећа и политичке обрачуне у медијима кроз дискредитовање одређених друштвених и политичких институција или личности, који се најчешће изводе пласирањем измишљених информација и маштовитих теорија завере, поверљивих података из тзв. анонимних извора или пак полицијских, тужилачких и судских предмета.

Структуру и етику новинарске професије темељно мења дигитална техничко-технолошка инфраструктура медија и нарочито интернет. У савремено доба се нека од значајнијих питања новинарске теорије и праксе односе на ефикасност етичких стандарда наслеђених из ере традиционалних штампаних медија у измењеном, информационом окружењу. Пре неколико година су само професионални новинари били у могућности да у оквиру институционалних

[1] Извештај о власничкој структури и контроли медија у Србији, бр.: 345-00-1829/2015, Савет за борбу против корупције, Београд, 26. 2. 2015, http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2751/izvestaj-o-vlasnickoj-strukturi-i-kontroli-medija-u-srbiji (посећено 20. 8. 2016)

комуникационих центара система масовних медија, селектују информације, преводе их одговарајућим симболичким средствима у медијске поруке и дистрибуирају према неограниченом мноштву појединаца – масовној публици, посредством одговарајуће техничко-технолошке структуре – физичког носача поруке и уређаја за њену дистрибуцију. Захваљујући дигиталној технологији, на почетку 21. века сваки припадник „примајуће структуре“ може сопствени медијски садржај да дистрибуира на интернету ка глобалној публици. Међутим, ова могућност не чини новинаром сваког појединца који кориснички генерише медијски садржај, нити тако обликован и дистрибуиран садржај представља поуздан извор сазнања са становишта тачности, објективности и непристрасности обавештавања. Ови критеријуми обавезују професионалне новинаре.

У процесу емитовања порука на онлајн платформама заступљена су три нивоа партиципације: професионално новинарство – примењено у онлајн издањима штампаних новина и уређивачки обликованим порталима; грађанско новинарство – у кориснички генерисаним садржајима изван традиционалне новинарске матрице, и записи на интернет форумима, друштвеним мрежама, самосталним електронским публикацијама попут блогова, веб-презентација и слично – не сматрају се производима новинарске делатности. На Мрежи се одвија професионална трансформација кроз праксу тзв. грађанског новинарства, које се конституише изван стандарда традиционалних мас-медија. Припадници медијске публике све интерактивније учествују у обликовању јавне агенде, чиме се угрожава нормативни карактер професије новинара. Док професионално новинарство не допушта наклоњеност интересним групама или гледиштима, грађанско новинарство тиме није ограничено. На пример, блогер изриче свој лични став, дакле, разлика између блогера и професионалног новинара огледа се у одговорности према јавности. Новинар одређене медијске компаније обавезан је да поштује одредбе медијских закона и упутства саморегулаторног кодекса, који пак блогера не обавезују. Веродостојност грађанског новинарства нарочито угрожава анонимност твораца онлајн садржаја, који идентитет неретко скривају иза псеудонима или лажних електронских трагова. Стога је у кредибилној блогосфери нужна уредничка одговорност.[2] Информативна релевантност медијског садржаја на Мрежи више се не тумачи на основу његовог порекла већ других критеријума, какви су уреднички приступ садржају (уређивачки обликован садржај), поштовање начела новинарске етике (нпр. заштита извора, проверљивост, итд.) и званичних професионалних кодекса. Поштовање ових захтева представља лакмус папир у новинарској онлајн пракси, на основу којег они интернет портали који се опредељују за поштовање кодекса и региструју у јавности јемче за своју професионалност и кредибилитет.

Како побољшати квалитет и поузданост медија у условима друштвене кризе новинарске професије и корисничке партиципације у дигиталним меди-

[2] Као успешнији слове британски онлајн бренд „ Huffington Post“, немачки воч блог „BildBlog “ или технолоци блогови попут „ Mashable“.

јима која замагљује границу између професионалног и грађанског новинарства? Медијски стручњаци потенцијал за унапређивање новинарске професије и квалитета медија препознају у одлучној примени саморегулаторних мера. Принципи медијске саморегулације су утемељени у етичким правилима струке и аутономни – јер о свим питањима одлучују медијски професионалци (одређујући опсег својих надлежности и дефинишући етичке кодексе и механизме за њихово спровођење: саморегулаторна тела, њихове инструменте, процедуре и казнене мере). Саморегулаторна пракса у онлајн новинарству се не разликује у односу на стандарде који су прописани за рад традиционалних медија, већ се они преузимају и прилагођавају технолошким специфичностима и различитим културолошким импликацијама глобалне мреже.

Зашто је етички кодекс значајан? У оквиру етичког кодекса се дефинишу професионални стандарди и чине доступним и транспарентним основе за оцењивање квалитета новинарског рада. Доношењем обавезујућег етичког кодекса и његовом применом, медији јемче свој део одговорности за демократски конституисану јавност. Етички кодекс тако легитимизује професију новинара и одваја га од његових приватних улога и личних афинитета. У савремено доба, новинарски кодекси, начела и правила, различити су по садржини, систематици и формулацијски, али углавном обухватају исте вредности: истинитост извештавања, новинарска пажња, одговорност, чување извора, независност и интегритет новинара, унутрашња слобода, права других којих се информације тичу, посебно приватност и недискриминација (Водинелић, Гајин, 2006). Огледни примери етичких кодекса су: „BBC Producer's Guide“, „Code of the Conduct for the News and Editorial Departments New York Times“, затим етички водичи Assosiated Press Media Editors: „Statement of Ethical Principles“ и „Policies for Employeess of the News Departments of The Wall Street Journal“. Ове компаније су формулисале обухватна али не и потпуна упутства која регулишу поступке новинара на интернету, јер Мрежа стално отвара нова питања и проблематизује могућност примене општих решења у свим случајевима.

Кодекс новинара Србије и Савет за штампу

Кодекс новинара Србије усвојен је 2006. године као етички стандард професионалног поступања новинара, а новинарска удружења су га 2013. допунила одредбама о спречавању корупције и сукобу интереса. У образложењима Преамбуле експлицирана је дужност медија „да интерес јавности за потпуним, благовременим и истинитим информисањем ставе изнад свих других интереса“, а као одговорни за примену Кодекса назначени су и уредници и издавачи: „Новинари, односно уредници професионално су одговорни јавности (читаоцима/гледаоцима/слушаоцима), а не издавачу/власнику (држави и интересним групама), и њиховим приватним, економским, политичким и другим интересима. Издавач/власник има неспорно право да остварује пословну добит и њоме се руководи у пословању медија. Истовремено, разлог постојања медија јесте јавни интерес, и власничко право га не сме нарушити. Пословни,

политички и приватни интереси издавача/власника не смеју да буду изговор или оправдање за кршење овог Кодекса“ (Кодекс новинара Србије, 2015: 5-6). Уређивачка политика медија, дакле, према нормативном карактеру њихове друштвене одговорности, не сме да буде у несагласју – како са законом, тако и са кодексом професионалног поступања. Кодекс новинара Србије се састоји из 10 чланова, у којима су разрађена права, обавезе, дужности новинара и смернице (упутства) за њихово практично реализовање. Вредности професионалне етике које се кодификују су: I. Истинитост извештавања, II. Независност од притисака, III. Спречавање корупције и сукоба интереса, IV. Одговорност новинара, V. Новинарска пажња, VI. Однос према изворима информисања, VII. Поштовање приватности, VIII. Коришћење часних средстава, IX. Поштовање ауторства и X. Заштита новинара.

Савет за штампу је у Србији основан тек 2009. године, као независно, саморегулаторно тело које окупља издаваче, власнике штампаних, онлајн медија, новинских агенција и професионалне новинаре, и члан је Алијансе независних савета за штампу Европе. Оснивачи Савета су представници Асоцијације новинских издавача и електронских медија, Асоцијације независних локалних медија „Локал прес“, Независног удружења новинара Србије и Удружења новинара Србије. Савет за штампу је основан да би пратио поштовање Кодекса новинара Србије у штампаним и онлајн медијима, као и у новинским агенцијама и решавао жалбе појединаца и институција на садржаје тих медија. „У надлежности Савета је медијација између оштећених појединаца односно институција и редакција, као и изношење јавних опомена за кршење етичких стандарда утврђених Кодексом новинара Србије. Савет за штампу се бави и едукацијом за поступање у складу са Кодексом новинара и ради на јачању улоге медија у Србији.“[3] У пуној надлежности Савета првобитно су били само штампани медији и њихова онлајн издања свих чланова Асоцијације медија и Локал преса. Променом Статута у фебруару 2016, ово тело је проширило своје функције, тако да доноси одлуке и изриче јавне опомене и оним онлајн медијима који нису добровољно прихватили пуну надлежност (тзв. ограничена надлежност Савета).[4] Према Статуту Савета за штампу, медијима се сматрају штампани медији и њихова издања на свим платформама, новинске агенције и информативни портали.[5] У складу са ограниченом надлежношћу Савета за штампу, Комисији за жалбе овог тела може се поднети жалба против сваког штампаног медија, новинске агенције или информативног портала, уколико се сматра да је повређен Кодекс новинара Србије. Ова мера уведена је ради заштите интереса јавности у односу на оне портале који нису регистровани као јавно гласило у складу са Законом, нити су регистровани у неком од новинарских удружења.

[3] http://www.savetzastampu.rs/cirilica/o-nama (посећено 22. 5. 2016)

[4] Једна статутарна измена односи се и на укидање права вета у одлучивању Комисије за жалбе Савета.

[5] http://www.savetzastampu.rs/cirilica/statut, чл. 8-9 (посећено 22. 5. 2016)

Право да поднесе жалбу има „сваки појединац, организација или институција, који су директно погођени објављеним садржајем на који се жале“[6]. Приговор се може поднети и у нечије име, али је у том случају неопходно прибавити писану сагласност те особе. Жалбу могу поднети и удружења која се баве заштитом људских права, али је за то овлашћен и сваки члан Комисије за жалбе.[7] Уколико се у прописаној процедури утврди да је жалба основана, Комисија доноси одлуку или јавну опомену којом се жалба усваја. Ови акти садрже образложење са назнаком конкретне радње којом је повређен Кодекс новинара Србије и одређене препоруке, и достављају се медију против којег је жалба приложена. Медиј је потом обавезан да у прописаном року објави одлуку којом је усвојена жалба. Санкција коју изриче Савет за штампу је морална опомена и исцрпљује се овом обавезом: „Медиј објављује изреку одлуке којом се жалба усваја са изводом образложења не дужим од 2.000 словних знакова које ће му доставити Комисија, са поуком о обавези објављивања и роковима за објављивање“, а на интернет презентацији Савета објављује се одлука или јавна опомена са образложењем у целости.[8]

Статистике које саопштавају представници Савета за штампу на својим конференцијама за медије, показују да се у 2015. години увећао број жалби у односу на претходну. Од јануара до децембра 2015. Савету је упућено 109 жалби, од којих се једна половина односила на непоштовање ауторства. Од укупног броја решених жалби, прекршај Кодекса утврђен је у 60 случајева (у 2014. таква одлука донета у 23 случаја), од чега је изречено 36 јавних опомена медијима који нису прихватили пуну надлежност Савета за штампу.[9] Поступак медијације показао је да редакције ретко признају своје грешке. Утврђено је да је највећи број прекршаја Кодекса остварен у одељку Истинитост извештавања, и то у вези са објављивањем неоснованих оптужби, клевета и гласина, затим у вези с одредбама којим се забрањује дискриминација и говор мржње, и у одељку Поштовање ауторства. У највећем броју случајева, прекршено је више тачака Кодекса новинара. Одлука да Кодекс није прекршен донета је за 21 од 93 разматране жалбе.

Крајем априла 2016. године представљени су резултати мониторинга осам националних дневних листова за период 1–24. априла, који показују да је у 508 текстова на једном или више места прекршен новинарски кодекс. Представници Савета за штампу указали су на знатно погоршање стања у односу на претходну годину. Странице тзв. црне хронике идентификоване су као место где се најчешће крше новинарски кодекси.[10] На трибини „Партнерство за унапређење медијског интегритета“ коју је у мају ове године у Крагујевцу организовала Мисија ОЕБС-а у Србији у оквиру пројекта „BetterMedia Srbija“, саоп-

[6] http://www.savetzastampu.rs/cirilica/sta-mozemo-da-uradimo-za-vas (посећено 22. 5. 2016)
[7] http://www.savetzastampu.rs/cirilica/sta-mozemo-da-uradimo-za-vas (посећено 22. 5. 2016)
[8] http://www.savetzastampu.rs/cirilica/poslovnik-o-radu-komisije, čl. 17 (посећено 22. 5. 2016)
[9] „ Вукашин Обрадовић на челу УО Савета за штампу“, http://www.asmedi.org/Stranice/Saopstenja.aspx, 11. 3. 2016. (посећено 22. 5. 2016)
[10] http://www.uns.org.rs/sr/desk/media-news/38950/savet-za-stampu-povecano-krsenje-novinarskog-kodeksa.html (посећено 22. 5. 2016)

штена је оцена генералне секретарке Савета за штампу да је Етички кодекс „највише и најбруталније кршен у више од 100 текстова који се баве убиством певачице Јелене Марјановић“.[11] После вишемесечне медијске контроверзе поводом овог убиства, на веб-сајту Савета за штампу регистровано је само неколико жалбених поступака које су покренули чланови Комисије за жалбе[12], и то тек након серије веома узнемирујућих и сензационалистичких написа којима је у току јула већина београдских дневних новина извештавала о детаљима бруталног злочина чија је жртва трогодишња девојчица у једном зајечарском селу. Забрињавајућа је чињеница да је поводом кршења професионалних принципа у наведеним случајевима изостала одлучнија критика Суда части УНС-а, који има надлежност над појединцима који су чланови Удружења и, према Статуту, „може и самоиницијативно покренути поступак за испитивање одређених поступака чланова УНС-а, ако сматра да одређено поступање члана УНС-а није у складу са Кодексом новинара Србије“[13].

Узмемо ли за предмет анализе извештавање о поменутом убиству певачице, испоставља се да је у континуитету кршено више стандарда Кодекса новинара, али и неке законске одредбе. Остављајући овом приликом правне акте по страни, у овом раду се идентификује кршење следећих одредби Кодекса. 1) У већини предметних текстова недостаје или је неуверљиво спроведена обавеза новинара и уредника „да праве јасну разлику између чињеница које преносе, коментара, претпоставки и нагађања“ (…) и „дужност новинара да консултује најмање два независна извора информација која ће дату информацију да потврде или оспоре“ (тачка 1 чл. I). 2) У текстовима у којима не пише ништа о теми која се помиње у наслову, крши се одредба тачке 1 члана II Кодекса: „Наслов текста/прилога не сме да буде у супротности са суштином прилога“. 3) Проблематична је одговорност новинара са становишта тачке 3 чл. IV: „Новинар је дужан да поштује правило претпоставке невиности и не сме никога прогласити кривим до изрицања судске пресуде. Медији су дужни да поштују право претпоставке невиности и да штите приватност и идентитет осумњиченог или починиоца, чак и у случају признања кривице. Заштита приватности и идентитета подразумева не само заштиту имена (означавање осумњиченог иницијалима), већ и заштиту других података који би могли да упуте на његов идентитет: фотографија, адреса, опис изгледа, брачно стање, социјални статус, припадност некој групи, имена суседа, рођака и пријатеља.“ 4) Употреба неименованих извора информација често представља начин за изношење нетачних, непотпуних и недовољно проверених информација, чиме се, према тачки 3 члана VI, нарушава кредибилитет новинара и медија. 5) Проблематично је извештавање са становишта одредаба о поштовању приватности, достојанства и интегритета људи о којима новинар пише: „Чак и уколико надлеж-

[11] http://www.savetzastampu.rs/cirilica/pres/95/2016/05/11/1111/savet_-kodeks-najbrutalnije-krsen-u-tekstovima-o-pevacici.html (посећено 22. 5. 2016)

[12] „Петар Јеремић против дневног листа Ало“, http://www.savetzastampu.rs/cirilica/odluke/85/2016/07/11/1189/petar-jeremic-protiv-dnevnog-lista-alo.html (посећено 20. 8. 2016)

[13] Члан 64 Статута УНС-а, http://w ww.uns.org.rs/o-nama/files.html (посећено 22. 5. 2016)

ни државни органи објаве податке који спадају у домен приватности починиоца или жртве, медији ту информацију не смеју да преносе“ (тачка 1 члан VII). Кодекс нарочито наглашава обавезу новинара и уредника да „избегавају спекулације и преношење недовољно проверљивих ставова у извештавању о несрећама и трагедијама у којима има страдалих или су тешко погођени материјални и други интереси грађана“ (тачка 2 члан VII).

Игнорисање саморегулаторних надлежности или неодлучност у њиховом спровођењу додатно девастира новинарску професију и медијску сцену у Србији. У току 2015. године, насловне стране појединих високотиражних листова упамћене су по експлицитним призорима трауматизоване деце. Биле су нарочито упечатљиве фотографије телесних рана малолетног дечака оболелог од тзв. лептирове болести на насловним странама више дневних листова и интернет порталима.[14] Како би се скренула пажња јавности на неодговорност бившег министра просвете у вези са болесним дететом, фотографија министра се такође појављивала у појединим медијима, али знатно умањена у односу на централни призор. Упркос потенцијално хуманом мотиву, у овом случају је спорно новинарско поступање по члану IV Кодекса новинара Србије: поред објављивања непримерених садржаја који могу имати штетан утицај на децу, овде је дискутабилна заштита „права и достојанства деце, жртава злочина, особа са хендикепом и других угрожених група“. Тешко се може оправдати наглашено визуализовање и понављање тако драматичног фото-призора, имајући у виду и члан VI Кодекса, у којем се наводи да новинар не сме да злоупотреби емоције других људи или њихово незнање. Поводом овог случаја није забележено адекватно реаговање надлежних тела.

Саморегулација је још неуверљивије заступљена у онлајн медијима у Србији. Један од ретких поступака вођен је поводом жалбе коју је поднела ауторка текста објављеног на једном политичко-информативном порталу, и то против уредника тог портала – што је први такав случај у Србији. Наиме, „бранећи“ ауторку од погрдних коментара, главни уредник је дословно поновио оптужбе коментатора: „није у реду да о њој пишете као да је Тачијев сарадник, шиптарско копиле, плаћена усташица...“, цитирајући чак и квалификације из необјављених коментара. Чланови Комисије оценили су да је Кодекс прекршен најпре објављивањем на порталу коментара који представљају дискриминаторну конотацију (члан V, Новинарска пажња), а потом и њиховим понављањем у коментару главног уредника. Имајући у виду могућност да је то учињено „у искреној жељи да заштити ауторку и без намере да је увреди“, Комисија је саопштила да „не цени намеру, већ њен ефекат“.[15]

Упоредо са спорим и недоследним поступањем Савета за штампу, и надлежно министарство је реаговало споро и неодређено. Министарство културе и информисања се коначно оглашава пред крај мандата саопштењем: „Одмах прекинути са сензационалистичким извештавањем о трагедијама и

[14] Текстови су објављивани у штампаним и онлајн издањима почев од 22. октобра 2015.
[15] „ Ана Радмиловић против Нове српске политичке мисли“, http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/2069, 30.07.2014 (посећено: 22. 5. 2016)

злочинима“[16] и позива саморегулаторна и регулаторна тела да „у складу са својим надлежностима, одмах реагују на све случајеве сензационалистичког извештавања којима се узнемирава јавност, наноси додатни бол породицама жртава и нарушава званична истрага“.[17] Изостала је уверљивија јавна критика и санкција.

Закључак

Анализа садржаја у домаћим полутаблоидним и таблоидним листовима показује неколико доминантних планова: несреће описане са мноштвом бизарних детаља злочина и других криминалних радњи, презентују се уз непоштовање јавности и професионалног кодекса; наметљиво заступљене личности које пажњу привлаче вулгарним и баналним карактеристикама и промовишу одређени животни стил; стигматизовање политичких противника у атмосфери линча која не допушта примерен ефекат демантија. Штета која се на овај начин причињава демократском капацитету јавности и медијској култури је велика: грађани се не снабдевају објективним чињеницама на којима се заснива компетентност у процењивању и одлучивању, већ се доводе у заблуду, а њихова пажња се окупира заменом озбиљних, значајних и чињеничних порука – непоузданим и баналним.

Свако ко креира јавну агенду располаже делом друштвене моћи и стога мора да буде подвргнут јавној контроли и критици, која треба да се темељи на изворним вредностима слободе и истине. Анализа садржаја Кодекса новинара Србије показује да је овај документ примерен и солидно усаглашен са препорукама Савета Европе о медијској саморегулацији. Примена његових стандарда и упутстава у пракси оснажује професионалну новинарску делатност. Међутим, уочено је, такође, и помањкање иницијативе медијских саморегулаторних тела да спроводе своје надлежности. Од цивилног сектора се очекује да ревносније и агилније спроводи своје ингеренције над поштовањем Кодекса новинара Србије како у штампаним тако и у онлајн медијима: надзором, улагањем жалби и доношењем одлука у прописаној процедури, при чему политичке елите сносе одговорност за гарантовање политичке, финансијске и оперативне независности саморегулаторних тела у доношењу одлука и њиховом спровођењу. Консеквентну примену етичког кодекса отежава несагласност међу посленицима струке поводом значајних питања о којима се одлучује. На пример, није изгледно да су професионална удружења спремна на консензус у вези са проширењем овлашћења Савета за штампу у домену санкционисања за кршење етичког кодекса. Већ на сам помен увођења неке врсте лиценце за новинарски рад по угледу на друге професије, многи посленици ове и других јавних делатности у Србији изражавају оштро противљење, тврдећи да би се тако отворила могућност екстерне контроле „неподобних“ новинара.

[16] „Одмах прекинути са сензационалистичким извештавањем о трагедијама и злочинима“, http://www.politika.rs/scc/clanak/359091/Odmah-prekinuti-sa-senzacionalistickim-izvestavanjem-o-tragedijama-i-zlocinima, 13. 7. 2016 (посећено 13. 7. 2016)

[17] Исто.

Ради делотворности правила Кодекса, неопходна је организована подршка Кодексу кроз деловање етичких комитета при удружењима новинара. Искуство савремене европске праксе показује да се легитимисање примењивања санкција због непоштовања кодекса може постићи успостављањем ових комитета, који су састављени од активних и пензионисаних припадника новинарске струке, али и учешћем еминентних представника других професија – у првом реду правника и публициста, и других стручњака који не припадају структурама власти.

Коначно, образовање новинара игра важну улогу у обликовању професионалне самосвести. Стога би надлежне институције државе требало марљиво да контролишу установе и евалуирају програме који се баве формалним и неформалним образовањем новинара, почев од факултета, преко радионица и школа. Такође, у систему обавезног образовања потребно је покренути оне програме и предмете (Медијска писменост, нпр.) који имају сазнајну вредност за успешније и компетентније разумевање медија и развијање критичких комуникационих вештина.

Литература:

1. „Ana Radmilović protiv Nove srpske političke misli“, http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/2069, 30. 7. 2014 (posećeno: 22. 5. 2016)
2. Vodinelić Vladimir, Gajin Saša (2006): „Kodeks novinarske struke, Model“, *Heretikus* 2006/1-2. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija.
3. „Vukašin Obradović na čelu UO Saveta za štampu“, http://www.asmedi.org/Stranice/Saopstenja.aspx, 11. 3. 2016 (posećeno 22. 5. 2016)
4. Hallin Daniel, Mancini Paolo (2004): *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge University Press.
5. Izveštaj o vlasničkoj strukturi i kontroli medija u Srbiji, br.: 345-00-1829/2015, Savet za borbu protiv korupcije, Beograd, 26. 2. 2015, http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-2751/izvestaj-o-vlasnickoj-strukturi-i-kontroli-medija-u-srbiji (posećeno 20. 8. 2016)
6. Kljajić Veselin (2014): „Srpski štampani mediji u izmenjenom javnom diskursu“, *Media and Communication / Mediji i komunikacije*, god. 1, br. 1, Bijelo Polje: Akademija društvenih nauka.
7. *Kodeks novinara Srbije – Uputstva i smernice*. Beograd: Savet za štampu 2015.
8. „Odmah prekinuti sa senzacionalističkim izveštavanjem o tragedijama i zločinima“, http://www.politika.rs/scc/clanak/359091/Odmah-prekinuti-sa-senzacionalistickim-izvestavanjem-o-tragedijama-i-zlocinima, 13. 7. 2016 (posećeno 13. 7. 2016)
9. „Petar Jeremić protiv dnevnog lista Alo“, http://www.savetzastampu.rs/cirilica/odluke/85/2016/07/11/1189/petar-jeremic-protiv-dnevnog-lista-alo.html (posećeno 20. 8. 2016)
10. Statut UNS-a, http://www.uns.org.rs/o-nama/files.html (posećeno 22. 5. 2016)
11. Stojanović Maja ur. (2015): Zbornik odabranih pravnih instrumenata Saveta Evrope u vezi sa medijima 2007–2014, Beograd: Savet Evrope – Kancelarija u Beogradu.

12. http://www.uns.org.rs/sr/desk/media-news/38950/savet-za-stampu-povecano-krsenje-novinarskog-kodeksa.html (posećeno 22. 5. 2016)
13. http://www.savetzastampu.rs/ (posećeno 22. 5. 2016)
14. http://www.savetzastampu.rs/cirilica/pres/95/2016/05/11/1111/savet_-kodeks-najbrutalnije-krsen-u-tekstovima-o-pevacici.html (posećeno 22. 5. 2016)

IS THE ETHICAL CODE FOR MEDIA IN SERBIA NECESSARY?

Summary: The subject of this paper is analysis of application the code of ethics in contemporary journalism. As a digital media, Internet fundamentally changes the structure and ethics of journalistic profession. One of the most important questions of journalistic theory and practice nowadays is efficiency of ethical standards inherited from traditional print media in a changed, information environment. Starting from the normative character of social responsibility of media, we analyzed achievements of media self-regulation. The aim of the paper is to examine the relation between the code of ethics and the journalistic profession, using the critical and analytical methods. The subject has been set in the narrative framework that consists of questions: how to improve quality and responsibility of media?; what are the most important ethical standards of journalism in the digital age?; what is the sense of media self-regulation on online platforms?.

We conclude that journalism in Serbia shows examples of breaching of ethical and professional standards. We notice the lack of media self-regulation power, which requests overcoming by measures: strengthening the co-regulation media policy and independent regulatory bodies; introduction of subject Media literacy in the compulsory education.

Key words: printed media, online media, code of ethics, Press Council, Republic of Serbia

БОБАН Г. ТОМИЋ*
Факултет за медије и комуникације
Београд

УДК 316.776(497.11)
Монографска студија
Примљен: 22.08.2016
Одобрен: 26.09.2016
Страна: 535-546

МОДЕЛИ И ПРАКСА МЕДИЈСКИХ УДРУЖЕЊА СРБИЈЕ

Сажетак: Савремена пракса унутар медијског система Србије обележена је динамичним променама чији ефекти, углавном, воде ка усклађивању са глобалним развојним трендовима. Активности у регулаторном оквиру и актуелни модели власничких и финансијских односа међу чиниоцима информационо - комуникационог система, суштински утичу на његове функције и развој. Унутар системске парадигме разлучиво и пожељно је конструктивно деловање оних елемената који га подржавају и динамизирају – агенса. Међутим, пракса показује да начин конституисања и деловања појединих агенса често премашује сопствене оквире и функције а остварује проблематичну интеракцију са другим елементима система. Таква констелација актуелизује нека питања о функционисању појединих агенса, посебно оних који треба да доприносе професионализму, објективности и ефикасности комуникатора. У овом раду дефинишемо и анализирамо функционисање елемената медијског система који су организовани у форми организација цивилног друштва - удружења. Анализирамо институционалне капацитете, домете и проблематичне аспекте њиховог рада и предочавамо последице истих на развој медијског система Србије. Исходиште рада усмерено је ка моделовању оптималног и пожељног облика организовања медијских институција у домену организација цивилног друштва, чији начин организовања и рада би давао пунији и продуктивнији допринос развоју укупног информационо – комуникационог система а тако и квалитета производње медијских садржаја.

Кључне речи: медијски систем, агенси, цивилно друштво, професионализам, медијска удружења

Током протекле две и по деценије медијски систем Србије у више наврата је био подвргаван различитим интервенцијама и реконструктивним захватима предузиманим од стране носилаца политичке моћи оличених у институцијама државе. Као и у другим пољима друштвене праксе, тако и у медијском систему, декларативно се жели подизање нивоа његове функционалности и

* boban.tomic@fmk.edu.rs, +381642210210

ефикасности а све то у складу са „савременим глобалним и европским трендовима“. Законска, подзаконска регулатива и правни амбијант за пословање медија, мењани су често и непотпуно а то је резултирало дебалансом системских фунцкија и смањењем функционалних капацитета медијских институција.

Прва деценија новог миленијума протекла је у знаку неколико неуспешних процеса медијске транзиције а карактеришу је и значајна спорост у модернизацији и уклапању у савремене технолошке трендове. У време када су на глобалном плану експандирале информационо-комуникационе технологије, као основе осавремењавања масмедијске производње, дистрибуције и потрошње, у Србији су били и до данас остали, актуелни проблеми власничке трансформације и дерегулације. Иако су многе земље бивпег социјалистичког модела друштвеног уређења, те проблеме решиле знатно раније у Србији та искуства нису помогла. Трагајући за сопственим решењима и експериментишући „*in vivo*“ процеси медијске транзиције нису у потпуности ни до данас завршени, посебно у оном најосетљивијем делу реформских питања као што су власништво, финансирање медија и повлачење државе и политике из медијског власништва. Насупрот многим европским праксама у Србији се, у извесној мери, догодила својеврсна „дивља дерегулација, тј. када не постоји ни једна контрола да умањи непожељан утицај либерализације и комерцијализације на националну културу“ (Negrin, 2005:366).

Уколико оставимо по страни она питања и проблеме који су медијске реформе успоравали из перспективе државе и политике, можемо уочити да су значајном успоравању наведених процеса допринели и неадекватни доприноси од стране заједнице медијских професионалаца. Иако је заједница медијских професионалаца, првенствено Удружење новинара Србије, Независно удружење новинара Србије и Независно друштво новинара Војводине, своју праксу развијала у прошлом, односно пред крај прошлог века, њихов допринос медијским рефосрама чини се подједнако неефикасан, као и државни и политички. На сличан начин се могу сагледавати и оцењивати и допринос медијским реформама који је пружан, или подржаван, од стране струковних удружења и организација као и синдиката запослених у медијима. Организације као што су Асоцијација независних електронских медија, Локал прес, Синдикат новинара Србије, Асоцијација новинских издавача и електронских медија, Гански синдикат медија Синдиката Независност, Емитери Србије, Медија центар, Асоцијација приватних медија и други, и поред најбоље жеље и намере нису дали значајан допринос медијским реформама у Србији. У том контексту а посебно сагледавајући учинак и временски опсег реформе медија, може се засновати и оцена о њеној нефункционалности и неефикасности.

Сагледавањем мапе и пејзажа информационо – комуникационог система Србије у његовој слојевитој структури уочавају се поља и правци у којима делују различити агенси информационо – комуникационог система. „Постојање елемената који у одлучујућој мери покрећу и обликују тај систем“ (Радојковић, Стојковић, 2004:47) значајно је и за процесе реорганизације, преобликовања и моделовања тог система. Као агенсе сваког информационо – комуникационог система Радојковић и Стојковић у својим радовима означавају држа-

ву, политичке партије, друштвене групе, религијске организације, националне мањине и професионалне групе комуникатора. Редослед набрајања није случајан, јер аутори сматрају да је управо њиме одређена снага и способност утицања сваког појединог агенса на дати систем. Иако су сви наведени агенси саобразни у сопственим настојањима да утичу, обликују и сачињавају амбијент ИКС-а, њихове функције су често оптерећене антагонизмима а интереси у значајној мери супротстављени. Чак, унутар сваког појединачног агенса, такође функционишу иманентне структуре и субјекти од чије функционалне усаглашености зависи функција агенса као дела ИКС-а. По Радојковићу и Стојковићу унутар професионалних група комуникатора препознају се новинари, специјалисти у рекламним и пропагандним агенцијама и истраживачи масовног комуницирања. Међутим, наведене пардигме агенса ИКС-а и професионалних група комуникатора, нису обухватиле неке веома активне и значајне облике организација и функција. Струковна и професионална удружења, "*think – tank*" организације, научна удружења, организације студената медијских занимања, организације потрошача медијских услуга, синдикати медијских послодаваца и друге, су очигледни и значајни актери чије функције обликују ИКС. Иако су функције неких од ових организација делимично инхибиране у претходно наведене професионалне групе, развој њихових односа и концепта умрежавања и мобилности њихових идеја и акција, довео је до формирања сопственог и аутономног статуса. Да ли овакве организације, и у којој мери, заслужују посебну класицикацију унутар таксономије ИКС-а, може бити дискутабилно, али чињеница да оне већ постоје као такве и да активно делају у свим димензијама ИКС-а, је неупитна.

Током последње декаде XX века у Србији, баш као и у осталим земљама бивше СФРЈ, долази до нагле експанзије приватног предузетништва и у медијском пословању. Либерализација тржишта медијских услуга и производа довела је и до наглог пораста броја медија, како оних са националним доменима дистрибуције, тако и покрајинских, регионалних и локалних. У таквој атмосфери развиле су се и професионалне групе које су сачињавали медији (Удружење за развој приватне радиодифузије „Спектар", Асоцијација независних електронским медија, Локал прес), али и стручна удружења мдијских професионалаца (Удружење новинара Србије, независно удружење новинара Србије, Независно друштво новинара Војводине) али и синдикати запослених у медијима (Гански синдикат медија „Независност", Синдикат новинара Србије). Осим синдикалних организација, све остале организације основане су у правном статусу удружења грађана, односно као организације цивилног друштва и као такве су и регистроване у надлежном државном регистру удружења. Њихова сврха постојања углавном се своди на активности у домену борбе за остварење професионалних интереса, побољшања услова за рад припадника професије, стварање повољнијег амбијента и стимулативније законске регулативе за рад и развоје професионалних медија и повећање нивоа професионалности и ефикасности медија. „Деведесетих година прошлог века, новинарска струка и остали запослени у медијима, осетили су потребу за разноврсним артикулисањем струковних интереса" (Вељановски, 2009:157). Управо та пот-

реба отворила је могућности и амбиције да се у пољу организовања медијских професионалаца створи већи број разноврсних организација чији циљеви су у мањој или већој мери усмерени на развој медијске делатности, подизање нивоа стручности и професионализма и овладавање највишим стандадима професије.

Касније, током прве декаде XXI века, поред организација које окупљају и удружују припаднике медијске професије, професионалце из области рекламне индустрије и истраживаче аудиторијума, појављују се и организације које окупљају и активирају делове академске и научне заједнице. Сврха њиховог организовања усмерена је на активности истраживања и проучавања медија масовног комуницирања, као и на активности образовања за медијску производњу и потрошњу. Са становишта организационог облика и форме свих ових организација уочљиво је постојање четири доминантне врсте организовања и то: Удружење грађана, научно – стручно удружење, пословно удружење и синдикат. Којој врсти удружења ће неко припасти, првенствено зависи од тога ко је оснивач и који субјекти сачињавају њихово доминантно чланство. Ова диверсификација је изведена из важећег Закона о удружењима Републике Србије који од оснивача захтева да се, приликом подношења пријаве за упис удружења у Регистар удружења при Агенцији за привредне регистре, изјасне којој врсти удружења припадају. Постојећа удружења у Србији можемо, према овим критеријумима, сврстати на начин приказан у следећој табели:

Врста удружења	*Постојеће организације*	*Оснивачи*
Удружење грађана	Удружење новинара Србије Независно удружење новинара Србије Независно друштво новинара Војводине Професионално удружење новинара Србије Удружење спортских новинара Удружење туристичких новинара	Новинари и запослени у медијима
Научно – стручно удружење	Спектар – удружење за развој приватне радиодифузије Центар за комуникацијске студије и истраживања Центар за студије медија и комуникација	Научници истраживачи професионалци
Пословно удружење	Асоцијација независних електронских медија Асоцијација приватних медија Асоцијација медија Емитери Србије Регионални медији Србије Друштво Србије за односе с јавношћу	Оснивачи медија
Синдикат	Грански синдикат медија Независност Синдикат новинара Србије	Запослени у медијима

Формално удруживање и врста организације, често се могу учинити мање важним питањима, али суштински имају пресудну улогу у настанку, деловању и резултатима једног удружења. Подела наведена у табели одсликава актуелњ моделе организовања у масмедијском систему Србије, али не представља стварну слику активности, или поделе надлежности ових удружења.

Постојећа пракса ових удружења показује да још не постоји јасна ни прецизна граница међу њима када су у питању њихове акције и деловање. Скоро сва удружења, без обзира којој врсти припадају, имају видљиву конфузију у погледу потенцијалног и актуелног чланства, као и подручја рада. Резултат тога јесте да удружења често имају исте оснивачe и чланове и претендују на исте активности у професионалном домену. Најбољи доказ такве праксе јесте неформални савез Медијска коалиција који чине Удружење новинара, Независно удружење новинара, Независно друштво новинара Војводине, АНЕМ-а и Локал прес, чиме су отклонили својеврсну „организацијску редундантност“ у циљу ефикаснијег наступања пред државним и јавним институцијама.

Оснивачи медијских удружења су она физичка и/или правна лица која покрећу оснивање удружења, или која му касније приступе на начин одређен статутом удружења. Међутим, то питање има далекосежнији значај, јер се кроз институт чланства рад сваког удружења може унапредити или негирати. У том смислу у Србији уочавамо известан степен конфузије. Закон о удружењима је сврху и намену истих дефинисао следећом одредбом: „Удружење, у смислу овог закона, јесте добровољна и невладина недобитна организација заснована на слободи удруживања више физичких или правних лица, основана ради остваривања и унапређења одређеног заједничког или општег циља и интереса, који нису забрањени Уставом или законом“. У пракси се често дешава да остваривање неког заједничког или општег циља или интереса, буде замењено остваривањем ужих, често личних, интереса чланова и/или оснивача удружења. Настајање већег броја сродних удружења често се дешава услед незадовољства и иступања чланства из једног удружења и конституисање новог удружења. Незадовољни чланови Гранског синдиката медија Независност основали су Синдикат новинара Србије, незадовољни чланови УНС-а и НУНС-а основали су Професионално удружење новинара Србије а незадовољни чланови АНЕМ-а основали су Емитере Србије. Случајеви оваквог „цепања“ организација нису толико формални колико то изгледа, већ се у њима огледа суштинска несавршеност модела удруживања и недовољно прецизирани циљеви и задаци удруживања. С тога се дешава да се у овим организацијама често налазе чланови који су у сукобу интереса (власник медија – члан синдиката медија) или учествовање у функцијама јавне власти (право одлучивања у процесима доношења прописа или дистрибуције државне помоћи). Недвосмислена идеја о томе да „однос приватног и јавног у цивилном друштву мора бити уравнотежен“ (Становчић, 1993:185) у постојећим моделима организовања медијских удружења је обесмишљена. Илустративан пример такве праксе су пословна удружења медија која под слоганом „општег и јавног интереса“ углавном спроводе активности за унапређење пословних интереса њихових оснивача – власника медија. „Слободна конкуренција на тржишту, тврде његове присталице, треба да буде мотор капитализма који чува цене ниским а квалитет производа високим“ (Long, Wall, 2013:174) а саобразно тој мантри и пословна удружења морају чувати пословне интересе њихових оснивача – власника капитала у медијима. Сродан проблем у организовању и раду тих удружења јесте и укљученост јавних или државних ентитета у чланство и активно-

сти, иако је Законом о удружењима прецизно наведено да су сва удружења „невладина“. Следствено томе ни један медиј чији оснивач је у јавном власништву, не може бити члан удружења која се оснивају по Закону о удружењима. Али, у чланству скоро свих медијских професионалних удружења (АНЕМ, Локал пресс) налазе се и јавна предузећа и јавне установе које се баве медијском делатношћу. Иако је заједнички популарни, али неформални и колоквијални назив овим организацијама – организације цивилног друштва, или невладине организације, оне те одреднице заслужују сасвим условно, јер су њихови чланови често „владине“ организације. И, коначно, пословна удружења не би могла бити конституисана унутар грађанских удружења већ по основу Закона о привредним друштвима као пословне заједнице.

Наведени пробелми и антагонизми у врстама и моделима организовања медијских удружења, могу се окарактерисати као „унутрашњи“, или конституционални, јер се превасходно тичу одговора на питања шта су и ко су медијска удружења? Међутим, сложености питања и проблема организовања медијских удружења у Србији, доприноси и неколико практичних ситуација које су, такође, оптерећене контроверзама. Оно што у доминантној мери опредељује карактер и природу сваке организације јесте њена стварна активност, као и резултати те активности. Током протеклих деценија, развојем пракси и искустава у медијском организовању, показало се да су резлтати рада удружења врло различити и да се крећу од минорних до учинковитих. Нека удружења се налазе на ивици постојања, без икаквих значајних активности и у јавности су потпуно непрепознатљива (Комуниколошко друштво Србије), док су нека веома активна (УНС, НУНС, НДНВ...). Изузимајући неактивна удружења (за која можда постоје и законски основи за брисање из Регистра удружења) анализом праксе активних удружења, као кључне зоне ризика њиховог пословања можемо евидентирати програмске активности и финансирање. Обе зоне садрже врло дискутабилне садржаје, углавном са становишта циљева и сврхе ових удружења.

Програмске активности највише зависе од врсте сваке медијске организације понаособ и начелно се могу систематизовати као следеће: Удружења грађана – основана од стране физичких лица, грађана који спроводе активности подизања степена професионализације, побољшања услова за рад и развој професије и општи квалитет пословања струке. Научно – стручна удружења су основана од стране грађана припадника академске, научне и стручне заједнице, али им често приступају и сродна правна лица са циљем давања научно – стручног доприноса развоју медијске професије и делатности. Ова удружења медије опсервирају као „форме медијације између јавне и приватне сфере“ (Chandler, Munday, 2011:257). Пословна удружења су основана од стране правних и физичких лица која су оснивачи/власници медија и одликује их интересно удруживање које је углавном на страни пословних интереса а мање на страни јавног интереса. У пословним удружењима су присутне и компаније које се баве односима с јавношћу иако оне „обично крију своје присуство и присуство онога у чије име раде“ (Tjurou, 2013:353). Синдикати су основани од стране запослених у медијској делатности без обзира на струку и послове које они

обављају. У синдикатима није дозвољено чланство власницима медијског бизниса а њихова делатност се базира на остваривању синдикалних права дефинисаних у радно – правном оквиру. Наведена систематизација врста активности медијских удружења, начелне је природе и изведена је из законске поделе, док се у пракси поједине одреднице и карактеристике рада често мењају или губе.

Програмске активности медијских удружења у највећем броју случајева нису у потпуној сагласности са проглашеним циљевима тих истих удружења. Већина удружења поседује оснивачке документе и статуте у којима су прецизно наведене области деловања као и циљеви ради којих се оснивачи и чланови удружују, као и посебне активности којима се циљеви остварују. Међутим, скоро сви статути и оснивачки акти садрже сличне или истоветне опште одреднице програмског карактера. Најчешће коришћене одреднице којима се прокламују циљеви удруживања јесу професионализација, јавни интерес, права запослених у медијима, побољшање амбијента за рад медијских предузећа, подизање нивоа одговорности и објективности медија и слично. У прокламованим активностима најчешће, и у скоро свим статутима, ових удружења наводе се програми едукације, умрежавања, размене идеја, сарадње са цивилним друштвом и јавним институцијама, међународна сарадња и организација стручних скупова, конференција и сличних активности. Спровођење у дело и пут од прокламованог до практичног деловања је веома проблематичан, отуда постоји и различит степен остварености прокламованих циљева и активности.

Неки од добрих резултата јесу заједнички рад неколико удружења под називом Медијска коалиција (УНС, НУНС, НДНВ, АНЕМ, Локал прес) али и активности синдиката СИНОС чије акције су све видљивије. Иако присутне и евидентне неке њихове активности су истовремено подударне или укрштене са активностима других удружења. У том погледу постоје контроверзне ситуације унутар којих долази до сукобљавања идеја и концепта ових удружења. Један од најизраженијих сукоба је евидентиран током 2014. године приликом вођења јавне расправе о приватизацији медија. Тада су се веома изражено конфронтирали интереси чланица у професионалним удружењима (АНЕМ, Локал прес и Асоцијација медија) јер су на њиховој страни били чланови - приватни медији а на другој чланови – медији са државним или друштвеним оснивачким капиталом и СИНОС. Тежња приватних да овладају медијским тржиштем, истискујући са њега медије у јавном власништву, на сваки начин и по сваку цену, кулминирала је расцепом у наведеним удружењима и растом њихових унутрашњих противречности. Овоме треба додати и конфликтну ситуацију у синдикалном сектору, која се огледала у различитим виђењима модела, динамике и ефеката приватизације медија из перспективе СИНОС-а УГС-а.

Наведени примери доказују постојање веома сложене конфликтне ситуације унутар самих медијских удружења и међу њиховим чланством. То указује на недовољно и неадекватно моделовање самих принципа удруживања, јер очито да су се у таква удружења удруживали и они са различитим и потпуно опречним мишљењима, визијама и стремљењима. Због тога је савремена сцена

медијских удружења веома хетерогена и оптерећена сукобљавањима која онемогућују ефикасан рад и остварење њихових програмских циљева.

Значајан проблем у пословању медијских удружења представљају модели и механизми финансирања њихових активности. Иако све организације у својим статутима наводе чланарину као доминантан вид финансирања сопствене активности, у пракси се више новца стиче осталим приходима – донацијама домаћих и страних организација, државних власти и корпоративног сектора, као и приходима од рекламних и других услуга. Законску могућност по којој удружења могу обављати и привредну делатност а ради стицања финансијских средстава за обављање основне делатности (не и ради остварења добити) многа удружења до сада нису искористила.

У истраживању за потребе овог рада евидентирани су збирни подаци о обиму наплаћених чланарина у појединим удружењима (НУНС, УНС, АНЕМ, Локал прес) током протекле три године[1]. Процене удуржења, на основу увида у рачуноводствену евиденцију, казују да се у протекле три године мање од 14% годишњег буџета попуњавало из извора чланарине а да је мање од 27% чланова ту обавезу благовремено спроводило. Плаћање чланарине није уобичајена пракса из више разлога а најчешћа објашњења која добијају секретаријати удружења своде се на недовољну платежну моћ чланова. На другој страни, пословни приходи за рад и спровођење активности ових удружења углавном су везане за приливе донација из буџета Републике Србије, домаћих корпоративних фондација и задужбина а у највећој мери од страних донаторских организација. У структури свих донација, према изјавама добијеним за потребе истраживања, доминирају донације страних владиних организација и то Европска комисија, USAID, NED, SIDA, Влада Норвешке, Влада Холандије, Влада Финске, Влада Велике Британије и други. Невладини фондови као што су Фонд браће Рокфелер, МОТ Фондација, Вестминстерска фондација за демократију и други такође обезбеђују значајна средства за рад медијских удружења. Међу значајне изворе средстава за финансирање активности ова удружења последњих година све више убрајају и приливе за пројектно финансирање едукације и подизања професионализма у медијима од стране Министарства културе Републике Србије, Покрајинског секретаријата за културу и информисање Војводине, али и истоветних прихода из јединица локалне самоуправе. Сами по себи, приходи од донација нису лоши ни штетни за сврху и циљ медијских организација, међутим, уколико се чланарина смањује и нестаје као облик и симбол заједништва и солидарности оснивача/чланова, а на другој страни ојачава донаторски модел, ствара се опасност отуђивања чланства од сопствене организације као и делегитимизација истих. Иако наречене донације данас представљају услов без кога се не може функционисати у скоро свим удружењима, овде се мора указати на опасности отуђења организација од сопственог чланства и чланских интереса а зарад испуњења пројектних циљева помогнутих донаторским новцем, како страним тако и домаћим. Претежно

[1] Збирни подаци за период од 2013. до 2015. године добијени током јануара 2016. у секретаријатима наведених удружења.

ослањање на фондове јавних и приватних, домаћих и страних донатора, могло би да буде веома штетно и у будућности да уруши суштину медијског удруживања.

Основни недостаци постојећег модела организовања и удруживања у медијским удружењима не могу се образложити системским недостацима, или непостојањем ширих друштвених услова и околности за оснивање и рад. Дубљи узроци и суштина овог проблема могу се посебно истраживати, али недвосмислена чињеница је да бројне сопствене недоречености, контрадикције и конфликти онемогућавају рад и продуктивност медијских удружења. Такво стање не доноси корист, нити унапређује, саму медијску делатност, нити подстиче професионализам у медијима. Отуда је неминовна редефиниција појединих организација и њихово организационо и програмско диференцирање. Циљ такве активности био би да се сагледају и открију проблематична поља и зоне унутрашњих конфликта и колизије са сродним организацијама. Потом би било неопходно редефинисати подручја рада, циљеве удруживања и начине остваривања циљева, како би сама медијска удружења била ефикаснија и функционалнија.

Закључак

Друга деценија транзиционог периода у Србији увелико пролази те је усклађивање динамике и садржаја реформи са новонасталим околностима и пожељно и неопходно. Да би се функционисање и резултати рада медијских удружења учинили реалнијим и функционалнијим, неопходне су интервенције у следећим областима и субјектима:

Медијска удружења грађана (УНС, НУНС, НДНВ, ПРОНС, УТС, УСС) која окупљају у својим редовима медијске професионалце запослене у медијима, морају у већој мери одговарати на професионалне потребе свог чланства, попут подршке стручном усавршавању, образовању и умрежавању. Ова удружења не би смела да учествују у активностима политичког карактера, нити активностима које законодавне и извршне власти. То значи да би се морао редефинисати начин сарадње са државним телима у домену израде закона и подзаконских аката, као и дистрибуције државне помоћи. Ова удружења не би на себе смела да преузимају, делимично ни потпуно, те функције а морала би да имају јасан, ограничен и ефикасан утицај на јавне органе.

Медијска удружења научно – стручних радника морају имати јасну улогу професионалних, научних, или *think-tank* организација чији искључиви домен рада лежи у науци и академском простору. Универзитетска заједница, медијски педагози, студенти медијских занимања и истраживачи медијске и комуникационе праксе, морају усмерити интересовања ка истраживању најбољих опција за развој масовног комуницирања и медија. „Студирање новинарства још увек је засновано на наглашеном теоретисању“ (Милетић, 2005:381) а задатак научно – стручних пракси био би да се теорија што ефикасније спаја са праксом. Недостајући облик научног организовања јесте и медијски научни

институт, чијим радом би се унапредило изучавање као и пракса медијске индустрије у Србији.

Медијска пословна удружења окупљају правна лица – медијска предузећа која се баве производњом медијских садржаја и медијских производа и услуга. Без обзира да ли окупљају електронске медије или штампане, традиционалне или нове медије, ова удружења морају да воде рачуна о пословним интересима медијских предузећа. То значи да њихове активности неће увек бити у сагласности са интересима неких других медијских удружења, као што је случај у дебатама о приватизацији. Важно је имати у виду да пословна удружења углавном представљају корпоративни капитал док су мање осетљива за питања и проблеме јавног и општег интереса, чиме се она отуђују од сфере изворних интересовања и ангажмана медијске професије као „посердника између јавне и приватне сфере (Chandler, Munday, 2011:257).

Медијски синдикализам у Србији има значајну традицију, али његови домети и ефекти никада нису били минорнији. Неуспешни синдикални дијалог, поразни ефекти примењених модела приватизације медија и деградација медијских професија, допринели су да се смањи поверење у медијске синдикате. Отуда овај облик организовања медијских делатника сада има најмањи потенцијал, јер нема адекватне организационе обрасце, али можда има највећи капацитет управо у обесправљеним и деградираним медијским професионалцима који вапе за својим правима и продуктивнијим положајем професије. Као предуслов добром организовању медијског синдикализма неопходно је разлучити позиције и улоге медијских радника и медијских послодаваца. Они не могу бити чланови истог синдиката, али би могли бити чланови посебних синдиката – синдиката запослених у медијима и синдиката медијских послодаваца.

Литература:

1. Chandler, Daniel & Munday, Rod (2011): *Dictionary of Media and Communication*. Oxford University Press, Inc. New York.
2. Gone, Žak (1998): *Obrazovanje i mediji*. Klio, Beograd.
3. Long, Paul & Wall, Tim (2013): *Media Studies, Texts, Production, Context*. Routledge, New York.
4. Милетић, Мирко (2005): *Образовање новинара у Србији, у Култура полиса*, број 2/3, Удружење за политичке науке СЦГ и Стилос Издаваштво, Нови Сад.
5. Negrin, Ralf (2005): *Modeli medijskih institucija, medijske institucije u Evropi*, u zborniku: *Uvod u studije medija*, (ur. Brigs, Adam & Kobli, Pol), Klio, Beograd.
6. Radojković, Miroljub i Stojković, Branimir (2004): *Informaciono komunikacioni sistemi*. Klio, Beograd.
7. Stanovčić, Vojislav (1993): Civilno društvo, u zborniku: *Enciklopedija političke kulture*, (ur. Matić, Milan), Savremena administracija, Beograd.
8. Tjurou, Džozef (2013): *Mediji danas*. Klio, Beograd.
9. Veljanovski, Rade (2009): *Medijski sistem Srbije*. Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd.

Закони и правилници

1. Zakon o udruženjima, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 51/2009. 99/2011.
2. Zakon o zadužbinama i fondacijama, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 88/2010. 99/2011.
3. Zakon o javnom informisanju i medijima, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 83/2014. 58/2015.
4. Pravilnik o sufinansiranju projekata za ostvarivanje javnog interesa u oblasti javnog informisanja. „Službeni glasnik Republike Srbije, broj 126/2014.

Вебографија

1. http://www.uns.org.rs/
2. http://www.anem.org.rs/
3. http://www.nuns.rs/
4. http://www.ndnv.org/?page_id=2
5. http://civilnodrustvo.gov.rs/vest.37.html?newsId=6
6. http://www.republika.co.rs/396-397/11.html
7. http://www.mc.rs/korisne-adrese---medijske-organizacije.34.html

MODELS AND PRACTICE OF MEDIA ASSOCIATIONS SERBIA

Summary: The modern practice of Serbia's media system is dynamic mainly oriented to the harmonization of the media industry with global development trends. The activities of the State and the current models of ownership and financial relationships in the media market, substantially affect its function and development. Within Serbia's media system is necessary to the operation of those elements that support it and dynamize - agens. Practice shows that the mode of organization and action of some agens often exceeds its frames and functions and making a problematic interaction with other elements of the system. Such a situation actualize some questions about the functions of media associations as agens, especially those who need to contribute to the professionalism, objectivity and efficiency of media companies. According to Serbian law, there are possibilities for joint cooperation of individuals and organizations in different associations of citizens, business, professional and scientific associations. This possibility was used by media associations and are established to improve working conditions for journalists and the media and improving media profession. Program activities of media associations in most cases are not fully in line with the objectives proclaimed these same associations. The most famous associations UNS, NUNS, NDNV, ANEM, Local Press and the trade unions of employees in the media, they have problems. These problems are based on the conflicts within the organization and the inconsistencies of their objectives and actions. In the proclaimed activities most frequently and in almost all statutes of these associations are listed educational programs, networking, exchange of ideas, cooperation with civil society and public institutions, international cooperation and organization of expert meetings, conferences and similar activities. Implementation of the work and the time since proclaimed to the practical operation is big problem, there is a different degree of realization of the proclaimed goals and activities. There are also problems in financing. Associations are largely dependent on donations of domestic and foreign funds in private and public ownership. Associations have a strong membership base them away from the members and the basic principles for which they were established. Associations must undergo

significant changes and a redefinition of the legal framework and action. In order to survive and improve their work associations must be aware of its primary purpose, and must avoid internal conflicts. Association of media employees have their work exclusively directed towards the interests of employees in the media industry. These associations should not take part in the activities of political character, nor the activities of the legislative and executive authorities. That means you would have to redefine the way of cooperation with state bodies in the area of drafting laws and bylaws, as well as the distribution of state aid. Business media associations must represent the interests of media owners of capital and commercial business. Scientific media associations must work on research, development and application of new technologies in the media. Trade unions must be granted to the trade unions of employees and employers' unions and their interests must be coordinated.

Key words: media system, agens, civil society, profesionalism, media organizations

ДОБРИВОЈЕ СТАНОЈЕВИЋ
Факултет политичких наука
Београд
САМИР ЉАЈИЋ

УДК 316.48:32.019.5
Прегледни рад
Примљен: 12.09.2016
Одобрен: 17.10.2016
Страна: 547-557

ОДНОСИ СА ЈАВНОШЋУ И КРИЗА

Сажетак: Утицај кризе, материјалне и моралне, на савремене односе са јавношћу све је очитији. ПР наступима се, вербалним и невербалним, све чешће, даје неодговарајућа садржина. Хомоними и патетика доминирају. Глобализацијска лексика проткана помодним фразерством, јефтиним досеткама, манипулативном реториком и вештачким поравњањем језика преовлађује. Маргиналне стране живота, узгредни пролазни популистички говори и сензационалистичке теме постају средиште збивања. Видљиво помањкање стваралаштва у језику ПР служби условљава глорификацију окошталих глобализацијских реторичких модела. То води својеврсном рециклирању језичких и других матрица и патетичне метафорике свакодневице. Отуда је очита појава неопатетичког сензационализма. Мешање различитих језичких матрица постепено води опсесивном понављању исте реторичке схеме. Стога се језик ПР служби све чешће своди на форму, а форма на празнину.

Кључне речи: ПР, маркетинг, невербална комуникација, реторика, стереотип, еристика, криза

Увод

Заштитни знак многих недоумица и огрешења у савременим односима са јавношћу јесте, осим осталог, изговарање на негативне изазове постојеће кризе. Криза данас има свакојаких. Од материјалних до моралних! Међутим, утицај језика кризе на кризу језика у савременом маркетингу, где су односи са јавношћу, како је примећено (Богранд, 1986: 83) само једно од средстава остваривања циљева, све је очитији. Речима се, све чешће, даје неодговарајућа *нехемогена* садржина (Радовановић, 2003: 166). Употреба хомонима и стереотипије добија све више места у наступима. Глобализацијска лексика проткана помодним фразерством, манипулативном реториком и вештачким поравњањем граница језика често наткриљује потребу за систематичношћу која би требало да одликује односе са јавношћу. Маргиналне стране живота, узгредни пролазни популистички политички говори и сензационалистичке теме постају средиште збивања. Видљиво помањкање стваралаштва у језику условљава глорификацију глобализацијских реторичких модела. То води својеврсном рецикли-

рању језичких матрица и пробијању прагова патетичне метафорике свакодневице. Отуда је очита појава извесно новог сензационализма. Мешање различитих језичких матрица постепено води опсесивном понављању реторичке схеме. Стога се језик маркетинга све чешће своди на форму, а форма на стереотипност.

Криза језика и морала паралише и смета слободном избору тема и планираних активности. Избор увек, некако, долази одозго. Стварање и одржавање „позитивног става јавности о некој организацији или личности“ (Славујевић, 2009: 13) све више добија на важности. Занемарују се садржаји аутентичне критике. Напетост могуће или стварне аутоцензуре, стога, лебди над савременим маркетингом. ПР стручњаци постепено прерастају у негативне јунаке који су затворени у лошој бесконачности слабог уважавања језичких истраживања и иновативности, савремене психологије и комуниколошке науке уопште. Карактер информација се мења, али теоретичари споро региструју промене: „нестале су класе које су створиле институцију независне штампе, тако да нови поредак од информација креира услуге које имају вредност онолико колико недостају обичним људима“ (Јевтовић, 2013: 73). Уместо за грађане професионални комуникатори раде за елите, оглашиваче, политичке лидере и партије или власнике медија, трудећи се да и сами постану део корпоративног амбијента.

Маркетинг је осуђен на на неку врсту безвременог доктринарног лебдења које се рађа из осећања губитничке улоге аутентичне јавне речи. Језик ПР служби у комуникацији често постаје неслојевито низање апстрактних садржаја и стереотипног еристичког оруђа у служби одбране тзв. виших интереса организације, партије или личности за коју раде. Успон и физичка бројност клијентеле као да узрокују још већи недостатак планирања и потребне иновативне организације. А то говори и о паду укупних вредности и координације у комуникацији.

Ако се узме као тачно да су односи са јавношћу, у ствари, присуство сваког члана на свакоме месту, по мери претпостављених вредности, онда апстрактна вера у просперитет, који би могао настати ширењем пропагандних утицаја, остаје скоро без правог објекта, без неопходног присуства етичке димензије. Пропагандне вредности се, отуда, све чешће, понекад и свесно, спремају на лагано пропадање.

Језик кризе у односима са јавношћу

Савремени ПР налази се у кризи и због тога што је у стању својеврсног безвременог и беспросторног лебдења које се рађа из осећања губитка медијске, социјалне и етичке равнотеже. Речник кризе и многе стварносне метафоре (попут *расправа, борба, нападати, бранити, болест, обнова, промена, реформе, могући раст, ванредна ситуација, освајање, споразуми, комуницирање, подршка...*) лако постају нечасно еристичко оруђе којим се назначава известан

негативни процес и тек могући успон до којег се никако не долази. У ствари, реч је о својеврсном стварном паду, а не вођење послова према *највишем добру* (Аристотел, 1988: 5). Еристички напредак у маркетингу јесте често и етички пад.

Ако се истински јавни дијалог рађа уз присуство етичког, онда чињеница о недостатку елите, а повећању комуникацијског интереса врхушки, говори о манипулативној претежности савремене комуникације у којој се *врхушку* све чешће назива, не случајно, елитом. Елита би, наиме, требало да поштује низ интелектуалних, комуникацијских и моралних стандарда што се данас не чини. Тиме се, парадоксално, показује недостатак стварне надзируће животности ПР служби и наставак трајније кризе, професионалне, реторичке, комуникацијске и етичке.

ПР службе комуницирају у одређеном стварном простору и времену. Реципијенти, по одређењу, имају апстрактну веру у објективност излагања и трајност комуникацијских процеса. Криза би данас, заиста, могла бити дубока ако свега тога мало има у поступку уверавања људи у исправност, корисност и прихватљивост представљених идеја. Нарочито је очита криза језика и етике. И савремена критика маркетинга више је знак извесне резигнације него стварне вере у моћ преокрета. Ако текст ПР службе у традиционалном смислу тежиште ставља на поштовање чињенице као неприкосновеног својства стварности и на њену комуникабилност са спољним светом, сада је вера у превладавање кризе у маркетингу окренута према стваралачком језику појединаца који показују завидан ниво професионалне и грађанске увиђавности. Грађанском увиђавношћу се осигурава постојање морала и у новим, таблоидно постављеним, оквирима.

Највећи део савремених односа са јавношћу данас је таблоидно и сензационалистички усмерен. Он тако често од обичног појединца прави јунака који негује одређене вредности и има свој прецизан стил. Међутим, правила постојања савременог јунака не извлаче се увек из аутентичне друштвене и интелектуалне промишљености.

Ту се може уочити више планова. Савремени ПР стручњак тежи да се ослободи пуког представљања. Он води рачуна о афективној и мотивационо-акционој компоненти. Језик таквом ПР стручњаку служи да представи различите интересе, надгледа расположења, унутрашња и спољна, лична и колективна. Отуда се такав стручњак-убеђивач често служи метафориком која је истовремено и сублиматорска и узнемирујућа. Оно што га делимично брани и смирује, што га штити и чува од могућих суочења са неуспехом и цензуром јесте страх од јавности, временом све мањи, који је јачи од цензуре. Текстови појединих ПР стручњака, у ствари, јесу реторичке маске којима се прекрива стварност вештом стилском лакировком и несуочавањем са стварном истином о темама којима се баве. Такви текстови, мада патетично и понекад ватрено писани, изазивају утисак стварне хладноће. Својство претежног држања савремених ПР служби у Србији јесте константна уздржаност од актуелних догађаја. Из тих текстова не избија снага делотворне стварности. Њихова пуноћа

јесте строго надзирана и диригована. Слобода језика ограничена је дисциплином која се покорава скривеним финансијерима интересима. Такве ПР службе не могу бити носиоци било каквих узлета. Иако из таквог језика произилази утисак извесне господствености традиције, он је, у основи, сабласно незаинтерсован за горуће теме и недовољно заинтересован за непосредније деловање на публику.

Повезивање исхода

Свест о важности језика за ПР стручњака суштински га спаја са новинарем и интелектуалцем. Језик јавног делатника излаже али, ако је ваљано употребљен, и штити од различитих удара стварности. Специфичан саморекламерски стил, без којег се не може, држи ангажованог стручњака даље од негативних изазова тржишта. Отуда стил стручњака јесте његов заштитни образац. ПР стручњак се од цензуре и могуће самоцензуре штити неприкосновеним ставом о својој професионалности, а не *пропагандом државних установа* (Јовановић: 2010). Иако се чини да се тиме повлачи у себе и као да навлачи неки оклоп одбојности он, у ствари, ствара једино могућу ауру за своје аутентично деловање. У том смислу стручњак стално мора да поставља питања о тржишту (економском, политичком или неком другом) и да постане готово дубински психолог. Његова стална питања тржишту, такође, јесу својеврсно дијагностиковање стварности. Маркентишка дела не могу дуго да чекају на ефекат дистанце. Лична предузимљивост служи стручњаку да обезбеди тзв. професионалну дистанцу. Остаје потреба да се стручњак увек брани професионализмом и складним наступом. Он, стога, прави професионални исечак стварности из укупне непредвидљивости, не занемарујући ни једнога часа одговарајућу етику.

Простор стварности данас се често управо и гради језиком маркентишких стручњака. Новинари радо преузимају готове формулације и уграђују их у свој текст. Отуда је језик стручњака, и квазистручњака, често најчешћи постојани сугестивни простор којим се крећу новинари. Унутар њега стручњак управља својим постојањем и обраћањем стварности. Тржиште се, међутим, стално развија и креће у непредвидљивим правцима. Али, „тамо где се нешто креће постоје и корени, тамо се нешто шири“ каже Хајдегер у књизи *Биће и време*. Корени се налазе управо у супстрату језика. Ако је језик у кризи због непрестане хомонимизације, онда нема ни неопходног прецизног споразумевања у комуникацији. У манипулацијама богатијем свету језик постаје све сиромашнији. Изградња језика посредством синонима отуда је сведенија јер се њима шири асоцијативна скала. Хомоними су, зато, доминантнији. Хомонимима се потрошач увек враћа, суштински, на исто. Различито се именује истим, уместо да се слично именује различитим. На тај начин се ништа тачно не утврђује. Све се описује као да зависи само од околности и релативизује. На тај начин долази до многих произвољности у језику ПР стручњака (све је *током*, све се невешто импровизује).

Хомонимима се гуше и последњи покушаји да се појаве разликују. Занемарује се чак и одговорност према потрошачима и води највише рачуна о управљању мњењем, о кући или личности за коју се ради. Тако у језичком деловању ПР стручњака не долази до ширења тема и лексике већ до симплификаторског усредсређивања на оно о чему се говори. ПР стручњаци као да непрестано учествују у маниристичкој конструкцији јавног мњења и тржишта уместо да учествују у праћењу онога што се догађа на ширем плану у складу са нормама друштвене одговорности. Сваки рекламни текст постаје показатељ извештавања који није настао спонтано већ је унапред израчунат па и прорачунат. Ствар је, међутим, у томе да се ПР делатност не посматра као конструкција већ као оквир који на себи својствен начин унапређује тржиште бавећи се његовим суштинама. Најзад, стручњак својим језиком треба да покаже коначне могућности обликовања тржишта и јавних интереса, да живи, у ствари, унутар геометрије стварносних и језичких атрибута. Извесност језичких атрибута настаје из њиховог сталног и иновативног развијања. ПР стручњаци повремено треба да буду и ствараоци у језику, а не само манипулаторски освајачи туђих синтагми, кованица и лингвистичких обрта.

Својим језичким деловањем ПР стручњак би требало да нагласи доминантне догађаје стварности и да их доведе до објеката свеколиког промишљања. Уместо тога, често се окрећу леђа у односу на самоочигледност стварносне сцене. Отуда се у друштву рађа извесно стање пометености и огорчења.

Од аутентичности до аутсајдерства

Језику окренут ПР стручњак преузима улогу аутентичног сведока, а не аутсајдера. Онога који не указује само на привиде стварности већ на известан начин и креира стварност. Медијска сцена данас постаје место на којем се проверава сумња, а измишљају вести, о никад завршеној активности. Данашњи ПР стручњак требало би да пружи доказе о свом професионалном непроцењивачком језику да би сачувао казну и привилегију да остане у позицији са које може и даље ауторитативно да делује.

Отуда је употреба језичких флоскула попут *ситуација са*, *што се тиче,* и знак неаутентичног промишљања предмета којим се ПР стручњак бави. Претерана употреба фразеологизама говори о томе да јавни делатник некако чита већ прочитану књигу. Непосредно преузимање захтева стварности и њихово преношење аутентичним језиком јесте важно својство савременог ПР стручњака. Тек када се поглед очисти од колективних таутологија, тек тада се подстиче аутентични приступ стварности.

ПР стручњаку је тешко не соучити се са постојањем непредвидљивости која се око њега свакодневно дешава. И он би требало својим језиком да исказује посебне димензије тако обликоване стварности. Отуда је патетично и неетички користити се колективним таутологијама, предрасудама и стереотипима. Иако се њима упућује на јединство тзв. колективне свести, у ствари се, употребом колективних таутологија депрофесионализује језик и разроко гледа на појаве.

Честим и многим злоупотребама популарних слогана осликавају се само ободи стварности, никако се не уочавању стварне стравичности сцена које се повремено одигравају. Иако свака ствар има свој простор, чини се да се неодговарајућом употребом језика простори уједначавају, а време поставља превише схематски што спречава да се дође до потребне аутентичности. На тај начин се даје примат језику прошлости у односу на језик садашњости. Ново се пређуткује у односу на старо, неисказано застаје пред често исказиваним полуистинама. Последица је да се реципијенти недовољно уважавају.

Отуда извесни језички маниризам савременог стручњака постаје готово стална слика. Најзад, језиком кризе се најлакше долази до кризе језика тако што се геометризованим стилом, у ствари, донекле негира оно што се тврди и тврди оно што се негира. Таутологичност у језику огледа се, осим тога, и у томе што се непрестано подвлаче извесне симетрије у иначе несиметричној стварности. Тако се подвлачи симетрија између присуства и одсуства (*присутно је одсуство воде за пиће*). Непосредност извештавања је у другом плану, аутентичност је заогрнута тишином. Стручни абецедаријум преиначава свој распоред при описивању жамора света. Целокупно присуство своди се на неколико колективних таутолошких фраза (*тренутно ангажовано, моје срца куца за Србију, прикупити што више средстава, укључите се и ви*).

Језик и самопредстављање

Криза језика уводи ПР стручњака у дубље незадовољство. Насупрот принципу концизности, по среди је самоцензорско причање кад је реч о важним стварима. Неважне појаве се пуне сензационализмом и чешће се исказују сведеним принципом *in medias res*. Тада се приступа многим значењским абревијацијама, намерним редукцијама језика и скраћивању свега што води узнемирењу званичне слике света, манипулише се чињеницама и подилази жељама тржишних и политичких моћника.

Језик ПР стручњака говори и о значајном самопредстављање професије. Отуда је неопходно увести у потребној мери извесне аутономне језичке чинове као изразе својеврсне спонтаности и слободе изражавања без патетике о посвећености и љубави. Слобода професије је идеал, подразумева одговорност за јавно изговорену реч, док је апсолутна слобода утопија. ПР стручњак не може у језику увек да се ослободи онога што долази споља, али може да избегне оно што му се схематски намеће и да ухвати значајну препознатљиву везу са својом неусловљеном суштином. Иако је у пракси овај језички чин тешко остварљив, одустајање води у комуникативну фарсу. Обавезно размишљање о оваквом језику треба да помогне ПР стручњаку да потпуније и што складније оствари везу између језика какав се намеће и онога какав би, идеално, требало да буде.

Стога ПР стручњаци често преодевају своје стилове. Представљају се да су објективни и да уважавају повратну информацију. У ствари, њихово стилско преоблачење подсећа на извесно црнило професије. Тиме се изазива криза

приступа предмету. Бројне су манипулативне позајмице (*С реформама могућ раст*), имитације вокабулара из лоших пропагандних политичких говора (*Четири фазе обнове*).

Стварност је само означена, неповратно затворена у кризу језика, неопходна подлога за манипулативну надградњу сваке врсте која, често, има мало везе са основом ситуацијом. Површна култура и знање новошколованих ПР стручњака постају храна за доказивање даље кризе којом се предодређује неизбежан комуникативни застој и уводи у динамични јавни сензационализам као нови животни стил.

Широка култура и познавање језика спасавају ПР стручњака од сопственог незадовољства. На тај начин појединац престаје да буде огледало стања из којег није могуће да се издигне. Оригинали се не преобликују онако како одговара власницима и финансијерима медија и новим естетским, најчешће дајџестираним схватањима политичког и других маркетинга. Оригинал стварности се не приближава укусу публике већ се реципијенти с поверењем односе према извештавању о стварности. Медијска нарација је мање динамична, али се оставља простор за попуњавање нових места неодређености.

Етика професије осликана у језику јесте једино оруђе професионалца чија је намера да се стално суочава са притисцима и утварама око себе не да их одагна као у лошем сну већ да их представи публици у сваком моменту када се притисак појача.

Симулирано ауторство

Компромиси у језику већ одају неравноправност борбе, немогућност придржавања професионалних захтева. То унапред одређује кризу и пораз етике. Оригиналним приступом и иновативним језиком обезбеђује се континуитет и бежи од цензуре и самоцензуре. Па и повремени прекиди и елементи цензурисања као видови тактичког узмака пред новим стратешким налетом дозвољавају да се стекне „достојанство покушаја и статус вишег стања“ (Бонито, 1989: 222).

Многим ПР текстовима не зна се прави писац. Симулирање ауторства, такође, знак је посебне кризе. Честом употребом адинатона, прекомерне хиперболе и посебном употребом перифразе ствари се преувеличавају до патетике.

ПР активност, тако, данас све више постаје опасна манирисичка сцена са фингираним темама у борби за репутацију и престиж о претежно политичкој садашњости којој треба дати легитимитет и посебне доказе о вредности и важности. Тако се неумерено извештава о предизборним посетама фабричким халама и сеоским домаћинставима. Отварају се радови на гасоводима који нису настављени, непосредно се приказују даваоци крви и могући завештатељи органа, спасиоци, политичари стратези... Политичари нигде не иду без ПР стручњака преобучених, често, у новинаре. Самоусликани и описани они

су уверени у сопствене заслуге. Све чешће се новинарима обраћају приватним тоном, а понекад им шутну и по коју фасциклу докумената које треба објавити. ПР стручњаци представљају својеврсни постамент на којем политичари стоје уверени у своје историјске заслуге. Тек то их одваја од других. Таква симулација активности праћена је несумњивом кризом ПР језика и опште лингвистичке културе која се испољава у различитим реторичким техникама дисконтинуитета. Неки ПР стручњаци данас служе да економске моћнике и политичаре издигну са површине, да им ојачају "имиџ" и дају потребну важност која их издваја у односу на друге.

Ауторско одвајање и препознавање које би требало да се одиграва у језику треба да буде, отуда, веома јако. Језиком се слави комуникативна надмоћ („Шта желимо да се зна о нама"), али и пад професионалности („таргетирање одређених група са фокусом на директној комуникацији). Висином моћи уског круга моћника мери се дубина пада професионалности. Политичари-јунаци се обраћају јавности као што се глумац обраћа публици на отвореној сцени. Тај поступак *ad spectatores* јесте поступак који је искључиво досад био у вези са комедијом. Међутим, уместо да руши драмску илузију, као у позоришту, он омогућава политичарима да се еристички поигравају новинарима и публиком. Да појачају фарсичност ситуације у којој се налазе прозвани ПР стручњаци скривене жртве. Изјаве ПР стручњака су тенденциозно прочишћене и преудешене у одређене сврхе и за одређени круг људи и представљене као тзв. креирање поруке за медије. Тако, у ствари, политичари, посредно, постају истински писци и инспиратори текстова о властитим активностима. Јавно ауторство јесте само еристичка симулација.

Савремени рапсоди

У Србији је данас регистровано око 150 маркетиншких и ПР агенција, али за претпоставити је да се у пракси неколико стотина пута већи број људи бави овим делатностима. Скоро свака институција, организација или компанија има свог портпарола или службу за информисање, па можемо говорити о тренду повећања ангажованих у овој области. Веселин Кљајић разматрајући континуитет промена истиче све порозније границе нових друштвених медија и класичних комуникацијских канала, предвиђајући брисање „граница између новинарства и ПР-а" (Кљајић, 2013: 19). ПР стручњаци данас понекад постају својеврсни савремени рапсоди који наручено певају о јунацима моћницима за одређене групе слушалаца. Њихове песме је неко већ смислио и осмислио. Неки ПР стручњаци пишу хвалоспеве о херојским подвизима моћника и фарсе о непожељним ликовима заборављајући на свој тренутни положај и оно што их чека. Веома успешно се баве причама који су из домена тзв. руморне комуникације. Тако они писаним путем преносе урбана предања о модерним медијским исконструисаним темама о јунацима (обавезан атрактивни наслов) обављајући на тај начин функцију својеврсног пропагатора коју касније преузимају најмљени аналитичари-логографи. Модерни рапсоди међу ПР стручњацима

пишу своје или понављају туђе приче, често импровизују и мењају епизоде и детаље користећи се, при том, већ постојећим реторичким формулама.

ПР стручњак постаје својеврсни Давид који побеђује бруталну силу, били то сметови, поплаве или каква неправда друге врсте. Треба претећи Голијатову снагу, био то контроверзни бизнисмен, неки од министара или бивших политичара. Вештина ПР стручњака јесте ту да слику уоквири и повери даљим тумачењима.

Све то говори да модерни рапсоди стварна збивања посматрају пажљиво, али се увек осматра и са стране. У ствари, ПР стручњаци јесу пристрасни планирани учесници у омеђеном простору политичке сцене. Кружно кретање интересовања рапсода модерних ПР активности у вези са странкама на власти успоставља извесно јединство реторичке слике која говори о кризи језика сачуване још од времена тзв. соцреалистичког вокабулара.

Закључак

Неаутентичним деловањем у језику савремени ПР могао би да се нађе у извесном мирујућем кретању без излаза. Заправо, понекад није реч ни о каквом кретању. Постоји само фингирана динамика, у ствари, предано улажење у жрвањ којем је тешко побећи. Језичке навике и еристичка инерција јесу готово непремостиви. Многи ПР стручњаци се све ређе служе својим моћним оруђима: истином, професионалном мотивацијом, поштењем и иновативним језиком (препоручује се што једноставнији језик, ма шта то значило). Тако ПР привремено добија својства амфиболичке искрености о погрешном. Њиме се ПР стручњак лишава критеријума стварности који му омогућавају макар делимични независни положај. Савремени јавни дискурс се, тако, налази у извесном стању непоправљивог ћутања о битном (тзв. активне тишине) и широког говора о неважном са малим приликама да се искорачи у суштинску аутентичност.

У ПР-у стварност као да надилази машту. Приказивање стварности је сужено и омеђено (са све мање садржаја о култури и сродним областима) на комерцијализацију свега што постоји. Економија постепено постаје замена за све друге садржаје осим, делом, кад је реч о катастрофичким појавама. Чак и тада се говори углавном, у економским категоријама.

ПР стручњаци најчешће статирају имајући утисак да нешто „креирају“. Као да имају задатак да прикажу места у којима делују економски и други моћници. Све постаје велика сцена за деловање ПР позоришта. Као да ПР поље постаје огроман екран на којем исти глумци делују у различитим улогама, наоружани својим еристичким пропагандним матрицама. „Заводљива пропаганда и невидљива моћ, чине важан део функционисања либерално демократских друштава и са тим увидом ствара се могућност бољег разумевања демократије у данашњем свету. Јер ако се не отвори питање ко стоји иза невидљиве моћи и ко креира заводљиву пропаганду, све мање ће се говорити о демократији, а све више о фасади демократије“ (Рајак, 2015: 453).

Својеврсна ПР зрикавост као да, данас, преовлађује у Србији. ПР слика тако на крају доминира над сликом стварности („тихи тон, наглашена интонација“). Нема отворених строгих забрана, али има смишљених *минус поступака* (Јуриј Лотман) приликом приступања различитим политичким актерима. Као да неко *недремано око* оличено у политичким и економским моћницима, стално гледа и надзире јавну реч исписујући на маргинама своје прекоре. Природа ПР активности јесте у томе да се оне диригују изнутра. Зато је утицај који на поље јавности врше ПР агенције заиста велики, па тако јавности, понекад остаје само привид аутентичности.

Литература:

1. Aristotel, (1988). *Politika.* Zagreb: SNL „Globus“.
2. Bongrad, M. (1986). *Le marketing politique*, „Press Universitaire Francais“, Paris.
3. Bonito Oliva, Akile, (1989). *Ideologija izdajnika: umetnost, manir, manirizam*, prevod Mirjana Jovanović. Novi Sad. „Bratstvo Jedinstvo“.
4. Jevtović, Z. (2013), Strateška politička komunikacija u dnevnoj štampi Srbije, *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, br. 139, str. 71-89, Beograd.
5. Jovanović, J., (2010). *Lingvistika i stilistika novinskog umeća*. Beograd. „Jasen“.
6. Kljajić, V. (2013), Dominacija PR-a nad novinarskim sadržajima u srpskim štampanim medijima – uzroci i konsekvence, *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, br. 139, str. 13-27, Beograd.
7. Radovanović, M., (2003). *Sociolingvistik.* Novi Sad. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
8. Rajak, N. (2015): Sloboda i moć u vrtlogu demokratske i totalitarne propagande, *Kultura polisa*, br. 26, god. XII, Kultura – Polis, Novi Sad i Institut za evropske studije, str. 441-454, Beograd.
9. Slavujević, Z., (2009). *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Beograd.

PUBLIC RELATIONS AND CRISIS

Summary: The impact of the crisis, material and moral, to the modern public relations is all the more obvious. Verbal and non-verbal PR appearances are increasingly showing inappropriate content. Homonyms and pathos dominate the public language. Globalization lexicon is fashionable, cheaply witty, manipulative and artificial. Marginal side of life, incidental passing populist speeches and sensationalist themes became the center of events. Apparent lack of creativity in the language of PR service conditions glorification in firm globalization rhetorical models. This leads to a kind of recycling of linguistic and other matrices and pathetic metaphors of everyday life. Hence, it is obvious phenomenon of neopathetic sensationalism. Mixing different language matrix gradually leads to obsessive repetition of the same rhetorical scheme. Therefore, the language of PR services is reduced to the form, a form of emptiness.

Key words: PR, marketing, non-verbal communication, rhetoric, stereotype eristic crisis

ТАТЈАНА ВУЛИЋ*
МАРТА МИТРОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.77
Прегледни рад
Примљен: 24.08.2016
Одобрен: 22.09.2016
Страна: 559-573

ВИРТУЕЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ: означавање значења у онлајн простору**

Сажетак: Технолошки развој у области медија узроковао је промене у поимању традиционалног схватања заједнице и, уопште, начина интеракције међу људима. Са укидањем просторних и временских баријера, нови медиј (пре свих интернет) постао је место које окупља појединце широм света, нудећи им, до скора, незамисливе могућности повезивања и стварања осећања припадности, које иако изграђено у виртуелном простору, за људе „на мрежи“ има реалну вредност. Сложеност комуникацијских односа у савременом медијатизованом свету, додатно се компликује када узмемо у обзир интеракције остварене међу припадницима различитих виртуелних заједница. Циљ овог рада јесте да укаже на значај заједница формираних у онлајн простору, пружи увид у истраживања из области и, кроз актуелне примере. илуструје могуће интеракције виртуелних заједница.

Кључне речи: нови медији, интернет, интеракција, виртуелне заједнице

Увод

Промена посредника у комуникацији доводи и до промене услова, начина и исхода комуникационог општења. Услови су бивали лакши (комуникација лицем у лице, комуникација писаним путем, комуникација електронским медијима, дигиталним платформама) штедећи време и сажимајући простор; начини су постајали све разноврснији (писмо, телеграф, телефон, радио, телевизија, сателити, интернет); исход је попримао различите облике и још разноврсније начине теоријских интерпретација, постављајући питања о добрим и лошим странама „убрзаног живота“ и комуницирања.

Иновације у домену комуникације директно су утицале на поље културе, схваћено у општем смислу, као све друштвене праксе, од „обичних“ / свакод-

* tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

** Овај рад је написан у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја, Републике Србије, бр. 179008.

невних, до најсложенијих. Сходно томе, директан утицај на оба, културу и комуникацију, имао је убрзани развој медија масовног комуницирања. „Информационо друштво“, „друштво високе технологије“ „постиндустријско друштво“, „глобално село“ или „постмодерно друштво“, синтагме су које се најчешће користе како би описале тренутак у коме живимо. Са свим разликама, наведени концепти у основи носе исту поруку, савремено друштво почива на комуникацији, и то глобалној, технолошки посредованој, која прелази границе, чије је постојање често упитно, повезујући људе у, доскора, невиђеним размерама, чинећи простор и време релативним категоријама. „Савремена цивилизација људи премешта свој свет остварења и трајања у еквивалент стварности – виртуелну стварност као етеричну, имагинарну ’јединицу’ простора која, упркос светској популаризацији, представља, не само простор нових могућности, већ и простор непотпуних одређености“ (Тапавички Дуроњић, 2011: 145-146).

Промена начина комуницирања, под којим се подразумева комуникација од интерперсоналне до међукултурне, захтева и промену концепата који су, у већ сада застарелим условима, могли да објасне сложени свет друштвених односа. Некадашња поимања међуљудске интеракције, која и даље очекују на извесна ограничења у комуникацији, или свет предочавају кроз призму центра и периферије, могла би се преиспитати и проширити. „Како је истакао Негропонт (1998), уз помоћ савремене информационо-комуникационе технологије људско комуницирање се одвија по обрасцу три ’А’ (*anytime*, *anywhere*, *about anything*)“ (према Радојковић и др., 2015: 8). Људи се непрекидно повезују са огромним бројем људи, са најудаљенијих тачака, размењујући искуства о најразличитијим темама. Па ипак, требало би нагласити да је, када се изводе закључци о комуникацији без граница, увек реч о развијеним земљама и делимично земљама у развоју, док би такве тврдње за неразвијене земље требало узети са резервом, али ипак имати на уму да је свака расправа данас написана о овој теми, сутрадан већ помало застарела, јер је брзина развоја нових медија (интернета) теоријски готово неухватљива. Не улазећи у појединости брзине технолошког развоја, тврдња, која важи јуче колико и сутра, јесте да су везе омогућене новим медијима комуникације промениле доживљај света, упознавање себе и других, свим људима којима је приступ „мрежи свих мрежа“ омогућен. „Захваљујући међународној размени културних добара – вести, видеоклипова, књига, филмова, РТВ програма, штампе, итд. – човек овог доба је у стању да створи све пространију когнитивну мапу света“ (Радојковић и др., 2015: 37).

У описаној комуникационој сложености, очекивано се јављају измењени интеракцијски односи. Ситуација постаје сложенија уколико су учесници у комуникацији, посредованој новим медијским платформама, припадници различитих култура. Онда говоримо о међукултурном комуницирању или међуидентитетском споразумевању[1]. Међутим, ново медијско окружење зах-

[1] Б. Стојковић у раду „Мреже идентитета“ истиче значај анализе међукултурне комуникације са аспекта плурализма идентитета сваког од учесника у комуникацији. У том смислу, наводи десет

тева преиспитивање и ревидирање појмова традиционално упућених на такав тип комуникацијске праксе. Простор, у новом контексту, губи тло, док време губи јединицу мере. „У временима мрежне културе политичке и културне промене се убрзавају јер јавност опијена мрежним активизмом делује брже, организованије и непредвидивије“ (Јевтовић и др., 2012: 66). Друштвене групе, које „крстаре мрежом“, удружују се на начине другачије од традиционалних, захтевајући дефинисање новостворених виртуелних заједница. Интеракција битовима омогућена је свакоме ко има модем (или мобилни телефон нове генерације), а могући исходи варирају од плодоносних дијалошких размена до конфликтних сучељавања. Циљ овог рада јесте да укаже на неопходност промене концепата и аспекта анализе, када је реч о међуљудској интеракцији посредованој технологијама нове генерације. Такође, рад нуди увид у актуелна истраживања комуницирања у новом медијском окружењу, са посебним освртом на формирање виртуелних заједница и могућности њихових интеракција, кроз актуелне примере анализиране у последњем поглављу.

Редефинисање заједнице у технолошки посредованом окружењу

Уколико покушај да дефинишемо нове видове интеракције у онлајн окружењу отпочнемо тезом Бенедикта Андерсона (*Benedict Andersson*) да „заједнице морамо разликовати не по лажности и аутентичности, него по стилу у ком се замишљају“ (Андерсон, 1983, према Џоунс, 2001: 33), с правом се можемо запитати да ли ова теза оправдава тврдњу о постојању заједница у виртуелном свету. Осећај да припадате некој групи, могућност да са припадницима групе комуницирате и потреба да се изнова враћате том простору и обнављате контакт, могли би послужити као стожер премисе да је припадање онлајн заједници подједнако „стварно“ колико и припадање традиционалним типовима заједница. „Интернет нам, право у наше дневне собе и канцеларије, и нехотице доноси осећај повезаности, али то је једна случајна повезаност, од оних које уверавају да ’ми’ и ’они’ ипак имамо нешто заједничко. Кад се једном уверимо, све смо ближи томе да морамо отићи ’тамо некуд’“ (Џоунс, 2001: 33). Међутим, критике упућене на рачун овакве тврдње долазе углавном од оних аутора који заједницу још увек посматрају у контексту близине и географски утврђеног места, као неопходних инстанци за развој осећања заједништва и припадности. Па ипак, готово је немогуће одредити степен блискости, како у офлајн тако и у онлајн свету. Људи могу бити у истој просторији, а да ипак не развију блискост и буду удаљенији него Кинез и Американац, који на тематском форуму размењују заједничка искуства о најновијем моделу аутомобила. Стварање осећања блискости и повезаности не зависи, дакле, од стварне фи-

---

димензија идентитета: културни идентитет, етнички идентитет, родни идентитет, персонални идентитет, идентитет улоге, релациони идентитет, идентитет образа, симболички идентитет, цивилизацијски идентитет и завичајни идентитет. Даље, анализира сваки од њих, указујући на значај идентитета у складу са којим учесници у комуникацији остварују интеракцију (Стојковић, 2009).

зичке близине, јер, како истиче Андерсон: „припадници чак и најмање заједнице никада неће упознати већину припадника своје нације, па чак ни чути о њима, но ипак у мислима сваког од њих живи слика њиховог заједништва“ (Андерсон 1998. према Ђорђевић 2009: 338).

Друга критика односи се на поимање заједничког простора, као предуслова за стварање заједница. Међутим, како Вотсон (*Watson*) примећује: „заједницу треба да схватимо као производ односа међу људима, а не заједничког простора“ (Вотсон, 2001: 191). Могућности које нуде нове платформе превазилазе концепт простора, који је некада био дефинисан као физичка, јасно омеђена категорија[2]. Простори на интернету не познају границе, преплићу се и стварају хибридне творевине[3], отворене за сусрете корисника из најудаљенијих култура. „Заједница је територија у неку руку заокружена (било физички или идеолошки), али може такође да указује на осећање заједничког својства, идентитета или интереса, као у случају ’геј заједнице’, или ’виртуелне заједнице’“ (Фернбак, 2001: 67).

Када бисмо прихватили тезу Нила Постмана (*Neil Postman*) да се људи „на мрежи“ окупљају око заједничког интереса, док изостаје „заједничка обавеза“, па је, како сматра Постман, немогуће изједначавати ове метафоре и изгубити из вида традиционалне одлике заједнице (Постман, 1993, према Вотсон, 2001: 194-196), ипак не бисмо могли да избегнемо чињеницу да се традиционалне карактеристике и дефинисања заједница тешко могу применити на савремене могућности технолошки посредованог организовања људи. „Кад се тако мало данашњег света уклапа у метафору коју Постман заговара, онда та метафора постаје носталгична – нешто чега се радо сећамо, али се више не примењује тако лако“ (Вотсон, 2001: 196). Дакле, упркос критикама и теоријском отпору појединих аутора да се термин заједнице сачува од модерног преобликовања, теоријски импулс мора да прати динамичан развој друштва и ревидира концепте онда када они више не одговарају тренутном стању и не одражавају реалност друштвених пракси. Колико год да несагледив сајбер простор измиче дефинисању, чињеница је да, док „путују“ сајбер магистралама, интернет корисници остварују контакт, упознају „друге“, изграђују везе и за њих је осећај припадности некој сајбер групи реалан, иако дефинисан у оквирима простора који називамо виртуелним. Стивен Џоунс (*Steve Jones*, 2001) предлаже да интернет не посматрамо као неку врсту „футуристичког кибер-

[2] Британски *Телеграф* наводи податак да фејсбук има 1, 35 милијарди корисника, што је готово идентичан број са бројем становника у Кини:
http://www.telegraph.co.uk/technology/facebook/11194049/Facebook-profits-pass-1bn-as-more-users-log-on-every-day.html (посећено 11.05.2016). Уколико узмемо у обзир да САД, као најчешће навођен пример мултикултурне земље, има око 320 милиона становника, јасно је да фејсбук простор представља мозаик најразноврснијих корисника.

[3] Студије културе, ослањајући се на постколонијалне студије, указују на промену у поимању концепта хибридности. У модернистичком смислу, хибридност је била нешто негативно, док је заокрет, у постколонијалним студијама, указао на нови начин читања хибридности као „културне мешавине“. Такође, хибридност култура више није ексклузивно резервисана за земље Трећег света, успостављање принципа мултикултурализма и миграције на велика врата уводе хибридност и у земље Првог света (према Ђорђевић, 2009: 344-345).

простора“, већ као наративни простор. „Нарације не само да заокупљају наше време док их читамо, пишемо и замишљамо, оне предодређују протицање времена (’прво се десило оно, па потом ово…’) и стављају нам до знања да време заправо није празно, оно је препуно активности и искустава која смо му доделили“ (Џоунс, 2001: 31). Користећи текстуалне и визуелне симболе (допуном емитикона, као спецификума компјутерски посредоване комуникације) корисници који наративни простор испуњавају сопственим значењима, плету мрежу комуникационих релација у децентрализованом сајбер универзуму. На основу свега наведеног и презентације сукобљених аргумената, закључак који се намеће јесте да „заједница, чак и она електронска, може себе текстуално да продукује, и дакле замисли себе – а исто тако и представи себе у спољашњем свету, и тако створи слику“ (Митра, 2001: 92). Онлајн и офлајн заједнице нису омеђене крутом границом; на изградњу слике у онлајну утичу искуства стечена у офлајн свету, док слика продукована у оквиру сајбер заједница може имати огроман утицај на (ре)акције офлајн заједница[4].

Етницитет у виртуелним заједницама

Концепт заједнице несумњиво је добио нова значења и појавне облике у новом медијском окружењу, али где је место етницитету[5] у тако измештеном свету збиље? Да ли има користи од потраге за етницитетом, уколико је тачан парадокс да су „*primordia* (језик, боје коже, локалне заједнице или сродства) постале глобализоване“ (Ападурај, 2011: 67). Пратићемо аргументацију Арџуна Ападураја (*Arjun Appadurai*, 2011) о детериторијализацији, као кључној одлици савременог света, у којем су границе разводњене, а човек „искорењен“[6]. Сагледавајући нову глобалну културну економију као „сложени, дисјунктивни поредак“, Ападурај наводи да је разумевање таквог поретка у оквиру постојећег модела „центар-периферија“ превазиђено и нуди пет димензија глобалних културних токова: *етнолик*, *медијалик*, *технолик*, *финансолик* и *идеолик*[7]. Очигледно је да предложени крајолици упућују на константно променљиву (прогресивну) природу глобалних масовних медија, технолошких достигнућа,

[4] Глобално позната хакерска виртуелна заједница Анонимус (*Anonymous*) организује се и делује у сајбер простору, али често позива на грађанску непослушност, која се онда исказује ван домена виртуелног, преливајући се у офлајн.

[5] „Етницитет може бити заснован на националном пореклу, раси, религији, или језику. […] Он укључује субјективни осећај припадања или идентификацију са одређеном етничком групом, развијену временом“ (*Ting-Toomey*, 1999: 31-32)

[6] Постколонијалне студије критикују сваки вид „укорењивања“, посматрајући културу као концепт који је стално у покрету, па тако Спивакова (*Spivak*) у једном интервјуу каже: „Ако постоји нешто у шта не верујем, и више од тога – што презирем – то су људи који траже корене. Због тога што би сваком ко трага за коренима, требало да израсту луковице“ (према Ђорђевић, 2009: 348).

[7] „Суфикс –лик омогућава нам да укажемо на флуидне, неправилне облике тих крајолика, облике који су једнако карактеристични за интернационални капитал као и за интернационални стил одевања“ (Ападурај, 2011: 56).

логику глобалне економије и начине ширења идеја/идеологија, које одражавају претходно наведене обрисе. Међутим, за нас јесте најзначајнија промена у поимању особа, које чине наш „свет у покрету“, садржана у термину етнолика: „туристи, имигранти, избеглице, прогнаници, гастарбајтери, друге покретне групе и појединци представљају суштинску особину света“ (Ападурај, 2011: 56-57). Ападурај, дакле, пажњу усмерава ка динамици савременог живота. Особе у покрету нису везане за тло и постојбину, њих суштински одређује покретљивост. Па ипак, Ападурај им, у свом теоретском промишљању, не одузима могућност замишљања, односно имагинацију, у постелектронском свету, која је „ушла у логику обичног живота“. Имагинација, како овај аутор наводи, није више посматрана као бег од реалности, већ, напротив, као агрегат за колективну акцију. „Путници-намерници“, „принудни расељеници“, путем слика масовних медија могу створити везу са својим завичајем и осећати припадност ; са друге стране, „све више особа широм света сагледава свој живот кроз призму могућих живота коју нуде сви облици масовних медија“ (Ападурај, 2011: 87), живећи тако хибрид делимично измишљеног, замишљеног и прижељкиваног живота.

Уколико је данашњи свет заиста свет људи који су у константном покрету, можемо да се запитамо шта се дешава са културом тих људи-путника[8]? Да ли она остаје за њима, прикована за тло, или је ипак пакују у своје кофере и носе са собом? Антрополог Џејмс Клифорд (*James Clifford,* 2006) уводи појам „путујућих култура“, којим измешта поље савременог проучавања културе из локалног, аутентичног, просторно ограниченог домена. „Локалне културе не ишчезавају, оне се ’лоцирају’ другачије у односу на глобалне токове, или дислоцирају из традиционалних места у нове културе или градове“ (према Ђорђевић 2009: 344-352). Можемо закључити да је савремени свет доба детериторијализованих култура, где култура више нема ексклузивно место постојања.

Често спомињан појам дијаспоре, мења своје значење и постаје један од централних појмова у савременом реорганизовању теоријских концепата, који упућују на заједнице и културу. Некада интерпретиран као „бескућништво“ и „отуђење“, овај појам се данас „често тумачи као ’обећање будућности’, ’супротстављање јединству света у различитости’“ (Ђорђевић, 2009: 246). Људима у дијаспори је сада и технолошки омогућено да се самоорганизују, удружују на основу препознавања и стварају сопствене виртуелне заједнице. О њима Ападурај говори као о *дијаспорским јавним сферама* које „су део културне динамике градског живота у већини земаља и на већини континената где миграција и масовни медији заједнички граде нови смисао глобалног као модерног и модерног као глобалног“ (2011: 25). Њихове замишљене заједнице стабилизују њихов идентитет, омогућавају им „стварни“ контакт са сународницима, разме-

[8] Разматрајући поимање постмодерног идентитета, Зигмунт Бауман (*Zygmunt Bauman*) прави разлику између ходочасника, који има јасне представе о томе где жели да буде, карактеристичног за модерно доба и нових стратегија, које постмодерни субјект мора да пронађе. Реч је о стратегијама скитнице, вагабунда, туристе и играча (Бауман 1997, према Ђорђевић, 2009: 364-366).

ну искуства, осећај повезаности и припадности. „Електронске заједнице створене од стране људи у дијаспори су доиста замишљене заједнице које се повезују преко медија интернета, где су све опипљиве везе са заједницом преко компјутера, оруђа за стварање слике и осмишљавање групне припадности“ (Митра, 2001: 97). Проширујући Андерсонов концепт „замишљених заједница“, Ападурај одлази корак даље и говори о постојању мноштва „замишљених светова“. Имагинација, о којој је већ било речи, потпомогнута масовном продукцијом слика, симбола, идеја омогућава такву врсту замишљања, која повезује људе широм земљине кугле, чији је циљ истоветан: употреба нових простора за замишљање нових светова.

Виртуелне заједнице – додељивање значења

Признавање статуса заједнице виртуелно удруженим појединцима остаје у домену теоријских расправа аутора који признају или одбацују такво проширење концепта. Аргументација не недостаје ниједном од „сукобљених“ табора. Међутим, уколико пођемо од чињенице да је 84 процента од укупног броја интернет корисника у Америци бар једном приступило некој онлајн заједници[9], а да је њих 74 процента у сталном контакту са члановима бар једне виртуелне заједнице (*Horrigan*, 2001), онда је значај таквог типа заједница за интернет кориснике неупитан. Уз сво разликовање од традиционалног типа организовања, о којем је било речи у претходном одељку, виртуелне заједнице сада су плодно тло многобројним истраживачима, који нуде различите дефиниције и типологије. Пионир у изучавању виртуелних заједница Ховард Рајнголд (*Howard Rheingold*) дефинише виртуелне заједнице као „друштвени скуп који настаје на мрежи када довољан број људи довољно дуго доноси јавне расправе, са довољно људских осећања да створи мрежу личних односа у сајбер простору“ (1993: 5). Констанс Елис Портер (*Constance Elise Porter*, 2004) дефинише виртуелне заједнице као скуп појединаца или пословних партнера који су у некој интеракцији окупљени око заједничког интереса, и где је та интеракција бар делимично посредована технологијом и вођена неким протоколима или нормама. Портерова нуди типологију виртуелних заједница полазећи од основне категорије: ко је иницијатор за формирање заједнице. У складу са тим заједнице могу бити инициране од стране чланова или спонзорисане од стране организација. Такође, ауторка наводи пет атрибута који структуирају одређени тип виртуелне заједнице: сврху, место, платформу, структуру интеракције и профит. Под сврхом подразумева разлог формирања заједнице у најопштијем смислу, о месту као једном од атрибута полемише, јер је, као што је било речи, за виртуелно удруживање можда погоднији термин простор, с обзиром да место упућује на физичко, географско подручје, док простор, у постмодерној терминологији подразумева одвајање простора од чисто физичке манифестације места. Платформу објашњава кроз три нивоа комуникације: синхрони, асин-

[9] Када говоримо о заједницама основаним на интернету, можемо их звати веб заједницама, онлајн заједницама или виртуелним заједницама (Исаковић, Сулчич, 2011).

хрони и хибридни, док у оквиру атрибута који се тиче структуре популације која је у интеракцији, ауторка говори о малим групама, у којима доминирају јаке везе, о мрежама, у којима доминирају слабе и стресне везе, и јавностима, које карактеришу сви типови веза: јаке, слабе и стресне. Када је реч о последњем атрибуту, Портерова анализира типове заједница на основу профитабилности, полазећи од тога да ли је и на који начин одређена виртуелна заједница реално економски исплатива (*Porter*, 2004). Са друге стране, Присова (*Preece*, 2001) истиче три кључне компоненте од којих ће зависити у којој ће се мери и каква друштвеност развити у онлајн заједници. Прва компонента одговара првом атрибуту Портерове, реч је о сврси, другу чине људи, са својим улогама у виртуелној заједници, док је на трећу, такође, ослоњена дефиниција Портерове, и тиче се одређених правила, кодова понашања и норми, некада формалнијих у виду регистровања корисника (*Preece*, 2001).

Питање јачине остварених веза у онлајн простору и поређење са друштвеним везама у реалном животу, као и питања која се тичу утицаја онлајн активности на офлајн (не)активности, стожер су многих истраживачких подухвата, који за циљ имају демистификацију оног дела људског живота, који се из стварног света сели у виртуелни. Одговори су некада екстремни, од утопијских до апсолутно дистопијских. Рајнголд, аутор који је отворио врата истраживањима живота у виртуелном простору, себе је назвао оптимистом, исказујући веру у позитиван утицај компјутерског умрежавања људи без физичких граница, али је ипак оставио места и за сумњу да ће интересне групе, које су креирале идеолошке матрице пре појаве виртуелног комуницирања, искористити нови простор за јачање друштвене контроле и надзор (*Rheingold*, 1993). Деведесетих је таква тврдња можда звучала футуристички. Две деценије касније, са експанзијом друштвених мрежа и пристанком корисника да деле личне податке, не знајући где су складиштени и ко им све може приступити, питања заштите података и права на приватност постају кључна у многобројним истраживањима (*Acquisti*, *Gross*, 2006; *Dwyer*, *et al.*, 2007; *Debatin*, *et al.*, 2009).

Још један од често истраживаних аспеката у овој области јесте питање пасивности интернет корисника у офлајн свету. Многи резултати истраживања, нарочито оних која су се овим проблемом бавила у првој деценији експанзије виртуелног умрежавања, имала су песимистични призвук, тврдећи да онлајн активност утиче на смањење активности у реалном животу, подстиче депресију и нарушава друштвене везе (Kraut et al., 1998). Нека истраживања су ишла даље у доказивању негативних ефеката и повезивала ниво депресије и стопу самоубистава са интернет зависношћу (Ryu et al., 2004), док су умеренији резултати ипак указивали да друштвене везе у реалном животу имају велики утицај на начин коришћења интернета и ефекте (Bessiere et al., 2008). Са друге стране, анкетирање *Pew* истраживачког центра указује на позитивну корелацију између активности на мрежи и активности у стварном друштвеном животу. Резултати истраживања показују да 80 процената корисника интернета јесу чланови одређених група (цивилних, религијских, социјалних) ван онлајн света, за разлику од 56 процената оних који нису интернет корисници (Rainie et al., 2011).

Теоријске претпоставке о стварању нове јавне сфере на интернету, демократизације и веће слободе, од које се очекивало да самом могућношћу несметаног приступа буде загарантована, временом су губиле битку са аргументима који говоре у прилог повећаној контроли и не тако децентрализованом идеалу. „Слобода која се привидно нуди отвореношћу приступа новим технологијама прикрива управљање и контролу важних информација. Културни обрасци, национални идентитети, политичке и филозофске парадигме, друштвени конфликти и животни стилови редефинишу се у складу са интересима моћних хегемона“ (Јевтовић, 2013: 353). Међутим, циљ овог рада није анализа онлајн светова са аспекта контроле и ограничења, који су кроз свакодневне искуствене примере постали неупитни, већ анализа значаја формирања виртуелних заједница из угла, пре свега, самих чланова, и могућности њихове интеракције, која, такође, може бити позитивна или негативна. Амбивалентна природа ових интеракцијских односа биће анализирана кроз примере у следећем одељку.

Виртуелне заједнице између рата и мира

Сложени свет данашњице представља колаж разноврсних култура. „Са брзим променама у глобалној економији, технологији, транспорту, и мигрантској политици, свет постаје мала, испресецана заједница“ (*Ting-Toomey*, 1999: 3). Флексибилност и толеранција различитости никада нису биле неопходније. Уколико посматрамо виртуелни простор, могли бисмо претпоставити да је још разноврснији и хибриднији од реалног. „Не постоји једна, монолитна, онлајн субкултура: то је екосистем субкултура, од којих су неке неозбиљне, а друге озбиљне“ (*Howard*, 1993: 4). Виртуелне заједнице су у сталној интеракцији, која као и оне саме, може бити безазлена, али може имати и озбиљне последице, које су иницране офлајн дешавањима или се у офлајн преливају.

Нове могућности електронског комуницирања смањиле су физичку удаљеност, чинећи је готово ирелевантном, али је умна различитост многобројних „других“ остала на мање-више истој удаљености. Иако су почетни оптимистични импулси наводили на закључак да ће можда ново (умрежено) окружење бити од преломног значаја за превазилажење баријера у комуникацији, па самим тим и опхођењу према различитостима, има и оних примера који говоре у прилог супротним аргументима. Упркос свим наведеним променама, постоји и једна константа: заинтересованост за анализирање односа према „другима“, сада у промењеном (виртуелном) простору.

Иако ново медијско окружење нуди многоструке могућности за упознавање и најразличитијих „других“, однос према „другом“ остаје амбивалентан, мање-више рефлектујући офлајн доживљај. Сузан Зикмунд (*Susan Zikmund*, 2001) анализирала је радикални приступ „другом“ у сајбер окружењу и закључила да се анимозитет који постоји међу различитим групама (заједницама) преселио „на мрежу“. Шта више, Зикмундова сматра да је нови медиј погодовао субверзивним организацијама, окупљајући их око истог интереса, пружајући им неслућене могућности приступа и експонирања. Отворено показивање

мржње према „другом“ у сајбер простору присутно је и у нашим „виртуелним“ просторима. Балкан, као мултикултурни регион, разорен ратовима и засејан мржњом деведесетих година прошлог века, и даље представља нестабилно подручје, погодно за распиривање националне мржње.

Истраживања интеракција заједница у сајбер простору у последњим деценијама, углавном су за предмет анализе имала разне тематске форуме и *Unset* групе. Такође, углавном је било речи о виртуелном удруживању корисника, који су се међусобно препознавали у односу према идентификаторима националне или етничке припадности[10]. Такав вид сајбер група (форума или страница на друштвеним мрежама) пре води стварању хереметичких заједница, у чијем простору виртуелно обитавају они који се препознају као слични, него стварању простора за вредносну размену и дијалог. Тренутно најпопуларнији вид онлајн комуникације јесу друштвене мреже, на челу са фејсбуком. И на овој мрежи постоје странице које окупљају припаднике са истим националним идентитетом. Такве групе, поред оних чији је циљ остваривање контакта са сународницима „расутим по свету“, као што је случај са дијаспорским јавним сферама, често имају за циљ дистинкцију[11], истицање сопствене супериорности и ширење мржње према „другом“, засноване на предрасудама[12]. Корисници фејсбука се могу лако препознати и груписати око заједничког предмета интересовања формирајући инстант групе или заједнице. Довољан је један администратор групе, који именује заједницу, користећи углавном речи које јасно указују на идентификаторе неопходне да бисте се осетили делом групе. Претраживањем по кључним речима, корисници могу једноставно пронаћи групу која окупља кориснике сличне њима. Постоје и позитивни примери таквих удруживања, као што је интеррегионална група „Страница љубави између Срба, Хрвата и Бошњака. Ширимо љубав а не рат“[13].

---

[10] Ананда Митра (*Ananda Mitra*, 2001) анализирао је индијску групу, подврсту у оквиру корисничке групе *Unset*-а зване *soc.culture.* Тамо су представљене нације, заједнице, племена, културе и начини живота од Авганистана до Зимбабвеа. Националност подгрупе означена је трећим елементом имена. Тако постоје групе попут *soc.culture.indian* или *soc.culture.corean*. Анализом индијске подгрупе, аутор је приметио да се поделе и разлике премештају у виртуелни свет међународне електронске мреже. Митра закључује да у оквиру подгрупе делују две силе: постоје централизаторске тенденције на основу којих чланови виртуелне заједнице користе електронски простор зарад развијања једне врсте братства на темељу постојбине и својих идентитета у Новом свету; и „постоји јака сила расцепа која стално испробава лепак који заједницу држи на окупу – њену постојбину“ (стр. 120).

[11] „Мањи степен међусобних културних разлика би требало да олакшава асимилацију и води хомогенизацији и обликовању сложене националне културе, али то није увек случај. Често је на делу феномен који феномен који је још Фројд назвао нарцизмом малих разлика који делује у супротном правцу наглашавајући културну различитост на рачун сличности суседних култура“ (Стојковић, 2002: 86).

[12] Примери ширења националне нетрпељивости на овој мрежи могу се лако пронаћи, једноставним претраживањем по кључним речима. Неки од примера таквих група, карактеристичних за наш регион, јесу активне фејсбук групе „Мрзим Србију“
https://www.facebook.com/profile.php?id=100011774918499&fref=ts или група „Ој Усташе Нека Нека Дубока Вас Јама Чека“
https://www.facebook.com/groups/111416618937913/.

[13] https://www.facebook.com/stranicaljubavi/

Наведени примери илуструју тезу о амбивалентности сајбер простора и могућим интеракција међу виртуелним заједницама, али Зигмундова истиче да су могућности, ипак на страни радикалних корисника. Упркос томе, она закључује да је опасније држати затворене заједнице екстремиста изоловано, јер отвореност сајбер простора смањује реалне физичке претње, представљајући „издувни вентил“ за такав тип корисника.

Један од актуелних примера виртуелног удруживања радикалних група јесте такозвана Исламска држава (ИСИС). Након медијског извештавања да ИСИС договара терористичке нападе путем интернета, виртуелна заједница *hacktivist*-а[14], Анонимус, објавила је сајбер рат ИСИС-у, који је подразумевао „обарање“ њихових интернет страница. О овом виртуелном рату, сукобу *културе терора* и *културе мира*, извештавали су сви светски медији[15]. Овај пример илуструје претходно наведене тврдње да је виртуелно удруживање плодоносно за радикалне групе, како наводи Зикмундова: „У радикалним кибер-заједницама, доминантна метафоричка асоцијација коју користе чланови групе јесте рат. Симболички, радикални себе повезују са сликама политичког угњетавања, насиља и смрти“ (2001: 262). Међутим, амбивалентност сајбер простора потврђена је и у овом случају, кроз пример деловања глобално познате хакерске групе.

Као пример исказивања солидарности међу заједницама у виртуелном простору, може се анализирати потез компаније Фејсбук да, након скорашњих терористичких напада на Париз и Брисел, понуди својим корисницима опцију да профилне слике обоје транспарентним заставама Француске, односно Белгије. Овај пример могао би се разумети и као пример националне подршке, с обзиром да је застава симбол нације. Међутим, корисници који су то учинили нису наступали као представници својих нација, већ пре као припадници *културе мира*, насупрот *култури терора*, о којима је било речи у претходном примеру. Поменута амбивалентност била је присутна и у овом примеру. „Кибер-простор је арена моћи […] Кибер-простор је, заправо, изнова осмишљена јавна сфера друштвене, политичке, економске и културне интеракције“ (Фернбак, 2001: 63). Полемике на овој друштвеној мрежи углавном су се односиле на критику, једног дела корисника, упућену компанији Фејсбук, која није истим гестом подржала и друге земље (незападне), које су биле мета терористичких напада. Такође, расправе међу корисницима, онима који себе доживљавају као космополите и онима који се пре идентификују на основу припадности нацији, само потврђују да је сајбер простор, наративни простор, којем корисници додељују значења. Поред тога, из реакције компаније Фејсбук, да не подржи истим гестом и незападне земље, јасно је и да глобалне компаније итекако учествују у додељивању значења, а свако уписивање значења може се посматрати као политички чин.

[14] Кованица настала од енглеских речи *hacker* и *activist*, односно хакер и активиста.

[15] Један од онлајн новинских текстова, *International Business Times*-а, можете прочитати на линку: http://www.ibtimes.com/did-isis-threaten-anonymous-hackers-over-cyber-war-islamic-state-responds-warning-2194337 (посећено: 11.05.2016)

Закључак

Виртуелни простор је широко истраживачко поље ауторима који нуде различите, теоријски исцрпне и емпиријски верификоване, аргументе. Нови аспекти у истраживању у овој области наводе на јасан закључак да је дошло до нових концепата којима се дефинише заједница људи у дигиталном добу. Такав вид удруживања за човека данашњице има подједнак значај као и некада везе остварене у хорди, племенској заједници или на трговима. „Људи у виртуелним заједницама раде све што и људи у реалном животу […] не можете да пољубите неког и нико не може да вас удари по носу, али много тога се може десити у оквиру тих граница“ (*Howard*, 2003: 4).

Не признати легитимитет новим врстама заједница, насталим у сајбер простору, значило би свесно игнорисање чињенице да се наш свет драстично променио у последњих неколико деценија. Томе је свакако допринело медијско окружење, које је у корак пратило потребе људи у покрету, или пак обрнуто: „Кретање људи прати логику електронских медија. Масовне миграција (добровољне и присилне) тешко да су нова појава у људској историји. Али, када се оне ставе наспрам брзог протока слика, сценарија и сензација у масовним медијима, добија се нови поредак нестабилности у производњи модерних субјективитета“ (Ападурај, 2011: 15).

Простор, који су заједнице добиле на мрежи, отвара велики број могућности, али и до крајњих граница компликује досадашња теоријска образложења међуљудске интеракције и удруживања. „Виртуелни простор се показује као замишљено ’место’ у коме више нема светског центра и периферије, предоминантних и маргинализованих чинилаца“ (Радојковић и др., 2015: 8), што омогућава несагледив простор за симболичку борбу најразноврснијих корисника. На који начин ће појединци искористити тај простор зависи од слика које из офлајн света уносе у онлајн. Радикални екстремисти, као што смо видели на примеру ИСИС-а, искористиће потенцијал простора за умрежавање и спровођење терористичких аката, дакле, за борбу против „других“ у офлајн свету. Са друге стране, пацифисти и космополите, трагаће за себи сличнима и организоваће се око заједничке идеје толеранције и мира. Међутим, не би требало изгубити из вида да корисници нису једини, нити најзначајнији, у процесу уписивања значења у нове виртуелне наративне просторе. Привид безграничне слободе крстарења на мрежи олакшава перфидно спровођење контроле различитих центара моћи. Сајбер простор није, како су наговештавали оптимистични теоријски импулси у његовом зачетку, лишен идеолошких матрица. Глобални политички и економски интереси имају примарно место у обликовању, наизглед слободног и безграничног сајбер света.

Примери којима су у раду илустровани неки од начина интеракције виртуелно умрежених корисника, могу бити добра полазна тачка неким будућим истраживањима. Виртуелни конфликти можда нису тако нов феномен, али неограничене могућности формирања и деловања виртуелних заједница више него икада раније утичу на друштвене праксе у офлајн свету.

Литература:

1. Acquisti, Alessandro. Gross, Ralph (2006): *Imagined communities: Awareness, information sharing, and privacy on the Facebook*, In International workshop on privacy enhancing technologies, Springer Berlin Heidelberg, pp. 36-58.
2. Apaduraj, Ardžun (2011): *Kultura i globalizacija*, Biblioteka XX vek, Krug, Beograd
3. Bessiere, K., Kiesler, S., Kraut, R., & Boneva, B. S. (2008): *Effects of Internet use and social resources on changes in depression*, Information, Community & Society, 11(1), pp. 47-70.
4. Votson, Nesim (2001): *Zašto raspravljamo o virtuelnoj zajednici: istorija slučaja phish.net*, u knjizi Virtuelna kultura, ur. Stiven Džouns, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 161-209.
5. Debatin, B., Lovejoy, J. P., Horn, A. K., & Hughes, B. N. (2009): *Facebook and online privacy: Attitudes, behaviors, and unintended consequences*, Journal of Computer Mediated Communication, 15(1), pp. 83-108.
6. Dwyer, Catherine. Hiltz, Starr Roxanne. Passerini, Katia (2007): *Trust and Privacy Concern Within Social Networking Sites: A Comparison of Facebook and MySpace,* AMCIS Proceedings. Paper 339.
7. Đorđević, Jelena (2009): *Postkultura*, Klio, Beograd
8. Zikmund, Suzan (2001): *Pristup radikalnom drugom: diskurzivna kultura kiber-mržnje*, u knjizi Virtuelna kultura, ur. Stiven Džouns, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 253-285.
9. Isakovič, Jan. Sulčič, Alja (2011): *Building Web Communities: An Example Methodology*, Handbook of Research on Methods and Techniques for Studying Virtual Communities: Paradigms and Phenomena, ed. Ben Kei Daniel, Volume I, pp. 359-370.
10. Jevtović, Zoran. Vulić, Tatjana. Pavlović, Dragana (2012): *Iskaz i filozofija medijski umreženog društva*, Kultura polisa, god. IX (2012), br. 18, str. 61-80.
11. Jevtović, Zoran. Petrović, Radivoje (2013): *Digitalni polis – oaza demokratije ili sajber utopija*, Kultura, (138), str. 340-356.
12. Kraut, Robert. Patterson, Michael. Lundmark, Vicki. Kiesler, Sara. Mukopadhyay, Tridas and Scherli, William (1998): *Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being ?*, American Psychological Association, Vol. 53, No. 9, pp. 1017-1031.
13. Lee Rainie, Kristen Purcell, Aaron Smith, (2011): *The social side of internet*, Pew Internet and American Life Project, http://www.pewinternet.org/2011/01/18/the-social-side-of-the-internet/ (posećeno 29.07.2016)
14. Mitra, Ananda (2001): *Virtuelno zajedništvo: tražeći Indiju na internetu*, u knjizi Virtuelna kultura, ur. S. Džouns, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 91-127.
15. Porter, Constance Elise (2004): *A Typology of Virtual Communities: A Multi-Disciplinary Foundation for Future Research*, Journal of Computer-Mediated Communication Volume 10, Issue 1
16. Preece, Jenny (2001): *Sociability and usability: Twenty years of chatting online*, Behavior and Information Technology Journal, 20, 5, pp. 347-356.
17. Radojković, Miroljub. Stojković, Branimir. Vranješ, Aleksandar (2015): *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, Klio, Beograd
18. Rheingold, Howard (1993): *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier,* MIT Press

19. Ryu, E. J., Choi, K. S., Seo, J. S., & Nam, B. W. (2004): *The relationships of Internet addiction, depression, and suicidal ideation in adolescents*, Taehan Kanho Hakhoe Chi, 34(1), pp. 102-110.
20. Stojković, Branimir (2002): *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd
21. Stojković, Branimir (2009): *Mreža identiteta*, FPN Godišnjak, II deo: Novinarstvo, komunikologija, kulturologija, str. 353-362.
22. Tapavički Duronjić, Tatjana (2011): *Postmilenijumska generacija u umnoženoj stvarnosti*, Kultura polisa, god. VIII br.16, str. 143-158.
23. Ting-Toomey, Stella (1999): *Communicating Across Cultures*, The Guilford Press, New Yourk/London
24. Fernbak, Džen (2001): *Pojedinac u kolektivu: virtuelna ideologija i realizacija kolektivnih principa*, u knjizi Virtuelna kultura, ur. Stiven Džouns, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 61-91.
25. Horrigan, J. B. (2001): *Online communities: Networks that nurture long-distance relationships and local ties,* Pew Internet and American Life Project, http://www.pewinternet.org/files/oldmedia/Files/Reports/2001/PIP_Communities_Report.pdf.pdf (posećeno 28.07. 2016.)
26. Džouns, Stiven (2001): *Internet i njegovo društveno okruženje*, u knjizi Virtuelna kultura, ur. Stiven Džouns, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 17-61.

VIRTUAL COMMUNITIES:

Denotation of significance in the online space

Summary: Technological development of media caused a change in the perception of the traditional understanding of the community and, in general, in the ways of interaction among people. With the elimination of spatial and temporal barriers, the new media (primarily the Internet) have become places that bring together individuals from all over the world, offering them, until recently, unthinkable connectivity options and creating a sense of belonging. The complexity of the communication relationships in contemporary mediatized world is further complicated when we take into account the interactions realized among the members of different virtual communities. Despite the criticism and resistance of some authors that the term "community" be preserved from the modern transformation, the theory must go in line with the dynamic development of society and revise concepts once they no longer correspond to the current status and do not reflect the reality of social practices. As much as the immense cyberspace eludes definition, the fact is that while "traveling" cyber highways, internet users also interact, get to know each other, build connections, and for them, the sense of belonging to a cyber group is realistic, even though it is defined in terms of the space that we call virtual. The question of the strength of connections made in the virtual space and the comparison with social connections in real life, as well as the questions concerning the influence of online activities to offline (in)activity are a subject of many research endeavors, aimed at demystifying the part of human life which moves from the real world into the virtual world. The answers are sometimes extreme, from utopian to completely dystopian. However, the aim of this paper is not to analyze online worlds in terms of control and restrictions, which have become unquestionable based on day-to-day situations and experience; the aim of this paper will be to analyze the importance of forming virtual communities, mainly from the perspective of the members of those communities, and the possibilities of their interaction, which may also be positive or negative. Online communities are in constant interaction, which may be harmless just like those communities, but it

can also have serious consequences which are initiated by offline events or which are moved from online to offline space. The ambivalence of such interaction is shown in this paper through the analysis of contemporary examples of communication among virtual communities: regional Facebook groups, Anonymous and ISIS, as well as the users of social network Facebook. Virtual conflicts may not be an entirely new phenomenon, but endless possibilities for the formation and operation of virtual communities more than ever influence the social practices in the offline world.

Key words: new media, internet, interaction, virtual communities

ЈАСНА ЂОРЂЕВИЋ*
Факултет за културу и медије
Београд

УДК 316.74:7
Монографска студија
Примљен: 25.08.2016
Одобрен: 22.09.2016
Страна: 575-593

ФИЛМ НА СПИСАТЕЉСКОМ ГРОБЉУ
(Наратолошка анализа романа и филма „Велики Гетсби“)

„Када ти дође да некоме судиш, сети се да
није свим људима на овом свету живот ишао наруку као теби.“
(Ф. Скот Фицџералд, „Велики Гетсби“)

Сажетак: Када је 1925. године објавио своје најпознатије дело „Велики Гетсби“, Френсис Скот Фицџералд вероватно није могао ни да претпостави да ће управо овај роман постати једно од најзначајнијих уметничких сведочанстава двадесетих година XX века. Као прави модернистички роман, „Велики Гетсби“ својом фабулом од почетка до самог краја наглашава сву лепоту ишчекивања, корачања ка циљу, али и пораз који прати процес досезања „треперавог зеленог светла у даљини“, централне тачке овог романа. Управо је та неизвесност ишчекивања неузвраћене и давно изгубљене љубави, али и драматичност тога доба, била привлачна и филмским стваралоцима који су одлучили да по овом роману сниме филм – један 1974, а други 2013. године. У овом раду, осим наратолошкој анализи романа „Велики Гетсби“, посебна пажња биће посвећена компаративном приступу једном од највећих романа светске књижевности и његовој филмској адаптацији, снимљеној 2013. године, и скицирању „мапе читања“ у којој се филмска и књижевна димензија дела додирују и преплићу.

Кључне речи: Велики Гетсби, Ф. Скот Фицџералд, наратологија, интертекстуалност, филм, књижевност, роман

Мало која реченица може да опише суштину једног романа на начин на који је то у делу „Велики Гетсби“ Фицџералд (F. Scott Fitzgerald) учинио саветом који је наратор добио од оца, а који је наведен у уводном делу књиге. Управо ће ова, на први поглед једна у низу порука које је аутор уткао у роман „Велики Гетсби“, обележити његову радњу од почетка до самог краја. Уколико се осврнемо на комплетну фабулу, можемо рећи да Фицџералд не би погрешио ни да је исту поруку уврстио у завршни део романа који је обележио светску књижевност и који се сматра веродостојним портретом бурних двадесетих година прошлог века.

* j.djordjevic@naisbitt.edu.rs; 062/36-88-76

Као припадник тзв. изгубљене генерације, заједно са Хемингвејем (Hemingwey), Фокнером (Faulkner) и Елиотом (Elliott), Фицџералд је целог свог живота био сањар, али је упркос томе поседовао несвакидашњу способност не само да буде припадник високог друштва које је описивао, већ и пажљиви посматрач и његов притајени критичар. И сам сведок бурног историјског периода окарактерисаног као „Доба џеза“, Фицџералд је у свом најпознатијем роману веродостојно приказао декаденцију америчког друштва у послератном периоду, али и трагичан живот главног јунака Џеја Гетсбија (Jay Gatsby), који су обележили сиромаштво, жеља за богатством – која ће му се и остварити – и велика љубав због које ће, на крају, настрадати.

Своју прву филмску адаптацију Фицџералдов роман добија 1974. године захваљујући Џеку Клејтону (Jack Clayton) и Френсису Форду Кополи (Francis Ford Coppola). Главне улоге тумачили су Роберт Редфорд (Robert Redford), Мија Фароу (Mia Farrow) и Брус Дерн (Bruce Dern). Скоро 40 година касније, гламур, раскош, разврат и критика „Доба џеза“ добили су још једну филмску адаптацију. Потписује је редитељ Баз Лурман (Baz Luhrmann), док је улога „главног губитника“, Џеја Гетсбија, припала глумцу Леонарду Дикаприју (Leonardo DiCaprio). [1]

Кроз наратолошки приступ, ослањајући се на методе теорије приповедних текстова, интертекстуалности, односа између уметности, тј. односа књижевности и филма, овај рад бавиће се упоредном анализом романа „Велики Гетсби“ и истоименог филмског остварења снимљеног 2013. године.

Текст, прича и фабула – три нивоа наратолошке основе текста

Да бисмо могли говорити о структури романа „Велики Гетсби“, неопходно је да на почетку компаративно приступимо појмовима *текст*, *прича* и *фабула*, и да их што прецизније одредимо.

Наратологија је грана науке о књижевности која је произашла из структурализма. Можемо је одредити као дисциплину засновану на структуралистичкој анализи текста који о нечему приповеда, а која настоји да открије неку врсту граматике књижевних поступака у наративном тексту (Речник књижевних термина, 2001: 499).

Наратологија проучава приповедне текстове. Ако се узме у обзир да се под појмом *текст* подразумева једна, структурално гледано, завршена целина

[1] Једно од најзначајнијих дела америчке и светске књижевности преточено је, 2015. године, и у позоришну форму, захваљујући Христу Бојчевом. Познати бугарски драматичар пронашао је театарски кључ за причање велике приче, који је притом дијаметрално супротан оном који имају поменути филмски сценарији. Бојчев у позоришној представи, која се налази на репертоару земунског театра и опере „Мадленијанум“, разгрће атрактивност масовних и скупих забава које је Гетсби приређивао у време прохибиције, и долази до снажног упоришта за своју драму у Фицџералдовој, пре свега, антиратној љубавној причи о вези између Гетсбија и његове Дејзи. Глумачку екипу у „Мадленијануму“ предводи Иван Босиљчић као Џеј Гетсби, док остале улоге тумаче Тамара Алексић, Љубомир Булајић, Милош Тимотијевић и др. Редитељ је Ана Радивојевић.

језичких знакова, коју треба разликовати од реченице (фразе, синтагме) и параграфа (типографске јединице која се састоји од више јединица), *приповедни текст* можемо окарактерисати као „текст у којем једна инстанца прича причу“ (Бал, 2000: 11). Он може бити истоветан са записом једне речи, реченицом или књигом. Стога и предмет проучавања наратологије може бити роман, новела, репортажа, историографски текст, тј. „сваки текст, усмени или писани, уколико се у њему прича нека прича“ (Лешић, 2008: 250). Другим речима, наратологију занима само причање, и то као врста дискурса, а не као облик људског понашања (Исто).

У наратологији можемо разликовати три слоја наративних текстова: фабулу, наратив и текст или дискурс.

Фабула се може дефинисати као ток догађаја поређаних по одређеном редоследу. Фабула је оно о чему се прича, дакле „низ догађаја у које су уплетене неке личности и који у том низу имају почетак и крај“ (Лешић, 2008: 252). Стога је време од неизмерне важности за ток фабуле и мора се описати. Догађаји се увек негде одигравају, без обзира на то да ли је то место стварно или измишљено. Из тога произилази да су догађаји, актери, време и место главни материјал који сачињава сваку фабулу.

Фабула је, другим речима, апстракт који можемо извести из наративног текста и препричати, „наративна схема која се налази у основи наративног текста, али која у њему доживљава различите трансформације“ (Исто).

Прича је на одређени начин презентована фабула, односно на одређени начин презентована серија логично и хронолошки међусобно повезаних догађаја, који су проузроковани или трпе од стране актера. *Догађај* је прелаз из једног у друго стање, док су *актери* инстанце које усмеравају радњу. *Вршити радњу* значи проузроковати неки догађај. Самим тим, тврдња да је приповедни текст онај у коме се прича прича води нас до закључка да текст није прича. Разлика између *приче* и *фабуле* заснована је на „разлици између следа догађаја и начина на који су ти догађаји представљени“ (Бал, 2000: 12).

Када је фабула конституисана у причу, она још увек не представља текст. Приповедни текст је прича исказана језичким знацима, док језичке знакове производи личност која приповеда. Међутим, то није писац, већ фиктивни говорник којем писац даје реч, односно *приповедач* или *наратор.* Зато је у сваком тексту неопходно утврдити ко има реч.

Приповедач или *наратор* се у „Речнику књижевних термина“ дефинише као писац наративних прозних дела – новела, романа и приповетки; лик који излаже радњу у целини (2001: 648). Ипак, у наратологији се наратор строго разликује од оног који пише причу, тј. од аутора. За разлику од аутора, који претходи тексту, наратор је саставни део текста.

Важан аспект у сваком приповедном тексту јесу и делови који не износе догађаје, већ мишљење о нечему. Реч је о деловима који се односе на оно што није у директној вези са догађајима – опис неког лица, места. Тако се може посматрати *шта* је изречено у тексту, а онда остаје питање *како* се то исказује.

Наратив представља посебну конструкцију засновану на фабуларној схеми (Лешић, 2008: 252) То је преуређена и другачије структурисана фабула, па су му самим тим својствени различити поступци „временског премјештања“. Најједноставније речено, наратив подразумева начин на који неко (наратор) некоме (читаоцу или слушаоцу) излаже причу.

Текст је, још од античких времена, од Аристотелове (Aristotle) „Поетике“, деоница писаног (али и изговореног) језика с одређеном комуникативном функцијом. Многи теоретичари бавили су се тражењем одговора на питање од којих је елемената састављен текст; према Лешићу, реч је о „цјеловитом, потпуном и кохерентном скупу језичких знакова којим је реализован наратив“ (2008: 254). У текстологији се текст дефинише као „графичка фиксација језичко-акустичког слоја дела“, последњи важећи језички облик који је делу дао аутор у резултату стваралачког процеса. Одређујући текст као „језички израз мисли аутора“, Лихачов (Likhachov) је наглашавао свестан однос аутора према тексту (Речник књижевних термина, 2001: 844).

Неки савремени теоретичари, попут Цветана Тодорова (Tzvetan Todorov), језичку структуру наратива називају *дискурс*. Међутим, за разлику од *приче*, која подразумева догађаје, личности, амбијент, као и њихов распоред, *дискурс* је „средство којим се та садржина (тј. оно о чему се прича) комуницира“ (Лешић, 2008: 254). За чувеног лингвисту Дејвида Кристала (David Crystal), *дискурс* означава непрекинути одломак језика који је већи од реченице (1999:69). У најширем значењу, *дискурс* означава разговор или конверзацију, односно језик у употреби, социјално конституализовани језик (Социолошки речник, 2007: 86). Посматрано из угла структурализма, постструктурализма и социолингвистике, дискурс можемо схватити као један од кључних операционалних појмова у интерпретирању друштвеног живота. Тиме се пажња посвећује не само наратору, већ и ономе коме се наратор обраћа, а који је на различите начине укључен у наративни текст.

Интертекстуални односи и значења

Термин *интертекстуалност* означава однос између два текста, тј. приступ или модел обликовања текста тако да његова суштина кореспондира са другим текстовима и упућује читаоца на њих. Прожимање текстова се може одвијати у два правца: може означавати мотиве које је у свој текст неки аутор *свесно унео* из неког другог дела, или цитате и мотиве неког другог текста које у тексту који перципира и анализира *препознаје* читалац (Петровић, 2007: 13).

Термин потиче од постструктуралистичке теоретичарке Јулије Кристеве (Julia Kristeva), за коју је интертекстуални карактер једног текста на делу „сваки пут када уочимо да одређено значење у тексту не долази директно од аутора и бива упућено читаоцу, већ је аутор само медијатор (проводник) одређеног кода који долази из простора ван самог дела и ван самог аутора“ (Исто). Интертекстуалност се, дакле, заснива на претпоставци да се можемо изражавати једино користећи речи и облике који су нам већ доступни. Зато и дела најори-

гиналнијих аутора настају ослањајући се на стваралаштво њихових претходника.

Стога, када говоримо о интертекстуалности као оквиру кроз који анализирамо неко дело, можемо прихватити идеју Ролана Барта (Roland Barthes) да значење у књижевном делу не треба тражити у њему колико у реципијенту дела и његовом асоцијативном хоризонту.

За Ајвона Ричардса (Yvonne Richardson) уметничко дело представља низ међусобно повезаних знакова који своје значење и вредност остварују тек у процесу нашег реаговања на њих. Дакле, природа и вредност уметности су непосредно зависни од човекове свести, његове имагинације и способности да уметност оживи као облик људске акције и деловања.

Успенски (Uspensky), с друге стране, истиче да ако разматрамо – са становишта процеса комуникације – уметничко дело као неко саопштење, аутора као пошиљаоца тога саопштења и читаоца (гледаоца) као адресата коме се саопштење шаље, можемо разликовати тачку гледања аутора (пошиљаоца), тачку гледања читаоца или слушаоца (адресата) и тачку гледања описаног лика или представљене фигуре (Велек, 1978: 192).

Стога, текст који се поима као интертекст није „пасивни медиј комуникације“ нити (прозно, неутрално, невино) место презентације садржаја (приче). Реч је о „значењском процесу чији су елементи, ефекти и функције (а не претходећи извори): означења, субјекти, аутори, интерпретације, читаоци, други текстови“ (Петровић, 2010: 480).

Интертекстуалним се, дакле, назива значењски однос два текста или више текстова, однос текста и визуелног уметничког дела или било ког људског продукта и језичких и семиотичких система (природног језика, књижевности, филозофије, идеологије, сликарства).

Према структуралистичким теоријама, текст је значењски склоп фиксиран знацима, супротстављен вантекстуалним структурама. Дакле, тексту је својствена „унутрашња организација која га преображава у структуралну целину надређену појединачним знацима“. Њега, по Шуваковићу, одређују „значењска аутономија, структурална целовитост и затвореност у односу на друге облике изражавања“ (1999: 129).

На основу Деридине (Derrida) тезе да један текст настаје из других текстова (концепт интертекстуалности) и из става да елемент-знак смештањем у текст добија другачија значења од оних која је примарно или у другим текстовима имао, може се истаћи да текст представља облик отвореног продуковања значења.

Проширењем појма на визуелна уметничка дела, текст се не дефинише као објект, већ као отворени простор трансформације, реинтерпретације, продукције и размене значења између визуелног објекта (слике, фотографије, скулптуре, филма) и читаоца или посматрача. У интертекстуално-визуелна уметничка дела спадају слике, колажи, фотографије, филмови, објекти и амбијенти настали интертекстуалним повезивањем речи и слика у интегралну визуелну и значењску целину.

Када је реч о интертекстуалности филмских жанрова, а самим тим и питању жанровских односа, не може се изоставити приступ Жерара Женета (Gérard Genette), који он назива транстекстуалност. Појмом транстекстуалност Женет обухвата све што један текст доводи у везу са другим текстовима.

У склопу транстекстуалних односа Женет издваја *паратекстуалност* (однос текста према његовом спољном контексту – наслов, предговор...), *интертекстуалност* (присуство једног текста у другом помоћу цитата и алузија), *хипертекстуалност* (односе подражавања и обрада између два текста или између неког текста и неког стила), *метатекстуалност* (однос текста и коментара тога текста) и *архитекстуалност* (однос укључења који спаја сваки текст са његовим архитекстом). Ови односи се међусобно не искључују (Моан, 2006: 48).

Међутим, у анализи филмских жанрова преовлађује проучавање интертекстуалних односа, о чему сведоче одређења филмских жанрова која нуде Ален и Гомери (Allen and Gomery). Они жанр сагледавају као „филмски интертекстуални систем“, „интертекстуалну позадину која одређује гледаочева очекивања“ (Исто, 49).

С друге стране, Кристијан Мец (Christian Metz), који филм види као „језик без језика“, у коме владају кодови чији изражај замењује језик који се не може наћи, приликом жанровског одређења разликује три врсте кодова:

- неспецифичне, тематске и културне кодове који нису типично кинематографски јер постоје и у другим означитељским производима;
- опште кинематографске кодове, који припадају кинематографији и који су заиста или практично заједнички за све филмове (кодови монтаже, кодови покрета камере, кодови интерпункције, итд.);
- појединачне кинематографске кодове који припадају кинематографији али се јављају само у неким групама филмова.

Важно је истаћи и то да, иако филм најчешће користи све три врсте кодова, његову припадност некој врсти одређују „појединачни кинематографски кодови“ (*Metz*, 1964. према Моан, 2006: 50).

Односи међу уметностима: књижевност и филм

Као што свако појединачно уметничко дело не постоји само за себе, већ се налази у окружењу других уметничких дела, и као што, како је утврдио још Аристотел, све уметности подражавају, тако се многа уметничка дела налазе у некој, мањој или удаљеној вези са делима свих других уметности. Недавно преминули романсијер и теоретичар Умберто Еко (Umberto Eco), у делу „Не надајте се да ћете се ускоро решити књига“ (2011), каже како „нема ничег оригиналнијег од оног што је већ било објављено“, док Фредерик Џејмсон (Frederic Jameson), у књизи „Политичко несвесно: приповедач као друштвено-симболички чин“ (1984), пише како „текстови готово увек излазе пред нас као нешто већ прочитано; ми их примамо као наталожене слојеве ранијих интер-

претација“. Тако се једно уметничко дело може формално појавити као повод, подстицај или непосредни покретач за настанак уметничког дела друге врсте. Та врста узајамног односа међу уметностима може помоћи рецепцију и успех једног уметничког дела, јер се тиме већ обликован садржај нуди пажњи другог уметника. Управо је познатост и признатост једног дела подстицај за стварање дела неке друге уметности исте или сродне тематике, у истој или различитој грани стваралаштва.

Када говоримо о односу филма и књижевности, можемо приметити да се управо у књижевности најчешће тражи и налази основа, повод или материјал за стварање једног филма. „Филм тражи материјал да би искористио своја *језичка* својства и могућности. Књижевност је за њега најбогатији извор тога материјала“ (Ејхенбаум, 1972: 148).

Термин књижевност (од речи *књига*, која је и сама метонимијски употребљавана у значењу изведенице *књижевност*) код нас на снагу ступа средином XIX века, као превод стране речи *литература*, која до данас остаје њен најближи синоним. На питање „Шта је књижевност?“, сликовито објашњење дао је Стојан Новаковић 1870. године: „Она је фотограф и филозоф времена свога. И докле год то није – није књижевност. А докле год је својина једне класе – не може потпуно постати ни фотограф ни филозоф времена свога. Она је, даље, пророк будућих стаза живота, као што је приповедач прошастих, она је трудбеник око послова наших, као што нас не оставља ни у слободне часе наше“ (Речник књижевних термина).

Уколико ову мисао Стојана Новаковића посматрамо из другог угла, можемо рећи да књижевност, као један облик уметности, представља „чаробно огледало кроз које човек ускаче у један други свет – свет снова“ (Бабац, 2009: 7).

Она, истиче Бабац, не поставља питања, нити понавља оно што је у стварности. Она је створена да збуњује и потврђује све оно што је у човеку најгоре и најбоље, његове снове и надања.

Филмски спектакл, с друге стране, представља форму естетске поруке која је својствена филму као масовном медију, и његовим експресивним могућностима које су засноване на коришћењу „језика филма“, али и „језика“ свих шест уметности које су претходиле филмској уметности, између осталих и књижевности. „Догађај, био он стваран или измишљен, интерпретира се у просторно-временској равни у којој га је у реалном животу немогуће сагледати, а семиотички спектар обогаћује његово семантичко поље и чини да филм буде првенствено естетска порука“ (Милетић, 2012: 367).

У складу са претходно наведеним, а говорећи о односу књижевности и филма, не можемо не уважити мисао Бориса Ејхенбаума (Boris Eikhenbaum) који у свом делу „Књижевност“ наводи да „пред лицем филма, књижевности предстоји да поново упозна своја средства“ (1972: 152). С тим у везу можемо довести и опаску Милана Дамњановића који истиче да је „филм постао оно што се као идеал звало *целокупно уметничко дело*“ (1985: 9). Дамњановић сматра да филм формално може обухватати многе друге уметничке феномене,

посебно књижевне, музичке и ликовне. Међутим, филм је још више постао „тотална уметност“ због тога што, осим уметничких феномена, обухвата и научне и филозофске идеје, али и друге вредности нашег живота у култури.

Разлика између филма и књижевности је у томе што се у књижевности реч налази и у зачетку, и у исходишту, али и између њих. „Приповедач је тај који прави битан корак ка приближавању радње читаоцу, једном роману који ће се непосредно одвијати пред његовим очима“ (Штерлеман, 2015: 106). С друге стране, приповедање „исте“ приче књижевним и језиком филма може бити другачије схваћено управо због интенције редитеља филма која, макар и ненамерно, може бити потпуно другачија од оне коју је имао сам аутор дела. Стога је књижевност у биоскопу појава сасвим другог реда.

Сваки редитељ, стварајући филм на основу неког романа, мора знати које је елементе могуће успешно пренети из књижевног дела у филм. С друге стране, он мора имати на уму и факторе који нису условљени романом, а који свакако имају утицај на филмски сценарио. Том приликом, редитељ се сусреће са правим изазовом, јер елементи које он „преноси“ из књижевног у филмски језик трпе промене током читавог процеса трансформације. Чак су и дијалози – неизоставни како у књижевном, тако и у филмском делу – склони промени, а на њих највећи утицај имају глумци који својом интонацијом, брзином говорења, паузама, умногоме утичу на коначни резултат и утисак који ће оставити код публике.

Борис Ејхенбаум сматра да се тајна крије у томе што „биоскоп није просто фотографија која се креће, већ нарочити језик фотогеничности“. Тај језик, каже он, не материјализује књижевност, већ се добија нешто што је веома приближно сну: „приближава се лице, ви видите неке очи, затим неке руке, све нестаје, друго лице, прозор, улица, итд.“ (1972: 146).

Разлику између филмског и књижевног дела треба видети и у начину на који читаоци односно гледаоци перципирају одређено дело. Док литература захтева садејство читаоца, живи рад његове фантазије, и притом читалац сам одређује ритам читања, у филму нема места за такву активност гледаоца, јер је он сам „подређен ритму филмског тока ствари и нема праву слободу фантазирања“ (Дамњановић, 1985: 46).

Стога, када говоримо о филмском језику, односно о језику филма као уметности, исти можемо посматрати са два различита аспекта. Први приступ односи се на језик као систем знакова у свакодневном ваннаучном, научном и уметничком говору. Реч је о језику као о човековој природи која се вишеструко и на различите начине изражава у филму. С друге стране, можемо говорити о језику самих филмских слика, у ком је првобитно схваћен језик саставни део целине која сама по себи није језичка, или која представља језик у другом смислу те речи (Исто, 10).

Уколико посматрамо филм као уметност (новије комуниколошке теорије третирају филм и као снажно средство комуникације, односно медиј масовног комуницирања), можемо рећи да је он, у суштини, „низ парчади динамичног простор/времена, организованих по одређеним условностима специфичног

језика медијума“ (Бабац, 2009: 9). Он се састоји од организованих кадрова који су измонтирани, а чији су ликовно-динамички и садржински квалитети у стварности међусобно неспојиви. И Сергеј Ајзенштајн (Sergei Eisenstein) истиче да је тачно да се у пракси један филм разбија на посебне епизоде, али и да су све те епизоде само делови једне идејне, композиционе и стилске целине. „Уметност филма се не састоји у 'чудном' кадрирању или у снимању из неочекиваног угла. Уметност настаје када је сваки фрагмент филма органски део једне органски смишљене целине“ (Ајзенштајн, 1964: 100).

Међутим, постоје и аутори који нису с одобравањем гледали на однос између књижевне и филмске уметности.

Жак Буржоа (Jacques Bourgeois) је, на пример, анализирајући сродност романа „У трагању за изгубљеним временом“ са филмским изражајним средствима, истакао да праве препреке у филмским адаптацијама нису естетске природе. Како истиче, оне се не односе на филм као уметност, већ на филм као социолошку чињеницу и индустрију. „Драма адаптације је у ствари драма вулгаризације“, истиче Буржоа.

Андре Базен (André Bazin) такође истиче да је апсурдно згражавати се над деградирањем књижевних ремек-дела на екрану, бар у име књижевности. Он сматра да „ма како приближне биле адаптације, оне не могу да науде оригиналу код оне мањине која га познаје и цени; а што се тиче незналица, они ће се или задовољити филмом, који сигурно није гори од других, или ће пожелети да упознају и оригинал, а то је само добитак за књижевност“ (1967: 11). Базен, томе у прилог, истиче и статистику издавача по којој је примећен нагли скок продаје књижевних дела после појаве филмске адаптације.

Роман, сматра он, има језик а не слику као сопствено средство изражавања, и његово *усамљеничко дејство* није исто као и дејство филма на масу у биоскопским дворанама. Међутим, управо те разлике у естетским структурама Базен истиче као додатни мотив за већу инвентивност и машту филмског стваралаца који тежи успостављању сличности. "Из истих оних разлога због којих буквални превод ништа не вреди и због којих нам сувише слободан превод изгледа за осуду, добра адаптација треба да да суштину и слова и духа дела“, закључује Базен (Исто, 13).

Симор Четмен (Seymour Chatman) је у својој књизи „Прича и обрада“ с правом констатовао да „филм може лако – а то рутински и чини – да представи ликове а да не изрази садржину њихових мисли“ (*Chatman*, 1978. према Дојчиновић-Нешић, 2006: 65-66). Овим је он желео да укаже на чињеницу да се у филму ретко користи унутрашњи монолог као начин изражавања унутрашњег света ликова.

Управо из тог разлога Четмен преносивост дискурса – који сматра обликом наративног израза – из једног у други медиј (у овом случају из књижевности у филм), одваја од естетског доживљаја који се збива у самом посматрачу. Тиме се и питање о способности филма да пренесе унутрашња збивања „може поставити и као питање о томе како та веза делује у уму посматрача који је истовремено и читалац екранизованог дела“ (Исто, 66).

Ипак, на крају овог теоријског разматрања односа између филма и других уметности изгледа сасвим јасно да „филм има на дохват руке безбројне симболе за емоције које до сада нису успеле да буду изражене, ... /за/ некакав тајни језик који осећамо и видимо, али којим никад не говоримо“ (Вирџинија Вулф).

Прилог наратолошкој анализи романа „Велики Гетсби“

Године које је Френсис Скот Фицџералд описао у роману „Велики Гетсби“ и године у којима је и сам живео, познате су као „луде двадесете“, „бучне двадесете“ или, како их је сам назвао, „ера џеза“. Реч је о годинама које су, ма колико биле бурне, бучне, немарне, окренуте забави, лаком животу па и разврату, заправо биле године након Првог светског рата или Великог рата, како се ово раздобље често назива у историјским и белетристичким књигама, па тако и у роману Александра Гаталице, награђеном 2013. Ниновом наградом.

Једна од ауторки књиге „Америчко друштво између реалности и сна“, Светлана Велимирац, бавећи се елементима историјског у роману „Велики Гетсби“ исправно је приметила да је „Велики рат“, који је однео милионске жртве, донео „велике промене у послератном периоду и створио велике појединце, са најразличитијим значењима речи *велики*“. Један од тих великих свакако је и Гетсби (Велимирац – Мандић Ивковић, 2009: 7).

Учествовање Америке у Првом светском рату и његове последице оставиле су неизбрисив траг на послератно друштво. Обележиле су га разочарење које је владало међу грађанством, нове моралне норме, хедонизам, али и борба за права појединих друштвених група које су до пре рата биле маргинализоване, те не чуди што су писци тога доба имали много нових тема и нових циљева. Двадесете године двадесетог века биле су схватане као ера нових могућности, што је очигледно у Фицџералдовим књигама, па и у роману „Велики Гетсби“.

Радњу овог романа Фицџералд је сместио у 1922. годину и он представља критички осврт на друштво тога доба. Реч је о годинама које су обележили звук џеза помешан са звуком сирена тек купљених аутомобила. „Моралне норме су нестајале у диму цигарета тек стасалих дама, алкохол је био привлачнији него икад“ (Исто, 12), а након свега тога уследио је прави економски крах. Опијени жељом да живе живот пуним плућима, учесници овог доба нису били заинтересовани да се запитају о дубљем смислу таквог начина живота.

Зато и не чуди што је, када је 1925. године објављен, роман „Велики Гетсби“ изазвао оштре критике читалачке публике, док доминантан став критичара тога доба може да се ослика новинским насловом – „Фицџералдов најновији фијаско“. Међутим, то није умањило чињеницу коју је истакао Бруколи (Bruccoli), а која овај роман чини великим остварењем америчке и светске књижевности. Та оцена изреком гласи да је „Велики Гетсби“ – „велико дело фикције са карактеристичним америчким квалитетом, и да је Џејмс Гец/Џеј

Гетсби велики амерички лик“ (*Bruccoli*, 1992. према Велимирац – Мандић Ивковић, 2009: 13).

Он је, истиче Бруколи, Американац који је самог себе створио. Американац који целог свог живота верује у амерички сан о успеху и на крају га остварује, али никада потпуно, јер га тај сан на крају изда. Стога и епитет *велики* у његовом имену звучи иронијски, јер се та величина мери само јачином његове спремности да постигне зацртане циљеве.

Иако је роман „Велики Гетсби“ својим садржајем у извесној мери мелодраматичан, он је, ироничним приступом аутора и избором наратора, добио своју праву форму. У причу о Великом Гетсбију уводи нас Ник Каравеј (Nick Carraway), наратор и један од главних актера овог романа који је сведок трагичне судбине његовог главног јунака. Реч је дакле о приповедачу везаном за лик, како се у наратологији назива приповедач чије је „ја“ идентично лику из приче коју приповеда. „Приповедно *ја* може искључиво приповедати; он или она може истовремено опажати; или се појавити као актер“ (Бал, 2000: 28).

Да је Ник Каравеј прави представник свога доба, види се већ на почетку романа, када нам се, кроз причу о својој породици, представља:

> „Чланови моје породице, угледни и имућни људи, већ три генерације живе у граду на Средњем западу. Каравејеви су нешто попут клана; предање каже да потичемо од војвода од Баклуа, али истински родоначелник моје лозе био је дедин брат, који је дошао овамо 1851, послао заменика у Грађански рат и отворио велепродају гвожђарске робе, коју мој отац и данас води“ (Фицџералд, 2013: 9).

Причом о свом пореклу које је за многе дискутабилно, Ник нас уводи у причу о друштву које је обележило прве деценије двадесетог века.

И простор у коме се радња овог романа одвија има значајну симболику. Бал подсећа да простори у причама функционишу најчешће на два начина. На једној страни, они су само оквир, место дешавања. Ипак, у већини случајева простор бива функционализован, а неретко постаје објекат презентације. „Више него место дешавања, простор постаје *место које делује*. Има утицаја на фабулу и фабула постаје предодређена презентацији простора“ (Бал, 2000: 113).

Управо је то случај са Ист и Вест Егом, местима у којима се одвија радња овог романа, измишљеним њујоршким острвима која се у „Великом Гетсбију“ користе симболично, јер замењују места Грејт Нек Вилиџ на Лонг Ајленду (Вест Ег) и отменији Порт Вашингтон, с друге стране теснаца Лонг Ајленда.

Најбољи опис Вест Ега у роману добијамо управо у сећањима Ника Каравеја:

> „Вест Ег се још нарочито значајно истиче у неким мојим фатазмагоричним сновима. Видим га као ноћну сцену коју је могао насликати и Ел Греко; стотину кућа, у исти мах и обичних и гротескних, како згурене вребају под натмуреним небом и месецом без сјаја. У предњем плану четворица озбиљних мушкараца у свечаним оделима иду тротоаром с носилима на којима лежи пијана жена у вечерњој хаљи-

ни. Рука јој, пребачена преко ивице, светлуца леденим сјајем дијаманата. Мушкарци улазе у двориште једне куће, туробно као да улазе у гробље, али кућа је погрешна. И нико не зна име те жене, и нико за то не мари“ (Фицџералд, 2013: 130).

Дакле, ВестЕг представља симбол декадентности двадесетих година двадесетог века и стециште полусвета из шоу-бизниса, људи којима је стало само до јевтине забаве и који не гаје пријатељска осећања једни према другима. Још један опис, овога пута представљен као Дејзин утисак, може сликовито описати тадашњи друштвени миље:

„Била је ужаснута Вест Егом, тим нарочитим *местом* које је Бродвеј зачео у једном рибарском селу Лонг Ајленда – била је ужаснута његовом нескривеном сировом силом која је нагризала старе еуфемизме, и исувише наметљивом судбином која је гонила становнике на пречицу од ничега ка нечему. Она је управо у оној једноставности, коју није могла разумети, видела нешто страшно“ (Фицџералд, 2013: 130).

Још једно значајно место у роману „Велики Гетсби“, које у историјским списима заиста и постоји, назива се Долина пепела. Као јак симбол, она оличава праву моралну и друштвену пустош тога времена, а у исто време, границу старе и нове Америке. Оне Америке у којој с једне стране живе стари, а с друге нови богаташи.

Фицџералд нас, даље, уводи у перспективу из које ћемо посматрати целу причу, а која такође представља веома значајан елемент у књижевности. Реч је о начину манипулисања фабулом, који се не огледа само кроз конкретно претварање актера у ликове и места у специфичне просторе са симболичким значењима и односима. „Тачка гледишта са које се елементи фабуле презентују јесте од одлучујућег значаја за виђење које је читаоцу понуђено, као и за значење које ће читалац изабрати за фабулу“ (Бал, 2000: 60).

Осим атмосфером у којој ће се од почетка до краја одвијати сам роман, посредством Ника Каравеја, Фицџералд нас полако упознаје и са ликовима Тома и Дејзи Бјукенон (Tom and Daisy Buchanan) и госпођицом Бејкер (Mrs. Baker), захваљујући којој сазнајемо за мистериозног Гетсбија. У овом делу романа приметан је још један важан наратолошки елемент, а крије се у опису кућа у којима поменути актери живе.

Наиме, добро је познато да у наратологији примери односа између простора и ликова осликавају утицај околине на човека. „Нарочито је кућа, која припада лику, у вези са његовим карактером, начином живота и могућностима“, истиче Бал (Исто, 115). Самим тим, просторна позиција у којој се ликови налазе у одређеном моменту има утицаја и на њихово расположење. То се може видети у начину на који Дејзи, њена пријатељица, али и сам Том Бјукенон, доживљавају простор у ком обитавају. Он је раскошан, уређен по последњој моди, препун послуге и наизглед потпуно величанствен, али у својој суштини дубоко празан, опустошен, стерилан, испуњен самоћом. Баш таква је и кућа Џеја Гетсбија, чији нам опис Фицџералд даје нешто касније у роману, и он најбоље осликава дубоку празнину коју главни јунак носи у срцу.

Књижевност пишу људи, и она је написана о људима и за људе. Међутим, ликови у књижевности само личе на људе, јер су они заправо имитације, фантазије, направљени, папирни људи који имају карактеристике које омогућавају стварање различитих психолошких или идеолошких описа. Зато и не чуди што наратор у једном тренутку истиче: „ја сам један од оних малобројних поштених људи које сам до сада срео“ (Исто, 96).

Управо се такви психолошки описи ликова могу приметити током даљег читања романа, а Фицџералд их је „сакрио“ у именима званица које су редовни посетиоци Гетсбијевих гламурозних забава: Личови – *leeches*, крвопије, пијавице; Честер-Бекерови – *chester beckers*, војска удворица; Ети – *etty*, у сленгу млада глумица-почетница, врло слободног понашања; итд. (Фицџералд, 2013: 75-76).

Баш као и многе приче и романи који су оставили траг у светској књижевности, и роман „Велики Гетсби“ може се донекле сматрати аутобиографским. С обзиром на то да су писци често убедљивији кад пишу о ономе што добро познају[2], тако је и Френсис Скот Фицџералд у овај роман унео неколико преломних догађаја из свог животописа, који се највише осликавају кроз живот његовог главног јунака Џеја Гетсбија, о ком више сазнајемо на свакој следећој страници романа.

Баш као и Гетсби, и Фицџералд је одлучио да учествује у рату као војник, али не из патриотских разлога, већ због бега од проблема и саме чињенице да је у то време било џентлменски бити добровољац.

И његова љубавна прича умногоме подсећа на љубавну причу Џеја Гетсбија и Дејзи Бјукенон, која је „опевана“ у овом роману. Наиме, док је био у кампу за обуку у Алабами, Фицџералд је упознао Зејду Сејр (Zelda Sayre), кћер истакнутог локалног судије, најлепшу и најатрактивнију девојку у граду. Заљубили су се и верили, али услед несрећног следа догађаја, њихова веридба бива раскинута. Баш као и Гетсби, Фицџералд одлучује да успе у материјалном свету и на тај начин освоји њену љубав, што му, за разлику од Гетсбија, полази за руком. Фицџералд се Зејдом оженио 1920. године.

Посматрано са историјског аспекта, Фицџералд у овом роману у великој мери пише и о својим савременицима, али и о историјском тренутку чији је сведок и сам био.

Сједињене Америчке Државе се током двадесетих година двадесетог века суочавају са проблемом претеране имиграције, због чега је убрзо завладала ксенофобија, материјализована доношењем оштрог закона о имиграцији. Изолационизам који је владао у америчком друштву овог доба може се приметити и у роману. Имена која се редовно појављују на Гетсбијевим забавама – Ауербах, Шредер, Исмај, Белуга – заправо су гости који нису само непозвани дошли на забаву, већ су непозвани дошли и у Америку. С друге стране, на Менхетну, Ник и Џордан чују „грају неразумљивог језика који узнемирује“. Ако томе додамо и европско презиме *Getz*, које Џеј мења у амерички прихватљивије,

[2] У „Знаковима поред пута“ (2012) Андрић пише да „само пребољене болести могу бити описане и уметнички обрађене“.

Гетсби (Велимирац – Мандић Ивковић, 2009: 17), онда нам до краја постаје јасно зашто се овај роман сматра једним од најбољих уметничких сведочанстава овога доба.

Још један симбол америчког начина живота двадесетих година – мобилност – своју потпуну форму задобија у тренутку када аутомобилска индустрија стиче свог мага – индустријалца Хенрија Форда. За неколико стотина долара, сваки Американац могао је да купи чувени модел Т, а са њим слободу и скоро неограничене могућности да буде бржи од других, па и од живота. Стога је и Гетсбијев аутомобил статусни симбол материјалног богатства који је постигао, а да иронија буде већа, када допусти Дејзи да управља њиме, његов амерички сан постаје главни узрок смрти једне жене. Управо ће та смрт запечатити и судбину главног јунака.

После ратних тензија и напетости, „обрасци понашања су се променили; викторијански морал и уздржаност више нису имали смисла“. Нови начин живота, али и просперитет, омогућили су младима који припадају средњем сталежу да до краја испуне све своје прохтеве, „од слободног изражавања сексуалних жеља до уживања у лудом ритму џеза, који је постао заштитни знак деценије“ (Исто, 19).

Као супротност оваквом стању у друштву, на сцену ступа осамнаести амандман америчког Устава, којим се у САД забрањује производња, продаја и транспорт алкохолних пића (период познатији као „Прохибиција“). Управо је овај амандман широм отворио врата хиљадама тајних барова, тзв. „спикизија“, у којима се алкохол пио више него икада раније. Чак су и жене постале сталне муштерије ових кафића. Оне су, по први пут, без икакве бојазни да ће бити осуђиване, могле да пију и пуше у јавности. Самим тим створено је погодно тле за разне врсте криминалних активности, од кријумчарења алкохола до рекетирања и проституције, које и Фицџералд описује у свом роману. И Гетсбијев новац је очигледно сумњивог порекла, његове криминалне активности држе се под велом тајне, али је сасвим јасно да је он шверцер пића, а можда и много више и горе од тога.

Песимизам и удаљавање од онога што је било типично америчко приметни су у овом роману. Они се најбоље осликавају кроз женске ликове који се ни не труде да мењају тренутно стање ствари, већ га прихватају онаквим какво јесте. Једини изузетак је Џордан Бејкер, прави пример нове, еманциповане жене двадесетих година која је веома самостална, има став и спремна је да се бори за сопствене жеље. Она је спортисткиња која има своју каријеру, љубавнике, популарност; никада се не ослања на мушкарца. Она чак ни својим изгледом не подсећа на крхке жене тога доба, већ одаје утисак особе са снажним карактером.

Насупрот њој стоји Дејзи Бјукенон, главни женски лик, којој је потребан неко ко ће водити рачуна о њој, док јој је једини циљ да се потруди да уз себе има некога ко је у стању да то и чини. Зато не чуди што она, на крају, ипак одлучује да остане са Томом Бјукеноном, човеком који је прави припадник старе аристократије, а који је притом спреман на све само да његов углед не буде нарушен и он не буде стављен на стуб срама.

Љубавна прича Џеја Гетсбија заузима централно место у овом роману. Његов живот обележен је сећањем на Дејзи Бјукенон, док је његов животни пут био усмерен ка томе да је на крају освоји. Зато купује кућу која гледа на њену, посматра са свог дока „трепераву зелену светлост“ која допире одатле, и организује спектакуларне и гламурозне забаве са само једним циљем – да Дејзи доведе у свој дом. На крају ипак бива разочаран када схвати да је сав његов труд пао у воду. Чак и када се одрекне сјаја живота који је због ње живео, до краја остаје незадовољан, у илузији да ће му се Дејзи на крају вратити. У тој илузији трагично страда.

Радећи на роману „Велики Гетсби“, Фицџералд је 1925. године записао: „У томе и јесте сва тежина овог романа – у губитку илузија које дају свету такву боју да Вас није брига да ли су ствари истините или лажне, све док доприносе магичном заносу“ (*Bruccoli*, 1992. према Велимирац – Мандић Ивковић, 2009: 45). Управо љубав Гетсбија према Дејзи потврђује ову тезу.

Покушај анализе филма „Велики Гетсби“ База Лурмана

Прва филмска адаптација романа „Велики Гетсби“ настала је 1974. године. Рађена по сценарију Френсиса Форда Кополе, у режији Џека Клејтона, радња једног од најпопуларнијих америчких романа пренета је на велико платно, док су улоге биле поверене најпознатијим глумачким именима тога доба – Роберту Редфорду, Мији Фароу и Брусу Дерну. Тридесет девет година касније, 2013. године, роман Скота Фицџералда добија нову, модернију филмску адаптацију, рађену у 3Д техници.

Окарактерисан као романтична драма коју је режирао Баз Лурман, овај филм из 2013. пажњу гледалаца привукао је због звучних имена којима су поверене главне улоге – међу њима предњачи име Леонарда Дикаприја – али и због грандиозних најава овог филмског спектакла. Међутим, иако је наишао на позитивне коментаре гледалаца, критика није била благонаклона према овој, модернијој адаптацији чувеног романа, истичући као главне недостатке поклањање пажње тривијалностима и недоследност у праћењу тока радње оригиналног књижевног дела.

Међутим, овакав приступ не треба да чуди, с обзиром на то да је још Андре Базен истакао да је „за жаљење начин на који филм тако често приступа према књижевном благу; али још више из поштовања литературе, јер филмски стваралац може само да добије верношћу“ (Базен, 1967: 11). Базен сматра да, пошто је на много већем ступњу и пошто се обраћа једној релативно образованој публици, роман пружа много сложенију карактеризацију личности, строгост и тананост у релацији садржина-форма, на коју екран није навикао (Исто).

И Рафаела Моан истиче да су у Холивуду „жанрови уједно резултат рационализације производње и ефикасно средство за производњу успешних филмова“, али да упркос томе холивудска рекламна пракса показује да жанровска одредница није увек пожељан маркетиншки аргумент (Моан, 2006: 72).

Она истиче да, као јавно добро, жанр неоспорно олакшава производњу продуценту који треба да жанровски одреди свој филм, али не омогућује и студију да успостави маркетиншку стратегију која ће овај филм издвојити у маси нових филмских продуката. Зато ће приликом рекламирања неког филма студио радије истицати оно што је у филму јединствено, као што су звезде везане уговором, филмски циклуси или ликови који су заштићени ауторским правом.

Управо је оваква логика примењена и на примеру филма „Велики Гетсби“, чији се основни циљ више огледа у жељи за зарадом, него у настојању да се што аутентичније представи велико дело светске књижевности. Акценат је стављен на грандиозност, приказивање разврата и лудости тога доба, а знатно мање на представљање целокупне мизерности „ере џеза“, деградације америчког друштва, а са њом и главног јунака овог романа, Џеја Гетсбија. У прилог томе говори и чињеница да је централни лик филма Ник Каравеј, који се у роману доиста појављује као наратор, али није у првом плану у оној мери у којој је то случај у филмској верзији. Сценариста Крег Пирс (Craig Pearce) дозволио је себи слободу да Каравеја смести у санаторијум у коме му је писање вид терапије, што је аспект на који не можемо наићи у оригиналном делу.

С обзиром на то да „жанр представља простор искуства на коме се граде очекивања гледаоца и на коме се заснива његово разумевање филма“, он увек одређује референтни оквир на коме се неки филм сагледава. Уколико жанровски сагледамо филм „Велики Гетсби“, можемо рећи да је готово сва пажња усмерена ка љубавној причи Џеја Гетсбија и Дејзи Бјукенон, због чега је и сврстан у категорију љубавне драме.

Ако, пак, осветлимо остале аспекте овог филма, који је награђен наградом Оскар, можемо рећи да је Баз Лурман успео да пренесе атмосферу која је владала Њујорком двадесетих година прошлог века, али и да је у неким сегментима претерао. Ипак, не може му се оспорити доследност у приказивању фабуле романа, баш као што се ни глумцима не може замерити начин на који су представили његове главне јунаке. Оно што му се свакако може приговорити јесте недостатак драме која је у роману присутна и готово опипљива у свим кључним сегментима, баш као и изостанак Гетсбијевог оца на крају филма – кључне фигуре којом је Фицџералд, на самом крају романа, показао да је, упркос раскоши у којој је живео, Гетсби у дубини душе био мали, покадшто сасвим обичан, празан и дубоко несрећан човек.

Иако филм не може увек детаљно да описује као књижевност, он ипак може да „сугерише, учини видљивим кроз кадрирање, покрете, камере, глас из позадине или преко симболичких представа“ (Дојчиновић-Нешић, 2006: 67), што је свакако приметно у овом делу, али није довољно уверљиво ни психолошки изнијансирано.

С друге стране, задатак филма јесте да натера публику да се „послужи“, а не да је „разоноћује“. Разонода, тврди Ајзенштајн, није сасвим безопасан појам, јер се иза њега крије конкретан и активан процес. Њу треба схватити као „квантитативног опуномоћеника саме унутарње тематске грађе, а не као квалитативну снагу у ма којем смислу“ (Ајзенштајн, 1964: 93).

Зато он с правом истиче да, док су се производили филмови који су „држали“ гледаоца, није било места разоноди, нити је било времена за досађивање. Данас је, међутим, негде погубљена та „способност *хватања*“. „Изгубљена је вештина прављења филмова који *држе*“ (Исто, 93).

На крају можемо закључити да је преплитање књижевности и филмске уметности у претходном периоду донело много повољних уметничких резултата, важних и за једну и за другу грану стваралаштва; међутим, тај учинак се не може навести као главна одлика филмске адаптације дела „Велики Гетсби“. Холивудски ствараоци су њоме још једном показали да је филм као уметност често изгубљен у вулгарним комерцијалним потребама тржишта, које су му надређене, те да се знатно мање пажње посвећује критичкој анализи историјских и друштвених прилика које су биле главни повод за настанак дела.

Чини се да редитељ Баз Лурман није успео да до краја на велико платно пренесе богатство романа који је екранизовао. Иако филм одликује овом редитељу својствена, неки би казали китњаста естетика, можемо рећи да је Лурман својим стваралаштвом успео да потврди тезу Жака Буржоа по коме је драма адаптације заправо – драма вулгаризације. У процесу прилагођавања или преобликовања једног медија изражавања у други, који није двосмеран, појављује се низ суштинских и техничких ограничења. И сам Ф. С. Фицџералд је, у једној другој прилици, говорио како је холивудска филмска индустрија право – „списатељско гробље“ (Пантовић, 2011: 14). Оно што се, с друге стране, може приписати као заслуга овом филмском остварењу јесте пораст броја читалаца који су купили или барем позајмили роман по коме је филм настао. Они који су роман раније већ читали вероватно су, са жељом да се подсете заборављених детаља, своје старе примерке поново узели у руке.

Насупрот филмском, стоји књижевно стваралаштво, које многи аутори у вредносном смислу стављају изнад других уметности, посебно изнад филма – пре свега због динамичне, наративне природе литературе, која се остварује у медију језика. Техникама монтаже, кадрирањем, зумирањем крупних планова, избором глумаца, фотографијом и другим изванлитерарним и нетекстуалним елементима не могу увек да се изразе сва богатства књижевног дискурса и предности миметичког приповедања, било традиционалног било модернистичког. Роман Скота Фицџералда ће стога бити актуелан и у деценијама које су пред нама, јер је, читаоцима који не морају бити и биоскопски гледаоци, непоновљиво дочарао један део америчке историје и друштва.

Фицџералд је успео да тему о лепоти, новцу и љубави представи у строгом, повремено и у дубоко симболичком оквиру. Новац је у роману, заправо, извор све лепоте и свег зла, док је прича о непоновљивом сањару и варалици Џеју Гетсбију приказ неславног краја заводљивог америчког сна.

Испреплетеност са историјским чињеницама, као и живописне слике друштва тога доба, осветљене тим редоследом (са страница романа на биоскопско платно), приближавају време коме садашњи читалац није био сведок, али му барем омогућавају да на тренутак прошета улицама Њујорка двадесетих година прошлог века. Јер, као што је то сам Фицџералд 1931. године запи-

сао - „Било је то доба чуда, било је то доба уметности, било је то доба претеривања и било је то доба сатире“. А то доба као да није могло добити боље сведочанство од романа „Велики Гетсби“. Истовремено, ова сарадња књижевности и филма даје повода за дубља истраживања интердисциплинарних, естетичких и теоријских аспеката, за утврђивање листе општих и диференцирајућих класификација и типологија, кључних за даљи развој кинематографске и књижевне уметности, које су некад у кооперативном, а често и у конкурентском односу.

Литература:

1. Ajzenštajn, Sergej Mihailovič (1964) *Montaža atrakcija*, Beograd: Nolit
2. Andrić, Ivo (2012) *Znakovi pored puta*, peto izdanje, Zrenjanin: SEZAM BOOK
3. Babac, Marko (2009) *Iza montaže*, Beograd: Megatrend univerzitet
4. Bazen, Andre (1967) *Šta je film? Film i ostale umetnosti*, Beograd: Institut za film
5. Bal, Mieke (2000) *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja*, Beograd: Narodna knjiga – Alfa
6. Bašić, Sonja (1982) *Povijest svjetske književnosti,* knjiga VI, Zagreb: Mladost
7. Velek, Rene, u zborniku *Odnosi među umetnostima – teorijska razmatranja* (1978) Beograd: Nolit
8. Velimirac, Svetlana – Mandić Ivković, Ana (2009) *Američko društvo između realnosti i sna*, Beograd: Student
9. Damnjanović, Milan (1985) *Fenomen film*, Institut za film, Beograd: Univerzitet umetnosti
10. Derrida, Jacques (2007) *Pisanje i razlika,* Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić
11. Dojčinović-Nešić, Biljana (2006) *Gradovi, sobe, portreti*, Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“
12. Ejhenbaum, Boris (1972) *Književnost*, Beograd: Nolit
13. Karijer, Žan-Klod – Eko, Umberto (2011) *Ne nadajte se da ćete se rešiti knjiga*, Kraljevo: Gradac
14. Kristal, Dejvid (1999) *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit
15. Lešić, Zdenko (2008) *Teorija književnosti*, Beograd: Službeni glasnik
16. McFarlane, Brian (1996), *Novel to Film: An Introduction to the Theory of Adaptation*, London: Oxford University Press
17. Miletić, Mirko i Nevena (2012), *Komunikološki leksikon*, Beograd: Megatrend univerzitet
18. Moan, Rafaela (2006), *Filmski žanrovi*, Beograd: Clio
19. Pantović-Stojanović, Bojana (2011), *Pregledni rečnik komparativističke terminologije u književnosti i umetnosti*, Novi Sad: Akademska knjiga
20. Petrović, Miomir (2007/08), *Mitska matrica u medijskim i umetničkim tekstovima (roman, film, drama i slika)*, doktorska disertacija, Univerzitet umetnosti, Beograd
21. Petrović, Miomir (2010), Intertekstualnost i skriveno pismo, *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije* broj 2, god. II, Beograd: Megatrend univerzitet (str. 475-494).
22. *Rečnik književnih termina* (2001), II izdanje, Banjaluka: Romanov
23. *Sociološki rečnik* (2007), Beograd: Zavod za udžbenike
24. Ficdžerald, F. Skot (2013), *Veliki Getsbi*, Beograd: Vulkan

25. Džejmson, Frederik (1984), *Političko nesvesno: Pripovedanje kao društveno-simbolički čin*, Beograd: Rad
26. Šterleman, Ivan (2015): Roman-kinematograf – Francuski novi roman i film, *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije* broj 7, god. VII, Beograd: Megatrend univerzitet, (str. 103-120).
27. Šuvaković, Miško (1999): *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine*, Beograd – Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti – Prometej

Вебографија:

1. Podaci o filmu „Veliki Getsbi“, 24. april 2016, http://www.warnerbros.com/great-gatsby;
2. Link za gledanje filma „Veliki Getsbi“, 12. april 2016, http://putlocker.is/watch-the-great-gatsby-2013-online-free-putlocker.html;
3. Podaci o filmu „Veliki Getsbi“ snimljenom 1974. godine, 15. april 2016, http://www.imdb.com/title/tt0071577/;
4. Kritika filma „Veliki Getsbi“, 24. april 2016, http://www.theguardian.com/film/2013/may/19/great-gatsby-review-philip-french;
5. Podaci o predstavi „Veliki Getsbi“, 15. maj 2016, http://operatheatremadlenianum.com/veliki-getsbi-0.

THE MOVIE ON THE NOVELISTS CEMETERY

(Narratological analysis of the novel and movie „The Great Gatsby“)

Summary: In 1925, when one of the greatest novels of the american literature, „The Great Gatsby“ was published, his author Francis Scott Fitzgerald probably couldn’t even guess that this novel is going to become one of the greatest artistic testimonies of the 1920s. As a realistic, modern novel, „The Great Gatsby“ and its story are presenting the beauty of expecting, pushing the goals, but also the dissapointment after the failure of outreaching „the green light at the end of the dock“ – the main point of the book. Dramatic 1920s and uncertainty of the lost and years ago unrequited love were the main reasons for movie creators to make films based on this novel – one in 1974, and another in 2013. After narratological analysis of the novel „The Great Gatsby“, this work is also going to compare different approaches in analysing one of the greatest novels in the history of the literature and its movie adaptation made in 2013. That’s the way to reach the point of connections between movies and literature.

Key words: The Great Gatsby, F. Scott Fitzgerald, narratology, intertextuality, movie, literature, novel

АЛЕКСАНДАР М. ДАМЊАНОВИЋ *
Висока школа академских студија „Доситеј“
Београд
ЈЕЛИЦА СТАМЕНКОВИЋ **
Факултет за пословни бизнис
Београд

УДК 339:378
Прегледни рад
Примљен: 14.09.2016
Одобрен: 26.10.2016
Страна: 595-615

ПРИМЕНА МАРКЕТИНГ МИКСА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ВИСОКООБРАЗОВНИХ ИНСТИТУЦИЈА

Сажетак: Услед смањења броја заинтересованих студената, повећања броја приватних факултета и високих школа, као и смањења донација и других прихода уз истовремено повећање разних трошкова, образовним институцијама не преостаје ништа друго него да прихвате маркетинг концепт у свом пословању. Промене у демографским структурама и појава нових друштвених трендова имају значајне импликације на образовање. Рад има за циљ да укаже на неопходност холистичког маркетинга и адекватне примене маркетинг микса у образовним институцијама. Примена холистичког маркетинга омогућава подизање квалитета у систему високог образовања кроз синергетски ефекат примене маркетинг микса. Помоћу различитих комбинација инструмената маркетинг микса могу остварити компаративне предности на тржишту образовања. Основна улога маркетинг стратегије је да комбинује компетентности и друге стратегије образовне институције, усклађује изазове и ограничења из окружења и проналази најбоље начине за остваривање мисије и визије. Уз оптималмну комбинацију маркетинг инструмената биће једноставније постизање бољих перформанси и примене холистичког маркетинга, а што може бити добра основа за креирање имица и позиционирање.

Кључне речи: високо образовање, маркетинг микс, холистички маркетинг, интегрисане маркетиншке комуникације

Увод

Један од одговора на реалне потребе данашњих образовно-васпитних установа, јесте увођење маркетинга као филозофије, система, концепта, стратегије и политике пословања у њих. Маркетинг нам помаже да разумемо и научимо шта све стоји иза једног доброг и успешног производа, услуге или идеје. Он нас усмерава и показује начине на које можемо обликовати понуду и генерално како пословати на начин да се потрошачи, у мору понуда конкурентских производа, одлуче за наш производ, услугу или идеју. Свет се пуно променио и

* adm.tfc@gmail.com
** jelica.eurocliner@yahoo.com

ми смо закорачили у нова доба у којем се све одвија невероватно брзо, у стварном времену, околност која ако се на прави начин разуме, може вам дати значајну конкурентну предност. Наступило је ново доба конзумеризма, доба које је прерасло у виши облик односа и одговорности у савременом пословању, па стога не чуди све већа потреба за маркетинг менаџерима у предузећима која настоје држати корак са захтевима глобалног тржишта.

Од 1990-их маркетиншке активности непрофитних организација, све више се планирају и спроводе према највишим професионалним стандардима где препознатљивост маркетиншких комуникација не заостаје за оном у профитном (бизнис) сектору. Многе маркетиншке активности у непрофитном и профитном сектору се могу имплементирати на готово исти начин ипак постоје бројне разлике између њих (Дашић, 2014: 320).

Постизање бољих перформанси биће једноставније уколико се интегришу приступи примене холистичког маркетинга, а што може бити добра основа за креирање имиџа и позиционирање. Имајући то у виду, као и чињеницу да непрофитне организације доприносе изградњи вредносних система у друштву и брину за његово опште добро, у својој мисији високошколске институције све се више суочавају са етичким проблемима, материјалним изазовима и финансијским баријерама.

Услед смањења броја заинтересованих студената, повећања броја приватних факултета као и смањења донација и других прихода уз истовремено повећање разних трошкова, образовним институцијама не преостаје ништа друго него да прихвате маркетинг концепт као водиљу у свом пословању. Будући да задовољство студената у погледу квалитета целокупног наставног процеса, које је непосредно повезано придобијањем нових студената, представља за њих извор прихода, неким институцијама ово значи и услов опстанка. Следствено томе, намеће се сазнање да образовне институције у веку који је пред нама неће остати исте, нити какве су у већини данас, што упућује о потреби увођења маркетинга у образовање (Родић, 2011: 192-193).

Данашње друштво поставило је школи задатак спровођења образовања којим би се обезбедила систематска знања усвојена активним учењем сваког појединца у односу на његово интересовање и способности. Другачије речено, школи је постављен задатак да сваком појединцу, поред једнаког права учешћа у образовању, омогући и образовање које му највише одговара (Миленовић, 2013: 295-313).

Предмет истраживања овог рада је значај, улога и примена маркетинг микса у високообразовним институцијама, са нагласком на неопходност холистичког маркетинга, тј. да је „све важно“.

Циљ рада је да се препознају и идентификују елементи који могу допринети, у дугорочнијој перспективи, да се унапреде стандарди квалитета у области деловања високог школства, користећи различите организационе технике, методе и моделе. Коришћењем релевантне литературе и свремене стручне праксе, у раду су примењене методе: индукција, дедукција, синтеза, анализа, генерализација и анализа садржаја.

Хипотетички оквир истраживања састоји се од следећих претпоставки:

X0: Адекватна примена маткетинг микса уз интегрисану маркетиншку комуникацију, тј оптимална комбинација маркетинг инструмената, високообразовним институцијама обезбеђује конкурентно позиционирање на тржишту образовања, уз испоруку очекиваног квалитета услуге студената, а истовремено може бити добра основа за креирање имица и позиционирање.

H1: Комуникација са циљним тржиштем високог образовања захтева специфичан приступ, с обзиром да је одлука о избору факултета/високе школе временски дефинисана и да у процесу доношења одлуке утичу породица, пријатељи, школа и медији , на начин да маркетинг микс комуникација изврши утицај на наведене сегменте циљне јавности.

H2: Реформа високог образовања у Србији иницирала је све образовне институције да тржишно оријентишу своје пословне активности, с обзиром на недовољну, неадекватну досадашњу примену маркетинга и маркетинг инструмената.

Концепт и појам маркетинга

Реч маркетинг је кованица англосаксонског порекла, а етимолошки она значи стављање на тржиште. Међутим у савременој стручној терминологији она има једно сасвим другачије значење. Код нас је доста дуго било наћи адекватан израз. Покушавало се са терминима као што су „пласман“, „унапређење продаје“, „стратегија пласмана“, „тржишно орјентисано предузеће“ итд.

Данас се појам маркетинг, не тумачи под старим значењем, продаја и прича, већ новим значењем које је задовољавање потреба потрошача. До продаје долази тек када је производ произведен. Маркетинг почиње много пре тога, односно пре него што фирма има производ. Много пре тога се предузимају активности које би измериле, процениле, потребе, измерили њихов опсег и интезитет и утврдили постоји ли могућност зараде. Та активност се наставља током целог живота производа, покушавајучи да пронађе нове потрошаче и задржи постојеће преко побољшавања привлачности и квалитета производа, на темељу сазнања која пружају резултати продаје и управљања поновљеним наруџбинама.

Котлер и група аутора, дају дефиницију која гласи: маркетинг је „социјални и управљачки процес којим појединци и групе добијају шта им је потребно и шта желе, преко креирања и размене производа и вредности с другима“(Kotler i dr, 2007: 6).

Професор Миленовић наводи, да постоји велики број актуелних промена, које директно утичу на маркетинг предузеће и наводи неке од њих: глобализација пословања, дерегулација, промене у каналима дистрибуције, промене у политици производа, померање од поделе ка целовитости маркетинга, повећање коришћења електронског маркетинга, повећање примене научног приступа. Као најдраматичнију промену означава феномен глобализације главних индустрија, и изазове који се указују на глобалном међународном тржишту. Промене у структури канала дистрибуције и продаје представљају такође кру-

пну актуелну промену у маркетингу. Традиционални канали дистрибуције постали су превазиђени. Опадање дихотомије и пораст континијума, имплицира померање од поделе ка целовитости маркетинга. И на крају електронски маркетинг је захваљујући технологијама базираним на интернету остварио драматичан пораст примене (Milenović, 2003: 23).

Нове технологије стварају нова тржишта и нове могућности побољшати маркетинг микса, развоја и увођења нових производа / услуга на тржиште. Нови начини комуникације, уз помоћ нових технологија, омогућавају ефикаснију примену образовних услуга (Gajić, 2012: 29-41).

Поред разматрања потреба ученика, високошколске установе морају се узети у разматрање од жеље других група, као што су особље, алумни, родитељи и држава. Велики изазов за образовне институције је усклађивање интереса различитих група, и да одржава равнотежу како би se задовољили интереси друштва и корисника услуга у исто време.

У једном истраживању, дошло се до података да универзитети издвајају за маркетинг око 5% прихода, а профитно оријентисане установе издвајају око 20% прихода. Маркетинг стратегија је интегрални део функционалне стратегије компаније. Свака институција која има конкурентску предност, у свом саставу треба да поседује синергију стратегија између маркетинга и других организационих стратегија (Maringe, Gibbs, 2009: 44).

Главни разлози за увођење маркетинга у образовање су: демографске промене,[1] миграције становништва,[2] већа одговорност образовно-васпитне установе према друштву, већа мобилност школе, наглашена брига за квалитет и побољшање квалитета, боља комуникација између даваоца услуге и корисника услуге, обликовање позитивне слике о образовно-васпитној установи у свести родитеља, креирање и одржавање квалитета, побољшање образовних могућности уз придобијање додатних средстава и др.

Појавом Болоњске декларације иницирана је потреба за постојањем модела сатисфакције студената у циљу управљања стопом задовољства студената (у вези са услугом образовања, институцијом, односима, маркетингом и активностима алумнија). Квалитет образовних услуга кроз задовољство и ставове

[1] Демографски подаци говоре да је ситуација у Србији више него алармантна. По многим проценама, Србија на годишњем нивоу губи велики број становника. Ако се тако настави и у будућности, вероватно и питање брендирања државе и нације изгубиће смисао (Дашић Д. (2013) „Брендиранје држава и нација“, *Култура*, бр. 139). Према подацима РЗС-а (Саопштење број 163 од 30.06.214.), у Србији је средином 2013 године живело 7.164.132 становника, а у тој години је живорођено 65.554 детета, умрло је 100.300 становника, те је укупан број становника, не рачунајући прекограничне миграције, смањен за 34.746 лица.

[2] Подаци Републичког завода за статистику показују да, у последњих 30 година се у престоницу Србије доселило укупно 859.791 становник, од чега 585.491 из неког другог насеља у Србији. „Београдизација као противречан процес политичке, економске и културне експанзије Београда у корист или на штету раста и развоја осталих србијанских градова и региона нарочито је био упадљив у кризним друштвеним ситуацијама, које прате ратови, преврати, реформе, етнонационализми, децентрализаторске, па и сепаратистичке идеје и праксе“ (Vujović S. (2014) „Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije”, *Sociologija*, Vol. LVI, N° 2, str. 152).

студената може се пратити различитим методама/моделима сатисфакције студената. Метод испитивања путем анкете је најучесталији, али савремени модели указују на потребу сагледавања различитих фактора и аспеката истовремено (Гајић, 2011: 71).

Поједина истраживања(Maringe, Gibbs, 2009: 44), указују да садашњем маркетингу у школи недостаје одговарајућа контекстуализација, тј. да је слабо организован и координисан, углавном задовољавајући, а не стратешки оријентисан и његовој примени недостаје формално оперативно вођство. Поменути недостаци иницирали су стварање модела (КОРД модел представља покушај решавања кризе са којом се суочава маркетинг високообразовних установа данас) који обједињује посматрање у контексту , организацију и координацију, истраживање и развој, и на тај начин омогућава изградњу профита, изоштравање стратешког фокуса и изградњу сопствене образовне маркетинг филозофије.

Маркетинг поређења високообразовних институција са компанијама у реалном сектору била су готово неприхватљива све до пре двадесетак година. Међутим, ако се студенти посматрају као купци услуга високообразовних институција, онда се уочава њихова заинтересованост да за свој новац добију што бољи производ, односно услугу (Глишовић, 2003).

Значај макроокружења за високообразовне институције

Сматра се да макроокружење има велики утицај на пословање високообразовних институција и шодно томе је потребно прилагодити стратегију комуницирања. Према Котлеру (2006:76-94) макроокружење се дели на демографско, економско, друштвено- културно, природно, технолошко и правно- политичко окружење. Промене у макроокружењу је скоро немогуће контролисати али их треба уочити на време и прилагодити се како не би дошло до већег поремећаја у пословању институције

Фактори економског окружења утичу на понуду и тражњу услуге образовања и могу имати пресудан значај за успех високообразовних институција. Према подацима Републичног завода за статистику Републике Србије од 2004. до 2014. године стопа активонсти становништва (запослени и незапослени) се смањила за 9,1% што показују да постоји мања могућност запошљавања. Стопа запослености је за 10 година опала за 12,2% док је стопа незапослености повећана за 7,1% узимајући у обзир активно становништво.

Поред демографског окружења[3], утицај на понашање људи имају друштво и култура кроз друштвено- културне факторе. Култура је мешавина вредности, убеђења и ставова који су заједнички за једну националну групу или подгрупу (Jobber, Fahy, 2006: 37). Друштво формира различита веровања, норме и вредности и према томе стварају перцепцију о некоме или нечему. Људи

[3] Према подацима из Републичког завода за статистику уочавамо смањење броја потенциалних студената у Србији од 2012. до 2013. године за 1 357 (2011/12-54510; 2012/13-53153).

готово несвесно прихватају опште погледе које дефинишу њихову представу о себи, другима, о организацијама, друштву, природи и свемиру

Суштина свих развојних промена огледа се у образовању иновативности и док продуктивност и конкурентност подстичу високи економски раст, образовање и иновације су покретачи нове економије (Dašić, Radosavljević, 2014: 89-101).

Одлучујући значај за *добро друштво* (поред привреде и државе која није потчињена посебним идеологијама) има образовање. Образовање има економску, али и политичку и ширу друштвену улогу – оно је пресудан чинилац за померање навише на хијерархијској лествици, његова улога је да људима омогући да се интелигентније понашају и да им покаже како да уживају живот (Galbraith, 2001: 63). Образовање утиче на друштвени мир и задовољство, оно је чинилац који пружа наду и реално очекивање да је могућ бег из нижих, друштвено и економски подређених слојева, у више, а нека истраживања доводе у везу писменост и секуларизацију (Lindmark, 2003: 198).[4]

Након окупације Јапан се у светским размерама рангирао као слабо развијена земља. Одмах затим уследио је незадрживи и незабележиви привредни раст и развој једне земље и за свега 16 година уздигао у сам врх светске економије, заузевши друго место, одмах иза Сједињених Америчких Држава. У интервалу од 1953. до 1973. године, Јапан бележио годишњи привредни раст у просеку од осам одсто, док је тај проценат током шездесетих достигао чак 10,6 одсто. Јапан се и даље налази на високом трећем месту, иза Луксембурга и Швајцарске, а испред Норвешке и САД, Данске (Бувач, 1982: 13-15).

Тајну јапанског бума откривају сами Јапанци. До тог периода средства су се превасходно улагала у људске ресурсе. Јапан се према свету отворио тек 1968. године када је започео модернизацију и убрзану идустријализацију. У овом периоду јапанска влада је и до 45 одсто буџета издвајала за образовање. Образовање је представљало дугорочно улагање, а које се у материјалном смислу не враћа одмах, али је за развој сваке земље од огромног значаја (Honda, 1997). Дакле, образовање се исплати и материјно а и духовно, „*генијални људи проживљавају обновљени пубертет, док су други људи само једанпут млади*“- каже Гете.

Нови услови на тржишту образовних институција, где се води немилосрдна борба за сваког студента, утичу на све израженију потребу да се студенти посматрају као потрошачи. „Јавне школе ће се приватизовати, а нови начини оцењивања знања и вештина замениће фабрички модел образовања. Јавно образовање у Америци у потпуности ће нестати до 2030. почев од основног и средњег образовања како постоји од краја 19. века. Технологија ће помоћи у уништавању дуге традиције смештања ученика у страосне групе. Нико

[4] Не постоји међутим општа сагласност да писменост и образовање проистичу из секулаизма и лаицизма, као што не постоји ни сагласност да ли би појмови секуларима и лаицизма требало да означавају исту ствар. Упор. Прњат А., (2013) „Појмови секуларизма и лаицизма – одговор Дарку Танасковићу“, *Култура*, бр. 140, стр. 473 – 478.

неће имати општу диплому, већ потврде о компетенцији о вештинама[5] које захтева радна позиција“. Ово су неки од закључака четрдесет угледних аналитичара објављених у америчком часопису „*The Futurist*“ (Јакшић, 2013: 19).

Школе све више морају да раде у саодносу с послодавцима и пословним организацијама а „у школи сутрашњице ученици ће бити сами себи инструктори, с компјутерским програмом као сопственом алатком“ (Drucker, 1995: 198).

Овакво поимање студената и даље је страно већини ових институција. С обзиром на специфичност образовних услуга које пружају својим студентима, професори факултета би први требало да постану свесни ових промена. Ништа мање важни нису ни запослени у свим службама на факултету, који долазе у свакодневни додир са студентима. Њихово понашање и услужност утичу на целокупну слику факултета у очима студената. Како се у основи маркетинга налазе потребе потрошача/корисника, задатак ових институција је да перманентно прате потребе и жеље својих студената. Од њиховог (не)задовољства зависи глас који ће они ширити (engl. „word-of-mouth“) о институцији, што, посредно, утиче на конституисање имиџа исте (Родић, 2011: 192).

Маркетинг концепт представља начин размишљања који образовне установе усмерава ка пружању циљном тржишту управо оних користи које су му потребне. Оно што многе образовне установе широм света доводи у ситуацију да се окрену тржишту и прихвате маркетинг представља смањење уписа студената, донација и других извора прихода, уз истовремени пораст разних трошкова. Чланови управних одбора, законодавци и друге заинтересоване групе, управама образовних установа све чешће постављају питања о томе шта је мисија установе, која је њена стратегија, какве су могућности ефикаснијег рада и сл. Управе су, стога, често приморане да се окрену маркетингу да би сагледале шта ова дисциплина може да пружи да би њихове институције остале виталне и релевантне (Глишовић, 2003: 246).

Заиста, последњих деценија, посебно у англосаксонском свету и неким европским земљама, је приметно да су школски системи почели усвајати тржишне механизме. Ти „механизми“ који би повећали флексибилност и осетљивост школа на измењене услове у окружењу, се у школским системима изражавају кроз процесе дерегулације, децентрализације, повећане аутономије школе и у другачијем начину финансирања – „по ученику“.

---

[5] Док на 80 одсто универзитета у Немачкој постоје програми за изучавање такозваних софт скилс, у Србији су ретки факултети који сматрају да су вештине комуницирања, рада у тиму, лидерство, креативност, познавање страних језика једнако важни као и стручна знања која се стичу на факултетима. Усклађивање образовног система Србије са потребама привреде кроз учење „софт скилс“ један је од услова које ће наша земља морати да испуни и на путу придруживања Европској унији (Гуцијан С. (2014) „Пословне вештине важне колико и диплома“, *Политика*, 23.3.2014, стр. 9) У једном истраживању, где је анализирано 1.236 огласа за посао, утврђено је да 80 одсто послодаваца у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини од својих запослених захтева да имају персоналне пословне вештине које подразумевају начин на који неко примењује своје стручно, практично знање, употребу информационих технологија, познавање страних језика, способност комуникације, рад у тиму (види више: Гајић Ј. (2010), *Маркетинг стратегија у високом образовању*, докторска дисертација, универзитет Сингидунум, Београд).

Међутим, постоје и тврдње да се образовање у Србији не може упоређивати са образовањем у развијеним западноевропским земљама јер је осим појма образовање и учење све друго различито: економска основа, историјски оквири, културни контекст, степен развоја науке и технологије итд. Наивна теза је изражена у стратегији и на различите начине варира се сложеница „европски образовни простор". Али, образовни простор је шири и сложенији од европског (Савићевић, 2012: 190). Највише промена, па и конфузија, налази се у тексту Стратегије посвећеном високом образовању. Факултети су постали фабрике за „производњу" мастера. Овим објекцијама придружује се и филозофија доктората. Питањеје да лије докторат „улазак" у научни рад или то означава круну научног рада. Аутори Стратегије определили су се за први приступ и то и квантитативно изразили: најмање 200 доктора годишње на милион становника. Није јасно како се до овакве пропорције дошло. Овакви ставови су подлога за „произодњу" доктора.[6]

У маркетингу високообразовних институција задовољење потреба студената, као специфичних потрошача, треба да буде приоритетни циљ, али никако не и једини. Услуге високог образовања теже задовољењу ширих друштвених потреба, на начин да се оспособљавањем студената развијају људски ресурси који ће бити квалификовани да активно преузимају нове друштвене одговорности. Имајући наведено у виду, високообразовне институције објективно имају друштвену одговорност и због тога треба да развијају друштвену маркетинг оријентацију.

Маркетинг микс високообразовних институција

Све организације примењују маркетинг, без обзира на то колико им се сама реч „маркетинг" чинила нечим што се односи на комерцијалну/профитабилну делатност. Он се спроводи помоћу неколико основних активности, које се односе на одлучивање о четирима кључним елементима маркетиншке понуде циљној групи (производ, цена, дистрибуција и промоција). Комбинација ових елемената представља њихов јединствен и препознатљив спој и интеракцију. Поједини аутори овај основни „4P" маркетин микс проширују на „5P" (Vasiljev, 2005; Krivošejev, 2012: 174). Када је реч о услугама, проширује се чак на „7P" (Rakić, 2005: 463), физички доказ квалитета неопипљиве услуге и специјализовани процес препознатљивости организације. Поједини аутори тврде да ће „маркетиншке активности превазићи и продају засновану на потрошачу и закорачити у софистицирани свет холистичког приступа. Холистички брендови поседују карактеристике религије, поседују сопствени

[6] Од 2005. године до данас, Србија је добила 9.000 нових доктора наука или око три на дан, а у наредним годинама можемо да очекујемо још око 15.000. Велика већина докораната одговорили су да се са ментором састајали ређе од једном месечно и да би квалитет последипломских студија био значајно побољшан ако би имали веће могућности боравка у иностранству, бољи материјални положај и бољи однос са ментором (Гуцијан С. (2014), „За осам година 9.0000 нових доктора наука", *Политика*, 5.12.2014, стр. 1-7).

идентитет, а концепт чулног брендирања користе као холистички начин за слање порука“(Lindstrom, 2007: 194).

Реформа система високог образовања већ дуже време је у фокусу интересовања академске и стучне јавности у земљама и региону. Ова реформа није везана само за транзиционе промене, кроз које пролази наше друштво, већ је део укупног европског процеса, покренутог познатом Болоњском декларацијом. Европска студентска унија (ЕСУ) спровела је 2009. године истраживање[7] на 11 милиона студената у циљу евалуације остварених резултата Болоњског процеса, и резултати су указали на недостатак напретка у многим аспектима процеса. Важност студентског виђења имплементације Болоњског процеса с обзиром на степен (не) слагања у перцепцији професора високообразовних установа и самих студената је пресудна. Поменуто истраживање указује на неадекватно разумевање сврхе реформи и да постоји низ недостатака, који условљавају дужи период студирања, што отежава позицију запошљавања.

У једном истраживању (Миљковић, Ковачевић, 2011), студенти су процену значаја образовне услуге при избору факултета изразили преко индикатора: 1) процена адекватности наставних програма; 2) процена усклађености између наставних програма и литературе; 3) процена вредности и примењивости стечених знања у пракси; и 4) процена вредности дипломе високообразовне институције на тржишту рада.

Резултати емпиријског истраживања недвосмислено указују на то да су актуелни корисници услуга високообразовне институције издвојили образовну услугу као најзначајнији елемент маркетинг микса. Овај елемент маркетиншког микса издвојио се као убедљиво најзначајнији, са скором од 2,79 (табела бр. 1). Убедљивост овог резултата потврђује податак да је чак 80% испитаника исказало слагање са тврдњама које указују на значајност овог елемента (табела бр. 2). За образовном услугом следе образовни кадрови (скор 2,53), које корисници образовне услуге процењују као изузетно битне за доношење одлуке о институцији у којој ће стећи високо образовање, чиме се оправдава сврставање ове категорије у особеност маркетиншког микса високообразовне услуге. О значајности овог елемента маркетиншког микса говори и податак да је 57,3% испитаника потврдило значајност овог елемента приликом доношења одлуке о избору факултета. На трећем месту по значајности за избор будућег факултета, налази се промоција факултета (скор 2,43) и слагањем више од пола испитаника са констатацијом о значајности овог елемента (51,5%).

Цена образовне услуге високообразовне институције нашла се на четвртом месту са скором од 2,40, према којем је ова процена врло блиска процени претходног елемента (разлика у добијеним скоровима је 0,03). Али, ако анализирамо податке из табеле бр. 2, видимо да је највећи број испитаника (47,3%) неодлучан по овом питању, што чини разлику у скоровима значајнијом. На последњем месту по значајности за избор факултета налази се дистрибуција образовне услуге са скором од 2,25 и највећим бројем испитани-

[7] *Bologna with student eyes 2009,* The European Students' Union, Lueven, Belgium, 2009, str.7-15

ка који су неодлучни када размишљају о значајности овог елемента - 43,8% испитаника.

Табела бр.1: *Ранг-листа значаја елемената маркетинг микса као чинилаца избора факултета*

Ранг	**Елем. маркетинг микса**	**Аритметичка средина**
1.	Образовна услуга	2,79
2.	Наставни кадрови	2,53
3.	Промоција факултета	2,43
4.	Цена образовне услуге	2,40
5. Дистрибуција 2, 25		

Извор: *Miljković J, Kovačević J.,(2011) Elementi marketing miksa kao činioci izbora visokoobrazovne institucije, Andragoške studije, broj 1, str. 135 -156*

Позиционирање високообразовне установе указује на углед , квалитет наставника и ресурсе, живот у кампусу и начин комуникације. Позиционирање бренда је дизајнирано да развије одрживе конкурентске предности у свести студента (Jurkowitsch, Vignali, Kaufmann, 2006: 9-16)

Производ

Примена маркетинг микса налази своју сврху нарочито у институцијама високог образовања. Дугогодишње дилеме и питање у високом образовању јесте, дефинисање његовог производа односно услуге. Поједини сматрају да је универзитетски производ збир академских, друштвених, физичких и духовних искустава а други, третирају их као студентске програме, тј. студенти, тачније дипломирани студенти (Гајић, 2010: 210-211).

Без обзира на све, образовне установе, иако можда нису спремне да о својим студентима размишљају као о купцима, морају схватити да је потребно прихватити нову реалност, тј. да се студенти понашају као купци. „На већини приватних високошколских институција у Србији, власници тих установа, очекују од запослених, па и професора да активно учествују у довођењу студената, што може бити у колизији са етиком и моралом“(Dašić i dr., 2015: 268). Данашњи студенти очекују: бољу услугу, мање трошкове, виши квалитет и функционалне програме који задовољавају њихово сопствено мишљење о томе шта би добро образовање требало да понуди. Они желе да образовне институције које им служе буду ефикасне не због саме ефикасности, већ зато што ефикасност промовише флексибилност и прилагодљивост коју траже на тржишту.

Такмичење међу колеџима и универзитетима подстиче и развој технологије и могућност образовања на даљину. Даљина неког подручја које покрива извесна институција све мање представља препреку. Сваки колеџ и универзитет има мисију, али су у мањини они који су у потпуности одредили коме служе. Мали је број колеџа и универзитета који се изјашњава да служи потрошачима. Сам појам да су студенти корисници, клијенти или потрошачи,

још увек је стран већини универзитета. Многим запосленим наставницима и професорима идеја о студенту или ученику као купцу представља негативну промену у односу на историјски и традиционални однос професора и студента. Чињеница која се намеће јесте да колеџи и универзитети у веку који је испред нас неће бити исти као што су били некада, нити какви су у већини случајева данас(Глишовић, 2003: 254-255).

Модерни универзитети стичу конкурентску предност првенствено кроз атрактивност наставних планова и програма, квалитетан наставни кадар, који примењује савремене технологије у обављању наставе кроз брзу адаптацију и реакцију на промене или новим потребама позадина.

Цена

Цена је једноставно подстицај за коришћење одређеног производа, услуге или програма непрофитне организације, односно начина за рационализацију кориштења понудом организације, без обзира на то плаћа ли се она у новцу или на било који други (неновчани) начин (Kotler i dr., 2007: 70). У комбинацији са осталим елементима маркетинг микса, цена обезбеђује имплементацију циљева и мисије високошколске институције. Цена се може посматрати са као економски (приходи и добит) и психолошки фактор (квалитет и имиџ).

Цену можемо посматрати као економски али и ако психолошки фактор. Посматрано са економског становишта , цена одређује приходе и добит, а психолошки гледано цена одређује вредност коју производ и услуга имају, она је показатељ квалитета и једнако утиче на имиџ као и други елементи. Услед специфичности саме услуге, неопипљивост одређивања цене захтева посебан приступ, с обзиром да се цена сматра важним стратегијским елементом у настојању услужне организације да оствари конкурентску предност на тржишту. Када је реч о приватним високообразовним установама, приходи од школарине покривају оперативне трошкове у распону од 0 до 100% у зависности да ли се ради о профитним или непрофитним образовним установама. Школарина у државним и непрофитним установама ретко покрива стварне трошкове и најчешће се финансира из буџета (од стране пореских обвезника) или путем донација и пројеката.

Цена за корисника има вишеструко значење, она делује на његову перцепцију, обавештава га шта може очекивати од услуга у смислу квалитета али и тошкова. Администратори задужени за формирање цена у у високообразовним институцијама често нису свесни значења које има цена за корисника. На пример, цена коју формира нека образовна институција не представља једини трошак корисника. Поред монетарне цене, корисници се суочавају са другим трошковима као што су трошкови улагања напора, физички трошкови и трошкови времена. Међутим, будући клијенти (ученици, студенти и њихове породице) нису у стању да процене ефективну цену приликом доношења одлуке о избору институције јер се та цена може проценити тек након пријемног процеса. Процену вредности која се добија након похађања конкретне образовне институције такође је скоро немогуће проценити у фази доношења одлуке о

избору установе. Образовање представља искуство које се не може проценити пре него се искуси, а резултати похађања неке образовне институције могу бити евидентни тек након запослења и отпочињања професионалне каријере (Гајић, 2010: 2019).

У свом истраживању (Kotler, Levy, 1969: 55-57), наводи се да повећањем школарине изнад нивоа који је прихватљив за већину студената, факултети се суочавају са губитком одређеног броја студената. Узевши у обзир наведено, поставља се питање да ли је боље примити већи број студената по разумној цени (школарини) или мањи број студената по енормним ценама. У истраживањима појединих аутора[8] цена се, као инструмент маркетинг микса, показала као изузетно важан и битан елеменат, при одабиру високошколске установе од стране будућих студената.

Пракса у Србији усвојила је многобројне начине формирања цена. Поједине приватне високе школе и факултети практикују да студентима нуде могућност договора, као што је попуст у случају уписа два или више студената. Такође, нуди се и новчана надокнада оним студентима који „масовно“ доводе студенте. Поједини факултети имају своје „лобисте“ на високим струковним школама који „врбују“ потенцијалне кандидате за наставак студирања. И у овом случају, уколико доводе већи број кандидата, могући су „колективни“ попусти. Универзитет Мегатренд је први у Србији, понудио бесплатну прву годину, уколико студенти заврше студије на поменутом универзитету. Постоје и институције које обезбеђује попусте уколико се цео износ плати приликом уписа, а поједини факултети и универзитети нуде могућност отплате школарине кроз рад или асистентуру, што смањује трошкове студирања. „За очекивати је да ће у земљи у развоју (каква је наша), као и у условима транзиционе економије и глобалне кризе, ова ставка бити значајна приликом разматрања потенцијалног факултета, који би корисник могао да упише. Вредно је истаћи да корисници често користе цену као видљиви „објективни“ елемент упоређивања различитости услуга међу понуђачима“. (Miljković, Kovačević, 2011: 140).

Сматра се да је високо образовање "точак баланса у државним финансијама", тј, када су државни приходи јаки, издвајања за високо образовање су диспропорционална са издацима за друге државне функције (Smart, 2004: 209).

Дистрибуција

Већина образовних институција већ има објекте на једном или више места. Одлуку о успостављању нових места или канала дистрибуције високообразовне институције најчешће доносе због засићеног локалног тржишта, односно када на тржишту постоји више конкурентских образовних институција, па

[8] Maringe, F. (2006). University course choice: Implications for positioning, recruitment and marketing. *International Journal of Educational Management*, 20 (6), 466–479; Ivy, J. (2008). A New Higher Education Marketing Mix: the 7Ps for MBA Marketing. *International Journal of Educational Management*, 22 (4), 288–299. (У истраживању првог аутора, овај фактор нашао се на другом, а код Ајвија на трећем месту по важности приликом одлучивања студената који ће факултет одабрати).

образовна установа није у стању да привуче студенте или пак њена понуда није у складу са интересима локалног/регионалног тржишта, док са друге стране постоје друга места за која би понуда универзитета била атрактивна. Такође смањење велићине локалног тржишта, промена начина живота и/или запошљавања могу бити разлози који ће приморати институцију да тражи друга места или канале дистрибуције да би и даље имала тржиште за своју понуду. Одлуку о успостављању канала дистрибуције могу донети и образовне установе које добро функционишу али су свесне да би њихова понуда била атрактивна и на другом тржишту које има потенцијал (Гајић, 2010: 232).

Дистрибуција укључује различите облике и активности предузећа који обезбеђују да производ/услуга „буде доступан на правом месту и у право време“. Локација пружања услуге добија на значају у конкурентској борби. Она може бити пресудна уколико потенцијални корисник процени да је квалитет образовне услуге релативно уједначен код више институција које их нуде (Hanić, 2008: 68).

Постоји једно старо правило које каже да се маркетиншки канали требају прилагодити жељама и потребама не само постојећих већ и будућих клијената/корисника, јер ни најбоље дизајниран производ/услуга до којег корисници не могу доћи није посебно користан. Управо је образовање пример, тј учење на даљину (*distance learning*),[9] које је све присутније у нашем високом школству. Учење на даљину, као медиј који одговара на потребе одређеној циљној групи и само уз адекватну контролу предавања и рада професора, може да обезбеди квалитет и промовише основну функцију високообразовне институције (Hershe, Merrow,2005: 90-95).

У многобројним истраживањима (Price, et. al., 2003: 212-222; Cubillo, Sanchez, & Cervino, 2006:101–115), место је представљено као једно од важнијих инструмената маркетинг микса приликом процеса доношења одлуке студента о факултету који ће студирати. Поред услужног амбијента, посебна пажња посвећује се и локацији, која може бити „веома битна приликом одлуке студената“ (Price, et all.,2003: 2012). Поједини аутори, истичу значај града у којем се налази факултет, као и имиџ тог града. С тим у вези, они указују да су важни елементи величина града, трошкови живота и околина (Cubillo, Sanchez, & Cervino, 2006: 101-115).

Код нас је такав начин похађања наставе у развоју, док са увођењем нове технологије у наставне процесе може се обезбедити бољи квалитет студија високообразовних институција. „Ипак можда се сви не желе користити технолошким, неособним каналима, већ би радије разговарали са „живом особом“ – телефоном, „лицем у лице“ и слично. Савет је, организовати своје дистрибуционе канале на начин који је најповољнији вашим корисницима и њиховим навикама (Alfirević i dr., 2013: 160).

[9] Подељена су мишљења стручне јавности у Србији по овом питању, а подсећамо да је и Арчибалд Рајс, велики пријатељ српског народа ,у свом „тестаменту“ говорио како „живу реч професора не може ништа да замени“.

У Србији данас, годово да нема ни једног града, варошице или паланке, да нема бар једног консултативног центара, „испоставе“ неког универзитета, факултета или високе школе. Надлежно министраство предузима одређене радње, али је главни проблем инспектора задужених за контролу, како наћи те „испоставе“ које су неретко смештене по разним стамбеним зградама. Крајњи губитници су наравно, студенти, који у већини случајева професоре виђају само на испиту.

Промоција

Промоција као четврти елемент маркетинг микса, одговара како доћи до припадника циљне групе и представити им вредност коју организација нуди. Међутим, притом је лако обећавати брда и долине (што бројни људи, нажалост, сматрају темељним задатком маркетинга), па поруку треба ускладити са способностима организације да стварно пружи производе/услуге које би корисници могли затражити, јер за кредибилитет организације нема горег од неиспуњеног обећања (Исто: 161).

Ефективно комуницирање подразумева да универзитет разуме потребе и жеље студената. Универзитет треба да буде вешт у кодирању поруке[10] која се огледа како ће студенти да је декодирају. Он мора да пошаље поруку путем ефективног медија са циљном групом. Такође потребно је развити канал повратних информација како би се знало како је циљна група реаговала на поруку. Маркетинг истраживање је потребно на свим нивоима: да идентификује циљну групу, сегментираје, дефинише њихове потребе, развије одговарајуће поруке и измери одговор циљне групе. Ток планирања комуникације треба да почне са разматрањем циљне групе и да се заврши са прикупљањем повратних информација. Маркетинг менаџери треба да донесу следеће одлуке које се односе на (Гајић, 2010: 222):

- идентификовање циљне групе,
- разјашњење одговора који се тражи,
- развијање поруке,
- избор одговарајућег медија,
- избор особине извора и
- прикупљање повратне информације

По Милисављевићу (2003: 374) медијска промоција може бити орјентисана на таражњу али и на имиџ. Прави циљ медијске промоције на тражњу је да се купци информишу. На тај начин тврди он, ствара се свест о новом производу и његовим карактеристикама да се прошири тржиште обраћањем, новим тржишним сегментима и географским подручјима. Други циљ је убеђивање да

[10] Најновији етички изазови за маркетинг и уопште појам брендирања јављају се у време када се веома велики део пословања суочава са великим променама иницираних глобализацијом, која је наметнула нека нова правила игре. Рекламни панои Ерсте банке, са којих девојчица предшколског узраста са шољицом кафе у руци (?) пита: „Јел ти имаш свој стан?“, шокирала је психологе и педагоге и класичан су пример како се не треба рекламирати. (Дашић, Д., (2014) „Етички аспекти елемената бренд микса“, *Култура полиса*, год. XI бр. 25,стр. 167).

се производ предузећа боље рангира код потрошача, створи преференција бренда, повећа продаја, створи лојалност бренду и повећа посета продавницама. Трећи циљ медијске промоције орјентисане на тражњу је подсећање. На тај начин се делује на стабилизацију продаје, одржава лојалност бренда и јача преференција бренда код потрошача. Медијска промоција орјентисана на имиџ има два циља. Први циљ је да створи и одржава повољан имиџ делатности и ствара примарну тражњу за производима и услугама. Други циљ у фокусу има предузеће, да се створи и одржава повољан имиџ предузећа и да се створи селективна тражња за производе и услуге предузећа.

Ако је органзација из било којег разлога угрожена због постојања негативног медијског публицитета насталог због објективних и субјективних разлога (злоупотребе и слично), тада се промотивним активностима он може ублажити или потпуно избрисати, изношењем чињеница, потенцирањем позитивних страна деловања организације и остварених резултата. Такође могуће је повећање познатости организације и имена марке, привлачење и мотивација нових чланова, реформа јавних установа и сл (Pavičić, 2003: 197).

Оно што се највише користи је писани материјал у комуникацији са својом циљном групом. Најчешће се користе каталози, годишњи извештаји, издања за запослене, флајери, постери итд. Приликом припреме сваког издања мора се узети у обзир њихова функција, изглед, као и трошкови. На пример, годишњи извештај има за циљ да истакне резултате које је установа остварила током године и да на тај начин створе поверење у установу и њену управу. Извештај треба да буде читљив, интересантан и професионалан.

Према неким истраживањима (Maringe, 2006; Ivy, 2008) промоција, као инструмент маркетинг микса, се показала као најмање важна студентима приликом одабира факултета који ће студирати. То представља опомену институцијама које троше огромне суме новца на пропагандне поруке и промотивне активности како би привукли студенте. „Међутим, то не значи да те активности треба прекинути, али преусмеравање стратегије у правцу боље бриге о потребама студената може помоћи институцијама да репозиционирају свој положај на тржишту“ (Родић, Лукић, 2012).

Интегрисане маркетиншке комуникације

Веома често се дешава да активности високообразовних институција нису добро интегрисане међусобно, као ни остали елементи маркетиншких и промоционих миксева. На пример, факултет/висока школа се може медијски оглашавати где тим активностима управља одељење за привредну пропаганду. Истовремено су активне и каталошке продаје којим управљају специјалисти за директни маркетинг, док њену промоцију и пропаганду на Интернету води спољна специјализована компанија за Интернет оглашавање. Програм ефективне маркетинг комуникације има неколико обележја. Прво, ефективна маркетинг комуникација је координисана. Институција анализира различита тржиш-

та и јавност како би одредила комуникациону потребу сваке групе. То се односи на тачан одговор који желе од сваке групе. Установа не жели да зависи од једне комуникационе форме или медија, институција пажљиво планира комбинацију директне поште, адвертајзинг, публицитета и посебних догађаја како би остварила циљеве комуникације.

Итегрисани маркетинг обухвата интеграцију свих активности организације - ово значи да сви подсистеми високообразовне институције делују синхронизовано и плански с циљем испуњења њене мисије. Активности екстерног и интерног маркетинга, као и активности ширења образовне јавности су комплементарне и немају много смисла уколико се посматрају изоловано, изван своје функције. Они који мисле да ће успешно промовисати своју институцију искључиво кроз рекламне кампање и материјал, занемаривши квалитет сопствених наставних кадрова, образовних облика и програма, суочиће се врло брзо са незадовољним корисницима и губитком интересовања потенцијалних кандидата за упис на њихов факултет (Miljković, Kovačević, 2011: 135).

Ефективни процес интегрисаних маркетиншких комуникација састоји се од следећих фаза: дефинисање циљног аудиторијума, одређивање комуникационих циљева, дефинисање садржаја поруке и одлуке о промотивном миксу и буџету (Kesić, 2003).

Када установа одреди буџет за промоцију и промоциони микс , мора да предузме кораке како би утврдио да ли су сви елементи промоционог микса интегрисани. Препоручује се следећа листа за проверу интеграције маркетиншких комуникација (Živković, 2011: 135):

1. Анализирати трендове, интерне и екстерне, који могу утицати на пословање предузећа, одредити предности и недостатке сваке комуникационе функције и развити комбинацију промоционих тактика које се заснивају на тим предностима и недостацима;
2. Евиндетирати поједине трошковне ставке везане за комуникацију кроз предузеће - испитати све комуникацијске трошкове, промоционе алате и уочене ефекте;
3. Тимски планирати комуникацију - укључити купце, добављаче и друге стејкхолдере у свакој од фаза комуницирања;
4. Створити компатибилне теме и квалитет кроз све медије - јединствена порука и ефекат;
5. Именовати одговорно лице које ће бити одговорно за уверљиве комуникационе напоре предузећа.

У маркетинг комуникацији високообразовних установа са циљним тржиштем користе се традиционални и савремени инструменти комуникације у зависности од тога који циљ установа жели да постигне. Установе прелазе са класичног приступа маркетинг комуницирања на приступ интегрисаних маркетиншких комуникација кроз комбиновање различитих комуникационих алата приликом комуникације са циљним тржиштем.

Од друштвених мрежа које су актуелене у високообразовном систему можемо издвојити Facebook, Twitter, Linkedln, YouTube. Маркетинг преко друштвених медија све више добија једну глобалну конотацију. Преко друш-

твених медија можемо радити брендирање и ребрендирање високообразовних институција. Развој медија и Интернета учинио је XXI век добом владавине информација. Статистички подаци показују да човек 60% свог будног времена проводи у примању информација, што потврђује и истраживање Pew Interneta i American Life Projecta (O'Rouke, 2010). Закључкак је, да је Интернет постао саставни део живота студената и то не само за учење. Истраживање је спроведено на студентима у САД и показује да 86% студената користи Интернет, у поређењу са 59% од укупне популације која користи Интернет у својој држави. Студенти користе Интернет за тражење информација више него библиотеку. Од укупно испитаних студената, 72% отвара свој е- маил свакодневно и претпоставља да ће се такво понашање наставити и након студија. Већина испитаних је признала да је коришћење Интернета и е- маила учврстило везе са њиховим колегама и професорима.

Са маркетиншког аспекта, Фејсбук може бити веома моћан промотивни алат, акосе употреби на правилан начин. Друштвене мреже данас веома успешно користемаркетари, ПР менаџери, агенције, компаније...Раније је било готово незамисливо да неки статус, објаву, видео, или фотографије може се у тренутку поделити са огромним бројем корисника широм света. Све то нам се чинило као немогуће и незамисливо, док је данас реалност коју можемо искористити у своју корист.

Најновија истраживања из области мартетинга преко друштвених медија су показала да се Фејсбук највише користи за побољшање репутације и препознатљивости бренда. Користе га и као успешан маркетиншки канал и за објављивање новог садржаја. У средње заступљене разлоге коришћења спадају праћење бренда, добијање повратних информације од купаца. Најслабије се користи за продајни канал, као средство за регрутовање нових запослених и остало (Pajić, 2010).

Готово да не постоји област на коју се друштвени медији[11] не могу применти. Од самог маркетинга о чему ће бити највише речи, преко односа са јавношћу, брендирања, промоције, репутацији на Интернету, комуникацијама, политици, као и личној промоцији. Предности путем оваквог приступа свим тим областима су огромне, и огледају се у бољој интеракцији и комуникацији са циљаним тржиштем и самим клијентима.

Закључна разматрања

Успех високообразовних институција у глобалном тржишном амбијенту зависи од примене адекватне маркетинг концепције чиме је потврђена и утврђена логичка верификација генералне хипотезе да „адекватна примена мат-

[11] Veoma je bitno razgraničiti razliku izmenu klasičnih i društvenih medija (My SpaceSecond Life, i Delicious. Facebook, Twitter, You Tube, Flickr i dr).*Klasični mediji* (TV, štampa, radio, plakati, bilbordi i sl.), predstavljaju tradicionalni vid informisanja javnosti, i više su zastupljeniji od novih medija, ali taj odnos se rapidno menja iz dana u dan.

кетинг микса уз интегрисану маркетиншку комуникацију, тј оптимална комбинација маркетинг инструмената високо образовним институцијама обезбеђује конкурентно позиционирање на тржишту образовања, уз испоруку очекиваног квалитета услуге студената, а истовремено може бити добра основа за креирање имиџа и позиционирање".

Применом холистичког маркетинг у образовним институцијама, постижу се боље перформансе, позитиван имиџ и позиционирање. Током претходне деценије, маркетиншки речник, нарочито истраживање маркетинга, сегментација тржишта и стратегијско планирање, постали су широко коришћени и у образовној делатности. Разлог је, смањење очекиваног броја уписа студената, донација и других извора прихода, уз истовремени пораст разних трошкова. Управе су, стога, често биле приморане да се окрену маркетингу да би сагледале шта ова дисциплина може да пружи да би њихове институције остале виталне и релевантне. Имајући у виду све комплексније захтеве друштва/окружења, оптимална примена маркетинг микса обезбеђује унапређење свих процеса на високошколским установама и конкурентско позиционирање, и представља њихов јединствен и препознатљив спој и интеракцију.

Успешно увођење и примена маркетинга у високообразовним установама, је да сви запослени прихвате маркетинг оријентацију и да делују маркетиншки. Маркентишка култура је онај вид организацијске културе који најефикасније обликује понашење које је потребно за стварање супериорне вредности за корисника, а самим тим и за континуирано супериорно деловање.

Остваривање одрживог успеха високообразовних установа у савременим условима готово да није могуће без адекватног управљања системом квалитета. Перцепција квалитета високообразовних услуга у великој мери зависи од очекивања студената. Адекватно управљање очекивањима студената и стална фокусираност на пружање све квалитетнијих услуга омогућиће ће управама високообразовних институција елиминисање негативног одступања између ова два веома значајна нивоа високообразовних услуга. Достизање високог нивоа квалитета високообразовних услуга омогућује организацијама ефикасно ангажовање ресурса, одлучивање утемељено на чињеницама, фокусираност на потребе, захтеве и очекивања студената, те задовољење интереса свих стејкхолдера. Имајући наведено у виду, политиком квалитета високообразовних институција треба да се бави представници свих заинтересованих страна.

Такође, неопходност етичког понашања, императив је који намеће и потребу примене маркетинга као стратешки важног питања за одрживи развој непрофитних субјеката. Како се спектар промотивних техника проширује, расте потреба за координисањем порука и њиховом егзекуцијом. Овај проблем је довео до тога да све већи број високообразовних установа уводе интегрисане маркетинг комуникације. Интегрисане маркетинг комуникације, представљају систем помоћу којег компаније координирају своје маркетинг комуникације да би саопштиле јасну, уверљиву и конкурентну поруку о организацији, њеним производима и услугама.

Литература:

1. Alfirević, N., Pavičić, J., Najev Čačija, N., Mihanović, Z., Matković, J., (2013) *Osnove marketinga i menadžmenta nmeprofitnih organizacija*, Školska knjiga, Zagreb
2. Buvač D., (1982) *Anatomija Japanskog uspeha* , Globus, Zagreb
3. *Bologna with student eyes 2009,* The European Students' Union, Lueven, Belgium, 2009
4. Vasiljev S., (2005) *Marketing principi*, 4 izdanje,Prometej, Novi Sad, 2005.
5. Vujović S., (2014) „Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije", *Sociologija*, Vol. LVI, N° 2, 145-166
6. Galbraith J. K,(2001) *Dobro društvo. Humani redosled*, PS Grmeč i Privredni pregled, Beograd
7. Gail H., (1997) „Differential Structure, Differential Health: Industrialization in Japan, 1868-1940'', in: Richard H. Steckel and Roderick Floud, Eds., *Health and Welfare during Industrialization*, University of Chicago Press, 251-284, http://www.nber.org/chapters/c7433.pdf 1.12.2014
8. Gajić J., (2012) „Importance of marketing mix in higher education institutions", *Singidunum Journal of Applied Sciences*, 9(1), 29-41.
9. Gajić J., (2011) „Merenje satisfakcije studenata u visokom obrazovanju". *Marketing, 42* (1), 71–80.
10. Gajić J., (2010) *Marketing strategija u visokom obrazovanju*, doktorska disertacija, univerzitet Singidunum, Beograd
11. Glišović J., (2003) „Razvoj marketing koncepcije u obrazovnim institucijama", *Teme*, G. XXVII Br. 2, 245 – 258
12. Gucijan S., (2014) „Koferi se pakuju pri kraju fakulteta", *Politika*, 18.2.2014
13. Gucijan C., (2014) „Za osam godina 9.0000 novih doktora nauka", *Politika*, 5.12.2014
14. Drucker P., (1995) *Postkapitalističko društvo*. Poslovni sistem Grmeč i Privredni pregled, Beograd
15. Dašić D., Radosavljević N., (2014) „Brendiranje ideja u funkciji ekonomskog prosperiteta", (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions, 2*(2), 89-101.
16. Dašić D., (2014) „Etički aspekti elemenata brend miksa", *Kultura polisa*, god. XI br. 25, 163-180
17. Dašić D., (2014) „Etički aspekti marketing miksa neprofitnih organizacija, *Poslovna ekonomija*, god 8, br. 2, 315-330
18. Dašić D., (2013) „Brendiranje država i nacija", *Kultura*, br 139, 396-415
19. Dašić D., Damnjanović A., Jovanović Z., (2015) Brendiranje visokoobrazovnih institucija, U: Nada Vignjević - Đorđević (ur.), Zbornik radova 11-te međunarodne multidisciplinarne naučne konferencije *EUROBRAND*, NGO „TQM Centar", Zrenjanin, 262-271
20. Živković R., (2011) *Ponašanje potrošača*, Univerzitet Singidunum, Beograd
21. Jurkowitsch S., Vignali C., Kaufmann H.R., (2006) „A student satisfaction model for Austrian higher education providers considering aspects of marketing communications", *Innovative Marketing, Volume 2, Issue 3* – Special Edition on Consumer Satisfaction – Global Perspective, pp. 9 – 16.
22. http://businessperspectives.org/journals_free/im/2006/im_en_2006_03_Jurkowitsch.pdf(15.1.2016)
23. Jakšić B., (2013) „Deset stvari koje neće biti 2030. godine", *Politika*, 15.10.2013.
24. Jobber D., Fahy J., (2006) *Osnovi marketinga*, Data Status, Beograd

25. Kotler F., Vong V., Sonders Dž., Armstrong G., (2007) *Principi Marketinga*, četvrto evropsko izdanje, Mate, Beograd
26. Kotler P., Keller K., (2006) Marketing menadžment, Data Status, Beograd
27. Krivošejev V., (2012) *Muzeji menadžme turizam*, Narodni muzej Valjevo
28. Kesić T., (2003) *Integrirana marketinška komunikacija,* Opinio. Zagreb
29. Lindstrom M., (2007) *Brand sense-gradjenje brendova pomoću čula dodira, ukusa, mirisa i sluha*, Mass Media International, Beograd
30. Lindmark D., (2003) „Reading Cultures, Christianization, and Secularization'', *Interchange,* Volume 34, Issue 2-3, 06, 197-217.
31. Maringe F., Gibbs, P., (2009) *Marketing Higher Education, Theory and Practice,* McGraw Hill, England
32. Milenović Ž., (2013) „Obrazovanje u selima zaplanjske opštine Gadžin Han", *Baština,* br. 35, 295-313
33. Milenović B., (2003) *Principi marketinga*, Fakultet za trgovinu i bankarstvo Univerziteta Braća Karić, Europrojekat, Niš
34. Milosavljević M., (2003) *Marketing*, Savremena administracija, Beograd, 2003.
35. Miljković J, Kovačević J.,(2011) Elementi marketing miksa kao činioci izbora visokoobrazovne institucije, *Andragoške studije*, broj 1, str. 135 -156
36. Ognjanov G., (2009) *Integrisane marketinške komunikacije*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd
37. O'Rouke J. S., (2010) *Managment Communication*, Prentice Hall, New Jersey
38. Prnjat A., (2013) „Pojmovi sekularizma i laicizma – odgovor Darku Tanaskoviću", *Kultura*, br. 140, str. 473 – 478.
39. Pajić, B. (2010). *Društveni mediji kao marketinški alat*, Novi Sad, http://bojanpajicns.wordpress.com (9.9.2015)
40. Pavičić J., (2003) *Strategija marketinga neprofitnih organizacija***,** Masmedia, Zagreb
41. Republički zavod za statistiku, RSZ, Beograd, www.stat.gov.rs
42. Rakić B., (2005) *Marketing*, peto dopunjeno i izmenjeno izdanje, Megatrend univerzitet, Beograd
43. Rodić V., (2011) „Uvođenje marketinga u obrazovanje, *Norma*, 16(2), 185-194.
44. Rodić V., Lukić N., (2012) Specifičnosti primene koncepta marketing miksa uvisokoobrazovnim institucijama, *Norma*, XVII, 2/2012
45. Smart J.C., (2004) *Higher Education: Handbook of Theory and Research, Volume XIX,* Kluwer Academic Publichers, The Netherlands
46. Savićević D., (2012) „Viđenje obrazovanja (Povodom teksta Strategije obrazovanja u Srbiji)", *Pedagoška stvarnost*, 2,189-194.

THE ROLE OF MARKETING MIX IN BRANDING OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary: Due to the reduction in the number of interested students, an increase in the number of private faculties and decrease in donations and other revenues while increasing variety of costs, educational institutions have no other choice but to accept marketing concept in their business. Changes in demographic structures and phenomena of new social trends have significant implications for education. The work aims to emphasize the necessity of a holistic marketing and proper implementation of the marketing mix in educational institutions. Application of holistic marketing to raises the quality of higher education through the synergistic effect of applying of marketing mix. Using different combinations of marketing mix comparative advantages in the education market can be achieved. The main role of the marketing strategy is to combine competence and other strategies of educational institutions, coordinates challenges and restrictions in the region and to find the best ways of achieving the mission and vision. With optimal combination of marketing tools it will be easier to achieve better performance and implementation of holistic marketing, which can be a good basis for creating the image and positioning.

Key words: higher education, marketing mix, holistic marketing, integrated marketing communications

СНЕЖАНА БЕСЕРМЕЊИ*
ИВАНА БЛЕШИЋ**
Природно-математички факултет
Нови Сад

УДК 316.7(497.11):323.15(497.113)
Прегледни рад
Примљен: 30.08.2016
Одобрен: 23.09.2016
Страна: 617-624

МУЗИКА ВОЈВОЂАНСКИХ ХРВАТА У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА***

Сажетак: Културно наслеђе у виду музике хрватске мањине у Војводини има своју унутрашњу вредност, као важна основа културне разноликости и друштвеног развоја. Дугогодишња заштита традиционалне музике Буњеваца и Шокаца у Војводини се остварује организовањем музичких фестивала. Интерепретација традиционалне музике војвођанских Хрвата је заснована на специфичности овог културног наслеђа у појединим местима. На овај начин се најбоље доприноси одржавању аутетнтичности музике мањинске хрватске заједнице у Војводини. Музички фестивали имају своју естетску, друштвену и културну димензију, кроз постојеће текуће програме вредновања, остварује се познавање и поштовање овог културног наслеђа, што опет доприноси очувању идентитета хрватске мањине у Војводини.

Кључне речи: Војводина, фестивали, Буњевци, Шокци, музика, културно наслеђе

Увод:

Друштвени идентитет у традиционалним системима почиње се формирати од идеје места и то не само места порекла, него и читавог скупа у простору утемељених и институционализираних односа. Велики део особености појединаца, као члана етничке групе настаје из одређене идеје места, локалитета, као друштвеног контекста односа са припадницима других етничких група. Бити везан за неко место не значи само имати место порекла, него и друштвене корене и особине својствене за врсту особе какав је дотични појединац (Rosen, 1984). Етничка стурктура може да се дефинише изнутра или споља са

* atena21000@yahoo.com
** ivana.blesic@gmail.com
*** Истраживање је део националног пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја: "Друштвени односи између Срба и Хрвата, национални идентитет права националних мањина из угла европских интеграција", број 47024.

чиме може да се анализира етнички идентитет. Унутрашње и спољашње категоризовање и класификација је дијалектички процес (Jenkins,1996).

Полазећи од постулата модерне теорије система, по којој је еволуција пре свега процес развитка сазнања, комуникације и свести, етничност се посматра као један од еволуцијски насталих облика организовања људске популације, која за основну функцију има очување и производњу знања (Parsons,1951). Једна од најстаријих институција јесте етничка институција (Parsons, 1978).

Променљивост је главна карактеристика идентитета. Он се увек дефинише у односу на други, у одређеном тренутку, па је зато интерактиван. Културни елементи се не могу приписати искључиво једној националној заједници, што је чест случај у музици (Група аутора, 1971).

Етничке дистанце у психолошком смислу представља степен могућег повезивања и сарадње појединаца из различитих група, као и меру психолошке блискости или удаљености појединаца у односу на неку типичну етничку групацију. Тај степен блискости у односима, до којег је особа из једне друштвене групе спремна да ступи са припадником друге, обично мањинске, указује на степен удаљености. Он варира од непристајања на живљење у истој држави, преко спремности на заједничко обављање посла, па све до брака са припадником друге друштвене групе (Требјешанин, 2004). Етничке мањине нису увек на прави начин репрезентоване у уметности, јер најчешће не могу да утичу на избор тема и адекватну интерпретацију, која је препуштена често људима изван локалне заједнице.Посебан проблем представљају мање развијене и неразвијене средине, јер у њима често непостоји оспособљеност етночких мањина за презентацију своје culture, посебно кроз музичку уметност. Овај проблем се може превазићи кроз едукацију етничких мањина, у области културе, уметности и интерпретације.

Хрвати у Војводини

Хрвати у Војводини представљају мањинску заједницу, која се због различитих историјских догађања досељавалај у различито време, најчешће под различитим субетничким именима и са различитим дијалектом. Најстарија хрватска заједница у Војводини формирана је у Срему. Она је формирана у средњем веку, а у истом историјском период формирана је и хрватска заједница у Бачкој. У Банату је најкасније формирана хрватска заједница, тачније, у другој половини 18. века, а до тада је био заступљен мали број Хрвата, досељен у време османлиске власти (Bara, Žigmanov, 2009).

Развој етничке структуре на простору Војводине током 20. века, може се поделити у више фаза. Прва фаза је доминација Аустроугарске до 1918. године и њу карактерише пораст броја становника у свим етничким групама, што је последица високог природног прираштаја (Kocsis, 1995). У време аустроугарске доминације, тачније 1900. године, у Војводини је живело 1. 432.748 стано-

вника, али је национални састав становништва у процентима био веома различит. У то време Хрвати су чинили 2,3% војвођанске популације. После Првог светског рата, број свих етничких група је у порасту, осим Мађара и Румуна. Екстремни пораст је регистрован код Хрвата, што је последица промене у изјашњавању дотадашњих Буњеваца, односно, њиховим конвертирањем у Хрвате. Други светски рат је значајно утицао на промену етничког састава становништва у Војводини, јер је дошло до исељавања (у организацији Wermacht-а) и протеривања Немаца из Војводине, а затим су у њихова насеља досељени становници из читаве Југославије. Од укупно 225.696 колониста, њих 162.447 су били Срби, 40.176 Црногорци, 12.000 Македонци, 7.134 Хрвати, 2.091 Словенци (Гаћеша, 1984).

У Аутономној Покрајини Војводини према последњем попису из 2011. године, евидентирано је 1. 931.809 становника, од којих су 2,43% или тачније 47.033 становника Хрвати. Они су насељени у Срему и северозападној Бачкој, али ни у једној општини немају апсолутну већину. На простору Војводине највећи број Хрвата је евидентиран 1921. године, када је евидентирано 129.788 Хрвата, који су представљали 8,5%становништва Војводине (Кицошев, Његован, 2013).

Фестивали у функцији очувања националног идентитета

Фестивали славе вредност заједнице, идеологију, идентитет и континуитет, а у савремено време са модерним приступом (Getz, 2005). Према Cultural Festival Group (Association for Tourism and Leisure Education, 2003), фестивали (догађаји) су "важне прилике за друштво, породицу, појединца да изразе своје идентитете, начин живота, друштвене односе и осећаје припадања". Како наводи Гетз фестивали у себи "укључују велики број различитих догађаја, укључујући спортске садржаје, концерте, рекреацију, представљање производа спонзора и њихова продаја, као и програме образовне садржине" (Getz, 1997). Фестивали дефинисани у класичном културно-антрополошком маниру, представлају време славља, које је обележено посебним обредима (Falassi, 1987). Зависност од моћних интересних група и специфичних ресурса је обострана претња за аутономију фестивалских организација и потецијални начин да стекну савезнике и постигне институционални статус у заједници (Getc, Andesson, 2008). Када су у питању догађаји и фестивали најрелевантнији циљ јесте да се процењују резултати програма и ефекти које је програм остварио (Robson, 2000).

Људи су на најразличитије начине испољавали своја знања и достигнућа из разних области, кроз целу своју историју. У раној људској историји то су биле разне ритуалне игре, које су обично имале религиозни карактер. Еволуцијом, људско друштво свесно и са циљем организује приредбе и свечаности, ради јавног испољавања, а све то презентује публици. Постоји много мотива који људе подстичу да организују и учествују у фестивалима (забава, очување локалне традиције и идентитета, успостављање сарадње међу народима), а

њихов значај за развој туризма је препознат у целом свету. Фестивали, не само да могу привући посетиоце у место одржавања, већ могу допринети и "креирању позитивног имиџа дестинације, обогатити туристички доживљај, те допринети продужетку њиховог боравка" (Baum, T, Hagen L, 1999). Планирање догађаја је просторно-временски феномен и сваки је јединствен због интеракција између поставке, људи и менаџмента, укључујући дизајн и програм. Више од тога, догађаји никада нису исти, и морате бити присутни да би уживали у потпуно јединственом догађају. Ако га пропустите, прилика је изгубљен (Donald Getz, Event tourism: Definition, evolution, and research).

Данас су фестивали постали најраспрострањенија врста модерних специјалних догађања, као и најбрже растуће атракције. Фестивали су комплексни догађаји због њихове структуре, логистике и великог броја активности у одређеном периоду. Људи желе да се сусрећу, комуницирају и да заједно доживе нешто посебно. Фестивал је идеалан, не само због уметничких догађања, већ и због социјалног искуства.

У Европи се дешава права фестивалска револуција, јер се нови фестивали појављују сваке године у све већем броју. Повећава се број туристичких агенција које се баве искључиво посетом фестивалима, повећава се број организација који окупљају фестивале и медије (углавном интернет) који су наменски посвећени фестивалима.

У Војводини хрватска заједница организује осам музичких фестивала, у којим се презентује традиционална музика Хрватске мањине, а то су:

Фестивал Буњевачких писама је музичка манифестација, која је настала на педлог суботичког лекара др Марка Сентеа 2000. До 2009. године, Фестивал је организовао ХКЦ Буњевачко коло, а од 2010. организира га Хрватска глазбена удруга Фестивал буњевачких писама. Циљ ове манифестације је стварање нових композиција које су везане за живот, културу и обичаје бачких Хрвата, као и афирмација хрватских уметника у Бачкој.

До 2016. је одржано петнаест Фестивала, место одржавања у почетку био је Хрватски културни центар Буњевачко коло у Суботици, касније Спортска дворана Средње техничке школе Иван Сарић. На свакој је учествовало око петнаест уметника из Суботице, места из околине, Сомбора и Републике Хрватске. Свакој манифестацији предходи јавно расписан конкурс, са прецизним условима. Све изведене композиције током фестивала се снимају и издају се на носачу звука ЦД. Фестивал буњевачки писама је уврштен у календар Културних манифестација у Војводини.

Фестоивал хрватских духовних песама ХОСАНАФЕСТ је музичка манифестација, која је први пут одржана 2006. године у Суботици, са циљем, да млади на једном духовном фестивалу славе Бога, да би се потстакла њихова побожност. Име Фестивалу *Хосанафест* дао је и главни иницијатор одржавања др. Маринко Стантић, а реч „хосана" је хебрејског порекла и значи „спаси нас"! Ову манифестацију организује пасторал младих Суботичке бискупије. На њему е у просеку изведе 15 песама, а због квалитета песама представља елитни фестивал духовне музике код Хрвата.

Фестивал маријанског пучког пјевања је музичка манифестација, која је се први пут одржала у Бачком Моноштру 2006. године. Овај догађаја су организовали чланови културно-уметничког друштва Хрвата Бодрог. Фестивал се одржава прве суботе августа, а окупља певечка друштва хрвата и црквене зборове Бачке и Срема. Фестивал представља спој народни песама, ношње и обичаја Шокаца и Буњеваца.

Годишњи концерт ХКПД Ђурђин организује Хрватско културно-просветно друштво Ђурђин од 2006. године, у време непосредно пре Божића, уочи благдана св. Николе. Место одржавања је жупна дворана цркве св. Јосипа Радника у Ђурђину. Годишњи концерт је традиционална манифестација на којој се представља рад чланова овог удружења, њене фолклорне, тамбурашке и литерарне секције.

Концерт Великог тамбурашког оркестра организује Хрватско културно просветно друштво Матија Губец из Руме. Концерт се одржава једном годишње, а пиводом Дана Друштва. На концерту учествују чланови Великог тамбурашког оркестра, Школе тамбуре и вокални солисти Друштва. Велики тамбурашки оркестар на концерту изводи репертоар, који се састоји од ауторских градских новокомпонираних песама војвођанских Хрвата, транскрипција дјела класичне глазбе прилагођене тамбурашким оркестрима, као и класичне складбе писане за тамбурашке оркестре. Овај концерт се одржава дуги низ година и постао је саставни део културне понуде Руме и има велики значај за хрватску заједницу у Руми, као и за развој аматерског културно-умјетничког стваралаштва. Друштво је једно од најстаријих друштава у Војводини, а основано 1903. године и ради у континуитету до данас.

Микини дани је културна манифестација, која се одржавају се од 1994. године у Бачком Брегу, а организује је Хрватско културно-просветно друштво Силвије Страхимир Крањчевић, у част познатог берешког виолиниста Мике Ивошева Кузме. У програму су шокачке народне игре, тамбурашка вечер, ликовна колонија (слике у техници уља на платну и дуборези) и такмичење у кувању рибљег паприкаша.

Смотра хрватских тамбурашких састава је главна манифестација Хрватског културно-уметничког друштва Љутово, која се одржава у дворани Дома културе у Љутову. Прва смотра је одржана 2009. године, да би се зближили тамбурашки састави, који негују и чувају обичаје и музику војвођанских Хрвата. У програму учествују и гости из Хрватске и Мађарске.

„Вечери и ноћи Илије Жарковића Жабара“ је тродневна манифестација, коју организује Хрватско културно-просветно друштво Томислав из Голубинаца у знак сећања на прерано преминулог песника, певача и културног активисте, једног од најсвестранијих савремених, који је оставио дубок, не избрисив траг својим делима у поезији, роцк'н'роллу и тамбурашкој музици. Манифестација се организује од 2010. године. На манифестацији се окупљају песници и певачи, чланови његове породице и бројни пријатељи, како би на песничкој вечери, потом на роцк концерту и на вечери тамбурашке музике евоцирали сећања на Илију Жарковића Жабара (Завод за културу војвођанских Хрвата).

Музичка дела у функцији очувања идентитета

Јосип Андрић је рођен у Бачкој, као припадник Хрватске етничке групе је највише допринео попуњавању мелографије Буњеваца и Шокаца у Бачкој. Он је сакупио и записао 1300 народних мелодија из свих бачких места, где живе Буњевци и Шокци. Јосип Андрић је на основу жетвеног обичаја буњевачких Хрвата „Дужијанца“ створио музичко-сценско дело. Тако је од мелодије и музичког мотива града Суботице настала кантата, а од кантате је створен опера „Дужијанца“, која је први пут изведена 1953. године, у суботичком Народном позоришту. Опера Јосипа Андрића почиње и завршава се мотивом буњевачког Момачког кола. Из тог мотива се развија главни део опере, па он долази до праве апотеозе у завршном балету „Дужијанци“ и у маестралном мотиву града Суботице, у којем се је изражен осећај љубави и поноса према седишту буњевачких Хрвата. Композитор Андрић је ову прву буњевачку оперу посветио Суботици и њеним салашима.

Јосип Андрић је компоноваи и сеоску оперету „На врби свирала“, у којој се радња дешава на селу, заступљен је наречје икавско, којим данас говоре бачки Шокци на селу. Музика је компонована у Шокачком фолклорном стилу. Главне арије су народне песме, а плес је у стилу народног кола(Пелајић, 2014).

Јулиј Њикош је допринео очувању народних песама. Прву збирка нотних записа народних песама је издао 1954. године. Она садржи 104 напјева са текстовима. Захваљујући првој Њикошевом мелографском запису, сачувана је новија и важна традицијска музика, а попевке и кола су нашла своје место у програму концерата и осталих јавних наступа сеоских фолклорних група, градских фолклорних друштава, певачких друштва и тамбурашких састава. Њикош је изадо још четри збирке нотних записа народних песама, сепаратна издања Музичке библиотеке (Ферић, 2014).

Закључак:

Свака генерација улаже труд да у очувању културног наслеђа угради најблиставији део свог прегалаштва, чинећи оно што процењује најсмисленијим у контексту времена у коме живи. Из видљивих и невидљивих околности треба уткати ону нит, која ће бити довољно јака, да повеже предходно са долазећим. То је утолико теже, јер непредвидива догађања урушава људе, просторну и временску уметност.

Музика једне етничке групе је културно добро, које одређује одређено подручије или раздобље, сведочи о друштвеним појавама, односно условима друштвено-економског и културно-историјског развоја у одређеним раздобљима, као и значајним догађајима.

Хрватска мањина у Војводини постоји као етничка заједница од средњег века и као таква је доприноси садржајном културном развоју овог простора, а посебно се издвајала оригиналном традиционалном музиком. Глазба, односно

музика је данас искоришћења од хрватске етничке заједнице за организовање следећих фестивал: Фестивал Буњевачких писама, Фестоивал хрватских духовних песама ХОСАНАФЕСТ, Фестивал маријанског пучког пјевања, Годишњи концерт ХКПД Ђурђин, Концерт Великог тамбурашког оркестра, Микини дани, Смотра хрватских тамбурашких састава, „Вечери и ноћи Илије Жарковића Жабара“.

Јосип Андрић и Јулиј Њикош су допринели попуњавању мелографије војвођанских Хрвата. Они су сакупили народне песме и издали збирке нотних записа, а Андрић је компоновао опере и оперете на основу буњевачких и шокачких песама.

Литература:

1. Baum, T., Hagen, L. (1999): Responses to seaonality, The expiriences of peripheral destination, International journal of tourism researh, vol.1, pg. 299-312
2. Bara M. Žigmanov T. (2009): Hrvati u Vojvodini, u povjesti i sadašnjosti. Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica.
3. Parsons T.(1951): The Social System. Fre Press, New York.
4. Parsons T. (1978): Action Theory and the Human Condition. Fre Press, New York.
5. Gaćeša N. (1984): Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948. Matica srpska, Novi Sad.
6. Getz, D. (1997): Events management and Event Tourism, Cognizant Communications Corporation, New York.
7. Getz, D.(2005): Events management and Event Tourism (2d ed.). New York: Cognizant, USA.
8. Getz, D. Andersson T. (2010): Festival Stakeholders Exporing Relationships and Dependency Through a Four-Country Comparison. Jurnalnof Hospitality and Tourisam Research, vol. 4, SAGE Publications, USA, p.p.531-556.
9. Grupa autora (1971): Zbornik o Josipu Andriću. Bogoslovsaka smotra, vol.41, Zagreb.
10. Jenkins R. (1996): Socila Identity. Routledge,London.
11. Kocsis K. (1995): Hungarian Minorities in the Carpathian Basain. Matthias Corvinus publishing, Toronto-Buffalo.
12. Kicošev S. Njegovan D. (2013): Razvoj etničkei i verske strukture Vojvodine. Prometej, Novi Sad, st.12 i 25.
13. Parsons T. (1978): Action Theory and the Human Condition,Fre Press, London.
14. Pelajić Z. (2014): Očuvanje hrvatskog identiteta bačkih Bunjevaca i Šokaca. Panonija-Europa, Zbornik urbani Šokci 8/9, Zavod za kultur vojvođanskih Hrvata, Subotica, st. 115, 116.
15. Trebješanin Ž. (2004): Rečnik psiholoije, treće izdanje. Stubovi kulture, Beograd.
16. Falassi, A. (1987): Time Out of Time: Essays on the Festival. Albuquerqu, University of New Mexico Press, USA.
17. Ferić M. (2014): Melografskii I publicistički opus Julija Njikoša. Zbornik urbani Šokci 8/9, Zavod za kultur vojvođanskih Hrvata, Subotica.
18. Rosen L. (1984): Bargaining for Reality: tha Construction of Social Relations in a Muslim Community. University Press, Chicago.
19. Robson, C. (2000): Small Scale Evaluation- Priciples and Practice. SAGE Pulications , London.
20. Association for Tourism and Leisure Education, 2003.

MUSIC OF VOJVODINA CROATS IN THE FUNCTION OF PRESERVING THE NATIONAL IDENTITY

Summary: Cultural heritage in the form of music Croatian minority in Vojvodina has its own intrinsic value, as an important basis for cultural diversity and social development. Long-term protection of traditional music Bunjevci and Šokci in Vojvodina is achieved by organizing music festivals. Interepretacija traditional music of Croats in Vojvodina is based on the specificity of the cultural heritage in some places. In this way it contributes to maintaining best music autetntičnosti Croatian minority community in Vojvodina. Music festivals have their own aesthetic, social and cultural dimension, through existing programs, the current valuation is achieved knowledge and appreciation of the cultural heritage, which in turn contributes to the preservation of the identity of the Croatian minority in Vojvodina.

Key words: Vojvodina, festivals, Bunjevci, Šokci, music, cultural heritage.

VI

ОГЛЕДИ, ПРИКАЗИ, ЕСЕЈИ

АЛЕКСАНДАР М. ПЕТРОВИЋ
Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 141.134:1(091)
Есеј
Примљен: 29.08.2016
Одобрен: 10.09.2016
Страна: 627-637

ДОСЛЕДНО ПРОМИШЉАЊЕ НОВОВЕКОВНЕ ПАРАДИГМЕ ПОСТОЈАЊА

/Научни осврт на књигу – Милан Брдар: *Између бездана и неба*: Критика Декартовог програма рациоцентричног утемељења као херменеутика нововековне филозофије, Београд: Институт друштвених наука; Нови Сад: Књижарница Зорана Стојановића, 2015./

«*Слободан човек не сме ни једну науку изучавати ропски* (...) *Јер телесни напори, чак и кад се врше насилно, не чине тело нипошто горим, док се у души не задржава никакво наметнуто знање* /τὸν ἐλεύθερον... βίαιον οὐδέν ἔμμονον μάθημα/.»
(Платон, *Држава*, 536е)

Књига Милана Брдара, *Између бездана и неба*, садржи двадесет четири главе и многобројна поглавља, по којима се види схематска разведеност тематике и строго слеђена научна нит унутар које се гранају референтна сазнања. Стављајући у средиште Декартова разматрања о првој философији или метафизичке медитације, Брдар се осврнуо на све значајне примедбе које су им упућиване током претходних векова, не пропуштајући да успостави рефлексију према Кантовом и Хегеловом разумевању, Хусерловим претресима њиховог значаја и Хајдегеровим оштрим примедбама (додуше, могао је да узме у обзир и анализу дату поводом Картезијеве шесте медитације од Еугена Финка). У том истраживању он је уочио три рациоцентричне грешке (претерану сумњу, лабилност солипсистичког начела и неодређеност критеријума јасности и разговетности, са методским солипсизмом као поднаучном компетенцијом), концентришући се и на основну апорију утемељења – *мислим*, *дакле јесам* – али

тако да: „не знам колико знам“. Утемељење у том смислу није одрживо изведено услед иконокластичког карактера Декартовог скептицизма, са којим се као секуларним параверским елементом (ништа није радикално истинито код свих других, него само код нас) и самоурушава. Брдар сматра да ако Декартове *Медитације* нису утемељиле могућност сазнања и у љуштури модерног рационализма допуштају ширење фанатичне вере (солипсизам), то не значи да нису послужиле за политички ангажман модерног просветитељства.[1]

Веома позната теза о аутономији ума (усуди се да се послужиш својим умом), по Брдару, подразумева ирационално темперовано просветитељство са схематиком конверзије у радикално критичног интелектуалца, тј. конвертовање у саучестништво у тоталитарним авантурама `спасавања човечанства`, које он демонстративно види у оптици абдикације од сопственог ума. Онтолошки слој устремљеног самопоништавања очитује се тек из социјално - егзистенцијалног раслојавања типологија знања из психофизиолошких претпоставки. Беконово учење о идолима као једно од централних учења модерног просветитељства, које има у виду урођене препреке за истинитост сазнања у људском роду, заједно са Декартовим програмом одстрањивања предрасуда као посредника у фиксирању фикције у чињеницу, према статусу истине која је изводива једино `из природе ствари`, или `природним разумом` као досезања истине путем искуства, сумњиво је како услед подвајања независности искуства од присуства идола (сем у инфантилизму илузије њиховог ограничавања уколико су свеобухватни), тако и услед `одбацивања свих предрасуда` у сврху `самопрочишћавања ума`, јер постоје и рефлексивне предрасуде (Е. Финк). Свака антиципација као варијанта идола позоришта и као људски производ /конструкција/, виђен је као препрека на путу ка крајњој истини, јер `претиче познате чињенице`, дочим је свако посматрање увек прожето и вођено теоријским средствима, па је сазнавање вазда рефлексија ствари и критичка саморефлексија, као антиципација у чијем их светлу и разумевамо. Брдарова аргументација о анахроности поперовске и куновске прогресивности историјски смењујуће теорије антиципације духа и/или парадигми, нарочито је изазовна с обзиром на закључак: „Према свему судећи, без врховне тачке свог укупног смисла у Богу емпиризам пада у убогу метатеорију, коју је било потребно под хитно реформисати најкасније почетком XX века. То није учињено. Уместо тога, емпиризам се `заледио` као оскудна англосаксонска традиција, која је најмање читав век анахрона позиција, која више ни у ком смислу не обавезу-

[1] Он ту чак наводи поређење које може да се учини и чудним: „Као што су протестанти истинито хришћанско учење имали систематизовано у Калвиновим Institutiones (протестантској Summa theologiae), тако Робеспјер има извор истине у Русоовом Друштвеном уговору (Contract social)... У случају Јакобинизма до видљивости је дошла фогура горе наведена као таутологија легитимације (Тл), нарочито у дискурсу Робеспјера, када све што чини оправдава `интересом народа` и `интересом револуције`, при чему се подразумева да је он персонификација природе `опште воље` (Русо) и да тај интерес зна на начин непроблематичне истине. Робеспјер је био у стању да све оправда (укључив истребљење својих сарадника) – изузев појаве сопствене главе под сечивом Гиљотине.“ /Милан Брдар: *Између бездана и неба*: Критика Декартовог програма рациоцентричног утемељења као херменеутика нововековне филозофије, Београд: Институт друштвених наука ; Н. Сад: Књижарница Зорана Стојановића, 2015, стр. 81/

је.“[2] Конструкција као `људски производ` у том смислу није сводива на ранг привидности и обмањивања, а у њој је очит и стваралачки потенцијал, за који је, додуше, потребно да се обезбеди истанчаност, колико и рецентна стабилност у промишљањима која даје енергију инвентивне идејности.[3]

Продужетак таутолошке легитимације је очит и у марксистичком месијанизму, када се према законодавству историје, у чијој се власти сви налазимо, кретање ка социјалној опцији комунизма види као срећан космички случај. Космолошка легитимација игре на срећу тако добија свој хазардерски епилог у светско-историјској димензији догађаја `пада берлинског зида` и дојучерашњи помазаници носиоца промена `измене света` према утопијски срећном исходу принципа надања, показују како етичку дислегитимност са неодговорним конвертитством у неолиберализам, тако и онтолошку случајност прапочетне прецењености принципа утемељења. Они и не би били могући без прихватања максиме, коју Брдар налази у виду фаталистичке формуле калвинизма, да нас историја узима под своје и пре него што смо рођени. Сцијентизовано-харизматички пронцип, без ког и нема модерног радикализма (баштињеном на декартовском солипсизму као просветитељском скандалу превођења анахроних месијанских стратегија у модерну науку), или рационализам који је програмски обликован као оруђе оправдавања тренутних интереса игре моћи и знања, аутор види да се преобратио у рационализоване симулакруме са самопародирајућим дискредитовањем умности. Са благом иронијом он се дистанцира од конвертитских недоумица нововековног рационализма, што није обезбеђено једино за наша, пословично недостојанствена држања у склоности теоријском варварству, него и за све такве случајеве, где се рационализам: «... у пракси се преобратио у рационализовање и приказивање било које праксе као умне: праксе ратова или дивљег капитализма, коначно праксе револуционара који у својој смелости и ентузијазму (као еуфемизмима фанатизма и лудила), хоће да свет дословно преокрену, и измене га из корена, у фикс идеји да ће тек

[2] *Исто*, стр. 107

[3] Сам појам „конструкције” имао је и призвук нечег вештачког, са чиме се давно позабавио Еуген Финк у својој студији о феноменологији феноменологије (VI-а картезијанска медитација), где је ставио у питање само метидичко полазиште феноменолошке редукције, тумачећи га као нову врсту наивности и аналитичке противречности. Свако тражење претпоставља важење некаквог знања о оном истраживаном, па је и важење света живота у преднаучном подручју такође у природном ставу, у коме није дат трансцендентални субјект напросто, него важење које може да се искључи у смислу ограничености природног става који условљава везаностима за свет. Природни став као исто тако трансценденталан, важи по себи (али не и за себе), па пробуђени трансцендентални субјект у извршењу редукције тематизује природни свет као свој корелат. Трансцендентални его тако релативизован универзум укључује у синтетичко јединство поимања у трансценденталној заједници монада, без јединства природе у онтолошкој форми, без саморазумљивог хоризонта предметне датости која нам се показује у генерализованости природног става. Утолико сама „конструкција“ не остаје наивна, али је њено важење оно промењљивог производа бесконачне рефлексије трансценденталног јаства, које свет феноменологизује у садржајне ситуације, јер свет није конкретна представа, која би се емпиријски могла изоловати од општости у којој живи оно друго и другачије у претпостављеном јединству стварности /Fink, E., VI Cartesianische Meditation: Teil 1- Der Idee einer transzendentalen Methodenlehre, Husserliana, Bd. II/1., Dordrecht: Kluwer academic publishers, 1988 /1932/, S 61-74/.

тада, коначно, постати добар. Такође је, тако развијен до рационалистичке софистерије, у стању да све рационално дискредитује као неумно, нарочито трезвен и зрео ум који не главиња вођен илузијама.»[4] Са оваквим приступима авантуре поимања се измештају на периферну квазиуметничку димензију игре обмањивања у привиђањима, маглећи хоризонте који су давно доспели до јасности и разговетности, али са помањкањем жеље да се сувишна јасност разговетно самерава са истином. Рационализације које су се базирале на саморазумљивим капацитетима просветитељског дискурса, преображене су са ерменевричком тезом о измени света у категорије економског либерализма, делећи са њима природу импресионистичке и релативизујуће непосредности. Како стоје далеко од промишљања из положаја `сада и овде`, тј. из тино-логије оног `тубивствовати` (Брдаров спретан израз `туствовати` /туство: *Da*-heit/), емпиризовани исечци праксе једино могу да крпе теорију из више или мање произвољно заустављаних истраживачких испитивања, који хоризонт реалног бивствовања из простора и времена, претварају у активност разновидних симулакрума. Помодарство које свој узгон добија сразмерно помањкању напора око овладавања елементарним претпоставкама значења теоријског дискурса, више је него раширено и готово масовизовано у мноштву написа олакотних продуковања расправа.

Проф. др Милан Брдар је философ млађе генерације наше послератне културне сцене и имао је да искуси разноврсне турбуленције које су задесиле наше друштво. У њима није увек лако било опстати и остати, јер се ерменевтичка теза о измени света у социјалистичком самоуправљању простирала и на сва подручја културе и друштва.[5] Премда у Европи криза науке траје већ подруг векова, наша достизања хоризоната које она испоставља баш и нису увек сасвим успешна, као што бисмо то желели. Могло би се рећи да је и добро да криза траје, јер њен завршетак не би нужно морао да значи и добар крај. Утолико су нагомилани проблеми разлог за њихова отклањања, кроз суочавања са реалним значењима, а не за абдикацију ума или њихово бацање под тепих да се не би видели.

Брдар је кренуо у изворно савладавање проблема из `руку у тесту`, претресајући поново, заједно са Декартом, основне идеје Ја-Бог-Свет, којима можемо да установимо порекло кроз радикалну сумњу и осведочено сазнамо да

---

[4] Милан Брдар: *Између бездана и неба*: Критика Декартовог програма рациоцентричног утемељења као херменеутика нововековне филозофије, Београд: Институт друштвених наука ; Н. Сад: Књижарница Зорана Стојановића, 2015, стр. 84

[5] То говори из пређутног консензуса око мимоилажења прилике да се човек слободно изјасни о Марксу и његовом учењу: «... никоме није сметало то што друштвена наука, мимо презасићеног марксистичког наклапања уопште није била могућа. То ћутање до дана данашњег, само сведочи да су генерације формиране испирањем мозга, што се манифестовало у преконоћном прелазу на причу плиткоумног либетализма, уз једнако нетпељив став према онима који мисле другачије. Услед тога, не би требало да нас чуди феномен да су готово сви, више него стручни марксисти, преко ноћи, почев од 1990. постали аматерски либерали, спремни да воду носе тој одавно пропалој идеологији, која им је изгледала као нова, а да опет нису поставили пирање пожељности да се и она критички испита. Зар онда треба да нас чуди кад чујемо: `Ви, друштвењаци, нисте ни за шта!`» *(исто*, стр. 84)

Ја мислим, а не знам, да Бог ћути и зна, а да Свет прича и не мисли. Разграничавајући критеријум мишљења који је знање као епистемолошки компетентно разумевање, од оног које мисли кроз веровања и нагађања, Брдар га је успостављао кроз критеријум истине преко истинитог предмета, тј. не као адекваацију објекта и интелекта, него као идентитет облика нечега постојећег у божанском уму. То је значило да је предмет истинит када одговара свом појму или његовој одредби (од Платона до Хегела), јер је божански ум идентитет теоријског (трпног) и творачког (активног) ума, а божанске идеје су истините као узори свега што јесте у свету, па првобитни систем мудрости и јесте првобитно обличје система света.[6] У том смислу човекова идеја која претендује на истинитост, као прецртана или копирана божанска идеја, мора да нађе своје место у том првобитном систему знања, кроз међусобну повезаност из начелног јединства, тј. кроз уклопивост идеје или појединачног знања у њега. Овај критеријум истинитости Брдар је развијао кроз оптику постојања Ја-Други, јер савршенство, свемоћ и доброта Божија, не допуштају да се верује како је Бог свет створио себично и у њему само мене и никог другог. Тако и доказивање било које моје идеје има смисла једино ако се доказује Другом, који није у то уверен, а не са ставом – „Доказујем ти, а тврдим да не постојиш.“ Сама сила егзистенције то не допушта, јер увек испоставља датост бића трансценденталних, али и историјских разлога.[7]

---

[6] Могло би се рећи да се Божија мисао показује као истинита самим стварањем света, а не рецимо, некаквом његовом системском дедукцијом: „Наиме, свет као творевина божанске идеје није само постојећи, него је и истински свет, значи онај прави или најбољи од свих могућих.“ (*исто*, стр. 94) Рекуперишући ово Лајбницово схватање на најбољи начин, Брдар је пришао близу и Хусерловом налогу: «У ствари, читав један свет – ако би са том субјективношћу могли да изједначимо Хераклитову psyché, тада би за њу без сумње вредела његова реч: `Границе душе нећеш идући пронаћи, ако и свим путевима пролазиш: тако дубок темељ (логос) има.` Заиста, сваки докучени `темељ` поново упућује на темеље, сваки отворени хоризонт буди нове хоризонте, а ипак је бесконачна целина у својој бесконачности струјећег кретања усмерена на јединство неког смисла, али опет не тако, као да бисмо могли без даљњег да га сасвим дохватимо и разумемо; него, чим се мало домогнемо универзалне форме образовања смисла, ширине и дубине целокупног овог смисла стичу аксиоматске димензије: отварају се проблеми тоталитета као проблеми универзалног ума. Ипак, такво нешто није блиско почетницима, они почињу са слабо повезаним упућивањима, веома постепено се учи да се нађе суштаствен поредак рада и, што значи исто, како да се задовоље велика становишта, која се у току указивања и описивања касно сазнају као сведређујућа.» /Husserl, E.*: Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie*, Hrsg. Walter Biemel, Husserliana Bd. VI, M. Nijhoff, Haag. / прев. З. Ђинђић, Бгд: Дечје новине, 1991. , стр. 139/

[7] *Исто*, стр. 97 О томе није писао само Хегел, него је у новије време снажно истицао и Еуген Финк. Да би се стекао сопствени духовни облик у стваралачкој форми отвореног света, да би се садржаји знања учинили и личним, будући да карактеришу сам начин живота човековог јаства, за то је потребно да он изађе из себе и сусретне се са страним и непознатим у дубинској димензији своје личности, што `човек масе` процењује као животни ризико и избегава услед потребе да се њиме управља. У време `омасовљења` модерног живота људски живот више не припада себи самом, не подразумева мисаону слободу егзистенције, него страшну реалност колективних укалупљености /Fink, E.: `Das Wesen der Bildung`, in: Fink, E.: *Zur Krisenlage des modernen Menschen*: erziehungswissenschaftliche Vorträge, Hrsg. von Franz-A. Schwarz. – Würzburg : Königshaussen u. Neumann, 1989; S. 141./

У свом објашњавању, Брдар креће од раног шеснаестог века у Европи, апострофирајући значај протестантске побуне против Римокатоличке цркве и испостављања значаја сукоба ауторитета и ума са употребом теолошког скептицизма. Он је констатовао да је тај сукоб изразито полемичког карактера и свођен на раван односа знања и моћи, са чиме се отворио - „проблем утемељења знања, који је био неодвојив од проблема моћи, односно власти.“[8] Било је потребно да се појави нова врста знања која би превладала скептицизам и обновила универзализам, са неопходним ослонцем у његовој утемељености, те грађеној друштвеној синтези која би показивала могућност обнове јединства европског света. Ученост нове природне науке развијала је рационалистичке претпоставке са теоцентричним карактеристикама, а имала је и улогу посредника у спору католицизма и протестанизма. Будући да они више нису били у стању да обезбеде јемства истинитости на начин нужности и општости: „Криза вере и теологије је довела до проширења питања вере на питање знања: како је уопште могуће утврдити било шта истинито?“,[9] па се у растућем рационализму ухватио правац решавања проблема вере средствима знања. Брдар је веома елегантно приказао тај лук који су затегле новоразвијајуће се природне науке, од којих се очекивало разрешење темељне апорије, у којој је сукоб знања и моћи резултовао скептицизмом (како је то одлично подвукао и Хусерл), а то је исходовало рационализације које су пратиле такав процес. Политика, идентитет и традиција су се испреплитали до те мере, да је само добром зналцу и вештом оку било могуће да се у томе снађе у одговарајућој мери. Уместо радикалне, решење се види у умереној сумњи као руководству при научним истраживањима, а уместо радикалног, умерени догматизам је потребан, да сазнања не би завршавала у поседу шарлатана и самоименованих надобудних генија. Како су и према Декарту, идеје и појмови које добијамо од Бога, без обзира на њихову јасност и одређеност истините управо зато што долазе од Бога, тако оне одвојене од Њега, представљају различите појмове. Пета *Медитација* застала је код разматрања како да утврдимо на који начин идеју добијамо од Бога, па проблем епистемичког разграничења код ког је Декарт заказао, може да се изведе из односа мислећег јаства према свету, јер у шестој медитацији он наглашава да под Њим или природом мисли на: „распоред творевина како је од Бога успостављен“ (Med. VI, 235-236). Како божанску идеју тек треба препознати, за шта нису довољни јасноћа и одређеност, те да је могуће да каткад и нејасна идеја буде истинита, методика јасности и одређености ту заказује по полемичкој оштрици разоривости туђих уверења.

Ако су само нејасне, туђе идеје није могуће с тиме одбацивати, него их је на основу смисла потребно учинити јасним, како би могло да им се суди ваљано. Ако се мисли да је оваквио показивање оскудности и недостатака Декартовог напора нешто што га дезавуише, то сигурно није била ни намера ни разлог писања Брдарове студије, без обзира на неодрживост основних поставки и његов методски солипсизам, јер је: „... парадигматичан и употребљив уп-

[8] Милан Брдар: *Између бездана и неба*, Н. Сад: Књижарница Зорана Стојановића, 2015, стр. 22
[9] *Исто*, стр. 31

раво са својим `недостацима`, као оквир рефлексије генезе и образовања потоње филозофије. Он је репрезентативан и у другом кључу, као оквир у којем иманентном анализом може да се демонстрира настанак модерне науке и филозофије под окриљем религије. Зато оваква контекстуализација Декартовог текста има смисао херменеутике целокупне модерне филозофије.“[10] Што се тиче легитимности увида у светлу историје философије, он се позива на Парменидову мисаону поему која афирмише бивствовање и тврди да је небиће привид, те уз Анаксагорину апорију о хомојомеријама и одвојеном нусу, види њихово разрешење у светлу Платонове и Аристотелове мисли. Антрополошко знање о душевним карактеристикама човека одређивало је и одраније његову ипостас или укупни појединачни склоп, преко обраћања унутрашњости (не тек код Августина или Декарта), са знањем да се: «тврди да се мора делати и говорити оно што ће *човеку унутар оног човека* дати највећу снагу и владарску моћ над оном многоглавом животињом. – ὅθεν τοῦ ἀνθρώπου ὁ ἐντὸς ἄνθρωπος ἔσται ἐνκρατέστατος.»[11] То људски најјаче унутар човека ваљало би да буде извојевана победа врлинских знања над приземним интересима, који титанске црте карактера умевају да претворе у рогобатне обрисе `многоглаве животиње`. Основ човековог јаства је живљење у свету живота које помирује субјективни и објективни приступ, кроз достизање знања у историјској димензији интерсубјективног кретања и обележјима компетентних евиденција према критеријумима карактеристика присуства. У том настајању истине кроз таложење критеријума оприсутњених садашњости у нашем животу, конституишући смисао је појам бића према пореклу његовог смисла у дијалектици евиденција, достизаваној као постигнућа корените умности јаства овремењеног у свету живота. Како је свет конкретно животно дати свет за сву могућу животну праксу, то је он и у антици кроз појам јаства, који ту није посебно тематизован, такође иманентно присутан, па се позивања на високе узоре античке паидеје у списима Платона и Аристотела не могу окарактерисати као изолована ствар историје философије и нека давно прохујала прошлост.

Монадолошки оквир јаствене субјективности сазнања и увида, са осведочењима у оно што је присутно у појавности /»туство» од *Da*-sein/, конкретизује се у свету живота као освештено јаство, тј. као она одређеност властитог бића, која са светом саучеснички испуњава интуиције у целини, или пак у идеји, и у којој свет тек и може да постоји по претпостављеној целовитости.[12] Та-

[10] Исто, стр. 140.

[11] Платон (1976), *Држава*, Београд: БИГЗ, стр. 291.(– *Platonis opera* (1978), Tomus IV /*Respublica*/, rec. Brev. And. Crit. Instr. Ioannes Burnet, Oxonii: E typ. Claredoniano, 589b1) Психофизички састав појединца или сопство, касније се обично именује и појмом личности. Зато, према Платону, «слободан човек не сме ни једну науку изучавати ропски (...) Јер телесни напори, чак и кад се врше насилно, не чине тело нипошто горим, док се у души не задржава никакво наметнуто знање /τὸν ἐλεύθερον... βίαιον οὐδέν ἔμμονον μάθημα/.» (Пл.*Држава*, 536e1-4).

[12] У *Критици чистог ума* Кант именује „умни појам форме целине“ који се као идеја никада не односи на нешто непосредно опажајно и његову сликовитост, него на оно неусловљено с обзиром на тоталитет услова, као темељ синтезе свега условљавајућег у постојању. Као представе неусловљене целовитости бивствовања, идеје су видљиве као ствари по себи и као појаве, а опет збир свих предмета могућег искуства и као збраност свих појава, Кант именује светом, од-

ква конкретизујућа форма трансценденталне егологије, њена евидентно јаствена редуктивна основа, или како каже Аристотел, њена прва суштина /πρώτη οὐσία/ – Сократ, Калија, Платон,[13] ослобађа за оно што данас зовемо обликовањем личности. Бивствујуће се тако казује многоструко, тј. у свим видовима бића исказиваним коришћењем подлежећег /вршиоца радње/, придајућег /извршног вида/ и повезаности ствари /реалних претпоставки/ (субјекта, предиката и копуле). У том смислу, Хегеловим увидима може да се приговори, како то Брдар одлично увиђа, све сем недоследности у прелажењу од `ја мислим` на `ја знам`, са развијањем пуног историјског и логичког простора методе која то обезбеђује. Са тиме је нововековни пројекат умности у модерни дефинитивно довршен у науци о Богу као првој философији.[14] Као и код Аристотела, услов да се за неки субјект може рећи да је нешто (τόδη τί), или да је то управо бивствујуће (ὥπερ ὄν), те да би ишта приближније о њему могло да се објасни, неопходна је употреба категорија, којима то које бивствује лежи у основи као највиши, свеобухватни род, који не спада у дефиницију (Ар., *Мет*., 1045[b]). То важи и за једно и суштину који су једнаки (Ар., *Мет*., 1053[b]15-20) и одговарају на питање шта и како ишта јесте. Шта нешто јесте означава прву суштину као πρώτη οὐσία, и у том смислу обухвата и како јесте то што јесте као δεύτερα οὐσία, а то значи двозначно, где роду као оном што одређује шта јесте, припадају несамостална својства за оно шта се на некој ствари показује. Придизање из ове двозначности (прве) философије ипак је могуће и по непосреднијим, психолошким структурама значења, где је традицијом укрућена рационална онтологија проширива са `простинолошким` структурама, тј. `психолошким` садржајима онтолошких датости из односа `спрам чега`, у којима би се преструктурисала према постојећем датом карактеру слободе појављивања унутар самих појава, а што би такође значило и према ликовима односа трпног и активног ума, задобијаних према фактичностима сагледаваних суштина `унутрашњег иностранства`, које се испостављају као самериве према

ређујући и његов нужни појам: „Све трансценденталне идеје, уколико се тичу апсолутног тоталитета у синтези појава, називам појмовима света.“ (Кант, И.: *Критика чистог ума*, Бгд., 1990., /А 407; Б 435/) Расправљајући о човеку као стожеру поретка света, Радивоје Керовић је лепо напоменуо: „Свијет је схватан и као цјелина стварности и хармонично устројен систем. Он је поред поља стварности обухватао и подручје још непостојећег и могућег. Код Канта је, на примјер, означавао и садржај могућег искуства и трансценденталну идеју свијета као услов могућности искуства. Не треба сметнути с ума ни Кантову природну импресију и задивљеност свијетом, звјезданим небом над њим и моралним законом у њему.“ (Керовић Радивоје, *Самобитност и достојанство*, Стари Бановци, Београд: Бернар ; Бања Лука: Ризница духовног блага, 2015., стр. 148)

[13] „Отуда је јасно да уопште не треба постављати облике у смислу праузора (а они би се најпре ту могли потражити јер су суштине у највшем степену), него је довољно да се уведе то што рађа, тј. узрочност лика у твари. А већ то целовито, тај такав лик у таквим костима и месу, јесте Калија или Сократ.“ /*Мет*., 1034[a]6-7/

[14] «Због тога ће му апологети рационализма, огрезли у цинизму, пребацити `грешну везу` с теологијом и биће анатемисан од свих: од нових генија авантуристичког левохегелијанизма до последњих сцијентистичких луда плитког англосаксонског позитивизма. Њихова групна епохална брука је у томешто Хегел том теологијом нововековни рационализам само доводи до краја и до појма, на начин на који нико други за то није био способан.» (Брдар, 2015., стр. 211-212)

људској умности и чулности у излагању.[15] Брдар је и ту донео разјашњене и разговетне, али и драстичне увиде, секући без сувишних скрупула и Хусерлов подухват да у рефлексији буде радикалнији од Декарта: «Зато му је подухват пропао на три питања: 1) У својој V Медитацији дошао је до границе солипсизма у виду проблема: како могу да знам да Други није мој сан или дупликат? /Картезијанске медитације I, Загреб: ЦКД, 1975, стр. 113/ 2) Ego cogito cogitatum: ја мислим мисли. Део истог проблемског комплекса представља и питање: како сазнање може `да превазиђе себе и поуздано сретне своје објекте`, то јест, како могу `поуздано да знам да... сазнајни акти нису само моји доживљаји, већ да постоји и оно што њима сазнајем?` /Картезијанске медитације II, Загреб: ЦКД, 1975, стр. 33/ 3) Ако прихватимо могућност заједнице монада (монадолошка заједница), како је међу њима могућа веза/комуникација? Уместо одговора `Никако!`, на сва три питања, Хусерл се у сопственом кругу вртео још неко време – и то је био крај.»[16] Овако `одсањан сан` о програму утемељења `строге науке`, није и једино што може да се повеже са Хусерлом, а то, наравно, мисли и Брдар, тако да Хусерлов пут бављења суштинама као формална онтологија иде преко трансценденталне феноменологије као праве онтологије која поставља питање смисла бића јер се бави конститутивним смислом битија, тј. она је кроз разумевање бића у свету и бића као таквог конкретна и универзална онтологија.[17] Како технологија и капитал хоће човека искључиво у функционалном виду, јасно је да из перспективе капитала човек застарева као нерационалан, јер не може да ради 24 сата, па као непрецизан и утолико несавршен бива тек `нужно зло` које недовољно постаје машина, док му се не нађе и замена: «Прво је, као што смо видели, био замењиван Бог. У другој фази, обновљен је дејством из машине модерне технологије (*Deus ex machina*). У преосталој фази с човеком ће бити као с Богом у првој, кад је већ хтео да заузме његово место. *Homo ex machina*. Нестаће у машини с којом ће се фузионисати и која ће га, на крају, заменити. Погледамо ли, дакле, савремени свет у светлу овако трансформисаног Хегеловог апсолута, не можемо а да не чујемо како се, над гомилом англосаксонских занатских аутора, који данас диктирају тон филозофије и њено срозавање до увреде ума, у окружењу научним медио-

[15] Изворно сагледавање човека код Аристотела подразумевало је и психолошко протоусиологично схватање: „Него очигледно је и то да је душа прва суштина, а да је тело твар, док су човек и животиња то из обоје као нешто опште; а Сократ и Кориск, ако је чак и душа Сократ, јесу нешто двоструко (они су с једне стране као душа, а с друге стране као то збирно), а ако су напросто ова душа или ово тело, тада су као то опште и то појединачно.“/*Мет*. 1037^{a}6-10/. Види и моју студију - Петровић, Александар: `*Хегел и идејни динамизам платоновске дијалектике*: Прилог савременом разумевању научне логике као онтолошког и теолошког вида бивствовања`, Нови Сад; Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици; Култура полиса; Графомаркетинг, 2010., стр. 170-174.

[16] Милан Брдар: *Између бездана и неба*: Критика Декартовог програма рациоцентричног утемељења као херменеутика нововековне филозофије, Београд: Институт друштвених наука ; Н. Сад: Књижарница Зорана Стојановића, 2015, стр. 316. Да ту ипак има и продужетака након овакног краја (рецимо онај Финков са шестом медитацијом), види и студију Милан Узелац (2009), *Феноменологија*, Нови Сад: Верис 130-143., као и Милан Узелац (2011), *Практична феноменологија*, Вршац, стр. 33-45 /www.uzelac.eu/

[17] Исто, стр. 318-321

критетима и политичким креатурама, у генерално ужасном стању из којег нико није у стању да нађе излаз, пролама Хегелов грохотан смех. Зашто да не, мало освете за вековно плебејско исмевање? Зар и наша епоха, као и све претходне, не пропада у забави, радости и весељу? Ништа новог под капом небеском.»[18] Функционализује се образовање као такво и технолошко (дигитализовано) знање се фаворизује без задршке као услов друштвеног и историјског напретка. Без перспективе образовања у поимању креће се на нарушавање устаљених и проверених начина стицања знања, а са тиме успостављају и карактеристичне црте модерних технологизација друштвених система који производе разорне последице. Она је заправо тада смештена у његово унутрашње иностранство, у докетизам коме мишљење служи само као параван за деконструктивна самоприказивања.

У исходишту вредносног урушавања Брдару се наметнула и философија Мартина Хајдегера: «Он је једини у филозофији XX века стартом од егзистенцијалне ситуације у медијуму пустоши, као чисте позитивности без суштине, пошто је Бог свет напустио (или боље, пошто га је свет протерао, убијајући га у људима), покушао да направи нешто више филозофије од пуко-програмског изјашњавања егзостенцијализма.» (стр. 335) Уз сасвим разуђено излагање темељног крокија Хајдегерове философије (додуше без упуштања и у њен смисао преко његовог личног ангажмана у NSDAP, са Гадамером и другим истакнутим ученицима, док је Еуген Финк каријером платио за неучествовање у том здруженом подухвату), он закључује да исправно схваћено питање о бићу прелази у питање о човеку без антропологизација на трансценденталном нивоу, али додуше на другом месту и по другом реду, па овде ваља поменути и Финков увид: „Светски положај људства је такође одређен, када само бивствовање себе мисли у човечности... Разрован начин живота, у његовој пролазности према оригиналу мислећи око знања, јесте метафизичко место, где бивствовање само себе мисли и покреће се у појму. У мислећем нацрту апсолута, свет и истина постоје у утихлој светској ноћи, /која/ свеједно /постоји и мимо/ од те говореће звери. Као нацрт бивствовања човек је *смисао земље*.“[19]

Са заиста самораздирућим тоновима довршава се философија у савремености, па са поверењем у тезу да ће теорија накнадно да дође током практичног рада, те да је приоритет практичног деловања неупитан, јер је могуће његово кориговање (а да се притом за негативне консеквенце таквог рада не одговара исто тако практично), тешко да може да се стигне даље од посмодернистичких симулација, да се и не помиње степен деперсонализације који то извољевање подразумева. Брдарова књига у том погледу снажно одскаче од просечности, јер радикалност повезује са истинствовањем, а ову опет са смис-

[18] Исто, стр. 331-332

[19] „„Das Weltstellung des Menschen ist dadurch bestimmt, daß das Sein selbst sich denkt im Menschen... Das gebrechliche Lebewesen, das in seiner Vergänglichkeit noch eigens denkt darum weiß, ist der metaphysische Ort, wo das Sein selber sich denkt und sich bewegt im Begriff. Im denkenden Entwurf der Absoluten, das Welt und der Wahrheit existiert in der schweiggenden Weltnacht allein dieses redende Tier. Als der Seinsentwurft ist der Mensch der *Sinn der Erde*.“ /Eugen Fink, *Philosophie des Geistes*, Wuerzburg: Koeningshausen und Neumann, 1994., S. 81./

лом људскости и теантрополошким коренима бивствовања, за које може, ваља и исправно је да се зна. Будући да у самодовољном потрошачком свету само тематизовање знања не недостаје, јер се у ситуацији појачаног одсуства потребе за самим мишљењем, оно потискује у све дубљу анонимност, ово Брдарово конструктивно излагање чини изузетак каквих нема још много по земаљском шару, како по обухватности, тако и по стилу. Премда је и из референци јасно да је његов вокабулар грађен пре свега према критеријумима философије науке и англосаксонског говорног подручја, то га није спречило да уђе и у истанчане нијансе значења континенталног философског стила, те у њему покаже пуни сјај властитог мишљења. Док се чита, стиче се утисак једног сасвим оствареног философског аутора. Искричавост његовог језика, са којом уме да зађе у дубинске слојеве битија, једнако као што уме полемички да зачини решавање проблематике, свакако да је веома подстицајна у пробуђивању дубљег философског слуха.

Литература:

1. *Aristotelis Metaphysica (1978)*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W. Jaeger , Oxonii /prevod B. Gavela, Bgd., 1975.; T. Ladan, Zgb., 1987./
2. Milan Brdar (2015): *Između bezdana i neba*: Kritika Dekartovog programa raciocentričnog utemeljenja kao hermeneutika novovekovne filozofije, Beograd: Institut društvenih nauka ; N. Sad: Knjižarnica Zorana Stojanovića
3. Kant, I (1990).: *Kritika čistog uma*, Bgd.: BIGZ
4. Kerović Radivoje (2015), *Samobitnost i dostojanstvo*, Stari Banovci, Beograd: Bernar ; Banja Luka: Riznica duhovnog blaga
5. Petrović, Aleksandar (2010): `*Hegel i idejni dinamizam platonovske dijalektike*: Prilog savremenom razumevanju naučne logike kao ontološkog i teološkog vida bivstvovanja`, Novi Sad; Kosovska Mitrovica: Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici; Kultura polisa; Grafomarketing
6. *Platonis Opera* (1976-1978), recognovit brevique adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet, Oxonii, - T. 4.: *Respublica* /Država/; *Timaeus* /Timej, Timaj/.
7. Fink, E. (1988), *VI Cartesianische Meditation*: Teil 1- Der Idee einer transzendentalen Methodenlehre, Husserliana, Bd. II/1., Dordrecht: Kluwer academic publishers, /1932/
8. Fink, E. (1989): `Das Wesen der Bildung`, in: Fink, E.: *Zur Krisenlage des modernen Menschen*: erziehungswissenschaftliche Vorträge, Hrsg. von Franz-A. Schwarz. – Würzburg : Königshaussen u. Neumann
9. Husserl, E. (1936/1954): *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie*, Hrsg. Walter Biemel, Husserliana Bd. VI, M. Nijhoff, Haag. / prev. Z. Đinđić, Bgd: Dečje novine, 1991.
10. Milan Uzelac (2009), *Fenomenologija*, Novi Sad: Veris /www.uzelac.eu/
11. Milan Uzelac (2011), *Praktična fenomenologija*, Vršac: Visoka strukovna škola za obrazovanje vaspitača /www.uzelac.eu/

Uputstvo saradnicima o prilozima:

Tekst poslati na e-mail adresu ljubisa@kpolisa.com (ili preko kontakt forme na adresi www.kpolisa.com). Tekst treba biti pripremljen u formatu B5 (17,6x25,0cm), u fontu Times New Roman, veličina fonta Size: 11, tastatura Serbian (Cyrillic), jednostrukog proreda Line spacing: Single. Maksimalni obim originalnih naučnih i preglednih radova je jedan autorski tabak (ili 36300 karaktera sa razmacima). Na prvoj strani, iznad naslova rada, u levom gornjem delu treba napisati ime, prezime (u fusnoti dostaviti kontakt sa autorom: e-mail, tel.), ustanovu, mesto a ispod naslova rada sažetak (do 150 reči) i ključne reči (najviše sedam) na srpskom i jednom od svetskih jezika.

Strana imena pisati transkribovana, a kod prvog navođenja iza imena u zagradi staviti ime u originalu.

Primer: Brodel (Braudel).

Kod citiranja ili pozivanja na izvor iza citata navesti u zagradi prezime autora, godinu izdanja i stranicu, pismom kojim je štampan izvor na koji se poziva.

Primer:
(Veber, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).
Isto pravilo važi i kod navođenja literature u spisku literature na kraju spisa.

Primer:
1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, *Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Fusnote koristiti samo za propratne komentare.

Napomene: Radove objavljene u časopisu, nije dozvoljeno preštampavati ni u delovima ni u celini bez saglasnosti izdavača. Ocene iznesene u radovima stavovi su autora istih, i ne izražavaju mišljenje uredništva časopisa.

Rukopisi se recenziraju, i ne vraćaju autorima. Objavljeni radovi se honorarišu u skladu sa finansijskim mogućnostima izdavača.

Izlaženje časopisa finansijski podržao:
Pokrajinski sekretarijat za kulturu i informisanje AP Vojvodine
http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/

Štampanje časopisa finansijski podržala:
Beogradska poslovna škola, Kraljice Marije 149. Beograd
Ekonomist doo, Novi Sad

САДРЖАЈ:

I ГЕОПОЛИТИКА И МИГРАЦИЈЕ
II ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА
III КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ
IV ПРАВО И ДРУШТВО
V МЕДИЈИ, ДРУШТВО, КУЛТУРА
VI ОГЛЕДИ, ПРИКАЗИ, ЕСЕЈИ

CONTENT:

I GEOPOLITICS AND MIGRATION
II HISTORY AND POLITICS
III SAFETY CULTURE
IV LAW AND SOCIETY
V MEDIA, SOCIETY, CULTURE
VI VIEWS, REVIEWS, ESSAYS

ISSN 1820-4589